

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXIII

Sa. 298

Aralık 2019

ANKARA - 2019

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
EROL, HAKAN: Old Assyrian Metal Trade, its Volume and Interactions.....	779
ÇEŞMELİ, İBRAHİM: Yerkurgan Merkez Tapınağı Arkeolojik Kazı ve Konservasyon Çalışması (Özbekistan/Kaşkaderya)	807
METİN, TULAY: Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119).....	817
SUBAŞI, ÖMER: Moğol Neküderilerin Kökeni ve Faaliyetleri.....	853
TURAN, HAYRUNNİSA: Kudüs'teki Memlûk Türk Devleti Armaları ('Renk'ler).....	887
YAZICI METİN, NURCAN: XV. Yüzyıl Bânilerinden Çakır Ağa ve Mimari Eserleri	913
GENÇOĞLU, HALİM: Güney Afrika Milli Arşivlerinin Osmanlı Tarih Yazıcılığı Açısından Önemi.....	933
ÇORUH, HAYDAR: Rum Melkitlerin Katolik Propagandasına Maruz Kalması (1724-1856).....	957
ÖZKAN, MURAT: Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafaasında Sadık Töre (1860-1877).....	1003
SARI, MUHAMMET: I.Dünya Harbi Öncesi İngiltere'de Kurulan Türkoğfil Bir Dernek: The Anglo-Ottoman Society	1033
MOKEEV, ANVARBEK - ALTIMIŞOVA, ZUHRA: Sovyet Döneminin İlk Yıllarında Kırgızistan'da Millî Özerk Cumhuriyet Kurma Konusundaki Fikri Münakaşalar ..	1081
BOZKURT, CELİL: Türkiye Cumhuriyeti'nin Bir Propaganda ve Tanıtım Hamlesi: 1926 Seyyar Sergi ve Avrupa Seyahati	1097
TEZCAN, SELİM: The Relations Between the Ottomans, Zionists and Palestinian Jews as Reflected in Israeli History Textbooks.....	1131
Kitap Tanıtma:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: George Shirinian, ed., <i>Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians, and Greeks 1913-1923</i>	1167
KUŞ, AYŞEGÜL: İbrahim Tellioglu, <i>Trabzon Rum Devleti</i>	1173
Özetler	1179
İngilizce Özetler	1189
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1199
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1202

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN	Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Nihat KARAEER
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU
Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT
Prof. Dr. Halit ÇAL	Doç. Dr. Tülay METİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Doç. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	

Hakemler / Referees

- Prof. Dr. Bahri ATA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülzura CUMAKUN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK (Neyşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KAVAS (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet OKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU (Kastamonu Üniversitesi)
Prof. Dr. Anıl YILMAZ (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan AKYOL (Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat ÇERKEZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kemal HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay METİN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TANDOĞAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi M. Ahmet TOKDEMİR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Doç. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi)
Dr. Uğur İNAN (Milli Eğitim Bakanlığı)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Aralık 2019 – ANKARA

Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America, History And Life, Archaeologische Bibliographie, Historical Abstracts, MLA International Bibliography, Turkologischer Anzeiger, SCOPUS, FRANCIS, MIAR.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskı: Kuban Matbaacılık Yayıncılık 0312 395 20 70

BELLE TEN

Cilt: LXXXIII

ARALIK 2019

Sayı: 298

OLD ASSYRIAN METAL TRADE, ITS VOLUME AND
INTERACTIONS*

HAKAN EROL**

Introduction

The information based on written sources about the period roughly 1972-1718 BC, known as the Old Assyrian Colony Period in Anatolian history, comes from more than 23,000 Old Assyrian cuneiform texts most of which belong to the Assyrian traders' personal archives which were discovered at Kültepe, ancient Kaniš. Many aspects, especially economy and the commerce practices of the Old Assyrian society in Anatolia, can be studied through these texts. Among them, the records offer detailed information about the metals in circulation of the trade. On the subject of Old Assyrian metals, especially on some certain metals, several studies have been produced up to now.¹ However, the total volume of the Old

* A brief version of this paper was presented by the author at the 10th International Congress of Hittitology.

** Assoc. Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Ancient Languages and Cultures, Ankara/TURKEY, herol@ankara.edu.tr

¹ J. G. Dercksen offered a detailed study of the copper trade (J. Gerrit Dercksen, *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*, PIHANS 75, Leiden/İstanbul 1996); a summary of metals attested at Kültepe (J. Gerrit Dercksen, "Metals According to Documents from Kültepe-Kanish Dating to the Old Assyrian Colony Period", (ed.) Ü. Yalçın, *Anatolian Metal III, Der Anschnitt, Beiheft 18, Bochum* (2005)), and a brief study on tin (J. Gerrit Dercksen "Zinn", *Reallexikon der Assyriologie*, (2017)). K. R. Veenhof studied

Assyrian metal trade and accessing regions of metals has not been evaluated since Veenhof in 1972.² In this study, I produce a general view especially about the metal trade volume by means of information gathered from the available Kültepe texts.³

Let me begin by listing some of the problems one comes across in calculating the commercial volumes of traded metals in the Kültepe texts. Firstly, it is not always possible to determine the definite amount of a given material in a specific context. This is especially due to incompletely known situations and vague concepts used in the records. However, within the available corpus, and by the help of some certain texts in particular, an approximate figure for the amount of a metal traded, especially between Assur and Anatolia, can be offered. Secondly, it needs to be stressed that one specific transaction of metal from Assur to Anatolia or vice versa was sometimes recorded in more than one text (as is the case in the texts EL 108; TC 3, 67; CCT 3, 27a and KTS 38a) and that it is not always possible to identify such situations. In some rare cases, the same transaction may therefore be counted twice in the study.

It also needs to be stressed in advance that although the long distance trading traffic between Assur and Anatolia seems to be continued nearly 250

silver (Klaas R. Veenhof, “Silver in Old Assyrian Trade. Shapes, Qualities and Purification”, (ed.) Zoltán Csabai, *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*, Department of Ancient History, the University of Pécs L'Harmattan, Budapest, (2014)) and Veenhof 2016 iron (Klaas R. Veenhof, “A Difficult Old Assyrian Business Venture. Mannum-Ki-Aššur Tries his Luck with Iron”, *Bibliotheca Orientalis*, Jaargang LLXXIII, no. 1-2, (2016)). A broader discussion of the trade volume (including metal) is offered in Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011: ch. 1.3, and in Edward Stratford, *A Year of Vengeance: Time Narrative, and the Assyrian Trans-Taurus Trade in 1891 BCE*. SANER, Boston: De Gruyter 2017: ch. 18. Lastly, especially for the prices of the metals and within the contexts of the available texts, L.G. Gökçek produced a detailed list in L. Gürkan Gökçek, “Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları”, (ed.) M. Şahin, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (16-17 Nisan 1998), Kayseri (1998).

² Klaas R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, BRILL, Leiden, 1972: pp. 79-80.

³ The research behind this article was carried out as a visiting scholar at Harvard University with the support of The Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK). The main target of my research was to find answers to questions related to metals and metal trade in the Old Assyrian Colony Period as recorded in a wide range of texts. Within the scope of this project, the attestations of gold, silver, tin, iron, copper, and lead metals and bronze alloy were collected from a database that includes nearly 12 thousand Old Assyrian texts, about half of which are still unpublished. I would like to express my gratitude to the TÜBİTAK for the financial support for this research, and to the Department of Near Eastern Languages and Civilizations at Harvard University and my colleagues there Gojko Barjamovic and Piotr Steinkeller for hosting me during my work. I am grateful to G. Barjamovic also for both his editing the language of the article and his valuable comments on it.

years according to the chronological data,⁴ by far the most intense period of its documentation, nearly 90% of it, in fact, comprises just over 30 years between 1893 and 1863 BC.⁵ Therefore, one must keep in mind that the results obtained from the texts scanning do not comprise all 250 years of Colony Period, but compress data on volume into a much denser time-frame.

1. Silver

Because of its intensive use especially as a currency during the Old Assyrian Colony Trade, silver (KÛ.BABBAR; *kašpum*) appears in almost half of the Kültepe texts. Due to some of the obstacles related to available texts mentioned above, an accurate amount of silver that transported from Anatolia to Assur cannot be calculated for certain. However, some significant types of texts, such as business reports, which were sent from Assur in particular, and in which the amount of transported silver were recorded (i.e. caravan accounts),⁶ some witnessed records that include the amount of the taxes paid silver which are to be entrusted to the transporter(s) (i.e. the transport contracts) and some letters that specify silver transported to Assur (e.g. notifying messages)⁷ provide some measure of the volume of silver transported to Assur.

The total amount of silver shipped from Anatolia to Assur according to this study was at most 232 talents, 22 minas (approximately 7 tons).⁸ This sum is a result of simply adding up amounts recorded in all texts that refer to the transport of silver and where the direction of movement from Anatolia to Assur is sometimes in doubt. According to 510 texts, the total amount of shipped silver to Assur is at least 174 talents, 30 minas (approximately 5 tons 220 kg). Considering the total number of 23.000 texts excavated at Kaniš, and including those not yet edited, Larsen gave an estimation of about 12.5 tons of silver sent to Assur by the

⁴ See for the Old Assyrian Chronology Klaas R. Veenhof, *The Old Assyrian List of Year Eponyms from Karum Kanish and Its Chronological Implications*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI/64, Ankara 2003; Cahit Günbattı, "An Aponym List (KEL G) from Kültepe", *Altorientalische Forschungen* 35, (2008); Gojko Barjamovic, Thomas Hertel, Mogens T. Larsen, *Ups and Downs at Kanesh-Observations on Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 2012.

⁵ Barjamovic et al., *Ups and Downs*, p. 55-57.

⁶ The terminology of caravan accounts, transport contracts, and notifying messages is adapted from Mogens T. Larsen, *Old Assyrian Caravan Procedures*, PIHANS, 22 (Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten), 1967.

⁷ Larsen, *ibid*, p. 6.

⁸ About 30 talents (900 kg) of silver mentioned in texts (e.g. Dalley 12; I, 742) as a currency – *awītum* or "declared value" – can perhaps be added to this sum. However, one may think that this currency was used for the silver value of other commercial materials that were being brought to Anatolia from Assur and have thus been excluded from the present analysis.

Assyrian traders during the period of 30 years.⁹ This amount seems not too far from the results of the calculations presented here.

a. Qualifications of Silver

The Assyrian records use several qualifications about silver and its shapes, varieties, qualities, etc.¹⁰ These are the known qualifications known at the moment, alongside some of their translations into English, when known: SAHAR.BA “in its dust”;¹¹ *tirum*;¹² *litum*;¹³ *huša’ū* “scraps”;¹⁴ *šabartum* “lump”;¹⁵ *šarrupum* “purified”;¹⁶ *amurum* “checked”;¹⁷ *ha’atim* “faulty”;¹⁸ *massuhum* “dirty”;¹⁹ *damqum* “fine”; and *ša ma-a-sú*.²⁰ The meanings of some of these terms are still uncertain or contradictory.

⁹ Mogens T. Larsen, *Ancient Kanesh, A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, Cambridge University Press, Cambridge 2015: 190.

¹⁰ Most of these qualifications have recently been discussed in detail in Veenhof, “Silver in Old Assyrian Trade”.

¹¹ SAHAR.BA “in its dust” does not indicate a type or quality of silver, but its shape. It occurs in about a dozen records, most of which are loan contracts. Silver in this shape is further qualified in CTMMA 1, 87a as being *šarrupum*, i.e. “refined/pure”.

¹² For detailed information about *tiri*-silver which occurs in about 50 Kültepe texts, see Mogens T. Larsen, “Four Letters from the Walters Art Gallery, Baltimore”, (ed.) B. Hruska ve G. Komoroczy, *Festschrift Lubor Matouš*, vol. 1-11, Budapest (1978), p. 115, Dercksen, “Metals”, p. 22, and Veenhof, “Silver in Old Assyrian Trade”, p. 397. *tiri*-silver does not occur with any qualification. It is used as *beulātum*-credit in a few texts.

¹³ The term *litum*, which is attested in numerous loan contracts generally related to the dealings of local Anatolians probably designates a form of silver. It is clear that *litum*-silver had an Anatolian feature (Veenhof, “Silver in Old Assyrian Trade”, p. 396). It is qualified by *damqum* (SIG₅) “good” in some texts.

¹⁴ The term *huša’um* “scrap” occurs only once and is qualified by SIG₅ “good”: CCT 4, 2a: 7 ... 6 *ma-na* ⁸ KÙ.BABBAR *hu-ša-e* SIG₅ “6 minas of fine silver scraps”. Except for this attestation, this term *huša’um* is used exclusively about copper in the Kültepe texts.

¹⁵ J. G. Dercksen (“metals”, p. 22) interprets the term *šabartum* attested as *ša-ba-ar-tám* in ICK 1, 171: 6 and as *ša-ab-ra-tum* in CCT 2, 2: 9 as a “lump”.

¹⁶ The most common qualification of silver in Kültepe texts is *šarrupum* “purified”. It designates the pure silver that had been refined through smelting.

¹⁷ The meaning of *amurum* as a type of silver was formerly thought to designate a source from Amurum in Northern Syria, but is now known to be derived from the verb *amārum* “to check” cf. Th. Sturm, “kaspum ammurum, ein Begriff der Silbermetallurgie in den Kültepe-Texten”, *Ugarit Forschungen* 27, (1995).

¹⁸ The term *ha-at/t-im* which occurs only in CCT 1, 104: 7 and was thought to indicate Hattum as a place of origin, cf. Veenhof, “Silver in Old Assyrian Trade”, p. 395, n. 6, can also be associated with the adjective *hātū* “bad, faulty” (CDA, 112-b).

¹⁹ The word *massuhum* that is also attested as a qualification of tin, gold, and copper occurs in about two dozen texts about silver in the meaning “poor quality” or “dirty”.

²⁰ This term occurs only in the unpublished Kt n/k 84: ¹ 6 1/3 *ma-na* 3 1/2 GÍN ² KÙ.BABBAR 6 1/2 GÍN ³ *ša ma-a-sú* ⁴ *ša A-šur-na-da* ⁵ *ku-nu-ki-ni* ⁶ *Št-lī-^dIM* ⁷ *ú-bi-il₅-šū-um* “Aššur-nādā’s 6 minas 23.5 shekels of silver; 6.5 shekels of it ... Šilli-Adad shipped to him under our seal”. The word may represent the adjective *mādum* “much” and not be a qualification of silver.

b. The Artifacts Made of Silver

Compared to the common attestation of silver in the texts, there are a limited number of silver artifacts recorded. In addition, we are not certain in what shapes the silver was traded inside Anatolia or taken to Assur. The most common artifacts made of silver in the texts are *annuqum* “ring”; *hīdum* “bead”; *šawirum* “bracelet/coil”; *supannum* “a cup”; *tuditum* “brooch/pin”; *kassum* “cup”; *ilum* “divine figurine” and *libbum* “heart figurine”.

c. Silver and the Anatolian Cities

One of the main reasons that Assyrian traders established themselves in Anatolia must have been its wealth of silver, the acquisition of which was one of the main goals of the traders. The Taurus Mountains, parts of which were called the “Silver Mountains” in some Mesopotamian records,²¹ has been known for its rich silver deposits since ancient times.²² Consequently, these deposits must have been mined by local Anatolians in the Colony Period and constituted the origin of a large part of the silver in circulation during the period.

The cities from which the Assyrian traders obtained the silver can be determined by reference to the texts. Accordingly, except for Kaniš, Assyrian traders transported and sold their goods for silver mainly in Purušhattum, Wahšušana, Turhumit, Šalatuwar and Hattum. The cities of Purušhattum, Wahšušana and Šalatuwar were located in the western part of Central Anatolia and were probably important market centers for the circulation of the silver, rather than being producers themselves.²³

Judging from the recorded silver in the commercial texts for which a geographical location is explicitly provided for the acquirement of silver, by far the largest markets appear to have been Purušhattum and Wahšušana (see figure 1). Together they account for 76% of the total attestations among the other cities.

²¹ P. R. S. Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries, the Archaeological Evidence*, Clarendon Press, Oxford 1994, p. 134.

²² Pretiss S. de Jesus, “Metal Resources in Ancient Anatolia”, *Anatolian Studies*, 28, (1978), p. 100.

²³ Barjamovic, *A Historical Geography*, p. 372-374, 412-413 *contra* e.g. Mogens T. Larsen, *Old Assyrian Caravan Procedures*, PIHANS, 22 (Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten), 1967, p. 94 n. 47; 1976: 104; Klaas R. Veenhof-Jesper Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, *Orbis Biblicus et Orientalis* 160/5, Fribourg, 2008, p. 150-151; Massimo Forlanini, “The historical geography of Anatolia and the transition from the karum-period to the Early Hittite Empire,” (ed.) J. G. Dercksen *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*. (OAS 3. PIHANS 111), Leiden 2008: 64-65.

The image provided by the origin of the silver acquired through commercial activities supports the image of a western directionality of the trade flow also obtained in recent studies of the geography and underlines the importance of the western circuit for Assyrian business in Anatolia.²⁴

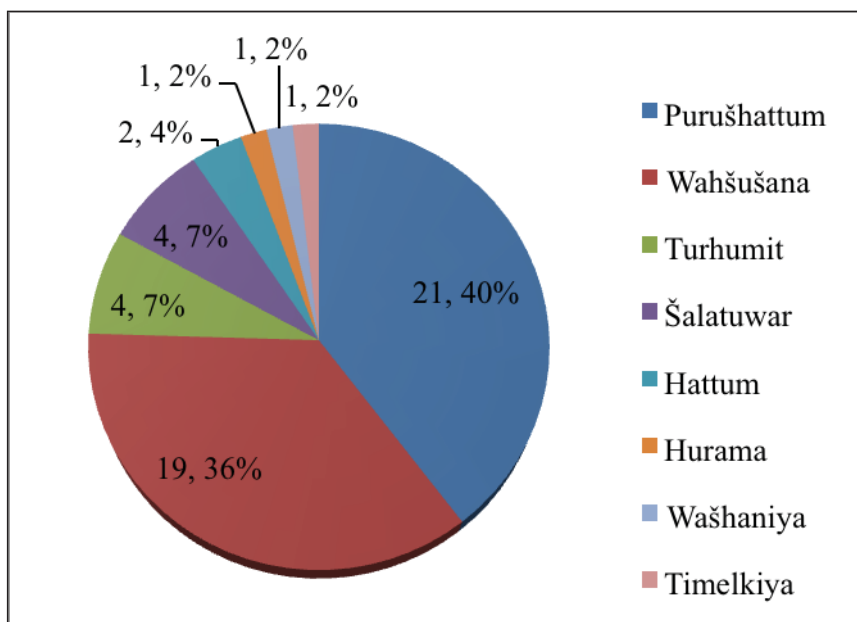

Figure 1. The number of attestations and the percentages of the cities in which the Assyrian traders obtained silver through commercial transactions (except Kaniš)

2. Gold

Gold (*hurāšum*; KÙ.GI/KÙ.KI) is recorded with weight specified in more than 600 Kültepe texts. The occurrences can be classified into three main groups: gold shipped to Assur; gold invested in the *naruqqum*-partnerships,²⁵ and gold credited in loans. As in the case of silver, it is not easy to calculate the exact amount of gold

²⁴ Gojko Barjamovic, "The Geography of Trade - Assyrian Colonies in Anatolia c. 1975- 1725 B.C. and the Study of Early Interregional Networks of Exchange," (ed.) J.G. Dercksen *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*. (PIHANS III. OAAS 3). Leiden, 2008; Barjamovic, *A Historical Geography*

²⁵ For the partnerships in the Old Assyrian trade, see Mogens T. Larsen, "Partnerships in the Old Assyrian Trade", *Iraq*, 39, (1977).

transported from Anatolia to Assur, but the same criteria can be implemented for calculating the approximate volume of metal shipped.

The total amount of gold recorded in the texts comes to about 16 talents 5 minas or approximately 482 kg. Out of this sum, 5 talents 49 minas (approximately 175 kilos) are credits invested in *naruqqum*-partnerships. Those partnerships were one of the main types of commercial venture in Assyrian merchant society. Although the actual investment in *naruqqum*-partnerships was mainly made in silver, these were calculated in gold. Consequently, it needs to be emphasized that the gold recorded in this type of investment must be considered generally as fictive gold equivalencies.

In addition to the *naruqqum*-partnerships, some 2 talents 26 minas of gold (approximately 73 kilos) were credited to others as loans. Also these amounts may to a small or large extent have been expressed as gold currency and do not necessarily relate to a physical volume of metal.

This leaves at least 3 talents 2 minas (approximately 91 kilos) of gold shipped to Assur from Anatolia during the Colony period, corresponding to about 3 kg per year on average during the 30 densely documented years. This total seems very low because it is known from the letter Kt 79/k 101²⁶ from the *waklum* of Assur to *kārum*-Kaniš that one of the Assyrian policies was to hoard the gold in Assur. Hence, Assyrian authorities must have given special importance to the import of quality gold by the Assyrian traders both in Anatolia and elsewhere. When the Assyrians nevertheless seem reluctant to obtain the gold in order to ship it to their home city,²⁷ the reason may have been the high risk of incurring a loss when exchanging gold into silver due to difficulties determining its degree of purity. There are several examples showing that Assyrian traders could sell their gold

²⁶ Kt 79/k 101: 4-25) ... *ṭup-pá-am ša dī-in a-lim⁶ ša a-šu-mi KÙ.GI ša ni-iš-pu-ra-ku-nu-ti-ni ṭup-pu-um šu-ut a-ku-uš a-šu-mi KÙ.GI i-su-ur-tám ù-la né-sú-ur a-wa-tum ša KÙ.GI pá-ni-a-tum-ma a-hu-um a-na a-hi-im a-na št-mi-im i-da-an ki-ma a-wa-at na-ru-a-im DUMU A-šur šu-um-šu KÙ.GI a-na A-ki-dt-im A-mu-ri-im ù Šu-bi-ri-im ma-ma-an la i-da-an ša i-du-nu ù-lá i-ba-la-aṭ* "The tablet with the verdict of the City, which concerns gold, which we sent to you, that tablet is cancelled. We have not fixed any rule concerning gold. The earlier rule concerning gold still obtains: Assyrians may sell gold among each other, (but) in accordance with the words of the stela, no Assyrian whosoever shall sell gold to any Akkadian, Amorite, or Shubarean. The one who does so shall not stay alive". Transl. Klaas R. Veenhof, "In Accordance with the Words of the Stele: Evidence for Old Assyrian Legislation", *Chicago-Kent Law Review*, Vol. 70, (1995), p. 1733, see also Hüseyin Sever, "Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen 'Kima awat narua'im' Tabiri ve Değerlendirilmesi", *DTCFD*, V. 34, I. 1-2, p. 260-262 1990 and J. Gerrit Dercksen, *Old Assyrian Institutions*, PIHANS 98, Leiden 2004, p. 81f.

²⁷ Dercksen, "Metals", p. 25.

inside Anatolia as well. Furthermore, according to Kt 92/k 347²⁸ translated below, it seems as if the Assyrian *līmum*-officials did not always approve of the quality of the gold that was being transported to Assur, and that gold of poor quality could also be sold to people of *hupšum* class:

¹⁻³⁾ To Luzina and the trader, from Ilī-bāni: ⁴⁻⁷⁾ We showed the gold that I brought to the *līmum*-official and they offered four shekels of (silver for per shekel of gold). ⁸⁻¹²⁾ We will sell the gold and make purchases and then I will set out and come. ¹³⁻¹⁶⁾ There is no member of the *hupšum*-class²⁹ who will take the gold!³⁰

a. The Qualifications and the Prices of the Gold

Ten kinds of gold are recorded in the Kültepe texts: *liqtum*,³¹ *pašallum*,³² *kubpuršinnum*,³³ *ša tiamtim* (“of the sea”),³⁴ *pāšī’um* (“white”),³⁵ HUSÁ / *sāmu* =

²⁸ Hakan Erol, *Kültepe’de 1992 Yılında Bulunmuş Şu-Istar Arşivi*, Unpublished PhD Thesis, Ankara, 2012.

²⁹ For the term *hupšum*, cf. J. Gerrit Dercksen, “Some Elements of Old Anatolian Society in Kaniš”, (ed.) J. G. Dercksen, *Assyria and Beyond*, Studies Presented to Mogens Trolle Larsen, Nederlands Instituut het Nabije Oosten, Leiden (2004), p. 146.

³⁰ Kt 92/k 347: ^{1) a-na Lu-zī-na} ^{2) ù DAM.GĀR qí-bi-ma} ^{3) um-ma DINGIR-ba-ni-ma} ^{4) KÛ.GI : ša a-ni-š-a-/ni} ^{5) li-ma-am} ^{6) nu-kā-li-im-ma} ^{7) 4 GÍN.TA ú-kā-lu} ^{8) KÛ.GI ni-da-an-/ma} ^{9) š-ma-am} ^{10) ni-ša-am-ma} ^{11) a-ta-bi-a-ma} ^{12) a-ta-lá-kam} ^{13) hu-uš-šu-um} ^{14) ma-ma-an ša KÛ.GI} ^{15) i-lá-qé-ú} ^{16) lá i-ba-šī}

³¹ *liqtum* gold occurs in two texts: Kt 84/k 3: 1 (Veysel Donbaz, “More Old Assyrian Tablets from Assur”, *Akkadica* 42, (1985), p. 7) and Kt n/k 1697: 1. Salih Çeçen and Hakan Erol, “Kültepe’den Değişik Bir Ticarî Mal Listesi”, *Archivum Anatolicum* 12/2, (2008), p. 56-58). The unit price is 1:15 shekels in both texts. CAD L, 206a gives “a choice quality of gold and garments” for the fourth meaning of this term, which occurs in Old Babylonian texts. Clearly derived from the verb *laqātum* “gather, collect” so perhaps “choice gold” is an appropriate translation.

³² *pašallum* is the most preferred kind of gold by the traders. It occurs in about 30 texts. Its unit price is 8 shekels of silver on average. *pašallum* gold is generally qualified as “fine” (SIG₃) or “extra fine” (SIG₃ DIRI) in the texts, and has been interpreted as “nugget” by Dercksen, “Metals”, p. 26.

³³ The term *kub/puršinnum* is described as a “foreign word” in CAD K, 489b. What feature of gold *kub/puršinnum* indicates is not clear. The unit price is recorded in about 20 texts at an average of 1:6.

³⁴ *ša tiamtim* “of the sea” is recorded in four texts: TC 1, 104: 8; WAG 48-1463: 6; Kt 75/k 86: 15; Kt h/k 104: 8. The qualification suggests the gold was literally obtained from the sea (cf. Karin Reiter, *Die Metalle im Alten Orient: unter besonderer Berücksichtigung altbabylonischer Quellen*, Ugarit-Verlag, Münster 1997, p. 14).

³⁵ *hurāšum pāšī’um* “white gold” suggests gold that containing a high ratio of silver. It occurs at least twice: WAG 48-1462: 24, 27; KTS 1, 52b: 5.

“red”);³⁶ *ša damē* (“blood”),³⁷ *kīšum*³⁸, *sādum*,³⁹ and *zakium* (perhaps “pure”).⁴⁰ The precise meaning of some of these terms is still not known.

The following set of terms was used to specify a quality and/or feature of the gold: *damqum* (SIG₃) “fine”, *damqum watrum* (SIG₃ DIRI) “extra fine”, *ša mā’ēšu* “good”,⁴¹ *ša mātim* “of the country”,⁴² *ša mahūrim* “of the market (*pašallam ša mahūrim* in Kt n/k 1566: 78)”, *ša harran ālim* “for sending to Assur”; *ša šabšulim* “for smelting”.

The price ranges between 3 1/3 and 15 shekels of silver per shekel of gold. The reason for this variance appears to stem from great differences in purity. As stated above, the most inexpensive type of gold – the HUSÁ or “red” gold – presumably contained a high rate of copper. The most expensive type was *liqtum* of “select” quality. The most commonly traded gold types were *pašallum* with an average exchange ratio with silver being 8:1, and *kuṣuršinnum* with the average unit price being 6:1. It seems that there was no difference in the exchange rate between gold and silver in Anatolia and Assur.

³⁶ The HUSÁ (*sāmum*) “red” gold occurs in four Old Assyrian texts: Ass 130058f:2 (Donbaz, “Tablets from Assur”, p. 16); CCT 4, 22b: 19; WAG 48-1462: 17; Kt n/k 1697: 3³ (Çeçen and Erol, “Ticari Mal Listesi”, p. 58). This type of gold is the most inexpensive one (1: 3 1/3), presumably due to its high content of copper (H. Waetzoldt, “Rotes Gold?”, *Oriens antiquus* 24, (1985), p. 1; Moorey, *Materials and Industries*, p. 226). The HUSÁ gold is once qualified as “very fine” (SIG₃ DIRI) in CCT 4, 22b.

³⁷ *hurāšum ša damē* “blood gold” occurs only in Kt c/k 48: 36 (Kemal Balkan, *Mama Kralı Anum-Hirbi’nin Kaniş Kralı Waršama’ya Gönderdiği Mektup*, TTKY 7-31, Ankara 1957, p. 13) and has been associated with *hurāšum sāmum*, “red gold”, cf. Larsen, “Four Letter”, p. 115 and Dercksen, *Metals*, p. 26. However, the “blood gold” is expected to fetch a price of 8.5 or 9 : 1 in the text, which is significantly above what would be expected for “red gold”.

³⁸ *kīšum* gold is recorded in at least six Kültepe texts: KTK 99: 1; Kt c/k 440: 3, 15; AKT 5, 16: 13³; AKT 7-a, 211: 9, 23, 32; AKT 7-a, 212: 7, 12, 32; AKT 7-a, 240: 6. It is characterized as “*kīšum* of the land” (*kīšam ša mātim*) in Kt c/k 440 and qualified as “fine” (SIG₃) in AKT 7-a, 211 and 212. The meaning of the term is not clear, cf. Dercksen, “Metals”, p. 26.

³⁹ For the *sādum* gold that occurs only in Kt c/k 18: 25, 40 cf. J. Gerrit Dercksen, “The Goddess Who was Robbed of her Jewellery. Ishtar and her Priest in an Assyrian Colony”, *Anatolica* 41, (2015), p. 40.

⁴⁰ It is not certain that the term *zakium* refers to the type or quality of the gold. *zakium*, meaning “clear; clean; plain; refined” (CAD Z: 23a-b), is recorded as qualification of gold in at least three Old Assyrian texts, one of which was excavated at Assur: Ass 13058e (Donbaz, “Tablets from Assur”, p. 6); Kt a/k 178:2; Kt n/k 1697: 5. The unit price of *zakium* gold in all three instances is 5.5: 1 in silver.

⁴¹ CAD M/II, 156b translates the *ša mā’ēšu*, as “a fine quality” (See also Veenhof, *Aspects*, p. 181). *ša mā’ēšu* gold, which was interpreted literally as “of its water” and thought to refer to “alluvial gold” in Dercksen “Metals”, p. 26, occurs in three additional texts from Kültepe: TC 1, 47: 16; Kt c/k 48: 39; AKT 11-a, 125: 5. This kind gold is recorded as an alternative to *kuṣuršinnum* gold in TC 1, 47, but was qualified as *kuṣuršinnum* in AKT 11-a: 4 ... 4 1/3 GÍN KÜ.GI⁵ *ša ma-e-šu* : *ku-pur-ši-ni-im* “4 1/3 shekels of *ša mā’ēšu* *kuṣuršinnum* gold”. It is therefore difficult to suggest a precise translation of this word.

⁴² The phrase *ša mātim* “of the land” is attested as the qualification of *kīšum* gold only in Kt c/k 440: 3 and 6.

b. Artifacts Made of Gold

Gold was generally used in molded shapes such as rings (*annuqum*) and beads (*hīdum*) in the commercial circulation. In addition, it was also traded in the form of ore (*ša abnišu*). Except for the rings and beads, artifacts and shapes made of gold recorded in the Kültepe texts include *šamšum* “a sun disc”, *kassum* “a cup”, *supānum* “a type of container”, *takaltum* “a sheath”, *ilum* “a divine figurine”, *ūrum* “a vulva figurine”, *tudittum* “a pin or brooch”, *zimizzum* “a kind of bead”, *kiplum* “gold foil”, *uqurtum* “an object”, and *iṣṣabtū* “earrings”.

c. Gold and the Anatolian Cities

The Assyrian traders had access to gold mainly in the cities located in the western part of Central Anatolia. The most prominent of these cities is Wahšušana, which is recorded in 18 texts as place where gold was obtained. In the debt note Kt n/k 1426 from the archive of Uṣur-ša-Iṣtar, Wahšušana is specified as the origin of the good-quality *pašallum* gold.⁴³ Wahšušana is generally thought to have been located somewhere south of modern Ankara, perhaps on the banks of the Kızılırmak River west of Kültepe.⁴⁴ The location of Puruṣhattum remains disputed, but a comprehensive recent study points to the area between modern-day Konya and Afyonkarahisar, probably near modern Akşehir.⁴⁵ The city attested in eight texts as a place in which the gold was acquired. Finally, another western city, Šalatuwar, which was probably located at or near the confluence of the Sakarya River and Porsuk Çay,⁴⁶ occurs four times as the source of gold for the Assyrian traders.

⁴³ Kt n/k 1426: 1-5) 3 *ma-na* KÜ.GI *ša Wa-ah-šu-ša-na pa-ša-lam* SIG₅ *i-ṣé-er Hu-ra-sà-nim A-šur-i-mi-ti i-šu* “Hurasānum owes Aššur-imīt three minas of fine quality *pašallum* gold of Wahšušana”.

⁴⁴ Barjamovic, *A Historical Geography*, p. 400-401, 411 suggests identifying Wahšušana with the site of Büklükale on the river, or a site in its relative vicinity.

⁴⁵ Barjamovic, *ibid.*, p. 366, 378; Goko Barjamovic, “A Commercial Geography of Anatolia: Integrating Hittite and Assyrian Texts, Archaeology and Topography”, (ed.) M. Weeden ve L. Z. Ullmann, Brill, Leiden/Boston (2017), p. 315.

⁴⁶ Barjamovic, *A Historical Geography*, p. 401. Based on recent studies of the course of the Sahariya River in antiquity, Barjamovic, “A Commercial Geography”, p. 313 adds the site of Gordion/Yassihöyük as a possible candidate for the site.

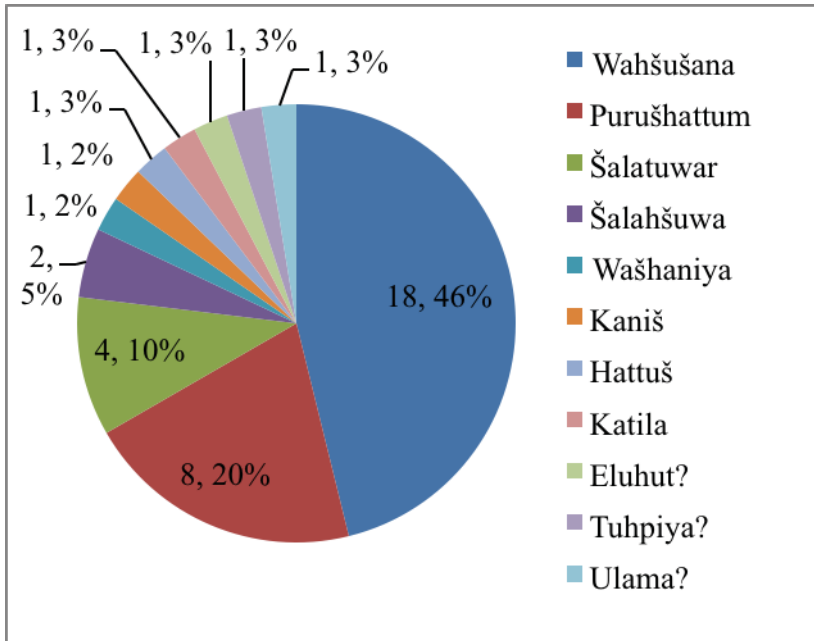

Figure 2. The number of attestations and the percentages of the cities from which the gold was acquired according to the records from Kültepe.

d. Possible Sources of Gold

Anatolia is one of the main sources of gold in the Eastern Mediterranean and the Near East. Especially the regions of Western⁴⁷ and Northeastern Anatolia and Southern Caucasus have substantial gold reserves. Significant ancient mining activities have been determined in these latter two regions.⁴⁸ Gold in Western Anatolia is documented through more detailed studies through ancient workshops. Especially the Sardis River is well known as a main source of wealth of ancient Lydia and gold workshops have been found in the archeological excavations of its capital city.⁴⁹ Golden artifacts found at Alacahöyük near modern-day Çorum,

⁴⁷ Pretiss S. de Jesus, *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia*, Part I, B.A.R. International Series 74, Oxford 1980, p. 199-201.

⁴⁸ Piotr Steinkeller, “The Role of Iran in the Inter-Regional Exchange of Metals: Tin, Copper, Silver and Gold in the Second Half of the Third Millennium BC”, (ed.) K. Maekawa, *Ancient Iran, New Perspectives from Archaeology and Cuneiform Studies*. Ancient Texts Studies in the National Museum, Vol. 2, (2016), p. 128.

⁴⁹ De Jesus, “Metal Resources”, p. 101.

and dated to the Early Bronze Age, brings to mind that there were likewise gold resources in that region, or at least in the periphery of it. The Çoruh River basin on the southern side of the Black Sea mountain range has been suggested as a source of these artifacts.⁵⁰

The well-known passage in Gudea Stat. B VI 33-35 that: “*he extracted gold in its dust from the Hahhum mountain*” illustrates that one of the sources of gold for the Mesopotamian cities was Hahhum on the western bank of the Euphrates River in Southern Anatolia.⁵¹ According to Steinkeller, along with the gold of Hahhum, there are important gold sources in Bolkardağ mining region in the Taurus Mountains. He states that the local cultures of Anatolia, Northern Syria, and especially Northern Mesopotamia received gold primarily from these sources through third and early second millennium BC.⁵²

3. Tin

The main commercial good of the Old Assyrian metal trade was tin (AN. NA = *annakum*). The metal as a commodity is recorded in a large number of Kültepe texts. The volume of tin transported to Anatolia is difficult to calculate or estimate, given the difficulties of sometimes deciding whether a given amount was being shipped from Assur to Anatolia, or whether it was in circulation inside Anatolia in transit from one town to another. Besides, as in the case of some of the other metals, but much more so in the case of tin, it is sometimes difficult to prevent the same transaction from being counted twice due to uncertainty about whether it might appear multiple times across different records. Finally, the total value declared (*awītum*) of merchandise and equipment contained in a caravan traveling from Assur to Kaniš was calculated in tin.⁵³ Accordingly, it is generally not possible to estimate the actual proportion contained in a given shipment.

The total search of the Kültepe texts has produced an amount of at least 2360 talents (approximately 70.8 tons) of tin. It is determined that at least a total of 1383 talents (approximately 41.49 tons) of tin when all these amounts were sent from Assur to Anatolia. The total amount of *awītum* apart from this figure comes to 714 talents (approximately 21.42 tons) of tin. Since at least one-third of

⁵⁰ De Jesus, *ibid.*, p. 101-102.

⁵¹ Reiter, *Die Metalle*, p. 13.

⁵² Steinkeller, “The Role of Iran”, p. 128.

⁵³ Dercksen, *Old Assyrian Institutions*, p. 148-163.

the *awītum* would on average have been constituted by actual tin bars, one can thus determined that at least 1600 talents (approximately 48 tons) of tin was shipped from Assur to Anatolia, mainly during the 30-year period c. 1893-1863 BC. At least 75 talents (approximately 2.25 tons) of the tin included in this sum was used for expenses (*annak qātīm*) paid by the caravans on the road to Anatolia.

a. Qualifications and Prices of Tin

Tin was probably mainly traded in the shape of plates or ingots (*lē'um*).⁵⁴ However, a few texts state that tin could also be cast into beads (*hūdum*).⁵⁵ Records refer to two kinds of tin *mašītum*,⁵⁶ and *mazrūm*,⁵⁷ both of uncertain meaning, but apparently not mutually exclusive. The adjectives used to express the quality of the tin were *damqum* (SIG₅) “fine”; *damqum watrum* (SIG₅ DIRI) “extra fine”; *zakium* “pure”; *massuhum* “bad”; *ṭapšum* “bad”,⁵⁸ and *lemmenum* “very bad”.

Assyrian traders purchased the tin in Assur at a price for ranging from 11 shekels to 17 1/3 shekels of tin for one shekel of silver with an average price of 15:1.⁵⁹ The difference in price seems to have depended mainly upon its availability in the time of purchase with quality as a secondary factor. The tin was sold in Anatolia at a price ranging from 4 to 10 shekels of tin per shekel of silver, depending not only upon quality and demand, but also upon whether it was sold for cash or on credit. The average price of tin in Anatolia was 7 shekels to 1 shekel of silver.⁶⁰

⁵⁴ The term *lē'um* occurs in just four texts: AKT 3, 49: 24; AKT 6-c, 606: 3; 659: 9; AKT 6-d, 808: 18. J. G. Dercksen (*Copper Trade*, p. 57) and K. R. Veenhof (AKT 5, 59: 3) take the term to refer to a “metal plaque; plate”, whereas M. T. Larsen prefers to translate them as “ingot” and states that there was not a standard weight of a *lē'um*, its weight fluctuating between 4 and 12 minas (AKT 6-c, 606: 3).

⁵⁵ Look for the tin in the shape of beads Sadberg-ARK 154-9472:7, AKT 8, 146: 20 and may be in AKT 8, 357: 4, 6.

⁵⁶ *mašītum* appears in seven texts: Kt n/k 518: 27, 32; AKT 3, 70: 5; BIN 6, 64: 4, 6, 22; Kt 87/k 366: 2; Kt 87/k 382: 5 (in which *mazrūm*-tin is qualified as being *mašītum*); Kt 87/k 443: 4; Kt 87/k 448: 5 (hand tin or tin for expenses qualified as *mašītum*). The meaning and/or origin of this term are not clear. The CAD M/I, p. 389b lists *mašītum* in BIN 6, 64, under *maššītum* “delivery; ingredients” and derives it from the verb *našā'um*. It is also possible to derive it from the adjective *maššum* “polished” (CAD M/I, p. 390a), which is used as a qualifier for gold and copper in other sources.

⁵⁷ The term *mazrūm* appears about ten times in the records from Kültepe, normally qualifying small quantities of tin. The exception is Kt n/k 500: 6 which lists 2 talents 20 minas of *mazrūm*-tin. In Kt 87/k 382 the *mazrūm*-tin is characterized also as *mašītum*.

⁵⁸ For the term *ṭapšum* as a bad quality of tin, see Dercksen, “Metals”, p. 20.

⁵⁹ Dercksen, *ibid.*, p. 20.

⁶⁰ See also Larsen, *Ancient Kanesh*, p. 191.

b. The Tin Trade in Anatolia

Except for those who used the smuggling road (*harran sukinnim*) to reach to the copper market at Turhumit⁶¹ located generally north of Kaniš, almost all of the Assyrian caravans arrived at Kaniš first. The goods could be sold for cash on the spot there, or credited to other agents or retail sellers, or they could be shipped further into Anatolia for more profit. The cities to which the tin was shipped after Kaniš can be clearly identified by searching the texts. As already predicted by the geographical analysis of the Kültepe-texts,⁶² these cities can now be shown to cluster to the west of Kaniš, i.e. on the border to Western Anatolia. As seen in the chart below, the most commonly attested cities as a destination for the tin are Puruṣhattum and Wahšušana.⁶³

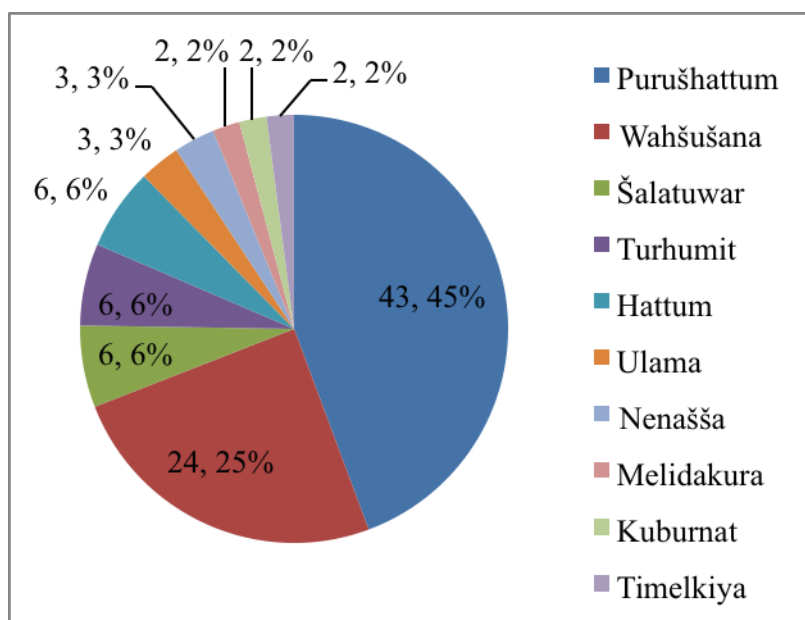

Figure 3. The number of attestations and the percentages of the cities to which Assyrian traders transported the tin at least two times in the texts.

⁶¹ Barjamovic, *A Historical Geography*, ch. 4.9.

⁶² Barjamovic, "A Commercial Geography".

⁶³ The volumes of the shipped tin, and any other commodities, to these cities are not given generally in the texts. According to the calculation of tin shipments, amount of which was directly mentioned in texts, at least 1.5 tons of tin was transported to Puruṣhattum and at least 930 kilos of tin to Wahšušana.

4. Copper

Copper (URUDU = *werium*) is one of the most commonly attested metal in the Kültepe texts. It is clear that the Assyrian traders limited their trade in copper to the area inside Anatolia. There are a few attestations of copper going to Assur, but in those rare cases, the copper appears mainly as currency to cover travel expenses, or in the form of funds sent to family members in Assur. Hence, the commodity was not one of the goods traded between Assur and Anatolia.⁶⁴

a. Qualifications and the Price of Copper

The total weight of all copper attested in the Kültepe texts comes to around 315 tons covering many different forms and qualities. Some of the commonly recorded qualifications used about copper are *masium* “washed”; *sallamum* “black”; *damqum* “fine”; *damqum watrum* “extra fine”; *zakium* “pure”; *lammunum* “bad (quality)”; *massuhum* “dirty” and *šikkum/šabburum* “broken”; *ša šadui-šu* “native copper”; *šahhirum* “small pieces”. A detailed study of the copper trade, qualities and origins was conducted in Dercksen 1996. The great influx of newly edited texts confirm his main conclusions with the difference that the geography of the trade is now better understood than previously.

Among the cities involved in the trade, Turhumit was the central market, and especially Haburata, Kunanamit, Taritar, and Tišmurna are prominent as sources of copper. As in the case of other metals, the price of copper differed in relation to supply and demand, proximity production sites, and quality of both the copper and the silver used as currency.⁶⁵

b. Copper and the Anatolian Cities

Anatolia has a multitude of copper deposits and some of its sources are known to have been exploited since the Chalcolithic. The Assyrian traders acquired copper primarily from cities located to the north of Kaniš and shipped the major part of it to the western part of Central Anatolia, with some additional traffic in the direction of Kaniš.

The traders generally procured the metal in Turhumit, Tuhipiya, Tišmurna,

⁶⁴ Dercksen, *Copper Trade*, p. 1-3. İrfan Albayrak, “Uşur-ša-İstar Arşivinden Bakır Ticareti ile ilgili Bir Mektup”, (ed.) S. Erkut ve Ö. S. Gavaz, *Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul (2016), p. 26. 25-34.

⁶⁵ For a detailed discussion see Dercksen, *Copper Trade*, p. 158-159, 227-230.

Taritar, and Marithum, all thought to have been located Middle Black Sea Region in the north. Some records show that the Assyrian traders acquired copper in Wahšušana and Kaniš as well, but there it seems the transactions were mainly in copper that was in transit and did not originate there. As for the cities to which the copper generally was shipped or sold in, Purušhattum, Wahšušana, Šalatuwar, Kaniš, and Ulama are prominent.⁶⁶

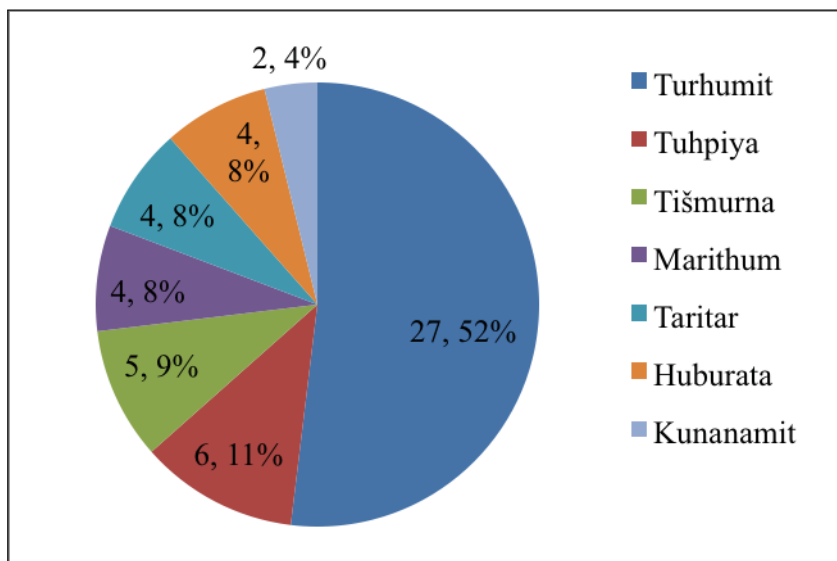

Figure 4. The number of attestations and the percentages of the cities which are attested at least two times as copper obtained centers and qualified as origin of the copper in the texts

⁶⁶ The amount of the copper transported to these cities is given only in a limited number of texts. According to calculations of based on these volumes, at least 16,71 tons of copper was shipped to Purušhattum, 3,78 tons to Wahšušana, and 3,07 to Šalatuwar.

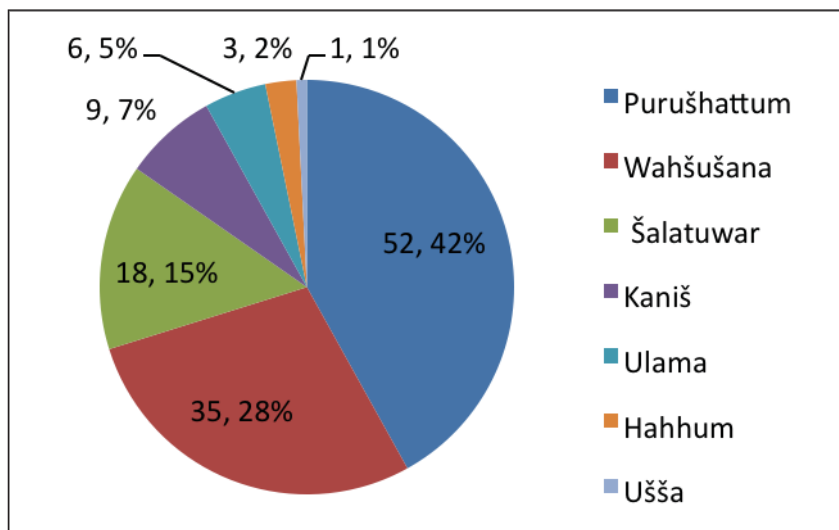

Figure 5. The number of attestations and the percentages of the cities to which the copper was shipped there for sale.

5. Bronze

A main factor behind the Assyrian trade in Anatolia and its continuation for more than 250 years was probably the bronze alloy. Each year, the Assyrian caravans transported tons of tin that was especially needed by Anatolian authorities in order to produce this hard alloy.⁶⁷ However, interestingly bronze was not really a commercial commodity in this lucrative trade. Furthermore, the number of bronze artifacts discovered at Kültepe is relatively low compared to the huge amount of tin shipped from Assur to Anatolia.⁶⁸ The reason for this apparent discrepancy is unclear.

In comparison to most other metals, there are only limited references to the bronze in the Kültepe texts. The alloy is recorded in about 80 texts under the sumerogram ZABAR or as Akkadian *siparrum*. In addition, we find the phrase GAL ZABAR (literally “large (of) bronze”) which is always counted by number and not measured by weight. Finally, one finds occasional reference to *siparātum* “bronze nails”.

⁶⁷ Veenhof-Eidem, *Mesopotamia*, p. 212f.

⁶⁸ Larsen 2015, *Ancient Kanesh*, p. 191, 196.

The total weight of bronze in the texts amounts to 7 talents and 47 minas (approximately 234 kg). Out of this sum, 3 talents 8 minas (approximately 94 kg) are the weight of manufactured objects. There is also a total of 317 GAL ZABAR mentioned in the texts. The total number of *siparātum* comes to 1743.

There is only one text listing the value of bronze in relation to silver and copper. Kt n/k 1697⁶⁹ records that 1 shekel of silver costs 11 shekels of bronze and also mentions GAL ZABAR, which it divides into three groups of 105 pieces each one of weighing 18, 18 and 20 shekels each. The text also shows that the price of one piece of GAL ZABAR was about 1 mina of broken copper (*eri'um šikkum*).

Bronze was used extensively to cast household artifacts as well as weapons. A long series of terms for different kinds of bronze objects appear in the Kültepe texts. The most commonly attested artifacts are kitchenware, such as *itqurum* “spoon” and *kassum* “cup”. For example, a single text records 83 different kinds of bronze artifacts; another one lists 76 different objects.⁷⁰

Archaeological recovery of bronze objects – especially weapons – dated to the Colony Period has been insignificant in comparison to the intensive trade of tin and copper evidenced in the texts. One of the reasons for this could be that most of the metal was in fact shipped to cities in part of Anatolia and taken to even more remote regions.⁷¹ One can also assume that metal utensils have been widely melted down and re-used or plundered by looting armies.⁷²

6. Iron

The study for this article shows that the metal referred to alternatively as *amūtum*, *ašūm*, *parzillum* and KÙ.AN is recorded at least in 200 of the texts from Kültepe. The exact translation of these terms is still debated. KÙ.AN is known to be the logographic writing of *amūtum*. And the text AKT 3, 45 suggests that *ašūm* was another synonym for *amūtum*.⁷³ Finally, *parzillum*, attested in very few Old Assyrian texts and its logographic writing AN.BAR known to denote “iron” in other cuneiform corpora does not occur at Kültepe.

⁶⁹ Salih Çeçen and Hakan Erol, “Kültepe’den Değişik Bir Ticari Mal Listesi”, *Archivum Anatolicum* 12/2, (2018), p. 56-58.

⁷⁰ Dercksen, “Metals”, p. 30.

⁷¹ Barjamovic 2008, “A Commercial Geography, p. 97-99; Larsen, *Ancient Kanesh*, p. 192.

⁷² Larsen, *ibid*, p. 196.

⁷³ Dercksen, “Metals”, p. 28.

It has been generally suggested that the terms *amūtum* and *ašūm* were used for “meteoric iron”.⁷⁴ However, some researchers do not accept this suggestion and pointing out that due to its high content of nickel, meteoric iron could not be processed in the ways attested for *amūtum* with the technology of that time.⁷⁵ For the purpose of the current study, the neutral term “iron” is retained for all four writings.

The total amount of iron recorded in the Kültepe texts comes to more than 30 minas (about 15 kg), but it must be stressed that in some cases the same iron may be counted twice because it is impossible for some cases to determine whether two records refer to the same transaction. When taking into consideration its price and the fact that the Kültepe texts were written about 500 years before the beginning of the Iron Age in Anatolia, the amount of iron in the texts is astounding.

a. The Qualifications and Price of the Iron

Five different shapes of iron are attested in the texts: *ṣahhartum* “small pieces”; *kiṣrum* “lump”; *abnum* “stone” and *ša KI.DIRI* “raw iron” (which contains other minerals). In the unpublished text Kt n/k 67: 11 an amount of pure (*zakūtum*) KÜ.AN is qualified as *ša harša* the meaning of which is unknown. It is not certain whether it refers to a toponym or perhaps signifies a special type of iron.⁷⁶ The most commonly attested artifact made of iron is *annuqum* “ring”. One can learn from a text that a ring made of *amūtum* could also be adorned by wrapping with gold.⁷⁷ Other objects include *tudītum* “pin/brooch”, *kassum* “cup”, *urākum* “bar”, and maybe even *šinnātum* “teeth” (Kt 94/k 208).⁷⁸ Adjectives used to qualify iron are: *damqum* (SIG₅) “fine”; *damqum watrum* (SIG₅ DIRI) “extra fine”; *zakium/zakūtum* “pure” and *ša šarruttim* “of royal quality.”

Information about the price of iron is found in about a dozen texts and

⁷⁴ The discussion goes back to Benno Landsberger, “Kommt Hattum, “Hethiterland” und Hattium, “Hethiter”, in den Kültepe Tafeln vor?”, Archiv Orientalní 18/I-II (1950) and was recently summed up in Veenhof, “Business Venture”. For this metal see also Salih Çeçen, “Kaniš Kārum’unun Diğer Kārum ve Wabartumlar’a ‘KÜ.AN’ (*amūtum*) ile ilgili Önemli Talimatları”, Belleten LXI/231, (1997), p. 219-232.

⁷⁵ Reiter, *Die Metalle*, 390; Dercksen, *ibid*, p. 28.

⁷⁶ Kt n/k 67: ¹⁰... KÜ.AN *za-ku-tám* ¹¹*ša HA-ar-ša ú ša KI.DIRI*

⁷⁷ Kt a/k 1072: 2 *a-nu-qi ša a-mu-tim ki-ip-lu* KÜ.GÍ 16 GÍN KIL.LÁ.BÍ *a-na Í-ku-pi-A-šur a-di-in-ma* “I sold Ikūn-pi-Aššur 2 rings of iron weighing 16 shekels (and) wrapping with gold ...”. Çeçen, *ibid*, p. 220, n. 11.

⁷⁸ Veenhof, “Business Venture”, p. 15.

fluctuates greatly between 11 2/3⁷⁹ to 140 shekels of silver per shekel of iron. This huge difference must be related to its kind and degree of purity and cannot simply be ascribed to the forces of market. According to Kt n/k 1697:⁸⁰ 34, the price for one shekel of *parzillum* was 20 shekels of silver. The price of *amütum* alone ranges between 40 and 140 shekels of silver.

The iron seems to have been used mainly to produce jewelry and ornaments, presumably due to of its scarcity. There is no mention of weapons made from iron in the archeological excavations at Kültepe. However, an unpublished texts (Kt b/k 93+167) that lists especially different kinds of cups mentions “a big dagger handle of which was made of iron (*amütum*) and gold”.⁸¹ Apart from Kültepe, an iron dagger with gold handle was discovered among the iron artifacts of Alacahöyük, dated to the Early Bronze Age⁸² and the Anitta-text famously mentions that the Great King of Purušhattum brought him a gift of an iron throne and an iron scepter.⁸³

Assyrian traders purchased the iron not only form the city hall (*bēt ālim/līmim*) in Assur, but also within Anatolia, and they sold this valuable metal to Anatolian elites where it was in demand.⁸⁴ The source of the iron purchased in Assur is not known, but it may be assumed that the origin of most of the iron traded in Anatolia was of local origin.⁸⁵

It is clear that the city of Assur paid special importance to the trade in iron. The reason for this could be the *išrätum*-tax (the tithe; 10%) levied initially by the City Hall and later by the *kārum* Kaniš.⁸⁶ The *kārum* authorities at Kaniš were notified about this decision passed by the City Assembly and forwarded the required instructions on the matter to the remaining Anatolian colonies by the letter AKT 5, 1 (Kt 92/k 221). This text is undated, but considering the years in which the owner of archive in which it was found was active, Veenhof assumes

⁷⁹ The price of KÜ.AN in Kt u/k 3: 51, cf. Dercksen, “Metals”, p. 28; Veenhof, *ibid*, p. 15.

⁸⁰ Çeçen and Erol, “Ticari Mal Listesi”, p. 56-58.

⁸¹ Kt b/k 93+167: ¹³⁾ 1 GÍR GAL *ša-kār-šu* ¹⁴⁾ *a-mu-tum* *ù* KÜ.GI “a big dagger, handle of which is made of iron and gold”.

⁸² Ünsal Yalçın, “Early Iron Metallurgy in Anatolia”. *Anatolian Studies*, vol. 49, (1999), p. 177.

⁸³ Itamar Singer, “Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C.”, *Journal of Indo-European Studies* (JIES) 9, (1981), p. 130-131, n. 7.

⁸⁴ Veenhof, *ibid*, p. 13.

⁸⁵ Dercksen, *ibid*, p. 28; Veenhof, *ibid*, p. 13.

⁸⁶ Veenhof, *ibid*, p. 14. For detailed information see also AKT 5, p. 67, 82-85.

that the text should date to the end of the lower town Level II at Kaniš.⁸⁷

A damaged *waklum*-letter Kt 92/k 432 excavated in the same year, but said to belong to a different archive recounts another decision made by the City Assembly, namely that no *kārum* should levy the *šaddu'utum* and *išrātum*-tax on *amūtum* metal and Akkadian textiles that had been bought directly from the City Hall by Assyrian traders. It is clear from the text that this decision was made in regard to a certain Aššur-lamassī, but that it also involved other merchants in the same situation.

Kt 92/k 432 (1-391-92; 3.6x4.3x1.6)

Obv. 1 *um-ma wa-a[k-lu]m-ma*
a-na Puzur₄-i-lí
Tī-lí-na-tal
šī-īp-r[i ša a-lim^{ki}]
ù kà-r[i-īm Kà-ni-iš]

5 *[qí-bí-ma x x x x]*
r3 x⁷ [x x x x x]
šī-īm : a-[x x x x]
ša É [x x x x x]
i-na z[i²-x x x x]

10 *^dA-šūr-[x x x x]*
[x x] ^dA-š[ūr² x x x x]
[x x] ^{r^d}A-š[ūr²-x x x x]
[x x x]-ni-[x x x]
[x x x]-tù-[x x x]

15 *[x x šá]l-ki-a [x x]*
[x x x] KÙ.BABBAR : a-n[a]²
[x x x A-š]ūr-lá-ma-sí
[x x x] : šu-ma

Lo.e. *[(x) A-šūr]-lá-ma-sí*

⁸⁷ AKT 5, p. 82.

- 20 [x x] : *lá wa-ša-ab*
 [a-na] *raša ki-ma*
 Rev. [A-šūr-lá-ma-sí]
 [x x x x x x-i]m
 [x x x x x]-a-ra
- 25 [x x x x x]
 [x x x x x]-lá
 [x x x x n]i
 [x x x x-x-t]ám
ra-[x x x x-t]a²-im
- 30 : a-mu-tim : *ša A-šūr-lá-/ma-sí*
 : É a-lim^{ki}
il₅-qé-ú-ni : *ù lá ta-<lá>-qé-a*
ù kà-ru-um : *šu-um-šu*
a-šar : *A-šūr-lá-ma-sí*
- 35 *uš-te₆-bu-lu-ni*
ša-du-a-tám
ù iš-ra-tim : *i-na*
ši-im : *a-mu-tim*
ù-lá i-lá-qé-ú
- 40 *lá ša A-šūr-lá-ma-sí-/ma*
ma-ma-an : DUMU A-šūr
- U.e. : É a-lim^{ki} : *a-mu-tám*
ù TÚG.HI.A ša A-ki-dí-e
- L.e. *il₅-qé-ú-ni* : *ša-du-a-tám* *ra* [iš-ra-tim]
- 45 *ša a-mu-tim* *ù TÚG.HI.A ša* *ra*-[ki-dí-e]
ù-lá ta-lá-qé-a *ù kà-ru-um* [*šu-um-šu* *ù-lá i-lá-qé-ú*²]

¹⁻⁴⁾ From the Chairman (*waklum*) to Puzur-ilī, Titinatal, the envoys of [the city of Assur], and the *kārum* [Kaniš]⁵⁻¹⁵⁾ [.....] ¹⁶⁻²²⁾ [...] the silver to [...] if Aššur-lamassī [...] is not present [in ...] [...] to] the representatives of

[Aššur-lamassī] ²³⁻²⁷ [.....] ²⁸⁻³² You shall not take the [.....] of the *amūtum* that Aššur-lamassī bought (from) the City Hall. ³³⁻³⁹ In addition, (the authorities of) a *kārum* to which Aššur-lamassī has shipped the *amūtum* may not levy the *šaddu'utum* and *išrātum*-tax on the price of the *amūtum*. ⁴⁰⁻⁴⁶ Apart from Aššur-lamassī, you shall not levy *šaddu'utum* and *išrātum*-tax on any *amūtum* or Akkadian textiles from any citizen of Assur who *bought* the *amūtum* or the Akkadian textiles in the City Hall. No matter which (one) it is, no other *kārum* can levy it (either).⁸⁸

7. Lead

Lead is mentioned in eight Kültepe texts as *abārum* with its weight recorded only in Kt h/k 16: 3 at 20 minas. In the letter TMH 1, 3b, an Assyrian trader complains about the absence of any material for purchase except lead, and in KT 6-d: 789 an Anatolian woman writes her husband to express her anger over him not sending her any funds to feed her and their children. At one point, she asks him what they are supposed to eat, since nobody wants to buy the lead which he apparently left behind for them to sell for their subsistence. At Kültepe, objects made of lead are found in a wide variety of uses, including lead figurines and weights.⁸⁹ However, the low number of attestations in the texts and the instances above show that lead had an insignificant place in the Assyrian commerce, presumably due its relatively low value and high bulk compared to other metals.⁹⁰

8. Antimony² (*Lulūm*)

The term *lulūm*, for which the meaning “antimony” has been suggested (CAD L, 243a), appears in 18 Kültepe texts with a total weight of 20 talents and 53 minas (about 630 kg). If the translation is correct, the use of this metal in Anatolia during the Colony Period is not known. Since it occurs several times alongside copper in the texts, it seems possible that *lulūm* was used in alloys as an alternative to tin and arsenic.⁹¹

⁸⁸ A text relating to the same incident NBC 1649H is currently being edited for publication by G. Barjamovic.

⁸⁹ Kutlu Emre, *Anadolu Kurşun Figürinleri ve Taş Kalıpları*, TTKY, Ankara 1971; Fikri Kulakoğlu-Selmin Kangal, *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kanış-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (Katalog), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 78, İstanbul 2011, p. 271-274.

⁹⁰ Dercksen, “Metals”, p. 29.

⁹¹ Moorey, *Materials and Industries*, p. 241; Dercksen, “The Goddess”, p. 29.

Conclusion

The main goal of this study is to offer a general idea about the total volume and geographical scope of the metal trade in Anatolia as evidenced in the Assyrian texts from Kültepe. The information presented here was gathered from nearly 12 thousand texts many of which are still unpublished. In addition to those documents, another 10 thousand cuneiform texts wait unedited in the Ankara Museum. Furthermore, there must still be innumerable documents in the ground at Kaniš, as well as at Assur and in some of the other Assyrian settlements in Anatolia. Many more have of course disappeared over the course of time. Consequently, it is not possible to determine the exact volume of metals traded during the almost 250 years that the Old Assyrian Colony Period lasted. However, this sort of analysis can help estimate the amounts of traded metal and also reveals a clear geographical pattern in the trade that was focused on a small number of Assyrian colonies and generally oriented in a westerly direction.

BIBLIOGRAPHIA

- Albayrak, İrfan, “Uşur-ša-Ištar Arşivinden Bakır Ticareti ile ilgili Bir Mektup”, (ed.) S. Erkut ve Ö. S. Gavaz, *Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul (2016), p. 25-34.
- Balkan, Kemal, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniš Kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup*, TTKY 7-31, Ankara 1957.
- Barjamovic, Gojko, “The Geography of Trade - Assyrian Colonies in Anatolia c. 1975- 1725 B.C. and the Study of Early Interregional Networks of Exchange,” (ed.) J.G. Dercksen, *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period* (PIHANS III. OAAS 3), Leiden, (2008), p. 87-100.
- _____, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, CNI Publications 38, Copenhagen 2011.
- _____, “A Commercial Geography of Anatolia: Integrating Hittite and Assyrian Texts, Archaeology and Topography”, (ed.) M. Weeden ve L. Z. Ullmann, Brill, Leiden/Boston (2017), p. 311-318.
- Barjamovic, Gojko-Hertel, Thomas-Larsen, Mogens T., *Ups and Downs at Kanesh-Observations on Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 2012.

- Çeçen, Salih, “Kaniş Kārum’unun Diğer Kārum ve Wabartumlar’a ‘KÛ.AN’ (*amutum*) ile ilgili Önemli Talimatları”, *Bellefen LXI/231*, (1997), p. 219-232.
- Çeçen, Salih-Erol, Hakan, “Kültepe’den Değişik Bir Ticari Mal Listesi”, *Archivum Anatolicum* 12/2, (2018), p. 53-76.
- de Jesus, Pretiss S., “Metal Resources in Ancient Anatolia”, *Anatolian Studies*, 28, (1978), p. 97-102.
- _____, *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia*, Part I, B.A.R. International Series 74, Oxford 1980.
- Dercksen, J. Gerrit, *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*, PIHANS 75, Leiden/İstanbul 1996.
- _____, *Old Assyrian Institutions*, PIHANS 98, Leiden 2004.
- _____, “Some Elements of Old Anatolian Society in Kaniş”, (ed.) J. G. Dercksen, *Assyria and Beyond*, Studies Presented to Mogens Trolle Larsen, Nederlands Instituut het Nabije Oosten, Leiden (2004), p. 137-178.
- _____, “Metals According to Documents from Kültepe-Kanish Dating to the Old Assyrian Colony Period”, (ed.) Ü. Yalçın, *Anatolian Metal III*, Der Anschnitt, Beiheft 18, Bochum (2005), p. 17-34.
- _____, “The Goddess Who was Robbed of her Jewellery. Ishtar and her Priest in an Assyrian Colony”, *Anatolica* 41 (2015), p. 37-60.
- _____, “Zinn”, *Reallexikon der Assyriologie*, (2017), p. 301-304.
- Donbaz, Veysel, “More Old Assyrian Tablets from Assur”, *Akkadica* 42, (1985), p. 1-23.
- Emre, Kutlu, *Anadolu Kurşun Figürinleri ve Taş Kılıpları*, TTKY, Ankara 1971.
- Forlanini, Massimo, “The historical geography of Anatolia and the transition from the karum-period to the Early Hittite Empire,” (ed.) J. G. Dercksen, *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*. (OAAS 3. PIHANS 111), (Leiden), p. 57-86.
- Gökçek, L. Gürkan, “Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları”, (ed.) M. Şahin, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (16-17 Nisan 1998), Kayseri (1998), p. 155-170.
- Günbatu, Cahit, “An Aponym List (KEL G) from Kultepe”, *Altorientalische Forschungen* 35, (2008), p. 103-132.
- Kulakoğlu, Fikri-Kangal, Selmin (ed.), *Anadolu’nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul’da*, (Katalog), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 78, İstanbul 2011.

- Landsberger, Benno, “Kommt Hattum, “Hethiterland” und Hattium, “Hethiter”, in den Kültepe Tafeln vor?”, *Archiv Orientalni* 18/I-II (1950), p. 329-350.
- Larsen, Mogens T., *Old Assyrian Caravan Procedures*, PIHANS, 22, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 1967.
- _____, “Partnerships in the Old Assyrian Trade”, *Iraq*, 39, p. 119-49.
- _____, “Four Letters from the Walters Art Gallery, Baltimore”, (ed.) B. Hruska ve G. Komoroczy, *Festschrift Lubor Matouš*, vol.1-11, Budapest, 1978, p. 113-130.
- _____, *Ancient Kanesh, A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- Moorey, P.R.S., *Ancient Mesopotamian Materials and Industries, the Archaeological Evidence*, Clarendon Press, Oxford 1994.
- Reiter, Karin, *Die Metalle im Alten Orient: unter besonderer Berücksichtigung altbabylonischer Quellen*, Ugarit-Verlag, Münster 1997.
- Sever, Hüseyin, “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen ‘kīma awāt naruā’im’ Tabiri ve Değlendirilmesi”, *DTCFD*, V. 34, I. 1-2 (1990), p. 251-365.
- Singer, Itamar, “Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C.”, *Journal of Indo-European Studies* (JIES) 9 (1981), p. 119-149.
- Steinkeller, Piotr, “The Role of Iran in the Inter-Regional Exchange of Metals: Tin, Copper, Silver and Gold in the Second Half of the Third Millennium BC”, (ed.) K. Maekawa, *Ancient Iran, New Perspectives from Archaeology and Cuneiform Studies*. Ancient Texts Studies in the National Museum, Vol. 2, 2016, p. 127-150.
- Stratford, Edward, *A Year of Vengeance: Time Narrative, and the Assyrian Trans-Taurus Trade in 1891 BCE*. SANER, Boston: De Gruyter 2017.
- Sturm, Th., “kaspum ammurum, ein Begriff der Silbermetallurgie in den Kültepe-Texten”, *Ugarit Forschungen* 27 (1995), p. 487-500.
- Veenhof, Klaas R., *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, BRILL, Leiden, 1972.
- _____, “In Accordance with the Words of the Stele: Evidence for Old Assyrian Legislation”, *Chicago-Kent Law Review*, Vol. 70, p. 1717-1744.
- _____, *The Old Assyrian List of Year Eponyms from Karum Kanish and Its Chronological Implications*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI/64, Ankara 2003.

- _____, “Silver in Old Assyrian Trade. Shapes, Qualities and Purification”, (ed.) Zoltán Csabai, *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*, Department of Ancient History, the University of Pécs L'Harmattan, Budapest, 2014, p. 393-423.
- _____, “A Difficult Old Assyrian Business Venture. Mannum-Kī-Aššur Tries his Luck with Iron”, *Bibliotheca Orientalis*, Jaargang LLXXIII, no. 1-2, p. 13-40.
- Veenhof, Klaas R.-Eidem, Jesper, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Orbis Biblicus et Orientalis 160/5, Fribourg 2008.
- Waetzoldt, H., “Rotes Gold?”, *Oriens antiquus* 24 (1985), p. 1-16.
- Yağcı, Ünsal, “Early Iron Metallurgy in Anatolia”, *Anatolian Studies*, Vol. 49 (1999), p. 177-187.

ABBREVIATIONS

- AKT 3 Bilgiç, E.-Günbattu, C., *Ankaraner Kültepe Têxte III*, Freiburger altorientalische Studien (FAOS) Beiheft 3, Stuttgart, 1995.
- AKT 5 Veenhof, K. R., *Kültepe Tabletleri V, The Archive of Kuliya, son of Ali-abum (Kt. 92/k 188-263)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- AKT 6-c Larsen, M. T., *Kültepe Tabletleri VI-c, The Archive of the Šalim-Aššur Family Volume 3: Ali-abum*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- AKT 6-d Larsen, M. T., *Kültepe Tabletleri 6-d, The Archive of the Šalim-Aššur Family, Vol. 4, Texts Concerning Non-Family Members*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- AKT 7-a S. Bayram-R. Kuzuoğlu, *Kültepe Tabletleri VII-a, Aššur-rē'i Ailesinin Arşivi, I. Cilt: Aššur-rē'i'nin Kendi Metinleri*, TTKY, Ankara 2014.
- AKT 8 Veenhof, K. R., *Kültepe Tabletleri VIII, The Archive of Elamma, Son of Iddin-Suen, and his Family (Kt 91/k 285-568 and Kt 92/k 94-187)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- AKT 11-a Erol, H., “*Kültepe Tabletleri XI-a, I. Cilt: Šu-Ištar'a Ait Belgeler*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- BIN 6 Ferris, J. Stephens, *Old Assyrian Letters and Business Documents, Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies*, Yale University Vol. VI, New Haven 1944.
- CAD Chicago Assyrian Dictionary

- CCT 1-6 Cuneiform Texts From Cappodocian Tablets in the British Museum, London.
- CDA J. Black - A. George - N. Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden, 2000.
- CTMMA 1 M. T. Larsen, *Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art 1*, New York, 1988.
- Dalley St. Dalley, *A Catalogue of the Akkadian Cuneiform Tablets in the Collections of the Royal Scottish Museum Edinburgh*, Art and Archeology 2, Edinburgh, 1979.
- EL Eisser, G. – Lewy, J., *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe*, MVAG 33 EL 1, 1930 – MVAG 35/3 = EL 2, 1935.
- ICK 1 Hyrozny, B., *Inscriptions Cunéiformes du Kultépe, Vol. 1*, Státní Pedagogické Nakladatelství, Prague, 1952.
- KTK Jankowskaja, N. B., *Klinopisnye Teksty iz Kjul'Tepe v Sobranijach SSSR*, Moscou, 1968.
- KTS 1 Lewy, J., *Die altassyrischen Texte von Kültepe, Keilschrifttexte in den Antiken - Musees zu Stambul, İstanbul 1926*.
- PRAG I Hecker, K.-Kryszat, G.-Matouš, L., *Kappadokische Keilschrifttafeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität Prag*, Prag 1998.
- Sadberg Donbaz, V., *Sadberk Hanım Müzesi'nden Bulunan Çivi yazılı Belgeler*, İstanbul, 1999.
- TC 1 Contenau, G., *Tablettes cappadociennes du Louvre (TCL 4)*, Paris, 1920.
- TC 3 Lewy, J., *Tablettes cappadociennes de Louvre, (TCL 19, 20, 21)*, Paris 1935-1937.
- WAG Walters Art Gallery (WAG 48)

EKLER
Kt 92/k 432

Ön Yüz

Arka Yüz

Alt Kenar

Üst Kenar

Sol Kenar

Sağ Kenar

YERKURGAN MERKEZ TAPINAĞI ARKEOLOJİK KAZI VE KONSERVASYON ÇALIŞMASI (ÖZBEKİSTAN/KAŞKADERYA)

İBRAHİM ÇEŞMELİ* - ABDİSABUR RAIMKULOV**
HANDE GÜNÖZÜ ULUSOY***

Yerkurgan (Erkurgan) Şehir Harabesi günümüzde Özbekistan'nın Kaşkaderya Vilayeti Kasan ve Karşi şehirleri arasında Karşi Şehri'nin yaklaşık 10 km. kuzeybatısında Karşi Vahası'nda yer almaktadır. Bu şehir harabesinin merkezindeki tepelik alanda tarafımızca 2013 yılında arkeolojik kazı çalışmasına başlandı ve 2017 yılında devam edildi. Bu arkeolojik proje, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yahyo Gulomov Arkeolojik Araştırmalar Enstitüsü'den Dr. Abdisabur Raimkulov ve İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanat Tarihi Anabilim Dalı'dan Prof. Dr. İbrahim Çeşmeli başkanlıklarında yürütüldü. Bu arkeolojik projenin konservasyon çalışmalarını ise Konservatör Dr. Hande Günözü Ulusoy yürüttü¹. Yerkurgan Şehir Harabesi'nde daha önceki yıllarda önemli arkeolojik çalışmalar gerçekleştirildi². Bu yerleşimde özellikle R.H.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul /TÜRKİYE, ibrahimces@gmail.com

** Dr., Özbekistan Cumhuriyeti, Bilimler Akademisi, Yahyo Gulomov Arkeolojik Araştırmalar Enstitüsü, Semerkand/ ÖZBEKİSTAN, araimkulov@mail.ru

*** Dr., İstanbul/TÜRKİYE, handegunozu@gmail.com

¹ 2017 yılında Yerkurgan'da gerçekleştirdiğimiz projeyi Türk Tarih Kurumu ile İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP/ Proje ID: 25258, Proje Kodu: SBA-2017-25258) destekledi. Türk Tarih Kurumu'na ve İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne desteklerinden dolayı teşekkür ederiz. Prof.Dr. İbrahim Çeşmeli, Dr. Abdisabur Raimkulov ve Dr. Hande Günözü Ulusoy ile oluşan ekiple Özbekistan'da ilk arkeolojik çalışmalarımıza 2003 yılında Kaşkaderya'da arkeolojik yüzey araştırmaları ile başladık. Sonrasında aynı ekiple, Kaşkaderya'da Guzar Vahası Yalpak Tepe Şehir Harabesi'nde 2005 yılından 2011 yılına kadar sürdürdüğümüz arkeolojik kazı çalışmalarında saray kalıntısı ortaya çıkarıldı. İ.Çeşmeli, H.Günözü Ulusoy, A.Raimkulov, "Sogdianada Yeni Arkeolojik Keşifler: Yalpak Tepe Sarayı ve Yerkurgan Merkez Tapınağındaki Arkeolojik Çalışmalar (Kaşkaderya-Özbekistan/2003-2013)", *Art-Sanat*, 6, 2016.

² S. K. Kabanov, *Nahşeb na Rubje Drevnosti i Srednevekovya (III-VII vv.)*, Taşkent, 1977, s. 7-10, 23-28; M.H.İsamiddinov, R. H. Sulaymanov, *Erkurgan*, Taşkent, 1984, s. 4-6; R. H.Sulaymanov, *Drevniy Nahşab*, Samarkand-Taşkent, 2000, s. 24-25; R. H.Sulaymanov, "Karşi Ozbekistonning Kadimgi ve Orta Asrlar Davri Tarihida", *Karşi Şahrining Cahon Tsvivilizatsiyasi Tarihidagi Orni*, Taşkent-Karşi, 2006, s. 21-22.

Suleymanov'un başkanlığında Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından 1973 yılında başlanılan ve 1970'lerde devam edilen sistemli arkeolojik çalışmalar yürütülmüş olup bu çalışmalardan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmalarda M.H. İsamiddinov, M. İshakov, N. Nefedov ve M. Turebekov da yer almıştır. Bu çalışmaların öncesinde şehirde, 1916 yılında İ.A.Kastane ve L.A. Zimin, 1946 yılında A.İ. Terenojkin ve 1948 yılında S.K. Kabanov arkeolojik incelemeler gerçekleştirdi.

Güney Sogdiana'da bulunan Yerkurgan Şehri³, Buhara'dan Baktra'ya (Belh) uzanan İpek Yolu üzerinde yer almakta ve Antik Çağ'da Nikşapa (Ksenippa/Xenippa) olarak bilinen bölge içindeydi. Nikşapa (Ksenippa/Xenippa) Bölgesi, Araplardan önce erken Orta Çağ'da Nahşeb (Sogdça), Araplardan sonra ise Nesef (Arapça) olarak bilinmekteydi. Nahşeb (Nesef) aynı zamanda bir şehir ismiydi. Arkeolojik veriler Yerkurgan Şehri'nin Demir Çağı'nın başlarında M.Ö. 9-8. yüzyılda oluşmaya başladığını işaret etmektedir. Yerkurgan'ın bulunduğu Nahşeb (Nesef) Bölgesi'nde (Karşi Vahası) Araplar öncesinde küçük büyük çok sayıda yerleşim kurulmuş bunlar içinde en gelişmiş Yerkurgan Şehri idi. M.S. 6-7. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Yerkurgan Şehri, Araplar öncesinde Nahşeb'in (Karşi Vahası) merkez şehri idi. Bu yüzyıldan sonra merkez Şulluk Tepe'ye (Nahşeb/Nesef) kaydı. Yerkurgan, M.Ö.6. yüzyıldan itibaren yaklaşık 40 hektarlık bir alanı kaplayan dörtgen surla çevriliydi. Sonrasında M.Ö. 3-2. yüzyılda yaklaşık 150 hektarlık alanı çeviren dış sur eklendi. Bu da şehrin zaman içinde geliştiğini göstermektedir. Böylece konutların ve farklı fonksiyonlara sahip yapıların yer aldığı şehir, iç ve dış olmak üzere çift surla çevrili hale geldi. İç surun içinde ve kuzeyinde kale ve saray (M.S. 3-4. yüzyıl), doğusunda ise seramikçiler yer almaktaydı. Şehrin merkezinde Zerdüştlükle bağlantılı dinsel kompleks (M.S. 3-4. yüzyıl) bulunmaktaydı. Yine iç surun içinde ve güneyinde Zerdüştlükle ilgili mezar yapısı (M.S. 3-4. yüzyıl) bulunmaktaydı. İç surun doğuda ve güneydoğuda birer kapısı yer alıyordu. İç surun dışında ve güneydoğusunda ise metalciler bulunurdu. Şehrin dışında ve kuzeybatısında Zerdüştlük inancına göre ölünün yırtıcı hayvanlara bırakıldığı dahma (sessizlik kulesi/ M.Ö. 2. yüzyıl) yer almaktaydı. Şehirde genellikle kerpiç, pahsa (balçık) ve ahşap malzeme kullanılmıştır.

³ İsamiddinov, Suleymanov, *a.g.e.*, s.7-9; K.A. Abdullaev, E.V. Rtveldze, G.V. Shishkina, (Ed.), *Culture And Art Of Ancient Uzbekistan, Exhibition Catalogue*, I, Moscow, 1991, s. 182-186; K.A. Abdullaev, E.V. Rtveldze, G.V. Shishkina, (Ed.), *Culture And Art Of Ancient Uzbekistan, Exhibition Catalogue*, II, Moscow, 1991, s. 61-63; Suleymanov, *a.g.e.*, 2000, s. 25-26, 88-132; Suleymanov, a.g.m. 2006, s. 21-24; Baipakov, Pidayev, *a.g.e.*, s. 107-108, 115; Çeşmeli, Günözü Ulusoy, Raimkulov, a.g.m., s. 16.

Kaşkaderya Nehri'nin suladığı verimli toprakları kapsayan Kaşkaderya Bölgesi geçmişte Orta Asya'da stratejik bir konumda bulunmaktaydı ve bu bölge Kaşkaderya ve Zereşan vadilerini içine alan Sogdiana olarak bilinmekteydi. Çin'le bağlantılı İpek Yolu Sogdiana üzerinden güneye Hindistan'a kadar uzanırdı. Hindistan yolu dışında Sogdiana'dan ikiye ayrılan İpek Yolu, biri batıdan İran ve Akdeniz'e, diğeri kuzeyden Karadeniz'e kadar uzanırdı. Sogdiana'da Köktepe, Semerkand (Marakanda/Afrasiab), Keş (Kış/Şehrisebz), Nahşeb (Nesef /Şulluk Tepe), Buhara, Varahşa ve Pencikent gibi gelişmiş Demir Çağ, Antik Çağ ve Erken Orta Çağ şehirleri bulunmaktaydı. Sogdiana, batısında merkezi Merv olan Margiana, güneyinde merkezi Belh (Baktra) olan Baktriana, kuzeyinde Harezim ve doğusunda Şaş (Taşkent) gibi siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda öneme sahip bölgelerin ortasında bulunmaktaydı ve bu bölgelerle güçlü bağları bulunmaktaydı. Sogdiana Bölgesi stratejik konumu, verimli toprakları ve İpek Yolu sebebiyle tarih boyunca değişik toplumların egemenliğine girdi. Bu topraklar, Araplar öncesinde sırasıyla Persler (M.Ö.6-4. yüzyıl), Seleukoslar, (M.Ö. 4-3. yüzyıl), Yunan-Baktrianlar (M.Ö.3-2.yüzyıl), Kangçüler (M.Ö. 2-1. yüzyıl), Kuşanlar (M.S. 1-3. yüzyıl), Sasaniler (3-4. Yüzyıl), Kidaritler (4-5. yüzyıl), Eftalitler (Akhunlar/5-6. yüzyıl) ve Köktürkler (6-8. Yüzyıl) gibi yerleşik ve göçebe uygarlıkların hakimiyetinde bulundu. M.Ö. I. binde Demir Çağı'nda bu topraklarda göçebe Massagetler ve Sakalar da yaşadı. Bölgenin yerel halkı İrani bir topluluk olan ticaretle uğraşan yerleşik Sogdlar'dı. İslamiyet'ten önce bölgenin başlıca dinsel inancı Zerdüştlük olup Yunan, Hinduizm, Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık ve doğa inançları da görüldü. Bölgede İran kültürü yanında Mezopotamya, Hellen, Hint, Çin, Türk ve göçebe kültürlerin önemli etkisi de oldu⁴.

Kalıntılardan anlaşıldığı üzere Yerkurgan şehrinin merkezinde yer alan dinsel kompleks, büyük ve küçük iki tapınaktan meydana geliyordu. Bu tapınaklardan küçük olan Doğu Tapınağı 1970'li yıllarda kazılarak ortaya çıkarıldı⁵. Güney-kuzey ekseninde olan tapınak pronaos (ön mekan) ve naos (ana mekan) mekanlarından oluşmuştu. Yapının güney bölümünde ise bir avlu bulunmaktaydı. Avluya açılan pronaos mekanının (18.50 x 7 m.) içinde tek sıra halinde birbirine

⁴ Abdullaev, Rtveladze, Shishkina, *a.g.e.*, I, s. 36-58, 155-156; Abdullaev, Rtveladze, Shishkina, *a.g.e.*, II, s. 32, 61; Suleymanov, *a.g.e.*, 2000, s. 43-72, 226-316; K. Baipakov, Sh. Pidayev, (Ed.), *Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road*, Samarkand, 2011, s. 107-116; Çeşmeli, Günözü Ulusoy, Raimkulov, *a.g.m.*, s.12-13.

⁵ R. H. Suleymanov, "Obschestvennie Soorujeniya Erkurgana Osevoogo Kompozitsionno-Planirovoçnogo Tipa", *Kultura Srednego Vostoka Grado-Stroitelstvo i Arhitektura*, Taşkent, 1989, s.25-28; Suleymanov, *a.g.e.*, 2000, s. 88-111.

paralel uzanan dört sütundan meydana gelmiş bir sütun dizisi bulunmaktaydı. Günümüze bu sütunların dört adet taştan kaidesi ulaşmıştır. Güneydeki pronaos mekanından ortadaki bir kapıyla kuzeydeki dikdörtgen planlı iki sütunlu naos mekanına (13.20 x 7.50 m.) girilmekteydi. Naos mekanında kutsal ateşin yandığı altar nişi kuzey duvarının ortasında güney duvarının ortasındaki kapının karşısında bulunmaktaydı. Bu dinsel yapı ateş tapınağı fonksiyonu göstermekteydi. Bu tapınağın hemen batısında yer alan büyük Merkez Tapınakta ise sadece sondajlar yapıldı⁶. Bu sondajlar neticesinde Merkez Tapınağın hemen dışında ve kuzeydoğusunda kerpiçten kare planlı ateş altarı tespit edildi.

2013 yılına kadar sondajlar dışında herhangi bir sistemli arkeolojik kazı çalışması yapılmamış olan ve günümüzde tepelik görünümündeki (**Figür 1**) mimari iç düzeni bilinmeyen Merkez Tapınakta, 2013 yılında tarafımızca kazı çalışmalarına başlanıldı⁷ ve 2017 yılında devam edildi. Çalışmalar, 2013 yılında ağırlıklı olarak yapının dış duvarlarında ve 2017 yılında ise iç bölümünde gerçekleşti (**Figür 2**). Tepenin topografik görünüşünden yapının dıştan dörtgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. Tepenin güney tarafındaki boşluk ise yapının güneyindeki kapıya işaret etmektedir (**Figür 3**). Şehrin merkezine yakın konumda bulunan yapı, dört ana yöne göre konumlanmıştır.

2013 yılında, şehrin merkezi konumunda bulunan tapınağın dış duvarlarında ve içte doğu bölümünde çalışmalar yürütülmüş olup dış duvarların iç ve dış taraflarında yapılan arkeolojik sondaj çalışmaları neticesinde belirlenen duvarların konturları ile duvar kalınlıklarından yapının dıştan restitüsyon planı ortaya çıkarılabildi (**Figür 4**). Ayrıca güney duvarında yapılan arkeolojik çalışmalarda, kapının konumu tespit edildi. Yapının 9 m. kalınlığındaki dış duvarları kerpiç ve pahsa (balçık) bloklardan inşa edilmiştir (**Figür 5**). Kare şeklindeki kerpiçler, 42-43 x 42-43 x 9 cm., 45 x 45 x 9-10 cm., 45 x 45 x 14 cm ve 47 x 47 x 10 cm. ölçüsündeydi. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere, 9 m. kalınlığındaki dış duvarların iç tarafına 2.50 m. kalınlığında ek duvarlar örülmüş. Bu da yapının sonradan yenilediğini ve bazı değişikliklere uğradığını göstermektedir. Ek duvarlardan önce ilk yapı içten 31.50 x 31.50 m. ve dıştan 49.50 x 49.50 m. ölçüsünde çok düzgün olmayan kare planlı bir şemaya sahip olduğu anlaşılmaktadır⁸.

⁶ Suleymanov, *a.g.e.*, 2000, s. 111-112.

⁷ Çeşmeli, Günözü Ulusoy, Raimkulov, *a.g.m.*, s.17, fig.77, 80.

⁸ Çeşmeli, Günözü Ulusoy, Raimkulov, *a.g.m.*, s.17, fig.103.

2013 yılından sonra 2017 yılında tarafımızca Merkez Tapınakta arkeolojik çalışmalara devam edildi. Genel proje çerçevesinde tapınağın çeşitli dönemlere ait mimari kuruluşu, süslemeleri ve planları ile kültür katmanlarının aydınlatılmasına yönelik olarak 2017 yılından itibaren tapınağın iç bölümlerinde çalışmalara ağırlık verilmiştir. 2017 yılı arkeolojik kazı çalışmaları yapının içinde özellikle orta eksen üzerinde kuzey, merkez ve güney bölümlerinde yürütüldü (**Figür 6-8**). Bu bölümlerdeki çalışmalar ağırlıklı olarak üst tabakada gerçekleştirildi.

2017 yılında yapının orta eksen üzerinde kuzey bölümündeki çalışmalarda önemli buluntular gün yüzüne çıkarıldı. Kuzey duvarının orta bölümünün önünde ve 5 m. güneyinde, 2.50 x 3.50 m. ölçüsünde ve 1 m. yüksekliğinde topraktan bir set, üst tabakada ortaya çıkarıldı (**Figür 9**). Topraktan setin üzerinde uzun süre ateş yandığını gösteren 10 cm. kalınlığında yanık tabakası tespit edildi. Üzerinde yanık tabakası bulunan büyükçe topraktan set olasılıkla bir ateş altarına işaret etmektedir. Yine bu bölümde üst tabakada -1.50 m. seviyesinde, sıkıştırılmış topraktan birinci taban tespit edildi. Bahsettiğimiz ateş altarı olabilecek toprak set, bu tabanın üzerine oturduğu anlaşılmaktadır.

Birinci taban seviyesinin altında da bazı çalışmalar yapılmış olup kayda değer önemli buluntular tespit edilmiştir. Muhtemelen altar fonksiyonu gören topraktan setin bitişiğinde ve alt seviyede birinci tabanın altında güneye doğru uzanan, -1.70 m. seviyesinde, 80 cm kalınlığında ve 7.50 uzunluğunda kerpiç bir duvarın üst kısmı tespit edildi. Bu duvarın yapının merkezine doğru uzandığı ve batıya doğru dönüş yaptığı anlaşılmaktadır (**Figür 10**). Üst tabakada birinci tabanın altında bulunan kerpiçten duvar kalıntısı alt tabakaya aittir. Batıya doğru uzanan duvarın kuzeye bakan tarafının hemen önünde duvarla aynı -1.70 m. seviyesinde, gövdesi 60 cm. genişliğinde ve derinliği 80 cm. olan ağız kısmı günümüze ulaşmış olan in situ durumda sıvı ve katı maddelerin saklandığı pişmiş topraktan pithos bulundu (**Figür 11**).

2017 yılında yapılan çalışmalarda, yapının orta ekseninde güney duvarının ortasında yer alan kapının 2.50 m. genişliğinde ve kapının oturduğu alt tabakaya ait sıkıştırılmış topraktan tabanın ise -5 m. seviyesinde olduğu anlaşıldı. Bu taban muhtemelen yapının ilk inşa devresine aitti. Dıştan kare planlı olan yapının henüz mimari iç düzeni tespit edilemedi. Önümüzdeki yıllarda yapılacak çalışmalarla, yapının iç mimari düzeninin ortaya çıkarılması planlanmaktadır.

2017 yılında yapılan çalışmalarda çeşitli tipte seramikler tespit edildi (**Figür 12-16**). Seramiklerin genel olarak çarkta şekillendirilmiş, iyi pişmiş, perdahlı veya perdahsız, astarlı veya astarsız, sırsız kırmızı ve devetüyü hamurlu oldukları görülmektedir. Bunların bazılarının da kırmızı ve siyah boyalı oldukları anlaşılmaktadır. Bazı örneklerde de su dalgası motifi kullanıldığı görülmektedir. Az da olsa elde şekillendirilmiş ve kötü pişmiş örnekler de tespit edilmiştir. Bu seramiklerin bazılarının restorasyon-konservasyon çalışması gerçekleştirilmiş olup çizimleri yapılan ve fotoğrafları çekilen eserler Karşı Tarih Müzesi'ne teslim edilmiştir.

Yerkurgan 2017 yılı Eylül ayı arkeolojik kazısı sırasında ele geçirilen buluntu grupları ağırlıklı olarak çark işi nadir olarak el yapımı seramik eserler olmakla birlikte mimari elemanlar olarak kerpiç ve nadir olarak az pişmiş tuğla eserler bulunmaktadır.

Seramik eser grupları genel olarak devetüyü ve kırmızı hamurlu bej rengi astarlı çark işi ve genellikle açık formlu oldukça iyi durumda seramiklerden oluşmaktadır (**Figür 17**). Ayrıca açık formlu iç bükey ağızlı ve ağız kısmından gövdeye doğru sırlı akıtma tekniği uygulanarak şekillendirilmiş devetüyü hamurlu ve kahverengi sırlı bir adet L-YK/9 numaralı üç parçadan oluşan seramik eser ele geçirilmiştir (**Figür 18**). L-YK/11 numaralı kapalı kırmızı hamurlu, dış yüzeyi perdahlı, iyi pişmiş seramik kadeh; 2017 yılında arkeolojik alandan çıkan diğer seramik buluntulara göre yapım tekniği açısından ünik durumdadır (**Figür 19**).

L-YK/13 nolu, el yapımı ve seramik kırığı katkılı kötü pişmiş seramik ve L-YK/14 nolu trigonal, az pişmiş, kırmızı hamurlu bej rengi astarlı tuğla mimari elemanlar (**Figür 20**) ise Yerkurgan 2017 yılı arkeolojik kazısında bu tekniklerle yapılmış oldukça az arkeolojik eser ele geçirilmesi dolayısıyla nadir eserler konumundadır.

Yerkurgan arkeolojik kazısı için kazı evinde mobil konservasyon laboratuvarı kurulmuş ve tüm acil konservasyon işleri kazı alanından eserlerin günlük olarak taşınması suretiyle bu laboratuvarda gerçekleştirilmiştir. Yerinde koruma gerektiren kerpiç eserler ve bir adet pithos; in situ durumda üzeri kazı toprağı ile örtülerek arkeolojik alanda bırakıldı.

Kazı alanından ele geçirilen seramik eser gruplarının tamamı ve tuğla eserler buluntu tarihi ve yeri temel alınarak yapım teknikleri ve parça şekline göre (ağız, boyun, gövde, dip, kulp, memecik) göre gruplandırılmış olup acil tuzdan arındırma

ve kontrollü kurutmaya tabi tutulmuştur. Kontrollü kurutmadan alınan eserlerden %30-35'ten fazla parçası bir araya gelen ve form veren parçalar konservasyon işleminin tamamlanması için laboratuvara alındı. Diğer seramik gruplar ise buluntu günü, yeri ve yapım tekniğine göre gruplandırılarak önümüzdeki yıllarda alt kültür katmanlarından gelebilecek parçalarla eşleşme takibi için paketlenmiş ve Karşı Tarih Müzesi Müdürlüğüne teslim edildi.

Laboratuvara alınan ve belirli bir form veren seramik eserler L-YK/NO kodu ile "1" numaradan başlayarak laboratuvar envanteri oluşturuldu. Kazı acil koruma laboratuvarında acil koruma müdahalesinde bulunan eserler toplam olarak 14 adettir. Eserlerin 13 adeti farklı tekniklerde seramik eserler olmakla birlikte, L-YK/14 numaralı eser; kırmızı hamurlu, bej astarlı, trigonal tuğlalar mimari elemanlar grubunu oluşturmaktadır. Az pişmiş, kaba hamurlu, trigonal mimari elemanlar bir araya getirildiğinde bir daire meydana getirmektedir.

Seramik eser gruplarının bozulma durumuna bakıldığında CaCO_3 oluşumu ayrıca Cl^- , SO_4^{2-} gibi çözünebilir tuzların varlığı birinci sıradadır. Kazı alanında kurulan geçici laboratuvarında kazı sezonu boyunca eserlere müdahale süresi olduğundan ve bölgede saf su temin edilememesi nedeniyle; tuz ekstraksiyonu işlemi bölgeden temin edilebilen su ile gerçekleştirildi.

Bölgede kanalizasyon sisteminin kısmi işlemesi nedeniyle su tankerlerle depolara taşınmaktadır. İlk ekstraksiyon işlemi için Şehrisebz'den tankerlerle taşınan bu depo suyunun tuzluluk değeri ölçülerek ($705 \mu\text{S} / 28 \text{ C}^\circ$ qdepo suyu- $2665 \mu\text{S} / 24.1 \text{ C}^\circ$ seramik eserler ortalama tuzluluk değeri; Kondüktometre: CTS, CONDUCTIVITY METER MOD. DIST 5) seramik eserlerden daha düşük olduğu gözlemlenmiş ve birincil tuzdan arındırma işlemi için depo suyu kullanılmıştır. İleri ekstraksiyon işlemi adımları için ise bölgede bulunan ticari şişe suların tuz oranları ölçülmüş ve en düşük değerde tuz içeren ticari marka su, son ekstraksiyon işlemi için uygun bulunmuştur (ticari şişe suyu; $84 \mu\text{S} / 21,6 \text{ C}^\circ$).

Çözünebilir tuz ekstraksiyonu yapılan seramik eserlerden CaCO_3 tabakası bulunan eser grubunda; kalker tabakası mekanik temizlik ile 3/15 uçlu bisturi ile uzaklaştırıldı. Ardından kontrollü kurutmaya alınan eserler bu işlemin tamamlanmasını takiben %3' lük, %5'lik Paraloid B72 (aseton içinde) ile kohezyon kaybı alanına göre cidarlardan samur uçlu fırça ile ya da daldırma işlemine alınarak konsolide edildi. Konsolidasyon işleminin ardından bir araya gelen parçaları bulunan eserler CTS, UHU-EKSTRA (polivinil ester bazlı, transparan

termoplastik yapıştırıcı) ile bir araya getirilerek ayağa kaldırıldı. Acil koruma müdahalesi tamamlanan eserler pamuk üzerine asitsiz Japon kâğıdı ile sarılarak iç gövdeden ve kulplardan desteklenmiş ve dış gövdeleri asitsiz Japon kâğıdı ile paketlenerek Karşı Tarih Müzesi yetkililerine teslim edilmiştir.

Yapının hemen dışında ve kuzeydoğusunda tespit edilmiş ateş altarı, yapının içinde kuzey bölümünde güneydeki kapıyla aynı eksen üzerinde üst seviyede tespit edilmiş ateş altarı, dış plandan, ritüel seramiklerden ve doğusundaki tapınaktan, merkezi konumda bulunan yapının dini bir komplekse ait ateş tapınağı olduğuna işaret etmektedir. Yerkurgan'daki Merkez Tapınağı'nın dışında ve hemen yanında bulunan ateş altarı muhtemelen Zerdüştlükte açık havada yapılan ritüellerle ilgilidir.

Orta Asya dinsel mimarisinde çift tapınak yapma geleneği bulunuyordu. Bu geleneğe en iyi örnek, Sogdiana'da Pencikent Şehri'nin içindeki çift tapınaktan oluşan dinsel komplekstir. İran ve Orta Asya'da Zerdüştlükle bağlantılı ateş tapınakları genellikle dıştan kare veya dikdörtgen planlıydı⁹. Ateş tapınaklarında kutsal sayılan ateşin yandığı altar genellikle merkezi naos (ana mekan) mekanının ortasında ya da naos içinde kapının karşısında duvarın önünde yer almaktaydı. Altarın bulunduğu naos mekanı kare veya dikdörtgen planlı olabiliyordu. Naos mekanın etrafı genellikle üç veya dört yönden çevre koridorluuydu. Naos mekanın önünde bazen pronaos (ön mekan) mekanı yer alıyordu. Tapınakların önlerinde genellikle avlu bulunmaktaydı. Tapınakların bulunduğu kutsal alanın etrafı bazen temenos duvarı ile çevriliydi. Bu çevre koridorlu merkezi planlı ateş tapınaklarına benzer Budist tapınakları da bulunuyordu.

Henüz çalışmalar tamamlanmadığından Merkez Tapınağı'nın iç planı belli değildir. Fakat dikdörtgen planlı Doğu Tapınağı'ndan farklı olarak Merkez Tapınak dıştan kare planlıydı. Ayrıca Merkez Tapınağı'nda kapının karşısında kuzey duvarının önünde bir altar bulunmuş olup Doğu Tapınağı'nda da kapının karşısında kuzey duvarının önünde altar bulunmaktaydı. Fakat Merkez Tapınağı'nda iç bölümde üst tabakada birinci tabanda bulunmuş olan kuzey altarı, muhtemelen yapının ilk inşasından sonra yapılmış gözükmektedir. Yapının ilk inşa devresine ait altarın yeri henüz bilinmemektedir. Merkez Tapınağı muhtemelen Doğu Tapınağı gibi Zerdüştlük inancı ile bağlantılı bir ateş tapınağı idi.

⁹ Çeşmeli, a.g.m., s. 22-25.

Bu Merkez Tapınak, muhtemelen daha önceki kazı çalışmalarında bulunmuş olan Doğu Tapınağı ile şehrin merkezinde dinsel bir kompleks oluşturuyordu. Merkez Tapınağı daha büyük olup şehrin merkezinde yer almakta ve muhtemelen dinsel kompleksteki ana tapınağı oluşturmaktaydı. Arkeolojik verilerden Merkez Tapınağı muhtemelen Doğu Tapınağı gibi M.S. 3-4. yüzyılda Kuşanlılar veya Sasaniler zamanında kurulmuş olup M.S. 7. yüzyıla kadar Kidaritler, Eftalitler ve Köktürkler devirlerinde de kullanılmıştır. Kaşkaderya Bölgesi'ndeki arkeolojik çalışmalara önümüzdeki yıllarda devam edilmesi planlanmaktadır.

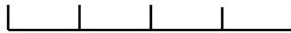
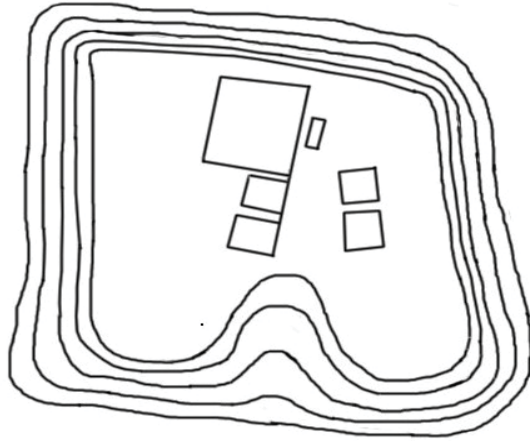
KAYNAKLAR

- Abdullaev, K.A., Rtveldze E.V., Shishkina G.V., (Ed.), *Culture And Art of Ancient Uzbekistan, Exhibition Catalogue*, 1-2, Moscow, 1991.
- Baipakov K., Pidayev Sh., (Ed.), *Prominent Archaeological Sites Of Central Asia On The Great Silk Road*, Samarkand, 2011.
- Çeşmeli, İ., Günözü Ulusoy H., Raimkulov, A., “Sogdianada Yeni Arkeolojik Keşifler: Yalpak Tepe Sarayı ve Yerkurgan Merkez Tapınağındaki Arkeolojik Çalışmalar (Kaşkaderya-Özbekistan/2003-2013)”, *Art-Sanat*, 6, 2016, s. 11-83.
- Çeşmeli, İ. “Bronz Çağından Erken Orta Çağa Orta Asya Tapınakları”, *Art-Sanat*, 1, 2014, s. 19-33.
- İsamiddinov M.H., Suleymanov, R. H, *Erkurgan*, Taşkent, 1984.
- Kabanov, S. K., *Nahşeb na Rubeje Drevnosti i Srednevekoviya (III-VII vv.)*, Taşkent, 1977.
- Suleymanov, R. H., “Obsçestvennie Soorujeniya Erkurgana Osevogo Kompozitsionno-Planirovoçnogo Tipa”, *Kultura Srednego Vostoka Grado-Stroitelstvo i Arhitektura*, Taşkent, 1989, s. 25-34.
- Suleymanov, R. H., *Drevniy Nahşab*, Samarkand-Taşkent, 2000.
- Suleymanov, R. H., “Karşi Ozbekistonning Kadimgi ve Orta Asrlar Davri Tarihida”, *Karşi Şahrining Cahon Tivilizatsiyasi Tarihidagi Orni*, Taşkent-Karşi, 2006, s. 19-24.

EKLER

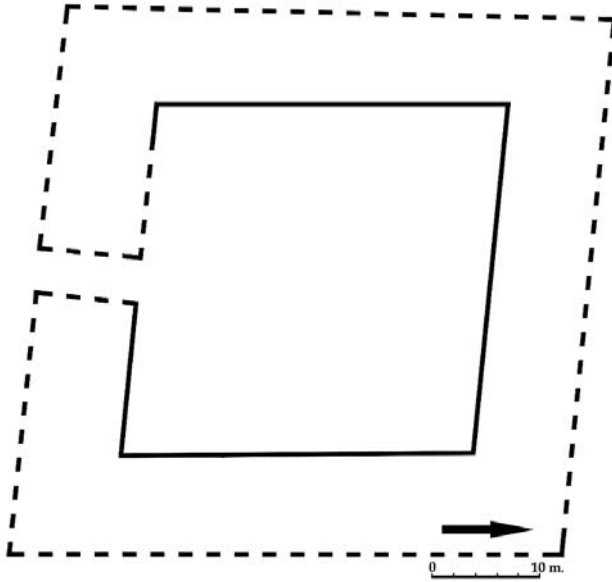
Figür 1. Tepelik görünümlü Yerkurgan Merkez Tapınağı batı görünüşü (2013/Fotoğraf Kazı Arşivinden).

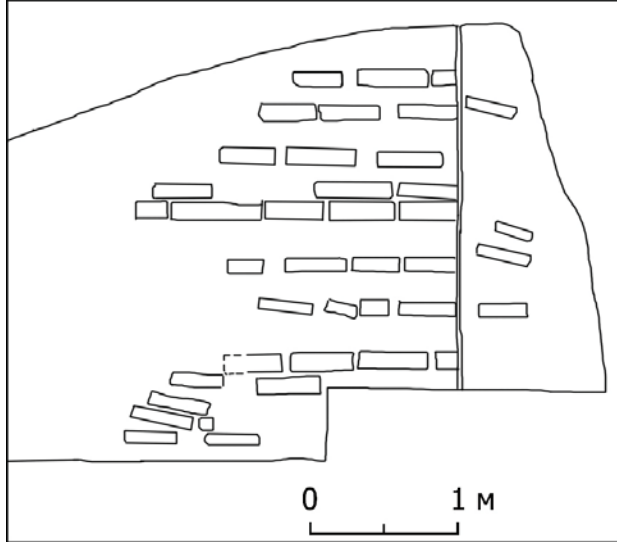
Figür 2. Yerkurgan Merkez Tapınağı tepesi topografyası ile kazı alanı vaziyet planı (2017/ Çizim Kazı Arşivinden).

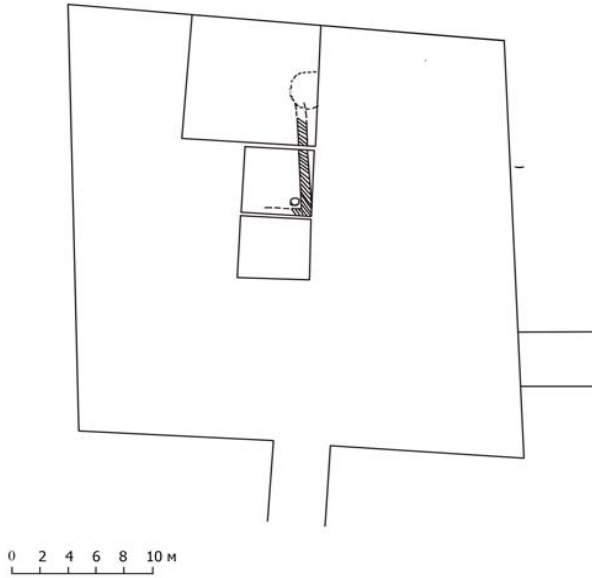
Figür 3. Yerkurgan Merkez Tapınağı kapısının bulunduğu güney görünüşü (2013/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 4. Yerkurgan Merkez Tapınağı restitüsyon planı (2013/ Çizim Kazı Arşivinden).

Figür 5. Yerkurgan Merkez Tapınağı kerpiçten doğu duvarının kesiti (2013/ Çizim Kazı Arşivinden).

Figür 6. Yerkurgan Merkez Tapınağı orta eksenindeki kazı alanı planı (2017/ Çizim Kazı Arşivinden).

Figür 7. Yerkurgan Merkez Tapınağı kazı alanının güneyden kuzeye doğru görünüşü (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 8. Yerkurgan Merkez Tapınağı kazı alanının kuzeyden güneye doğru görünüşü (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 9. Yerkurgan Merkez Tapınağı kuzey yönündeki birinci taban seviyesindeki ateş altarı (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

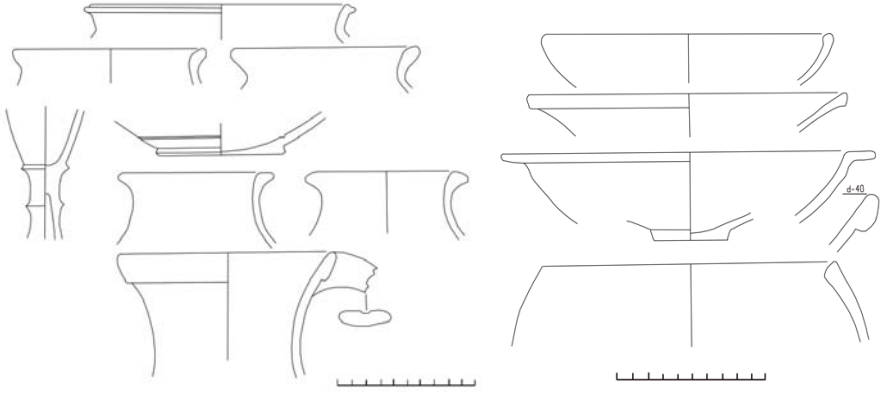
Figür 10. Yerkurgan Merkez Tapınağı kuzey-güney yönündeki duvar (solda) ve in situ pithos (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

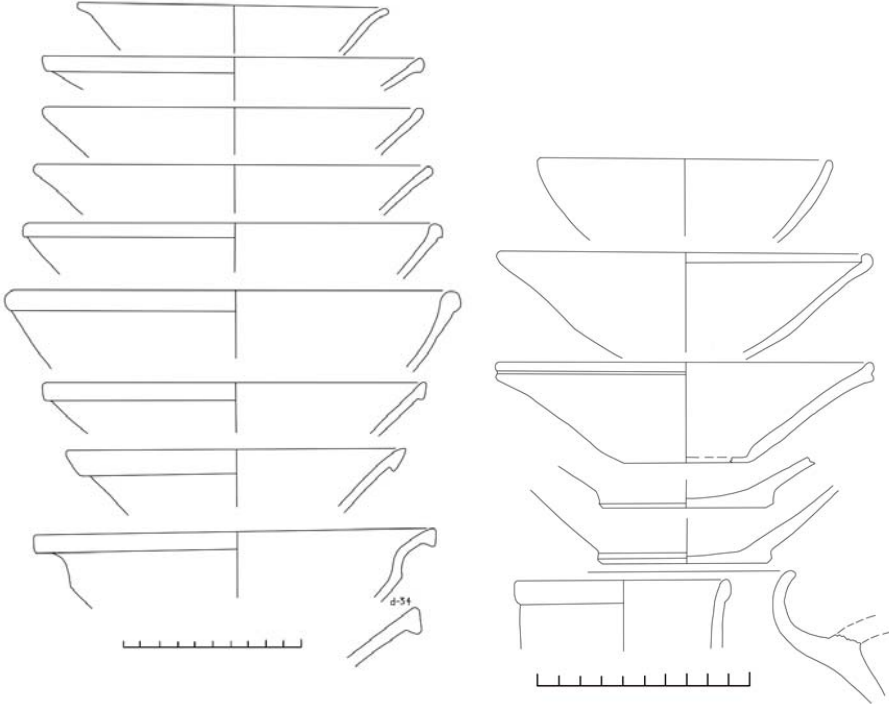
Figür 11. Yerkurgan Merkez Tapınağı in situ pithos (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

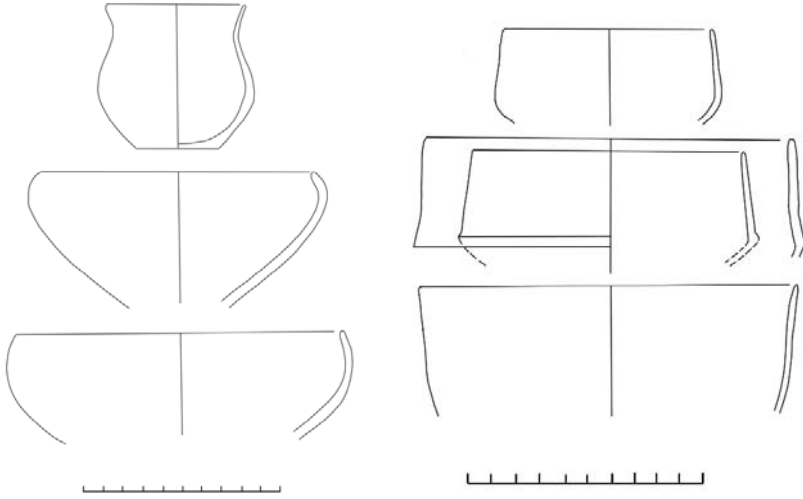
Figür 12 Yerkurgan Merkez Tapınağı seramikleri (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

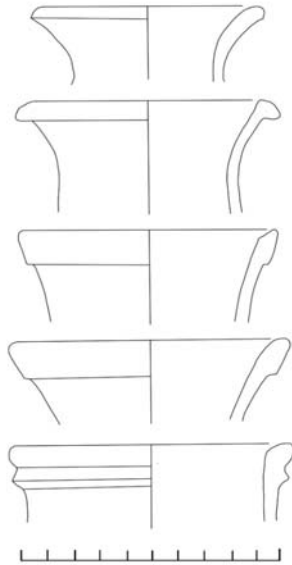
Figür 13. Yerkurgan Merkez Tapınağı merkez ve kuzey bölümleri seramiklerinin çizimleri (2017/ Çizimler Kazı Arşivinden).

Figür 14. Yerkurgan Merkez Tapınağı güneydeki kapı bölümü seramiklerinin çizimleri (2017/ Çizimler Kazı Arşivinden).

Figür 15. Yerkurgan Merkez Tapınağı güneydeki kapı bölümü seramiklerinin çizimleri (2017/ Çizimler Kazı Arşivinden).

Figür 16. Yerkurgan Merkez Tapınağı güneydeki kapı bölümü seramiklerinin çizimleri (2017/ Çizimler Kazı Arşivinden).

Figür 17. Yerkguran Merkez Tapınağı konservasyonu yapılmış seramik (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 18. Yerkguran Merkez Tapınağı konservasyonu yapılmış sırlı seramik (L-YK/9) (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden)

Figür 19. Yerkurgan Merkez Tapınağı konservasyonu yapılmış perdeli seramik (L-YK/11) (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 20. Yerkurgan Merkez Tapınağı konservasyonu yapılmış tuğla mimari elemanlar (L-YK/14) (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

EMİR NECMEDDİN İLGÂZİ DÖNEMİ ARTUKLU-HAÇLI MÜNASEBETLERİ VE AFRİN ZAFERİ (28 HAZİRAN 1119)

TÜLAY METİN*

Giriş

Haçlı Seferleri, XI. yüzyılın sonlarında başlayıp XIII. yüzyılın sonlarına kadar devam eden, sonraki dönemlerde bıraktığı derin izler ve doğurduğu sonuçlar ile büyük bir dünya savaşı veya Avrupa'nın sömürge girişimidir. “Kutsal toprakları” kurtarmak söylemiyle başlayan bu süreç, batının doğuyu işgal harbidir. Anna Komnena'nın ifadesiyle “*Daha dürüst olan yağınları aldatarak bu büyük hareketi yola çıkarmışlardı ve Kutsal Mezarı kurtarmak için Türklere karşı savaşa gidiyorlarmış gibi yaparak, arazilerini satmışlardı (aslında kendileri için kılıç zoruyla yeni araziler, mülkler zapt etmek derdindeydiler)*”.¹ XI. yüzyılda gerçekleştirilen anti-İslâm propagandasının ürünü ve sonucu olarak ortaya çıkan savaşın belirleyici unsuru “inanç” gerçeği gibi görünmektedir. Hakikaten Haçlı Seferleri, Batı Akdeniz bölgesinin siyasetine yeni güçlerin girdiği ve asırlarca Latin Hristiyanlığının ayrılmaz bir parçası gibi görünen unsurlarını beslemeye yardım etmiş bir harekettir.² Harekete meşruiyet kazandırmak için dinî gerekçelerin kullanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte savaş cazip kılan en önemli sebepler toprak, ganimet, itibar ve uhrevî mükâfatlardı. Birçok faktörün bir araya gelmesi ile başlayan hareketin asıl amacı siyasî ve iktisadî çıkarları fırsat olarak değerlendirmektir.³ Din temelli bir ruhla harekete geçiyor gibi görünen Haçlılar, bir anda Yakınoğu'yu sarmaya başladılar. I. Haçlı Seferi sırasında Urfa (1098), Antakya (1098), seferin sonunda ise Kudüs (1099) ve Trablus'ta (1109) kontluklar, prinkepslikler ve krallıklar kurdular. Kutsal Toprak/Holy Land olarak addettikleri Güneydoğu Anadolu, Suriye'nin sahil şeridi ve Filistin'de yeni bir siyasî varlık olarak ortaya çıktılar. Birincil hedefleri bu bölgede kalıcı olmak ve

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bolu/TÜRKİYE, koyuncuoglu_t@ibu.edu.tr

¹ Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 308.

² Jonathan Riley Smith, *Haçlılar Kimlerdi?*, Çev. Berna Kılınçer, Bileşim Yayınları, İstanbul 2005, s. 15.

³ Cüneyt Kanat-Devrim Burçak, *Sorularla Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 37-45.

hâkimiyet alanlarını genişletmekti. Haçlılar, hayatta kalmak için Suriye'yi kontrol altında tutmak zorunda olduklarını biliyorlardı. Bunun için Müslümanların ana güç merkezleri olan, stratejik öneme sahip Halep ve Dimâşk'ı ele geçirmeye ihtiyaçları vardı. Bununla beraber bu şehirleri kontrol altına almaları dar sahil şeridinin ötesine geçmelerini ve Haçlı devletlerinin savunmasını sağlayacaktı. İlerleyen zamanlarda Kahire de, özellikle de 1187'den sonra Haçlılar için önem kazanmaya başladı. Her ne kadar Halep, Dimâşk ve Kahire'nin yöneticileri, Frankların bir müddet sonra geldikleri yerlere döneceklerini umut ediyorlarsa da ciddi bir endişe içindeydiler. Başlangıçta Haçlıların art arda aldıkları başarı, onların durdurulması zor bir düşman olarak görülmelerine neden oldu. Elbette zaman zaman bölgedeki Müslümanlar arasında yaşanan geçimsizlik, anlaşmazlık, husumet, tecrübesiz yöneticiler, zayıf ve tutarsız vaziyet, bu düşüncenin oluşmasına imkân tanıyordu. Aynı zamanda bölgenin en güçlü devleti Selçukluların sultanı Melikşah'ın ölümünden (1092) Muhammed Tapar'ın 1104'te iktidara sahip olmasına kadar geçen süre zarfında devam eden taht kavgaları, Haçlı ilerleyişini kolaylaştırmıştı. Bununla birlikte Selçukluların meseleyi Türkmen veya Selçuklu beylerine bırakarak uzaktan müdahaleleri, Haçlılar ile mücadelede yetersiz ve etkisiz kalıyordu. Bu bağlamda Suriye'de Haçlı karşıtı harekât sistemli, etkili ve güçlü bir mücadele şeklinde sürdürülemedi. Nitekim bu durum Haçlıların bu topraklarda varlıklarını kısa denilemeyecek kadar bir süre devam ettirmelerine fırsat verdi. Ancak Haçlılarla 1108'den itibaren Sultan Muhammed Tapar'ın girişimiyle Mevdûd b. Altuntegin komutasında planlı ve programlı bir mücadele başladı. Mevdûd'a katılan Artukluların bu mücadelede önemli paylarının olduğu bilinmektedir. İlerleyen zamanda Artukluların nizamî mukavemetleri neticesinde Haçlıların istikrarlı bir şekilde ilerlemeleri ve iç bölgelere doğru istila hareketlerini sürdürme projelerinin çöktüğü görülmektedir. Haçlıların bölgeye geldikleri andan itibaren başlayan Artuklu-Haçlı münasebetleri genellikle mücadele şeklinde gelişmiştir. Artuklular ve Selçukluların, Müslüman topraklarına sonradan gelerek siyâsî ve askerî bir unsur olarak ortaya çıkan Haçlılara karşı verdikleri mücadele, Zengîler, Eyyûbiler ve Memlûklerle devam eden Müslüman-Haçlı mücadelesinin ilk safhasını oluşturmaktadır. Bilhassa Urfa ve Antakya'da zuhur eden Haçlılara karşı Artuklular, bazen diğer Türk beyleriyle ittifak yaparak, bazen de yalnız kendileri başarılı bir şekilde mücadele etmişlerdir.⁴ Haçlılara karşı yapılan bu mücadelelerde özellikle Afrin zaferiyle adını tarih sayfalarına yazdıran en önemli

⁴ Güray Kırpık, "Artuklu-Haçlı Münasebetleri (1098-1124)", *GEFAD Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı I* (29/2009), s. 243-244; Aydın Usta, "Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in ölümüne Kadar) (1098-1124)", *İÜ. Tarih Dergisi*, S. 37 (2002), s. 358.

kahramanlardan biri Artuklu Beyi İlgâzi'dir. Emîr İlgâzi, Büyük Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah döneminin büyük kumandanlarından olan Artuk Bey'in oğludur. Babası gibi kendisine bağlı Türkmenlerle Selçukluların hizmetinde, sultanların gönderdikleri yerlerde onlar adına mücadelelerde bulunmuştur. Babası hayattayken onun kontrolü ve etkisi altında olan İlgâzi, Artuk Bey'in ölümünden sonra ailenin başına geçerek, yönetimi kendi uhdesine aldı ve Mardin'de Artuklu Devletini kurdu. Kurucusunun adına nisbetle "Tabaka-i İlgâziyye" adıyla teessüs eden Mardin Artukluları, 1409 yılına kadar Mardin ve Diyarbakır çevresinde hüküm sürmüş Türkmen hanedanıdır. Devletin bânisi olan Emîr İlgâzi, üzerlerinde büyük ve etkili bir nüfuza sahip olduğu Türkmenlerle Haçlıların karşısına güçlü bir rakip olarak çıkmış, elde ettiği başarılar ile kendisinden söz ettirmiştir.⁵ Haçlılarla münasebetlerini bölgedeki ve kendi siyâsî terakkisine bağlı olarak değişen konjonktürel duruma göre yeri geldiğinde ittifak yaparak yeri geldiğinde en büyük rakipleri olarak onlarla mücadele eden bir minvalde yol izleyerek geliştirmiştir.

1. Afrin Savaşından Önce Haçlılarla Münasebetler

a. İlgâzi ve İslâm Dünyasında Haçlılara Karşı Oluşturulan İttifak

Emîr İlgâzi, Sultan Melikşah'ın vefatından, Mardin'de kendi devletini kurduğu zamana kadar Melikşah'ın halefleri arasındaki sert ve uzun süren çekişmelerde rol oynadı. Aynı zamanda kendi bölgelerinde bağımsız hareket etmek isteyen Selçuklu beylerinin eşit derecede tehlikeli olan güç mücadelelerine de katıldı. Selçuklulara bağlı olarak Kudüs valiliği yapan Artuk Bey'in 1091'de ölümünden sonra şehrin idaresi Emîr İlgâzi ve kardeşi Sökmen'e intikal etti.⁶ Birinci Haçlı Seferi'nde Türklerin Antakya'da Franklara mağlup olmalarından cesaret bulan Fatımiler,

⁵ İlgâzi'nin askerî başarılarında Türkmenlerin rolü hakkında bkz. Carole Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî", *Der Islam*, 58 (1981), s. 271-275.

⁶ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikân ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s. 29-30; İbnü'l-Verdi, *Târih-i İbnü'l-Verdi*, II, Beyrut 1996, s. 5; Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî", s. 254-255. Ermeni müverrih Vardan, İlgâzi'nin Kudüs'ü Franklardan aldığını yazmıştır. Henüz bu tarihte Kudüs, Haçlıların elinde olmadığı için bu bilgi doğru değildir. Bununla birlikte Vardan, İlgâzi'nin Kudüs hâkimiyetini teyid eder mahiyette, onun Ermeni Harutyun (Diriliş) Kilisesinin tavanına attığı okun XIII. yüzyılda hâlâ orada kaldığı bilgisini paylaşmaktadır. Vardan Vardapet, *Compilation of History*, İng. çev. R. Bedrosian, New Jersey, 2007, s. 63, Türkçeye Çev. Hrnt D. Andreasyan, "Türk Fütûhatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, III (1937), s. 186. Mateos ise Artuk Bey tarafından Diriliş (Resurrection of God) Kilisenin tavanına üç ok atıldığını ve o zamana kadar orada kalmış olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Urfulu Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara: TTK, 2000, s. 225..

1098 yılında Kudüs üzerine yürüdüler. Kırk günden fazla muhasara altında kalan şehri, İlgâzi ve Sökmen'den emanla aldılar. İlgâzi ve Sökmen maiyetindekiler ile birlikte buradan ayrılarak önce Dimaşk'a geldiler. Daha sonra Sökmen Urfa'ya, İlgâzi ise Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın hizmetine girmek üzere Irak'a gitti.⁷ İlgâzi, Sultan tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi (495/1101-1102).⁸ Siyasî hayatında önemli merhalelerden olan bu görevinden 1105 yılında azledildi. Bundan sonra kardeşi Sökmen, Musul Emîri Çökürmüş, Dimaşk hâkimi Dukak ve Atabeg Zâhireddin Tuğtekin gibi, ileride ünlü bir lider olmasında büyük etkiye sahip olan, Haçlılara karşı yapılan mücadelelerde yer aldı.⁹

Suriye'nin sahil kesiminde dar bir alana hâkim olan Haçlıların amacı mevcut durumlarını muhafaza ederek bölgenin içlerine doğru yayılmaktı. Fakat buradaki güçlerle mücadele etmek hiç de kolay olmayacaktı. Emîr İlgâzi ve müttetikleri başarılı girişimleri ile Haçlıların önüne büyük bir set çektiler. İlgâzi'nin ağabeyi Sökmen ve Musul Emîri Çökürmüş'ün kuvvetlerinin birleşmesiyle oluşan Türk ordusu, Harran'ın güneyindeki Belih ırmağı kıyısında meydana gelen savaşta Frankları bozguna uğrattılar ve kuvvetlerini imha ettiler (7 Mayıs 1104). Haçlıların helâk olduğu, bir kısmının da esir alındığı bu savaşta Müslümanlar birçok ganimet ele geçirdiler.¹⁰ Haçlılara karşı kazanılan Harran/Urfa (Belih Çayı) zaferi, Harran'ı teslim alan Çökürmüş'ün Kuzey Suriye ve Elcezire'deki Türk emîrleri arasında önemli bir mevki elde etmesini sağlamıştı. Aynı zamanda, Müslümanlar karşısında

⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Thk. Muhammed Yusuf el-Dukak, IX, Beyrut 2003, s. 19; İbnü'l-Verdi, *Târih*, II, s. 11; Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzi", s. 255.

⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 47; Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzi", s. 257-8.

⁹ Emîr Sökmen'in, Çökürmüş'ün, Dukak'ın ve Tuğtekin'in Haçlılarla yaptıkları mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Kalânisi, *Şeylü Tarihi Dimaşk*, Thk. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 133 vd.; A. Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/103 (1962), s. 501-520.

¹⁰ İbnü'l-Kalânisi, *Şeylü Tarihi Dimaşk*, s. 143; *Urfulu Mateos Vekayinâmesi*, s. 223-224; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 72-74; İbnü'l-Adîm, *Şübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb*, Neşr. Halil el-Mansur, Beyrut 1996, s. 248, *Şübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 103; Azîmî, *Tarihi Haleb*, Neşr. İbrahim Za'rur, Dimaşk, 1984, s. 361; *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Nşr. ve Çev. Ali Sevim, 2. Baskı, TTK, Ankara 2006, s. 40; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, İng. çev. Frances Rita Ryan, Tennessee 1969, s. 177-178, Türkçeye çev. İ. Bihter Barlas, "*Kutsal Toprakları Kurtarmak*" *Kudüs Seferi*, İstanbul: IQ, 2009, s. 160; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, İng. Çev. E. A. Babcock-A. C. Krey, New York 1943, s. 456-459; *Anonim Süryani Vekayinâmesi (Anonymous Chronicle)*, İng. çev. A. S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, Londra 1933 (January), s. 78-79; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I. Cilt, TTK, Ankara 1990, s. 87-99; Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinçesliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018, s. 115-119; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 95-96; A. Usta, "Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar) (1098-1124)", *Tarih Dergisi*, 37 (2002), s. 362.

böylesine ağır bir yenilgi alan Haçlıların mağlup edilmesinde Sökmen'in payının da büyük olduğunu belirtmek gerekir. Savaşın büyük kahramanı olan Sökmen'in bu başarıya ismini yazdırması ile Artuklular bundan böyle İslâm dünyasında ciddi manada prestij kazanmaya başladılar.¹¹ Bu hadiseden kısa süre sonra Sökmen, önce Dimâşk'ı almak ve sonra da Haçlılar tarafından kuşatılmış bulunan Trablus'a yardıma gitmek için yola çıkarak Dimâşk yakınlarındaki Karyeteyn'e geldi. Burada hastalanarak Ekim 1104'te (Safer 498) hayatını kaybetti.¹²

Emîr İlgâzi, Bağdat şahneliğinden alındıktan sonra Çökürmüş'ün kayınbiraderi olan Sincâr hâkimi Alpı b. Arslantaş ile ittifak yapan Halep hâkimi Melik Rıdvan'ın hizmetine girdi. Halep bölgesinde Haçlı saldırılarının oluşturduğu tehlike üzerine Melik Rıdvan, kurduğu müttefik kuvvetleriyle Haçlılarla savaşa karar verdi. Ancak bir süre önce Berkyaruk tarafından Bağdat'taki görevinden azledilen İlgâzi, önce Musul ve çevresine hâkim olan Çökürmüş'ün idaresindeki toprakları ele geçirmeyi teklif etti. Zira oradan sağlayacakları asker ve maddî güç ile kuvvetlerini artırdıktan sonra Haçlılara karşı yürümenin daha uygun olacağı hususunda bir fikir ileri sürdü. Melik Rıdvan ve diğer emîrler, İlgâzi'nin bu teklifinde mutabık kaldılar. Bunun üzerine müttefikler, 1106 yılının Mayıs ayı başlarında Çökürmüş'ün elinde bulunan Nusaybin üzerine yürüdüler. Karşısında İlgâzi gibi güçlü bir komutanın da bulunduğu müttefiklere karşı tek başına mücadele edemeyeceğini anlayan Çökürmüş, bu durumdan kurtulmak için çeşitli oyunlara başvurdu. Nusaybin kuşatması devam ederken Melik Rıdvan'a haber göndererek ona, İlgâzi'yi tutsak aldığı takdirde silah, para ve asker bakımından yardımda bulunacağına ve kendisiyle birleşeceğine dair söz verdi. Çökürmüş'ün vaatleri doğrultusunda hareket etmeye başlayan Rıdvan, kuşatmayı kaldırıp, sulh yaparak Haçlılara karşı hep birlikte yürümenin daha yerinde olacağını İlgâzi'ye söyledi. Ancak Türkmenlerden oluşan oldukça kalabalık bir kuvvete sahip olan İlgâzi bu teklife karşı çıktı. Böylece Çökürmüş'ün kışkırtmasıyla Rıdvan ve İlgâzi'nin arasında husumet meydana geldi. Rıdvan emir vererek İlgâzi'yi yakalattı ve hapsedirdi. İlgâzi'nin tutuklanması üzerine ona bağlı olan Türkmenlerin tepkisi gecikmedi ve bir takım olaylar çıkarmalarına neden oldu.

¹¹ Çökürmüş ve Sökmen'in Haçlılara karşı oluşturdukları ittifak ve mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Albertus Aquensis (Albert of Aachen), *Historia Ierosolimitana (History of the Journey to Jerusalem)*, İng. Çev. Susan B. Edgington, New York. Oxford University Press, 2007, s. 689 vd.

¹² İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihî Dimâşk*, s. 146-7; *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 225; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-Târih*, IX, s. 82-84; Krş. Birsal Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 65-66.

Bu yüzden müttefikler bir netice elde edemedi dağıldılar. Türkmenler, İlgâzi'yi kurtarmak için Nusaybin surlarına karşı hücumla geçtiler. Bu sırada şehrin kalesine çıkan askerlerden bir kısmı da ona yardım etti. Ayaklanan Türkmenler önlerine gelen her şeyi yağmalamaya başladılar. Bunun üzerine Melik Rıdvan kendisini emniyette görmediği için buradan ayrılarak Halep'e hareket etti. Netice olarak Müslümanlar arasındaki anlaşmazlık sebebiyle, Haçlılara karşı kurulan ittifak herhangi bir başarı elde edemedi dağıldı.¹³ İlgâzi, bu olayın ardından maiyetindeki kuvvetlerle birlikte Mardin'e gelerek, idareyi Sökmen'in oğlu İbrahim'den aldı ve üç asır hüküm sürecek Mardin Artuklu Devletini kurdu.¹⁴

1107-1110 yıllarında Müslüman emirler arasındaki çekişmeler ve çıkar çatışmaları yüzünden Haçlılar, Suriye'de büyük başarılar kazanarak yeni hâkimiyet sahaları elde etme çalışmalarına hız verdiler ve istilâ alanlarını genişlettiler.¹⁵ Bunun üzerine İslâm dünyası zayıf ve sıkışık bir vaziyete düştü. Artan Haçlı tehlikesi ve baskısı nedeniyle Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, ciddi bir şekilde harekete geçme konusunda kararlıydı. 1110 yılı başlarında Musul valisi Mevdûd ile Ahlatşahların Emîri Sökmen el-Kutbî'ye mektup göndererek Haçlılara karşı cihat hazırlığına başlamalarını ve Musul bölgesini korumalarını emretti. Zira Suriye, Filistin ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri, Haçlı işgali altındaydı. Emîr İlgâzi, Sultanın emri ile derhal harekete geçen Mevdûd ve Sökmen el-Kutbî'ye Türkmenlerden oluşan büyük bir ordu ile katıldı. Civar bölgenin valileri ve gönüllüler de kalabalık kuvvetlerle müttefiklerin yanında yer aldılar. Böylece büyük bir ordu oluşturan İslâm birlikleri Haçlılara karşı hep birlikte hücumla geçtiler. Öncelikle bulunduğu coğrafi konum itibarıyla ve cereyan eden bir takım hadiseler sebebiyle Urfa Haçlı Kontluğu üzerine yürümeye karar verdiler.¹⁶ Mevdûd komutasında ilerleyen birlikler, Urfa önünde ordugâh kurarak şehri dört

¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 92-93; *Azîmî Tarihi*, s. 40-42; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II. Cild, Çev. Fikret İşıltan, 2. Baskı, TTK, Ankara 1992, s. 89, 90; E. Altan, *a.g.e.*, s. 141-142; A. Sevim, "Artuk Oğlu İlgâzi", *Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 659- 661; A. Sevim, "Rıdvân b. Tutuş", *DİA*, C. 35, s. 49.

¹⁴ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I, s. 112-115; K. Susheim, "İl-Gâzi", *İslâm Ansiklopedisi*, V/II, İstanbul 1987, s. 964.

¹⁵ İbnü'l-Kalânîsi, *Ze'ylü Tarihî Dimaşk*, s. 151 vd.; *Urfa'lı Mateos Vekayinâmesi*, s. 231-235; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 102 vd.; A. Özeydin, "I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyasî ve İctimâî Şartların Rolü", *USAD*, 2016 (5), s. 12; Andrew Bolinger, *The Crusaders' Sultan: Reinterpreting the Battle of Tell Bashir and its Implications for Twelfth-Century Franco-Turkish Political Relations in Northern Syria*, MA thesis, California State University, 2016, s. 10-18.

¹⁶ İbnü'l-Adîm, *Şübedtü'l-Haleb*, s. 251; B. Küçükşipahioğlu, "Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/12 (Eylül 2014), s. 39.

bir yanından kuşattılar (Şevval 503/Mayıs 1110). Güçlü surlarla korunmasına rağmen Urfa'yı savunmakta zorlanan Haçlılar, Türklere karşı koymaya çalışırken bir taraftan da diğer Haçlı yöneticilerine haber göndererek acil yardım talebinde bulundular. Uzun süre muhasara altında kalan Urfa'nın düşmesine neredeyse çok az zaman kalmıştı. Ancak Urfa Haçlı Kontu Baudouin du Bourg'un yardım çağrısına cevap veren Kudüs, Trablus ve Antakya Haçlı kuvvetleri yola çıkmıştı. Bu kuvvetlerin Urfa'ya doğru gelmekte olduklarını ve yaklaştıklarını haber alan Mevdûd, kuşatmayı kaldırarak Emîr İlgâzi'nin hâkimiyeti altında olan Harran tarafına çekilmek zorunda kaldı. İslâm ordusu daha sonra tekrar Urfa'yı kuşatsa da şehri ele geçiremediler. İki sonuçsuz kuşatmanın ardından Emîr Mevdûd, Harran üzerinden Musul'a geri döndü. Önceden vuku bulan bir anlaşmazlığın yeniden ortaya çıkması üzerine Emîr İlgâzi ile Sökmen el-Kutbî'nin arası tekrar bozuldu. Bunun üzerine İlgâzi, Harran'dan ayrılarak Mardin'e gitti.¹⁷

Haçlıların durmaksızın Müslüman topraklarına düzenledikleri tahripkâr akınlar, Sayda, Esârib ve Halep'te yaptıkları felaketler üzerine Abbasî Halifesi Mustazhir Billah'ın teşebbüsü ile Sultan Muhammed Tapar yeniden cihada karar verdi. İslâm emirlerinin birleşip Haçlılarla savaşmalarını emretti. Haçlılarla savaşmak için Sultanın oğlu Mesud, Emîr Mevdûd, Emîr Sökmen el-Kutbî, Emîr Porsuk'un iki oğlu İlbeyi ve Zengî, Meraga hâkimi Ahmedil ve Erbil sahibi Ebû'l-Heyca'nın kuvvetlerinden kurulan bir ordu hazırlandı. Emîr İlgâzi, Haçlılarla savaşacak olan Selçukluların önderliğinde toplanan kuvvetlere bizzat katılmadı, ancak oğlu Ayaz'ı bir miktar asker ile birlikte gönderdi. Müttefik kuvvetler Joscelin'in elinde bulunan Tell Bâşir (Tılbaşar)'i muhasaraya başladılar (Temmuz 1111). Bu sırada Halep Meliki Rıdvan ve Şeyzer hâkimi Sultan b. Ali b. Munkız, Mevdûd'un komuta ettiği ordudan yardım istediler. Bunun üzerine yaklaşık bir ay süren Tell Bâşir kuşatmasını kaldıran Mevdûd ve kuvvetleri Şeyzer'e gittiler. Burada Mevdûd'un Haçlılara karşı cesurca ve kahramanca gösterdiği başarı örneği ile Haçlılar geri çekilmek zorunda kaldılar.¹⁸ Böylece Selçuklu Emîri Mevdûd'un komutasında birleşen Müslüman ordusunun Tell Bâşir kuşatmasıyla başlayan, Haçlılara karşı düzenledikleri bu sefer Suriye'nin kuzeybatısına Asî nehrine kadar

¹⁷ İbnû'l-Kalânîsî, *Żeylü Tarihî Dimaşk*, s. 169-170; Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzi", s. 260-1; Küçüksipahioğlu, "Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", s. 40-41.

¹⁸ İbnû'l-Kalânîsî, *Żeylü Tarihî Dimaşk*, s. 174-177; Uşame ibn Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr (İbretler Kitabı)*, Çev. Y. Ziya Cömert, İstanbul: Kitabevi, 2018, 100-101; İbnû'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-Târih*, IX, s. 143; Altan, *a.g.e.*, s. 169-175; I. Demirkent, "Mevdûd b. Altuntegin", *DİA*, C. 29, s. 428.

yayıldı. Müslümanların gücünün büyüklüğünü gören Haçlıların İslâm taarruzuna mukavemet edememeleri ve onların ilerlemelerini durduramamaları önemli bir tarihî sürecin de başlangıcı oldu. İlgâzi ve sonrasında oğlu Ayaz'ın yer aldığı müttefik İslâm ordusunun düzenlediği seferler sonucunda Urfa Haçlı Kontluğunun temelleri sarsıldı ve Haçlıların doğuya doğru ilerlemeleri engellendi. Hatta bundan böyle Fırat'ın doğusunun kendileri için güvenli olmadığı gerekçesiyle bu bölgede yayılmalarının mümkün olmadığını anlayan Haçlılar ile Müslümanlar arasında vuku bulan mücadelelerin nehrin batısında cereyan ettiği görülmektedir. Ancak Haçlı tehlikesi kâmilan bertaraf edilememiş, Halep ve Dimaşk için tehdit devam ediyordu. Bilhassa Halep, Haçlı istilalarına karşı savunmasız olup yalnız başına mücadele edecek vaziyette değildi.

Kudüs'teki Haçlıların Dimaşk'ı tehdit etmeleri üzerine 1113 yılında Emîr Mevdûd cihat için yeniden bir ordu hazırladı. Sincar hâkimi Temirek ve İlgâzi'nin oğlu Ayaz'ı yanına alarak Dimaşk'a doğru yola çıktı. İlgâzi, Haçlılara karşı düzenlenen bu sefere de kendisi katılmayarak oğlu ile birlikte bir miktar asker yolladı. İlgâzi'nin, Sultana kırgınlığı yüzünden Emîr Mevdûd'un kumandasında teşekkül eden orduya bizzat katılmadığı bilinmektedir.¹⁹

b. İlgâzi ve Tuğtekin'in Haçlılarla Birleşmesi

İslâm topraklarında Haçlı varlığının oluşturduğu tehlike ve tehdidin idrakinde olan Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Haçlılara karşı cihada kararlı bir şekilde devam etmek istiyordu. Bu niyetle oğlu Mesud'u ve Mevdûd'un ölümünden sonra yerine Musul valisi tayin ettiği Aksungur el-Porsukî'yi kalabalık bir kuvvetle Haçlılarla savaşmak üzere gönderdi (508/1114-1115). Porsukî öncelikle bölgenin hatırı sayılır güçlerinden olan İlgâzi'den askerî yardım talep etmek amacıyla Mardin'e geldi. Onun bu teklifini İlgâzi kabul etti, ancak ona kendisi iştirak etmedi. Son iki seferde olduğu gibi oğlu Ayaz'ın kumandasında bir miktar asker gönderdi. Sırasıyla Urfa, Sümeysat ve Suruç üzerine yürüyen Aksungur el-Porsukî, bir müddet sonra İlgâzi'nin oğlu Ayaz'ı tutukladı ve hapsedirdi. Ayaz'ın babasının Haçlılara karşı yapılacak cihada katılmak istememesi ve onlara karşı çarpışmayacağı konusunda söz vermesi tepkiye neden olmuştu. Oysaki XII. yüzyılda Türkler ile Franklar arasındaki ilişkilerin boyutu incelendiğinde sadece karşılıklı çatışmalardan ibaret olmadığı görülmektedir. Her iki taraf da çıkarları

¹⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Tarihî Dimaşk*, s. 182; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IX, s. 149-150; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, s. 21; Runciman, *a.g.e.*, II. Cilt, s. 106; Sevim, "Artuk Oğlu İlgâzi", s. 665-666; Küçükspahioğlu, "Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", s. 44.

örtüştüğünde birbirleriyle işbirliği yapmaya hazır dılar. İşte Artukluların lideri İlgâzi'nin daha sonra tersine dönecek olan, burada Haçlılar lehine izlediği siyaset kendi menfaatinin bir ürünüydü. Onun bu tutumu ise Selçukluları rahatsız etmişti. Vaziyetten haberdar olan Selçuklu Emiri Aksungur el-Porsukî, yönünü Mardin'e çevirdi. Bunu duyan İlgâzi, Türkmenlerden oluşan çok sayıda asker ile Aksungur el-Porsukî'nin üzerine yürüdü. Dârâ yakınlarında meydana gelen çarpışmada İlgâzi'nin ordusu galip geldi ve daha sonra serbest bırakılacak olsa da sultanın oğlu Mesud tutsak alındı. Ayaz b. İlgâzi ise esaretten kurtuldu (1115).²⁰ İlgâzi'nin, Muhammed Tapar'ın oğlunu ve emiri Aksungur el-Porsukî'yi mağlup etmesi sultan ile arasının açılmasına neden oldu. Sultan, askerlerine karşı giriştiği hareketle âdeta kendisine isyan etmiş olan İlgâzi'ye haber gönderip onu tehdit etti. Sultanın tehdidinden korkan İlgâzi, Mevdûd'un ölümü olayından ötürü suçlanan ve Sultan Muhammed Tapar ile arasında ihtilâf bulunan Dimaşk hâkimi Tuğtekin'in yanına giderek sultana karşı onun ittifakını sağlamayı başardı. İlgâzi ve müttefiki Tuğtekin'in Muhammed Tapar'ın vesâyeti altında kalarak hükmeden ve idare eden olmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Dahası bölgeye hariçten gelen bir müdahale ve güce karşı yeri geldiğinde düşmanla ittifak oluşturan bir siyaset izledikleri görülmektedir. Kendi çıkarlarını gözeterek yalnızca hâkimiyetlerine karşı bir tehdit söz konusu olduğunda müttefik olarak muhalefet ve müzakere ekseninde izledikleri siyaset ile Haçlılara, Selçuklulara ve diğer rakiplerine karşı kendi durumlarını kuvvetlendirmek istedikleri anlaşılmaktadır.²¹

Bu bağlamda İlgâzi ve Tuğtekin, Muhammed Tapar tarafından üzerlerine gönderilen kalabalık orduya karşı, Antakya hâkimi Roger (Roger de Salerno) ile anlaşma yapmaya karar verdiler. Roger'den bu talebe beklenen cevap gecikmedi. Antakya, Haçlı Devletleri içinde tecrit edilmiş bir konumda olup aynı zamanda Bizans'ın üzerinde hak iddia ettiği bir vaziyetteydi. Her iki taraftan bu şekilde üzerlerinde hissettikleri tehdit ve bağımsız hareket etme arzusu İslâm ve Haçlılar arasındaki geçici anlaşmayla yeni bir siyaset biçiminin oluşmasına neden oldu.²² İki taraf Buhayretü Kades'te yaptıkları bir toplantıda "birbirlerine karşı hiçbir akında bulunmayacakları" hususunda bir anlaşmaya vardılar. İlgâzi müttefiklerinden

²⁰ Küçüksipahioğlu, *a.g.e.*, s. 94; Nicholas Morton, *The Field of Blood*, New York: Basic Books, 2018, s. 64-92.

²¹ Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî", s. 262-3; Michael A. Köhler, *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East*, Trans. Peter M. Holt, Leiden-Boston: Brill, 2013, s. 123; N. Morton, "Walter the Chancellor on Ilghazi and Tughtakin: a prisoner's perspective", *Journal of Medieval History*, 44:2 (2018), s. 170-186.

²² P. M. Holt, *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 41-43.

ayrıldıktan sonra Mardin'e gitmek, askerlerini toplayıp tekrar geri dönmek üzere Rüsten'e hareket etti. Rüsten'de istirahat maksadıyla konakladığı sırada Humus Emîri Hayır Han b. Karaca'nın (Karacan b. Karaca) baskınına uğradı. İlgâzi'nin adamlarının dağılmasından istifade eden Hayır Han, İlgâzi'yi maiyeti ile birlikte esir almayı başardı (508/1115). Hayır Han, İlgâzi'nin tutsaklığını öğrenen müttefiki Tuğtekin'in teşebbüsünden önce, sultandan asker göndermesini istedi. Humus'a gelen Tuğtekin, İlgâzi'nin serbest bırakılmasını istediye de bu kabul edilmedi. İlgâzi'nin öldürülmekle tehdit edilmesi sebebiyle kurtarma çabaları başarısız oldu. Diğer yandan sultanın askerlerinin gelmemesi de Hayır Han'ı endişelendirdi. Bunun üzerine İlgâzi ile anlaşma yaptı. İlgâzi'nin oğlu Ayaz, Hayır Han'ın yanında rehine olarak kaldı, birkaç gün hapiste tutulan İlgâzi ise serbest bırakıldı.²³ İlgâzi hem oğlunu kurtarmak hem de sultan tarafından gelecek her hangi bir saldırıdan korunmak maksadıyla ordu hazırlamak için Halep'e gitti. Hiç vakit kaybetmeden Türkmenlerden oluşan ordusuyla Hayır Han'ı Humus'ta kuşatmaya başladı. Ancak çok geçmeden sultanın gönderdiği Hemedan valisi Emîr Porsuk b. Porsuk'un²⁴ kalabalık bir ordu ile üzerine doğru geldiğini öğrendi ve kuşatmayı kaldırarak şehirden uzaklaştı.²⁵

Sultan Muhammed Tapar, Selçuklu kuvvetlerinin İlgâzi tarafından mağlup edilmesinden ve İlgâzi ile Tuğtekin arasında meydana gelen ittifaktan son derece rahatsızlık duydu. Liderler arasında meydana gelen sorunlar nedeniyle, İslâm topraklarında Haçlı varlığının henüz baharında ilk defa bizzat Muhammed Tapar'ın Müslümanları bir araya getirerek arzuladığı cihat fikri sekteye uğradı. Sultan, İlgâzi ile Tuğtekin'in kendisine karşı açıktan açığa isyan başlattıklarını ve aynı zamanda Haçlılarla kendi aleyhine anlaşma yapmış olduklarını öğrenince öfkelenmiş ve bunların mutlaka tedib edilmelerine karar verdi. Bu amaçla Emîr Porsuk'u büyük bir ordunun başına kumandan tayin ederek ona önce İlgâzi ve Tuğtekin'le savaşmasını ve onları cezalandırıp yola getirdikten sonra Haçlılar

²³ İbn Kalânîsi, *Zeylü Tarihî Dimaşk*, s. 191; Usame ibn Munkız, *Kitâbu'l-İribâr*, s. 124; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s.154; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Ayan*, VIII/1 (495-589/1101-1193), Haydarabad 1951, s. 52; Azîmi, *Tarih-i Haleb*, s. 367; *Azîmî Tarihî*, s. 47; *Urfañ Mateos Vekayînesi*, s. 254.

²⁴ Burada bahsi geçen Hemedan valisi olan Emîr Porsuk, 1097 yılında vefat eden Selçuklu kumandanlarından Emîr Porsuk'un oğludur. Bkz. A. Özaydın, "Porsuk", *DİA*, C. 34 (2007), s. 325-326.

²⁵ İbnü'l-Esir, İlgâzi'nin Türkmenlerden asker toplamak için Halep'e gittiğini yazmıştır (*el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 154). Artuklular ve İlgâzi hakkında çalışmaları olan A. Sevim ise bu dönemde İlgâzi'nin Halep ile pek fazla ilişkisi olmadığından buradan asker toplamasının mümkün olmayacağını ifade ederek onun Mardin'e gittiğini belirtmiştir (Sevim, "Artuk Oğlu İlgâzi", s. 668-669). Mardin'in Haleple kıyaslandığında Humus'a daha uzak olması nedeniyle İlgâzi'nin Selçukluların hâkim olduğu Halep'e gitmiş olması da mümkündür.

üzerine yürümesini emretti. Sultanın ordusunun sefer şâyiaları üzerine İlgâzi, Tuğtekin ile ittifakını kuvvetlendirmek amacıyla Dimaşk'a gitti. Emir Porsuk'un ordusu Fırat nehrini geçerek Halep'e doğru hareket etti (508/1115). İlgâzi ve Tuğtekin, Halep'ten gelen yardım çağrısına icabet ederek Halep Selçuklu Melikliğine Porsuk'a karşı savunmaya gittiler. İlgâzi'nin beraberinde on bin askeri vardı. Dönemin kaynaklarından Walter Galterius'un ifadesine göre onların Halep'e yardıma gitmelerinin nedeni Halep'teki Melik Rıdvan'ın oğluna olan sadakat ve bağlılıklarıydı. Gerçekte ise Sultanın Halep'i ele geçirmesini istemiyorlardı. Amaçları, stratejik konumu itibariyle kilit noktada yer alan Halep üzerindeki kontrollerinin devamını sağlayarak mevcut güç dengesini muhafaza etmekte.²⁶

Halep'i ele geçiremeyeceğini anlayan Porsuk, her hangi bir hücum hareketinde bulunmadan buradan ayrılarak Hama'yı kuşattı ve ele geçirdi (Muharrem 509/ Haziran 1115). Sultanın emri ile Hama'yı Humus Emiri Hayır Han'a verdi, o da yanında rehine olarak tuttuğu İlgâzi'nin oğlu Ayaz'ı Porsuk'a teslim etti. Bu sırada Antakya Prinkepsi Roger kuvvetlerini toplamış ve Asi nehrinin diğer kıyısında Demirköprü yanında mevzi almış bulunuyordu. Roger, burada İlgâzi ve Tuğtekin ile bir anlaşma yaptı.²⁷ Büyük Selçuklu kuvvetlerinin Hama'yı ele geçirmeleri ve Halep'ten sonra hedeflerinin Dimaşk olacağı yönündeki öngörüsü Tuğtekin'i endişelendirmişti. İlgâzi, Tuğtekin, Halep ordu kumandanı Şemsü'l-Havâs Yaruktaş ve Roger'nin Porsuk'a karşı oluşturdukları ittifaka Kudüs Kralı Baudouin ve Trablus Kontu Pons da katıldı. Efâmiye Kalesi²⁸ önünde toplandılar. Her iki tarafın orduları, kışa kadar iki ay boyunca (Mateos'a göre dört ay) savaşa hazır vaziyette beklediler. Sultanın ordusu kalabalık ve çok güçlü olduğu için İlgâzi ve müttefikleri savaşıma cesaret edemediler. Müslümanlar arasında bölünme olması beklenirken Franklar arasında bölünme meydana geldi. Emir Porsuk'un bir müddet sonra çekilmesi üzerine karşısında oluşan müttefik kuvvetler de dağıldı. Tuğtekin, Dimaşk'a, İlgâzi Mardin'e, Şemsü'l-Havâs da Halep'e döndü.²⁹ Daha sonra Müslümanlar ile Haçlılar arasında çatışmalar yaşandı. Bir gün daha Şeyzer bölgesinde kalmaya devam eden Selçuklu ordusu Kefertâb'ı fethetti. Selçuklular, Halep'e yönelmişlerdi ki Antakya hâkimi Roger'nin ordusuyla karşılaştılar.

²⁶ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars: A Translation and Commentary*: Thomas S. Asbridge-Susan B. Edgington, Aldershot: Ashgate, 1999, s. 87-88.

²⁷ Köhler, *a.g.e.*, s. 121.

²⁸ Bölgenin en müstahkem kalelerinden olan Efâmiye, Melik Rıdvan tarafından Fatimilerden alınmıştı. Fakat, Antakya Prinkepsliği'nin Müslümanlara karşı güney sınırının emniyetini sağlayan kale, bir müddet sonra, Tankred liderliğindeki Haçlıların işgaline uğradı (1106). Bkz. E. Altan, *a.g.e.*, s. 142-144.

²⁹ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 94-95; Küçükşipahioğlu, *a.g.e.*, s. 93-96.

23 Rebiülâhîr 509/15 Eylül 1115 tarihinde Tell Dânis'te konakladıkları sırada Haçlıların saldırısına uğradılar. Dağınık vaziyette bulunan Selçuklu askerinden bir kısmı Franklar tarafından öldürüldü, bir kısmı da selametle ülkelerine dönebildiler. Selçuklu ordusunun çokluğu karşısında savaşı göze alamayan Haçlılar yerlerine geri döndüler.³⁰

2. Savaş

a. Savaşın Sebepleri ve Savaşa Hazırlık

Tell Dânis Savaşından sonra Suriye'de dengeler değişti; yerel siyasî manevralar, bazı gelişmelerin yaşanmasına sebep oldu. Bundan böyle 1115'ten vefat yılı olan 1118'e kadar Sultan Muhammed Tapar'ın bölgeye doğrudan müdahalesi olmadı. Emîr İlgâzi'nin bölgedeki gücü ve azmi de gittikçe arttı.³¹ Dimaşk hâkimi Tuğtekin, idarî, askerî ve malî işlerin yönetimi ve düzenlenmesi konusunda Muhammed Tapar'dan menşur alarak Dimaşk'taki durumunu tasdik ettirdi (1116).³² Halep Melikliği'nde ise ciddi sorunlar ortaya çıkmıştı. Melik Rıdvan'ın 1113'te vefatından sonra oğlu Alp Arslan ve 1114'te Alp Arslan'ın ölümünün ardından kardeşi Sultanşah hüküm sürmeye başladı. Meliklerin genç ve tecrübesiz olmaları sebebiyle iktidarda asıl söz sahibi olan kişiler atabegleri idi. Melik Alp Arslan döneminde Atabeg Lû'lû tüm iktidar mekanizmasını tahakküm altına almıştı. Yönetime tamamen hâkim olan Atabeg Lû'lû, devlet erkânının da desteğiyle Melik Alp Arslan'ı öldürttü. Meydana gelen ve çözülemeyen bir takım siyasî karışıklıklar yüzünden Halep'in vaziyeti gittikçe daha kötü bir hal almaya başladı. Bununla birlikte Melik Rıdvan devrinde, Halep'i Haçlı işgalinden korumak amacıyla Haçlılarla ağır şartlar içeren bir antlaşma yapılmıştı.³³ Bundan dolayı ciddi manada şehrin refah düzeyine tesir eden ekonomik buhranla birlikte sıkıntı, darlık ve yokluk baş gösterdi. Halep'te içte ve dışta yaşanan sorunlar halkta korku, tedirginlik ve kaygıya sebep oldu. Atabeg Lû'lû ve ondan sonra idareyi

³⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 264-5, Türkçe trc. s. 126-128; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IX, s. 158-159; İbnü'l-Verdi, *Târih*, II, s. 22-23; Usame ibn Munkız, *Kütâbu'l-İ'tibâr*, s. 124; *Urfah Mateos Vekayinâmesi*, s. 257-258; Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 100-108; Simbat Sparapet, *Chronicle*, İng. çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2005, s. 65; Runciman, *a.g.e.*, II. Cilt, s. 108; A. Özyaydn, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara, 1990, s. 130-134.

³¹ Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî", s. 263.

³² İbn Kalânîsi, *Ze'ylü Tarihi Dimaşk*, s. 193-197; Philip K. Hitti, *History of Syria*, New York: MacMillan Company, 1951, s. 576.

³³ Antakya Prinkepsi Tankred'in Halep ve çevresini istila ve işgali üzerine zor durumda kalan Melik Rıdvan, Haçlılara "20 bin altın, 10 baş at ve elindeki Ermeni tutsakları geri verme" karşılığında barış yapmaya mecbur kalmıştır. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 252-253.

eline alan Atabeg Şemsü'l-Havâs Yaruktaş'ın geçici, tutarsız ve etkisiz politikaları Halep'i Haçlı saldırısıyla karşı karşıya bıraktı.³⁴ Halep'in Haçlıların eline geçebilecek duruma gelmesi sebebiyle halk, Abbâsî hilafet merkezi Bağdat'tan da yardım istemişti. Haçlıların buldukları yerlerden yayılan çeşitli haber ve söylentilere göre Haçlılar, Müslüman beldelerini yakıp yıkarak buralara doğru ilerlemeye karar vermişlerdi. Ancak Halep'in çağrısına cevap gelmediği ve yardım ümitlerinin kesildiği anlaşılmaktadır.³⁵ İdarî otorite ve iktisadî durumun sarsılması sebebiyle Haçlı saldırı ve istilâsından kurtulamayacak hale geldiğinde şehrin ileri gelenleri ve halk, çaresiz bir durumda olduklarını bildirmek için İlgâzi'ye haber göndererek şehri kendisine teslim edeceklerini söylediler. Çok sayıda Türkmen kuvvetine sahip başarılı ve tecrübeli bir yönetici olan İlgâzi'nin ordusuyla gelip, kendilerini Haçlılardan kurtarmak suretiyle feraha çıkaracağına inanıyorlardı. Davetin başlıca sebebi Frank topraklarını genişletmekte olan Antakya hâkimi Roger'nin Halep'e yaklaşmakta olduğu ve ani bir baskınla şehri alabileceği endişesiydi. Zira İslâm kuvvetlerinden önce davranmakta kararlı olan Roger'nin, 1117'de Halep'e bir müdahalesi söz konusudur. Melik Alp Arslan zamanında Halep yönetimi, Tuğtekin'in Halep'e gelip devlet işlerini ve orduyu düzene sokması için davet etmişlerdi. Böylece yönetimi daha sağlam bir vaziyete getirmek ve Haçlılara karşı mücadelede Tuğtekin'in gücünden istifade etmek istemişlerdi. Roger ise Halep'in Şam yönetiminin kontrolüne girmesini istemiyordu. Bunu engellemek için harekete geçen Roger, Halep'i sıkıştırmaya devam ediyordu.³⁶ Bunun üzerine Halep'ten gelen teklifi dikkate alan İlgâzi bir miktar kuvvetle şehre geldi. Buradaki Selçuklu Melikliği'ne son vererek, ölümüne kadar güvenli bir şekilde elinde tutacağı Halep'in idaresine hâkim oldu (511/1117). Oğlu Timurtaş'ı Halep'te bırakarak buradan ayrıldı.³⁷

İlgâzi'nin Halep'e hâkim olması onun kendi konumunda önemli ölçüde ilerlemesini sağlayacaktı. Aynı yıl İlgâzi'yi ilgilendiren diğer büyük bir gelişme

³⁴ İbnû'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 262-266; İbnû'l-Kalânîsî, *Şeylü Tarihî Dimaşk*, s. 198; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 132-141; Küçükspahioğlu, *a.g.e.*, s. 100-101; A. Özyayın, "Selçuklular", *DİA*, C. 36 (2009), s. 386.

³⁵ İbnû'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, s.185; A. Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 142.

³⁶ A. Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 130-131; T. S. Asbridge, "The 'Crusader' Community at Antioch: The Impact of Interaction with Byzantium and Islam" *Transactions of the Royal Historical Society*, 6th Ser., Vol. 9. (1999), s. 321; Köhler, *a.g.e.*, s. 108.

³⁷ İbn Kalânîsî, *Şeylü Tarihî Dimaşk*, s. 199; İbnû'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 267, 269-270; *Azîmî Tarihi*, s. 48; İbnû'l-Verdî, *Tarih*, II, s. 23-23; M. Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", *İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1978, s. 618; A. Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 142-143; A. Sevim, "Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti", *Belleten*, XXV/100 (1961), s. 571, 572.

de Sultan Muhammed Tapar'ın vefatı idi (511/1118). İlgâzi'nin yeni sultan Mahmud b. Muhammed Tapar nezdinde Selçuklular ile ilişkilerini yeniden inşa etme ihtimali böylece artmış oldu.³⁸ Halep'te idarî ve askerî yönetimi eline alan İlgâzi, ekonomik sıkıntılardan bir an önce kurtulmak için bazı tedbirler aldı. Bir taraftan da Antakya Haçlılarının Halep'e uyguladığı yoğun askerî baskı devam ediyordu. Bu durum savaşı kaçınılmaz kılmıştı. İlgâzi'nin öncelikli hedefi Halep'in gelecekteki güvenliği için Antakya Haçlılarının sınırını geriye çekmekti. Antakya ile Halep arasındaki kuş uçuşu takriben doksan kilometrelik mesafedeki yerleşim hattının kontrolü Afrin Savaşının altında yatan en önemli sebeplerdendi. Bilhassa Müslümanlar açısından Azez'den güneye Şeyzer'e kadar uzanan bölgenin emniyeti çok önemliydi. Bu sağlandıktan sonra Halep'e doğrudan bir tehdit ve saldırının önüne geçilecekti. Bu sırada Roger'nin Ermenilerle ittifak yapıp Müslüman şehri olan Azez'e saldırması yüzünden daha önceden dost olan İlgâzi ile arası bozulmuştu. Azez şehri otuz gün boyunca Haçlı ve Ermeni hücumuna maruz kalmıştı. Şehre dışarıdan gelebilecek yardımlara engel olunmuştu. Müslümanlara karşı mücadelelerinde, istifade ettiği Ermeni askerlerine karşı muhabbeti artan Roger'nin, İlgâzi'nin hâkimiyetinde bulunan Azez ve Halep'e taarruzda bulunması ikisinin dostluğunun sonu oldu.³⁹ İlgâzi, aradaki husumetin hat safhaya varması nedeniyle, Haçlı saldırılarını ve ilerleyişini bertaraf etmek için harekete geçerek asker toplamaya karar verdi. Ustaca politika izleyen İlgâzi, Afrin savaşına giden yolda esas adımı atmış oldu.⁴⁰ Hazırlığını salimen tamamlamak ve Haçlıları bir müddet daha oyalamak amacıyla bu süreçte onlara bir öneride bulundu. Haçlılara "Halep çevresinden (bilhassa Azez'den) çekildikleri takdirde istedikleri kadar para göndereceğini" bildiren bir haber yolladı. Ancak Müslümanlara karşı yeterli kuvvete sahip oldukları anlaşılan Haçlılar onun bu teklifine kabule yanaşmadılar. Bu sırada Halep'te büyük bir kıtlık ve sıkıntı yaşanıyordu. Yiyecek maddelerinin azalmasından dolayı fiyatlar da çok artmıştı. İlgâzi, halka ve hayvanlarına yiyecek sağlamakta zorluk çekiyordu. Halep'in vaziyetinden haberdar olan Azez halkı ümitsizliğe düşmüş ve şehri Haçlılara teslim etmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Halep'in refahı ve emniyeti için Haçlılara dört ay süreyle ayda bin altın ödeme karşılığında anlaşma yapıldı.⁴¹ Aynı zamanda

³⁸ İbnü'l-Kalânisî, *Ze'ylü Tarihî Dimaşk*, s. 198-199; Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî", s. 256; N. Morton, *The Field of Blood*, s. 92.

³⁹ *Urfañı Mateos Vekayinâmesi*, s. 263-264; Simbat, *Chronicle*, s. 67.

⁴⁰ Thomas Asbridge, "The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood", *Journal of Medieval History*, (23:4/1997), s. 308-312.

⁴¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 269-270.

İlgâzi ile Tuğtekin, İbnû'l-Adîm'in belirttiğine göre Devser (Câber) Kalesinde bir araya gelerek Haçlılara karşı güçlerini birleştirmek üzere anlaştılar.⁴² İbnû'l-Kalânîsî ise İlgâzi ve Tuğtekin'in Dimâşk'ta görüşüp birlikte ortak hareket etmeye karar verdiklerini ifade etmektedir. Tuğtekin, Haçlıların şerrini defetmek için her tarafa haber göndererek Müslümanların birlik olmasını ve yardımlaşmalarını istiyordu.⁴³ İlgâzi ile bir araya geldiklerinde de civardaki beylere ve Türkmenlere haber gönderip kendilerine katılmaları hususunda onlardan destek ve yardım talep ettiler. Daha sonra İlgâzi, Mardin'e gitmek üzere yola çıktı. Diyarbakır bölgesindeki Türkmen beylerinden ve cihada gönüllü birçok kişiyi de yanına almaya muvaffak oldu ve kısa zaman zarfında büyük bir ordu meydana getirdi. İlgâzi'nin ordusunun sayısı hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. İbnû'l-Adîm, İlgâzi'nin askerinin 40.000'den fazla olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ İbnû'l-Esir, İlgâzi'nin asker ve gönüllülerden oluşan 20.000'e yakın kuvvetle harekete geçtiğini ifade etmektedir.⁴⁵ Walter, Türk ordusunun 100.000 savaşıdan oluştuğu gibi abartılı bir rakam verirken⁴⁶, Fulcher ve Willermus, 20.000 kişiden söz etmektedirler.⁴⁷ Urfalı Mateos, bu dönemde İlgâzi'nin Müslümanların en büyük lideri olmasından dolayı onun cihat çağrısına her taraftan koşarak katıldıklarını, böylece 80.000 kişinin toplandığını kaydetmiştir.⁴⁸ Süryanî Mihail ve Ebû'l-Ferec ise tüm kaynaklardan daha az olmak üzere Türk askerinin 7.000 kişiden oluştuğunu nakletmişlerdir.⁴⁹

b. Afrin Zaferi

İlgâzi'nin, stratejik öneme sahip olması dolayısıyla daima Haçlıların hedefinde olan Halep'e hâkim olması ve Rogerle aralarında meydana gelen husumet onu var gücüyle cihada hazırlanmaya sevk etti. Zira Azez'den, Esârib ve Zerdanâ'ya kadar olan yerleşim yerlerini hükmü altında tutarak Halep'i korumak gibi özel bir amacı vardı. Haçlılara karşı mücadelesinde Atabeg Tuğtekin'den kendisine

⁴² İbnû'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 270.

⁴³ İbn Kalânîsî, *Zeylü Tarihî Dimâşk*, s. 199-200.

⁴⁴ İbnû'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 270.

⁴⁵ İbnû'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-Târih*, IX, s. 185.

⁴⁶ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 128.

⁴⁷ Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 228; William of Tyre, *Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 529.

⁴⁸ *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 264. İngilizce metinde İlgâzi'nin Türk olmasından dolayı Türklerin onun çağrısını önemsedikleri ve ona katıldıkları yazmaktadır. Bkz. Matthew of Edessa, *The Chronicle, Armenia and the Crusades*, Translated: Ara Edmond Dostourian, Lanham, New-York, London: University Press of America, 1993, s. 223.

⁴⁹ *Süryanî Mihail Vekayinâmesi*, s. 66; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 356.

katılma sözü aldı ve derhal askerî hazırlıklarını yoluna koydu. İlgâzi'ye tâbi olan Dilmaçoğullarının Beyi (Bitlis-Erzen hâkimi) Togan Arslan ve Munkızilerden Usame b. Mübarek el-Kilâbî de kuvvetleriyle ona katıldılar. İlgâzi önce Urfa üzerine yürüdü, üç-dört gün orada kaldıktan sonra 1119 yılı başlarında Bedâyâ ve Sence köprülerinden Fırat nehrini geçip süratle Tell Bâşir ve Tell Hâlid bölgesine geldi. Nisan ayının sonlarında, geniş bir alana yayılan İlgâzi'nin askerleri yol boyunca Haçlıların elindeki yerleri tahrip ederek yağmaladılar.⁵⁰ Bu sırada Halep'ten gelen elçiler, Haçlıların Halep'i tehdit eden saldırılarının arttığını ve İlgâzi'nin bir an önce Halep'e gelmesi gerektiğini bildirdiler. Mercidabık'a gelen İlgâzi, buradan Halep yakınlarındaki Müslümiye köyünden geçip 1119 yılı Haziran ayında Kınnesrin (قنسرین)'e gelerek ordusunu tam teçhizatlı bir şekilde savaşa hazır vaziyete getirdi. Bu arada İlgâzi'nin kuvvetleri, Halep'e bağlı Rûc (الروح) bölgesindeki Kaştun Kalesini ele geçirdiler ve buradaki Haçlıların bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir aldılar. İlgâzi'nin tacir kılığına girerek Franklar arasına giden casusları da düşman ordusu hakkında teferruatlı bilgi almayı başarmışlardı.⁵¹ İlgâzi casusları vasıtasıyla Haçlı ordusunun yeri, sayısı ve durumunu öğrenir öğrenmez hemen harekete geçmeye karar verdi. Franklar, İlgâzi'nin ani saldırı plânlarını gizlemek için sahte saldırı düzenleyeceğini düşünmüşlerdi. Fakat İlgâzi'nin casusları göndermekte ki asıl amacı ani ve hızlı bir şekilde Haçlılar üzerine hücumla geçmek ve Halep çevresini hâkimiyet altına alarak bölgede güvenliği ve kontrolü sağlamaktı. Müttefiki Tuğtekin ise henüz Kınnesrin'e gelmemişti.⁵² Daha fazla beklemeye tahammül edemeyen İlgâzi'nin yanındaki Türkmen beyleri bir an önce Haçlılarla savaşa girişmek için teklifte bulundular. Bunun üzerine İlgâzi, “düşmanla savaşırken sabırlı olmaları, cihat sırasında kanlarını akıtmaktan geri durmamaları” konusundaki sözünü yenileyerek emîr ve kumandanlarını ikna etmeye çalıştı.⁵³ Ancak onun bu tavsiyeleri işe yaramadı. Israrlar karşısında beklemeden harekete geçip Sermadâ (Sarmadâ/سرمداء)'nın kuzeydoğusunda, Halep'e 40-50 km mesafede bulunan Afrin (عفرين)'e gelip karargâhını kurdu. Walter'ın nakline göre İlgâzi'nin savaş düzeni olarak Antakya sınırına ulaştığı haberi tesadüfen gelen haberler arasındaydı.

⁵⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 270; Köhler, *a.g.e.*, s. 108.

⁵¹ Walter The Chancellor (s. 115), İlgâzi'nin gönderdiği casusların kuş satıcısı kılığında olduklarını belirtir. Bölgede Müslümanlar ile Franklar arasında ticarî ilişkiler söz konusu olduğu için casuslardan şüphelenmemişler ve bu durumun ortaya çıkmasına da şahırmamışlardır.

⁵² Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 114-115; Dimaşk meliki Dukak'ın annesi Safvetü'l-Mülk Hatun'un vefatından dolayı Tuğtekin, Afrin Savaşına katılmamıştır. Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'l-Zamân*, s. 79.

⁵³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 271.

Antakya prinkepsi Roger, Türklerin cihat hareketini öğrenir öğrenmez dört bir yandan topladığı adamlarıyla Artah (Reyhanlı)'a doğru yola koyuldu.⁵⁴ Aynı zamanda Kudüs Kralı II. Baudouin, Trablus Kontu Pons ve Urfa Kontu Galeran du Puiset'ten yardım istedi.⁵⁵ Ancak Kudüs Kralı II. Baudouin, Patrik Bernard ve diğer Haçlı ileri gelenlerinin tedbir ve tavsiyelerine rağmen Türkleri hafife alan Roger, derhal ordusunu topladı. Sermadâ üzerinden yoluna devam ederek Afrin'e geldi. Buradaki kalenin karşına karargâhını kurdu.⁵⁶

Roger'nin, Ermeni emîr ve askerlerinin de bulunduğu ordusunun sayısı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Walter ve Willermus'un kayıtlarında, Roger'nin 700 şövalye ve 3.000 yaya askere sahip olduğu geçmektedir.⁵⁷ Fulcher ve Orderic Vitalis, Haçlı ordusunda 700 şövalyenin bulunduğunu belirtmektedirler.⁵⁸ İbn Kalânîsî, Frank ve Ermenilerden oluşan Haçlı ordusunun yaya ve atlı olmak üzere 20.000'i geçtiğini,⁵⁹ İbnü'l-Esir, 3.000 süvari ve 9.000 piyadeden müteşekkil olduğunu ifade eder.⁶⁰ Urfalı Mateos ise çok özel rakamlar vererek Roger'nin 100 Frank süvarisi⁶¹, 500 Ermeni süvarisi, 400 piyade askeri ve 10.000 kadar da karışık askeri olduğunu belirtir.⁶² Dağlar arasında dar bir yerde konaklayan Roger, mevcut kuvvetleriyle öncelikle savunmada beklemeyi tercih etti. Buldukları konum itibariyle Türklerin kendilerine yaklaşamayacağını zannetti. Fakat Türklerin sayısını ve kuvvetini görünce onları oyalamak maksadıyla İlgâzi'ye "Bize hücum için kendini zahmete sokma, biz zaten senin yanına varmak üzereyiz" şeklinde bir haber gönderdi. İlgâzi, Haçlılardan gelen bu haberi yanında bulunan beylere ilettili ve takip edilecek hareket hakkında onlarla durumu müzakere etti. Aynı istikamette görüş bildirilmesi sonucunda hiç vakit kaybetmeden hemen hücumla geçilmesi kararlaştırıldı. Walter'ın belirttiğine göre İlgâzi, Esârib'teki Haçlı kalesi

⁵⁴ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 110.

⁵⁵ Küçüksipahioğlu, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁵⁶ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 112; Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, 107; Willermus'un ifadesine göre Roger karargâhını kurduktan sonra kral ve kontlardan istediği yardımın gelmesi için günlerce beklemiştir. Yardımın gelmemesi üzerine orduya ilerleme emri vermiştir. Bkz. William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 529.

⁵⁷ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 128; William of Tyre, *A History of Deeds*, s. 529.

⁵⁸ Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 228; Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, 107.

⁵⁹ İbn Kalânîsî, *Ze'ylü Tarihî Dimaşk*, s. 200.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IX, s. 185. *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 264; N. Morton, *The Field of Blood*, s. 107.

⁶¹ İngilizce ve Fransızca tercümede 600 Frank atlısı olduğu belirtilmiştir. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 264 n. 114; Matthew of Edessa, *The Chronicle*, s. 223.

⁶² *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 264; N. Morton, *The Field of Blood*, s. 107.

üzerine bir birlik gönderdi ve şehrin giriş çıkışlarını kontrol altına aldı.⁶³ Dönemin bir başka muasır müelliflerinden olan Orderic Vitalis ise İlgâzi'nin büyük bir ordu ile Zerdanâ'yı kuşattığını ifade etmektedir.⁶⁴ İbnü'l-Adîm, İlgâzi'nin Esârîb ya da Zerdanâ'yı muhasara şâyiası üzerine Haçlıların vehme kapıldıklarını iddia ederek söz konusu kuşatmaların doğru olduğunu teyid etmektedir.⁶⁵ Böylece üstün askerî manevra kabiliyetine sahip olan İlgâzi'nin bir çeşit sapıtma harekâtı düzenleyerek, esas hedefini gizlemek istediği görülmektedir. Onun stratejisini kavrayamayan Roger, bu saldırıyı durdurmak amacıyla ordusunun bir kısmını yolladı. Ancak bazı Haçlı kumandanları Roger'nin yanında dururken, bazıları da ona karşı çıkarak çadırlarını olduğu yerden kaldırarak kayalık bölgeye⁶⁶ çekilmekten yana olduklarını belirttiler. Çadırları uygun olmayan yere taşımayı önerenlerin amaçları İlgâzi'ye baskı yaparak, onun hedefinde olan Esârîb ve Zerdanâ'yı ele geçirmesini engellemektir. Nitekim Türkler üzerine gönderilen Haçlı ordusunun pek çoğunun yıpratılması neticesinde Roger'nin kuvvetleri bölünmüş ve askerî gücünün zayıflaması sağlanmıştı. Böylece İlgâzi'nin başarılı taktiği ile kendi plânlarını kolaylıkla uygulama fırsatı bulan Türkler, kararlaştırdıkları yere rahatlıkla vardılar. Dağlar arasında vadide savunmada bekleyen Haçlılar, 27 Haziran gecesi Türk kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Haçlıların kaçması muhtemel yollar kapatılarak geri çekilmeleri engellendi. Ertesi gün sabah tamamen muhasara altında olduklarını gören Haçlılar, kaçma imkânlarının kalmadığını anladılar. Bu sırada elinde bir mızrak olduğu halde bir taşın üzerinde oturan Ebû'l Fazl b. Haşşâb adında bir kadı, Müslüman askerî savaşa teşvik etmek ve moralini yüksek tutmak için konuşuyor, vaaz ediyordu. Askerlerden bazısının onu önemsemediğini fark edince savaşa isteklerini artırmak amacıyla onlara doğru ilerleyip açık ve anlaşılır mahiyette hitabette bulundu. Böylece Haçlılara karşı savaşıacak askerinin azim ve hırsı keskin bir şekilde perçinlendi.⁶⁷ Türk ordusunun dört bir yandan dalgalanan bayraklarla kendilerine doğru ilerlediğini gören Roger, son bir hamle yaparak kurtulacağını düşündü. Her biri üst düzey komutanın kumandası altında olmak üzere böldüğü ordusunun süvari kısmını savaş düzenine soktu. Walter'ın ifadesine

⁶³ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 118.

⁶⁴ Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, Edited and Translated: Marjorie Chibnall, Oxford: Clarendon Press, 1973, s. 107.

⁶⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 271.

⁶⁶ Bu yerin Talat Dağı (Cebel-i Talat/Jabal Talat) etekleri olduğuna işaret edilmektedir. Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 119, n. 52. Talat Dağı; Esârîb, Zerdanâ ve Sermin'in batısında yer alıp, Antakya Haçlı Prinkepliğinin doğu sınırını oluşturuyordu (Harita 1).

⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 271.

göre Türk ordusu üç koldan ilerlediği için Haçlı kuvvetleri de üçe ayrılmıştı.⁶⁸ Piyade güçlerinden ise süvarileri Türk hücumuna karşı koruma altında tutmak amacıyla koruma çemberi oluşturuldu. Başpiskopos tarafından kutsanan Haçlı ordusunun merkezinde büyük haç yer alıyordu. Haberciler, Roger'nin talimatlarını askere ileterek onları cesaretlendirmeye çalışıyorlardı.⁶⁹ Ancak İlgâzi'nin emri ile hücumla geçen Müslüman kuvvetlerinin hızlı ve atik manevraları karşısında ne yapacaklarını bilemediler. İlgâzi'nin Türkmenleri yılmadan yorulmadan düşmanı yoğun bir ok atışına tuttular. Müslümanlar ile kurtuluş ümidi kalmayan Haçlılar arasında 17 Rebiülevvel 513/28 Haziran 1119 tarihinde Cumartesi günü Afrin mevkiinde çok çetin bir savaş meydana geldi. Haçlı kuvvetleri sağanak gibi yağın ok yağmuru ve güçlü kılıç darbeleriyle bozguna uğratıldı. Onların safında savaşa katılan Ermenilerin tümü hayatını kaybetti. Haçlılardan ancak muhasarayı yarabilen yaklaşık 100 kadar asker kurtulabildi. İbn Kalânisî'nin ifadesiyle savaş başlayalı bir saati geçmemişti ki helak ve perişan olan atlı ve yaya Frank askerleri silahları ve atlarıyla birlikte yere serilmişlerdi.⁷⁰ Ölenlerin arasında Haçlı ordusunun komutanı Antakya hâkimi Roger de bulunuyordu.⁷¹ Haçlılardan bir kısmı da tutsak alınarak Halep'e götürüldü.⁷² Halep'e götürülenlerin içerisinde yetmişden fazla Haçlı ileri geleni vardı. Bu tutsaklar serbest bırakılmaları için 300.000 dinar fidye teklif etmişler fakat kabul edilmemiştir. Bağışlanma talep edenlerden biri de Roger'nin yakın dostu Lord Reinald Mansoer (Rainald Mazoir)'di.⁷³ Savaşta ağır yaralanan Reinald, birkaç adamıyla birlikte Sermadâ kalesine sığınmış, Kudüs'ten gelecek yardımı bekliyordu. Fakat kalenin zayıflığı, yiyecek eksikliği ve hepsinden önemlisi İlgâzi'nin buraya geliş nedeniyle, savaşın muzafferi olan Türklere teslim

⁶⁸ Roger'e destek olmak amacıyla Maraş ve Harim (Harem-Harenc) lordları savaşa katıldılar. Üç ayrılan Roger'in ordusunun sağ ve sol kanatlarının ve merkez kuvvetlerinin başında Maraş lordu Geoffrey the Monk, Harim lordu Guy Fresnel ve Antakya asilzadelerinden Robert of St. Lo bulunuyordu. Bkz. Walter the Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 126-127; Steve Tibble, *The Crusaders Armies: 1099-1187*, New Haven-London: Yale University Press, 2018, s. 283-4. Willermus, Haçlı ordusunun dörde ayrıldığı ifade etmektedir. William of Tyre, *Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 529.

⁶⁹ N. Morton, *The Field of Blood*, s. 109.

⁷⁰ İbn Kalânisî, *Şeyhü Tarihî Dimaşk*, s. 201.

⁷¹ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 128; Anonim Süryani Vekayinâmesinin müellifi, savaşta ölen Roger'nin cesedinin ne ölümler ne de tutsaklar arasında bulunmadığı ifade etmektedir. Bkz. *Anonim Süryani Vekayinâmesi (Anonymous Chronicle)*, s. 88. İbn Kesir, Roger'nin başının Bağdat'a gönderildiğini belirtmiştir. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, Beyrut 1988, s. 184.

⁷² Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 129-130, 156 vd.; Morton, "Walter the Chancellor on Ilghazi and Tughtakin: a prisoner's perspective", s. 171-173.

⁷³ I. Reinald Mansoer, Antakya muhafızlarından olup Suriye'nin Baniyas şehrine yakın Margat (Marqab) Kalesinin komutanıdır. Afrin Savaşı öncesinde Müttefik Müslüman ordusunu kuşatma altına almak isteyen Roger tarafından Haçlı ordularının başında Sermadâ'ya gönderilmişti. Bkz. Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 125; Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 286-287, 543.

olmak zorunda kaldı. Kalenin teslimiyeti karşılığında canının başışlanmasını ve kaçmasına yardım edilmesini istedi. İlgâzi ise “Savaştayken sana ve diğerlerine düşman olarak davranmalıydık, ama şimdi ben bir insan gibi hissediyorum ve hatırladığım kadarıyla siz de bir insansınız, benden şüphe duymayın diye İslâm hukukumuzla göre benim sözümün ve imanımın işareti olarak bu yüzüğümü al. Bununla bir ayın sonunda seni özgür bırakacağım.” dedi. Walter’ın kurnaz olarak bahsettiği Reinald, İlgâzi’nin yüzüğünü teminat olarak aldıktan sonra direnmeden teslim olmuş ve kurtulmuştur.⁷⁴ Usame b. Munkız savaştan kurtularak Antakya’ya dönebilenlerin sayısının yirmiden az olduğunu belirtmektedir.⁷⁵ İbnû’l Adîm de ancak yirmiden az Haçlı askerinin savaştan kurtulabildiğini, ölen Haçlıların sayısının 15.000 civarında olduğunu, Müslümanların ise en fazla yirmi şehit verdiklerini ifade etmektedir. Fulcher, savaşta 7.000 civarında Haçlının öldüğünü, Türklerin kaybının ise yirmiden fazla olmadığını kaydetmiştir. Willermus, Haçlılardan hiç kimsenin kurtulamadığını, Müslümanlardan çok azının hayatını kaybettiğini veya hiçbirinin ölmediğini yazmıştır.⁷⁶ Savaş meydanını gezen görgü tanıkları yerde atların bedenlerine saplanmış oklardan dolayı tıpkı kirpi gibi göründüklerini anlatmışlardır. Sonuçta Türkler karşısında büyük bir yenilgi alan Hıristiyanlar, savaş alanının adeta kanla sulandığını belirterek bu savaşa Ager Sanguinis⁷⁷ (Field of Blood/Kanlı Meydan) adını vermişlerdir.⁷⁸

⁷⁴ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 129.

⁷⁵ Usame ibn Munkız, *Kütâbu’l-İ’ibâr*, 154.

⁷⁶ İbnû’l-Adîm, *Żübdetü’l-Haleb*, s. 271-272; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 227; William of Tyre, *Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 531; Krş. Küçükspahioğlu, *a.g.e.*, s. 105.

⁷⁷ Afrin Savaşında Hristiyanların büyük bir hezimete uğramalarından dolayı bu savaş, Batı literatüründe “Ager Sanguinis” adıyla anılmaktadır. Bu ifadenin Matta incilinin 27. Bölümünde geçen Hz. İsa’yı ihbar eden Yahuda’nın geri getirdiği kan parası ile yapılan ve Hakeldama olarak bilinen mezarlık alanı için kullanılan “Kanlı Meydan” manasına gelen “Ager Sanguinis” ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bkz. Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 124, n. 114.

⁷⁸ İbnû’l-Adîm, *Żübdetü’l-Haleb*, s. 270-271, Türk. Trc. s. 136-138; İbn Kalânîsî, *Żeylü Tarihî Dimaşk*, s. 200-201; Usame ibn Munkız, *Kütâbu’l-İ’ibâr*, 154; İbnû’l-Esir, *el-Kâmil fi’l-Târih*, IX, s. 185-186; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, C. XII, s. 184; *Ufalu Mateos Vekayinâmesi*, s. 264-265; Sibte İbnû’l-Cevzi, *Mir’âtü’z-Zamân*, s. 79; İbnû’l-Ezrak, *Meyyâfârikân ve Âmid Târihi*, s. 32; İbnû’l-Verdî, *Târih*, II, s. 24; Azimî, *Târihi Haleb*, s. 369; *Azîmî Târihi*, s. 51; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 227-228; William of Tyre, *Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 528-531; Albertus Aquensis (Albert of Aachen), *Historia Ierosolimitana (History of the Journey to Jerusalem)*, s. XXV; *Süryânî Mihail Vekainâmesi*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, 2 Kısım, TTK’da yayınlanmamış nüsha s. 66-67; Simbat Sparapet, *Chronicle*, İng. çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2005, s. 67; Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Târihi*, C. II, s. 356; E. S. Bouchier, *A Short History of Antioch, 300B. C.-A.D. 1268*, Oxford 1921, s. 249; Runciman, *a.g.e.*, II. Cilt, s. 123, 124; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 2. Baskı, İstanbul: Dünya Kitapları, 2004, s. 87; Sevim, “Artuk Oğlu İlgâzi”, s. 675, 676; K. Sussheim, “İl-Gâzi”, s. 965; C. Cahen, *La Syrie du Nord à l’Époque des Croisades et la Principauté Franque d’Antioche*, Paris: Geuthner, 1940, s. 284-286; Asbridge, “The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood”, s. 303-308; Alan V. Murray, *Monarchy And Nobility In The Latin Kingdom of Jerusalem 1099-1131: Establishment And Origins*,

Afrin’de Haçlıları mağlup eden İlgâzi, savaş bittiğinde Roger’nin çadırına oturdu. İlgâzi’nin başarılarının mimarı olan komutası altındaki disiplinli ve ihtiyatlı Türkmenler, savaşta elde edilen ganimetleri liderlerine getirip takdim ettiler. İlgâzi bu ganimetlerin arasından İslâm hükümdarlarına hediye etmek amacıyla sadece birkaç silah aldı. Geri kalan ganimetleri ise onları getiren askerlere ve Müslüman halka dağıttı.⁷⁹

Yukarıda zikredildiği üzere Afrin Savaşında çok sayıda Haçlı askeri esir alınmıştı. Zaferden sonra bu tutsaklar İlgâzi’nin huzuruna getirilmiştir. Bunlar arasında güçlü kuvvetli bir asker dikkat çekmekteydi. Onu esir eden pusatı az, zayıf ve kısa boylu bir asker idi. Esir Haçlı askeri, İlgâzi’nin önüne getirildiğinde bir Türkmen ona; “Senin üzerinde böyle bir demir (zırh) varken, bunun gibi zayıf birinin seni esir almasına utanmıyor musun?” dedi. O da “Allah şahidim olsun ki beni ne bu adam ne de onun efendisi tutsak aldı. Ancak beni benden daha iri ve kuvvetli bir adam esir aldı ve buna teslim etti. (O adamın) üzerinde yeşil bir giysi/ elbise ve altında yeşil bir at vardı” dedi. Bu bilgi savaşın manevî cephesine ışık tutmak amacıyla İbnû’l-Adîm tarafından nakledilmiştir.⁸⁰

Haçlılar için büyük hezimet, Müslümanlar için ise büyük bir galibiyet olan Afrin Zaferinin müjdesi kısa süre içerisinde Cumartesi günü öğle vakti Halep’e ulaştı. Müslümanlar ayakta kıyam vaziyetinde saflar tutup Halep Camii’nde öğle namazı kıldılar. Çok yaklaşan Haçlı tehlikesinden bir müddet kurtulan Halep halkı zaferin şükürünü namaz kılarak yerine getirdi.⁸¹

İlgâzi’nin büyük gayreti ve üstün askerî dehası sonucunda Afrin’de kazandığı bu zafer İslâm dünyasını sevince boğmuş, Hıristiyan dünyasını ise matem içerisinde bırakmıştır. Carole Hillenbrand’ın “The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century (12. Yüzyılda Diyarbakır’da Artuklu Hâkimiyetinin Kurulması)” isimli makalesinin ilk cümlesinde vurguladığı gibi İlgâzi döneminin en önemli olayları çok iyi bilinmekte olup özellikle onun 1119’da Afrin’de Antakya hâkimi Roger’e karşı kazandığı zafer öyle büyük ses getirmiştir ki hemen hemen dönemin tüm çağdaş kaynakları tarafından kaydedilmiştir.⁸²

PhD Thesis Universty of St. Andrews, İskoçya, 1988, s. 134; Küçüksipahioğlu, *a.g.e.*, s. 104-106; Selim Tezcan, “Realpolitik and Jihâd: Najm al-Dîn Ilghâzî’s Relations with the Early Crusader States”, *Bilgi* (69/ Mayıs-2014), s. 264-269; Hillenbrand, “The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî”, s. 278.

⁷⁹ İbnû’l-Adîm, *Şübdetü’l-Haleb*, s. 272; Hillenbrand, “The Career of Najm al-Din İl-Ghâzî”, s. 272.

⁸⁰ İbnû’l-Adîm, *Şübdetü’l-Haleb*, s. 272.

⁸¹ İbnû’l-Adîm, *Şübdetü’l-Haleb*, s. 272.

⁸² Carole Hillenbrand, “The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century”,

Franklar için büyük bir facia olan Afrin yenilgisini kabullenemeyen Hıristiyan kaynakları, mağlubiyetin müsebbibi olarak Roger'ni suçlamayı tercih etmişlerdir. Orderic, gururlu ve inatçı olarak tanımladığı Roger'nin hiçbir şeyi dikkate almadığını, tavsiyelere kulak asmadığını, erkenden savaşa koyulmaya karar verdiğini ve tüm bunlar yüzünden mağlup olduğunu belirtmektedir.⁸³ Roger'nin savaştan önce din adamları ve ileri gelenlerin ısrarı ve itirazına rağmen beklememesi ve bazı “asiller” olarak tabir edilen kimselerin sözüne uyararak orduyu harekete geçirmesi sebebiyle Haçlıları imhaya sürüklediği iddia edilmektedir. Bununla birlikte Willermus, savaş esnasında çıkan kasırganın meydana getirdiği toz bulutlarından etkilenen her iki tarafın askerinin de göremedikleri için savaşmadıklarını ileri sürmektedir.⁸⁴ Ayrıca Hıristiyanlar, Roger'nin ve Frankların günahkâr olmaları ve dürüst olmamalarından dolayı Tanrı tarafından cezalandırıldıklarına inanarak teselli bulmaya çalışmışlardır.⁸⁵

Afrin Savaşı neticesinde Antakya Haçlı Prinkepsliğine vurulan darbe ile Haçlı davası uzun süre etkisinden kurtulamayacağı ilk ciddi yenilgiyi aldı. Haçlıların Halep sınırlarında, özellikle Esârîb ve Zerdanâ çevresindeki hudut bölgelerinde yoğun olarak artan baskısı ortadan kalktı. En önemlisi de Haçlıların önüne set çekilerek Suriye'de yayılmaları engellendi. Bu bakımdan söz konusu savaş Haçlıların başına gelen büyük felaketlerden birisidir. Kanlı Meydan Savaşı, Frankların İkinci Haçlı Seferinde Dimaşk önlerindeki başarısızlığı ve Üçüncü Haçlı Seferi öncesinde Hitin Muharebesinde Selahaddin Eyyûbî'nin bozgununa uğramaları gibi Franklara vurulan en ağır darbelerden biri olarak tarihe geçmiştir.

İlgâzi'nin bu büyük başarısı nedeniyle Halife Müsterşid Billâh, İlgâzi'ye hil'at ve değerli hediyeler göndermiş, teşekkürlerini bildirmiştir. Müslüman liderler arasında göz alıcı bir itibar kazanan İlgâzi, bu zaferden sonra “dinin yıldızı” manasına gelen “Necmeddin” unvanı ile daha sık anılır olmuştur.⁸⁶ Bu zafer sebebiyle Azîmî tarafından kendisini öven bir kaside yazılmıştır. Kasidede şöyle der;

Studia Islamica, 54 (1981), s. 129; Hıristiyan dünyasında ve literatüründe Afrin Savaşının önemi ve oluşturduğu algı hakkında bkz. T. Asbridge, “The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood”, s. 301-316.

⁸³ Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, 107.

⁸⁴ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 529-530.

⁸⁵ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 122-123; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 531; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 227, 229.

⁸⁶ Zoe Oldenbourg, *The Crusades*, Translated: Anne Carter, Pantheon Books, New York 1966, s. 249.

“Şirk koşmakta azgın olanlara, onlardan öcümüzü tek tek alacağımızı bildir!
Senin tarafından tuzaklara sarıldıklarından dolayı onlardan bir haberci bile kurtulamadı.”⁸⁷

İbnü'l-Esir ve İbn Kesir de Azîmî'nin yazdığı kasideden şu beyti nakletmektedir;

“Söyle ne dilerseñ; çünkü sözün makbuldür. Allah'tan sonra sana güvenir ve senden yardım isteriz.

Huristiyanlar karşısında zafer kazanınca Kur'an sevindi; adamlarının helak olmasından dolayı da İncil ağladı.”⁸⁸

Kâtip Ferdî, 1537 yılında kaleme aldığı *Mardin Artuklu Tarihi* adlı eserinde gerek Afrin Zaferinde gerekse başka gazalarında Haçlılar karşısındaki cesareti ve kahramanlığından dolayı Hz. Hamza'ya benzettiği Necmeddin İlgâzi için şu şiiri yazmıştır;

“Kağan Arslan bigi (gibi) meydanda erler,
İşte imdi niçe kılır hünerler,
Ricâlî'l-gayb, bulara oldu yoldaş,
Erirdi heybetinden dağ ile taş.”⁸⁹

c. İlgâzi'nin Hedefi: Antakya

Roger'nin ve Antakya'daki Haçlı ileri gelenlerinin ölmesi ve Haçlı askerinin tarumar olması Antakya'da dehşet ve korkuya neden oldu. İktidarda meydana gelen boşluk ile Antakya'nın sahipsiz ve korumasız kaldığını gören İlgâzi, kazandığı Afrin Zaferinden sonra askerini Antakya, Süveydiye (Samandağı) ve civar yerlerin üzerine sevk etti. Türkmenler, şehrin yakınında bekleyen Haçlı birliklerinin ana kısmına karşı taarruzda bulunarak onları nehre doğru gitmeye zorladılar ve Antakya kapısının önündeki köprüye kadar takip ettiler. Burada yapılan savaşta mağlup edilen Haçlıların bir kısmı öldürüldü bir kısmı da esir alındı. Türk ordusu bu bölgede birçok yağma hareketinde bulundu, hayvan ve eşyadan oluşan çok miktarda ganimet elde etti.⁹⁰ Diğer taraftan henüz Afrin Zaferinden haberdar olmayan Kudüs ve Trablus'tan Roger'e yardım için harekete geçen Haçlı kuvvetlerinden pek çoğu İlgâzi'nin askerlerinin hücumuyla bertaraf edildi. Bu

⁸⁷ Azîmî, *Tarihi Haleb*, s. 369; *Azîmî Tarihi*, s. 51.

⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IX, s. 186; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 184.

⁸⁹ Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, Nşr. Ali Emiri, Haz. Y. Metin Yardımcı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 9.

⁹⁰ Walter, otuz yedi Haçlı askerinin öldüğünü belirtir. Bkz. Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 142.

sırada İlgâzi maiyetindeki askerlerinden bir kısmı ile Artah (Reyhanlı) Kalesine yürüdü. Artah Kalesinin hâkimi Joseph'ten şehri kendisine teslim etmesini istedi.

İlgâzi'nin kumandasındaki Türk piyade ve süvari kuvveti ile savunmasız vaziyette olan Antakya'yı ele geçirmesi an meselesiydi. Antakya halkı da Frankların hile ve şiddetinden bunalmıştı. Bu yüzden halkın, Haçlıların yanında yer almayacağına farkında olan Patrik Bernard, diğer din adamlarını toplayarak çeşitli tedbirler almaya çalıştı. Şehrin savunması zayıf olan yerlerine askerî karakollar yaptırdı.⁹¹ Kudüs Kralı II. Baudouin de, Afrin bozgununu haber alır almaz savunmasız kalan Antakya'nın Türklerin eline geçmesini önlemek amacıyla buraya yöneldi. İlgâzi, kralı durdurmak için sayıları on bini bulan seçkin atlı askeri üç grup halinde göndererek pusu kurdurttu. Fakat kral, Türk tehdidinden ve pusudan kurtularak Antakya'ya geldi. Kral, Roger'nin aksine tavsiyeleri dinliyor ve statüsünden dolayı şövalyeler üzerinde daha etkili oluyordu. Bu sırada İlgâzi'nin Türkmen kuvvetleri çok hızlı at sürüyorlar ve bir yerde sabit durmuyorlardı. Kral, kendi askerinin yorgun olduğunu düşünerek Türklerle çarpışmayı göze alamadı ve Antakya'ya geri döndü. Kralın kız kardeşi olan Roger'nin eşi Cecilia, Antakya Prinkepsliğini ve hazinedeki tüm malları ona teslim etti. Böylece Kudüs Kralı II. Baudouin, Antakya Haçlı Prinkepsliğinin ilk prensi I. Bohemond'un oğlu ve varisi olan II. Bohemond'un bu tarihte henüz çocuk yaşta olması nedeniyle, naibi olarak Antakya yönetiminin sorumluluğunu üzerine aldı. II. Bohemond'un 1126 yılında Sicilya'dan Antakya'ya gelişine kadar şehrin idaresi ise kral adına yürütmek üzere Patrik Bernard'a bırakıldı.⁹²

Kral gelmeden önce Türk taarruzları başlamıştı, fakat düzenli ve sistemli bir muhasaranın olmaması ve kral henüz yoldayken onunla mücadele eden Türk kuvvetlerinin tam bir galibiyet elde edememeleri nedeniyle muvaffak olunamadığı anlaşılmaktadır.⁹³

3. Afrin Zaferinden Sonra İlgâzi ve Haçlılar

a. Esârîb (الأتارب \ اتارب) ve Zerdanâ (زردنا)'nın Fethi

Halep'in batısında, Afrin'in güneyinde yer alan Esârîb ve Zerdanâ hayatı öneme sahip iki ana stratejik noktaydı. Doğrudan İlgâzi'nin hedefinde olan bu

⁹¹ Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, 107; Bouchier, *A Short History of Antioch*, s. 249-250.

⁹² *Süryani Mihail Vekainâmesi*, s. 67; Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 143; Orderic Vitalis, *a.g.e.*, 109; Oldenbourg, *a.g.e.*, s. 250; Köhler, *a.g.e.*, s. 122.

⁹³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 272; William of Tyre, *Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 531-532. Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 143-144.

yerler Haçlıların dikkatle kontrol altında tutmaya çalıştıkları merkezlerdendi. Afrin Savaşından önce bazı taktiklerle İlgâzi'nin bu iki şehri ele geçirmesi engellenmek istenmişti. Ancak alınan mağlubiyet neticesinde bu konuda başarısız oldukları görülmektedir. Haçlı topraklarında ilerleyişini sürdüren İlgâzi, Haçlıların elinde bulunan Artah (Reyhanlı) Kalesi önlerinde müttefiki Tuğtekin'in kuvvetleriyle kendi kuvvetlerini birleştirdi. Bütün birlikleri Antakya'da toplamaya karar veren Kral II. Baudouin tarafından çağrılan Esârib ve Zerdanâ hâkimleri, emirleri altındaki şövalyeleri ile birlikte Antakya'ya gitmişti. Müslüman ordusu büyürken, Esârib ve Zerdanâ'nın gücü azalmıştı. Haçlıların batıya doğru çekilme zamanı gelmişti. İlgâzi ve Tuğtekin, Frank şehri İmm (Yenişehir)'den geçerek Esârib üzerine yürüdüler. Esârib Kalesi mancınıklarla kuşatıldı, şehrin dış mahalleleri yağmalandı.⁹⁴ Zor ve güç durumda kalan şehir halkı da canlarının bağışlanması ve yakınlarının yanına gitmelerine izin verilmesi şartı ile kaleyi teslim edeceklerini bildirerek eman dilediler. Haçlıların bu teklifini kabul eden İlgâzi, onları güvenli bir yere gönderdi ve kaleye hâkim oldu. İlgâzi ve Tuğtekin bundan sonra ordusu ile daha güneyde bulunan Zerdanâ Kalesi üzerine yürüdüler. Senyör Robert'in hâkim olduğu kaleyi kuşattılar. Türk askerlerinin Zerdanâ'ya yaklaştığını haber alan Robert, kaleyi tek başına savunamayacağını anladı ve Kudüs kralından yardım istedi. İlgâzi'nin askerlerinden büyük bir kısmı yağma maksadıyla etrafa dağılmışlar ve ele geçirdikleri ganimetlerle birlikte yakınlarının yanına dönmüşlerdi. Buna rağmen İlgâzi az bir kuvvetle kaleyi kuşatmaya şiddetli bir şekilde devam etti ve birkaç gün içinde kaleyi fethetmeye muvaffak oldu (12 Ağustos 1119/3 Cemâziyelevvel 513). Kalede kalanlar, böylesine güçlü bir komutana karşı çıkamayacaklarından Esârib'de olduğu gibi aynı şartlarla kaleyi teslim etmek zorunda kaldılar. İlgâzi onların Antakya'ya gitmelerine izin verdi ve kendi adamlarını kaleye yerleştirdi. Böylece Artuk oğlu Necmeddin İlgâzi, Afrin zaferinden kısa süre sonra Esârib ve Zerdanâ kalelerini fethederek Haçlılara karşı elde ettiği başarılarına bir yenisini daha eklemiş oldu.⁹⁵ Afrin Savaşında büyük bir yenilgi alan Antakya Haçlı Prinkepsliği Talat Dağı'nın doğusundaki her şeyini kaybetmişti. Esârib ve Zerdanâ'nın fethiyle sınırları Talat Dağı'nın ötesine çekildi

⁹⁴ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 145; Asbridge, "The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood", s. 314.

⁹⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 273; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IX, s. 186; Azîmî, *Tarihî Haleb*, s. 370; *Azîmî Tarihî*, s. 51; William of Tyre, *Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 532; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 229-230; C. Cahen, "Note sur les seigneurs de Saone et de Zerdana", *Syria*, 12/2 (1931), s. 156-157; Tezcan, a.g.m., s. 271-272; Asbridge, "The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood", s. 314.

(Harita 3). İlgâzi, Halep'in batısındaki tüm bölgenin kontrolünü yeniden eline aldı.⁹⁶

b. Dânis / Tell Dânis (دانیس) Savaşı

Emîr İlgâzi, Zerdanâ Kalesini fethettiğinde Robert'in yardım çağrısına cevap veren Kudüs Kralı II. Baudouin, Dânis (Dâniṯh)'e gelip karargâhını kurmuştu. İlgâzi, Tuğtekin ve Dilmaçoğlu Togan Arslan ile birlikte, yağma ve ganimet için etrafa dağılmış olan Türkmen askerlerini toparlayıp yeniden Dânis üzerine yürüdüler. Yolda krala iltica etmiş olan Robert'in kuvvetleriyle karşılaştılar. Robert ve kalabalık Haçlı süvarileri Dimaşk, Humus ve bir kısım Türkmen askerlerinin üzerine saldırıya geçtiler. Fakat Haçlılar, Türkler karşısında bozguna uğramaktan kurtulamadılar (13 Ağustos 1119/4 Cemâziyelevvel 513). Daha sonra İlgâzi müttefikleriyle birlikte krala karşı harekete geçti. 700 şövalyeye sahip olan kral, ordusunu dokuz gruba ayırmış, üç grubu öncü birliği olarak ileriye göndermişti. Yaya kuvvetlerini de merkeze yerleştirmişti. Borazan sesiyle ve davul gümbürtüsüyle hücumu geçen Türk ordusu, Haçlı ordusunun sağ kanadında bulunan Trablus Haçlılarını ve sol kanatta bulunan Antakya Haçlı kuvvetlerini bozguna uğratarak adeta kırıp geçirdi. Çok sayıda Haçlı askeri, kahramanca savaştan Türk askerinin kılıç darbeleriyle hayatını kaybetti. Türk okçularının ok yağmuruna tuttuğu Haçlılar perişan vaziyette geriye çekildiler. Bunun üzerine dört Haçlı grubu ile geride bekleyen kral taarruza geçti. Türklerle Haçlılar arasında adeta ölüm kalım savaşı meydana geldi. Ölü, yaralı ve esir olmak üzere iki tarafın da kaybı çoktu.⁹⁷ Daha fazla kayıp vermek istemeyen Haçlılar, Dânis'i terk ederek Hâb Kalesine (حصن هاب) kaçmak zorunda kaldılar. II. Baudouin adamlarının Hâb Kalesine kaçtığını duyunca hızlı bir şekilde onlara birkaç defa zafer haberi gönderdi. Fakat adamları geri gelmek istemediler. Kral da yiyecek ve içecek kıtlığı nedeniyle akşam olduğunda Hâb Kalesine çekilmeye, sabah tekrar savaş alanına geri dönmeye karar verdi. Türkler, Hâb Kalesi önlerinde savaşı devam ettirmediler. Bir müddet sonra Kral II. Baudouin savaştan kurtulan Franklarla birlikte Antakya'ya döndü.

⁹⁶ Asbridge, "The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood", s. 314; John France, *The Crusades And The Expansion of Catholic Christendom, 1000-1714*, London-New York, 2005, s. 117-118.

⁹⁷ Tell Dânis Savaşından sonra esir düşenler arasında Zerdanâ senyörü papaz Robert de bulunuyordu. Usame ibn Munkuz, Robert'in Türkler tarafından esir alındığını kurtulmak için 10.000 dinar fidye ödemeyi teklif ettiğini ifade eder. İlgâzi, Robert'i Tuğtekin'e göndermiş ve onun korkutularak fidye miktarını artırlacağını düşünmüştür. Ancak Robert'in, Tuğtekin tarafından öldürülerek bertaraf edilmesi nedeniyle Türk askerlerinin parasını ödemek için bir dinara dahi ihtiyaç duyulduğunu belirten İlgâzi'nin plânı uygulanamamıştır. Bkz. *Kütübü'l-İ'tübâr*, s. 155; İbnü'l-Adîm, *Zübde'tü'l-Haleb*, s. 274.

Tell Dânis savaşının sonunda her iki taraf da kendi zaferini ilân etmiştir.⁹⁸ Savaş hakkında bilgi veren İslâm müellifleri, İlgâzi ve müttefiklerinin zafer kazandığını ve Türk kuvvetlerinin bu savaşta pek çok ganimet elde ettiklerini yazmıştır. Haçlı kaynakları ise Haçlıların galip geldiğini iddia etmişlerdir. Urfalı Mateos da her iki tarafın büyük kayıp verdiğini ve iki ordunun da başarılı olamadan geri döndüğünü belirtmiştir. Netice olarak söylenebilir ki Türkler galip geldikleri savaşta kralı tam bir bozguna uğratamamışlardır. Bilahare Esârib, Zerdanâ ve Dânis'te Haçlıların üst üste aldığı mağlubiyetler Haçlı tehdit ve baskısından kurtulan Halep'te büyük sevinç ve mutluluğun yaşanmasına neden olmuştur.⁹⁹

Tell Dânis Savaşından sonra Halep'e gelen İlgâzi'nin, burada iktidarı elinde tutabilmesini sağlayacak askerî kuvveti oldukça zayıftı. Bir müddet sonra, Halep'e birlikte geri dönmek üzere Türkmenlerden asker toplamak amacıyla Mardin'e hareket etti.¹⁰⁰ İlgâzi'nin Halep'ten ayrılması üzerine Antakya'da bulunan II. Baudouin komutasındaki Haçlı kuvvetleriyle birlikte saldırıya geçti. Zur (زور) Kalesini, Keferruma (كفر روما)'yı ve Kefertâb (كفرتاب)'ı kılıç zoruyla, Sermin (سرمين) ve Ma'arratû Mısırîn (معرة مصرين)'i emanla ele geçirdi. Bir süre Zerdanâ'da konakladı ve birçok ganimet elde ettikten sonra Antakya'ya döndü (Ağustos/Eylül 1119). Dönmeden önce Suriye'de Fırat'ın batısında, ırmak boyunca uzanan topraklarda büyük bir katliam yaptı ve bine yakın insanı da tutsak aldı. Diğer taraftan kralın kuzeni Urfa kontu ve Tell Bâşir senyörü I. Joscelin de Menbiç/Münbiç (منبج), Nakira (نقرة) ve Kuzey Halep topraklarını yağmaladı, pek çok kadın ve erkeği esir alarak Râvendân (راوندان)'a yöneldi. Bu sırada Fırat ırmağını geçen bir Türkmen topluluğunu takibe aldılar. Fakat Türkmenler Haçlıları hezime uğrattılar ve birçoğunu da öldürdüler.¹⁰¹

İlgâzi, 26 Mayıs 1120 (25 Safer 514) tarihinde kalabalık bir Türkmen topluluğu ile Tell Bâşir'den Keysun'a kadar olan bölgeyi yağmaladı. O sırada Raban'da bulunan Joscelin'in kuvvet toplayarak Türklere karşı hücumu geçmesi, onların mallarını ve hayvanlarını yağmalaması nedeniyle İlgâzi, birkaç gün sonra Haçlıların elinde bulunan Azez Kalesi üzerine yürüdü. Ancak kale ele geçirilemedi.

⁹⁸ Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars*, s. 152-155; Orderic Vitalis, *a.g.e.*, 109; N. Morton, *The Field of Blood*, s. 69.

⁹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 273; Azîmî, *Tarihî Haleb*, s. 370; *Azîmî Tarihî*, s. 51; William of Tyre, *Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 533; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 229-230; *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 265; *Süryanî Mihâil Vekayinâmesi*, s. 67; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, s. 25.

¹⁰⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 274; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IX, s. 186.

¹⁰¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 274-275.

Ardından Antakya ve Kınnesrin'e yönelen İlgâzi ile emrindeki Türkmenlerin arası açıldığı için harekâta devam edilemedi. Kendilerine yağma izni verilmeyen Türkmenler onu terk ederek memleketlerine döndüler. Böylece İlgâzi'nin yanında az sayıda asker kaldı. Onun bu zayıf durumundan istifade etmek isteyen Kral II. Baudouin ve Kont Joscelyn, Dânis üzerine hücumla geçtiler. Haçlı saldırıları üzerine Tuğtekin, Dimâşk kuvvetleriyle birlikte İlgâzi'ye katıldı. Bin atlı ve çok sayıda askerle hemen harekete geçen İlgâzi ve Tuğtekin Haçlı kuvvetlerini kısa sürede muhasara etmeye muvaffak oldular. Haçlılar bir fırsatını bulup bu kuşatmadan kurtularak Ma'arratû Mısırîn'e geri çekildiler ve burada karargâh kurdular. İlgâzi ve Tuğtekin susuzluktan mahvolmak üzere olan Haçlıları bertaraf edebilecekken onların karargâh kurduklarını görünce askerlerine takibi bırakmalarını emrettiler. Her iki taraf arasında her hangi bir savaş olmadı. Türkler Halep'e, Haçlılar da Antakya'ya geri döndüler.¹⁰²

c. Haçlılarla Yapılan Anlaşma ve Haçlıların Anlaşmayı İlhâli

İlgâzi, 1120 yılının Haziran ayında (Rebiulevvel 514) Zerdanâ Kalesini tahrip ettirdi. Bir müddet sonra Haçlılara karşı savunmaktan vazgeçtiği kaleden ayrılmaya karar verdi.¹⁰³ Haçlılarla mücadeleyi bırakmamakta ısrarlı olduğu bilinen emîr, asker toplamak amacıyla Mardin'e döndü. Miladî 1120 yılının sonları veya 1121 yılının başlarına tekabül eden Hicrî 514 yılının sonlarında İlgâzi ve Haçlılar arasında bir anlaşma yapıldı. Cebelûsummak'ın bazı köyleri, Ma'arratûn-Numân, Kefertâb, Cebel, Bâra ve Hâb'in vergisiyle Azez'in bir kısmı ve vergisi Haçlılara verilmek suretiyle barış sağlandı. Yapılan anlaşmaya göre iki taraf birbirlerine zarar vermekten kaçınacaktı. Bu bağlamda karşılıklı dostluk ilişkilerinin kurulması temenni edilmişti.¹⁰⁴

Anlaşma dâhilinde Haçlılar Esârib'i de almak istemişlerdi. Ancak Müslüman halk Haçlıların şehre hâkim olmalarına karşı çıktı. Müslüman topraklarında işgal faaliyetlerini istedikleri gibi sürdüremeseler de bu barış anlaşması ile Haçlıların

¹⁰² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 275-276; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, IX, s. 194-195; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 233-235; Simbat, *Chronicle*, s. 68; *Urfa Mateos Vekayinâmesi*, s. 267; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, s. 27; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II. Cilt, TTK, Ankara 1987, s. 21-22.

¹⁰³ Azîmî, İlgâzi'nin Halep'teki Kalatü's-Şerif'i de yıktırğını yazmıştır. A. Sevim ise kaleyi İlgâzi'nin oğlu Timurtaş'ın kaledeki Rıdvan'ın askerlerini çıkarttıktan sonra yıktırğını ifade etmektedir. *Azîmî Tarihi*, s. 150.

¹⁰⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 276; İbnü'l-Kalânîsi, *Şeyhü Tarihi Dimâşk*, s. 202; Azîmî, *Tarihi Haleb*, s. 370; *Azîmî Tarihi*, s. 52; Cahen, *a.g.e.*, s. 290-292; A. Sevim, "Artuk Oğlu İlgâzi", s. 682.

önemli kazanımlar elde ettikleri görülmektedir. Nitekim anlaşmaya sadık kalmayarak saldırgan politikalarını devam ettirdiler. İlgâzi'nin Mardin'de olmasını büyük bir fırsat olarak gören Haçlılar, Müslümanlara karşı yeniden saldırılara başladılar. Menbiç valisinin kendisini esir alacağını bahane eden Joscelin, Halep yakınlarındaki Nakira ve Ahas'sı yağmaladı. Tutsak aldığı çiftçilerin mallarına ve yiyeceklerine el koydu. Halep civarında istilaya devam eden Joscelin, Bizaa'ya gelerek şehrin surlarını yakarak yıktı. Oradan Esârib önlerine saldıran Haçlılar şehri ateşe verip pek çok kişiyi öldürdüler. Haçlıların bu saldırılarına karşın İlgâzi askerî kuvvet bakımından bu toprakları başıboş bırakmasa da daha önceden yapılan anlaşmaya bağlı kalmayı sürdürmüştür.¹⁰⁵

d. İlgâzi'nin Haçlılara Karşı Son Gazası

İlgâzi, Halep'te bulunduğu sırada halka lütuf ve ihsanlarda bulundu. Halktan toplanan vergilerin miktarını azalttı. Adaletsiz kimselerin zulümle getirdikleri vergileri feshetti. Şehrin zâlim şahnesini görevden azletti. İlgâzi'nin sayesinde rahatlayan halk onu minnet, şükür ve dualarla karşıladı (Ramazan 515/Aralık 1121).¹⁰⁶ 1122 yılının başlarında asker toplamak amacıyla Haçlılarla bir yıllığına mütareke akdetti. Esârib ve Zerdanâ kalelerini Haçlılara terk ederek onlara karşı cihada hazırlandı (Muharrem 516/Mart-Nisan 1122).¹⁰⁷

İlgâzi ve yeğeni Belek b. Behram Haçlılara karşı topladıkları Türkmenlerden oluşan kuvvetleriyle birlikte Haziran 1122'de Fırat'ı geçtiler.¹⁰⁸ Tuğtekin'in de katıldığı müttefik ordusu 27 Temmuz'da (20 Cemaziyelevvel) Haçlıların elinde bulunan Zerdanâ Kalesini kuşattı. Birkaç gün muhasara altında kalan kalenin dış kısmı ele geçirildi.¹⁰⁹ İlgâzi'nin Zerdanâ'ya yöneldiğini duyan Zerdanâ ve Sahyun¹¹⁰ hâkimi senyör Guillaume de Saone yakın adamlarını, asker ve kumandanlarını toplayıp “düşmanla on beş gün sabırla mücadele etmeleri” hususunda söz aldı. Kendisi de onlara yardım edeceğine dair ant içti. On beş gün içinde İlgâzi'yi ve müttefiklerini durdurmaya başaramazsa tüm malını mülkünü onları ele geçirmek

¹⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 276-277; Azîmî, *Tarihî Haleb*, s. 370; *Azîmî Tarihî*, s. 52; İbnü'l-Kalânîsî, *Şeylû Tarihî Dimâşk*, s. 203.

¹⁰⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 280; İbnü'l-Kalânîsî, s. 203.

¹⁰⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 280.

¹⁰⁸ Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, 111-113; M. H. Yinanç, “Belek”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt II, Eskişehir, 1997, s. 470-471.

¹⁰⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 281; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, s. 237.

¹¹⁰ Sahyun eski adı Saone olan Suriye'nin kuzeybatısında yer alan bir kaledir. Selahaddin veya Saladin kalesi olarak da bilinir.

için feda edeceğini söyledi. Ayrıca senyör kuşatma altında kalan halkı kurtarmak için gerekirse İlgâzi'nin önünde İslâmiyeti kabul ederek, Müslüman olurum diye yemin etti. Bu şekilde halka ve adamlarına teminat veren Guillaume, İlgâzi'ye karşı yalnız savaşamayacağını anladı ve Kudüs Kralı II. Baudouin'den yardım talep etmek üzere yanına gitti. Bu sırada Trablus Kontu Pons ile sınır sorunu yaşayan kral, senyöre yardımdan kaçınıyordu. Daha önceden Antakya ve civarına taarruz etmemek konusunda kendisinin İlgâzi ile yaptığı barış anlaşmasını hatırlattı. İlgâzi'nin anlaşmaya sadık kalacağını, eğer saldıracak olursa bunun Kudüs veya Trablus'a yönelik olacağını söyledi. Ayrıca kral, durumun nasıl olduğunu teftiş etmesi amacıyla Guillaume'nin Efâmiye ve Kefertâb'a gitmesini tavsiye etti. Bunun üzerine bölgeye gidip vaziyeti gören senyör, İlgâzi'nin Zerdanâ'yı kuşattığını krala bildirdi. Anlaşıldığı üzere İlgâzi'ye karşı uzun bir müddet yardım gitmemiş ve bir süreliğine de olsa Haçlı ittifakı çökmüştür. Fakat gelen haber üzerine kral, İlgâzi'nin önüne geçilmediği takdirde Haçlılar için büyük bir tehdit olduğunu idrak etmiş olmalı ki şahsî husumetleri bir yana bırakıp Trablus kontu ile anlaşma yaptı. Daha sonra Antakya'ya giden kral, Urfa Kontu Joscelin'e haber göndererek Türk ordusuna karşı yardıma gelmesini istedi. Bu esnada Türkler, mancınıklarla dört bir yandan muhasara altına aldıkları Zerdanâ Kalesinin bir duvarını ele geçirmişlerdi. Kuşatma harekâtının on dördüncü gününde kralın kumandasındaki Haçlı ordusu Zerdanâ Kalesi yakınlarına gelerek karargâh kurdu. Kalabalık Haçlı ordusunun geldiğini işiten İlgâzi, kuşatmayı bırakıp Tuğtekin ile birlikte Haçlıları dar bir boğazdan geçirerek ovada karşılamak için Nevâz (نواز)'a çekilmek istedi. Fakat dar boğazdan çıkamadılar ve Tell Sultan'a¹¹¹ gittiler. Haçlılar da Nevâz'a geldiler ve Esârib'in dış mahalline saldırdılar, her yeri yakıp yıktılar. Esârib Emîri Yusuf b. Mirhan derhal kaleye çekildi. Haçlılar, Ebbin ve oradan Dânis'e indiler ve burada karargâh kurdular. Ancak İlgâzi bu sırada Zerdanâ'ya dönmüş ve ikinci kez hücum ettiği şehrin içine girerek Haçlılardan bir kısmını öldürmüştü. Dânis'ten ayrılan Haçlılar ise Zerdanâ'ya geldiler. Nevâz'a çekilen İlgâzi onları burada üç gün bekledi. Haçlılar savaşmaktan kaçındılar ve hepsi kendi bölgelerine döndüler.¹¹²

Emîr İlgâzi, Haçlılara karşı düzenlenen bu gaza sırasında hastalandı. İbnû'l-Adîm onun çok fazla kurutulmuş et, yeşil ceviz, karpuz ve başka meyveler yediği

¹¹¹ (تل السطان) İdlîb'te bir köy.

¹¹² İbnû'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 281; İbnû'l-Kalânîsi, *Ze'ylü Tarihî Dimaşk*, s. 207; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 536-537; Ermeni müellifleri, Haçlılara karşı harekâta geçen İlgâzi'nin Şeyzer'de karargâh kurduğunu yazmışlardır. *Urfa'nın Mateos Zekayinâmesi*, s. 271; Simbat, *Chronicle*, s. 68.

için rahatsızlandığını ifade etmektedir. Sağlık durumu gittikçe kötüleşen Emîr tedavi olmak için Halep'e gitti. Tuğtekin ve Belek Gazi de onun yanından ayrıldılar. İlgâzi bu vaziyette yine Haçlılara karşı mücadeleye devam etti. Halep'ten bin atlı askeri Azez yakınlarına gönderdi. Aralarında Selçuklulardan Kutalmışoğlu Devlet (Dolat)'in de bulunduğu emîrler onlara katıldı. Bu ordu bazı yağma hareketinde bulunduktan sonra Halep'e döndü. Halep'te hastalığı iyi olmaya başlayan İlgâzi buradan devletin merkezi Mardin'e gitmeye karar verdi. Mardin'e geldikten kısa bir süre sonra Meyyafârikîn (Silvan)'e geçti. Yoldayken hastalığı yeniden artan Necmeddin İlgâzi, Meyyafârikîn'de vefat etti (Ramazan 516/Kasım 1122).¹¹³

Kâtip Ferdî, İlgâzi'nin vefatı için şiir kaleme almıştır;

*“Kimseneye bâkî kalmaz, işbu mülk-i bî bekâ,
Küllü şey'in fâni oliser, illâ Hak durur bekâ.
Etmedi merdan bu dünya mülküne her göz nazar,
Rağbet itmeyub kamusî etdiler bundan hazer.”*¹¹⁴

Sonuç

Haçlı seferlerinin şafağında, büyük bir tehdit ile karşı karşıya olduklarını tefekkür eden Müslümanların buna rağmen bilinçli ve sistemli bir siyaset izleyemedikleri anlaşılmaktadır. Liderlerin bireysel tutumları ve kendi aralarında meydana gelen ihtilaflar nedeniyle dağınık bir manzara ortaya çıkmıştır. Ancak ilerleyen tarihlerde söz konusu tecrübesiz ve istikrarsız siyaset yerini daha sağlam ve dikkatli bir yol izlemeye bırakmıştır. Bu bağlamda Haçlılara karşı başarılı mücadeleler vermiş, onların gözünü korkutmuş ve yıldırılmış büyük bir mücahit olan Artuklu Emîri İlgâzi tarih sahnesinde yerini almıştır. Henüz devletini kurmadan önce ve kurduktan sonra Haçlılara karşı yapılan mücadelelerin içerisinde yer alan İlgâzi, gerek doğrudan katılarak gerekse yardımcı kuvvetler göndererek bu

¹¹³ Kaynaklar İlgâzi'nin ölüm tarihi hakkında farklı günler vermektedirler. İbnû'l-Adîm, onun Ramazan ayının başlarında, İbnû'l-Kalânîsî, Ramazan ayının altıncı gününde, İbnû'l-Ezrak ise 27 Ramazan'da hayatını kaybettiğini yazmışlardır. İbnû'l-Adîm, *Şübedetü'l-Haleb*, s. 282; İbnû'l-Kalânîsî, *Şeyli Tarihi Dimşk*, s. 208; İbnû'l-Ezrak, *Meyyafârikîn ve Âmid Tarihi*, s. 37; İbnû'l-Esir, *el-Kâmül fî'l-Târih*, IX, s. 217; *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 271; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, s. 537; Simbat, *Chronicle*, s. 68; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 357; Sevim, “Artuk Oğlu İlgâzi”, s. 688. Kâtip Ferdî, Necmeddin İlgâzi'nin kabrinin Mardin'de Bimaristan'ın karşısında Câmîu'l-Asfar (Sarı Câmî) diye bilinen camide bir odanın içinde olduğunu belirtir. Bu bilgiyi 1843 senesinde vefat eden Mardin'in eski müftülerinden Abdüsselâm Efendi'den nakletmiştir. Bu durumda Meyyafârikîn'de vefat ettiği hususunda kaynakların hem fikir olduğu İlgâzi'nin naaşı buradan Mardin'e nakledilmiştir. Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 10.

¹¹⁴ Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, s. 10.

mücadelelere katkıda bulunmuştur. Haçlılarla yeri geldiğinde ittifak yaparak sulh temin etmiş yeri geldiğinde şiddetle karşılarında durmuştur. Tarafların birbirleri nezdinde karşılıklı ittifak arayışları ve teşebbüsleri Haçlı-Müslüman ilişkilerinde dinî taassubun geri plâna atılıp güç ve iktidar adına ittifaklar kurulabileceğini de göstermiştir. İlgâzi'nin Haçlıları ve rakiplerini savuşturmaya yönelik izlediği siyasetin asıl sebebi bölgedeki pozisyonunu güçlendirmeye çalışmasıdır. İlgâzi, Halep'in kontrolünü ele geçirdikten sonra Haçlılarla ittifak politikasına son vererek bölgenin siyasî dinamiklerinin ve dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Haçlıların önüne adeta set gibi çekilmiş ve Müslüman topraklarında onların ilerleyişini engellemiştir. İlgâzi'nin hayatındaki en önemli olay ve başarısı Antakya Haçlı Prinçesi Roger'e karşı Afrin vadisinde kazanmış olduğu galibiyettir. Roger'in hayatını kaybettiği, Haçlıların ağır zayıat verdiği, Müslümanların ise büyük zaferi olan Afrin Zaferi (Kanlı Meydan Savaşı), İslâm ve Hristiyan dünyasında büyük yankılar uyandırmıştır. Franklar ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler ve bölge tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Suriye'nin kuzeyinde Müslümanların kazanımları ve ilerlemeleri ciddi manada artmıştır. Savaşın büyük galibi Artuk oğlu İlgâzi adını I. Kılıç Arslan, Belek Gazi, İmadeddin Zengî, Nureddin Mahmud Zengî ve Selahaddin Eyyûbî gibi liderler arasına yazdırmıştır. İlgâzi, muvaffak olduğu savaşlarla, adaleti ve inayetiyle kısa zamanda İslâm dünyasında ün kazanmış, maruf, kudretli ve dirayetli bir kumandan ve liderdir. Selçuklu sonrası Halep'teki beş yıllık hâkimiyet döneminde istikrarlı ve sağlam bir idare tesis edilmesini sağlamıştır. Hristiyanlığın can düşmanı olarak gördükleri İlgâzi'nin ölümüne çok sevinen Haçlılar, Müslüman topraklarını bilhassa da Halep'i ele geçirmek için büyük bir fırsat yakaladıklarını düşünmüşlerdir. Ancak Emîr Necmeddin İlgâzi gibi düşmana karşı yiğitçe çarpışan yeğeni Belek Gazi onun izinden gitmiş, Haçlılarla mücadeleye devam etmiş ve Müslüman bölgeyi bir müddet de olsa muhafaza edebilmiştir. İlgâzi'nin ve müttefiklerinin vefatından sonra onlardan bayrağı devralan İslâm mücahitlerinin istikrarlı bir vaziyette devam eden Haçlılara karşı mücadeleleri Artuklu Beyliği, Selçuklu, Eyyûbî ve Memlük tarihi açısından büyük bir önem ittihaz ettiği gibi, Türk ve İslâm dünyasının Haçlılara karşı kazandığı başarılar olarak tarihe damgasını vurmuştur.

KAYNAKLAR

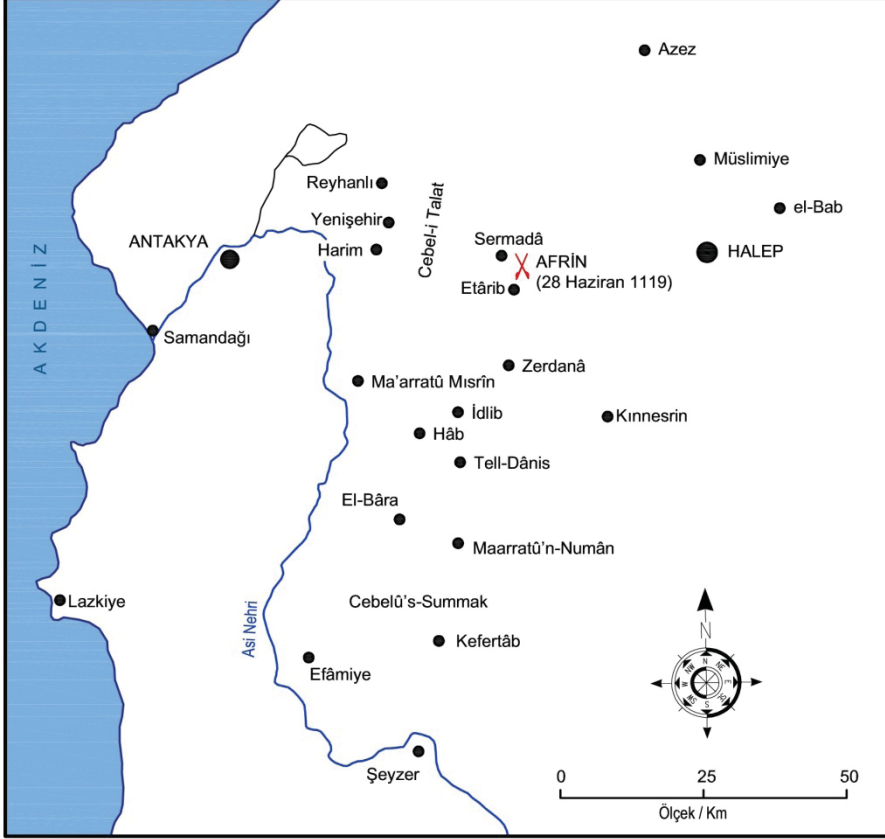
- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul, TTK, Ankara 1999.
- Albertus Aquensis (Albert of Aachen), *Historia Ierosolimitana (History of the Journey to Jerusalem)*, İng. Çev. Susan B. Edgington, New York: Oxford University Press, 2007.
- Ebru, Altan, *Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018.
- Anonim *Süryanî Vekayinâmesi (Anonymous Chronicle)*, İng. çev. A. S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, Londra 1933 (January).
- Anna Kommena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- Asbridge, Thomas S., "The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood", *Journal of Medieval History*, (23:4/1997), s. 301-316.
- _____, "The 'Crusader' Community at Antioch: The Impact of Interaction with Byzantium and Islam" *Transactions of the Royal Historical Society*, 6th Ser., Vol. 9. (1999), s. 305-325.
- Azîmî, *Tarihi Haleb*, Neşr. İbrahim Za'rur, Dimaşk 1984.
- Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Nşr. ve Çev. Ali Sevim, 2. Baskı, TTK, Ankara 2006.
- Bolinger, Andrew, *The Crusaders' Sultan: Reinterpreting the Battle of Tell Bashir and its Implications for Twelfth-Century Franco-Turkish Political Relations in Northern Syria*, MA thesis, California State University, 2016.
- Bouchier, E. S., *A Short History of Antioch, 300B. C- A.D. 1268*, Oxford 1921.
- Cahen, C., *La Syrie du Nord a L'epoque des Croisades et la Principaute Franque d'Antioche*, Paris: Geuthner, 1940.
- _____, "Note sur les seigneurs de Saone et de Zerdana", *Syria*, 12/2 (1931), s. 154-159.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I. Cilt, TTK, Ankara 1990.
- _____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II. Cilt, TTK, Ankara 1987.
- _____, *Haçlı Seferleri*, 2. Baskı, Dünya Kitapları, İstanbul 2004.
- _____, "Mevdûd b. Altuntegin", *DİA*, C. 29 (2004), s. 427-429.

- Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, İng. çev. Frances Rita Ryan, Tennessee 1969, Türkçeye çev. İ. Bihter Barlas, “*Kutsal Toprakları Kurtarmak*” *Kudüs Seferi*, İstanbul: IQ, 2009.
- Hillenbrand, Carole, “The Career of Najm al-Din İl-Ghāzī”, *Der Islam*, 58 (1981), s. 250-292.
- _____, “The Establishment of Artuqid Power in Diyār Bakr in the Twelfth Century”, *Studia Islamica*, 54 (1981), s. 129-153.
- Hitti, Philip K., *History of Syria*, New York: MacMillan Company, 1951.
- Holt, P. M., *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, çev. M. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XII, Beyrut 1988.
- İbnû'l-Adîm, *Żübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, Neşr. Halil el-Mansur, Beyrut 1996.
- _____, *Żübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.
- İbnû'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, Thk. Muhammed Yusuf el-Dukak, IX, Beyrut 2003.
- İbnû'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İbnû'l-Kalânîsî, *Żeylî Tarihî Dimâşk*, Thk. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbnû'l-Verdî, *Târîh-i İbnû'l-Verdî*, II, Beyrut 1996.
- Kanat, Cüneyt-Burçak, Devrim, *Sorularla Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, Nşr. Ali Emirî, Haz. Y. Metin Yardımcı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Kırpık, Güray, “Artuklu-Haçlı Münasebetleri (1098-1124)”, *GEFAD Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı I* (29/2009), s. 243-250.
- Köhler, Michael A., *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East*, Trns. Peter M. Holt, Leiden-Boston: Brill, 2013.
- Köprülü, M. Fuad, “Artuk Oğulları”, *İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1978, s. 617-625.
- Küçükspahioğlu, Birsell, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, “Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/12 (Eylül 2014), 37-49.

- Matthew of Edessa, *The Chronicle, Armenia and the Crusades*, Translated: Ara Edmond Dostourian, Lanham, New-York, London: University Press of America, 1993.
- Morton, Nicholas. *The Field of Blood-The Battle for Aleppo and the Remaking of the Medieval Middle East*, New York: Basic Books, 2018.
- _____, “Walter the Chancellor on Ilghazi and Tughtakin: a prisoner’s perspective”, *Journal of Medieval History*, 44:2 (2018), s. 170-186.
- Murray, Alan V., *Monarchy And Nobility In The Latin Kingdom of Jerusalem 1099-1131: Establishment And Origins*, PhD Thesis Universty of St. Andrews, İskoçya 1988.
- Oldenbourg, Zoe, *The Crusades*, Translated: Anne Carter, Pantheon Books, New York 1966.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.
- _____, “Porsuk”, *DİA*, C. 34 (2007), s. 325-326.
- _____, “Selçuklular”, *DİA*, C. 36 (2009), s. 386.
- _____, “I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular’ın İçinde Bulunduğu Siyasî ve İçtimâî Şartların Rolü”, *USAD*, 2016 (5), s. 1-18.
- Riley-Smith, Jonathan, *Haçlılar Kimlerdi?*, Çev. Berna Kılınçer, Bileşim Yayınları, İstanbul 2005.
- Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, II. Cild, Çev. Fikret İşıltan, 2. Baskı, TTK, Ankara 1992.
- Sevim, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- _____, “Temürtaş’ın Halep Hâkimiyeti”, *Belleten*, XXV/100 (1961), s. 571-581.
- _____, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasî Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/103 (1962), s. 501-520.
- _____, “Artuk Oğlu İlgâzi”, *Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 649- 691.
- _____, “Rıdvân b. Tutuş”, *DİA*, C. 35 (2008), s. 49-50.
- Sıbt İbnû'l-Cevzi, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târihi’l-Ayan*, VIII/I (495-589/1101-1193), Haydarabad 1951.
- Simbat Sparapet, *Chronicle*, İng. çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.
- Sussheim, K., “İl-Gâzi”, *İslâm Ansiklopedisi*, V/II, İstanbul 1987, s. 964-966.

- Süryanî Mihail Vekainâmesi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 2 Kısım, TTK'da yayınlanmamış nüsha.
- Tezcan, Selim, "Realpolitik and Jihâd: Najm al-Dîn Ilghâzî's Relations with the Early Crusader States", *Bilig* (69/Mays 2014), s. 263-296.
- Tibble, Steve, *The Crusaders Armies: 1099-1187*, New Haven-London, Yale University Press, 2018.
- Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, TTK, Ankara 2000.
- Usame ibn Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr (İbretler Kitabı)*, Çev. Y. Ziya Cömert, Kitabevi, İstanbul 2018.
- Usta, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- _____, "Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar) (1098-1124)", *İÜ. Tarih Dergisi*, Sayı 37 (2002), s. 357-374.
- Walter The Chancellor, *The Antiochene Wars: A Translation and Commentary*: Thomas S. Asbridge-Susan B. Edgington, Aldershot: Ashgate, 1999.
- William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I, İng. Çev. E. A. Babcock-A. C. Krey, New York 1943.
- Vardan Vardapet, *Compilation of History*, İng. çev. R. Bedrosian, New Jersey 2007, Türkçeye Çev. Hrant D. Andreasyan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, III (1937).
- Vitalis, Orderic, *The Ecclesiastical History*, Edited and Translated: Marjorie Chibnall, Oxford: Clarendon Press, 1973.
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Belek", *İslâm Ansiklopedisi*, II, Eskişehir, 1997, s. 470-471.

EKLER

Harita 1. Antakya-Halep arasındaki bölge.

Harita 2. Afrin Savaşından önce Antakya Haçlı Prinkepliğinin sınırları.

Harita 3. Afrin Savaşından sonra Antakya Haçlı Prinkepliğinin sınırları (1, 2 ve 3 numaralı haritalar T. Asbridge tarafından yayınlanan haritalara dayanarak hazırlanmıştır. T. Asbridge, “The Significance and Causes of the Battle of the Field of Blood”, *Journal of Medieval History*, (23:4/1997), s. 304, 310.

MOĞOL NEKÜDERİLERİN KÖKENİ VE FAALİYETLERİ

ÖMER SUBAŞI*

Giriş

Moğol tarihi üzerine yapılan çalışmalar sırasında merak uyandıran mevzuların başında Moğollara tabi olup da onlarla birlikte hareket eden boyların menşei meselesi gelmektedir. Bu toplulukların bir kısmının menşei tespit edilmiş olsa da önemli bir bölümü üzerine yapılan tartışmalar uzun zamandan beri süregelmektedir. Bu tartışmaların gölgesinde Moğolların doğudaki askerî faaliyetleri sırasında şahsî çıkarları gereğince Kirmân, Sîstân, Yezd, Şîrâz ve Herât gibi şehir veya bölgeleri yağmalamaktan çekinmeyen, ayrıca yöresel güçlerin ordularında dönem dönem hizmet eden Neküderilerin kim olduklarına dair birçok farklı iddia ileri sürülmüştür.¹ Bu topluluk hakkında yapılan çalışmaların neticesinde ortaya çıkan genel kanı Neküderilerin, Çağatay'ın torunu ve Hülegü ile batıya gelen Neküder Oğul'un komuta ettiği kuvvetlerin bakiyelerinden oluştuğudur. Bununla birlikte İlhanlı Hükümdarı Ahmed Teküder'in (Neküder-Tekudar)² öldürülmesinin hemen ardından sağ kalan taraftarlarının Afganistan'a giderek orada faaliyet gösterdiği ve bundan dolayı Neküderilerin Ahmed Teküder'in ordusundan geriye kalanlardan meydana geldiği fikri de tarihçiler arasında taraftar bulan yaygın bir

* Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin/TÜRKİYE, omersubasi@artvin.edu.tr

¹ Neküder (نکودر) veya Nekudar (نکودار) ismi Farsça kaynaklarda iki şekilde verilmiş olsa da araştırma eserlerinde ismin Niküder, Nikudar, Negüdar, Nigüder, Niguder, Nigoder gibi birçok farklı yazılışı mevcuttur. Tuncer Gülensoy, Paki Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişileri Adları Sözlüğü*, İstanbul 2015, s. 342; Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian Names and Terms in The History of The Nation of The Archers by Grigor of Akanc", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.12 No. 3 / 4 (Dec., 1949), s. 427,428.

² Teküdar (نکودار) ismi Nikudar veya Nigudar olarak da geçmektedir. Ancak Ermeni kaynakları ismi Tegüder, Tagudar, Tagutar, Tekudar, Teküdar, Tongodar olarak verir. Stepannos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, (Trans.: Robert Bedrosian), Long Branch 2015, s. 217; A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev.: İlyas Kamalov), Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 75; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Çev.: Altay Tayfun Özcan), Selenge Yay. 2015, s.139; Edward G. Browne, *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A.D. 1265-1502)*, Cambridge 1920, s. 25; Gülensoy-Küçükler, *a.g.e.*, s. 344; Volker Rybatzki, *Die Personennamen und Titel Der Mittelmongolischen Dokumente*, Helsinki 2006, s. 376.

görüştür. Bu görüşlerin aksine XIII.-XIV. yüzyıl İlhanlı coğrafyasında kaleme alınan Câmî'u't-Tevârîh, Târih-i Vassâf, Târih-i Benâketî ve Târih-i Güzîde gibi genel, Târihnâme-i Herât, Târih-i Sîstân, Şîrâz-nâme ve Târih-i Şâhî-yi Karahitaiyân gibi şehir veya bölge tarihi üzerine yazılan daha özel kaynaklar ayrıca Gürcü ve Ermeni tarihleri tetkik edildiğinde yukarıda kısaca ifade edilen iddiaların geçerliliğini yitirdiğini söylemek mümkündür. Öyleyse Neküderiler kimdir ve bunların Çağataylar ile İlhanlı siyasi hayatındaki önemi nedir sorusuna cevap bulabilmek için bu topluluğun menşei meselesine farklı pencereden bakılmadır. XIII. yüzyılın ilk yarısında Batu Ulusu'na mensup olup da Ögedey Kağan tarafından Afganistan'a gönderilen ve orduya katıldıktan kısa süre sonra bu kuvvetleri idare etmeye başlayan Neküder Noyan'ın hizmetindeki askerleriyle yöresel bir güç olarak tarih sahnesine çıkması göz önünde bulundurulurken, tartışmalı menşei meselesine yeni bir açıklama getirmek gerekmektedir.

Çağatay'ın Torunu Teküder-Neküder Oğul'un Hülegü Han ile Batıya Gelişi ve Gürcistan'daki Faaliyetleri

İlhanlı tarihi boyunca Neküderiler ismiyle tarihi kaynaklarda kendilerinden söz ettiren, yaptıkları yağma ve çapul girişimleriyle, gösteriş ve tantanadan uzak, ahşaptan üzengileri, pamuktan mamul sade elbiseleri, keçeden veya deriden zırhlarıyla bir tümen askerle³ çevrelerine korku salan bu topluluğun menşei üzerine yapılan araştırmalar Çağatay'ın torunu Neküder Oğul üzerine yoğunlaşmaktadır. Aslında Marco Polo'nun eserindeki “*Kral Neküder onbin adamını alır ve Çağatay Kağan'ın sarayına gider, Çağatay onun amcasıdır ve bu yüzden sarayında bir süre kalır.*” kaydı bu düşüncenin temelini oluşturmaktadır.⁴ Bu ifade Neküderilerin doğrudan Neküder Oğul aracılığıyla Çağataylar ile bağlantısının olduğuna dair görüşün günümüz tarihçileri arasında taraftar bulmasına sebebiyet vermektedir.⁵ Ancak bu iddiayı ele almadan önce Neküder Oğul'un batıya gelişi ve Gürcistan'daki isyâmı iyi etüt edilmelidir.

³ Ebû'l Abbâs Muînuddîn Ahmed b. Şihâbuddîn Ebû'l-Hayr Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, (Neşr.: İsmâil Vâiz Cevâdî), Tehrân 1310-1350, s. 91,92.

⁴ *Ser Marco Polo, The Venetian, Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, (Trans., Edit., Not., Map and other Illustrations Colonel Henry Yule), London 1875, s. 100; *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. I. (Yay./Haz.: Filiz Doküman) Kervan Kitapçılık, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 35.

⁵ Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev.: Cemal Köprülü), Ankara 1957, s. 86,87; W. Barthold, *Tezkire-yi Coğrafîyâ-yı Târih-i İran*, (Terc.: Hamza Serdâdver), Tehrân 1308, s. 134; Mohammad Hussain, *The Hazaras of Afghanistan: A Study of Ethnic Relations*, McGill 2003, s. 13; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991, s.114.

Çağatay'ın sekiz oğlunun en büyüğü Muçi Yebe'nin iki oğlundan birisi olan Neküder Oğul, bir tümen asker ve Çağatay ulusundan bir kabileyle Hülegü'nün (1256-1265) batıya doğru ilerleyişinde ona eşlik ederek İran'a geldi. Hülegü, kendisiyle gelen Neküder Oğul'a saygı gösterir, ona değer verirdi.⁶ Neküder Oğul, Abaka'nın 666 (1267-1268) yılında İran'daki devlet işleriyle meşgul olduğu sırada bir tümen askerle onun hizmetindeydi.⁷ Abaka (1265-1282) da babasının yolundan giderek Neküder Oğul'a hak ettiği değeri verir, izzet ve ikramda bulunurdu. Han, ordu ve ulus ile ilgili büyük işlerde her zaman Neküder Oğul ile görüşür; fikir alışverişinde bulunmak için onu çağırırdı. Abaka, yaklaşık yirmi bin kişilik bir kuvvete sahip olan Neküder Oğul'a yazlık olarak Ardahan (Artan) Dağlarını kışlık olarak da Nahcivan taraflarında Aras Nehri boylarını tahsis etmişti.⁸

Bu dönemde Abaka ile Barak (1266-1271) arasında mücadele mevcuttu.⁹ Barak kendi emniyetini temin etmek için Abaka'nın doğuya sefere çıkmasını engellemek amacıyla İlhanlı hizmetinde bulunup Gürcistan'da çadır kurmuş olan

⁶ Reşidüddin Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârih* -718/1318-, C. I., (Yay./Haz.: Behmen Kerîmî), Tehrân 1983, s. 534; Reşideddin Fazlullah, *Câmi'ü't Tevârih*, C.II., (Terc.: W.M. Thackston), Harvard Üniversitesi 1998, s. 367; Hamdullâh Müstevfî Kazvîni, *Târih-i Güzide*, (Neşr.: Abdülhüseyn Nevâi), Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebîr, Tehrân, 1944, s. 591; Mir Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hâvendşâh Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 903/1498, C. V., Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pirûz, Tehrân 1339, s. 290; Fahrüddin Ebû Süleyman Dâvûd b. Tacüddin Fahr-i Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat ül'l-elbâb fi tevârihi'l-ekâbir ve'l-ensâb)*, (Neşr.: Câfer Şiâr), Tehrân 1343, (1969), s. 397; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, (Neşr.: Mir Hâşim-i Muhaddis), Tehrân 1376, s. 261; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s. 487.

⁷ Vassâf, ismi Neküder (نکودار) olarak; Mîrhând ve Şabânkâreî, Neküdar (نکودار), Hamdullâh Müstevfî Kazvîni ise Tegüdar (تگودار) olarak verir. Reşidüddin de Muçi Yebe'nin oğullarını anlatırken ismi Neküder Oğul olarak verir ancak mevzu Gürcistan isyanına geldiğinde ismi Tekudar olarak değiştirir. Şerefeddin Abdullâh b. İzzeddin Fadlullâh b. Ebû Nuaym Yezdî Şîrazî Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Neşr.: Abdul Muhammed Âyetî), İnstitute for Humanities an Cultural Studies, Tehrân 2004, s. 49; Şabânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, s. 261; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 591; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, s. 290; *Reşidüddin Fazlullâh/Behmen Kerîmî*, C. I., s. 534; Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih, (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Kelejani), TTK. Yay., Ankara, 2013, s. 86; Anonim Gürcü Kroniği Neküder Oğul'un ismi Tegutar olarak vermektedir. *Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia)*, (Trans.: Dmitri Gamq'relidze, Ed.: Roin Metreveli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuj Publishing, Tbilisi 2014, s. 362; Aknerli Grigor ise Tağudar-Neküder şeklinde vermektedir. Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, (Çev.: Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 81,82.

⁸ *Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze*, s. 362; Nahcivan her ne kadar Moğol istilası sırasında çöle çevrilmiş olsa da Kafkasya'nın diğer bölgeleri gibi burası da Moğol idarecilerinin kışlak alanları olarak zamanla önem kazanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdari ve İktisadi Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, sy. 41, Aralık 2015, s. 472, 479.

⁹ İlhan Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 3, (1997), s. 107.

Neküder Oğul'u, gönderdiği elçiler aracılığıyla, Abaka'ya karşı ayaklanmaya teşvik etti. Bu isteğe kayıtsız kalmayan Neküder Oğul bu coğrafyada bir isyana kalkışarak Gürcistan'daki yurduna gitmek için bütün aile fertleri ve yaklaşık on bin beş yüz savaşı ile hazırlandı (Safer-Rebüülevvel 668/Ekim-Kasım 1269).¹⁰ Ardından Kars Dağlarına doğru yönelip Acara'ya gitmek üzere Karçal Dağlarının eteklerinden Şavşat'a gelerek orada kamp kurdu.¹¹ Neküder Oğul, emirlerine Derbend yoluyla Barak ile birleşmek istediğini söyleyerek asî tavırlarını devam ettirdi.¹² Kısa süre içerisinde atlılarının sayısı kırk bine ulaşmıştı. Bunlar geceleri yol kesmek suretiyle eşkıyalık yapıyorlardı.¹³ Bu tarz yağma ve talan haberlerini alan Ermeni ve Gürcü Prensleri, hep birlikte Abaka'nın yanına gidip Neküder'in cezalandırılmasını istediler. Abaka, Çurmagun'un oğlu Şiramun Noyan'a Ardahan dağlarında kamp kurmaya giden çok sayıdaki noyanın da içinde bulunduğu yüz bin kişiden oluşan Moğol süvarilerinin başına geçmesini emretti. Devamında Şiramun'u ve Gürcü orduları başında Mandatörlerin şefi İvane'yi Neküder Oğul ile cenk etmesi için Gürcistan'a gönderdi.¹⁴

Neküder Oğul, Arsiyan Dağı'nın eteklerinde konakladığı sırada ona Ardahan dağına yerleştiği gözcülerinden Abaka'nın emriyle kurulan büyük bir ordunun yaklaştığına ve ertesi gün orada olacaklarına dair haber geldi. Kars dağları üzerindeki ormanlarda bulunan Neküder Oğul uygun zamana kollayıp eşleri ve eşyalarıyla birlikte harekete geçti. Neküder Oğul, derin uçurumlarla çevrilmiş yollardan yanındakiler ve askerleri ile geçip Arsiyan Dağlarını aştı. Bu sırada Şiramun bölgeye vardığında bu iki kuvvet Kuel'in önündeki bir tepenin üstünde karşılaştılar.¹⁵ İki gün boyunca süren mücadele ve savaştan sonra Şiramun, Neküder Noyan'ı savaş meydanında zor duruma düşürdü. Bundan dolayı Neküder Oğul, gizlice savaş alanından ayrıлып bin süvari ile Gürcistan içlerine kaçarak Derbend'e doğru çekilmek istedi ve kurtuluşu Kutaisi'deki Kral Narin David'e sığınmakta buldu.¹⁶

¹⁰ *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'relidze, s. 363; *Reşîdüddîn Fazlullâh*/Behmen Kerîmî, C. II., s. 750; *Reşîdüddîn Fazlullâh*/İsmail Aka, s. 86,87; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 290; Spuler, *a.g.e.*, s. 80.

¹¹ *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'relidze, s. 363; *Reşîdüddîn Fazlullâh*/İsmail Aka, s. 87; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, s. 290.

¹² *Reşîdüddîn Fazlullâh*/Behmen Kerîmî, C. II., s. 750; *Reşîdüddîn Fazlullâh*/İsmail Aka, s. 87; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 290.

¹³ *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'relidze, s. 363.

¹⁴ Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 591; *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'relidze, s. 363; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 49; *Aknerli Grigor*/Hrand D. Andreasyan, s. 81,82; Galstyan, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁵ *Reşîdüddîn Fazlullâh*/Behmen Kerîmî, C. II., s. 750; *Reşîdeddîn Fazlullâh*/Thackston, C.III., s. 522,523; *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'relidze, s. 364.

¹⁶ *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'relidze, s. 364; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 49.

Neküder ile giriştiği mücadeleyi kazanan Şiramun , kaçakları takip etmek yerine zaferle Abaka'nın yanına döndü. Bu sırada Abaka, Barak ile Horasan'da savaşırken Neküder Oğul, bölgeye dört önemli komutanını göndermişti. Yaşananlardan haberdar olan Abaka, Kral Narin David'den artık Neküder'e yardım etmemesini istedi. Bunu kabul eden Kral, Neküder'e karşı Abaka ile birlik olmayı tercih etti. Gürcüler tarafından öldürülmekten korkan Neküder, bir haberciyi Abaka'ya gönderip tövbe ederek af ve bağışlanmak istedi.¹⁷

Bu mevzuuyu sonlandırmak arzusunda olan Abaka, hiç vakit kaybetmeden Şiramun Noyan'ı büyük bir ordu ile gönderdi. Neküder Oğul da genç oğlunu Şiramun'a göndererek kendisi ile Abaka arasında görüşme ayarlaması için ondan ricada bulundu. Şiramun, istenilen her şeyi eksiksiz yerine getirdikten sonra teslim olan Neküder Oğul'u hapse attırıp karısını tutsak alarak bütün zenginliklerine el koydu (Ramazan 668/Nisan-Mayıs 1270). Ardından Gürcistan ormanlarında yakaladığı Neküder Oğul'u, oğlunu ve eşini yanına alarak 700 adamıyla birlikte Abaka'nın yanına götürdü (Rebûlevvel 670/Ekim-Kasım 1270). Abaka, onu bağışladı; ancak sırdaşı olan altı emirini öldürttü. Ordusunu yüzlük ve onluk kısımlara böldü. Elli Moğol askerini de Neküder Oğul'u gözaltında tutması için görevlendirdi. Her ve Zarvand arasında yer alan Kebudan Gölü'nün (Urmiye Gölü) ortasındaki kaleye gönderdi. Bir yıl sonra Barak hezimete uğratılınca Neküder Oğul da serbest bırakıldı ve ölene kadar ordada dolaştı durdu.¹⁸ Gürcistan coğrafyasındaki isyanından sonra yakalanıp hapsedilerek ordusu dağıtılan Neküder Oğul ile alakalı olarak kaynaklarda bundan sonra hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır.

Hülegü'nün yanında İran'a gelip sonrasında kendi ulusundan müteşekkil kuvvetleriyle Gürcistan'a yerleşen Çağatay'ın torunu Neküder Oğul'un, Abaka'nın isteği doğrultusunda ordusunun parçalanarak yok edildiği, adamlarının neredeyse tamamının yakalanıp yasaya çarptırıldıktan kısa süre sonra kendisinin de öldüğü bilgisi Neküderiler hakkında yapılan çalışmalar açısından oldukça dikkat çekicidir.¹⁹ Çünkü yaşanan bu olayın akabinde İlhanlı idaresi altındaki Çağatay

¹⁷ *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'relidze, s. 366; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 49.

¹⁸ *Reşidüddin Fazlullâh*/Behmen Kerîmî, C. II., s. 750; *Reşidüddin Fazlullâh*/Thackston, C. III., s. 553; Reşidüddin Fazlullâh/İsmail Aka, s. 87,88; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 397; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 49; Hamdullâh Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, s. 591; Galstyan, *a.g.e.*, s. 51,71; *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'relidze, s. 367; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 291; Fasîh Ahmed b. Celâleddin Muhammed Hâfi, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II., (Neşr.: Mahmud Ferruh), Meşhed 1340 (1961), s. 338; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul 2017, s. 230.

¹⁹ *Reşidüddin Fazlullâh*/İsmail Aka, s. 94.

ulusuna tâbî grupların neredeyse tamamının Gürcistan sınırları içerisinde dağıtıldığı, geri kalanların ise siyasî bir güç oluşturabilecek kudret ve kabiliyetten yoksun olduğu açıkça görülmektedir. Özetle söylemek gerekirse isyan hakkında verilen bilgiler ışığında Neküder Oğul'un bakiyelerinin Neküderleri oluşturduğu iddiası geçerliliğini yitirmektedir.

Neküderler'in menşei meselesi üzerine yapılan tartışmalar sırasında öne çıkan iddialardan birisi de İlhanlı Hükümdarı Ahmed Teküder'in (Neküder-Tekudar) öldürülmesinin hemen ardından sağ kalan taraftarlarının Afganistan'a giderek orada faaliyet gösterdiği ve bundan dolayı da Neküderlerin Ahmed Teküder'in ordusunun bakiyelerinden oluştuğudur. Hatta Afganistan bölgesindeki Hazaraların soyunun Hülegü'nün oğullarından Ahmed Teküder'in taraftarlarının torunları olduğu da düşünülmüştür.²⁰ Fakat gerek Reşîdüddîn gerekse dönem hakkında ayrıntılı bilgi veren farklı kaynaklar incelendiğinde Ahmed Teküder'den önce Afganistan coğrafyasında Neküderî topluluklarının varlığından söz edildiği rahatlıkla görülebilmektedir. Ayrıca Ahmed Teküder'in bakiyeleri ile Neküderleri açıklamaya çalışanların gözden kaçırdıkları asıl nokta Neküderlerin Ahmed öncesi Abaka'nın hem şehzâdeliği hem de yönetimi döneminde bu isimle özellikle Herât ve Şîrâz taraflarında yağmalar yaptıkları, hatta bu topluluğa ismini veren Batu Ulusu'ndan Neküder Noyan'ın Şehzâde Tobşin Oğul ve Şehzâde Argun ile mücadeleye giriştiğidir. Bu da Ahmed Teküder'den önce Neküderlerin var olduğuna dair açık bir kanıt niteliğindedir.²¹

Ahmed Teküder ile Neküderleri ilişkilendirmek isteyen araştırmacıların başvurdukları diğer bir kaynak ise Ebül-Fazl el-Allâmî'nin kaleme aldığı eseridir. Aslında bu kaynakta verilen bilgiler meseleyi farklı bir boyuta taşımaktadır.²² Müellife göre Afganistan coğrafyasında hayatını sürdüren Hazaralar, Mönge Kağan tarafından Hülegü'ye yardım için gönderilen Çağatay ordularının bakiyelerinden oluşmaktadır. Bu topluluklar Hülegü'nün oğlu Neküder Oğul (Ahmed Teküder-Neküder) komutası altında bu bölgeye yerleşerek Gazne'den Kandahâr'a Meydan'dan Belh'e kadar bütün bu yerlerin hâkimi oldular.

²⁰ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşîdî*, (İng. Çev.: E. Denison Ross, Türk. Çev.: Osman Karatay), Selenge Yay., İstanbul 2006, s. 109; H.W. Bellew, *An Inquiry Into The Ethnography of Afghanistan*, London 1891, s. 47,48; Neslihan Durak, *Hezâreler/Hazaralar*, Malatya 2008, s.111.

²¹ Ali Asgar, Neküderlerin, Ahmed Teküder'in ordusunun bakiyelerinden müteşekkil olduğunu düşünmüştür. *Târîh-i Sîstân*, (Tash.: Melikü's-şuarâ Muhammed Takî Bahâr), (Haz.: Ali Asgar Abdulhay), Dûnyâ-yı Kitâb, Tehrân 1381, s. 463.

²² Ebül-Fazl el-Allâmî ve eserleri hakkında bk. Enver Konukçu, "Ebül-Fazl El-Allâmî", *İ. A.*, C. X. 1994, s. 313-314.

Onlar yüz bin aileden fazlaydılar ve üçte biri atlı olup çok sayıda at, koyun ve keçileri mevcuttu. Ebül-Fazl el-Allâmî, Môngke Kağan'ın emriyle gönderilen Çağatay'ın torunu Neküder Oğul'u Hülegü'nün oğlu Ahmed Teküder ile aynı kişi olarak düşünerek Neküderilerin Çağatay Ulusu'ndan oluştuğunu ve İlhanlı şehzâdesi Ahmed Teküder tarafından idare edildiğini ifade etmesi bu topluluğun menşei üzerine çalışmalar yapan tarihçileri içinden çıkılması zor bir karışıklığa sürüklemiştir.²³

Neküderiler hakkında araştırmalar yapılırken dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da Teküder (تكودر) isminin Arapça imlâsı üzerinde bilerek veya sehven yapılan yanlışlardır. Kelimenin ilk harfi olan “ت” bazı kaynaklarda noktalarının birleştirilmek suretiyle “ن” harfine dönüştürülmesi bu yanlışın temel sebebidir. Bu durum kaynaklarda Teküder (تكودر) ve Neküder (نكودر) gibi anlamları birbirinden çok farklı iki ismin karşımıza çıkmasına neden olmaktadır. Çalışmada geçen Ahmed Teküder, Neküder Noyan ve Teküder-Neküder Oğul isimlerinin arasında gerek Farsça, gerekse Ermeni-Gürcü ve Arapça kaynakların mutabık olduğu isim, Müslüman olduktan sonra Ahmed adını kullanmaya başlayan İlhanlı şehzâdesi Teküder'dir.²⁴ Bununla birlikte Marco Polo eserinde Karaunaları anlatırken bizzat Neküder ismini vermesi,²⁵ Cûzcânî ve Seyf-i Herevî, Ögedey Kağan tarafından Afganiştan'a doğru gönderilen noyanların arasında Neküder Noyan'ın da olduğunu belirtmesi,²⁶ Şîrâz-nâme ve Târih-i Şâhî-yi Karahıtaiyân gibi şehir veya bölge tarihi üzerine yazılan eserlerde Neküderiler ifadesinin sıklıkla kullanılmasından dolayı Neküder Noyan'ın isminin herhangi bir şekilde harf veya ses değişikliğine uğramadığı kanaatine varmaktayız.²⁷ Ancak tartışılması gereken

²³ Abul Fazl Allâmî, *The Ain-ı Akbarî*, (Trans.: Colonel H. S. Jarrett), Vol. II. Calcutta 1891, s. 402; Neamet Ullah, *History of The Afghans*, (Trans.: Bernhard Dorn), London 1836, Not. b. s. 67; H.F. Schurmann, *The Mongols of Afghanistan, An Ethnography of The Mongols and Related Peoples of Afghanistan*, Mouton & Co 1962, s. 117; Sayed Askar Mousavi, *The Hazaras of Afghanistan, An Historical, Cultural, Economic and Political Study*, Curzon 1998, s. 26,27; *The Encyclopaedia of İslam*, New Ed. C.E. Borworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs Ch. Pellat, Volume VII. Leiden-New York 1993, s. 218; Orhan Yazıcı, “Hazaraların Menşei İle İlgili Yeni Bir Görüş”, *Türkük Bilimi Araştırmaları*, sy. 29, 2011, s. 483; Merçil, *a.g.e.*, s.114; Durak, *a.g.e.*, s.110; Spuler, *a.g.e.*, s. 86, 87; Barthold, *a.g.e.*, s. 134; Hussain, *a.g.e.*, s. 13.

²⁴ Rüküddin Baybars el-Mansûri ed-Devâdâr, *Zübütü'l-fikre fî târihi'l-hıcre*, C. XLII., Beyrut 1998, s. 218; Baybars el-Mansûri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, (Çev.: Hüseyin Polat), TTK. Yay., Ankara 2016, s. 99; Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi finûni'l-edeb*, C. XXXII., (Tahk.: Abdülmecid Turhaynî), (Neşr.: Muhammed Ali Beydun), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 60; Şemsüddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, C. XV., (Neşr.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 2003, s. 493.

²⁵ *Ser Marco Polo/ Henry Yule*, s. 100; *Marko Polo Seyahatnamesi/Filiz Doküman*, C.I., s. 35.

²⁶ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 173,174; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, s. 117,118.

²⁷ Zerküb-i Şîrâzi, *Şîrâz-nâme*, s. 91,92; *Târih-i Şâhî-yi Karahıtaiyân*, s. 239 vd., 248 vd., 286.

asıl husus anlam değişikliği yaşayacak kadar önemli bir tahribatla karşı karşıya kalan Çağatay şehzâdesi Teküder Oğul'un ismidir. Aslında Reşidüddin'in eserinde şehzâdenin ismine dair Teküder-Neküder farklılığı birkaç yerde göze çarparsa da aynı isim Cüveynî ve Kazvîni'de Tegüdar (تگودار), Vassâf'ta Neküder (نکودر), Şabânkâreî ve Mîrhând'da Neküdar (نکودار) olarak karşımıza çıkar.²⁸ Çağdaş Ermeni ve Gürcü kaynaklarında ise isim Tegüder, Tekudar, Teküdar olarak geçmektedir.²⁹ Farsça eserlerde Teküder-Neküder değişikliğiyle karşılaşsak da Hristiyan kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Çağatay şehzâdesinin asıl isminin Teküder olduğu katidir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Teküder Oğul'un ismi dönemin İlhanlı şehzâdelerinden Teküder (Ahmed) ile birebir benzerlik göstermektedir. Sonuç olarak hem şehzâdelerin isim benzerliğinden dolayı ortaya çıkacak karışıklıkların önüne geçebilmek hem de Gürcistan'daki isyanı sonrası asî Çağatay şehzâdesi Teküder Oğul'u aşağılamak veya küçük düşürmek amacıyla bilinçli bir şekilde Moğolca manası "Mükemmel/Olgun" olan Teküder'in Arapça imlasının üzerinde bir (.) noktanın değiştirilerek "Köle" anlamına gelen Neküder'e dönüştürülmüş olabileceği üzerinde durulması gereken ihtimallerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰ Zikredilen sebeplerden ötürü Teküder Oğul'un isminin Neküder olarak değiştirilmesi aslında Neküderilerin bu şehzâdenin bakiyelerinden oluştuğuna dair fikrin ortaya çıkmasına dolaylı yoldan yardımcı olduğu söylenebilir. Ancak Teküder Oğul'dan çok önce Afganistan'da Neküder Noyan'ın idaresinde Neküderilerin faaliyette olduğu kaynakların şahitliğinde kendini göstermektedir.

Batu Ulusu'ndan Neküder Noyan'ın Afganistan'a Gelişi ve Neküderilerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Ögedey Kağan (1229-1241) tahta çıktığı zaman Gazne ve Gûr taraflarına seferler düzenlemesi için ordusuna emir verdi. Ardından kendi tabiiyetinden Kuka Noyan'ı, Batu Ulusu'ndan Kürelcin Noyan ve Neküder Noyan'ı, Çağataylılardan ise Tair Bahadır ve Bucay Noyan'ı Hindistan'a doğru gönderdi. Ayrıca noyanlarına kendi hizmetindekiler ve vilayetlerinin halklarıyla Mâverâünnehir'den geçmelerini

²⁸ Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 49; Şabânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 261; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 591; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, s. 290; Reşidüddin *Fazlullâh/Behmen Kerîmî*, C. I., s. 534; Reşidüddin *Fazlullah/İsmail Aka*, s. 86; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, s. 487.

²⁹ *Stepannos Orbelean/Robert Bedrosian*, s. 217; *Korykoslü Hayton/Altay Tayfun Özcan*, s. 139; *Aknertî Grigor/Hrand D. Andreasyan*, s. 81,82; *Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze*, s. 362; *Galstyan, a.g.e.*, s. 75; *Browne, a.g.e.*, s. 25; *Rybatzki, a.g.e.*, s. 376.

³⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, s. 487, d.n.115; *Gülensoy-Küçükler, a.g.e.*, s. 428.

buyurdu. Harekete geçen bu ordunun başında Tair Bahadır bulunuyordu. Noyanlar yine Ögedey Kağan'ın isteği doğrultusunda Almalık, Fergâna, Semerkant ve Tirmiz'den kendilerine katılan küçük bir topluluk ile birlikte Ceyhun'u aştılar. Bu sırada Batu tarafından maiyetiyle görevlendirilen Kürelcin Noyan, Şâbürgân hududuna geldiği vakit öldü ve onun yerine Neküder Noyan geçerek Batu Ulusu'nun bu bölgedeki yöneticisi oldu. Yollarına devam eden Moğollar Horasan'a girdiler. Neküder Noyan, Anban Noyan ile Horasan ve Gûr bölgesini aşarak Gazne'ye doğru ilerledi. Bundan önce Bâmiyân meliki Seyfüddîn Hasan ile haraç ödeme hususunda anlaşmaya varılmasına rağmen Moğollar 636 (1238-1239) yılında beklenmedik bir anda ona saldırdılar. Melik hezimete uğramış bir şekilde bölgeden kaçmak zorunda kalmıştı.³¹ Neküder Noyan maiyetiyle Multân bölgesine ve Sind ülkesine doğru gitti. 639 (1241-1242) yılına kadar Moğol güçleri Lahor'a kadar ilerlediler. Tair Bahadır, Bâdgîs ve Herât'ta; diğer noyanlar ise Gûr, Gazne, Germsîr ve Sind Nehri boyunca faaliyet gösterdiler.³² Neküder Noyan'ın bölgeye gelmeden hemen önce Batu Ulusu'nun başına geçerek mücadeleye başlaması, daha sonra isminden sıklıkla bahsettirecek olan Neküderî topluluklarının tarih sahnesine çıkış noktası olarak görülebilir. Bununla birlikte Neküder Noyan'ın bu ulusun idaresini ele geçirmesi topluluğun yaşanan kargaşa ve mücadeleler sırasında yok olup gitmesine mani olurken İlhanlı tarihi boyunca da varlıklarını sürdürmelerini sağlamıştır.

Kısa zaman önce kendi maiyeti ile gelerek bölgeye yerleşen Neküder Noyan, üç bin atlı adamı ile 651 (1253-1254)'de Sîstân taraflarında faaliyet göstermeye başladı.³³ Bu sırada özellikle batıda yaşanan olaylar Neküder Noyan'ın güçlenmesine ve bulunduğu bölgede büyük bir otorite olarak kabul görmesine yardım etti. Bunun temelinde ise Hülegü'nün batıya gelişi ve yaşanan siyasi vakalar yatmaktadır.

Batu döneminde merkezde bulunan Mönge Kağan, kardeşi Hülegü'yü askerleriyle birlikte İran'a gönderdi ve her on prensten ikisinin Hülegü ile gidip ona yardım etmesini buyurdu. Bunun üzerine Cuci'nin oğlu Orda, büyük oğlu Kuli'yi

³¹ Gazne, Kirmân ve Bâmiyân yöresinden Multân ve Sind'e doğru kaçan Seyfeddin Hasan, Delhi Türk Sultanı'nın hizmetine girmiştir. Durak, *a.g.e.*, s. 34.

³² Seyf İbn Muhammed İbn Yakub el-Herevî, *Târihnâme-i Herât*, (Neşr.: Muhammed Zübeyr es-Sıddîkî), Calcutta 1944, s. 173,174; Minhâc-ı Sirâc el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, (Çev.: Mustafa Uyar), Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 117,118.

³³ Ali Asgar, H. 651 (1253-1254) yılında Neh kasabası etrafında yağmaya girişen Emir Neküder'in, *Târih-i Sîstân* isimli eserde Çağatay'ın torunu Neküder Oğul olduğunu iddia etmiştir. *Târih-i Sîstân*/Ali Asgar, s. 453; *The Târikh-e Sîstân*, Translated by Milton Gold; ed. G. Tucci, Ehsan Yarshater - Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1976, s. 324.

bir tümen askeriyle, Hârezm³⁴ ve Dihistân yolu üzerinden; Batu ise Balakan'ı ve Tutar'ı Kıpçak boğazları yoluyla Hülegü'nün hizmetine gönderdi. 653 (1225-1256) yılında bu üç şehzâde bölgeye gelerek Hülegü'nün askerî birliklerine katılıp faaliyet göstermeye başladılar ve savaşlarda yiğitçe mücadele ettiler.³⁵ Bağdat muhasarasına da iştirak ederek önemli başarılar elde etmiş olan şehzâdelere Hülegü itibar eder ve gittiği her yere onları da götürmeyi ihmal etmezdi.³⁶ Ancak kısa zaman sonra Balakan aniden toyda öldü. Ardından Tutar Oğul sihir ve muhalefet yapmakla suçlanınca Hülegü Han, Cengiz Yasası'nın gereğini yaparak Tutar'ı 658 yılının Safer ayının 17'sinde (2 Şubat 1260) idam ettirdi. Bu olaydan sonra diğer şehzâde Kuli de öldü.³⁷ Onların zehirlenerek öldürüldüğü şeklinde suçlamaların ortaya çıkması Altın Orda Hanı Berke ile Hülegü'nün arasının açılmasına sebep oldu. Sonrasında Berke (1256-1266)³⁸ harekete geçti ve 660 yılının Şevval ayında (Ağustos/Eylül 1262) iki kuvvet savaşa tutuştu. Tutar ve Kuli'nin idaresinde bölgeye gelmiş olan askerî kuvvetler de bu savaşa iştirak ettiler. Ancak şehzâdelerin ölümünün ardından onların maiyetindekiler bu mücadeleler arasında fazla tutunamayarak Derbend ve Hazar (Gîlân) denizi yoluyla Kıpçak ülkesine kaçtılar.³⁹ Geride kalanlardan bazıları da Horasan'a gitti ve Binî-Gâv, Gazne hatta Hindistan sınırına, Lahor ve Multân'a kadar yollarına devam ettiler. Onlara öncülük eden en büyük emirleri Neküder (Nekudar) idi.⁴⁰

İsmi geçen Neküder'in tam olarak kim olduğunu tespit etmek mümkün olmadığı gibi kaynağın verdiği malumat bu konuya açıklık getirmekte yetersiz kalmaktadır. Ancak var olan bilgiler Neküder Noyan'ın bir süreliğine Hülegü'nün

³⁴ Hârezm coğrafyası için bk. Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 27-36.

³⁵ *Reşîdüddin Fazlullâh/Behmen Kerîmî*, C.I. s. 534; *Reşîdeddin Fazlullah/Thackston*, C.II., s. 361; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 487.

³⁶ *Reşîdüddin Fazlullah/İsmail Aka*, s. 28,39,42; *Reşîdeddin Fazlullah/Thackston*, C.II., s. 487,493, 496; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 417,418.

³⁷ Reşîdüddin, Balakan'ın ölümü veya öldürülmesi olayı ile alakalı olarak Hülegü'ye ihanet içinde olduğunu ve bundan dolayı öldürüldüğü şeklinde farklı bir vakadan da bahsetmektedir. *Reşîdeddin Fazlullah/Thackston*, C.II., s. 350,506; *Reşîdüddin Fazlullah/İsmail Aka*, s. 60.

³⁸ Enver Konukçu, "Berke Han", *İ.A. C. 5*. s. 506,507.

³⁹ *Reşîdüddin Fazlullah/İsmail Aka*, s. 60

⁴⁰ *Reşîdüddin Fazlullâh/Behmen Kerîmî*, C.I. s. 525; Aknerli Grigor'a göre "Möngke Kağan'ın arğuşları (yargıcı) Han oğullarını yani Balakhen'i, Tutar'ı, Kadağan'ı, Borakan'ı, Teküder'i, Khul ve oğlu Miğan'ı davet ettikten sonra Kağan'ın emrini bu Moğol Prenslarına tebliğ etti. Hülagü'nün han olacağını duyan Balakhen, Tutar, Kadağan ve Miğan, Hülegü'ye isyan ederken Teküder ve Borakan ise yeni Han'a itaat etti. İsyanclardan Miğan hariç diğerleri yasaya çarptırıldı. Yedi han oğlundan dördü öldürüldü Miğan hapsedildi Teküder dâhil diğer ikisi de Hülegü'ye itaat etti. Teküder sonradan karkbin adamıyla isyan ederek Gürcistan dağlarında faaliyete girişti.", *Aknerli Grigor/Hrand D. Andreasyan*, s.56,81.

yanına geldiği ve çıkan anlaşmazlıklar sonrası yeniden Afganistan'a geri döndüğü⁴¹ ya da Neküder Oğul'un yurt tuttuğu Gürcistan'dan Hindistan'a gittiği gibi iki farklı nazariyenin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. İşte bu ikinci nazariyeyi destekleyecek bilgilere Marco Polo'da rastlıyoruz. Henry Yule'un yayınlamış olduğu Marco Polo seyahatnamesinde dikkat çekici bir ifade aslında Reşidüddin'in Neküder hakkında verdiği bilgilere açıklık getirecek bir niteliktedir. Yule'un Polo tercümesinde bulunan "*Neküder'in Greater Armenia (Büyük Ermenistan)'daki amcasını (Hülegü) bırakarak yanındaki güçlü ve cesur adamlar ile ilk önce Bedeşan'a daha sonra da Pashav-Dar devamında ise Keşmir'e doğru kaçtı.*" kaydı, muhtemelen Reşidüddin'in de üzerinde durduğu Şehzâdelerin öldürülme olayından sonra Neküder Oğul'un maiyetindeki adamlarıyla Gürcistan'dan ayrılarak Hindistan taraflarına gittiğini düşünmemize sebep olmaktadır.⁴²

Bu dönemde iki farklı coğrafyada Neküder ismiyle faaliyet gösteren Moğol yöneticilerinin kaynak müellifleri tarafından aynı kişi olduğunun düşünülmesi açıkça bu karışıklığı ortaya çıkarmıştır. Ancak Hülegü ve Berke arasındaki mücadeleler sırasında Neküder Oğul'un Gürcistan sınırları içerisinde olduğu ve hiçbir zaman yurt tuttuğu bu bölgeyi terk etmediği, Neküder Noyan'ın ise Afganistan coğrafyasında hayatını sürdürdüğünü farklı kaynaklardan teyit edebilmekteyiz.⁴³ Bundan dolayı Hülegü'ye yardım için gelen şehzâdelerin öldürülmesinin ardından bakiyelerin İlhanlı-Altın Orda savaşlarına iştirak etmeyip Afganistan taraflarına geldikleri ve burada Neküder Noyan ile birleşerek hayatlarını devam ettirdiklerini Reşidüddin'in verdiği bilgilerden çıkarmak mümkündür.

Neküder Oğul, Hülegü'nün idaresinde batıda mücadele verirken doğuda Afganistan'da Neküder Noyan'ın dâhil olduğu siyasî hadiseler bütün hızıyla devam etmekteydi. 659 (1260/1261) yılında Melik Tâceddin Kert, Melik Şemseddin Kert ile ihtilafa düşmüştü. Bunun altında yatan asıl sebep ise Muhammed Pehlivan idi. Pehlivan, Miran Şâh ve Salar Kert'i öldürdükten sonra Melik Şemseddin'in

⁴¹ John Andrew Boyle, Batu Ulusu'ndan olup Afganistan coğrafyasına yerleşen Neküder Noyan'ın 1262 yılında patlak veren Hülegü ile Berke arasındaki savaşta komutan olarak görev yaptığını ardından önceleri Kuli ve Tutar isimli komutanların idaresindeki topluluklar ile Horasan ve Afganistan'a hatta Hindistan'a doğru gittiğini düşünmektedir. John Andrew Boyle, "The Mongol Commanders in Afghanistan and India According to the Tabaqât-ı Nâsırî of Jûzjâni", *Islamic Studies*, Islamic Research Institute, International Islamic University, Vol. 2, No.: 2, Islamabad (June 1963), s. 242, 243.

⁴² *Ser Marco Polo*/Henry Yule, s. 100.

⁴³ Anonim Gürcü kroniği Kartlis Tskhovreba'nın da belirttiği gibi Neküder Oğul, Neküder Noyan'ın Delhi taraflarında Gıyâseddin Balaban ile mücadele ettiği yıllarda Ardahan ve çevresinde faaliyettedir. *Kartlis Tskhovreba*/Dmitri Gamq'elidze, s. 363.

bulunduğu Tekinâbâd'a gelmişti. Burada bizzat Melik Şemseddîn'in ağzından Melik Tâceddîn'in hayatına kast edeceğini işitince hemen Melik Tâceddîn'in huzuruna gitti ve duyduklarını ona ilettili. Melik Tâceddîn endişeye kapıldı; çünkü nihayetinde Melik Şemseddîn'in kendisini de öldüreceğini biliyordu.

Bu zor durumdan çıkış yolu arayan Melik Tâceddîn, Berke Han'ın yanına gitmeye karar verdi ve elli süvariyle Tekinâbâd'dan ayrıldıktan sonra Ceyhun Nehri'ne ulaştı. Bir aylık yolculuğun ardından Berke Han'ın karargâhına geldi. Ancak Han o gün av ve eğlence amacıyla otağından ayrılmıştı. Melik Tâceddîn bu defa da av karargâhına vardı ve huzuruna çıktığı zaman ahvalini Han'a arz etti. Berke Han, akrabalarından on kişiye Melik Tâceddîn'i Neküder Noyan'ın huzuruna götürmelerini, Neküder Noyan'ın ise Melik Tâceddîn'e yardım edip destek olmasını buyurdu. Melik Tâceddîn, on gün sonra yarlıg, payza ve Berke Han'ın tayin etmiş olduğu on kişi ile oradan ayrıldı. Neküder Noyan'ın ordugâhına yaklaşık otuz fersah mesafedeyken Gûrlu bir topluluk ile karşılaştılar. Girişilen mücadele sonrası Gûrlular, Melik Tâceddîn'i yakalayarak Tekinâbâd şehrinde hapsedtiler. Düştüğü bu tutsaklıktan verdiği fidye ile kurtulan Melik, elli süvariyle Mesteng şehri hududuna kadar ulaşmayı başardı. Kendisini karşılamaya gelenler ile birlikte şehre beş fersah yaklaştı ve hâlihazırda Melik Şemseddîn Kert'e ait olan bu şehrin teslim edilmesini istedi. Ayrıca Berke Han'ın yarlıg ve payzasını gösterdikten sonra Neküder Noyan'ın da on bin süvariyle arkadan gelmekte olduğunu söyleyerek halkı korkutmak suretiyle şehri ele geçirdi. Melik Tâceddîn'in giriştiği mücadele öncesi Batu döneminde bölgeye gelerek faaliyete başlayan ve bu ulusun yöneticisi Berke Han zamanında dahi gücüne güç katarak itibar kazanan Neküder Noyan'ın yardımlarına ne kadar muhtaç olduğu ortadadır. Ayrıca Neküder Noyan'ın hatırı sayılır bir askerî güçle bölgenin önde gelen idarecileri Kert Hanedanlığı'nda dengeleri rahatlıkla değiştirebildiği de açıkça görülmektedir.⁴⁴

Emri altındaki on bin kişilik kuvvet ile Afganistan'daki siyasî olaylarda ağırlığını hissettiren Neküder Noyan, 660 (1261-1262) yılına gelindiğinde Horasan'ı babası Hülegü adına yöneten İlhanlı şehzâdesi Abaka ile ihtilafa düştü. Neküder Noyan, girişeceği herhangi bir mücadelede Abaka ile boy ölçüşemeyeceğini bildiği için

⁴⁴ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 264-269; 659 yılı olaylarını aktaran *Târih-i Şâhî-yi Karahıtayân* isimli esere göre "Bu yıl Emîr Neküder idaresindeki ordusu Kîrmân vilayetine geldi ve çok sayıda insanı esir ederek götürdü. Kîrmân ahalisi yaklaşık bir asır Neküderî askerlerinin kahr çengelinde asılı kaldı.", *Târih-i Şâhî-yi Karahıtayân*, (Nesr.: Muhammed İbrahim Bâstânî Pârîzî), Tehrân, s. 23.

Murgâb'dan ayrılmak zorunda kaldı. Abaka yanında bulunan kardeşi Şehzâde Tobşin'in ordusu ile gitmesini ve Neküder'i sulh veya savaş ile geri getirmesini istedi. Şehzâde Tobşin, kardeşinin hükmü doğrultusunda süvari olup Herât şehrine ulaştığı zaman Melik Şemseddîn Kert adamları ve bin beş yüz süvari ile Şehzâde'nin huzuruna çıktı. Şehzâde bunun üzerine Melik Şemseddîn'e sınırsız lütuflarda bulundu ve ordusundaki emirlerden herkesin Melik'e at, silah ve elbise gibi hediyeler vermesini buyurdu. Ertesi gün Şehzâde, Herât'tan Neküder Noyan'ın bulunduğu bölgeye doğru hareket etti. Neküder bu sırada Andhoy'da idi. Şehzâde Tobşin'in seçkin askerleri ve ona eşlik eden Melik Şemseddîn ile üzerine geldiğini öğrenen Neküder Noyan, Andhoy'dan kaçtı ve Afganistan taraflarına yöneldi. Şâl ve Bînî-Gâv'a ulaştığı zaman Şehzâde ve Melik, Neküder Noyan'a yetiştiler. Ertesi gün Neküder Noyan'ın ordusuna saldırarak Neküderilerin çoğunu öldürdüler. Neküder Noyan birkaç hamleden sonra Şehzâde'nin kuvvetlerine mukavemet edemeyerek yenilgiye uğradı. Melik Şemseddîn, Neküder Noyan'ın peşinden beş fersah gitti ve dört yüz Neküderi'yi esir etti. Daha sonra yakalananlar herkesin ortasında dövülerek cezalandırıldı. Şehzâde Tobşin, Neküder Noyan'ı takipten sınırsız ganimet ile geri döndü. Bu sırada Melik Tâceddîn Kert iki bin süvari ile Mesteng'dan dışarı çıkıp hezimete uğramış bir halde kendisine doğru gelmekte olan Neküder'i karşıladı. Neküder yenik ve harap bir şekilde Melik Tâceddîn'in yanına ulaştı.⁴⁵

Hülegü hizmetinde olup da çeşitli sebeplerden dolayı tarih sahnesinden çekilen üç şehzâdenin bakiyeleri ile güçlenerek Afganistan ve Hindistan arasında faaliyete girişen Neküder Noyan ile alakalı bundan sonraki gelişmeleri biraz farklılık içerse de Marco Polo'nun seyahat notlarından takip edebilmekteyiz. Polo'ya göre “Çağatay, Türkistan'da hüküm sürerken yeğeni Neküder de hükümdar olmak hürsiyla yanıp tutuşmaktaydı. Neküder (Nogodar-Nugodar), Hindistan'da As-idin Soldan (Delhi Sultanı Gıyâseddîn Balaban, 1266-1286)⁴⁶ isimli bir sultan tarafından yönetilen ve daha Moğolların eline geçmemiş bir krallığın olduğunu duymuştu. Gizlice on bin kişilik çapulculardan oluşan bir ordu meydana getirdi. Amcasına niyetini bildirmeden Keşmir Krallığı'nı geçerek Malabar ülkesinin üzerine yürüdü. Baskın ansızın olduğu için bu bölgede bulunan ve sonradan kendisi hüküm sürmeye başlayacağı Delhi kentini ve daha birçok kenti ele geçirdi. Yanında getirmiş olduğu açık tenli Moğollar koyu tenli Hintli kadınlarla karışarak adına yöre dilinde

⁴⁵ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 270,271; Reşidüddin Fazlullah yaşanan olaylara değinmez ancak Abaka'nın tahta oturduktan sonra kardeşi Tobşin'i kalabalık bir ordu ile Horasan ve Mâzenderân'dan Âmuderyâ kıyılarına kadar tayin ettiğini söyler. *Reşidüddin Fazlullah/ İsmail Aka*, s. 79.

⁴⁶ *Ser Marco Polo/ Henry Yule*, s. 107.

melezler anlamına gelen “Karauna” denen bir topluluk meydana geldi.⁴⁷ Gittikleri her yerde ve yörede o zamandan beri çapul ve yağmayla geçinen halk işte budur.⁴⁸ Marco Polo'nun Çağatay'ın yeğeni olduğunu iddia ettiği Neküder ile gerçekte Çağatay'ın torunu olan Neküder Oğul'u birbirlerine karıştırdığı ortadadır.

Aslında Neküder Oğul'un, 668 (1269-1270) yılında Gürcistan'da İlhanlı otoritesine karşı isyan ettiği dönemde Batu Ulusu'ndan Neküder Noyan Afganistan'da komutası altındaki ordusuyla faaliyet içerisinde olduğu ve Delhi Sultanı Gıyâseddin Balaban döneminde yanına topladığı bir tümen asker ile bu bölgelere yağmaya gittiği yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Bu bilgiler ışığında Neküderîleri meydana getiren Batu Ulusu'na tabi toplulukların başında özellikle Afganistan ile Hindistan arasındaki bölgelerde boy gösteren Neküder Noyan ile Gürcistan coğrafyasında hayatını sürdüren Çağatay'ın torunu Neküder Oğul arasında isim benzerliği haricinde hiçbir ortak yanın olmadığı açıkça görülmektedir.

İlhanlı Siyasî Hayatında Neküderîlerin Varlığı

Deşt-i Kıpçak'tan gelerek Afganistan'da faaliyete girişen Neküder Noyan'ın ne zaman öldüğü tam olarak bilinmese de ona tabi olup onunla hareket eden grupların tamamı Neküderî olarak anılmaya başlandığını söylemek mümkündür. Bunun yanında Neküder Noyan sonrası Neküderîler siyasî vakalarda kendilerinden sıkça söz ettirip önceki alışkanlıklarını devam ettirdiler ve hiç vakit kaybetmeden faaliyete giriştiler. 674 yılının Recep ayında (Aralık/Ocak 1275-76) kışın ortasında Neküderî askerlerinin Kirmân üzerine geldikleri haberi ulaştığı zaman bölge yöneticileri bu saldırıya karşı koymaya gayret ettiler. Ancak bir yıl sonra 675 yılının Rebûilevvel (Ağustos/Eylül 1276) ayında Neküderîlerden oluşan bir grubun saldırı niyetiyle Kirmân vilayeti sınırına doğru yöneldiği haberi duyulmaya başlandı. Bunun üzerine bölge yöneticilerinden Timur Melik iyi silahlandırılmış düzenli bir orduyla Neküderîleri defetmesi için vazifelendirildi. Melik ordusuyla ilerlerken Neküderî askerlerinden seçkin birkaç süvarinin Mübârekşâh idaresinde sınır vilayetine saldırıp çok sayıda hayvanı sürüp götürdüğünü, kadın ve çocukları esir

⁴⁷ Marco Polo, Neküder hakkında bilgi verirken Karauna topluluklarının nasıl ortaya çıktığını kısa bir hikâye ile anlatmaya çalışmıştır. Ancak Reşîdüddin'in eseri incelendiğinde Neküder Noyan'ın Hindistan içlerine yaptığı seferlerden hem önce hem de sonra Karauna taifesinin var olduğu ayrıca çeşitli Moğol idareciler tarafından yönetildiklerini tespit edebilmek mümkündür. *Reşideddin Fazlullah/Thackston, C.I., s. 49,86,96.*

⁴⁸ Ömer Güngören, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Yol Yayınları, 2015, s. 30,31.

alarak Sîstân'a geri döndüklerini öğrendi. Bu duruma çok sinirlenen Melik onların arkasından giderek intikamlarını almaya çalıştı. Ertesi yıl 676'da (1277-1278) saldırılarını devam ettiren Neküderiler on bin kişilik kuvvetleriyle Kirmân'dan geçerek Fârs bölgesine geldiler ve yüz yirmi bin deveyi önlerine katıp götürdüler.⁴⁹

Neküderilerden yaklaşık on bin atlı 677 (1278-1279) yılının kışında Sîstân üzerinden Fârs, Kirmân, Hürmüz ve Şabânkâre'ye saldırarak vilayetleri harap edip, yağmalayıp insanları öldürmek için harekete geçti. Bin süvariye Bekri köyü yolundan Cîrûft şehrine gönderdiler.⁵⁰ Burada pek çok tahribat yapan grup tahılları zayi edip hayvanları ele geçirmekle kalmayıp şehir ahalisini de kılıçtan geçirdiler. Devamında Hürmüz üzerine yönelerek burayı da harap ettiler. Bu hudutta tüccarların mallarını yağmalayarak halkı öldürüp Müslüman çocuk ve kadınları esir almak için hiç vakit kaybetmediler. Ardından oradan ayrılp Fârs Denizi kenarına yakın olan Kabristan köyüne gittiler ve insanları öldürdükten sonra hayvanları sürüp götürdüler. Kirmân vilayetinde ve Hürmüz bölgesinde de önceki yöntemleri kullanarak kumaşları, hayvanları ve nakdi olarak azımsanmayacak kadar çok miktarda mal ve ganimet ele geçirdiler. Etrafa yağma için gönderdikleri askerlerin bakiyelerini de alarak Kirmân'dan ayrıldılar. Sonrasında Yezd bölgesinde de yağma olaylarına başladılar.⁵¹

Durumdan haberdar olan Şîrâz'daki Moğol ve Salgurlu ümerası asker toplamakla meşgul olup silah temin ettiler. Şehir halkı mancınıkların hazırlanmasına, kapılarının sağlamlaştırılması, pazar yolları ve sokakların ağaçlarla kapatılmasına yardım ederek şehri tahkim ettiler. Daha sonra Moğol, Türkmen, Şul ve Kürd askerleri ve sair halktan müteşekkil bir ordu Neküderileri karşılamak üzere Kurbâl (Kirbâl- Kâzerûn)'a yürüdü. Bu şehrin civarındaki Teng-Şikem yakınında iki ordu karşılaştı. Şihne olan Bulugan, Muhammed Bey, Toynak (Tutyak), Şemseddîn Tazigu ve Fârs emirleri askerleriyle Gülbar tarafında Neküderilerin pusu kurduklarından habersiz bir şekilde onlara karşı koymak için harekete geçtiler. Bu sırada önlerine derin bir ırmak çıktı. Necmeddîn Şûl, daha ileri gitmenin kendileri için bir yarar sağlamayacağını söyledi. Muhammed Bey duydukları karşısında sinirlenince Necmeddîn kendisine gösterilen bu öfkeden dolayı geri döndü. Ancak başta Şemseddîn Tazigu olmak üzere şihne ve emirler

⁴⁹ *Târîh-i Şâhî-yi Karahutaiyân*, s. 239 vd., 248 vd., 286.

⁵⁰ Kirmân bölgesinde bulunan şehir nimesi bol ve güzel bir yerdir. *Hudûdü'l-Âlem, Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, V. Minorsky, (Çev.: Abdullah Duman- Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 81.

⁵¹ *Târîh-i Şâhî-yi Karahutaiyân*, s. 205,206.

orduyu nehirden geçirdikleri gibi, aradaki köprüyü de tahrip ettiler. Bu sırada Neküderiler askerlerinin tamamını tek seferde göstermek istemedikleri için birkaç gruba ayırarak onları gizlemişlerdi. Nehirden geçen Fârs ordusunun karşısına geçitlerden yaklaşık beş yüz Neküderî süvari çıktı. Diğerleri ise kurdukları pusuda beklemekteydiler. Fârs ileri gelenleri ortaya çıkan Neküderî askerinin az olduğunu görünce kendi sayılarının çokluğuna güvenerek cesaretle ileri atıldılar. Fakat gerideki bir dağ eteğinde pusu kurmuş olan Neküderiler aniden saklandıkları yerden çıkarak Fârslıları çevirdiler ve bu ordu kısa süre içinde bozularak dağıldı. Köprü tahrip edilmiş olduğundan nehri atları ile geçmek istediler. Ancak bu yolu tercih edenlerin çoğu Neküderilerin oklarına hedef oldular. Şemseddin Tazigu ve Bulugan üçyüz süvarisiyle binbir çeşit hile ve güçlkle canlarını kurtardılar ve İsfahân taraflarına gittiler. Şîrâz şihnesi Toynak ve Muhammed Bey askerleriyle bu mücadele sırasında öldüler. Ordunun geri kalan fertleri de etrafa dağıldılar. Bu savaş sonunda Neküderilerin eline sayısız ganimet geçti. Neküderiler hemen katl ve yağma için Şîrâz'a doğru yola çıktılar. Bir gecede otuz fersah kat ederek 17 Ramazan 677 (1 Şubat 1279) tarihinde şehrin kapılarına dayandılar. Akşam vakti silahlanmış halk orduyla şehri koruma işine girişerek kapı ve surların üzerlerinde meşaleler yakdılar. Şîrâz'ı ele geçirmeye muvaffak olamayacaklarını anlayan Neküderiler Pirûzî bağından atlarını geçirip şehrin etrafını yağmalayarak çekildiler ve Kurbâl taraflarına gidip Fârs vilayetinin tamamını yağma ettiler. Müslüman ve Moğollardan birçok kişiyi esir aldılar ve hazineleri, defneleri, altın ve gümüşleri, eşek yükü elbiseleri aralarında bölüştüler. Ele geçirdikleri büyük at sürüleri ve ganimetlerin tamamıyla Fârs memleketinden ayrılarak Sîstân'a döndüler.⁵²

Abaka, yaşanan bu olaylara bir son vermek için Neküderî yağması sonrası 678 yılının Muharrem ayının ilk gününde (14 Mayıs 1279) Tebriz'den Horasan'a doğru hareket etti.⁵³ Aynı yılın Rebiülevvel ayının 3'ünde (14 Temmuz 1279) Şehzâde Argun'u bir ordu ile Neküderileri defetmesi için gönderdi. Argun, Sîstân'a kadar gitti ve şehri kuşatıp geri döndü. Olcay Buka'yı, büyük oğlu Mübârekşâh ve onun

⁵² Yaşanan bu olaylar Gregory Abû'l-Farac'ın ifadesiyle 1279 yılının kışında meydana geldi. Müellife göre "Tatar ordusuna mensup olup sayıları 5000'e varan ve kaçarak Hindistan hududuna gizlenen âsi Tatarlar Şîraz havalisine geldiler, müthiş tahribat yaptılar ve birçok kanlar döktüler. Fakat şehre giremeyerek şehirden çıkan ordu ile dövüştüler ve işlerinden pek azı, bunlarda son derece güçlkle kaçabildi. Bu sırada Şîraz'ın içindeki hırsızlar servet sahibi olanların mallarına tecavüz ederek bu mallara el koydular. Hanlar Hanı'nın oğlu, âsilerin neler yaptıklarını haber alarak bunların peşine düştü ve onları yakalayarak çoğunu kılıçtan geçirdi." Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II., (Süry. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul), TTK. Yay., Ankara 1999, s.602,603; Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 91,92; *Târîh-i Şâhî-yi Karahutaiyân*, s. 207,208; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s.116-118; Merçil, a.g.e., s.114,115.

⁵³ *Târîh-i Şâhî-yi Karahutaiyân*, s. 209.

diğer uruğunu kendisiyle beraber getirdi.⁵⁴ O yılın Rebiülevvel ayının 14'ünde (25 Temmuz 1279) Abaka, Herât şehrine girdi ve o ayın son gününde Neküderî (Karauna) yöneticileri İlhan'a tabi oldular.⁵⁵ Bu sırada Şîrâz ve çevresine musallat olan Neküderîler Şîrâz'da oturan baskaklar (vergi tahsildarları) tarafından şehirden dışarı atıldılar.⁵⁶ Ancak 8 Şaban 678 (14 Aralık 1279) tarihinde meşhur dört emirin yönetimdeki bin kişilik Neküderî süvarisi yola çıktı ve Habis'e ulaştıkları zaman onlardan bir topluluk yağma ve talanla meşgul olurken diğerleri Habis'i muhasaraya koyuldu.⁵⁷ Neküderîler hisarı ele geçiremeyeceklerini anladıkları zaman gördükleri bütün hayvanları önlerine katarak götürdüler ve karşılaştıkları askerleri öldürerek kadın ve çocukları esir aldılar. Yollarına devam eden Neküderîler Anduhcerd'e doğru yöneldiler. Rastladıkları hayvanları sürüp kadın ve çocuklardan birçok kişiyi esir aldıktan ve etrafı yağmaladıktan sonra dört-beş gün bu şehirde kaldılar. Kûhistân ve Horasan'dan Habis'e gelmekte olan tüccarların develerinin ekserisi Neküderîlerin eline geçti. Bu vaka şehre ulaştığı zaman Terken Hatun çok üzüldü ve hemen birkaç melik ve emirini Neküderîleri def etmesi için Peşkûh vilayetine gönderdi.⁵⁸ Ordu ilerlediği zaman Neküderîler henüz Anduhcerd şehrindeydiler. Bu sırada ordu içerisindeki iki taraf arasında seferin gidişatı üzerine tartışmalar yaşandı. Nihayetinde Kirmân ordusu Anduhcerd'e vardığı zaman durumu sual ederek Neküderîlerin bölgeden ayrıldıklarını öğrendiler. Ardından bir iki menzil Neküderîlerin peşinden gittiler. Ancak bundan sonra geri döndüler ve harabe olan bölgede imar faaliyetlerine giriştiler.⁵⁹

Neküderîler 680 (1281/1282) yılında tekrar geri geldiler ve Germsîr'i, Deştistân ve sahile kadar bütün bölgeyi yağmaladılar. Müslümanların kadın ve çocuklarını esir aldılar. Türkmenler ve sahil bölgesinde yaşayan halkların sürü ve

⁵⁴ John Andrew Boyle, yukarıda ismi geçen Mübârekşâh'ın, Kara Hülegü'nün oğlu olup da Algu'nun ölümünden sonra Çağatay Hanlığına kısa süre yöneten ve sonrasında Barak'ın yanından kaçarak İlhanlı hükümdarı Abaka'ya sığınan Mübârekşâh ile aynı kişi olduğunu iddia etmektedir. Ancak Reşîdüddin Fazlullah açık bir şekilde bu olayda adı geçen ve Neküderîlerin faaliyetlerine katılan kişinin Olcay Buka'nın büyük oğlu olduğunu açıkça söylemektedir. John Andrew Boyle, *The Successors of Genghis Khan*, New York and London 1971, s. 153,154; *Reşîdüddin Fazlullah/İsmail Aka*, s. 119.

⁵⁵ Reşîdüddin Fazlullâh, Abaka'nın yola çıkış tarihini H. 677 yılının Muharrem ayının ilk günü (25 Mayıs 1278) olarak verir. *Reşîdüddin Fazlullâh/Behmen Kerimî*, C. II., s. 772,773; *Reşîdüddin Fazlullah/İsmail Aka*, s. 118,119; Hamdullâh Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, s. 592; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2018, s.480,481; *Hassan Poladi*, *The Hazâras*, *Mughal Publishing California 1989*, s. 9.

⁵⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 87.

⁵⁷ Kirmân bölgesi şehirlerinden olan Habis, nimeti bol ve güzel iklimli bir şehirdir. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 82.

⁵⁸ Terken Hatun hak. bk. Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler*, İstanbul 2011, s. 113-127.

⁵⁹ *Târîh-i Şâhî-yi Karahıtayân*, s. 210-212.

hayvanlarını ele geçirdiler ve birçok kişiyi öldürdükten sonra çokça ganimet ile Sîstân'a geri döndüler.⁶⁰

Kirmân, Şîrâz ve Herât çevresinde çapul ve yağma yaparak geçinen Neküderîler, her ne kadar Abaka tarafından sindirilmiş olsalar da dur durak bilmeyen istilalarına hız kesmeden devam etmişlerdir. Neküderîler, Abaka'nın yaklaşık on yıl önce Herât'ta vurduğu darbe sonrası bu bölgede bir süre sessizliğe büründüler. Ancak Argun'un İlhanlı tahtına geçmesini ve bölgenin boş kalmasını fırsata çevirdiler. Abaci (Ayaci)⁶¹ isimli bir Neküderî emiri 688 (1289-1290) yılında on bin kişilik süvari birliğiyle savaşmak amacıyla harekete geçti ve Herât önlerinde konakladı. Abaci gelmeden birkaç gün önce Ahmed Yahya hisardan ayrılarak Herât'a geldi. Bu sırada Melik Şemseddîn ve Ömer Şâh gibi idareciler de şehre ulaştılar. Şehir yöneticilerindeki genel kamu Abaci'nin seçkin askerleri ile Emir Nevrûz'un istek ve arzusu doğrultusunda o tarafa geldiği ve aslında onun amacının ordusunu Horasan'a götürmek olduğu; bundan dolayı da Abaci'den Herât halkına bir zarar gelmeyeceği yönündeydi. Ama yine de Neküderîlere itimat edilmemesi gerekiyordu. Bu sırada Hoca Kutbeddîn Çeştî de bir adamını Herât'a göndererek şehir halkının Abaci ile harp etmemesini ve kapıları Neküderî askerlerinin yüzlerine kapatmamasını söyledi. Abaci'nin askerleri Herât'a geldiği zaman üç gün alışveriş yaptılar. Dördüncü gün Emir Abaci'nin hükmü üzerine akşam namazından sonra şehir halkının tamamını şehrin dört bir tarafında bulunan kapılardan dışarı çıkardılar. Ertesi gün Abaci'nin askerleri yağmaya başladılar. Melik Fahreddîn'in ve Emir Nevrûz'un ev halkından bir topluluğu ve şehir halkının bakiyelerini esir ettiler. Kadınları ve çocukları ayırdılar. Abaci beş yüz süvariye, etrafa dağılıp giden halkı yağmalaması için gönderdi. Abaci beş yüz kişiyi İsfîzâr yolunda yakaladıktan sonra sayısız esir ve sınırsız ganimetle Herât'tan ayrıldı.⁶² Kısa süreliğine faaliyetlerine ara veren Neküderîler 694 (1294-1295) yılında tekrardan ortaya çıkıp dört bin süvariyle Sîstân'a saldırma niyetiyle Uk vilayetini yağmaladılar. Ancak birkaç yıl değirmenini ateşe verdikten sonra korkuya kapılıp oradan kaçarak Herât taraflarına geri döndüler.⁶³

⁶⁰ Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 118.

⁶¹ İsmi Ayaci (ایاجی) olarak verilen Neküderî komutan daha sonra bu topluluğun önemli idarecilerinden birisi olan Abaci (ایاجی) ile muhtemelen aynı kişidir. Seyf-i Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, s. 790; Ayrıca bu iki isim için bk.: Gülensoy-Küçükler, *a.g.e.*, s. 3,40; Rybatzki, *a.g.e.*, s. 1.

⁶² Seyf-i Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, s. 381,382.

⁶³ *Târîh-i Sîstân*/Ali Asgar, s. 463,464; Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, (247/861 to 949/1542-3), Costa Mesa, California and New York 1994, s. 437; *Târîh-i Sîstân* isimli eserin İngilizce tercümesinde Neküderîler ifadesi yanlışlıkla Takudariyanlar olarak

Bu dönemde Baydu ile Gazan Han arasındaki mücadele sırasında Han'ın tarafını tutarak İlhanlı tahtına çıkmasını sağlayıp onun Müslümanlığı kabul etmesinde de büyük payı olan Emir Nevrûz, devlet kademelerine kendi adamlarını yerleştirmek ve ülkeyi oğulları arasında pay etmekle suçlanmış ayrıca Memlûklerle işbirliği içinde olduğu dahi iddia edilmişti.⁶⁴ Sebep ne olursa olsun Gazan, Nevrûz'un yakalanması amacıyla Emir Kutlugşâh'ı 12 Şaban 696 (5 Haziran 1297)'da Horasan'a gönderdi. Neticede Emir Nevrûz Herât'ta Melik Fahreddin Kert'in hilesi sonucunda yakalanarak idam edildi. Bununla birlikte Nevrûz'un giriştiği isyan sırasında Neküderilerden adam topladığı ve onlardan bu aşamada yararlandığı kaynaklar taraflarından belirtilmektedir. Ancak Emir Nevrûz ile hareket eden Neküderî topluluğunun kimin komutası altında olduğu tam olarak belirlenememiştir.⁶⁵

Çağatay'ın torunlarından Bucay'ın torunu Abdullah 698 (1298-1299) senesine kadar Neküderilerin hâkimiydi. Ondan sonra Barak'ın oğlu Duva onu çağırır, tutukladı ve kendi oğlu Kutlug Hoca'yı onun yerine gönderdi.⁶⁶ Aynı yıl Buka isimli bir Neküderî emiri üç bin adamı ile Herât şehrine geldi.⁶⁷ Emir Buka ve Neküderiler Herât'a gelmeden önce zor ve çetin merhalelerden geçtiler. Aslında Gazan Han, Neküderilere Irak memleketinde yurtlar, otlaklar, yazlık ve kışlaklar tahsis etmişti. Onlardan bu diyarda hırsızlık yapmalarını ve yol kesmemelerini istedi. Çünkü Neküderilerin tabiiyeti ve adetleri eskiden beri hırsızlık ve yol kesmekti. Bundan dolayı da Gazan Han'ın hükmünden tedirgin oldular. Bu sırada yollardaki diğer bir taifenin yaptığı hırsızlığın sorumlusu olarak görülüp yağma ve çapulla suçlanmaları Buka emrindeki Neküderilerin Irak'tan göç etmeleri için bir fırsat doğurdu. Bu töhmet ve suçlamaları da bahane ederek giriştikleri ufak çaplı çarpışmalar sonrası toplanıp Irak'tan Kûhistân'a gittiler. Bir müddet

okunmuş ve bu topluluğun Ahmed Teküder'in ordularının bakiyeleri olduğu düşünülmüştür *The Târikh-e Sîstân*/Milton Gold, s.333.

⁶⁴ Ahmet Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi İlhanlılar-Memlûkler*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017, s. 73-76.

⁶⁵ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 421; *Reşîdüddin Fazlullah/İsmail Aka*, s. 263-270; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 119-130.

⁶⁶ Çağatay Han'ın sekiz oğlundan birisi olan Bucay'ın Muçi isminde oğlu bulunmaktadır ve o Gazne bölgesinde Karauna kabilelerini yönetmektedir. Muçi'den sonra onun Müslüman oğlu Abdullah, Duva'nın kendisini çağırıp tutuklayana kadar Karaunalı idare etti. *Reşîdeddin Fazlullah/Thackston*, C.II., s. 372; *Reşîdüddin Fazlullah/İsmail Aka*, s. 119. Christopher P. Atwood, Muçi'nin 1275 yılına kadar Kararunalı yönettiğini belirtmektedir. Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and The Mongol Empire*, Indiana University, Bloomington, Facts On File, 2004, s. 447.

⁶⁷ İsmi geçen Buka'nın kısa zaman önce hapse atılan Abdullah'ın oğlu Buka olma ihtimali bulunmaktadır. *Reşîdeddin Fazlullah/Thackston*, C.II., s. 373.

Melik Nasîreddîn Sicistânî'nin oğlu Şâh Ali'nin hizmetinde bulundular. Fakat davranışları sonucunda Kûhistân'da da istenmeyen bir topluluk haline geldiler ve oradan da ayrılarak Herât'a gittiler. Melik Fahreddîn Kert onlara Herât'ta bir yer verdi. Herât sakinlerinin reislerini yanına çağırdı ve her mahallede iskân ettirdiği Neküderî topluluklarının başına onlardan birisini tayin etti. At, silah ve giysi vererek Neküderîleri kendisine tabi kıldı. Ardından onları vilayet merkezine özellikle de Kûhistân, Ferâh ve Sicistân'ın muhafazasına memur etti.⁶⁸

Neküderîler bir süre bu mevzilerde yağma yaptılar ve çoğu Müslümanlardan müteşekkil ahaliyi katlettiler. Kısa zaman sonra Horasan tarafından Neküderîlerin zulmüne uğrayanlar Gazan Han'ın dergâhına kadar gidip Neküderîlerden dert yandılar. Gazan Han 699 (1299-1300) yılında Mâzenderân'da bulunan kardeşi Şehzâde Ölceytü'ye bu topluluğu cezalandırması için yarlıg gönderip ordusu ile Herât'a gitmesini ve Neküderîleri Melik Fahreddîn'den istemesini; eğer onları göndermekten kaçınırsa veya bahane ararsa Herât şehrini kuşatmasını, Neküderîleri, Gûrluları, Sencerîleri ve fitne ile şer ehlini kökünden sökerek perişan etmesini, şehrin fethinden sonra da halka zahmet vermemesini buyurdu. Gazan Han'ın yarlığı ulaştığının ertesi günü Mâzenderân'dan Nişâbûr'a gelen Şehzâde Ölceytü, Melik Fahreddîn'in huzuruna elçi yollayıp: *"Eğer vilayetinin sağlam kalmasını istiyorsan Emir Buka, Mahmud Şâh, Emir Ali ve Neküderî ordusunun yüzlük ve binlik emirlerini benim huzuruma gönder."* dedi. Elçi, Herât'a gelip Ölceytü'nün isteklerini Melik Fahreddîn'e sunduğu zaman, Melik endişelendi. Buka ile birlikte Neküderî emirlerini çağırıp: *"Şehzâde Ölceytü bir ordu ile geliyor. Benim iznim ve fermanım olana kadar hiçbir tarafa gitmeyeceğinize dair bana söz vermeniz gerekiyor."* dedi. Neküderîler, Melik Fahreddîn ferman vermediği sürece Şehzâde Ölceytü'nün huzuru da dâhil hiç bir yere gitmeyeceklerine dair eski bir Moğol geleneği olan kılıç, su ve altın üzerine yemin içtiler. Ertesi gün Melik Fahreddîn, Şehzâde'nin elçisini çağırdı ve Buka ile diğer Neküderî emirlerinin Afganistan'a yağmaya gideli bir ay olduğunu ve geldikleri zaman onları Şehzâde Ölceytü'nün kulluğuna getireceğini söyledi. Elçi geri dönüp Melik Fahreddîn'den işittiklerini Ölceytü'ye arz etti. Ölceytü, Melik'in sözlerinin yalan olduğunu ve kendisini oyalamaya çalıştığını biliyordu. Melik Fahreddîn ile arasında Neküderîleri teslim etme meselesinin böyle sonuçlanması üzerine Şehzâde, Herât'ı kuşattı. Melik Fahreddîn şehri terk

⁶⁸ Seyfi Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, s. 431,432; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 398,399; Gıyâseddîn b. Hü mâleddîn Hüseyinî Hândemir, *Habîbü's-Siyer*, C. III., (Neşr.: Muhammed Debîr Siyâkî), Tehrân 1362, s. 150.

ederek Amân Kûh (Eskelce Kalesi) kalesine kaçtı.⁶⁹ Şehzâde Ölceytü bir orduyu kaleye gönderip cenk etti. Muhasara altındaki kaleyi savunamayacağını anlayan Melik Fahreddîn, gece yirmi süvari ile dışarı çıkıp Gûr tarafına yöneldi. Ölceytü ordusuyla birlikte Herât kapısına gelip on üç gün muhasara ettikten sonra şehrin imam ve şeyhleri Şehzâde'den çıkış izni istediler. Şehzâde onları başışlayıp kuşatmayı kaldırdı. Yapılan anlaşma sonrası Şehzâde bölgeden ayrılırken Melik Fahreddîn, Herât emiri olarak görevine devam etti. Ölceytü, Şehzâdeliği sırasında kendisine karşı gelen Melik Fahreddîn ve Neküderilerin davranışlarını hiçbir zaman unutmayacak ve tahta oturur oturmaz Melik, Neküderiler ve Herât için düşüncelerini açık edecekti.⁷⁰ Bertold Spuler seferin sebebini Neküderilerin yok edilmesi olarak görmekte ve seferin hedefine ulaştığını iddia etmektedir. Ancak sonraki yaşananlardan Neküderilerin hâlâ bölge siyâsî hayatında faal olduğunu görmekteyiz.⁷¹

Seyf-i Herevî'de ayrıntıları ile anlatılan bu vaka Reşidüddîn tarafından kısa da olsa biraz farklı bir şekilde ele alınmıştır. Reşidüddîn, 698 senesinin Şaban (Mayıs 1299) ayının ilk günlerinde Tarım taraflarında oturmakta olan Karaunalardan Buka önderliğinde bin kişilik birliğin kaçtığını ve Irak yoluyla gidip Yezd ve Kirmân sınırlarından geçerek yollarda yağma yaptıklarını ve Neküderilerin Bînî-Gâv'ına vardıklarını aktarmaktadır. Müellif'in Buka'yı Karauna yöneticisi olarak görmesi ve Bînî-Gâv'da Neküderiler ile birleştiğini iddia etmesi Karaunalar ile Neküderilerin aslında aynı taife olmadığı ve birlikte hareket eden iki ayrı topluluk olduklarını akla getirmektedir.⁷²

Siyâsî vakalarda isminden sıklıkla söz ettiren Neküderiler yakaladıkları her fırsattan yararlanmayı da ihmal etmemişlerdir. Gazan Han'ın Şam'a doğru yönelmesi üzerine Neküderilerin bu dönemdeki lideri olan Kutlug Hoca 700 (1300-1301) yılında Fârs'ın boş kalmasını fırsat bilip oralara saldırmaya cesaret

⁶⁹ Herât şehrinin güney batısında dört fersah mesafedeki Amân Kûh (Eskelce) Kalesi, Melik Fahreddîn'in (1285-1307) ait olduğu Kert Hanedanlığı döneminde inşa edilmiştir. Barthold, *a.g.e.*, s. 107; Kert Hükümdarı Melik Gıyâseddîn'in oğlu Emir Gürî'ye Eskelce adında bir hisar yaptırmıştır. Mustafa Şahin, *Ortaçağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timürluların Yıkılışına Kadar)* (961-1507), Basılmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2013, s. 434.

⁷⁰ Seyf-i Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, s. 431-437; Muînüddîn Muhammed Zemçî İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Enşâf Medîneti Herât*, C.I., (Tash.: Muhammed Kâzım İmâm), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehrân 1338, s. 435,436; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 399, 400; Hândemir, *Habîbü's-Siyer*, C. III., s. 151; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 176.

⁷¹ Spuler, *a.g.e.*, s. 110, 111.

⁷² *Reşidüddîn Fazlullâh/Behmen Kerimî*, C. II., s. 937; *Reşidüddîn Fazlullah/İsmail Aka*, s. 275.

etti.⁷³ Kutlug Hoca bölgenin hâlini görünce on bin kişilik ordusunu Abaci Gürkan, Buka Yarguci ve Neküder Bahadır ile Fârs'a gönderdi. Bu ordu Fârs'a giderken ilk önce Kirmân'dan geçmesi gerekliydi. Neküderiler bu zamanda perişan bir halde olan Kirmân'ı aşarak Fârs'a gittikten sonra bölgeyi yağmaladılar.⁷⁴

Neküderî yöneticisi Kutlug Hoca'nın emriyle seferler düzenleyen Neküderî emirlerinin yanında bir de Herât emiri Melik Fahreddîn'in ordu saflarında mücadele eden büyük bir Neküderî grubu bulunmaktaydı. Melik, Neküderî askerlerini düzenlediği seferlere götürüyor ve çevresinde kendisine muhalif gördüğü şehir yöneticilerini sahip olduğu askeri kuvvetle hizaya getirmekte hiçbir sakınca görmüyordu. Melik'in hâkimiyet sahasını genişletme ve otoritesini kabul ettirme çabalarının olduğu bir dönemde İsfizâr melikleri Melik Hüsâmeddîn ve Melik Rükneddîn, Melik Fahreddîn'e sürekli muhalefet ediyor ve hiçbir zaman haraçgüzar olmayı kabul etmiyorlardı. Bunun üzerine 701 (1301-1302) yılında Melik Fahreddîn ordusu ile İsfizâr'a gitti. Oraya ulaştıktan birkaç gün sonra Melik Hüsâmeddîn ölmüş ve kardeşi Melik Rükneddîn mukavemet etmek için asker toplamıştı. Melik Rükneddîn, bir süre harp ettikten sonra İsfizâr'dan kaçtı. Ertesi gün Melik Fahreddîn de şehrin önünden geri çekildi. Melik Fahreddîn ikinci defa harp için İsfizâr'a gittiğinde birkaç günlük harbin ardından Melik Rükneddîn'in askerlerinden çoğunu öldürüp geri döndü. Melik Fahreddîn Neküderî, Herevî ve Gûrlulardan müteşekkil ordusu ile üçüncü defa İsfizâr'a gitti. Kısa zaman önce Irak ve Kûhistân üzerinden Herât'a gelip yerleşerek Melik Fahreddîn'in ordularında görev yapmaya başlayan Neküderîler onun kendilerine vermiş olduğu nimetlerden ziyadesiyle yararlandılar. Bunun karşılığında ise savaş meydanlarında sergilemiş oldukları cesaretleriyle bölgede Kert Hanedanı'nın gücüne güç kattılar.⁷⁵

Herât emiri Melik Fahreddîn ve Neküderîler için işler her zaman böyle yolunda gitmeyecekti. Çünkü Gazan Han'ın vefatından sonra İlhanlı tahtuna oturan Ölceytü Sultan'ın Neküderîler ve Melik Fahreddîn hakkındaki olumsuz düşünceleri şehzâdeliği süresince sınırlı kalmamıştı. Ölceytü, şehzâdeliği döneminde kendisine kılıç çeken Melik ve yandaşları olan Neküderîler hakkındaki asıl planlarını İlhanlı tahtına oturduğu gün açık edecek ve Danişmend Bahadır ile büyük bir orduyu Herât'a göndererek yapılanların intikamını almak isteyecektir. Ölceytü Sultan:

⁷³ *Reşîdüddîn Fazlullâh/Behmen Kerîmî*, C. II., s. 773; *Reşîdüddîn Fazlullâh/İsmail Aka*, s. 119.

⁷⁴ Vassâf'ın bu seferdeki komutanlar arasında verdiği Abaci Gürkan ilerleyen dönemlerde Neküderîlerin en önemli komutanlarından biri olacaktır. Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 201,202.

⁷⁵ Seyfi Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, s. 443,444.

“*Melik Fahreddîn bana kılıç çekti ve Herât halkı benimle savaştı. Hak Teâlâ'nın saltanatı bana emanet ettiği günde huzurumuza gelmedi, boyun eğmedi, hizmet etmedi ve bağlılığını sunmadı. Şimdi cesur emirlerimden bir tanesinin ordusuyla Herât'a gitmesini, Melik Fahreddîn'i bölgede toplanmış bulunan Neküderiler ile huzurumuza getirmesini, sikke ve hutbelerde büyük lakaplarımız ve ismimizin yazılmasını istiyorum.*” dedi.⁷⁶ Ölceytü Sultan'dan aldığı emir doğrultusunda ilerleyen Danişmend Bahadır, Herât Ovası'na ulaştı. Ardından ordusunun önde gelen emirlerinden iki kişiyi Melik Fahreddîn'in huzuruna gönderip: “*Âdil Padişah Ölceytü Sultan'ın hükmüyle Neküderileri bana teslim et ve Câm ile Serâhs'dan Herât'a getirip yerleştirmiş olduğum halkın yurtlarına dönmelerine izin ver.*” dedi.⁷⁷ Ancak Melik Fahreddîn kendisinden istenen Neküderileri teslim etmeyeceğini söyleyerek Bahadır'ın bu talebini reddetti.⁷⁸

Danişmend Bahadır aldığı olumsuz cevap karşısında savaş hazırlıklarına başladı. Danişmend Bahadır, Herât'a ulaşmadan önce Melik Fahreddîn'in hükmüyle Herât vilayetinde Kâdılkudât olan Mevlânâ Veciheddîn Neseî, bir fırsatını bularak Herât'tan ayrılmış, Nişâbûr'a ulaştığı zaman da Danişmend Bahadır'ın huzuruna çıkmıştı.⁷⁹ Ardından Melik Fahreddîn ile bir miktar Neküderî hırsızın şehir halkını helak ettiğini söyleyerek onu Herât'ı muhasara etmeye ve Melik ile savaşmaya teşvik etmişti. Baştan beri Herât'ı kuşatmayı düşünen Danişmend Bahadır aradığı fırsatı yakalamıştı. Ancak kuşatmanın uzun ve çetin bir süreç olduğunu bilen Bahadır, Melik ile anlaşma yolunu seçip Amân Kûh Kalesine çekilmesi şartıyla Herât'a sahip olmaya gayret gösterdi. Nihayetinde aldığı ahidnâme ile Amân Kûh kalesine gitmeyi kabul eden Melik, Herât'ı Gûrlu emirlerinden Muhammed Sâm'a emanet etti. Muhammed Sâm ile Emir Danişmend Bahadır arasında Herât şehrinde süren üstünlük mücadelesi Sâm'ın Bahadır'a kurmuş olduğu pusu ile sonuçlanmış ve Bahadır öldürülerek büyük bir İlhanlı emiri tedbirsizliğinin kurbanı olmuştur. Nihayetinde Neküderileri ele geçirmek ve Melik Fahreddîn'e bir ders vermek gayesiyle başlayan bu sefer Neküderiler yakalanamadan ve Emir Bahadır'ın suikast sonucu öldürülmesinin ardından başarısızlıkla neticelenmiştir. Ancak kısa zaman sonra Ölceytü Sultan'ın emriyle bölgeye gelen Bahadır'ın oğlu Emir Bucay, Muhammed Sâm'ı öldürerek

⁷⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Şeyl-i Cami'ü't-Tevârih-i Reşidî*, (Neşr: Hânâbâ Beyânî), Tehrân 1318 (1938), s. 19,20; Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 461, 462.

⁷⁷ İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, C.I., s. 442; Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 463.

⁷⁸ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 464; Hâfız-ı Ebrû, *Şeyl-i Cami'ü't-Tevârih*, s. 20,21; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V., s. 444,445.

⁷⁹ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 465.

Emir Yasavul ile birlikte Horasan'ın tamamını uzun bir süre huzur ve refaha kavuşturdu.⁸⁰

712 (1312-1313) yılında Çağatay Hanı Kebek, ulusunu içerisine düştüğü kargaşadan çıkararak büyük kardeşi, bu sırada Neküderilere ve Hindistan boylarına hâkim olan İsen Buka'ya haber yolladı ve onu Çağatay tahtı için davet etti. İsen Buka küçük kardeşi İtkul'u kendi yerine Neküderilerin başına geçirdi ve Binî-Gâv yurdundan ayrıldı.⁸¹ 713 (1313-1314) yılına gelindiğinde Duva'nın torunu ve Neküderilerin idarecilerinden Kutlug Hoca'nın oğlu Şehzâde Davud Hoca, Gazne'yi ele geçirip çok sayıda asker ile Horasan sınırına yöneldi. Neküderilerin yöneticisi Kutlug Hoca, oğlu Davud Hoca'yı Gazne ve Germsîr hududundaki su kenarına göndermiş ve Şâburgân'ın uzak bir sınır bölgesini kendi vekili olarak ona yaylak ve kışlak yapmıştı. Neküderî emiri Abaci'nin oğlu, Duva'nın damadı Timur Gürkan ve Neküderilerden bir taife bu bölgelerde hayvan otlatıyorlardı ve Davud Hoca'nın askerleri yüzünden sıkıntıya düşüp zarara uğruyorlardı. Bundan dolayı Ölceytü Sultan'a bir mektup gönderip yapılacak yardım sonrası Davud Hoca'yı kovabileceğini ve kendisiyle birlikte olan güçlü ve atlgan savaşıçılardan oluşan yirmi bin kişilik ordusuyla Sultan'a karşı kulluğunu artıracakını bildirdi. Ölceytü Sultan, civardaki askerlerinden gücü yetenlerin Timur Gürkan'a yardım etmesini buyurdu. 1312 (711) yılının başlarında Timur, yanındaki Neküderileriyle birkaç şehzâdenin desteği ve ayrıca Horasan ordularından aldıkları yardımla Davud Hoca'yı yurdundan attular. Davud Hoca, kaçarken Amuye ırmağından karşıya geçti ama bu sırada üç bin adamı boğuldu; geride kalan evleri ise Timur ve Neküderiler tarafından yağmalandı.⁸²

706 (1306-1307) yılında Herât muhasarası sırasında Amân Kûh Kalesi'nde ölen Melik Fahreddîn'in ardından Kert Hanedanlığı'nda çift başlılık meydana gelse de 707 (1307-1308) yılında Ölceytü Sultan'dan yarlıg alan Melik Fahreddîn'in kardeşi Melik Gıyâseddîn, Herât ve çevresinin yeni yöneticisi olarak görev yapmaya başlamıştı. Aslında Neküderiler ile Kert Hanedanlığı arasındaki iyi ilişkiler geride kalmış ve bu yönetim değişikliği bir süreliğine bölgedeki iki gücün sorunlar yaşamasına sebep olmuştu. 716 (1316-1317) yılında Melik Gıyâseddîn,

⁸⁰ Ömer Subaşı, "Ölcâyütü Sultan Dönemi Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 43 Spring I. 2016, s.296-308.

⁸¹ Ebû'l Kâsim Abdullâh b. Ali b. Muhammed Kâşânî, *Târih-i Olcâyütü Sultân*, (Neşr.: Mehîn Hambelî), Tehrân 1348 (1969), s. 149,150; Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu, (İnceleme ve Çeviri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s. 182,183.

⁸² Kâşânî, *Târih-i Olcâyütü Sultân*, s. 152,201; Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 595-598.

hisarında bir ay kalıp dinlendikten sonra kaleden dışarı çıkarak İsfizâr sınırına ulaştığı zaman kulağına Neküderî yöneticilerinden Avcı Bala isimli bir emirin kendi hanesini Kûhistân'dan Germşîr'e götürdüğü haberleri geldi. Ayrıca o an itibariyle İsfizâr sınırına üç fersah mesafede yağma yaptığını ve ertesi gün de Melik'e saldırma niyetinde olduğunu öğrendi. Melik Gıyâseddîn gelişmelerden haberdar olduktan bir gün sonra süvari ve piyadelerden müteşekkil bir ordu meydana getirip Avcı Bala'nın arkasından gönderdi. Avcı Bala'nın karargâhına yarım fersah kala meşhur savaşçıların dinlenip soluklanması için eğlenceler düzenlenip davulların çalınmasını buyurdu. Bu sırada Avcı Bala, Neküderîlerden oluşan bin kişilik bir süvari birliği ile onları karşıladı. O gün akşam namazına kadar her iki taraf da şiddetle mücadele etti. Melik namazdan sonra bütün ordusunu Avcı Bala'nın kuvvetleri üzerine gönderdi ve Neküderîlerden çoğunu katletti. Avcı Bala, Melik Gıyâseddîn ve askerlerinin cesaretini görünce harp etmekten yüz çevirdi. Bundan dolayı da Neküderî askerlerinin yenilgisi kaçınılmaz oldu. Avcı Bala, çocuklarını, kadınlarını, sürülerini ve otağını arkada bırakarak kaçtı. Hatunlar ve çocukların çoğu Melik Gıyâseddîn'in askerlerine esir düştü. Melik, Neküderîlere yaşatmış olduğu bu ağır yenilgiden bir gün sonra muzaffer bir şekilde sınırsız ganimet ve sayısız esirle Herât şehrine doğru hareket emri verdi.⁸³

İlk bakışta yaşananlardan Neküderîler ile Herât emiri Melik Gıyâseddîn arasındaki sorunlar büyüyerek devam edecek gibi görünse de meydana gelecek olan bir isyan bölgenin iki önemli gücünü yine aynı safta buluşturacaktır. Çağatay Hanlığı'nın Horasan üzerindeki emellerini bu dönemde harekete geçiren Çağatay şehzâdeleri Kebek ve Yesavur birkaç kez Horasan'a akınlar düzenlemiş ve bölgeyi yağmalamıştı. Ölceytü Sultan bu mevzulara bir son vermek için Şehzâde Ebû Saîd'i Horasan'a tayin edince gidişatı değiştiren bir olay gerçekleşti. Çağatay şehzâdesi Yesavur, taraf değiştirdi ve maiyeti ile birlikte İlhanlı şehzâdesi Ebû Saîd'e sığındı. Ölceytü Sultan bunu haber alınca Yesavur'a izin vererek onun Belh, Kûhistân, Kabil'den Kandahâr ve Germşîr'e kadar olan bölgelere yerleşmesine müsaade etti. Ancak Çağatay şehzâdesi Kebek, Yesavur'un peşini bir türlü bırakmadı. Ölceytü Sultan, Kebek'in niyetini öğrendikten sonra Yesavur'a yardım amacıyla Ali Kuşçi ve Kurmişi gibi komutanların idaresinde bir ordu gönderdi. Bu komutanlar Herât taraflarından Mâverâünnehir'e doğru yöneldiği sırada Herât emiri Melik Gıyâseddîn de Neküderî, Gûrlu, Belûcî, Halac ve Sencerîlerden

⁸³ Seyf-i Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, s. 637, 638.

oluşan ordusuyla onlar ile birlikteydi. Nihayetinde müttefik İlhanlı kuvvetleri Kebek'i yenerek Ceyhun'un doğusuna attılar.⁸⁴

Ölceytü Sultan'ın son dönemlerinde Badgis ve çevresine yerleşen Yesavur, Sultan'ın ölümünden hemen sonra yeni sultan Ebû Saîd'in çocuk yaşta olmasını fırsata çevirmek istedi. Tam da bu sırada Şehzâde Yesavur'un beklediği fırsat doğdu. 718 (1318-1319)'de Kıpçak hanı Özbek Han ve güneyde Memlûklü askerleri ansızın İlhanlı topraklarına saldırdılar. Çıkan bu kargaşadan yararlanmak isteyen Yesavur, Sultan Ebû Saîd'e karşı isyan etmeye karar verdi. Aynı yıl içinde Yesavur, Kandahâr ve Gernsîr tarafından Sîstân'a doğru hareket etti. Oraya vardığında bölgenin valisi olan Melik Nâsireddîn'e vaat, korkutma, gözdağı ve tehdit içeren bir mektup yazdı. Mektup, kendisine ulaştığı zaman Nâsireddîn kaygılandı. Ardından itaat etmeyi ve haraçgüzar olmayı kabul etti. Sonrasında Sîstân vilayetinin malını gerektiği şekilde harcaması için Şehzâde Yesavur'un huzuruna yolladı.⁸⁵

Bu esnada dönemin en önemli Neküderî yöneticilerinden birisi olan Abaci'nin oğlu Timur Gürkan bir mektup gönderip: “*Ben meşhur birkaç Neküderî emiri ve bütünü Neküderî askerleri ile Yesavur'un can ve malını arzu etmekteyiz. Ayrıca onu yakalamak için de bir fırsat kollamaktayız.*” diyerek Melik Nâsireddîn'i fikrinden döndürmeye gayret etti. Melik, almış olduğu bu mektup vasıtasıyla konuya vakıf olduğu zaman harp hazırlıkları yaptı ve mal tahsisi için yanında kalan Yesavur'un elçilerinden üç tanesini katletti. Bu sırada Yesavur, Sîstân'a on fersahtan fazla yaklaşmadı. Sîstân'ı muhasara etme niyeti vardı. Ancak Neküderîlerin hainliğinden ve hilelerinden haberdar olunca Sîstân'ı terk edip Neküderîlerin otağlarına yönelerek onların serdarı olan Neküderî emiri Timur Gürkan'ı yakalayıp katletti. Ardından kendi otağına geri döndü ve Horasan taraflarındaki karışıklıklar ile meşgul olmak için o tarafa yöneldi.⁸⁶

Şehzâde Yesavur, 718 yılının Cemâziyelâhir'inin⁸⁷ (Ağustos 1318) ortasında kalabalık bir ordu ile Horasan'a doğru harekete geçti. Yesavur, Herât Meliki

⁸⁴ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 643; Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, s. 214.

⁸⁵ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 674,675; Hâfız-ı Ebrû, *Şeyl-i Cami ü't-Tevârîh*, s. 89.

⁸⁶ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 676,677; Hâfız-ı Ebrû, *Şeyl-i Cami ü't-Tevârîh*, s. 90; Kemâleddin Abdürrezzâk b. Celâleddin İshâk es-Semerkindî, *Matla ü's-Sa'îdeyn ve Mecma ü'l-Bahreyn*, (Neşr.: Abdülhüseyn Nevâî), Tehrân 1974, s. 35,36; Hândemir, *Habîbü's-Siyer*, C. III., s. 202,203; Ömer Subaşı, “Horâsân'da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı”, *Manas Journal of Social Studies*, C. V., sy. I., 2016, s. 290.

⁸⁷ Hâfız-ı Ebrû'ya göre bu olay Cemâzeyilevvel ayında vukua bulmuştur.. Hâfız-ı Ebrû, *Şeyl-i Cami ü't-Tevârîh*, s. 91.

Gıyâseddîn'e vaatleriyle dolu bir mektup göndererek yanına çekmeye gayret etti. Ancak Melik kedisine yapılan teklifleri kabul etmedi.⁸⁸ Sefer hazırlıkları tamamlandığı zaman Şehzâde Yesavur, Mâzenderân'a gitmek için harekete geçti ve 718 yılının Recep ayında (Ağustos-Eylül 1318) ordusuyla Herât Ovası'ndan geçti. Melik Gıyâseddîn, Herât'ın kapılarını isyancılara kapattı. Yesavur'un giriştiği Mâzenderân istilasından geri dönüşünde Herât'a saldırma niyetinde olduğunu öğrenen Melik Gıyâseddîn, gerekli tedbirleri almak amacıyla İsfizâr ve Herât'a gitti. Bölgedeki kalelerde bulunan adamlarını getirmek niyetiyle at sürdü. Neküderî, Afgan, Halaç, Belûcî ve Gûrlulardan topladığı bir orduyu kendi yanında şehre getirdi.⁸⁹

Bu sırada Şehzâde Yesavur'un önemli komutanlarından Emir Mübârekşâh, 719 yılının Safer ayının on birinde (3 Nisan 1319) ordusu ile geceleyin Baştan Deresi'ne geldi ve Çarşamba günü sabah Kahdestân'da Belûcîlerin otlamakta olan koyunlarını sürüp götürdü. Melik Gıyâseddîn, Emir Abaci komutası altında Neküderîleri ve savaşçı Gûrluları o tarafa gönderdi. Bu sırada Belûcîlerin şefi olan Şâh Belûc yanındaki birkaç kişiyle muhalifler ile Kahdestân'da harp etmekle meşgul olduğu vakit şehirden Emir Abaci'nin idaresinde, Neküderî, Gûrlu ve Herevîlerden oluşan bin kişilik bir ordu geldi. Şehirden süvari ve piyade yardımı geldiği sırada Emir Mübârekşâh'ın ordusu yavaş yavaş geri çekiliyordu. Melik'in askerleri de takip amaçlı onların arkasından gidiyordu. Karoh Deresi yakınına ulaşana kadar yollarına devam ettiler.⁹⁰ Herât ordusu onların arkasından gitmeye çok hevesliydi. Ancak Neküderî emiri Abaci, Melik Gıyâseddîn'in hükmü gereğince onlara mani oldu ve gitmelerine müsaade etmedi.⁹¹

⁸⁸ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 684,685; Hâfız-ı Ebrû, *Ẓeyl-i Cami'ü't-Tevârih*, s. 94,95; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, C. V, s. 489; İsfizârî, *Ravzâtü'l Cennât*, C.I., s. 474.

⁸⁹ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 695,696.

⁹⁰ Seyf-i Herevî, *Târihnâme-i Herât*, s. 696,697; Hâfız-ı Ebrû, *Ẓeyl-i Cami'ü't-Tevârih*, s. 107; İsfizârî, *Ravzâtü'l Cennât*, C.I., s. 478.

⁹¹ 719 (1319) yılında Herât ve çevresinde bu olaylar yaşanırken farklı bir Neküderî grubu Yezd ve çevresinde faaliyet içerisindeydi. Sultan Ebû Saîd'in emri doğrultusunda Emir Muhammed, Yezd'in idaresini el aldığı zaman Sistân yakınlarından Nevruz, Tümen ve Körpe (Körbe) isimli üç yöneticinin komutasında seksen Neküderî Yezd'e saldırdı. Bunu haber alan Emir Muhammed altmış askerini yanına alarak Neküderîlerin kampına doğru at sürdü ve hiç vakit kaybetmeden onlara saldırdı. Neküderîler giriştikleri mücadele sırasında ellerinden geldiği kadarıyla Emir Muhammed ve adamlarına karşı direndiler. Ancak Yezdîlerin karşısında dayanamayan Neküderîler kurtuluşu kaçmakta buldular. Emir Muhammed, Neküderîleri takip etmeye başladı ardından Neküderî yöneticilerinden Nevruz'u öldürdü ve Körpe'yi de esir aldı. Emir Muhammed, Körpe'yi demir bir kafesin içerisine koydu; Nevruz'un ise boynunu vurdu ve kafasını Sultan Ebû Saîd'e gönderdi. Dağılmış bir şekilde geri çekilen Neküderîler yeniden toparlandılar ve ölenlerin intikamını almak için dört yüz atıyla yola çıktılar. Neküderîlerin hareketini haber alan Emir Muhammed onlarla savaşmak için yetmiş savaşçıyla şehirden dışarı çıktı. Yapılan mücadele sırasında Emir,

Şehzâde Yesavur isyanı sırasında Herât ve çevresini koruyan Melik Gıyâseddîn'in ordularında görev yapan Neküderilerin emiri Abaci'nin Kert Hanedanlığı'na hizmeti bununla da sınırlı kalmayacak ve ilerleyen yıllarda da kendisine verilen görevleri başarıyla yerine getirecektir. 721 Rebûlevvel'de (Mart-Nisan 1321) Melik Gıyâseddîn'in oğlu Melikzâde Şemseddîn'in fermanı ile Herât ordusu Ferâh'ı yağmalayıp Ferâhlılar ve Belûcilerden çok kişiyi katletti. Kısa zaman önce Horasan İlhanlı emiri Hüseyin, Herât askerleri için beş yüz eşek yükü yemin temin işini Ferâh emiri Melik Yınaltegin'e havale etmişti. Melikzâde Şemseddîn, Emir Hüseyin'in altamgasını Yınaltegin'e göndererek Emir'in buyruğunun yerine getirilmesi ve belirlenen iaşenin Herât'a gönderilmesini istedi. Melik Yınaltegin kendisine bu haberi getiren elçileri çağırıp: "*Bilinsin ki ben bu vilayetin mal ve yeminden hiçbir şeyi Herât'a vermeyeceğim.*" dedi. Elçiler Herât'a gelerek orada işittikleri sözleri Melikzâde Şemseddîn'e iletiler. Melik duydukları karşısında çok kızdı ve ertesi gün Emir Abaci'yi iki bin Neküderî süvari ile Ferâh'a saldırmaya memur etti. Abaci ve Neküderî emirleri Ferâh hududuna ulaştıkları zaman iki gün boyunca Ferâh ve çevresine saldırarak yaklaşık yirmi bin koyun ve çok sayıda ganimet ele geçirdiler. Bu sırada yağmaladıkları bir hisarda yaklaşık yetmiş Belûcîyi katlettiler. Bu durumdan haberdar olunca Yınaltegin derhal Ferâh askerlerinin tamamını piyade ve süvari yaptı. Ardından savaşmak niyetiyle şehirden dışarı çıktı. İki ordu karşılıklı saf tuttular. Bu sırada Neküderîlerden birkaç süvari öne çıkarak Ferâhlıları bu savaştan vazgeçirmeye çalıştırsa da Yınaltegin Neküderîlerin sözlerini işittiği zaman sinirlenerek hemen öne atıldı. Otağının ve askerinin reisleri şüphe ve biraz da muhalif düşünceleriyle Yınaltegin'e Melikzâde Şemseddîn'in askerlerinin yani Neküderîlerin sayılarının çok olduğunu ve bundan dolayı da mücadele için öne atılmamasını söylediler. Ferâh'ın önde gelen kişilerinden bu sözleri duyunca Yınaltegin endişelendi ve bir saat sonra geri çekilme kararı aldı. Neküderîler onun çekilmesinden hoşnut oldular. Ertesi gün hadsiz ve hesapsız ganimet ve çok sayıda esir ile geri döndüler ve dört gün sonra Herât'a Melik Şemseddîn'in huzuruna vardılar.⁹²

Neküderîleri yenilgiye uğrattı ve Neküderî yöneticilerinden Tümen'i öldürdü. Emir Muhammed şehre geri döndü ve Tümen'in başını İlhanlı merkezine gönderdi. Bu savaşlardan sonrada Emir Muhammed muhtelif zamanlarda Neküderîler ile mücadeleye girişti ve on üç-on dört yıl içerisinde onlarla yirmi bir savaş yaptı. Hândemir, Habîbü's-Siyer, C. III., s. 276; Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, (Neşr: İrec Eşâr), Tehran 1345, s.82,83; Seyf-i Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, s. 697.

⁹² Seyf-i Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, s. 783-786.

Sonuç

Moğol tarihi boyunca isimleri kan ve ölümle özdeşleşen Neküderiler, alelade giysiler ve deriden zırhlarıyla dur durak bilmeden Hürmüz Boğazı'ndan Hindistan sınırına kadar neredeyse bütün şehir ve yerleşim yerlerinde bir asır boyunca yöre halkını yağma ve çapulla baskı altına aldılar. Bu topluluk XIII. yüzyıl sonrası kaleme alınan Farsça kaynaklarda, Ermeni-Gürcü tarihlerinde ve seyyahların gezi notlarında isminden sıklıkla söz ettirmişti. Ögedey Kağan'ın emri doğrultusunda Deşt-i Kıpçak'tan gelerek Afganistan'a yerleşen Neküder Noyan'ın sevk ve idaresindeki birliklerle Sistân taraflarında başına buyruk hareketlere girişmesi sonraki dönemlerde yaşanacak yağma ve ölümlerin birer habercisiydi. Neküderiler zaman zaman kendi çıkarları için bölgedeki idarecilerin emirleri doğrultusunda devlete hizmet etmek zorunda kaldılar. Ancak İlhanlı tabiiyeti altında Gazan Han tarafından Irak'a yerleştirilen bir grup Neküderî, bölgeyi terk etmeyi tercih ederek yurt arayışına girişmişleri kendileri için yeni bir dönemin başlamasına da ön ayak oldu. İstila ve yağmayla hayatlarını idame ettiren bu topluluk için kısa zaman sonra Herât'taki Kert Hanedanlığı hizmetine girmek bir kurtuluş vesilesi olmuştu. Çünkü Neküderiler, Kert idareciler vasıtasıyla Herât ve çevresine yerleşerek daha düzenli bir hayat yaşamaya başlamışlardı. Tabii olarak bu, Kertler için de özellikle asker temini açısından bulunmaz bir nimetti. İlhanlı sınırları dâhilindeki faaliyetlerine ara vermeden devam eden bu Neküderî topluluğundan başka farklı Neküderî birlikleri de Kutlug Hoca gibi Çağatay Şehzâdelerinin idaresi altına girmiş ve özellikle Binî-Gâv'da bu Şehzâdelerin idaresinde uzun zaman siyâsî hayattaki etkilerini sürdürmüşlerdi.

İlhanlı-Çağatay sınırında siyâsî otoriteye karşı ayakta durabilmek için değişken politikalarıyla göçebe yaşam tarzlarını devam ettiren Neküderileri, tarihi kaynaklar dönem dönem İlhanlı ordu saflarında görev yapan Karaunalar ile bir olarak görmüş ve iki grubu da aynı taife olarak düşünmüşlerdir. Ancak Reşîdüddîn gibi müelliflerin eserleri incelendiğinde Neküderiler ile Karaunaların aslında birlikte hareket eden, aynı coğrafyayı paylaşan, iki ayrı topluluk olduğu sonucuna varmak mümkündür. Ayrıca sonraki yüzyıllarda kaleme alınan eserler tetkik edildiğinde hem Karaunalara hem de Neküderilere rastlanabilmektedir. Öyleyse bundan sonraki adımda Neküderiler ile Karaunaların kesin ayrımı yapılmalı ve Afganistan coğrafyasında bu gün hâlâ hayatlarını sürdüren Hazaralar konusu yapılan bu ayırım sonrası yeniden gözden geçirilmelidir.

KAYNAKLAR

- Abul Fazl Allâmi, *The Ain-ı Akbari*, (Trans.: Colonel H. S. Jarrett), Vol. II. Calcutta 1891.
- Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib, *Târih-i Cedid-i Yezd*, (Neşr.: İrec Efşâr), Tehrân 1345.
- Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, (Çev.: Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.
- Atwood, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and The Mongol Empire*, Indiana University, Bloomington, Facts On File, 2004.
- Barthold, W., *Tezkire-yi Coğrafiyâ-yı Târih-i İran*, (Terc.: Hamza Serdâdver), Tehrân 1308.
- Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Deveti't-Turkiyye*, (Çev.: Hüseyin Polat), TTK Yay., Ankara 2016.
- Bellew, H.W., *An Inquiry Into The Ethnography of Afghanistan*, London 1891.
- Bosworth, Clifford Edmund, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz, (247/861 to 949/1542-3)*, Costa Mesa, California and New York 1994.
- Boyle, John Andrew, *The Successors of Genghis Khan*, New York and London 1971.
- _____, “The Mongol Commanders in Afghanistan and India According to the Tabaqât-ı Nâsûrî of Jûzjâni”, *Islamic Studies, Islamic Research Institute, International Islamic University*, Vol. 2, No.2, Islamabad (June 1963), ss. 235-247.
- Browne, Edward G., *A History of Persian Literature Under Tartar Dominion (A.D. 1265-1502)*, Cambridge 1920.
- Cleaves, Francis Woodman, “The Mongolian Names and Terms in The History of The Nation of The Archers by Grigor of Akanc”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No. 3/4 (Dec., 1949), ss. 400-443.
- Durak, Neslihan, *Hezâreler/Hazaralar*, Malatya 2008.
- Ebû'l Abbâs Muînuddîn Ahmed b. Şihâbuddîn Ebû'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, (Neşr.: İsmâil Vâiz Cevâdî), Tehrân 1310-1350.
- Ebû'l Kâsim Abdullâh b. Ali b. Muhammed Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, (Neşr.: Mehîn Hambelî), Tehrân 1348 (1969).
- Erdem, İlhan, “Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 3, (1997), s. 106-112.

- Erdoğan, Coşkun, *Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016.
- Fahrüddîn Ebû Süleyman Dâvûd b. Tacüddîn Fahr-i Benâketî, *Târîh-i Benâketî (Ravzat ülî'l-elbâb fi tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb)*, (Neşr.: Câfer Şîâr), Tehrân 1343 (1969).
- Fasîh Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Hâfi, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II., (Neşr.: Mahmud Ferruh), Meşhed 1340 (1961).
- Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev.: İlyas Kamalov), Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- Gıyâseddîn b. Hümâleddîn Hüseyinî Hândemir, *Habîbü's-Siyer*, C. III., (Neşr.: Muhammed Debîr Siyâkî), Tehrân 1362.
- Gregory Abûl-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II., (Süry. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev.: Ömer Rıza Doğrul), TTK. Yay., Ankara 1999.
- Gülensoy, Tuncer, Küçüker, Paki, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul 2015.
- Güngören, Ömer, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Yol Yayınları, 2015.
- Hâfız-ı Ebrû, *Şeyl-i Cami'ü't-Tevârîh-i Reşidî*, (Neşr.: Hânâbâ Beyânî), Tehrân 1318 (1938).
- Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, (Neşr.: Abdülhüseyin Nevâî), Müessesesi-i İntişarat-ı Emîr Kebîr, Tehrân 1944.
- _____, *Târîh-i Güzide*, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK. Yay., Ankara 2018.
- Hudûdü'l-Âlem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, V. Minorsky, (Çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- Hussain, Mohammad, *The Hazaras of Afghanistan: A Study of Ethnic Relations*, McGill 2003.
- Kartlis Tskhovreba*, (A History of Georgia), (Trans.: Dmitri Gamq'relidze, Ed.: Roin Metreveli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- Kemâleddîn Abdürrezzâk b. Celâleddîn İshâk es-Semerkandî, *Matla'ü's-Sa'deyn ve Mecma'ü'l-Bahreyn*, (Neşr.: Abdülhüseyin Nevâî), Tehrân 1974.
- Konukçu, Enver, "Berke Han", *İA* C. 5. s. 506-507.
- _____, "Ebül-Fazl El-Allâmî", *İA* C. X. s. 313-314.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Çev.: Altay Tayfun Özcan), Selenge Yay., 2015.

- Köse, Bayram Arif, “Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII., sy. 41, Aralık 2015, s. 471-484.
- Marko Polo Seyahatnamesi*, C. I. (Yay. Haz.: Filiz Doküman) Kervan Kitapçılık, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991.
- Mir Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh Mirhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, 903/1498, C. V., Müessese-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pirûz, Tehrân 1339.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (İng. Çev.: E.Denison Ross, Türk. Çev.: Osman Karatay), Selenge Yay., İstanbul 2006.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsuvî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, (Çev.: Mustafa Uyar), Ötüken Yay., İstanbul 2016.
- Mousavi, Sayed Askar, *The Hazaras of Afghanistan, An Historical, Cultural, Economic and Political Study*, Curzon 1998.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed b Şabânkâreî, *Mecma'û'l-ensâb*, (Neşr.: Mir Hâşim-i Muhaddis), Tehrân 1376.
- Muînüddîn Muhammed Zemçî İsfizârî, *Ravzâtü'l Cennât fî Evsâf Medîneti Herât*, C.I., (Tash.: Muhammed Kâzım İmâm), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehrân 1338.
- Neamet Ullah, *History of The Afghans*, (Trans.: Bernhard Dorn), London 1836.
- Örs, Derya, *Tarih-i Olcaytu, (İnceleme ve Çeviri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Özgüdenli, Osman G., *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- Poladi, Hassan*, The Hazâras, *Mughal Publishing California* 1989.
- Reşidüddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih, (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Kelejani), TTK. Yay., Ankara, 2013.
- Reşidüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'û't-Tevârih -718/1318-*, C. I., (Yay./Haz.: Behmen Kerîmî), Tehrân 1983.
- Reşideddin Fazlullah, *Câmi'û't T evârih*, C.II., (Terc.: W.M. Thackston), Harvard Üniversitesi 1998.
- Rüknüddîn Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*, C. XLII, Beyrut 1998.

- Rybatzki, Volker, *Die Personennamen und Titel Der Mittelmongolischen Dokumente*, Helsinki 2006.
- Schurmann, H. F., *The Mongols of Afghanistan, An Ethnography of The Mongols and Related Peoples of Afghanistan*, Mouton&Co 1962.
- Sağlam, Ahmet, *Suriye’de Hâkimiyet Mücadelesi İlhanlılar-Memlûkler*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.
- Ser Marco Polo, *The Venetian, Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, (Trans.: Edit, Not, Map and other Illustrations Colonel Henry Yule), London 1875.
- Seyf İbn Muhammed İbn Yakub el-Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, (Neşr.: Muhammed Zübeyr es-Sıddîkî), Calcutta 1944.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev.: Cemal Köprülü), Ankara 1957.
- Subaşı, Ömer, “Horâsân’da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı”, *Manas Journal of Social Studies*, C. V, S. 1., 2016, s. 278-303.
- _____, “Olcâyût Sultan Dönemi Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 43 Spring I. 2016, s. 289-311.
- Stepannos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, (Trans.: Robert Bedrosian), Long Branch 2015.
- Şahin, Mustafa, *Ortaçağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timûrluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2013.
- Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a lâm*, C. XV., (Neşr.: Beşşâr Avvâd Ma’rûf), Beyrut 2003.
- Şerefeddîn Abdullâh b. İzzeddîn Fadlullâh b. Ebû Nuaym Yezdî Şirazî Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Neşr.: Abdul Muhammed Âyetî), Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehrân 2004.
- Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb fî funûni’l-edeb*, C. XXXII., (Tahk.: Abdülmecîd Turhaynî), (Neşr.: Muhammed Ali Beydun), Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Târîh-i Sîstân*, (Tash.: Melikü’ş-şuarâ Muhammed Takî Bahâr), (Haz.: Ali Asgar Abdulhay), Dünyâ-yı Kitâb, Tehrân 1381.
- The Târîkh-e Sîstân*, Translated by Milton Gold; Ed.: G. Tucci, Ehsan Yarshater, - Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1976.

Târîh-i Şâhî-yi Karahutaiyân, (Neşr.: Muhammed İbrahim Bâstâni Pârîzî), Tehrân.

The Encyclopaedia of Islam, New Ed.: C. E. Borworth, E. Van Donzel, W.P.Heinrichs
Ch. Pellat, Volum VII., Leiden-New York 1993.

Üçok, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler*, İstanbul 2011.

Yazıcı, Orhan “Hazaraların Menşei İle İlgili Yeni Bir Görüş”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 29, 2011, s. 475-492.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul 2017.

KUDÜS’TEKİ MEMLÛK TÜRK DEVLETİ ARMALARI (RENKLER)

HAYRUNNİSA TURAN*

Giriş

Memlûk adı verilen özel statülü emirler tarafından kurulan Memlûk Türk Devleti’nde saltanatın irsîyet yoluyla intikaline inanılmıyordu. Dolayısıyla Memlûk devlet yapısında sultanlar kadar emirlerin de öneminin arttığı anlaşılmaktadır. Memlûk emirlerinin söz konusu siyasi konumları, devlet eliyle gerçekleştirilen pek çok faaliyette şahsi olarak ön plana çıkmalarını beraberinde getirmiştir. Emirlerin devlet kademesindeki etkinliğinin somut birtakım uygulamalarla da pekiştirilerek aşikâr kılındığı görülmektedir. Bu uygulamaların kuşkusuz en dikkat çekici boyutunu Memlûk döneminde inşa edilen mimari yapılar ve ortaya konan sanat eserleri oluşturmaktadır. Bu eserler içerisinde bizzat emirlerin bâniliğinde ya da hâmilliğinde gerçekleştirilmiş olanları önemli bir yer teşkil etmektedir.

Memlûk döneminde Kudüs’te çok sayıda üst düzey devlet adamının görevlendirilmiş olmasının da etkisiyle özellikle inşaat faaliyetlerinde önemli artışların yaşandığı anlaşılmaktadır. Kudüs’ün ihyası için bu dönemde yüksek rütbeli yetkililer tarafından gerek sultana daha iyi hizmet etme arzusunu kanıtlamak açısından gerekse dini bir sorumluluk bilinciyle büyük çaplı inşa projeleri hayata geçirilmiş¹ ve toplumun istifadesine sunulmuştur. Mimari yapılar açısından bilhassa eserin taçkapısında ya da giriş cephesinde işlenerek, inşaatı gerçekleştiren emirlerin sultan nezdindeki hizmet niteliklerini sembolize eden armalar devletin kuruluş döneminden çöküşüne dek yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Memlûk toplumunda sadece seçkin sınıfın devasa kapılar inşa etme hakkının bulunması ve bu kapılar üzerine nakşedilmiş sembollerin yapının banisi konumundaki

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, hayrunnisa.cakmakci@omu.edu.tr

¹ Andrew C. Smith, “Mamluk Jerusalem: Architecturally Challenging Narratives”, *Lux: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University*, C. 3, S. 1, 2013, s. 6.

emirlerin armalarına işaret etmesi² de bu teamülün önemini vurgulamaktadır. Memlûk emirlerine ait armaların yer aldığı eserler, cami, medrese, türbe, kale, saray ve kervansaray gibi mimari örneklerden, cami kandili, matara ve vazo gibi cam eşyalara, şamdan, leğen, levha, tabak, at başlığı zırhı ve kapı aksanı ya da pencere şebekeleri gibi madeni eşyalara, ahşap, dokuma ve çömlek ürünlere³ kadar geniş bir yelpaze sunmaktadır. Mısır ve Suriye civarındaki pek çok yapıda sıklıkla karşılaşılan bu tür armalar özellikle başkent Kahire’de yoğunlaşmışsa da Kudüs’teki mevcut örnekler de azımsanmayacak boyuttadır. Mevzu bahis armalar salt emirlere özgü olmamakla beraber, emirlerin sayısının yoğunluğuyla da orantılı olarak sultan armalarına kıyasla nitelik ve nicelik açısından oldukça zengindir. Ayrıca bu çalışma kapsamında incelenen armaların tamamına yakınının emirlere ait olması dolayısıyla Memlûk emirlerinin gerek devlet yapısında gerekse sosyal dokudaki ayrıcalıklı statüsünün altı çizilmek istenmiştir.

Ortaçağ Arapça kaynaklarında Mısır, Suriye ve el-Cezîre bölgesinde hüküm sürmüş sultan ve emirlerin rütbe işaretleri ile alametlerini belirlemek üzere kullanılan *renk* (الرنك) tabiri⁴ Atabeylik ve Eyyûbî dönemlerinde hükümdar ve saray görevlilerinin yürüttükleri işleri simgelemek üzere kullanılmaya başlanmış, Memlûkler zamanında ise yaygınlık kazanmıştır.⁵ Hatalı bir değerlendirmeye Ortaçağ’daki Avrupa hanedan armalarına benzetilen bu armalar aynı zamanda Memlûk sanatının en ayırt edici hususiyetlerinden birini oluşturmaktadır.⁶ Avrupa armaları kalıtsal olarak nesilden nesile aktarılma vasfına sahipken Memlûk armalarının sadece şahsi hizmete ilişkin kazanılmış olması aradaki en belirgin farkı oluşturmaktadır. Sadece ender örneklerde kendisi de emirlik vazifesindeki emir çocuklarının, babalarının armalarını miras olarak aldıkları ancak bu armalara mahsus görev ve ayrıcalıkları kullanamadıkları bilinmektedir.⁷ Kadınlara ait bazı Memlûk dönemi eşyalarında, babaları ya da eşlerinin görevleri vesilesiyle işlenmiş arma örnekleri de mevcuttur.⁸ Avrupa armalarına kıyasla önemli farklardan bir

² Laila Ali İbrahim, “Residential Architecture in Mamluk Cairo”, *Muqarnas*, S. 2, Brill, 1984, s. 55, <http://www.jstor.org/stable/1523055> (30.05.2018).

³ Paul Balog, “New Considerations on Mamluk Heraldry”, *Museum Notes*, S. 22, 1977, s. 183, <http://www.jstor.org/stable/43573553> (30.05.2018).

⁴ Nasser Rabbat, “Rank”, *The Encyclopaedia of Islam*, C. 8, 1995, s. 431.

⁵ Nebi Bozkurt, “Renk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, s. 575.

⁶ Jonathan M. Bloom, “Mamluk Art and Architectural History: A Review Article”, *Mamluk Studies Review*, S. 3, Middle East Documentation Center, Chicago 1999, s. 52-53.

⁷ Rabbat, “Rank”, s. 433.

⁸ D. S. Rice, “Studies in Islamic Metal Work”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. 14 (3), 1952, s. 575-577, <http://www.jstor.org/stable/609116> (30.05.2018).

diğeri de, kalkan ve bayrak gibi unsurlar üzerinde değil de banisini temsil etmek üzere, inşa ettirilen yapılarda ağırlıklı olarak Memlûk armalarının kullanılmış olmasıdır.⁹ Her ne kadar genel itibarıyla Türk İslam devletlerine ait eserlerde arma olarak nitelendirilebilecek birtakım örneklere rastlanmaktaysa da, ekseriyetle aslan ya da kartal gibi güç sembolü figüratif unsurlarla ilgili bu örnekler bazı istisnaları dışında şahısları değil daha çok devletin kendisini temsil eder mahiyettedir. Halbuki Memlûklerdeki uygulama doğrudan üst düzey devlet yetkililerinin bireysel hizmetlerini temsil etmesi ve hizmetin içeriğini vurgulayacak nitelikte bazı simgesel öğelerle yansıtılması açısından tamamen Memlûk sanatına özgü bir boyut kazanmaktadır. 13. yüzyılda Memlûk el sanatı eserlerinde diğer Türk devletlerine yönelik bahsi geçen figüratif tezyinat unsurları görülmekteyken, 14. yüzyıldan itibaren bu unsurların yerini ağırlıklı olarak sultanlara ya da emirlere ait armalar almıştır.¹⁰ Bu bağlamda sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatı dönemi (1310-1341) sanatsal gelişmelerin yaşandığı ve arma formlarının geliştiği bir evre olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde öncelikle maden işçiliğinde görülmeye başlanan emir armaları, devlet otoritesinin daha evrensel nitelikteki amblemlerinin yerini almıştır.¹¹

Arma kullanma uygulamasının Eyyübî ve Memlûk devletlerinin tarihi ve coğrafi sınırlarının ötesine çıkmadığı bilinmekle beraber, erken dönemde benzer bir uygulamayı gerçekleştiren Harzemşah sultanı Muhammed b. Tekiş (1200-1220)'ten intikal etmiş olabileceği düşünülmektedir. Zira bahsi geçen sultanın, yakınındaki hizmetkarlarını görevlerini temsil eden alametlerle¹² onurlandırdığı belirtilmektedir. Bu bağlamda Orta Asya bozkırlarında *tamga* olarak bilinen işaret sisteminin de Memlûk renk sistemi için temel teşkil etmiş olması ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla arma uygulamasının ilk olarak Orta Asya'daki Türk-İslam devletlerinde ortaya çıktığı ancak sistematik olarak ve yaygın biçimde Eyyübî ve Memlûk sultanlıklarında gerçekleştirildiği öne sürülmektedir.¹³ Memlûk

⁹ David Nicolle, Angus McBride, *Men-At-Arms Series The Mamluks 1250-1517*, Osprey Publishing Ltd., London 1993, s. 11.

¹⁰ Ira M. Lapidus, "Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks", *Muqarnas*, S. 2, Brill, 1984, s. 180, <http://www.jstor.org/stable/1523064> (30.05.2018).

¹¹ Bethany J. Walker, "Ceramic Evidence for Political Transformations in Early Mamluk Egypt", *Mamluk Studies Review*, S. 8 (1), Middle East Documentation Center, Chicago 2004, s. 54.

¹² El-Muhtasar isimli eserinde bu bilgiyi aktaran Ebu'l-Fidâ'nın söz konusu görevleri temsil eden işaretler için 'renk' kelimesi yerine 'alamet' kelimesini kullanması konuyla alakalı olarak dikkat çekici bir ayrıntıdır bkz. Bozkurt, "Renk", s. 575.

¹³ Nasser Rabbat, "In Search of a Triumphant Image: the Experimental Quality of Early Mamluk Art", *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria-Evolution and Impact*, ed. Doris Behrens-Abouseif, Bonn University Press, 2012, s. 23, 28.

devletinin kurucusu olan Kıpçak kökenli Bahrî Memlûklerin Kafkasya'dan getirilmesi hususu göz önünde bulundurulduğunda böylesi bir etkileşimin oluşması son derece doğaldır.

Bilinen en eski Müslüman arması olarak, Nureddin Mahmud b. Zengî'nin 1154'te inşa ettirdiği Şam'daki Bimaristan'da taşa oyulmuş vaziyetteki *zambak* (*fleur-de-lis*) motifi üzerinde durulmaktadır. Müslümanların bu dönemde Haçlılarla yoğun temas halinde olmaları nedeniyle, halihazırda Avrupa hanedan armaları arasında yer alan bu motifin taklit edilerek kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁴ Mahmud b. Zengî (1146-1174) ile ilişkilendirilen *zambak* (*fleur-de-lis*) motifyle, Kahire Kalesi'ndeki Selahaddin Eyyûbi (1171-1193)'ye atfedilen *çift başlı kartal* figürünün ise *renk* olarak kabul edilmediği ve kesin olarak saptanmış en erken *renk* örneğinin mimaride, sikkelerde ya da diğer sanat eserlerinde sıklıkla rastlanan Memlûk sultanı Melikü'z-zâhir Baybars (1260-1277)'a ait *kedi cinsinden hayvan figürü* (*pars?*) olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Baybars'ın hükümdarlığından Memlûk dönemi sonuna kadar sultanlar, emirler ve diğer üst düzey memurlar tarafından benimsenen armalar, mimaride oyma; cam, ahşap ve seramikte boyama; madende kazıma; dokumalarda ise nakış işleme ya da boyama teknikleriyle uygulanmıştır. Günümüzde yetmiş kadarı tespit edilebilmiş Memlûk armaları şekil ve renk açısından farklı özelliklere sahip olabilmektedir. Tek ya da çok renkli; bağımsız ya da dairesel, sivri uçlu ve çokgen şekilli kalkan formlarıyla kuşatılmış vaziyette örnekleri mevcuttur. Tek unsurlu *müstakil* erken dönem armalarının ardından, 14. yüzyılda renklerdeki kalkan formunda *şatfe* adı verilen yatay şeritlerin kullanılmaya başlandığı, 15. ve 16. yüzyıllarda ise üç bölümlü *mürekkep* (*kompozit*) formların tercih edilmesiyle her bir bölümde bir ya da daha fazla işarete yer verilerek bir terkip oluşturulduğu görülmektedir. Ayrıca sultan armaları ile emir armalarının da bazı ayırt edici özellikleri bulunmaktadır. Sultanlara ait yuvarlak ve üç bölümlü armalarda, sultanın adını, unvanını ve kısa bir vecizeyi içeren yazılara yer verilmişken, emir armaları yazı içermemektedir.¹⁵ Ancak emir armalarının doğrudan yüzeyinde olmasa da yakınında oluşturulan kitabelerde de armanın temsil ettiği vazifeye ilişkin emir isimleriyle birlikte belirtilen unvanlar, arma sahibiyile vazifesi arasındaki mutabakatın delili niteliğindedir. Aynı zamanda biyografik sözlükler ya da diğer tarihi kaynaklar vasıtasıyla da söz konusu ilişkiye dair detaylı bilgi edinilebilmektedir. Bununla birlikte kompozit armalarla ilgili

¹⁴ Balog, "New Considerations on Mamluk Heraldry", s. 183.

¹⁵ Rabbat, "Rank", s. 431-433.

olarak ortak bir uygulamaya gidildiği ve emirlere verilen görevlerin niteliğine bakılmaksızın benzer armaların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira 15. yüzyılda Memlûk sarayında *hasekîyye* adı verilen sultanın yakınındaki özel yetişmiş asker sayısının artırılması üzerine, farklı armaların terkihiyle çoklu armalar oluşturulmuş ve aynı ya da benzer armalar farklı kişiler tarafından benimsenmiştir.¹⁶ Genellikle emirlerin görevlerinin değişmesiyle birlikte armaları da değişmekteyken, bazı emirlerin armalarının değişmeden kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda söz konusu emirlerin armalarının doğrudan sultan tarafından yaşam boyu kullanılmak üzere seçildiği ya da verildiği bilinmektedir.¹⁷ Burcî Memlûk döneminde geliştirilen mürekkep armalardaki çeşitli nişanların, ilgili emirin eski ve yeni görevlerine işaret ettiği, armanın alt bölümündeki amblemin en eski görevi, en üsttekinin ise yeni görevi temsil ettiği düşünülmektedir. Bazı örneklerde ise sultan armalarıyla emir armalarının bir arada uygulandığı görülmekte ve bu birleşim muhtemelen emirin sultana yönelik sadakatine işaret etmektedir.¹⁸

Arapça kaynaklarda Memlûk armaları hakkında az sayıda bilgiye yer verilmişse de konuya dair en önemli bilgiler Ebû'l-Fidâ, İbn Tağrıberdî, Zehebî ve Kalkaşendî'nin eserlerinden edinilmektedir. Ebû'l-Fidâ (1273-1331)'nın eserinden sıklıkla nakledilen bölüme göre, emirlere özgü hizmetlerle ilişkilendirilen belli başlı alametler sıralanmaktadır. Örneğin yazıcılık vazifesi yapan ve yazı takımlarına bakmakla yükümlü devadârın¹⁹ alameti *kalemlik*, silahdârınki *yay*, terzilik yapan ve saray elbiselerinin muhafazasıyla yükümlü câmedârınki *peşkir* ve câvişininki *altın kubbedir*. İbn Tağrıbirdî (1409-1470) de farklı olarak sultanın yemeklerinin tadıcısı olan çaşnigîrin alametini *hânçe* (küçük tepsi), Zehebî (1274-1348) ise içecek sunuculuğu vazifesindeki sâkinin alametini *kadeh* olarak belirtmektedir. İbn Tağrıberdî'ye göre sultan emirlerine terfileri üzerine armalar tahsis etmekteyken, Kalkaşendî (1355-1418) her emirin kendi armasını kendisinin seçtiğini ileri sürmektedir.²⁰ Mevcut örneklerden anlaşıldığı üzere yukarıda belirtilen örneklerin dışında, karşılaşılan armalar arasında silahdâr için *kılıç*, gûy u çevgan oyununda

¹⁶ L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, Oxford University Press, 1933, s. 10, 31, 33.

¹⁷ Moain Sadeq, "Unpublished Mamluk Blazons and Mottos on Glazed Pottery at the Royal Ontario Museum", *Islam and Civilisational Renewal*, C. 3, S. 3, 2012, s. 588.

¹⁸ Moain Sadeq, "Mamluk Cartouches and Blazons Displayed in the Museum of Islamic Arts, Doha; an Art Historic Study", *International Journal of Business, Humanities and Technology*, C. 4, S. 2, 2014, s. 138, 139.

¹⁹ Memlûk sarayındaki çeşitli hizmetlerin isimlendirilmesinde Osmanlıca yazılışlar esas alınmıştır. Bu çalışmada ifade edilen Osmanlıca terimler için Ferit Devellioğlu'nun eserinden istifade edilmiştir bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2013.

²⁰ Walker, "Ceramic Evidence for Political Transformations in Early Mamluk Egypt", s. 55, 56. Söz konusu yazarların eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bozkurt, "Renk", s. 575, 576.

çevgan sopalarnın taşıyıcılığı vazifesini yürüten çevgândâr için *çevgân sopaları*²¹, okçuluk görevindeki bundukdâr için *yay*²², hükümdara el yüz yıkama ve abdest alma zamanlarında leğen ve ibrikle hizmet eden taştâr için *ibrik*, saray ahırından sorumlu imrahor için *atnalı*, alemdâr için *bayrak*, beşmekdâr için *nalın* ve teberdâr için *balta*²³ kullanılmıştır. Ancak elbette ki Memlûk armaları bahsi geçenlerle sınırlı olmayıp oldukça çeşitli unsurlara sahiptir. Kimi zaman her bir unsur tek başına kimi zaman da birkaç unsurun terkibi halinde uygulanmıştır.

Bu çalışma kapsamında incelenmiş ve tamamı Kudüs'teki Harem-i Şerif civarında bulunan eserlerde *aslan*, *zambak (fleur-de-lis)*, *hançe*, *kadeh*, *çevgan sopası*, *peşkir* ve *kalemlik* armaları yer almaktadır. Söz konusu armalardan her birinin ayrı başlıklar halinde düzenlenmesi ve her bir başlık altında armaların içeriğine ve buldukları eserlere dair ayrıntılı açıklamaların yapılması uygun görülmüştür. Ancak çoğunlukla kompozit armalarda karşılaşılan ve Kudüs'teki örneklerde de kompozit formdaki armaların bir bileşenini oluşturan *kalemlik* motifi, *kadehle* birlikte yer aldığı armalar nedeniyle kadeh başlığı altında incelenmiş ve ayrı bir başlığa gerek duyulmamıştır. Armaların sunumunda kronolojik sıra esas alınmışken, bir armaya yönelik birden fazla örneğin bulunması durumunda ilgili arma başlığı altında aynı şekilde en erken tarihli örnekten en geç tarihliye doğru sıralama gerçekleştirilmiştir.

Aslan

Memlûk armaları arasında az sayıdaki hayvansal örneklerden en meşhuru ve eskisi olan, Sultan Melikü'z-zâhir Baybars'ın ekseriyetle aslan olarak değerlendirilen, kedigillerden bir hayvan görünümündeki arması sultana ait pek çok yapıyı ve eseri tezyin etmektedir. Başka hiçbir Memlûk sultanı tarafından benimsenmemiş olan bu figüratif armanın, Baybars'ın Türkçe'de *parsların reisi* gibi bir anlam ifade eden ismini temsil etmek üzere kullanıldığı bilinmektedir.²⁴ El-Bundukdâr nisbesiyle anılan Sultan Baybars'ın kendisine arma olarak neden

²¹ Doris Behrens-Abouseif, "The Architecture of the Bahri Mamluks", *In Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, Leiden, New York 1989, s. 121.

²² Rabbat, "In Search of a Triumphant Image: the Experimental Quality of Early Mamluk Art", s. 28.

²³ Bozkurt, "Renk", s. 575.

²⁴ Rabbat, "In Search of a Triumphant Image: the Experimental Quality of Early Mamluk Art", s. 28.

yayı değil de aslanı tercih ettiği hususu mevzu bahis edilmişse de²⁵ sultanın bu nisbeye doğrudan okçuluk yapmasıyla değil Emir Alaeddin Aytekin el-Bundukdârî tarafından satın alınması²⁶ dolayısıyla edindiği anlaşılmaktadır. Aşırı gücü temsil eden aslan ya da pars türü hayvan figüründen müteşekkil armanın Sultan Baybars'ın Moğol ve Haçlılar karşısındaki cesaretini ve gücünü sembolize ettiği düşünülmektedir.²⁷ Diğer Memlûk armalarına kıyasla az sayıda örneği bulunan bu armadaki aslan figürü, yürür vaziyette ve genellikle yürüyüş yönüne göre sağ ya da sol ön ayağı kaldırılmış, kuyruğu da arkasına doğru kıvrılmış halde tasvir edilmektedir. Bu armayla ilgili kompozisyonlarda aslan figürü sıklıkla bir başka hayvanla ya da bir topla oynarken betimlenmekte ve kendisine bir figür eşlik etmektedir.²⁸

Sultan Baybars'a ait aslan arması bu çalışmanın da en erken tarihli arma örneği olup, Kudüs sur kapılarından biri olan Sitti Meryem kapısının diğer adıyla Aslanlı Kapı'nın üzerinde yer almaktadır.²⁹ Mevcut yapı Osmanlı dönemi restorasyonlarıyla günümüze ulaşmışsa da kapının ilk yapım emrini Sultan Baybars'ın verdiği bilinmektedir. Kapı açıklığını dıştan kuşatan geniş sivri kemerin iki yanında ikişer aslan kabartması konumlandırılmıştır (Fotoğraf 1). Sultan Baybars'ın Kahire'deki en erken tarihli arma niteliği taşıyan, Nehhasin bölgesinde inşa ettirdiği medresesinde işlenmiş karşılıklı iki aslan kabartmasına³⁰ benzer şekilde, buradaki örnekte de aslanların yüz yüze gelecek şekilde ve profilden yürür vaziyette tasvir edildiği görülmektedir. Sağa dönük aslanların sol ön ayakları, sola dönük olanların ise sağ ön ayakları kalkıktır. Toplam dört aslanın uzun kuyrukları da sırtları üzerinden enselerine uzanacak şekilde kıvrılmıştır. Orijinalinde karşılıklı yerleştirilmiş aslanlardan, her ikisinin arasında bitkisel kompozisyonlu birer dairesel madalyonun bulunduğu düşünülmekteyse de günümüze yalnızca kapının sağındaki madalyon kabartması sağlam şekilde ulaşabilmiştir. Diğer taraftaki tahrip olmuş madalyonun izleri fark edilebilmektedir (Fotoğraf 2).

²⁵ Balog, "New Considerations on Mamluk Heraldry", s. 204.

²⁶ Kâzım Yaşar Kopruman, "Baybars I", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, s. 221.

²⁷ Sadeq, "Mamluk Cartouches and Blazons Displayed in the Museum of Islamic Arts, Doha; an Art Historic Study", s. 138.

²⁸ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 9, 107.

²⁹ http://web.i2ud.org/jerusalem/priv/html3/monuments/sites/t172_bab_as/index.html (31.05.2018). https://archnet.org/media_contents/35286 (31.05.2018).

³⁰ Behrens-Abouseif, "The Architecture of the Bahri Mamluks", s. 121.

Zambak (Fleur-de-lis)

Palmet olarak da isimlendirilen zambak motifi Müslüman armacılığında ilk kez atabey Nureddin Zengî'nin bir alameti olarak ortaya çıkmaktadır. Bu motif daha erken dönemdeki Avrupa armacılığında bir Fransız arması olarak ön plana çıkmaktaysa da armacılık geleneğinden önce de motifin Asya ve Avrupa'da uzun süreli kullanıldığı bilinmektedir. Nureddin Zengî'nin Dımaşk'taki 1154-73 tarihli medresesinin mihrabında ve Humus Ulu Camii minberinin iki sütununda rozet motifleriyle dönüşümlü olarak zambak motifine rastlanmaktadır. Ayrıca bazı Eyyûbî sikkelerinde karşılaşılan zambak motifinin Memlûk döneminde de sikkelerde kullanımı devam etmiştir. 14. yüzyılda ise mevcut eserlerden anlaşıldığı üzere, zambak motifi Memlûklerde bir emir arması olarak kullanılmaya başlamıştır.³¹

Kudüs'te tespit edilen zambak armalarından ilki, Hıttâ kapısı yolunun batısında konumlandırılmış ve Harem'in kuzey duvarına bitişik vaziyetteki Evhadiye Medrese ve Türbesi'nin taçkapısında yer almaktadır. 1298 tarihli vakfiyesi bulunan yapının, Selahaddin Eyyûbî'nin kardeşi Melik Adil Seyfeddin'in torunu olan Melik Evhad tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. 1230-31 doğumlu Melik Evhad'ın Memlûk döneminde Kudüs ve el-Halil'de yöneticilik yaptığı ve vefatından sonra bu türbeye defnedildiği bilinmektedir. Yapının taçkapısında, biri merkezde diğer ikisi karşılıklı yanlarda olmak üzere toplam üç adet zambak armasına yer verilmiştir. Armalardan ilki taçkapı nişini örten tonozun ışnsal düzenlemeli taşlarının giriş açıklığı üzerindeki merkezi başlangıç noktasında uygulanmıştır. Daha büyük boyutlu diğer iki arma ise taçkapının iki yanındaki Haçlılardan devşirme mermer köşe sütunlarının başlık hizasında, nişin yan yüzlerinde bulunmaktadır (Fotoğraf 3, 4). Armalar yüzeye siyah bitümenli kalkerle kakma tekniğiyle işlenmiştir. Dairesel madalyonlarla kuşatılmış armaların ortasındaki zambağı andıran motif, iki yanda rûmî (yarım palmet) ve merkezde bir hilal motifinin arkasından yükselerek soğanvari form oluşturan asıl gövde şeklinde gelişmektedir. Asıl gövdenin üst ucu madalyonu yarıp geçmekte, alt ucu ise aynı şekilde madalyondan taşarak iki yana doğru helezonik biçimde kıvrılmaktadır. Soğanvari form içerisindeki Gotik ya da Norman kalkanı³² olarak da isimlendirilmiş sivri uçlu kalkamı andıran motif ise bu armanın Haçlılar dönemi armalarıyla etkileşimini akla getirmektedir (Çizim 1/A). Motifin gelişimi itibariyle buradaki zambak armasının yakın bir örneğine, Şam yakınlarındaki Selahiyye'de

³¹ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 22, 23.

³² Balog, "New Considerations on Mamluk Heraldry", s. 192.

tarihi bilinmeyen bir yapıda da lento üzerinde yürür vaziyetteki karşılıklı iki aslan (kedigil) figürünün arasında rastlanmaktadır.³³

Evhadiye Medresesi'nde dikkat çeken bir başka figüratif unsur da yapının taçkapı cephesindeki avluya bakan pencerenin lentosu üzerinde yer almaktadır. Dikdörtgen formda taş pano üzerine yüzeysel kabartma halinde işlenmiş iki adet tezyini madalyondan soldakinde, dokuz kollu yıldızdan gelişen iç içe geçmiş çizgiler halindeki geometrik kompozisyonun merkezinde uçar vaziyette ilginç bir kuş figürü yerleştirilmiştir. Kudüs'te Memlûk dönemine ait bilinen tek örnek konumundaki bu kabartmada yer alan kuş motifi, Memlûk armacılığında yaygın olarak rastlanan kartal figürünü andırmakta ve göğüs bölgesindeki sekiz yapraklı rozetin de aynı şekilde arma bağlantısı bulunmaktadır. Ancak söz konusu motifin küçük boyutta ve ayrıntılı işlenmiş büyük tezyini pano üzerinde güçlükle fark edilebilecek şekilde kabaca oyulmuş olması arma olarak okunması niyetiyle uygulanmadığına işaret etmektedir (Çizim 2).³⁴ Zira armaların bilhassa yapıların gösterişli bölümlerinde ve büyük boyutlarla işlenerek görünür kılmak istenmesi armacılık sisteminin temel kıstasları arasındadır.

Zambak motifinin farklı şekilde düzenlendiği bir başka arma örneğinde de ana gövde on bir yapraktan oluşurken, motifin alt kısmı aynı şekilde helezonik kıvrımlar yaparak sonlanmaktadır. Üç yaprak yerine on bir yapraklı zambak olarak yorumlanan bu armadaki motif daha çok nervürlü, kavisli yaprakları ve merkezi tomurcuğuyla stilize palmye ya da hurma ağacına da benzetilmektedir.³⁵ Tek bölümlü dairesel kalkan içerisindeki bu arma ise Emir Baybars el-Câlik'e ait³⁶ olup, Kudüs'teki Câlîkiyye Medrese ve Türbesi'nin 1307 tarihli kitabesinde yer almaktadır. Babü's-silsile yolunun kuzeyinde konumlandırılmış yapı, Eyyûbî sultanı Salih Necmeddin Eyyûb'un memlûkleri arasındayken Memlûk sultanı Melikü'z-zâhir Baybars tarafından emirlik mertebesine yükseltülerek geniş çaplı bir iktâ ile Dimaşk'a gönderilen Rükneddin Baybars el-Câlik tarafından inşa ettirilmiştir. Kitabedeki tarih baninin vefat tarihi olup, yapının kesin inşa tarihi bilinmemekle beraber inşaatın 1307'den önce tamamlandığı düşünülmektedir. Zambak armaları yapının güney duvarına yerleştirilmiş bahsi geçen kitabenin

³³ Michael Hamilton Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, Scorpion Publishing Ltd., Great Britain 1987, s. 167, 170-172.

³⁴ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 170, 172, 176.

³⁵ Balog, "New Considerations on Mamluk Heraldry", s. 206.

³⁶ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 110.

üzerinde bulunmaktadır.³⁷ Armalar, etrafı spirallerden gelişen su yolu motifli pervazla kuşatılmış, dikdörtgen formlu ve sülüs hatlı dört satırlık kitabenin ilk satırının başına ve sonuna işlenmiş vaziyettedir. Dairesel madalyonlarla kuşatılmış on bir yapraklı zambak motiflerinin kök kısımlarıyla ilk yaprakları aşağıda helezonik kıvrımlar oluşturmaktadır. Motifler yüzeye kabartma tekniğiyle nakşedilmiştir (Fotoğraf 5, Çizim 1/B).

Hançe

Çaşnigîrlük vazifesiyle ilgili bir arma olan *hançe*, kelime manası itibariyle *küçük tepsiyi* ifade etmekteyken, *tabak* ya da *sofra* olarak da yorumlanmaktadır. İbn Batuta'dan aktarıldığı üzere, Kahire'deki elit kesimin kullandığı küçük bakır tepsilere *hançe* isminin verildiği bilinmektedir.³⁸ Memlûk sultanı Baybars el-Çaşnigîr'in de 1309'da sultan olmadan evvel sarayın önemli hizmetlerinden biri olan çağnigîrlük vazifesini yürüttüğü bilinmektedir.³⁹ Hançe motifinin ilk kez Eyyûbî sultanı Melikü's-Salih Necmeddin Eyyûb tarafından Emir Aybek'e arma olarak verildiği anlaşılmaktadır. Emir Aybek'in bu armayı edinmeden önceki vazifesi bilinmemekle beraber, aynı armaya sahip olduğu bilinen Bektut el-Karamanî'nin çağnigîrlük yaptığına dair Kahire'de bir kitabeye rastlanmıştır. Dolayısıyla gerek armadaki motifin ifade ettiği nesne itibariyle gerekse mevcut örneklerdeki armayla ilişkili şahısların vazifeleri göz önünde bulundurulduğunda hançe arması çağnigîrlüğe dair bir arma olarak ön plana çıkmaktadır. Bu armanın temsili çizimi *yuvarlak levha* ile gerçekleşmektedir.⁴⁰ *Divan-ı Lügati't-Türk'te işküm* adı verilen hakanlara mahsus sofranın da yuvarlak şekliyle ayırt edildiğinden bahsedilmektedir.⁴¹

Kudüs'teki hançe arması 1315-20 yıllarında Emir Sencer el-Çavlı⁴² tarafından inşa edilen Câvliyye Medresesi'nde tespit edilmiştir. Yapı Harem'in kuzey sınırında ve en yüksek sınır noktasında konumlandırılmıştır. 1255-56 yıllarında Diyarbakır'da doğduğu bilinen Emir Sencer, çeşitli Memlûk sultanlarının

³⁷ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 172, 184.

³⁸ Sadeq, "Mamluk Cartouches and Blazons Displayed in the Museum of Islamic Arts, Doha; an Art Historic Study", s. 141.

³⁹ Behrens-Abouseif, "The Architecture of the Bahri Mamluks", s. 104.

⁴⁰ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 15, 16.

⁴¹ Emel Esin, "Ay Butüğü' The Court Attendants in Turkish Iconography", *Central Asiatic Journal*, C. 14, S. 1/3, 1970, s. 105, <http://www.jstor.org/stable/41926865> (30.05.2018).

⁴² Emir Sencer el-Çavlı hakkında bkz. Murat Zengin, "Melikü'l-Eşref Âlâeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi", *Turkish Studies*, S. 13/8, Spring 2018, Ankara, s. 225.

hizmetinde bulunmasını müteakip, 13. yüzyıl sonlarında sonradan Sultan II. Baybars olarak anılacak olan Baybars el-Çaşnigîr'in vekilharçlığını üstlenmiştir. 1298'de emirlik vazifesine getirilen Emir Sencer şahsi hizmeti vesilesiyle Sultan Nâsır Muhammed'in yakınında bulunmuştur. 1307'de Dımaşk'ta tablhane emirliği yapan Emir Sencer, 1320 yılına kadar sürdürdüğü Gazze valiliği sırasında söz konusu medreseyi inşa ettirmiş olmalıdır. Bu yapıda mevcut ve baniye ait olması muhtemel iki adet hançe arması medrese eyvanının geniş sivri kemeri üzerindeki duvar bölümüne yerleştirilmiştir. Armalardan biri kemerin kırık kilit taşının hemen üzerinde, diğeri ise onun yaklaşık 2,5 m sağında yer almaktayken, orijinalinde sol tarafta simetrik olarak yerleştirilmiş olabileceği düşünülen üçüncü arma günümüze ulaşmamıştır (Fotoğraf 6). Armalar mermer levha üzerine macunlu ya da bitümenli dolguyla kakma tekniğinde uygulanmış ancak boş yivli yüzeylerin mevcut halinde yalnızca siyahımsı leke kalmıştır.⁴³ Emir Sencer'e ait olması durumunda bu armaların kendisine Baybars el-Çaşnigîr'e hizmet ettiği dönemden yadigâr kaldığı düşünülmektedir. Dairesel kalkanlarla kuşatılmış ve şatfelerle üç bölüme ayrılmış armaların merkezinde yuvarlak hançe motifleri yer almaktadır (Çizim 1/D).

Kadeh

Sâkilerin Memlûk sarayında özel hizmetlere bakan görevlilerin en önemlilerinden olması, bu görevi temsil eden *kadeh* armasının da sık uygulanan armalardan biri olmasını beraberinde getirmiştir.⁴⁴ Bektemür es-Sâki, Kavsun en-Nâsiri es-Sâki⁴⁵ ve Taştēmür en-Nâsiri es-Sâki⁴⁶ gibi bazı Memlûk emirlerinin doğrudan sâkilik hizmetine ilişkin nisbeler taşıdığı biliniyorsa da kadeh armasının yer aldığı eserlerdeki kitabelerde daima arma sahibinin görev tanımına dair ifadeler bulunmamaktadır. Dolayısıyla kimi zaman sâkilik vazifesi yürütmemiş olan devlet adamlarının kadeh armasını kullandığı eserlerle de karşılaşılmaktadır. Örneğin sarayda devadârlık yaptığı bilinen Aydemür el-Eşrefî'ye ait pirinç bir kap üzerinde, sahibinin göreviyle uyuşmayacak şekilde mürekkep bir arma yer

⁴³ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 201, 203, 209. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 198.

⁴⁴ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 11.

⁴⁵ Emir Kavsun en-Nâsiri hakkında bkz. Murat Zengin, "Melikü'l-Mansûr Ebi Bekr b. Muhammed Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat)", *History Studies*, S. 10/3, April 2018, s. 261.

⁴⁶ Jo Van Steenberg, *Order Out of Chaos Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture 1341-1382*, Brill, Netherland 2006, s. 20, 184, 186.

almaktadır. Üç bölümlü armanın merkezinde, peşkir motifi işlenmiş kadeh ve alt bölümünde ise ikinci bir kadeh motifi bulunmaktadır.⁴⁷

Kadeh armasının daima doğrudan görevle ilişkili olarak kullanılmamasının yanı sıra sıklıkla tercih edilen bir arma olması ve bilhassa mürekkep armalarda farklı ebatlarda birden fazla kadehle uygulanmış olması da dikkat çekici bir husus olarak motife ilişkin farklı değerlendirmeleri beraberinde getirmektedir. Bilindiği üzere, İslâmiyet öncesi dönemden itibaren cepheden verilmiş şekilde tahtında oturan ve göğüs hizasında kadeh tutar vaziyetteki figürler Orta Asya ve Türk sanatında yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Göktürklerden Selçuklu dönemi sonlarına kadar, bağdaş kurmuş vaziyette oturarak elinde kadeh tutan hükümdar tasvirlerine rastlanmaktadır. Göktürk prenslerinin mezar anıtlarında çok sayıda kadeh taşıyıcısı (şâki) heykeliyle karşılaşmıştır. Bu heykellerin, muzaffer kahramanların hizmetkarları olarak görev yapmak üzere savaşta öldürülmüş düşmanları temsil ettiği düşünülmektedir. Buda'ya kadehle saygı gösterisinde bulunma sahneleri de Uygur sanatında sıklıkla tasvir edilmiştir. Bizans kaynaklarında Avrupa Hunlarının da kadeh ayinleri gerçekleştirdiğinden, Attila'nın *ıçkitaş* olarak adlandırılan kadeh arkadaşlarının olduğundan bahsedilmektedir. Kadeh vasıtasıyla aynı zamanda kardeşlik tesis ettiği bilinen Türklerin, kadeh eşliğinde kan bağı törenlerine ilişkin temsillerin yapıldığı eserleri bulunmaktadır. Sadakat yemini sunmak üzere kadehle and içme törenlerinin de içerisine tören katılımcılarının kanlarının karıştırıldığı şarabın içilmesiyle gerçekleştirildiği bilinmektedir. İlk Türk-İslâm devletlerinden Karahanlılar her ne kadar kadeh ayinlerinden vazgeçmişlerse de Karahanlı edebiyatında şarapla ve sadakat yeminiyle ilişkili biçimde kadeh kullanımı üzerine *and* ve *and girmek* gibi çok sayıda tanımlama yer almaktadır. *Kutadgu Bilig*'de kadeh hayat sembolü olarak değerlendirilmekte, *idişçibaşı* olarak bilinen sâkiler başının sadece alkolsüz içecekleri değil şarap da mayaladığı belirtilmektedir. Ayrıca kadeh ayini geleneğinin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de sürdürüldüğü bilinmektedir.⁴⁸ Bu noktadan hareketle, and içme törenleriyle de ilişkili olarak kadeh motifinin İslamiyet öncesinde ve sonrasında Türkler arasında sembolik bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kadeh motifinin yer aldığı armaların salt sâkîlikle bağlantılı olmayıp, eski Türk geleneklerinin bir uzantısı olarak da uygulama alanı bulduğu düşünülmektedir. Türklere özgü pek çok

⁴⁷ Heba Mahmoud Saad, "Radiating Inscription on Mamluk Metalwork", *Abgadiyat*, C. 4, S. 1, 2009, s. 106.

⁴⁸ Emel Esin, "'And' The Cup Rites in Inner Asian and Turkish Art", *Forschungen Zur Kunst Asiens In Memoriam Kurt Erdmann*, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 227-255.

geleneğin takipçisi olduğu anlaşılan Memlûklerin de oldukça köklü bir geçmişe sahip *and kadehi* geleneğini sürdürmeleri doğal karşılanmaktadır. Bu bağlamda, kadeh armasının diğer Memlûk armaları arasında özel bir yerinin olduğu, arma sahibinin mesleki durumunu temsil etmenin ötesinde *and içme* geleneğine atfla, göreve sadakatinin bir nişanesi olarak da değerlendirildiği şeklinde bir çıkarımda bulunmak mümkündür.

Genel itibariyle Memlûk armalarının yer aldığı eserler incelendiğinde kadeh armasının kullanım yoğunluğu açısından dikkat çekici bir konuma sahip olması, Kudüs'teki eserler açısından da açıklık kazanmaktadır. Zira Kudüs'teki yedi farklı eserde tespit edilen kadeh arması, uygulanma sıklığı açısından diğer armalardan belirgin farklılıkla ayrılmaktadır. Bu armanın yer aldığı mimari eserlerden üçü medrese, biri türbe ve diğeri hamamdır. Diğer eserler ise camdan bir cami kandili ile bakır bir levhadır. Medreselerden biriyle hamam ve kandil aynı emire ait olmakla beraber, diğer bir medrese ile türbe farklı emirlerin eserleriyken, medreselerin en geç tarihli bir sultan yapısıdır. Mimari eserlerin tamamı Harem-i Şerif civarında yer almaktayken, cam kandil Mescid-i Aksa avlusundaki Kudüs İslam Eserleri Müzesi'nde, bakır levha ise Kudüs'teki Filistin Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Armaların tamamı dairesel kalkan formuyla kuşatılmışken, müstakil dört tanesindeki dairenin içerisinde tek kadeh motifi, mürekkep formdaki diğerlerinde ise şatfelerle üç bölüme ayrılan yüzeyde alt alta iki kadeh motifi kullanılmıştır. Bu örneklerde dairenin merkezindeki geniş bölümde konumlandırılan kadeh motifi hemen altındaki kadehe kıyasla daha büyük boyutludur. Kompozit armalarda kadehin yanı sıra *peşkir*, *kalemlik* ve *asalet boynuzu* motifleri de işlenmiştir. Diğerlerinden farklı olarak bir armada ayrıca dairenin etrafının dilimlendirildiği görülmektedir. Mimaride karşılaşılan armalar oyma-kabartma tekniğiyle oluşturulmuşken, cam kandildeki kadeh arması mine işçiliğiyle, bakır levhadaki ise kazıma tekniğiyle nakşedilmiştir.

Kudüs'teki kadeh armasının yer aldığı ilk yapı Emir Tengiz en-Nâsırî tarafından 1328-29 yıllarında inşa edilen Tengizîyye Medresesi ve Hankahı'dır. Yapı Babü's-silsile yolunun güneyindeki Harem kapısının yanında yer almaktadır.⁴⁹ 1312-1340 yılları arasında Sultan Melikü'n-Nâsır Muhammed'in Suriye valiliğini yaptığı bilinen Emir Tengiz, uzunca bir süre hizmet ettiği bu bölgede pek çok esere imza atmıştır.⁵⁰ Memlûk sarayında sâkî olarak görevlendirilmiş emirler

⁴⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 223.

⁵⁰ F. B. Flood, "Umayyad Survivals and Mamluk Revivals: Qalawunid Architecture and the

arasındaki Emir Tengiz'in Kudüs'teki önemli eserlerinden biri olan bu medreseye nakşettirdiği kadeh arması yapının taçkapısı üzerindeki kitabe kuşağında yer almaktadır.⁵¹ Kitabe kuşağı taçkapı eyvanını üç yönden dolanarak iki yandan giriş cephesi boyunca bir miktar taşmaktadır. Toplamda üç adet olan armalardan biri kapı açıklığı üzerindeki kitabenin ortasına, diğer ikisi de taçkapı nişinin sağ ve sol yüzeyinde devam eden kitabe kuşağının merkez hattına denk gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Dairesel kalkanlarla kuşatılmış her bir armanın ortasında tüm yüzeyi kaplayacak şekilde yalnızca birer kadeh motifi kabartma halinde işlenmiştir (Fotoğraf 7, 8, Çizim 1/C).

Kudüs'te kadeh armasının yer aldığı ikinci yapı da Emir Tengiz tarafından 1336-37 yıllarından inşa ettirilmiş Pamukçular Çarşısı içerisindeki Şifa Hamamı'dır. Harem'in batı sınırının ortasında konumlandırılmış yapı Tarîku'l-Va'd ile Harem arasında uzanmaktadır.⁵² Yapıdaki üç adet kadeh arması hamam giriş kapısı lentosu ile iki yandaki konsollar üzerinde bulunmaktadır.⁵³ Armalardan biri lento üzerindeki sülüs kitabe kuşağının ortasına, diğer ikisi de lentonun oturduğu sağ ve sol konsollar üzerine yerleştirilmiştir. Bir önceki yapıda karşılaştığı üzere buradaki armaların da tek kadeh motifli dairesel madalyonlar halinde ve kabartma tekniğiyle işlendiği görülmektedir (Fotoğraf 9, 10, Çizim 1/C). Emir Tengiz'in Kudüs'te tespit edilen üçüncü arması da Filistin'in el-Halil bölgesindeki Hz. İbrahim Camii'nden getirilerek Kudüs'teki müzede muhafaza edilen cam kandilde yer almaktadır.⁵⁴ Günümüzde Mescid-i Aksa avlusundaki Kudüs İslâm Eserleri Müzesi'nde sergilenmekte olan kandilin boyun kısmındaki ayet kuşağının ortasına mine işçiliğiyle işlenmiş arma, kırmızı zeminli dairesel madalyon içerisinde altın yaldızlı tek kadeh motifi halinde nakşedilmiştir (Fotoğraf 11, Çizim 1/C). Emir Tengiz'in Şam'daki sarayında ve türbesinde de mozaik işçiliğiyle karşılaşılan kadeh motiflerinden⁵⁵, saray havuzundaki dairesel kalkana sahip olmasıyla Kudüs'teki arma örneklerine çok benzemekten, türbe mihrap

Great Mosque of Damascus", *Muqarnas*, S. 14, Brill, 1997, s. 68, <http://www.jstor.org/stable/1523236> (31.05.2018). Ellen Kenney, "A Mamluk Monument Restored: The Dar al-Qur'an wa-al-Hadith of Tankiz al-Nasiri in Damascus", *Mamluk Studies Review*, S. 11 (1), Middle East Documentation Center, Chicago 2007, s. 85, 96. Fatma Akkuş Yiğit, "Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 14, Bahar 2014, s. 128.

⁵¹ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 11, 220. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 230.

⁵² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 273, 282.

⁵³ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 222.

⁵⁴ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 221.

⁵⁵ Ellen Kenney, "Mixed Metaphors: Iconography and Medium in Mamluk Glass Mosaic Decoration", *Artibus Asiae*, C. 66, S. 2, 2006, s. 181, 183, <http://www.jstor.org/stable/25261861> (30.05.2018).

nişile pencere alınışındaki kadeh motiflerinin kalkansız olarak işlenmesi farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla türbedeki kadeh motiflerinin arma niteliğinin dışında kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir.

Kudüs'teki bir diğer kadeh arması da 1361 yılında Emir Seyfeddin Taz tarafından inşa edilen Taziyye Medresesi'ndeki türbe penceresi üzerinde yer almaktadır. Yapı Babü's-silsile yolunun güneyinde, Kilaniyye Türbesi'nin hemen doğusunda konumlandırılmıştır. Sultan Melikü'n-Nâsır Muhammed'in memlûku olarak bilinen Emir Taz sarayda sâkîlik vazifesinde bulunarak kadeh armasını elde etmiş ve emirlikte oldukça yüksek mertebelere erişmiştir.⁵⁶ Emir Taz'ın kadeh armaları, türbe penceresindeki lentonun üzerinde yer alan sülüs hatlı kitabe kuşağının iki yanına, ortasına kadehin yerleştirildiği üç bölümlü kalkanlar halinde işlenmiştir.⁵⁷ Şatfelerle bölümlendirilmiş dairesel madalyonların merkezindeki kadeh motifleri kabartma halinde nakşedilmiştir (Fotoğraf 12).

Kudüs'e dair tespit edilmiş diğer üç kadeh arması da mürekkep formda olup Burcî Memlûkler dönemine aittir. Bu armalardan ilki 1406 yılında Emir Alâeddin Ali b. Nâsireddin Muhammed tarafından inşa edilen Sübeybiyye Medresesi'nde yer almaktadır. Harem'in kuzey sınırının batı ucundaki yapı İsardiyye ve Cavliyye medreselerinin arasında konumlandırılmıştır. Emir Alâeddin'in Sübeybe kalesinde vazifelendirilmesi dolayısıyla yapıya bu isim verilmiştir. Emir'in ayrıca Dimaşk'ta hâcib, Kudüs'te vali olarak görev yaptığı bilinmektedir. Sübeybiyye Medresesi'nin Harem cephesinde, taşla örülerek kapatılmış kapının üzerinde yer alan lentonun iki yanındaki kalker bloklara dilimli madalyonlarla kuşatılmış üç bölümlü armalar yerleştirilmiştir. Sol taraftaki madalyon yirmi dört dilime, sağ taraftaki ise kırk dilime sahiptir. Armaların üst bölümü boş bırakılmışken, ortada üzerine peşkir motifi işlenmiş kadeh, alt bölümde ise yalnızca kadeh motifi bulunmaktadır.⁵⁸ Şatfelerle üç bölüme ayrılmış armanın merkezindeki kadeh üzerine işlenen peşkir arması da dairesel bir kalkanla kuşatılmış ve iki şatfe ile üç bölüme ayrılmış olup, orta bölümüne baklava dilimi (eşkenar dörtgen) nakşedilmiş şekildedir. Alt bölümdeki kadeh motifi ise ortadakinden daha küçük tutulmuştur (Fotoğraf 13, Çizim 1/F).

Mürekkep kadeh armalarından ikincisi de Memlûk sultanı Eşref Kayıtbay tarafından 1482 yılında inşa edilen Eşrefiyye Medresesi'yle ilişkilidir. Kudüs'te

⁵⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 399, 409.

⁵⁷ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 228.

⁵⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 514, 515. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 33, 56.

Burcî Memlûkleri dönemi hükümdarlarına ait tek vakıf eser olarak bilinen yapı Harem'in batı sınırında, Babü's-silsile minaresi ile Osmanîye Medresesi arasında konumlandırılmıştır.⁵⁹ Mayer, bu medreseyle ve Sultan Kayıtbay'ın medresenin inşasında görevlendirdiği hazinedâr Muhammed b. en-Neşâşibî ile ilişkili olarak bir armadan bahsetmekteyse de bu armanın yapının herhangi bir yerinde yer alıp almadığına değinmemiştir. Başka kaynaklarda da söz konusu armanın Kudüs'teki Eşrefiyye Medresesi'nde bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Mayer'e göre üç bölümden oluşan bu armanın üst bölümünde bir *peşkir*, orta bölümünde üzerine *kalemlik* motifi işlenmiş bir kadeh ve kadehin iki yanında asalet nişanı olarak yorumlanan ve ilk kez Burcî Memlûk dönemi kompozit armalarında ortaya çıktığı bilinen birer *boynuz*, alt bölümünde ise bir kadeh motifine yer verilmiştir.⁶⁰ *Kalemlik* armasının devadârın nişanesi olduğu daha önce belirtilmiştir. Saraydaki düşük rütbeli bir görevli olduğu bilinen devadârın kullandığı yazı takımı, armalar üzerinde *kalemlik* olarak ifade edilmektedir. Armalardaki kalemlikler genel kullanımıyla dört unsurdan oluşmaktadır. Birincisi mürekkep koymaya yarayan çanak şeklinde kap anlamındaki *hokka*, ikincisi yazıların çabuk kuruması ve leke yapmaması amacıyla üzerine dökülen toz anlamındaki *rihdan* (*rîgdan*) ile aharlı kâğıda yazının rahat yazılmasını sağlamak üzere sürülen özel sıvı anlamındaki *tlâ*, üçüncüsü *hokka* içine konulan ve kalem ucunun *hokka* içinde bozulmasını engelleyen ham ipek manasındaki *lika*⁶¹, dördüncüsü ise iki ya da üç adet *kalem kabıdır*. Kalemlik motifi, yaygın kullanımıyla *peşkir*, kadeh ve asalet boynuzları eşliğindeki kompozit Memlûk armalarının ana bileşenini oluşturmaktadır.⁶² Bahsi geçen armada kalemlik motifinin bulunması bu armanın devadârlık vazifesiyle de ilişkili olduğunu göstermektedir. Eşref Kayıtbay'ın sultan olmadan evvel sarayda devadârlıkla görevlendirildiği⁶³ bilindiğinden bu armanın doğrudan medresenin banisi Sultan Eşref Kayıtbay'a ait olması da ihtimal dahilindedir. Ancak armayla ilgili herhangi bir görsele ulaşılamadığı için bu çalışma kapsamında yalnızca Mayer'in kompozisyon tanımlamasından yola çıkarak gerçekleştirilen temsili çizim sunulmuştur (Çizim 1/I). Son dönem Memlûk sultanlarından Kansu Gavri ile II. Tumanbay'ın da devadârlık vazifelerinden sonra sultan oldukları

⁵⁹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 589, 590.

⁶⁰ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 21, 162.

⁶¹ Yazı takımında kullanılan malzemelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. M. Melis Özgeriş, "XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Hat Malzemeleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/2, 2014, s. 182-188.

⁶² Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 12.

⁶³ İsmail Yiğit, "Kayıtbay", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, 2002, s. 80.

bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki Mısır ve Hicaz zaptından sonra Mekke'den alınarak Bursa Ulu Camii'ne bağışlanan Memlûk dönemi Kâbe kapı örtüsü üzerinde de yukarıda dört unsuru belirtilen kalemlik armalarından müstakil formda birkaç adet yer almaktadır. Bahsi geçen devadâr armalı Kâbe örtüsünün, kendisi de zamanında devadârlık hizmetinde bulunmuş II. Tumanbay'ın özel siparişiyle hazırlandığı düşünülmektedir.⁶⁴

Son olarak kadeh motifli bir başka mürekkep Memlûk arması da Kudüs'teki Filistin Arkeoloji Müzesi'nde yer alan bakır bir levhaya işlenmiş vaziyettedir. Levhanın ortasına yerleştirilmiş dairesel madalyonlu armanın etrafını kuşatan kitabede Emir Seyfeddin Sibay'ın ismi geçmektedir. Sultan Kayıtbay tarafından âzâd edilmiş bir memlûk olan Emir Sibay'ın 1486-1500 yılları arasında Sis, Hama ve Halep valiliği yaptığı bilinmektedir. Geç dönem Memlûk armalarından biri olarak, Emir Sibay'ın kompozit formdaki söz konusu arması üç bölüme ayrılmış dairesel kalkanın üst bölümünde peşkir, orta bölümünde üzerine kalemlik motifli işlenmiş kadeh ve iki yanında birer asalet boynuzu ile alt bölümünde yine kadeh motiflerinden ibarettir (Fotoğraf 14, Çizim 1/I).⁶⁵

Çevgan Sopsası

Memlûk döneminde *çevgân* arması sarayın meşhur hizmetlerinden biri olan çevgândârlık vazifesinin nişânesidir. Memlûk sarayının gözde sporlarından biri olarak bilinen gûy u çevgân oyununa yönetici kesim tarafından özel bir önem verilmiş, hükümdar saraylarının etrafında askeri geçit törenleri ve çevgân oyunları için hipodromlar (meyâdîn) oluşturulmuştur.⁶⁶ Sultan Melikü'z-zâhir Baybars'ın da Kahire'deki meşhur camisini gözde mekanlarından biri olan, gûy u çevgân oyununa tahsis edilmiş böyle bir meydanın üzerine inşa ettirdiği bilinmektedir.⁶⁷ Türk-İslâm devletlerinde yaygın olarak oynandığı bilinen bu oyunun köken itibarıyla Orta Asya'dan Çin'e geçtiği ve bilhassa sarayda çok rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. At üzerinde oynanan oyunda amaç, Türk dillerinde çevgân, çevgen, çevken, çögen, çöven gibi farklı şekillerde anılan ucu eğri çengelli değneklerle Farsça'da gûy adı verilen küçük topları rakip takımın kalesine isabet ettirmektir. Çevgân

⁶⁴ Sumiyo Okumura, "The Mamluk Kaaba Curtain in the Bursa Grand Mosque", *Textile Society of America Symposium Proceedings*, Lincoln 2012, s. 2-5.

⁶⁵ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 207, 208.

⁶⁶ Nasser Rabbat, *Mamluk History Through Architecture*, I.B. Tauris, New York 2010, s. 61.

⁶⁷ Aly Hatem Gabr, *The Influence of Traditional Muslim Beliefs on Medieval Religious Architecture A Study of the Bahri Mamluk Period, Ph. D Thesis*, University of Edinburgh Department of Architecture, 1992, s. 146.

oyununa dair en eski bilgiler İran kaynaklarında geçmekte olup, Firdevsî'nin *Şehname*'sinde Keyânîyan sülalesinden Siyavuş'un (MÖ 700) Turan hükümdarı Efrâsiyab'ın yanına giderek çevgân oynadığından bahsedilmektedir.⁶⁸ *Kutadgu Bilig*'de ise beyler tarafından oynandığı belirtilen çevgân oyununda, hükümdar tarafından gönderilecek elçilerin de mahir olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁹ Aynı zamanda Türk hükümdarlarının sembolik nişanları arasında çöven değneğinin de bulunduğu bilinmektedir.⁷⁰ Çevgân oyununun Memlûk sarayında ne denli talep gördüğü, bu oyuna ait değneklerin arma olarak verilmesinin yanı sıra mimariden el sanatlarına hatta oyun kartlarına⁷¹ kadar pek çok eserde sıklıkla tasvir edilmesinden kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Çevgân sopalı Memlûk armalarından bazıları doğrudan çevgândâr nisbesiyle anılan Almelik⁷² ve Karasungur gibi emirlere aittir. Emir Almelik aynı zamanda Kudüs'te bulunan çevgân armasının da sahibidir. 1312'de İlhanlılara sığınması öncesinde Memlûk sarayında önemli vazifelere getirilen Emir Karasungur'un⁷³ ise Meraga'daki Kumbed-i Gaffariye olarak anılan 1328 tarihli türbesinin, üç tarafından duvar yüzeylerinin kör kemerleri üzerindeki dikdörtgen panolarda yerleştirilmiş çevgân sopalı armaları⁷⁴ form itibariyle Almelik'in armalarına oldukça benzemektedir. Karasungur'un armasının da tıpkı Almelik armasında olduğu gibi dairesel madalyonla kuşatıldığı ve merkezde sırt sırta vermiş iki adet çevgân sopasının yerleştirildiği görülmektedir. Aynı armanın işlendiği bir başka yapı da Trablusşam'daki 1316-26 tarihli Kartaviyye Medresesi'dir. Medresenin güney cephesindeki pencere lentosu üzerinde işlenmiş armada sırt sırta vermiş ucu kıvrık çevgân sopalarının dairesel kalkanla kuşatıldığı görülmektedir. Yapının kitabesinde de banî Emir Şehabeddin Karatay'ın çevgândârlık vazifesine vurgu yapılmaktadır.⁷⁵

⁶⁸ Bahir Selçuk, "Klasik Türk Şiirinde Renkli Bir Oyun: Çevgân", *1st International Scientific Researches Congress Humanity and Social Sciences*, Madrid 2016, s. 1860, 1861.

⁶⁹ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, s. 271, 276.

⁷⁰ Esin, "Ay Butüğü' The Court Attendants in Turkish Iconography", s. 98.

⁷¹ Michael Dummett and Kamal Abu-Deeb, "Some Remarks on Mamluk Playing Cards", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, S. 36, 1973, s. 106-112, <http://www.jstor.org/stable/751160> (30.05.2018).

⁷² Emir Almelik el-Çevgândâr hakkında bkz. Zengin, "Melikü'l-Mansûr Ebî Bekr b. Muhammed Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat)", s. 266.

⁷³ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 16, 183, 184.

⁷⁴ <https://archnet.org/sites/1638>.

⁷⁵ Hayat Salam-Liebich, *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli*, The Aga Khan Program, Cambridge 1983, s. 107, 116, 117.

Kudüs'te doğrudan *çevgân sopalarıyla* ilişkili olarak uygulanan çevgân arması Harem'in kuzey sınırındaki İsarîyye ve Farisîyye medreselerinin arasında yer alan Melikîyye Medresesi'nde bulunmaktadır. Yapı, 1277 yılında gerçekleşen Elbistan Savaşı'nda Melikü'z-zâhir Baybars tarafından elde edilen ganimetlerin bir parçası olarak Memlûklere katılan ve Melikü'n-nâsır Muhammed döneminde sarayda çevgân sopalarnın taşıyıcılığı vazifesine getirilen Almelik el-Çevgândâr'ın baniliğinde 1340 yılında inşa edilmiştir. Almelik el-Çevgândâr'a ait çevgân sopası armalarının bir kısmı yapının Harem cephesi revakındaki iki kemerin dayandığı paye üzerine yerleştirilmiş inşa kitabesinin iki yanında uygulanmıştır.⁷⁶ Enine dikdörtgen çerçeveli, üç satırlık sülüs hatlı kitabenin sağında ve solundaki dairesel kalkanla kuşatılmış armalarda sırt sırta vermiş ikişer çevgân sopası yer almaktadır. Kıvrık uçlu değnekler kalkerli yüzeye oyularak uygulanmıştır (Fotoğraf 15, 16, Çizim 1/E). Bir kısım arma ise taçkapı girişi açıklığı üzerindeki kare panonun dört köşesinde yer almaktadır.⁷⁷ Panonun merkezini dairesel bir madalyon doldurmaktayken, dört köşede kalan üçgen alanlara birer çift çevgân sopası gri taş üzerine oyularak işlenmiştir (Fotoğraf 17).

Bazı araştırmacılarca içeriğindeki motifin çevgân sopası olarak yorumlandığı ancak çevgândârlık arması olup olmadığı kesinlik kazanmamış bir diğer arma da Kudüs'teki Berke Han Türbesi'nde yer almaktadır. Emir Hüsameddin Berke Han, Harzemşah ordusunun Moğollar tarafından bozguna uğratılmasının ardından 1230-40 tarihlerinde Mezopotamya, Suriye ve Filistin topraklarında aktif rol almış Harezmi kabile reislerinden biri ve en önemlisidir. Eyyûbî sultanı Melikü's-Salih Necmeddin Eyyûb üvey kız kardeşini Berke Han ile evlendirmiş, Memlûk sultanı Melikü'z-zâhir Baybars ise Berke Han'ın kızıyla evlenmiştir. 1246 yılında vefat ettiği bilinen Berke Han için 1265 yılında Kudüs'te türbe inşasına başlanmış ve 1390 tarihinde Muhammed b. Ahmed tarafından yapıda bazı genişletme çalışmaları yapılmıştır. Yapı Babü's-silsile yoluyla Akabet Ebu Medyen'in kesişim noktasında, Kilaniyye ile Taziyye'nin karşısında yer almaktadır. Berke Han'ın arması ya da kabile işareti olabileceği ihtimali üzerinde de durulan iki adet arma yapının sokak cephesindeki pencere üzerinde uygulanmıştır.⁷⁸ Armaların arasında kalan pencere üstü kitabesi, yapının yeniden inşa edildiği döneme ait olup 1390 tarihiyle inşaatı gerçekleştiren Muhammed b. Ahmed'in ismini vermektedir.

⁷⁶ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 308, 311, 312. Michael Meinecke, *Die Mamlukische Architektur in Agypten und Syrien*, Glückstadt 1992, tafel 47.

⁷⁷ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 62.

⁷⁸ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 109, 110, 113.

Kitabenin iki yanına nakşedilmiş sıra dışı forma sahip armaların Muhammed b. Ahmed'in arması olduğunu düşünen van Berhem armadaki şekillerin çevgân sopalarnı temsil ettiğini ileri sürmektedir.⁷⁹ Armalar pencere lentosundaki iki satırlık sülüs hatlı kitabe kuşağının sağında ve solunda olmak üzere mermer levhalar üzerine oyma-kabartma tekniğiyle işlenmiştir. Dairesel kalkanlarla kuşatılmış armalar, çevgân değneklerini andıran ucu kıvrık iki motifin kıvrılan uçlarının alt kısmında karşılıklı konumlandırılıp birleştirilmesi ve üstte ortalarına damla motifinin yerleştirilmesiyle oluşan bir kompozisyona sahiptir (Fotoğraf 18, 19, Çizim 1/G).

Peşkir

Memlûk sarayında elbiselerin muhafazasından sorumlu olan câmedârın arması olarak bilinen *peşkir*, peçete ya da havlu gibi bir bez parçası anlamında kullanılmaktadır. *Bukca*⁸⁰ (bohça?) olarak da adlandırılan ve eşkenar dörtgen motifile tasvir edilen bu arma ile Kudüs'te müstakil ve mürekkep formda olmak üzere üç farklı yapıda karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri müstakil diğer ikisi ise mürekkeptir. Mürekkep armalardaki peşkir motifine kadeh armasıyla ilgili bölümde değinilmiştir. Müstakil peşkir arması ise 1358 yılında Harem'in batı sınırındaki Babü'l-Hadid yolunun güneyinde inşa edilen Arguniyye Medrese ve Türbesi'nde yer almaktadır. Yapının banisi Argun el-Kâmîlî, Memlûk emirlerinden Sargıtmuş, Akboğa, Argun el-Alâ'î, Aydemür el-Kaymerî ve Menküveriş el-Fârukânî gibi doğrudan el-câmedâr nisbesiyle anılmamakla beraber muhtemelen sarayda câmedârlık vazifesi yürütmüş, Sultan Kâmil Şaban'ın hükümdarlığı döneminde ise rütbesi yükseltilerek kendisine el-Kâmîlî nisbesi verilmiştir. Emir Argun'un arması üç bölümlü kalkanın ortasındaki *eşkenar dörtgen* formundaki peşkirten ibarettir.⁸¹ Emir Argun Kudüs'teki medresesini Halep valiliği sırasında inşa ettirmiş olmalıdır. Emir Argun'a ait peşkir armaları yapının sokak cephesindeki taçkapısı üzerinde uygulanmıştır. Taçkapı nişindeki giriş açıklığının üzerini örten lentoya yerleştirilmiş iki satırlık sülüs hatlı inşa kitabesinde iki adet peşkir arması işlenmiştir. Üç bölüme ayrılmış dairesel madalyonlu armaların ortasında baklava dilimi (eşkenar dörtgen) motifi yer almaktadır (Fotoğraf 20, Çizim 1/H). Her iki armanın orta bölümünde de kırmızı boya izlerine rastlanmıştır. Halep Kalesi Müzesi'nden sırlı bir çömlek

⁷⁹ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 16, 17, 158.

⁸⁰ J. W. Allan, "Mamluk Sultanate Heraldry and the Numismatic Evidence: A Reinterpretation", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, 1970, s. 100, <http://www.jstor.org/stable/25203199> (30.05.2018).

⁸¹ Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 14, 74.

parçasındaki üç bölümlü Emir Argun armasının renkleri de alt ve üst kısımlarda zemin beyaz, ortada kırmızı, eşkenar dörtgen motifi ise altın yıldızdan ibarettir.⁸²

Sonuç

Memlûk devletinde sultan ve hizmetindeki emirler tarafından kullanıldığı anlaşılan armalar, ait oldukları şahısların saraydaki vazifelerine ilişkin damga niteliğindeki önemli işaretlerdir. Memlûk döneminde sultanlara nisbetle emirlerin sayıca fazlalığı dolayısıyla, emirlere ait armaların uygulamada bariz farklarla öne çıktığı görülmektedir. Kudüs'teki örnekler açısından değerlendirildiğinde de bu durum açıkça fark edilmektedir. Zira Kudüs'te tespit edilmiş farklı eserlerdeki toplam on dört armadan sadece iki tanesinin doğrudan sultanlarla ilişkisi bulunmakta, diğer on iki armanın da emirlere ait olduğu bilinmektedir.

Memlûk armacılığında amacına uygun biçimde çeşitli eserler vasıtasıyla görünür kılınmak istenen armalar, Kudüs özelinde de yapıların ya da sanat eserlerinin en gösterişli ve belirgin noktalarında tezyini biçimde işlenerek geleneği yansıtmaktadır. Armaların bulunduğu eserlerin ekseriyetini medrese ve türbeler oluşturmaktadır. Farklı olarak bir hamam yapısında, cami kandilinde ve bakır levha üzerinde armalara rastlanmıştır. Mimari eserlerdeki armalar çoğunlukla yapıların taçkapısında, bazı örneklerde dış cephenin görünür bir bölümünde, sadece bir yapıda ise avlu eyvan kemeri üzerinde uygulanmış ve bunların tamamı oyma kabartma tekniğiyle nakşedilmiştir. Cam kandilin boyun kısmı ve bakır levhanın merkezi olmak üzere el sanatlarında da eserlerin bilhassa dikkat çekici noktaları tercih edilmiş ve armalar tezyini detaylarla vurgulanmıştır. Eserlerden dokuzundaki armaların, kitabe kuşaklarının üzerinde ya da yakınında yer alması da eser sahibiyile arma sahibi ilişkisine işaret etmesi açısından önem arz etmektedir. Söz konusu eserlerde en fazla karşılaşılan arma *kadeh* olarak tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra *aslan*, *zambak (fleur-de-lis)*, *hançe*, *çevgan sopası*, *peşki*, *kalemlik* ve *asalet boynuzlarına* yer verilmiştir. On dört arma örneğinden on bir tanesinde müstakil, üç tanesinde ise mürekkep uygulamayla karşılaşılmıştır. Armacılığın gelişim süreciyle uyumlu biçimde, müstakil armaların Bahrî Memlûk dönemine, mürekkep armaların ise Burcî Memlûk dönemine ait olduğu saptanmıştır. Armaların tamamı dairesel formda kalkanlarla kuşatılmışken, beş tanesinin şatfelerle bölümlendirildiği, bir tanesindeki dairesel kalkanın etrafının ise dilimlendirilerek hareketli bir görünüm kazandırıldığı anlaşılmıştır.

⁸² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, s. 356, 359.

Arma-hizmet bağlantısı açısından incelendiğinde ise söz konusu armaların büyük ölçüde ait oldukları şahısların Memlûk sarayındaki vazifelerine mukabil elde edildiği anlaşılmışsa da bazı örneklerde farklı uygulamalarla da karşılaşılmaktadır. Örneğin Sultan Baybars'ın *aslan* arması kendisine saraydaki vazifesine yönelik olarak verilmemiş, fetih hareketlerindeki şecaati dolayısıyla ve ismiyle ilişkili olarak bizzat sultanın kendisi tarafından seçilmiştir. Aynı şekilde *zambak* (*fleur-de-lis*) armasının da doğrudan saraydaki herhangi bir vazifeyle ilişkili olmadığı, Zengî döneminden itibaren sembolik bir gelenek halinde kullanılmışken, Memlûk döneminde bir arma şeklinde benimsendiği düşünülmektedir. *Hançe* armasının çaşniğirlik vazifesiyle bağlantılı olduğu açıkça fark edilmekle beraber, Kudüs örneğinde doğrudan ilgili emirin vazifesine mi yoksa hizmet ettiği sultanın hükümdar olmadan evvelki vazifesine mi yönelik olduğu kesin olarak saptanamamıştır. Memlûk armaları arasında en fazla karşılaşılan ve toplam yedi farklı eserle Kudüs'te de en çok örneği tespit edilen *kadeh* armasının ise sâkîlik vazifesiyle ilişkisinin yanı sıra *and içme* geleneğiyle de bağlantısı göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu armanın sıklıkla tercih edilmesinin dışında bilhassa mürekkep armalarda birden fazla tasvir edilmesi de bu bağlantıyı desteklemektedir. Mürekkep armalardaki kadeh boyutlarının birbirinden farklı oluşu, küçük boyutlu kadehin arma sahibi emiri, büyük boyutlu kadehin ise emirin hizmet ettiği sultanı ve sultana olan sadakatini temsil ettiğini düşündürmektedir. Ayrıca Taziyye Medresesi'ndeki kadeh armasının türbe penceresi üzerinde yer alması da fani yaşamın sona erişini temsil etmek üzere böyle bir yerin tercih edilmiş olabileceğini makul göstermektedir. Zira daha önce değinildiği üzere *Kutadgu Bilig*'de de kadeh *hayat sembolü* olarak geçmektedir. Kudüs'te üç farklı eserde kadeh arması bulunan Emir Tengiz'in Şam'daki kendi türbesinde yer alan kadeh motifleri, diğer eserlerdeki armalardan farklı olarak etrafi dairesel kalkanlarla kuşatılmaksızın işlenmiş olması nedeniyle, bu motiflerin arma dışı anlamlar ifade edebileceğini düşündürmesiyle de bir önceki örneği destekler niteliktedir. *Çevgân sopası* armalarının ise gerek genel itibarıyla Memlûk armacılığında gerekse Kudüs'teki Melikîyye Medresesi örneğinde çevgândârlık vazifesiyle ilişkisi oldukça belirgindir. Ancak Berke Han Türbesi'ndeki sıra dışı armalarda yer alan motiflerin çevgân değneklerine oldukça benzemenin dışında gerçekte tam olarak neyi temsil ettikleri ya da armanın doğrudan kime ait olduğu kesinlik kazanmamıştır. Türbede medfun olduğu bilinen Berke Han ile kitabede ismi geçen Muhammed b. Ahmed'in hayatlarına ilişkin konuya dair ip ucu oluşturacak bir kayda rastlanmamış olması da söz konusu belirsizliği korumaktadır. Kaynaklar ışığında ve çeşitli örnekler vasıtasıyla *peşkir* armasının câmedârlık göreviyle ilişkisi açıkça da Kudüs'teki üç farklı eserde mürekkep ve müstakîl tarzda rastlanan

örneklerde, armanın doğrudan eser sahibi emir ya da sultanın vazifesiyle ilişkisi belirgin değildir. Müstakil örnekleri de bulunmakla birlikte, mürekkep armaların ana bileşenlerinden biri olarak sıklıkla karşılaşılan *kalemlik* armasının ise devadârlık vazifesiyle ilişkisi bilinmekte ve bu arma yazı takımındaki unsurları temsil eden motiflerden teşekkül etmesiyle dikkat çekmektedir. Kudüs'te mürekkep formda iki farklı örnekle ilgili olarak tespit edilen kalemlik arması, eserlerden birinin doğrudan Sultan Kayıtbay'a diğerinin ise Kayıtbay tarafından âzâd edilmiş Emir Sibay'a ait olmasıyla önem arz etmektedir. Zira Kayıtbay'ın sultan olmadan evvel Memlûk sarayında devadârlık vazifesini üstlendiği bilinmekte ve bahsi geçen örneklerdeki kalemlik armalarının kendisiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Son olarak yalnızca kompozit armalarda karşılaşılan ve Kudüs'teki örneklerde de kalemlik motifyle birlikte aynı arma üzerinde yer alan asalet boynuzları da başlı başına birer arma olarak değilse de kompozisyonu tamamlayan motifler olarak vurgulanmalıdır.

Armacılık geleneği Türk-İslâm devletleri arasında yalnızca Memlûklere özgü biçimde istikrar sağlamasıyla özel bir durum arz etmektedir. Memlûk sanatının da ayırt edici hususiyetlerinden birini oluşturan bu gelenek çeşitli açılardan ayrıntılı biçimde ele alınmalıdır. Hayvansal (aslan) ve bitkisel (zambak) kökenli armalarla birlikte yedi farklı türde ve on dört farklı eserde arma tespit edilmesiyle Kudüs şehri Memlûk dönemi armacılığının önemli bir durağı niteliğindedir.

KAYNAKLAR

- Allan, J. W., "Mamluk Sultanic Heraldry and the Numismatic Evidence: A Reinterpretation", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, 1970, s. 100, <http://www.jstor.org/stable/25203199> (30.05.2018).
- Arat, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.
- Balog, Paul, "New Considerations on Mamluk Heraldry", *Museum Notes*, S. 22, 1977, s. 183, <http://www.jstor.org/stable/43573553> (30.05.2018).
- Behrens-Abouseif, Doris, "The Architecture of the Bahri Mamluks", *In Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, Leiden, New York 1989, s. 121.
- Bloom, Jonathan M., "Mamluk Art and Architectural History: A Review Article", *Mamluk Studies Review*, S. 3, Middle East Documentation Center, Chicago 1999, s. 52-53.

- Bozkurt, Nebi, “Renk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, s. 575.
- Burgoyne, Michael Hamilton, *Mamluk Jerusalem An Architectural Study*, Scorpion Publishing Ltd., Great Britain 1987.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2013.
- Dummett, Michael, Abu-Deeb, Kamal, “Some Remarks on Mamluk Playing Cards”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, S. 36, 1973, s. 106-112, <http://www.jstor.org/stable/751160> (30.05.2018).
- Esin, Emel, “Ay Bitiği’ The Court Attendants in Turkish Iconography”, *Central Asiatic Journal*, C. 14, S. 1/3, 1970, s. 105, <http://www.jstor.org/stable/41926865> (30.05.2018).
- _____, “And’ The Cup Rites in Inner Asian and Turkish Art”, *Forschungen Zur Kunst Asiens In Memoriam Kurt Erdmann*, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 227-255.
- Flood, F. B., “Umayyad Survivals and Mamluk Revivals: Qalawunid Architecture and the Great Mosque of Damascus”, *Muqarnas*, S. 14, Brill, 1997, s. 68, <http://www.jstor.org/stable/1523236> (31.05.2018).
- Gabr, Aly Hatem, *The Influence of Traditional Muslim Beliefs on Medieval Religious Architecture A Study of the Bahri Mamluk Period, Ph. D Thesis*, University of Edinburgh Department of Architecture, 1992, s. 146.
- İbrahim, Laila Ali, “Residential Architecture in Mamluk Cairo”, *Muqarnas*, S. 2, Brill, 1984, s. 55, <http://www.jstor.org/stable/1523055> (30.05.2018).
- Kenney, Ellen, “A Mamluk Monument Restored: The Dar al-Qur’an wa-al- Hadith of Tankiz al-Nasiri in Damascus”, *Mamluk Studies Review*, S. 11 (1), Middle East Documentation Center, Chicago 2007, s. 85, 96.
- _____, “Mixed Metaphors: Iconography and Medium in Mamluk Glass Mosaic Decoration”, *Artibus Asiae*, C. 66, S. 2, 2006, s. 181, 183, <http://www.jstor.org/stable/25261861> (30.05.2018).
- Koprıman, Kâzım Yaşar, “Baybars I”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, s. 221.
- Lapidus, Ira M., “Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks”, *Muqarnas*, S. 2, Brill, 1984, s. 180, <http://www.jstor.org/stable/1523064> (30.05.2018).
- Mayer, L. A., *Saracenic Heraldry*, Oxford University Press, 1933.

- Meinecke, Michael, *Die Mamlukische Architektur in Agypten und Syrien*, Glückstadt 1992.
- Nicolle, David, McBride, Angus, *Men-At-Arms Series The Mamluks 1250-1517*, Osprey Publishing Ltd., London 1993.
- Okumura, Sumiyo, "The Mamluk Kaaba Curtain in the Bursa Grand Mosque", *Textile Society of America Symposium Proceedings*, Lincoln 2012, s. 2-5.
- Özgeriş, M. Melis, "XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Hat Malzemeleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/2, 2014, s. 182-188.
- Rabbat, Nasser, "Rank", *The Encyclopaedia of Islam*, C. 8, 1995, s. 431.
- _____, "In Search of a Triumphant Image: the Experimental Quality of Early Mamluk Art", *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria-Evolution and Impact*, Doris Behrens-Abouseif (ed.) Bonn University Press, 2012, s. 23, 28.
- Nasser Rabbat, *Mamluk History Through Architecture*, I.B. Tauris, New York 2010.
- Rice, D. S., "Studies in Islamic Metal Work", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, S. 14 (3), 1952, s. 575-577, <http://www.jstor.org/stable/609116> (30.05.2018).
- Saad, Heba Mahmoud, "Radiating Inscription on Mamluk Metalwork", *Abgadiyat*, C. 4, S. 1, 2009, s. 106.
- Sadeq, Moain, "Unpublished Mamluk Blazons and Mottos on Glazed Pottery at the Royal Ontario Museum", *Islam and Civilisational Renewal*, C. 3, S. 3, 2012, s. 588.
- _____, "Mamluk Cartouches and Blazons Displayed in the Museum of Islamic Arts, Doha; an Art Historic Study", *International Journal of Business, Humanities and Technology*, C. 4, S. 2, 2014, s. 138, 139.
- Salam-Liebich, Hayat, *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli*, The Aga Khan Program, Cambridge 1983.
- Selçuk, Bahir, "Klasik Türk Şiirinde Renkli Bir Oyun: Çevgân", *1st International Scientific Researches Congress Humanity and Social Sciences*, Madrid 2016, s. 1860, 1861.
- Smith, Andrew C., "Mamluk Jerusalem: Architecturally Challenging Narratives", *Lux: A Journal of Transdisciplinary Writing and Research from Claremont Graduate University*, C. 3, S. 1, 2013, s. 6.
- Steenbergen, Jo Van, *Order Out of Chaos Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture 1341-1382*, Brill, Netherland 2006.
- Walker, Bethany J., "Ceramic Evidence for Political Transformations in Early Mamluk Egypt", *Mamluk Studies Review*, S. 8 (1), Middle East Documentation Center, Chicago 2004, s. 54.

Yiğit, Fatma A., “Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz’in Hayatı”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 14, Bahar 2014, s. 128.

Zengin, Murat, “Melikü'l-Eşref Âlâeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi”, *Turkish Studies*, S. 13/8, Ankara Spring 2018, s. 225.

_____, “Melikü'l-Mansûr Ebî Bekr b. Muhammed Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat)”, *History Studies*, S. 10/3, April 2018, s. 261, 266.

http://web.i2ud.org/jerusalem/priv/html3/monuments/sites/t172_bab_as/index.html (31.05.2018).

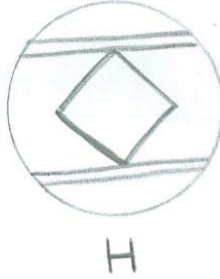
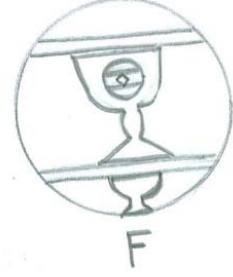
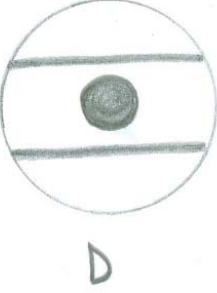
https://archnet.org/media_contents/35286 (31.05.2018).

https://archnet.org/media_contents/61703 (31.05.2018).

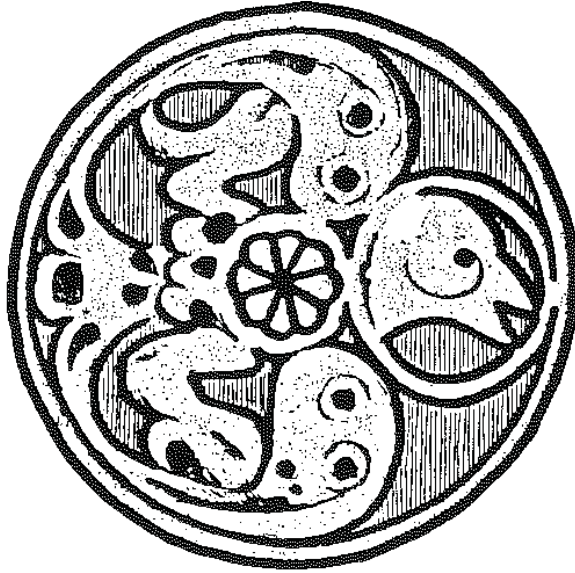
<https://archnet.org/sites/1794> (31.05.2018).

https://archnet.org/sites/1755/media_contents/35235 (31.05.2018).

EKLER

Çizim 1. Kudüs'teki Bazı Armaların Çizimleri.

Çizim 2. Evhadiye Medresesi'ndeki Kuş Figürü
(Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*).

Fotoğraf 1. Kudüs Kalesi'nde Sitti Maryem Kapısı Üzerindeki Aslan Armaları.

Fotoğraf 2. Fotoğraf 1'den Detay.

Fotoğraf 3. Evhadiye Medresesi Taçkapısında Zambak Armaları.

Fotoğraf 4. Fotoğraf 3'ten Detay.

Fotoğraf 5. Câlîkayye Medresesi Kitabesinde Zambak Armaları.

Fotoğraf 6. Cavliyye Medresesi Eyvanında Hançe Armaları
(https://archnet.org/media_contents/61703).

Fotoğraf 7. Tengizîyye Medresesi Taçkapısında Kadeh Armaları.

Fotoğraf 8. Fotoğraf 7'den Detay.

Fotoğraf 9. Pamukçular Çarşısı'ndaki Şifa Hamamı Girişinde Kadeh Armaları.

Fotoğraf 10. Fotoğraf 9'dan Detay.

Fotoğraf 11. Kudüs İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Cam Kandilde Kadeh Armastı.

Fotoğraf 12. Taziye Medresesi'nin Türbe Penceresi Üzerinde Kadeh Armaları
(<https://archnet.org/sites/1794>).

Fotoğraf 13. Sübeybiye Medresesi'nde Mürekkep Kadeh Armaları
(Mayer, *Saracenic Heraldry*).

Fotoğraf 14. Filistin Arkeoloji Müzesi'ndeki Bakır Levha Üzerinde Mürekkep Kadeh Arması (Mayer, *Saracenic Heraldry*).

Fotoğraf 15. Melikîyye Medresesi Revak Kemerleri Üzerinde Çevgân Sopaı Armaları.

Fotoğraf 16. Fotoğraf 15'den Detay.

Fotoğraf 17. Melikîyye Medresesi Taçkapısında Çevgân Sopsa Armaları
(Mayer, *Saracenic Heraldry*).

Fotoğraf 18. Berke Han Türbesi'ndeki Pencere Üzerinde Yer Alan Armalar.

Fotoğraf 19. Fotoğraf 18'den Detay.

Fotoğraf 20. Arguniyye Medresesi Taçkapısında Peşkir Armaları
(https://archnet.org/sites/1755/media_contents/35235).

XV. YÜZYIL BÂNİLERİNDEN ÇAKIR AĞA VE MİMARİ ESERLERİ

NURCAN YAZICI METİN*

Giriş

Bu makalede, XV.yüzyılın devlet adamlarından olan Çakır Ağa bânilik yönüyle ele alınmış ve inşa ettirdiği mimari eserler hakkında, arşiv belgelerine dayalı birtakım tespitler yapılmış; mimari eserleri kısaca tanıtarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çakır Ağa hakkında bilgi ve bâniliğinde inşa edilen mimari eserlerin bazıları, farklı çalışmalarda ve farklı başlıklar altında incelenmiştir. Burada Çakır Ağa hakkında bilgi verilerek, baniye atfedilen veya atfedilmeyen mimari eserlerin durumu arşiv belgeleri desteği ile tespit edilmiş; bu eserlerin onarımları hakkında, yine arşiv belgeleri ışığında toplu bilgi verilmiştir. Edirnekapı'daki Çakır Ağa Camii gibi aynı isimli farklı bânilere mal edilen mimari eserlerin de arşiv belgeleri kaynak gösterilerek bânî konusu netleştirilmiştir. Çalışmaya konu olan mimari eserlerin tamamı görülerek incelenmiş; günümüze gelmeyen eserlerin de yerinde inceleme yapılmıştır.

Çakır Ağa'nın bâniliğinde inşa edildiği bilinen eserlerin günümüze ulaşanlarının büyük çoğunluğu isim olarak bâninin adını korumanın dışında, yeniden inşa, büyük boyutlu onarım ve müdahalelerle günümüze gelebilmiştir. Bu durumdan dolayı, orjinal eser hakkında bir veri bulunmayan yapılarda, mimari tanımlamada genel şema verilmiş, yakın tarihte yeni baştan yapılmış eserler için mimari tanımlamaya gidilmemiştir. İlgili başlık altında yapıların orjinal olup olmadığına ya da ne kadarının orjinal olduğuna değinilmiştir. Örneğin İstanbul'da günümüze ulaşan Üsküplü Camii, Kapalıçarşı'daki ve Edirnekapı'daki cami yeni baştan inşa edilmiştir. Mevcut durumlarıyla yenilendikleri dönemin mimarisini yansıtan bu eserlerin orjinal durumları hakkındaki bilgiler, bânî, isim ve kısmen

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul /TÜRKİYE, nurcianyaz@hotmail.com

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı yazışmalarla sınırlıdır. Günümüze ulaşmayan Aksaray'daki cami ve Mercimek Tekkesi Mescidi için de durum aynıdır. Bâninin Edirne'deki mescidi ise kısmen, plan şemasında orjinalliğini korumuş olmalıdır. Bursa'daki cami ve hamam için de aynı durum söz konusudur.

İlgili başlıklarda açıklandığı üzere yapıların orjinal durumlarına dair bilgilerin sadece isim ve onarımdan ibaret olduğu anlaşılmıştır. Örneğin Edirnekapı'daki cami yeni baştan bir hayırsever vatandaş tarafından inşa ettirilmiş; bu yapının orjinal durumuna dair hiçbir veriye ulaşılamamıştır. Değişikliklerle günümüze gelmiş olan yapıların, tespit edilebilen değişiklikleri makaleye eklenmiştir. Örneğin Edirne'deki caminin 1905 yılında kubbeli olduğu, yıkıldıktan sonra 1970'lerdeki şekliyle yapıldığı belirtilmiştir. Kapalıçarşı'daki mescidin 1894 depreminde bütünüyle ortadan kalktığı ve sonraki yıllarda inşa edildiği; Edirnekapı'daki Çakır Ağa Camii'nin aynı bâniye ait olduğu da arşiv belgelerine dayalı olarak ilk defa bu çalışmada tespit edilmiştir. Ayrıca mimari eserlerdeki bazı onarım ve müdahaleler de arşiv kaynaklarına dayandırılarak burada ortaya konulmuştur.

Çakır Ağa

Fatih Sultan Mehmed'in Çakırcıbaşı olduğu bilinen ve daha çok bu yönüyle tanınan Çakır Ağa hakkındaki bilgiler sınırlıdır. 1480 tarihli vakfiyesinde “*Sultanü'l-Guzatü'l-Mücahidin Çakır Ağa İbni Abdullah*” olarak tanıtılan Çakır Ağa Üsküplü'dür.¹ Çakır Ağa'nın Bursa ve İstanbul *subaşılığı* görevlerinde bulunduğu; *sekbanbaşı* ve *çakırcıbaşı* vazifelerini gördüğü kaydedilmiştir.² Ayrıca Edirne şehrinin kurucuları arasında sayılmaktadır.³ Çakır Ağa II. Murad (1421-1444, 1446-1451) zamanında Bursa subaşı olarak görev yapmıştır. Bu görevinden önce bir vesile ile Silivri'de

¹ Ev. K. K., No: 610; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481) IV*, İstanbul 1973, s. 852; Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. 109.

² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481) III*, İstanbul 1973, s.134; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani, Osmanlı Ünlüleri*, (Hazl. N. Akbayar), Cilt: 2, İstanbul 1996, s. 400.

Subaşı: Osmanlılar'da şehirlerin güvenliğini sağlayan görevli.

Sekbanbaşı: Yeniçeri ordusunda bir rütbe. Sekbanbaşı, yeniçeri ağasından sonra gelen ikinci yüksek rütbeli zâbit olarak ağanın İstanbul'da bulunmadığı zamanlarda ona vekâlet etmiş ve yeniçeri ağalığına uzunca bir süre sekbanbaşılar getirilmiştir. Bkz: Abdülkadir Özcan, “Sekban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2001, s. 327.

Çakırcıbaşı: Osmanlı Sarayında av işleriyle uğraşan yüksek rütbeli görevlilerden çakırcıların ve şikâr ağalarının amiri. Bkz: : Abdülkadir Özcan, “Çakırcıbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 189.

³ M. Tayyip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıfları, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul 1952, s. 54.

bulunmuş olmalıdır; nitekim Bursa görevinden önce Silivri’de yaptırdığı eserlere gelir getirmesi için Bursa’da hamam yaptırmıştır. Fatih Sultan Mehmed’le birlikte İstanbul kuşatmasında cephe kumandanlığı görevinde bulunmuştur.⁴ Mezarının, bir kaynağa göre Babaeski’deki zaviyesinde, başka bir kaynağa göre Silivri’de bulunduğu ifade edilmektedir.⁵

Çakır Ağa, Osmanlı mimarlığında bâni olarak yaptırdığı hayır eserleri ile tanınmaktadır. II. Murad (1421-1444, 1446-1451) ve Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) dönemlerinde, Bursa, Edirne ve İstanbul’da birçok mimari eser yaptırmıştır. Çakırcıbaşı Çakır Ağa’nın altı mescit yaptırdığı, bunlardan İstanbul’da Beyazıt, Aksaray, Langa ve Cibali’de birer mescidinin olduğu kaynaklarda geçen bilgilerdendir. Çakır Ağa’nın erken tarihli vakıf muhasebe kayıtları, İstanbul, Silivri, Edirne ve Bursa’daki eserlerini göstermektedir.⁶ Mescidinin vakıfları ile ilgili muhasebe kayıtlarında da İstanbul, Bursa, Edirne ve Silivri’deki vakıfları tanımlanmıştır.⁷ Bursa’da mescit ve hamamı ile Edirne’de bir mescidi vardır.⁸ Ayrıca Silivri’deki zaviye ve hanı, vakfiyesinde tanımlanan eserleridir.⁹ Bunların yanı sıra Üsküp’te de bir mescidinin olduğu ifade edilmiştir.¹⁰

Çakır Ağa’nın 884 Safer/1479 Nisan tarihi ve Mevlana Mehmed bin Seyyid Ali imzalı vakfiyesi yayınlanmıştır.¹¹ Burada Pazar-ı Kehle (Bit Pazarı) yakınındaki mescidi (Kapalıçarşı Çakır Ağa Mescidi), Halife Mescidi (Mercimek Tekkesi Mescidi), Aksaray Pazarı Mescidi, Üsküplü Mescidi tanımlanmıştır. Vakfiyesine göre, Aksaray’da Mescid-i Halife yakınında 600 akçe iradlı üç ev, 120 akçelik bir ev, Bitpazarı’nda 9180 akçe iradlı 44 dükkan, Tahtakale’de 3070 akçelik 6 dükkan, Odunkapısı’nda 2220 akçelik 6 dükkan, Galata Lonca Mahallesi’nde 13000 iradlı 48 dükkan, aynı yerde 708 akçe gelirlir bir başhane ki toplam 38904 akçelik önemli bir vakıf bırakmıştır.¹²

⁴ *Bursa, Bursa Hamamları*, Bursa 1943, s. 38.

⁵ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikat’ül-Cevâmi, İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*, İstanbul 2001, s. 72; *Bursa, Bursa Hamamları*, Bursa 1943, s. 39; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 400.

⁶ BOA., *EVHMH.d.*, 222, 29 Zilhicce 1089, 11 Şubat 1679.

⁷ BOA., *EVHMH.d.*, 4218, 29 Zilhicce 1154, 07 Mart 1742.

⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul 1953, s. 326.

⁹ Ayverdi, *a.g.e.*, III, s. 134. Vakfiyesini inceleyen Ayverdi, Babaeski’de mescidinin olduğu ve Ragıp Paşa Kütüphanesi yerinde de kütüphane ve mektebi olduğu bilgisinin doğru olmadığını kaydetmiştir.

¹⁰ Mustafa Özer, “Edirne Çakır Ağa Camisi”, *Sanat Tarihi Araştırmaları, Prof. Dr. Haşim Karpuz’a Armağan*, Konya 2007, s. 315.

¹¹ Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, s. 109-110; Ev. K. K., No: 610.

¹² Kapalıçarşıdaki mescid imamına 5, müezzine 4, sakasına 1; Mescidi Halife imamına 5, müezzine 4,

Çakır Ağa'nın İstanbul'daki, Cibali civarında Üskübi/Üsküplü Camii ile Eminönü Kapalıçarşı içindeki Çakırağa Camii (Merdivenli Camii) değişikliklerle günümüze ulaşmıştır. Hadika'da¹³ ve diğer kaynaklarda Çakır Ağa'nın yapıları arasında adı geçmeyen, Edirnekapı'da da bir camisinin olduğu bir belgede¹⁴ tanımlanmıştır; bu yapı da yeni baştan inşa edilmiştir. Aksaray'da ve Aksaray Langa'daki camileri ise bugün mevcut değildir. İstanbul dışında Silivri, Edirne ve Bursa'daki yapılarından da Edirne'deki mescidi, Bursa'daki hamamı günümüze ulaşabilmiştir. Ayrıca Bursa'da Mecnun Dede adına yaptırdığı bilinen mescidi bulunmaktadır¹⁵ ve bu mescit de değişikliklerle günümüze gelebilmiştir.

Cibali Çakır Ağa/Üsküplü Camii/Mescidi

Hadika'da Üsküplü Camisi olarak tanımlanan yapı, Fatih Cibali'de Haraççı Kara Mehmet Ağa Mahallesi, Üsküplü Caddesi'ndedir (**Foto 1**).¹⁶ Bânisinin memleketi ile tanınan yapı değişikliklerle günümüze ulaşmıştır. 16.yüzyılda, Kanuni dönemi deftertarlarından Süleyman Çelebi tarafından yenilenerek camiye dönüştürülen yapı, bu yenilemeden dolayı Süleyman Çelebi Camii olarak da bilinmektedir.¹⁷

Çakır Ağa Camii'ndeki Kanuni dönemi (1520-1566) onarımının Mimar Sinan tarafından yapıldığı bilinmektedir.¹⁸ Sinan tezkirelerinde “*Üsküblü Çeşmesi kurbundaki Defterdar Süleyman Çelebi Camisi*” olarak tanımlanan yapı¹⁹ 19.yüzyılda harap olmuştur. Bu yüzyılda yangın geçiren cami, Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) tekrar yenilenmiştir. Bu yenileme sürecinde Fatih dönemi çatılı cami tipine uyulmaya çalışılmıştır.²⁰ Mevcut haliyle Abdülaziz dönemi yenilemesini

cüzhanlara 4; Aksaray'daki mescide 4 ve 2 akçe; Üsküplü Mescidine 3 ve 2 akçe vazife tayin edilmiştir. Bkz: Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 325; Ev. K. K., No: 610.

¹³ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikat'ül-Cevâmi, İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*, İstanbul 2001.

¹⁴ Çakır Ağa'nın Edirnekapı'daki yapısı tanımlanırken, 1767 tarihli, cami ve minaresinin tamirine ilişkin yazışmada, “*Fatih Sultan Mehmed'in Çakırbaşı'nın Tekfir Sarayı civarındaki Çakır Ağa Mahallesinde yaptırmış olduğu...*” şeklinde tanımlanmıştır. Bkz: BOA., C. EK, 461/23350, 02 Şaban 1181, 24 Aralık 1767.

¹⁵ Ayverdi, *Fatih Devri III*, s.

¹⁶ Ayvansarayı Hüseyin Efendi vd., *a.g.e.*, s. 73.

¹⁷ N. Esra Dişören, “Üsküplü Camii ve Hamamı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1994, s. 352.

¹⁸ Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 301.

¹⁹ Sâî Mustafa Çelebi, (Hazl. H. Develi), *Yapılar Kitabı, Tezkiret'ül Bünyan ve Tezkiret'ül Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)*, İstanbul 2003, s. 98, 182.

²⁰ Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 23.

gösteren cami, yakın zamanda kapsamlı bir onarım geçirmiştir. 1989 yılındaki son kapsamlı onarımda bugünkü şeklini almıştır.²¹

Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda, “*Defterdar Süleyman Çelebi Camii: çar-puşta kurşun kubbeli*” olarak tanımladığı yapının çatısının içinde ahşap bir kubbesinin olduğu anlaşılmaktadır.²² Çelebi, bu haliyle yapının Sinan sonrası durumunu anlatmaktadır.

Üsküplü Camii, Osmanlı dönemi yazışmalarında, ilk bânisinden dolayı “*Çakır Ağa Camii*” olarak tanımlanmaktadır. 1873 yılında “*Cibali'deki Çakır Ağa Camii'nin*” minaresinin tamir meblağının ikmal edilmesi;²³ tamir masraflarının bütçeden karşılanması hakkındaki yazışmalarda bu tanımlamalar görülmektedir.²⁴

1873 yılında, “*Cibali civarındaki Çakır Ağa Camii*” ile minaresi kapsamlı bir onarım geçirmiştir.²⁵ Cami ve minaresinin tamir işi Karanfil Kalfa isimli bir müteahhite ihale edilmiş; ödemeler yapılmış; ancak tamirat tamamlanmadan Karanfil Kalfa vefat etmiştir. Tamirat işi yarım kalmış, mahalle halkı işin tamamlanması için talepte bulunmuştur.²⁶ Bu süreçte yarım kalan tamirat, 42 bin kuruş masrafla Hacı Halil Ağa müteahhitliğinde tamamlanmıştır.

Üsküplü /Çakır Ağa Camii'nin orjinal durumuna dair bir veriye ulaşılamamıştır. Abdülaziz Dönemi'nde (1861-1876) yenilenmiş olan cami dikdörtgen plan şemasına sahiptir ve çatı ile örtülüdür. Üsküplü /Çakır Ağa Camii, cephelerdeki pencere açıklıklarındaki yuvarlak kemerlerde kilit taşının vurgulanması, beden duvarlarının bitimindeki silme kuşağı ve köşelerindeki kaydırılmış akslarla yerleştirilmiş taş düzenlemeleri ile yenilediği dönemin üslubunu, neoklasik üslubu göstermektedir. Caminin ön cephesinde geniş bir kemer açıklığı kullanılmıştır. Bu haliyle de Abdülaziz Dönemi yenilemesinin mimari özelliklerini gösteren cami bugün ibadete açıktır.

Kapalıçarşı Çakır Ağa Camii/Mescidi

Merdivenli Mescit olarak da bilinen yapı Kapalıçarşı'da, bugün Yağlıkçılar

²¹ Esra Dişören, *a.g.e.*, s. 352.

²² Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul ty. S. 76.

²³ BOA., *A. MKTMHM.*, 456/63, 15 Rebiülahir 1290, 11 Haziran 1873.

²⁴ BOA., *İ.ŞD.*, 27/1275, 7 Rebiülahir 1290, 4 Haziran 1873; *ŞD.*, 94/33, 19 Muharrem 1290, 19 Mart 1873.

²⁵ BOA., *ŞD.*, 94/48, 27 Rebiülevvel 1290, 25 Mayıs 1873.

²⁶ BOA., *ŞD.*, 94/33, 21 Zilhicce 1289, 19 Şubat 1873.

Hanı içindedir (**Foto 2; Plan 1**). Kapalıçarşı'daki Çakır Ağa Camii, vakif defterinde, Sultan Bayezid Camii bölgesinde “Çakır Ağa bin Abdullah der kurb-ı pazar-ı kehle” olarak kaydedilmiştir.²⁷

Çakır Ağa Camii arşiv kaynaklarında, “Evlîya Hanı derûnunda” şeklinde tanımlanmıştır. Bugün mevcut olmayan Evliya Hanı'ndan dolayı yapı, Evliya Camii olarak da kaynaklarda geçmektedir.

Arşiv kayıtlarına göre Kapalıçarşı'daki Çakır Ağa Camii'nin 19.yüzyılın sonlarında yenilendiği anlaşılmaktadır. “Evlîya Hanı fevkandeki Çakır Ağa cami-i şerifi” depremden yıkılmıştır. Yeni baştan inşa sürecinde 6446 kuruşluk enkazı hariç tutularak, 24553 kuruşla icra-yı tamiri yapılacak ve bu masraf 315 senesi (Miladi: 1898) evkaf-ı hümayun bütçesinden karşılanacaktır.²⁸ 1894 depreminde yıkıldığı anlaşılan Çakır Ağa Camii'nin yeni baştan inşa süreci zaman almıştır.²⁹

1899'da Evliya Hanı derunundaki Çakır Ağa Camii'nin tamiri yapılmıştır.³⁰

19.yüzyılın sonlarında yeni baştan inşa edildiği anlaşılan, sonraki süreçte de onarım ve müdahalelerle günümüze gelen caminin orjinal durumuna dair bir veriye ulaşılamamıştır. Mevcut durumuyla dikdörtgen plan şemasına sahip cami güneyden kuzeye doğru çarpık bir şekilde genişlemektedir. Yağlıkçılar Sokağı üzerinden 21 basamakla ulaşılan fevkâni yapının iç mekanı ahşap tavanla örtülüdür; mihrap, sonradan yerleştirildiği anlaşılan minber ve mihrap duvarı seramiklerle kaplanmıştır. Caminin minaresi merdiven üstünden sarkıtılmış ahşap bir külah şeklindedir. Yapı ibadete açıktır.

Edirnekapı Çakır Ağa Camii/Mescidi

Yayınlarda ve Çakır Ağa'nın vakfiyesinde, yaptırdığı eserler arasında Edirnekapı'daki cami sayılmamaktadır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen 1767 tarihli, “Ser-mimaran-ı hassa İbrahim” mühürlü keş-i sâni defterinde “Tekfir Sarayn kurbunda Çakır Ağa Mahallesinde vâki' merhum ve mağfûr Ebu'l Feth Sultan Mehmed Han hazretlerinin Çakırcıbaşı'nın binâ eylediği Cami-i şerifi...”

²⁷ Ev. K. K., No: 610; Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, a.g.e., s. 109-110.

²⁸ BOA., İ.EV, 22/3, 20 Muharrem 1317, 31 Mayıs 1899.

²⁹ 1894 depreminde Kapalıçarşı, içine girilemeyecek kadar büyük boyutta hasar görmüştür. Yağlıkçılar tarafı tamamen yıkılmıştır. Bkz: S. Çalık (Hazl.), 1894 Yılında İstanbul'da Meydana Gelen Depreme Ait Anonim Günlük, İstanbul ty., s. 67-68.

³⁰ BOA., İ. EV, 22/3, 2 Safer 1317, 12 Haziran 1899; BOA., ŞD, 43, 10 Muharrem 1317, 21 Mayıs 1899; BEO, 1325/99375, 6 Safer 1317, 16 Haziran 1899.

ifadesi yapının bânisinin Çakır Ağa olduğunu göstermektedir. Bu tarihte cami ve minaresi tamir görmüştür.³¹ Adı geçen keşif defteri yapının 18.yüzyılda kapsamlı bir onarım geçirdiğini göstermektedir. Bu tarihte, “*harab ve minaresi dahi zelzeleden münhedim olmağla*” ifadesinden, zamanla harap olduğu anlaşılan mescidin muhtemelen 1766 depreminde de zarar gördüğü ve bu depremde minaresinin de yıkıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim mimar ağa kulları marifetiyle “...*fermân-ı âlişanları mucibince cami-i şerifin tamiri ve minare-i şerifin müceddeden binâsı*” istenmiştir. Döşeme ve duvarlar ile kapı ve pencerelerdeki boya ve sıvaların, kapı önündeki sundurma, çatı ve saçağın yenilenmesi, 1767 tarihli keşif evrakında geçen diğer onarımlardır.³²

1767 tarihli keşif evrakındaki tanımlamada açık bir ifadeyle Fatih’in çakırcıbaşı Çakır Ağa’ya atfedilen yapı Hadika’da, “*Tekfur Sarayı kurbundaki Çakır Ağa Mescidi*” olarak tanımlanmakta, mektebi ve mahallesi olduğu belirtilmektedir. Burada bânisinin sekbanbaşı olduğu ve mihrap önünde gömülü olduğu yazılıdır.³³ Aynı kaynaktan Çakır Ağa’dan başka bir kişi olarak bahsedilmektedir. Adı geçen Çakır Ağa’nın, makaleye konu olan kişi olduğu ve bu yapının da aynı bâniye ait olduğu, yukarıdaki arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Bu noktada Fatih’in çakırcıbaşı olan Çakır Ağa’nın sekbanbaşı olarak da görev yaptığı unutulmamalıdır.

1304 /1888 tarihli *Mecmû’a-i Cevâmi*’de İstanbul’da “dahil-i sur”daki camiler arasında Edirnekapı’daki Çakır Ağa Camii de sayılmış, sekbanbaşının yaptırdığı belirtilmiş; tekke adı olarak da Çakır Ağa Tekkesi adı verilmiştir. Bu tarihten önce de 1277/ 1861 ve 1292 /1876 yıllarında tekkenin şeyhinin adı verilmiştir ki bu tarihlerde tekkenin faal olduğu anlaşılmaktadır.³⁴ 1919 tarihli *Rehber-i Tekâyâ*’ya göre Sa’dî tekkeleri arasında sayılan Edirnekapı’daki Çakır Ağa Tekkesi “ma’mûr” durumdadır.³⁵

Bugün yenilenmiş olan caminin minare kaidesi üzerinde, sonradan yerleştirildiği anlaşılan yedi satırlık bir kitabe yer almaktadır. Kitabede Sultan Abdülhamid’in, harap olmuş olan Çakır Ağa Dergâhı’nı yenilettiği; bitişindeki caminin de tamir ettirildiği yazılıdır.³⁶ Kitabe metni şöyledir;

³¹ BOA., C. EK, 461/23350, 02 Şaban 1181, 24 Aralık 1767.

³² BOA., C. EK, 461/23350, 02 Şaban 1181, 24 Aralık 1767.

³³ Ayvansarayı Hüseyin Efendi vd., a.g.e., s. 116.

³⁴ Ahmed Nezih Galitekin (Hazl.), *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, İstanbul 2003, s. 47, 471-499.

³⁵ Ahmed Nezih Galitekin (Hazl.), a.g.e., s. 251.

³⁶ Kitabeyi okuyan Prof. Dr. Hanife Koncu’ya teşekkür ederim. Sultan II. Abdülhamid’in yirmibeşinci cülûs yıldönümü için hazırlanan ve Sultanın onarttığı, inşa ettirdiği hayır eserlerini de içeren *Tebrik-nâme-i*

Şîb-i evreng-i hilâfet Hazret-i Abdülhamîd
Bahr u ber hakam dünyânın ulu şehinşehi
Eyledi her bir yeri ma'mûr âbâdân hep
Bir mahal yokdur ki olsun lutf-ı şâhîden tehlâ
İşte Çakır Ağa dergâhın harab olmuş iken
Öyle tecdîd itdi kim oldu görenler vâlehi
Yalnız dergâhı hem de? muttasıl câmi' dahi
Sâye-i şâhânede ta'mîr olunmuşdur zihî
Etdi ol câmi' husûsunda bir sa'y-ı belîg
Mîr Cânib gibi sâdik çâker-i kâr? âgehi
Şâh-ı âlem var ola pîr-i cihânın aşkına
Tâ ki eflâkin semâ' etdikçe hurşîd ü mehi
Söyledi Sa'dî kulu tecdîdine târîh-i tâm
Kıldı Han Abdülhamîd ihyâ güzel bu dergâhı

Edirnekapı'da bulunan Çakır Ağa Camii'nin ilk inşa dönemine dair herhangi bir veri günümüze ulaşmamıştır. Mevcut kitabe, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) yenilemesine dairdir. 1950'li yıllarda ortadan kalkan mescidin bu yenilenmesine ait görsel veriler Encümen Arşivi'nde bulunmaktadır (**Foto 3-4-5**). 1938 tarihli fotoğraflarda yapının kareye yakın dikdörtgen planlı, dikdörtgen pencere açıklıklı, ahşap kaplamalı ve kırma kiremit çatı ile örtülü olduğu görülmektedir. Yapı 1987'de, bir hayır sahibi tarafından, beton olarak yeni baştan inşa ettirilmiştir. Kaynaklardan cami ve yanında bir tekkesinin/dergâhın olduğu anlaşılan Çakır Ağa Camii /Mescidi yenilenmiş haliyle ibadete açıktır. Yapı mevcut şekliyle mimari bir özellik göstermemektedir.

Aksaray Çakır Ağa Camii/Mescidi

Çakır Ağa'nın bâniliğinde inşa edilen bir diğer yapı ise günümüze ulaşmayan Aksaray'daki Çakır Ağa Mescidi'dir. 884 (Milâdi:1480) tarihli vakfiyede “*beciheli mescid-i Pazar-ı Aksaray*” olarak tanımlanan yapı Aksaray'da, adı ile bilinen mahallede, Çakırağa Camii Sokak üzerinde idi.³⁷ Burada Bekir Paşa Mektebi

Millî adlı eserde de “Edirnekapısı civârında Çakır Ağa Mahallesi'ndeki dergâh-ı şerif” olarak tanımlanan yapı bu kitabede bahsi geçen dergâh olmalıdır. Bkz. *Tebrik-nâme-i Millî*, Tahir Bey Matbaası, İstanbul 1316, s.13.

³⁷ Ev. K. K., No: 610; Tahsin Öz, *İstanbul Camleri I-II*, İstanbul 1997, s. 102.

karşısında bulunan yapı 1956'da, vali Fahreddin Kerim Bey zamanında yıktırılmıştır. Yenikapı'ya inen Namık Kemal Caddesi genişletilirken yıktırılan Çakır Ağa Mescidi'nin hazinesinde İstanbul'un fethi sırasında, Fatih'le gelenlerden biri olan Telli Baba isimli bir kişi medfundu.³⁸

Çakır Ağa Mescidi'nin 18.yüzyılın ortalarında büyük bir yangın geçirdiği anlaşılmaktadır. Yangında harap olan yapı sadrazamlık tarafından yeniden yaptırılmıştır.³⁹

Aksaray'daki Çakır Ağa Mescidi, 1772 yılında Fatih Sultan Mehmed Vakfı'na bağlı görünmektedir.⁴⁰ Nitekim 1830 yılında, Aksaray'daki Çakır Ağa Camii, “*Fatih Sultan Mehmed evkafı mülhakatından*” tanımlanarak birtakım görevlendirmeler yapılmıştır.⁴¹

1893 yılında, “*Aksaray'da kâin Çakır Ağa Camii-i şerifi müşrifü'l-harab*” durumdadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne verilen arzualde caminin yıkılmak üzere olduğu ifade edilerek biraz daha bu halde kaldığı takdirde bütünüyle “*münhedim*” olacağı belirtilmiştir.⁴² Caminin tamirine başlanması yönündeki yazışmalarda, cemaati olduğu, o civarda bulunan karakolhane efradının da ibadet için bu camiye kullandığı, kış mevsiminin geldiği, tamirata bir an evvel başlanması gerektiği vurgulanmıştır. Burada, vakfının tamirat masraflarına karşılık gelecek meblağının bulunmadığı; daha önce evkaf hazinesince onarım masrafları karşılanmış olmakla birlikte 67562 kuruşun vakıf bütçesinden olduğu; bu süreçte de keşfi sonucu tamirat için gerekli olan 22163 kuruşun evkaf varidatından karşılanacağı belirtilmiştir.⁴³

Çakır Ağa Mescidi, 1894 depreminde de zarar görmüştür. Deprem öncesi harap olan ve tamirati için uğraşılan, “*Evkaf-ı Hümayun'dan Aksaray'da vakî Çakır Ağa Camii Şerifinin hareket-i arzdan*” harap olan mahallerinin tamiri için evkaf tamirat memurunun keşfiyle bir hesap çıkartılmış; yapının 25120 kuruş masrafla tamir edilebileceği anlaşılmıştır.⁴⁴ 1898 yılında yapının tamiri henüz tamamlanmamıştır.⁴⁵

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan yazışmalardan, 1890'ların başında

³⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 326; Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, İstanbul 2002.

³⁹ BOA., *C.ME*, 179/8905, 29 Cemaziyelevvel 1173, 18 Ocak 1760.

⁴⁰ BOA., *C. EV*, 33/1646, 25 Ramazan 1185, 1 Ocak 1772.

⁴¹ BOA., *C. EV*, 225/11239, 21 Zilkade 1245, 14 Mayıs 1830.

⁴² BOA., *BEO*, 225/16829, 6 Zilhicce 1310, 21 Haziran 1893.

⁴³ BOA., *ŞD*, 128/25, 22 Rebülahir 1311, 2 Kasım 1893.

⁴⁴ BOA., *İ.EV*, 11/4, 23 Rebülahir 1313, 15 Ekim 1895; *BEO*, 699/52389, 2 Cemaziyelevvel 1313, 21 Ekim 1895.

⁴⁵ BOA., *BEO*, 1079/80917, 2 Ramazan 1315, 25 Ocak 1898.

tamire muhtaç durumda olduğu anlaşılan Aksaray'daki Çakır Ağa Camii'nin 1894 depreminden de zarar göyerek harap olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte yapının tamiri yönünde yazışmalar yapılmış, tamirata başlanması ise uzun yıllar almıştır. Caminin deprem sonrası yeni baştan inşa edilecek şekilde kapsamlı bir müdahale gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Çakır Ağa Camii'nin, 1310 (Milâdi:1894) depreminden sonra “*Sultan Hamid binaları tarzında*” tamamen yenilendiği ifade edilmiştir.⁴⁶ Günümüze ulaşmayan cami 1950’li yılların başında ibadete açıktır.

Fatih dönemi mescidleri arasında yer alan yapının ilk şekline dair veriler mevcut değildir. 1894 depremi sonrası yenilenmiş haliyle yapının fotoğrafları günümüze ulaşabilmiştir. Bu fotoğraflar mescidin mimari özellikleri açısından fikir verebilecek durumdadır (**Foto 6**). Yapı, kareye yakın dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir; üst örtüde, bu dönem mescitleri için karakteristik olan kiremit örtülü kırma çatının kullanıldığı görülebilmektedir. Beden duvarlarında moloz taş örgü kullanılmıştır. Mihrap küçük bir yarım daire formunda dışa yansıtılmıştır. Mihrabın iki yanında uzun tutulmuş birer pencere açıklığı, yan cephede de tekrarlanmıştır. Kuzeyde, giriş yönünde tek şerefeli minaresi bulunmaktadır. Adı geçen fotoğrafta görülebilen, yan cephede, üst seviyedeki pencere açıklığının varlığı bir hazırlık mekanının olduğunu düşündürmektedir.

Mercimek Tekkesi Mescidi/Camii

Fatih ilçesinde, Aksaray’da, Osmanlı Dönemi’nde *Langa-i Kebîr* olarak tanımlanan bölgede, Katip Kasım Mahallesi’nde bulunduğu bilinen mescit bugün mevcut değildir. Mahallesi Langa-Çakırağa olarak kayıtlıyken 1934’te değiştirilmiştir.⁴⁷ Mescidin bulunduğu yer Katip Kasım Mahallesi sınırları içinde iken bugün Mesihpaşa Mahallesi’nde kalmıştır.

Mescit kaynaklarda farklı isimlerle tanımlanmıştır. Bânisinden dolayı Çakır Ağa Mescidi/Camisi,⁴⁸ sonradan tekke olarak kullanılmış olmasından dolayı Mercimek Tekkesi, Mercimek Tekkesi Mescidi, Mercimek Camisi, Halife Mescidi gibi isimler, dönemin kaynaklarında ve Osmanlı dönemi yazışmalarında geçmektedir.⁴⁹ Tekkeye dönüştürüldüğü dönemde ilk postnişini olan Şeyh Mehmed

⁴⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri*, s. 13.

⁴⁷ Mehmet Doğru, Y. Kanar (Hazl.), *Eminönü Camileri*, İstanbul 1987, s. 135-136.

⁴⁸ Çakır Ağa’nın Aksaray’da bulunan bu ikinci camisine, vakfında “mescid-i halife” denildiği ifade edilmiştir. Bkz: Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri*, s. 326.

⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde tekke hakkındaki yazışmalarda, yapı Mercimek Tekkesi olarak tanımlanmıştır. Bkz: BOA., *MVL*, 76/37, 17 Receb 1265, 8 Haziran 1849; BOA., *İŞD.*, 117/7015, 6 Ramazan 1309, 4 Nisan 1892.

Sadık Efendi'den (ölümü: 1821) dolayı Şeyh Sadık Tekkesi veya Şeyh Sadık Efendi Tekkesi olarak da bilinmektedir.⁵⁰

Fatih dönemi mescitlerinden olan yapının bânisi Çakır Ağa'nın bütün hayır eserlerinin, dolayısıyla mescidin vakfiyesi de 884 (Milâdi: 1479-1480) yılında tescil edilmiştir.⁵¹

Yapı 19.yüzyılın sonuna tarihlenen bir belgede, "*Laleli'de Alaca Mescidde vaki Mercimek Tekyesi nâm dergâh*" olarak tanımlanmıştır.⁵² Ayverdi Haritası'nda konumu görülebilen tekke, o tarihte Alaca Mescid Caddesi olarak bilinen cadde üzerinde, Tekke Sokağı'nın köşesinde, Rıfâî Dergâhı olarak geçen noktadadır (**Harita 1**).

20.yüzyılın başında, 1912 Aksaray Yangını sonrası bölgenin yeniden düzenlendiği süreçte, Mercimek Tekkesi'nin bulunduğu parsel de değişmiş; bu düzenleme sonrası tekkenin arsası yeni açılan Azimkar Sokağı ile Hayriye Tüccarı Caddesi arasındaki parselde kalmıştır.⁵³ Yangın sonrası bölgedeki düzenlemeyi gösteren 1914 tarihli haritada, yapının eski konumu ve kırmızı çizgilerle belirlenmiş yeni alandaki konumu tanımlanabilmektedir (**Harita 2**). 1936 tarihli Pervitüch Sigorta Haritaları'nın ilgili paftasında ise mescidin yeri arsa olarak görülmektedir (**Harita 3**).

Mercimek Tekkesi Mescidi ya da Çakır Ağa Mescidi'nin inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 15. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Hadika'da *Mercimek Mescidi* olarak geçen yapının durumu hakkında herhangi bir bilgi verilmemiş; mahallesi olduğu, Laleli civarında bulunduğu ve bânisinin Üsküp Camii'nin bânisi olan Çakır Ağa olduğu belirtilmiştir.⁵⁴ Mescit, 18.yüzyılın sonlarında veya 19. yüzyılın başlarında Rıfâî tarikatından meşihat konulması ile tekkeye dönüştürülmüştür.⁵⁵

Mercimek Tekkesi Mescidi'nin 19. yüzyılın ortalarında tekke olarak hizmetini sürdürdüğü görülmektedir. İstanbul Tekkeleri Nüfus Vukuat Defterine göre 1255 (Milâdi:1839/40) tarihinde "*Langa civarında Tarik-i Rifâ'iyyeden Mercimek Tekyesi*"

⁵⁰ Baha Tanman, "Mercimek Tekkesi", *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1994, s. 394.

⁵¹ Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, s. 109-110; Tahsin Öz, *a.g.e.*, s. 102.

⁵² BOA., *İ.Ş.D.*, 117/7015, 6 Ramazan 1309, 4 Nisan 1892.

⁵³ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi'nde bulunan 1330/1914 tarihli, "Fatih Aksaray Harik mahalli haritası" yangın sonrası bölgenin düzenlenmesini göstermektedir. İBB. Atatürk Kitaplığı, No: Harita No: 4718. Bkz: Harita 2.

⁵⁴ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi vd., *a.g.e.*, s. 271.

⁵⁵ Baha Tanman, *a.g.m.*, s. 394.

olarak tanımlanan dergâhın postnişini Asitane’li Ali Haydar Efendi bin Mehmed Efendi olarak belirtilmiştir.⁵⁶ 1849 yılında ise tekkenin postnişini Şeyh Mehmed Hayri Efendi’dir. Bu tarihte “*Tarikat-ı alîyye-i rıfâîyyeden Laleli civarındaki*” tekkenin postnişini olan Mehmed Hayri Efendi arzualinde, tekkenin ihtiyaçlarının bir kısmının Laleli vakfından karşılanmasını istemiştir.⁵⁷

1308-1311 (Milâdi:1892-1896) arasına tarihlenen *Dersaadet Tekâyâ ve Zevaya Taamiyye Defteri*’nde “Langa’daki Mercimek Dergâhı” Rıfâî tekkesi olarak listelenmiştir. 1889 tarihli kayıta ise tekke Nakşî tekkesi olarak sayılmakta ve şeyhinin Süleyman Efendi olduğu yazmaktadır.⁵⁸ Nitekim 1892 tarihli bir belgede, tekkenin postnişini Süleyman Efendi’ye maaş tahsisi yolunda yazışma yapılmış;⁵⁹ “...*Laleli civarında Alaca Mescidde Mercimek Tekyesi nâm dergâhın postnişini Süleyman Efendi tarafından arz olunan arzualde...*” tekke dervişinin idmam ve idaresine yardımcı olmak üzere tahsisat yapılmıştır. Bu tarihte tekke postnişininin isteği doğrultusunda yapılan bu tahsis aynı zamanda tekkenin dervişanı ile birlikte aktif olduğunu göstermektedir.

Bir başka kaynak daha tekkenin 19.yüzyılın sonunda faal olduğunu belgelemektedir. Mercimek Tekkesi, 19.yüzyılın son çeyreğine tarihlenen, o dönemde sur içinde kalan İstanbul’da bulunan tarikatların hangi günde ve nerede toplandığını gösteren, her tarikatın ayrı bir sembolle gösterildiği haritada, Rıfâî tekkeleri arasında gösterilmiş; tekke bu tarihte Cuma günü “mukabele” (toplantı günü) yapılan 8 Rıfâî tekkesinden biri olarak tanımlanmıştır.⁶⁰ Yeşilzade Mehmed Salih’in 1335/1916-17 tarihli *Rehber-i Tekaya*’sında “*Langa civarındaki Mercimek Tekyesi*” nakşî tekkesi olarak gösterilmiş ve yine ayın günü Cuma olarak verilmiştir. Aynı yerde, tekkenin “ma’mûr” olduğu belirtilmiştir.⁶¹ Bu ifade, yapının 20.yüzyıla iyi durumda ulaştığını ve bu tarihte “ma’mûr” olduğunu göstermektedir.

1914 tarihli, yangın sonrası bölgenin düzenlenmesini gösteren haritada Mercimek Tekkesi’nin ada parseli değişmiş; yapı genişletilerek yeniden

⁵⁶ Ahmed Nezh Galitekin (Hazl.), *a.g.e.*, s. 300.

⁵⁷ BOA., *MVL.*, 76/37, 17 Receb 1265, 8 Haziran 1849.

⁵⁸ Mecmua-i Tekaya’da ayın günü Cuma olan Nakşî tekkesi olarak tanımlanmıştır. Bkz: Ahmed Nezh Galitekin (Hazl.), *a.g.e.*, s. 192.

⁵⁹ BOA., *İ.Ş.D.*, 117/7015, 6 Ramazan 1309, 4 Nisan 1892.

⁶⁰ Rifaillerin, bu tarihte sur içindeki tarikatlar arasında en çok mukabele düzenleyen ikinci tarikat olduğu bu haritadan yola çıkılarak ifade edilmiştir. Bkz: Giyasettin Aytas, Halil Çeltik, “XIX.Yüzyılda Yapılmış Bir Haritadan Yola Çıkarak Eski İstanbul’da Tarikatların Faaliyetleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 58, 2011, s. 96, 98.

⁶¹ Ahmed Nezh Galitekin (Hazl.), *a.g.e.*, s. 248.

düzenlenen Azimkar Sokak üzerinde kalmıştır. Nitekim 1934'te bu alan arsa olarak görülmektedir (**Harita 2-3**).

Günümüze ulaşmayan mescidin adı ve konumunu, kullanımını, onarımlarını tanımlayan bilgiler dışında mimarisine dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Edirne Çakır Ağa Camii/Mescidi

Çakır Ağa'nın İstanbul dışındaki eserlerinden biri olan Edirne'deki camisi Saraçhane Köprüsü yakınındadır (**Foto 7; Plan 2**). Hicrî 857 (1453) yılında yapılmış olan cami defalarca onarım geçirek özgünlüğünü kaybetmiştir.⁶² Çakır Ağa bu mescidi için ayrı bir vakfiye düzenlemiştir. 1482 tarihli, mütevellî Bali bin Hacı tarafından aslından çıkartılan suretine göre mescidin kendi mahallesinde 14 dükkan, Beylerbeyi Sinan Mahallesi'nde de 3 dükkan vakfi bulunmaktadır.⁶³

Edirne'deki Çakır Ağa Camii'nin 1859 yılında kapsamlı bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. “*Saraçhanebaşı nâm mahalde olan Çakır Ağa Mescidi*” tamiri için yapılan keşfe göre 24230 kuruş gereklidir. Yapının vakfi olduğu için münakasa (açık eksiltme) sonucu müteahhidi marifetiyle tamirine başlanacaktır.⁶⁴ Burada onarımın kapsamı tanımlanmamakla birlikte keşif sonucu belirlenen gerekli meblağın miktarı kapsamlı bir onarım olduğunu düşündürmektedir.

Kubbe ile örtülü olduğu bilinen yapı 1905 yılında yıkıldıktan sonra çatılı olarak yenilenmiştir.⁶⁵ 1973 yılında da tamir edilen cami yakın zamanda kapsamlı bir onarım daha geçirmiştir. Ashına uygun olarak onarılan yapı, 9.30x9.30 m ölçülerinde kare planlı, kiremit, kırma bir çatı ile örtülüdür. Önünde bir sundurması bulunan caminin kuzeydoğu köşesindeki minaresi yenidir. Yapı kaba yonu ve moloz taş örgülü beden duvarlarına sahiptir. Minaresi ise kesme taş, kaba yonu taş ve tuğladan almaşık örgülüdür. Minarenin kaide kısmının ilk yapıdan kaldığı ve orjinal olduğu düşünülmektedir.⁶⁶

Çakır Ağa Camii, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir onarım geçirek 2015 yılında ibadete açılmıştır.

Bursa Mecnun Dede / Çakır Ağa Mescidi: Bursa'da Tahtakale Çarşısı'nın batısında bulunan ve Mecnun Dede Mescidi adıyla da anılan Çakır

⁶² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih*, s. 66; Özer, *a.g.e.*, s. 315.

⁶³ Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 205. Bursa'daki hamamla ilişkilendirilen yapı bu vakfiyede geçmez.

⁶⁴ BOA., *İ.MVL.*, 423/18550, 5 Rebülevvel 1276, 2 Ekim 1859.

⁶⁵ Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 205.

⁶⁶ Mustafa Özer, *a.g.m.*, s. 317.

Ağa Mescidi'ni de, Çakır Ağa'nın Mecnun Dede adına yaptırdığı kaynaklarda geçmektedir.⁶⁷ Yapı 16 Receb 969 (Milâdi: 22 Mart 1562) tarihli Bursa Kadı Sicilleri'nde Çakır Ağa Mescidi adı ile verilmiştir.⁶⁸

Onarım ve müdahalelerle günümüze ulaşmış olan mescit 7.38x7.60 m ölçüleriyle kareye yakın dikdörtgen planlı bir yapıdır (**Foto 8**). Üç sıra tuğla, bir sıra kesme taşlı almaşık örgülü beden duvarlarına sahip olan mescidin ana mekanı iç kısımda, sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Dıştan çatı ile örtülü olan mescidin üst örtüsü 1970 yılında yapılan onarımda, sekizgen kasnak üzerine oturan kubbeye çevrilmiştir. Önceden üç kubbe ile örtülü olan son cemaat yeri de onarım sonrası yüksek kalkan duvarı eklenerek tonozla örtülmüştür.⁶⁹ Mescidin batısında yer aldığı bilinen zaviyesi 17.yüzyıla harap ulaşmıştır ve günümüzde zaviyeden hiçbir iz kalmamıştır. Mescit ibadete açık durumdadır.

Bursa Çakır Ağa Hamamı

Bursa'da Tahtakale ve hanlar bölgesi arasında bulunan ve çifte hamam olarak inşa edilmiş olan yapı II.Murad zamanında Bursa'da subaşı olan Çakır Ağa tarafından yaptırılmış, Silivri'deki han ve zaviyesine gelir olarak vakfedilmiştir.⁷⁰ 1480 yılında düzenlendiği anlaşılan vakfiyesinde bu durum açık bir şekilde tanımlanmıştır. "*Atik-ı Sultanü'l-guzât v'el-mücâhidîn Sultan Mehmed Han Çakır Beg bin Abdullah bu hamamın yarısını evlada, yarısını Silivri Kal'ası haricindeki zaviye ve hana vakfetmektedir. Hamamın yanında biri kasab olan sekiz dükkânının tamamını da zaviyeye vakfeylemiştir. Ramazan 885, Teşrin-i Evvel 1480.*"⁷¹ Hamamın arsasının bir kısmı Mecnun Dede vakfindandır. Onun adına izafeten hamamın kadınlar bölümünde Evliya Kurnası diye tanımlanan bir kurna bulunmaktadır.⁷² Bu bilgi Bursa'da Mecnun Dede adına bir mescit yaptırmış olan Çakır Ağa'nın bu zadla bağlantısını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Çifte hamam olarak inşa edilen Çakır Ağa Hamamı'nın beden duvarları moloz taş örgülüdür. Daha geniş olan erkekler bölümü, kare planlı, kubbeli soyunmalık bölümünden ulaşılan sıcaklık bölümü dört yönde eyvanımsı düzenlemelerle

⁶⁷ Mecnun Dede Çakır Ağa'nın Bursa'daki hamamı ile de ilişkilendirilir. 1505 tarihli Kadı sicilinde Çakır Ağa hamamı inşa ettirdiğinde Mecnun Dede Evkafi'ndan mukataa verdiği yazıdır. Bakz: Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 77.

⁶⁸ Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 77-78.

⁶⁹ *Türkiyede Vakf Abideleri*, s. 39; *Bursa Kültür Envanteri: Anıtsal Eserler*, s. 148; Kazım Baykal, *a.g.e.*, s.99.

⁷⁰ Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 134; Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, İstanbul 1982, s. 96-97.

⁷¹ Ev. K. K., No: 610; Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 134.

⁷² Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 135.

genişletilmiş, kademeli kubbe ile örtülüdür. Batı yönünde ise kubbeli iki halvet hücreci bulunmaktadır. Hamamın kadınlar bölümü daha küçük tutulmuştur. Kadınlar bölümünde kareye yakın sıcaklık bölümü kubbe ile örtülüdür. Küçük bir ılık mekanından ulaşılan sıcaklık kısmı da kubbelidir ve bir eyvanla güney yönde genişletilmiştir. Batı yönde de iki halvet hücreci yer almaktadır (**Foto 9; Plan 3**).

Çakır Ağa Hamamı'nın kuzey ve batı cephesine, geç dönemde bitişik vaziyette dükkanlar yapılmıştır. Bunlar vakfiyede ve kadı sicilinde tanımlanan gelir amaçlı dükkanlar olup 1962 yılında ihya edilmiştir.⁷³

Yapılan harcamadan yola çıkılarak 1678'de hamamda kapsamlı bir onarım olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴ Hamam 1962 yılında da büyük bir onarım geçirmiştir.⁷⁵

Halk arasında Çakır Hamam olarak bilinen yapı hamam işlevini sürdürmektedir.

Silivri Çakır Ağa Zaviyesi ve Hanı

Çakır Ağa İstanbul'dan Rumeli'ye giden en işlek yolun ikinci bir menzil noktası olan Silivri'de bir zaviye ve han yaptırmıştır.⁷⁶ 1480 tarihli vakfiyesine göre Silivri'deki zaviyesine, İstanbul, Galata ve Silivri'de pekçok dükkan, Bursa'da çifte hamam ve dükkanlar ile Edirne'de dükkanlar tahsis etmiştir.⁷⁷ Çakır Ağa, Bursa'daki çifte hamamı, sekizi kasap olan birçok dükkanı, Galata'da beş evi ve Demirli Mahzen ile Silivri'deki zaviyeye bitişik beş, hana bitişik dört dükkanı ve Gürgenli Bayır denilen araziyi Silivri'deki zaviyesinin faaliyetlerini sürdürebilmesi için buraya vakfetmiştir.

Çakır Ağa'nın Silivri'de inşa ettirdiği zaviyesinin yanında küçük bir mescit ve hanın da olduğu bilinmektedir. Tamamen ortadan kalkan bu binalar, Silivri'nin merkezinden geçen ana caddenin kenarında, bugün Piri Paşa İlkokulu'nun bulunduğu alanda yer almakta idi.⁷⁸ Silivri'de yol üstünde, kalenin kenarındaki

⁷³ Ayverdi, *Fatih Devri III*, 135.

⁷⁴ *Bursa, Bursa Hanamları*, Bursa 1943, s. 39; Ayverdi, III, s. 134.

⁷⁵ *Türkiyede Vakıf Abideleri ve Eski Eserler III (Bursa İl Merkezi)*, Ankara 1983, s. 354; Elif Şehitoğlu, *Bursa Hanamları*, İstanbul ty., s. 69-70.

⁷⁶ Ayverdi, *Fatih Devri IV*, s. 852.

⁷⁷ Ev. K. K., No: 610; Kamil Kepeci, "Bursa'da Şer'i Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihi Bilgiler ve Vesikalar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara 1942, s. 413; Ayverdi, *Fatih Devri IV*, s. 852; Tayfun Akkaya, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kısabası Selymbria (Silivri) Tarih İçindeki Gelişimi ve Eski Eserleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1984, s. 270-271.

⁷⁸ Tayfun Akkaya, a.g.t., s. 271.

han ve zaviyenin 20.yüzyılın başlarında mevcut olduğu; halk arasındaki ifadeye göre taşlarının başka yapılarda kullanılmak üzere yıktırıldığı kaydedilmiştir.⁷⁹

Değerlendirme ve Sonuç

1480 tarihli vakfiyesinde “*Sultanü’l-Guzatü’l-mücahidin Çakır Ağa İbni Abdullah*” olarak tanıtılan ve 15. yüzyılın, özellikle Fatih Dönemi’nin önemli devlet adamlarından olduğu anlaşılan Çakır Ağa hakkında bilinenler sınırlıdır. Fatih’in Çakırcıbaşı olarak tanınan Çakır Ağa Üsküplüdür. Bursa ve İstanbul’da subaşılığı görevinde bulunan Çakır Ağa çakırcıbaşılığın yanında sekbanbaşı olarak da görev yapmıştır. İstanbul’un fethine katılmış olan Çakır Ağa’nın mezarının nerede olduğu bilinmemektedir. Hadika’da mezarının Babaeski’deki zaviyesinde olduğu yazmakla birlikte arşiv kaynaklarında, vakfiye bilgilerinde Babaeski adı geçmemektedir. Yukarıda da değinildiği gibi bir başka kaynakta ise Çakır Ağa’nın, günümüze ulaşmayan Silivri’deki zaviyesinde defnedildiği yazılıdır.

Çakır Ağa daha çok yaptırdığı mimari eserlerle tanınmaktadır. Nitekim Osmanlı’nın üç başkentinde de adına eserler yaptırmış ve bu eserlerin bir kısmı değişikliklerle de olsa, bâninin adını taşıyarak günümüze gelebilmiştir. Büyük çoğunluğunu mescitlerin/camilerin oluşturduğu bu mimari eserlerin çoğu İstanbul’dadır. Bursa ve Edirne’de de birer camisi ve Bursa’da bir hamamı günümüze ulaşmıştır. İstanbul’da bulunan ve vakıf kayıtlarında da tanımlanan dört camisi Aksaray’da kendi adını taşıyan cami ile Aksaray Langa’daki Mercimek Tekkesi Mescidi; Kapalıçarşı içindeki camisi ve Fatih Cibali’deki camisi; Edirnekapı’da yer alan ve yayımlanmış kaynaklarda Çakırcıbaşı Çakır Ağa’ya atfedilmeyen, ancak arşiv kayıtlarında açık bir şekilde “*Sultan Mehmed Han hazretlerinin Çakırcıbaşı*” Çakır Ağa’ya ait olduğu yazılı olan ve bu makalede tespit edilen camisi ile İstanbul’da toplam beş camisinin olduğu anlaşılmıştır. İstanbul’daki camilerinden Kapalıçarşı içindeki, Cibali’deki ve Edirnekapı’daki camileri değişiklik, müdahale ve yeniden inşa ile günümüze ulaşmıştır. Özellikle İstanbul’da yaşanan 1894 depreminde bu üç yapının da ciddi hasar aldığı ve yeni baştan inşa edilir şekilde yenilediği tespit edilmiştir.

Günümüze ulaşmayan Aksaray Çakır Ağa Camii ile değişikliklerle günümüze ulaşan Edirnekapı’daki cami kısmen orjinalliğini koruyarak 20.yüzyıla ulaşmış; ancak bu haliyle günümüze gelememiştir. Eski fotoğraflarından tanımlanabilen bu

⁷⁹ Ayverdi, *Fatih Devri IV*, s. 852.

iki caminin mimari özellikleri hakkında, kısmen bu fotoğraflar fikir verebilmektedir.

Günümüze ulaşmayan Mercimek Mescidi ise inşa edildiği 15.yüzyıldan 20.yüzyıla değişikliklerle ulaşmış olmalıdır. 1910’lu yıllarda faaliyette olan ve “*ma’mur*” olarak tanımlanan Mercimek Tekkesi Mescidi, 1918 tarihli Aksaray yangınında tamamen yanarak ortadan kalkmıştır.⁸⁰ 1934 tarihli Pervititch Sigorta Haritaları’nda da yeri arsa olarak görülmektedir. Bu yapının mimari özelliklerine dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Çakır Ağa’nın İstanbul dışındaki iki camisinden biri Edirne’de, diğeri ise Bursa’dadır. Aynı bir vakfiyesi bulunan Edirne’deki camisi de değişikliklerle günümüze gelmiştir. Bursa’da Mecnun Dede isimli bir evliya adına yaptırdığı camisi de müdahale görmüştür. Bursa’da, Silivri’deki vakıflarına gelir getirmesi amacıyla yaptırdığı, günümüze ulaşan çifte hamamı bulunmaktadır.

Çakır Ağa’nın günümüze ulaşmayan zaviye, han ve küçük bir mescitten ibaret olan külliyesi ise Silivri’de idi.

Çakır Ağa’nın mimari eserlerinin büyük bir kısmını, Osmanlı’nın üç başkentinde de yaptırdığı küçük ölçekli mescitler oluşturmaktadır. Toplam yedi mescidinden ikisi hariç diğerleri İstanbul’da ve sur içindedir. İstanbul’un fethine katılmış olan Çakır Ağa’nın, fetih sonrası kentin iskani noktasında, sur içindeki belli noktalara bu mescitleri yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Vakfiye tanımlamalarından küçük ölçekli bir külliye olduğu anlaşılan Silivri’deki yapılarını II. Murad döneminde yaptırmıştır. Bunlar diğer yapılarına göre erken tarihli örnekler olmalıdır. Rumeli’ye giden yol üzerinde zaviye ve han ile küçük ölçekli bir “*menzil külliyesi*” olması muhtemel yapılar günümüze ulaşmamıştır. Mescitleri dışında farklı tipolojideki bir yapısı olan Bursa’daki hamamı da bu yapılara gelir amaçlı yaptırılmıştır.

Çakır Ağa’nın II. Murad ve Fatih dönemlerinde inşa ettirdiği ve günümüze müdahalelerle ulaşan veya ulaşmayan bu 15.yüzyıl mescitlerinin mimari özellikleri üzerinden bir değerlendirme yapmak zordur. Günümüze ulaşmayanlar hakkındaki mimari bilgiler yok denecek kadar azdır. Günümüze ulaşanlar ise isimleri dışında, inşa edildikleri döneme dair orjinalliklerini korumamaktadır. Bu mescitler, genel bir ifadeyle, Osmanlı mimarlığındaki erken dönem mescitleri arasındadır. II. Murad ve Fatih döneminin tek birimli, küçük ölçekli mescitlerinde yapı malzemesi

⁸⁰ Baha Tanman, a.g.m., s. 394.

olarak moloz taş, yoğun harç dokusu ile kerpiç malzeme kullanılması,⁸¹ genelde kırma kiremit çatı ile örtülü olmaları genel özellikler olarak sayılabilir.

Çakır Ağa'nın günümüze ulaşan 1480 tarihli vakfiyesinde eserlerinin çoğu tanımlanmakla birlikte İstanbul Edirnekapı'daki ve Bursa'daki camisinin bahsi geçmez. Arşiv kaynaklarında yer yer Sultan Mehmed Han vakfından onarımlar tanımlanmaktadır. Nitekim Hadika'da da Aksaray'daki Çakır Ağa Mescidi'ne Ragıb Mehmed Paşa tarafından minber konulduğu, caminin vazifesinin de Fatih vakfından tayin edildiği ifade edilmektedir.⁸² Bu bilgiler tanımlanan iki yapının Fatih vakfı ile bağlantısını göstermektedir.

Osmanlı devlet adamları, yöneticilik vasıflarının yanı sıra yaptırdıkları hayır eserleri ile bânilik yönlerini vurgulayarak tarihte somut yerlerini almışlardır. Çakır Ağa da bu vasıfları ile 15.yüzyılın önemli bir şahsiyettir. Büyük çoğunluğunu mescitler oluştursa da Çakır Ağa han, zaviye, hamam gibi dönemin diğer yapı tipolojilerini örnekleyen yapılar yaptırmıştır. Bu yapıların mimari özelliklerine dair verilerimiz oldukça sınırlı da olsa Çakır Ağa bu eserlerle üç Osmanlı başkentinde de yaşamaktadır

KAYNAKLAR

- Akkaya, Tayfun, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kasabası Selymbria (Siliviri) Tarih İçindeki Gelişimi ve Eski Eserleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1984, s. 270-271.
- Aytaş, Giyasettin, Halil Çeltik, "XIX.Yüzyılda Yapılmış Bir Haritadan Yola Çıkarak Eski İstanbul'da Tarikatların Faaliyetleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 58, 2011, s. 89-103.
- Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikat'ül-Cevâmi, İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*, İstanbul 2001.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*, İstanbul 1973.
- _____, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri IV*, İstanbul 1973.
- _____, (Der.), *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul 1958.
- Barkan, Ömer Lütfi, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul.

⁸¹ Selçuk Seçkin, *Fatih Dönemi İstanbul Mescitleri*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.192.

⁸² Ahmed Nezih Galitekin (Hazl.), *a.g.e.*, s. 117.

- Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, İstanbul 1982, s. 96-97.
- Bursa, Bursa Hamamları*, Bursa 1943.
- Cezar, Mustafa, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, İstanbul 2002.
- Çalık, S. (Hazl.), *1894 Yılında İstanbul'da Meydana Gelen Depreme Ait Anonim Günlük*, İstanbul ty.
- Dişören, N. Esra, “Üsküplü Camii ve Hamamı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1994, s. 352.
- Doğru, Mehmet, Y. Kanar (Hazl.), *Eminönü Camileri*, İstanbul 1987.
- Galitekin, Ahmed Nezh (Hazl.), *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, İstanbul 2003, s. 300.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul 1952.
- Gökbilgin, M. Tayyip, “Edirne Şehrinin Kurucuları”, Edirne, Edirne'nin Fethinin 600. Yıldönümü Armağan Kitabı, Ankara 1965, s. 161-178.
- Jacques Pervitich Sigorta Haritalarında İstanbul /İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervitich*, İstanbul 2000.
- Kepecioğlu, Kamil, “Bursa'da Şer'i Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihi Bilgiler ve Vesikalar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara 1942, s. 405-417.
- Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986.
- Mehmed Süreyya, Sicil-i Osmani, Osmanlı Ünlüleri, (Hazl. N. Akbayan), Cilt: 2, İstanbul 1996.
- Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, İstanbul 1997.
- Özcan, Abdülkadir, “Çakırcıbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 189-190.
- _____, “Sekban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2001, s. 326-328.
- Özer, Mustafa, “Edirne Çakır Ağa Camisi”, *Sanat Tarihi Araştırmaları, Prof. Dr. Haşim Karpuz'a Armağan*, Konya 2007, s. 315-324.
- Sâî Mustafa Çelebi, (Hazl. H. Develi), *Yapılar Kütübü, Tezkiret'ül Bünyan ve Tezkiret'ül Ebniye (Mimar Sinan'ın Amları)*, İstanbul 2003.

Seçkin, Selçuk, *Fatih Dönemi İstanbul Mescitleri*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Şehitoğlu, Elif, *Bursa Hamamları*, İstanbul ty.

Tanman, Baha, “Mercimek Tekkesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1994, s. 394.

Tebrik-nâme-i Millî, Tahir Bey Matbaası, İstanbul 1316.

Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserleri III (Bursa İl Merkezi), Ankara 1983.

Yoldaş Demircanlı, Yüksel, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul ty. .

Arşiv Belgeleri:

İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB.), Atatürk Kitaplığı, Harita No: 4718.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

-A. *MKT.MHM.*, 456/63, 15 Rebülahir 1290, 11 Haziran 1873.

-*BEO.*, 225/16829, 6 Zilhicce 1310, 21 Haziran 1893; *BEO.*, 699/52389, 2 Cemaziyelevvel 1313, 21 Ekim 1895; *BEO.*, 1079/80917, 2 Ramazan 1315, 25 Ocak 1898; *BEO.*, 1325/99375, 6 Safer 1317, 16 Haziran 1899.

-*C. EV.*, 461/23350, 02 Şaban 1181, 24 Aralık 1767; *C. EV.*, 33/1646, 25 Ramazan 1185, 1 Ocak 1772; *C. EV.*, 225/11239, 21 Zilkade 1245, 14 Mayıs 1830.

-*C.MF.*, 179/8905, 29 Cemaziyelevvel 1173, 18 Ocak 1760.

-*EVHMH.d.*, 222, 29 Zilhicce 1089, 11 Şubat 1679; *EVHMH.d.*, 4218, 29 Zilhicce 1154, 07 Mart 1742.

-*İ.EV.*, 11/4, 23 Rebülahir 1313, 15 Ekim 1895; *İ.EV.*, 22/3, 20 Muharrem 1317, 31 Mayıs 1899; *İ. EV.*, 22/3, 2 Safer 1317, 12 Haziran 1899.

-*İ.MVL.*, 423/18550, 5 Rebülevvel 1276, 2 Ekim 1859.

-*İ.ŞD.*, 27/1275, 7 Rebülahir 1290, 4 Haziran 1873; *İ.ŞD.*, 117/7015, 6 Ramazan 1309, 4 Nisan 1892.

-*MVL.*, 76/37, 17 Receb 1265, 8 Haziran 1849.

-*ŞD.*, 94/33, 21 Zilhicce 1289, 19 Şubat 1873; *ŞD.*, 94/33, 19 Muharrem 1290, 19 Mart 1873; *ŞD.*, 94/48, 27 Rebiülevvel 1290, 25 Mayıs 1873; *ŞD.*, 128/25, 22 Rebülahir 1311, 2 Kasım 1893; *ŞD.*, 43, 10 Muharrem 1317, 21 Mayıs 1899.

EKLER

Foto 1. Cibali Üsküplü /Çakır Ağa Camii
(Mart 2018).

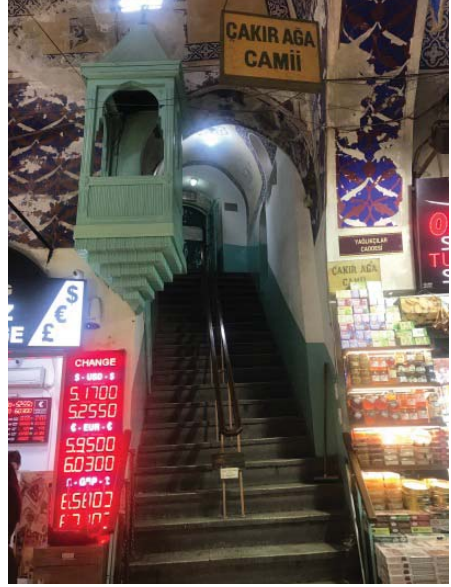
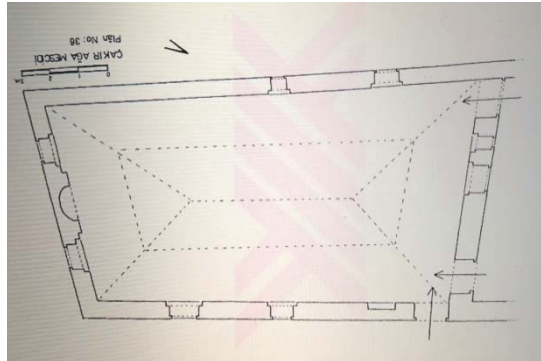

Foto 2. Kapalıçarşı Çakır Ağa Camii
(2018).

Plan 1. Kapalıçarşı Çakır Ağa Camii planı (Kaynak: Seçkin, a.g.t., 92-93)

Foto 3-4. Edirnekapı Çakır Ağa Mescidi eski hali. (Kaynak: *Encümen Arşivi*, No: 1042).

Foto 5. Edirnekapı Çakır Ağa Mescidi'nin bugünkü durumu. (Mart 2018)

Foto 6. Günümüze ulaşmayan Aksaray'daki Çakır Ağa Mescidi
(Kaynak: www.halicpostasi).

Harita 1. 19.yüzyılın sonlarına tarihlenen haritada *Rifai Dergâhı* olarak tanımlanan alanda, Alaca Mescid Caddesi ile Tekke Sokağının kavşağındaki Mercimek Tekkesi Mescidi. (Kaynak: E. Hakkı Ayverdi (Der.), *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul 1958).

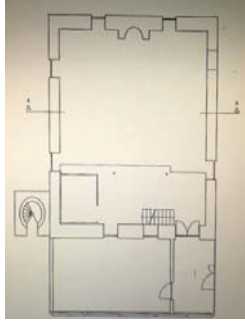
Harita 2. 20 Temmuz 1330 (Milâdî: 2 Ağustos 1914) tarihli “Aksaray hârik mahallinin haritasıdır” tanımlamasıyla verilen ve yangın sonrası düzenlemeyi gösteren haritada “35” numara ile gösterilen, Mercimek Tekkesi Mescidi’nin bulunduğu alanda yapılan düzenleme. (Kaynak: İBB. Atatürk Kitaplığı, No: Harita No: 4718).

Harita 3. 1936 tarihli Pervititch Sigorta Haritaları'nda, (288) numara ile gösterilen Mercimek Tekkesi Mescidi'nin alanı arsa olarak görülmektedir.
(Kaynak: Pervititch Sigorta Haritaları).

Foto 7. Edirne'deki Çakır Ağa Mescidi'nin 1970 öncesi durumu
(Kaynak: Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 206).

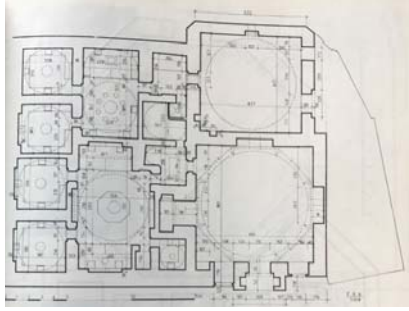
Plan 2: Edirne'deki Çakır Ağa Mescidi'nin planı (Kaynak: Özer, a.g.m., s. 321).

Foto 8. Bursa'daki Çakır Ağa / Mecnun Dede Mescidi, 1970 öncesi.
(Kaynak: Ayverdi, *Fatih Devri III*, s.78).

Foto 9. Bursa'daki Çakır Ağa Hamamı (Nisan 2018).

Plan 3. Bursa'daki Çakır Ağa Hamamı. (Kaynak: Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 135)

GÜNEY AFRİKA MİLLİ ARŞİVLERİNİN OSMANLI TARİH YAZICILIĞI AÇISINDAN ÖNEMİ

HALİM GENÇOĞLU*

Giriş

Güney Afrika Milli Arşivleri her ne kadar günümüze değin Türk tarihçilerinin büyük bir kısmı tarafından görmezden gelinmiş olsa da, Osmanlı tarihinin özellikle İngiltere'nin Afrika sömürgeleriyle ilgili olan yazışmaları içermesi bakımından bir belge hazinesine sahiptirler. Başkent Pretoria arşiv merkezi başta olmak üzere Cape Town, Port Elizabeth Pietermaritzburg, Durban ve Bloemfontein şehirlerindeki arşivler olarak ülkenin dört bir yanında binlerce belge, resim ve mikrofilm metaryaliyle araştırmacılara hizmet vermektedir.¹ İngiltere'nin himayesi altında bir sömürge olarak 1919 yılından bu yana oluşturulan Güney Afrika Milli Arşivleri, ancak 1996 yılında tasnifi tamamlandıktan sonra araştırmacıların kullanımına açılmıştır.²

Güney Afrika Milli Arşivleri'nin Cape Town şubesindeki kayıtlara göre Osmanlı Devleti'nin Güney Afrika'daki ilk fahri konsolosu Cape Town şehrinde bulunan William Greig idi. Onun tertip ettiği 1852 yılına ait bir belgeyle başlayan yazışmalar, Osmanlı Devleti'nin Birinci Cihan Harbi'ne girmesiyle konu itibarıyla daralmış, sadece savaş ve barış görüşmeleri hususundaki yazışmalardan ibaret kalmıştır. Fakat mezkur ilişkilere bağlı olarak zamanla ikili münasebetlerin geliştiği anlaşılmaktadır.³

* Dr., Halim Gençoğlu, Cape Town Üniversitesi, Afrika Çalışmaları Bölümü, Cape Town / GÜNEY AFRİKA, gnchal001@myuct.ac.za

¹ *Güney Afrika Milli Arşivi*, National Archives and Records Service of South Africa. 2005. *A directory of archival repositories in South Africa*. Pretoria: National Archives and Records Service of South Africa. The National Archives and Records Service of South Africa, <http://www.national.archsrch.gov.za/sm300cv/smws/sm300dl> 16 Nisan 2018 tarihinde erişildi.

² National Library of South Africa. 1999. *Quarterly bulletin of the National Library of South Africa. Cape Town, R.S.A.*: Friends of the National Library of South Africa. <https://nationalgovernment.co.za/units/view/123/National-Archives-and-Records-Service-of-South-Africa-NARSSA> 16 Nisan 2018 tarihinde erişildi.

³ Halim Gençoğlu, *Ottoman traces in Southern Afrika the impact of eminent Turkish emissaries*. Libra Kitap. İstanbul 2017 1.bs, s. 46.

Mesela, 1862 yılında Ümit Burnu'na gönderilen Ebubekir Efendi ve ailesiyle ilgili onlarca dosya ayrı ayrı önemi haiz bilgiler içermektedir. Modern Türkiye'nin kurulmasından sonra da olup biten gelişmeleri kayıt altına alan İngiltere'nin Güney Afrika sömürge hükümeti, Sultan Vahdettin'in Malaya zırhlısıyla İstanbul'u terketmesi ve hatta Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938 yılında vefatı sebebiyle bayrakların yarıya çekilmesiyle alakalı ayrıntılı belgeler barındırıyor. İki ülke arasındaki ilişkilere dair, Güney Afrika'da Apartheid Hükümeti'nin sona ermesiyle 1992 yılında yeniden başlatılan münasebetlerle belgeler son bulmaktadır. Bu çalışmada Güney Afrika Milli Arşivleri'nin Osmanlı tarih yazıcılığı açısından siyasi, ekonomik ve sosyal münasebetler bağlamında ne derece öneme sahip oldukları ortaya konulmaya çalışılacaktır.⁴

1. Güney Afrika Milli Arşivleri'nin Osmanlı Tarihçiliğindeki Yeri

Güney Afrika Milli Arşivleri'ne göre, Osmanlı Devleti'nin o havalideki tarihi geçmişi resmi olarak yüzelli yılı aşkın olmakla beraber tahmin edildiğinden çok daha önemli ve kapsamlı olaylara gebedir. Mezkur arşivlerin önemini müşahhas delillerle ortaya koymak için kronolojik olarak bu arşivlerin barındırdığı tarihi belgelerle ilgili bilgiler vermek icap eder. Zira ilk resmi ilişkilerin başladığı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından 1990'lı yıllara kadar, ikili münasebetlerin kaydedildiği görülmektedir. Bu minvalde o tarihten günümüze Sahra-altı Afrika ile olan ilişkileri siyasi, ticari ve sosyo-dini münasebetler olarak üçe ayırmak mümkündür.⁵

a. Osmanlı Siyasi Münasebetleriyle İlgili Belgeler

Osmanlı-Güney Afrika ilişkilerinin resmen başlamasına delil oluşturan 1852 yılı tarihli Osmanlı Devleti'nin Cape Town Fahri konsolosu ile alakalı belge, iki ülke arasındaki siyasi münasebetlerin miladı olarak addedilebilir.⁶ Bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla 1850'li yıllarda Ankara tiftik keçisinin İngiltere'nin Güney Afrika sömürgesinde tanıtılmak istendiği anlaşılıyor. Fakat aynı zamanda Osmanlı devlet ricali o havaliden Mekke'ye hac vazifesi için gelen Güney Afrikalı Müslümanlar'ın güvenlik meseleleri için onlara yardım maksatlı bir konsoloslüğün

⁴ *Güney Afrika Milli Arşivi* <http://www.national.archsrch.gov.za/sm300cv/smws/sm30ddf0?201803161027109EA36D68&DN=00000001> 28 Nisan 2018 tarihinde erişildi.

⁵ Halim Gençoğlu. 2019. "The Significance of Turkish Archives for South African Historiography." *Bulletin of the National Library of South Africa* 73 (1)

⁶ *Cape Town Milli Arşivi* CO 4069 147 Memorials. William John Greig. Relative to Him Being Recognized as, 1853.

mevcudiyetinin Ümit Burnu'nda gerekli olduğunu anlamıştı.⁷ Hakikaten 1865 yılında bölgedeki hac kabilelerinin güvenliğini sağlamak için Osmanlı Devleti'nin Ümit Burnu havalisine iki savaş gemisi gönderdiği vakidir.⁸

1855 yılında Ümit Burnu'da yekün teşkil eden Malay Müslümanlarının sorunlarını gündeme taşıyan Cape Sömürge Parlamentosu'nda dikkat çeken üyelerden Petrus Emanuel de Roubaix, İslam dinine aykırı birtakım cemaatlerin bazı dini inanışları sebebiyle anlaşmazlığa düşmesine bağlı olarak mezkur sorunun çözümüyle halk nezdinde itibar kazanmak için konuya müdahale etmişti. 1855 yılında Long ve Church sokaklarının kesiştiği köşede 36 numaralı hanede ikamet eden Roubaix, 21 Aralık gecesi⁹, aynı sokakta oturan komşusu imam Javakel'in evinde vukua gelen olaya bizzat şahit olmuştu. Öyleki, Ratip adında bir ritüeli ifa eden bazı Müslümanlardan zikir esnasında kendine şiş soka birinin ölmesi ile duruma polis müdahale etmek zorunda kalmıştı. O döneme ait Cape sömürge mahkeme kayıtlarına göre tören esnasında Javakel'in evinde 27 İmamın bulunduğu gecede dini ritüel esnasında çeşitli kesici aletler, zincir ve şişlerin bulunduğu tespit edilmişti. Bu Halife adındaki İslam'a aykırı düşen ritüelin Müslüman halk arasında hezeyana sebep olduğunu ve şehrin huzuru için sömürge hükümetince ele alınmasını öneren Roubaix, bu vesileyle zamanla Osmanlı Devleti'nin de müspet yönde dikkatini çekmişti. Malay Müslümanlarının bu tür sorunlarını gündeme taşıyarak onların nezdinde itibar sağlayan Roubaix, Chappini Cami baş imamı Şeyh Ahmet'in de takdirini kazanmıştı. Bu vesileyle Osmanlı Hilafeti tarafından 1860 yılında kendisine İstanbul'dan gönderilen teşekkür mahiyetindeki gümüş tütün kutusu, Roubaix'e ilerleyen zamanlarda Cape Town'da Osmanlı Devleti'nin fahri konsolosu olma yolunu açmıştı.¹⁰

Roubaix'in 1861 yılında Osmanlı Devleti'nin Cape Town fahri konsolosu olmasından sonra Osmanlı - Güney Afrika ilişkilerinin başka bir boyut aldığını söylemek icap eder. Zira bunun hemen ardından Güney Afrika camilerine bazı din kitaplarıyla Kuran-ı Kerim gönderilmesi ve 1862 yılında mezkur havalieye bir Osmanlı İslam aliminin gönderilmesi hususundaki yazışmalar, Cape Town

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 2013. *Mekke-i Mükerrreme Emîrleri*. S. 48, 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2013.

⁸ Halim Gençoğlu, "Osmanlı Korvetleri: Bursa ve İzmir" *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, Sayı: 620 / 4, Eylül 2014 s. 91.

⁹ 11 Rebiülâhîr 1272 milâdî olarak 21 Aralık 1855 gününe tekabül etmektedir.

¹⁰ *Güney Afrika Millî Arşivi*, Topical, 1864, Assistance to Malays -WCARS, CO 4153(273): M. Kollisch, 1866, Musselman Population at the Cape, s. 21, İstanbul.

arşivinde yer alan mühim belgelerdendir.¹¹ Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile olan münasebetlerini de muhafaza eden bir merci olarak Güney Afrika arşiv belgeleri dikkate şayandır.¹²

Öyle ki, İngiliz Hükümeti'nin onayıyla Osmanlı Hilafet makamının da yetkiyle Cape sömürgesine gönderilen Ebubekir Efendi Güney Afrika'da bir eğitim hamlesi başlatmıştı. Onun Güney Afrika havalisinde yirmi yıla yakın yaptığı çalışmaları ile ilgili İstanbul'a sunduğu raporları, Cape Town arşivinde yer almaktadır. Yazışmalar siyasi, dini ve ticari konuları kapsamakla birlikte bazen İngiltere'nin Osmanlı Hilafeti'nin Müslümanlar üzerindeki nüfuzu hakkında endişelerini de içermektedir.

Bu minvalde Osmanlı–Güney Afrika siyasi münasebetleri ile ilgili yazışmaların bir rapor niteliği taşıdığı görülmektedir. Öyle ki, 1894 yılında Osmanlı Devleti'nin İngiltere sefiri Rüstem Paşa'nın vefatından sonra Kostaki Musurus Paşa'nın Londra Sefareti'ne atandığı kaydı Güney Afrika Milli Arşivinde yer almıştır.¹³ Güney Afrika'nın Osmanlı Devleti ile olan yazışmaları Londra'daki Osmanlı Sefareti yoluyla olduğu için telgraf yada arızaların Londra-İstanbul-Johannesburg üçgeninde döndüğünü ifade etmeliyiz. 1890'ların sonuna doğru Güney Afrika'nın Johannesburg'daki Osmanlı Fahri Konsolosu Alman yüzbaşı Bretelhmen'di. Yine birtakım belgelere göre 1890 yılında Cape Town Osmanlı fahri konsolosu Mr. Myborgh olduğu anlaşılıyor.¹⁴ Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Cape Town şehrinde de Ludwig Wener'in aktif bir konsolosunun olması Osmanlı Devleti'nin coğrafı uzaklığa rağmen bölgeye önem verdiğine delalet eder. Fahri konsolos Wener, Cape Town şehrinin haricinde Natal ve Durban gibi şehirlerde de Müslüman nüfusun yoğunluğu sebebiyle konsolosluklar açılması gerektiğini öneriyordu.¹⁵ Güney Afrika arşiv belgeleri bu dönemde onlarca İngilizce ve Afrikaansca arşiv

¹¹ *Agy*, Cape Archives, Memorial GH, 1/291 (1862) p. 117, The memorial requested a religious guide to be sent to the Cape from overseas.

¹² *Agy*, GG 23/28 133 Papers Despatched to Secretary of State, London: General, 1860, GG 1/295 38 Papers Received from Secretary of State, London: General 1863, Hopkins Collection, Hope, 953 Pe De Roubaix, Turkish Consul in Cape Town.

¹³ *Agy*, General Despatches. Regarding Petition of Moslems for Appointment of a Moslem as Turkish Consul-General for Cape Colony. Starting 1895: GH 23/40 1 General Despatches. Regarding Death of Rustem Pasha, Late Turkish 1896

¹⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (The Ottoman Archives of the Prime Minister's Office) HR. SFR. 3. 372. 151. M. 13. 06. 1890. Ümit Burnu konsolosu Mr Myborgh

¹⁵ *Güney Afrika Milli Arşivi*, PM 1/1/11 PM4/20/1914 European War. Affairs of Turkey Consulate Cape Town, Ludwig Wener. 1914

malzemesi içermektedir. 1899 yılında Cape Town'da yeni bir fahri konsolosunun vazife yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁶

Yirminci yüzyılın başları aynı zamanda Güney Afrika tarihinde dönüm noktası olan senelere denk gelir. Zira elmas ve altın maden yatakları için çok kanlı bir mücadeleye giren İngilizler ve Afrikaner diye bilinen Güney Afrikalı Flemenkler (Boer) 1899 yılında büyük bir savaşa tutuşurlar. Bu savaşın akıbetini takip eden Osmanlı Hükümeti Güney Afrika'ya Osmanlı Washington askeri ateşesi Binbaşı Aziz Bey'i gözlemci olarak göndermiştir. Kolonel Aziz Bey'in 1899 yılında Pretoria'da savaş alanında diğer temsilcilerle çekilmiş fotoğrafı Güney Afrika arşivindedir. Bu tarihte Anglo-Boer savaşına Winston Churchill'in de bir gazeteci sıfatıyla muharebe sahasında gözlem yaparken Afrikanslara esir düştüğü bilinmektedir.¹⁷ Bu tarihlerde Ebubekir Efendi'nin iki oğlu Ahmet Ataulah Bey ve Hişam Nimetullah Efendi'nin eğitim alanında ve Hicaz Demiryolu Projesi için Güney Afrika'daki faaliyetleri de Güney Afrika Milli Arşivinde yer alan konulardan birisidir.¹⁸

1910 yılının Ekim ayında ilk Osmanlı başkonsolosu olarak Ohannes Majakyan Efendi'nin Johannesburg'da vazifesine atandığına dair kayıt, iki ülke arasındaki ilişkilerin bundan sonra başka bir boyut kazandığını ortaya koymaktadır.¹⁹ Zira 1910 yılına kadar siyasi ilişkilerin fahri konsoloslar ve hatırı sayılır dini liderler aracılığı ile yürütüldüğü elimizde olan belgelerden anlaşılmaktadır. Ohannes Efendi'nin Güney Afrika'ya gelişinden İsviçre'deki yeni görevine atanmasına, yani 1913 yılına kadar Johannesburg'daki Osmanlı başkonsolosluğunun çok aktif çalıştığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Balkan ve Trablusgarb Savaşı'nda Güney Afrika Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ni desteklediğine dair çok sayıda değer belgeler mevcuttur.²⁰

¹⁶ *Agy*, SSA0RA 5399/99 Ottoman Consul, Kaapstad. Vraagt of Een Turksche Consul Te 1899

¹⁷ *Agy*, Jeffreys Collection J 245 Anglo-Boer War 1899 - 1901. Attaches of Lord Roberts

¹⁸ *Agy*, CSO 1788 1905/4128 1905 Messrs. Tj O'reilly and Co, Cape Town. Apply On Behalf of HN Effendi for A Landing Permit for Distributing Medals and Diplomas to Certain Mahomedans Residing in Natal.

¹⁹ *Agy*, GG 1013 20/48 Consul of Turkey at Johannesburg. Reports Signing of Exequatur 1910: GG 1015 20/178 Consuls of Turkey, States That King's Exequatur Empowering Ohannes Effendi to Act as Consul-General at Johannesburg Has Been Signed.1911

²⁰ *Agy*, GG 1513 49/195 Turco. Italian War Declaration by Ottoman Government That Fuel, Foodstuffs and Telegraph Apparatus Will Not Be Considered to be Contraband of War. 1912: GG1513 49/187 Italian - Turkish War: Resolutions Passed at A Public Meeting of 1912: GG 1513 49/198 Italian-Turkish War. Acknowledges Receipt of Resolutions Passed by Cape Peninsula Moslems and States Copy Has Been Sent to Secretary of State for Foreign Affairs.1912

1913 yılının sonuna doğru Osmanlı Devleti'nin bölgeye yeni bir başkonsolos olarak atadığı Mehmet Remzi Bey'in 1914 yılında Güney Afrika'ya ayak bastığı anlaşılıyor. Aynı tarihlerde Cape Town fahri konsolosu Ludwig Wener'le Remzi Bey'in bölge Müslümanları konusunda yazıştıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan Birinci Cihan Harbi'nin başlamasıyla Güney Afrika - Osmanlı Devleti ilişkilerinin ne yönde etkileneceğini Fahri Kosolos Wener, Osmanlı Devleti'ne rapor etmişti.²¹ Pretoria arşiv merkezindeki belgeler ise Mehmet Remzi Bey'in 1915 yılına kadar diplomat olarak görevini yürütürken Birinci Cihan Harbi'nin patlak vermesiyle savaşı esiri olarak Güney Afrika'da tutuklanması ile son bulmuştur.²²

Mehmet Remzi Bey'e karşılık olarak tutuklanan İngiltere'nin Erzurum bölge konsolosu ile değiştirilmesi mevzubahis olmasına karşın onun henüz müzakereler başlamadan şüpheli bir şekilde genç denebilecek bir yaşta cezaevinde vefatı ile bilgiler, Güney Afrika Milli Arşivi'nde mevcuttur.²³ Bunlarla birlikte savaş yıllarında bazı siyasi konularda Osmanlı Devleti'nin aleyhine tertip edilen organizelerin Cape Town ve Pretoria arşivinde bulunan birtakım belgelerden anlamak mümkündür. Bunlardan ilk dikkat çeken belge, İngilizler'in Ermeni tehcirini bir katliam gibi dünya kamuoyunda lanse etmesidir.²⁴ Aynı tarihlerde Osmanlı Yahudileri'nin de sürgün edildiğine dair asılsız haberler ve propagandalara arşiv belgelerinde rastlamak mümkündür.²⁵ Bu iddianın tam aksine Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar'ın zulmünden kaçan Yahudileri Osmanlı Ordusunun koruduğu Yahudi tarihçilerin kaydettiği bir gerçektir.²⁶ Öte yandan Birinci Dünya

²¹ *Agy*, PM 4/20/1914 European War. Affairs of Turkey Consulate Cape Town, Ludwig Wener. 1914

²² *Agy*, GG 6979/128/24war 1914 - 1915. Prisoners-Of-War. Reciprocal Exchange of Civilians 1915 1917 GG 6979/128/26 war 1914 - 1916. Prisoners-Of-War. British Prisoners-Of-War in 1915 Jus 234 3/302/16 Late Ottoman, Consul General Remzi Bey 1916

²³ *Agy*, GG 1021 20/512 Consuls-Turkey. Appointment of Renz Bey as Consul-General at 1914: GG 1021 20/532 Consuls. States That King's Exequatur Empowering Renzi Bey to Act as 1914: GG 1023 20/646 Consuls: Turkey. Death of Renzi Bey, Late Consul-General at 1916: Gg 1024 20/674 Consuls: Turkey. Death of Renzi Bey Late Consul-General at 1916: GG 1024 20/679 Consuls: Turkey. Death of Renzi Bey Late Consul-General at 1916: GG 1192 28/599 Enquiry Regarding the Present Circumstances of Madam Helena Remzi 1928 LTG 167 Des 73 1907 Inclusion of Mohammedan Subjects of the Turkish Empire in The Definition of the Term Asiatic Law Amendment Ordinance of 1906 CES 167 Es70/3788/14 Salamon, Joseph. Turkish Enemy Subject Portuguese West Africa. 1916

²⁴ *Agy*, AMPT Pubs 469 Cd8325 The Treatment of Armenians in The Ottoman Empire 1915 - 1916. CES 166 Es70/3780/14 Aprahamian, Mr. (Armenian) Application to Enter the Union. 1916: Bts 2/1/143 Ln 20/3 Repatriation + Deportations Russian + Armenian Refugees Assyrian, 0000

²⁵ *Agy*, GG 6869/111/10 War 1914 - 1917. Turkey. Reported Massacres and Expulsion of Jews 1914 -1917

²⁶ Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of the empire*. New York: New York University Press: 1983, s. 31: Bernard Lewis. *The emergence of modern Turkey*. London: Issued

Savaş'ında İstanbul'un işgalini Güney Afrika'da protesto etmişlerdi. Buradan anlaşılan İngiltere'nin bir sömürgesi olan Güney Afrika'da da menfi yönde bir propaganda yapılmış olmasıdır. Benzer şekilde bölgedeki Müslümanlara karşı Osmanlı Hilafeti'nin itibarını zedelemek için yalan haberlerin de propaganda malzemesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'ne karşı Arap isyanlarını destekleyen İngiltere'nin, Araplar'ın özgürlüğüne herdaim destek olmalarını, onlara duyulan sempatiden ileri geldiği yönünde rapor etmişlerdi.²⁷

Bu tür propaganlara itimat etmeyen Güney Afrika Müslümanları bilakis ülkenin camilerinde hutbelerde Osmanlı sancağı dalgalandırmışlardı. Güney Afrika camilerinde dalgalandırılan Osmanlı bayraklarının sömürge hükümeti tarafından endişeyle bakıldığı ve hatta siyasi bir sıkandala sebep olduğu yine buradaki arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.²⁸

Birinci Dünya Savaş'ının sonunda imzalanan anlaşmalarda Güney Afrika Milli Arşivlerinde umulduğundan fazla arşiv belgeleri mevcuttur. Lozan Barış Antlaşması'nın hangi ülkeleri kapsadığı ve ne şartlarda ele alındığı hususunda Güney Afrika Milli arşivindeki belgeler Türk delegelerinin istekleri gibi konular rapor edilmiştir.²⁹ Lozan Barış Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'nin İngiltere aleyhine sonuçlandığına ve Mustafa Kemal Hükümeti'nin zaferiyle sonuçlandığına dair kayıtlar yine Güney Afrika Milli Arşivleri'ndeki belgelerde yer almıştır.

Güney Afrika Milli Arşivleri'nde bulunan 1922 yılına ait bir kayıtta Osmanlı vatandaşı olan Mahmud Paşa adında bir istihbaratçının yerli halka yardım

under the auspices of the Royal Institute of International Affairs [by] Oxford University Press. 1968, 1.bs, s. 235.

²⁷ *Agy*, GG 686 9/111/8 War 1914 - 1916. Turkey. Revolt of Arabs Against Turkish Rule in 1916

²⁸ *Agy*, GG 686 9/111/9 War 1914 - 1917. Turkey. Flying of Turkish Flag On Mahomedan Mosques 1917

²⁹ *Agy*, GG 1863/4142 Turkey: Situation in The Near East: Arrangements for Keeping Sir E1922 GG 1863/4150 Turkey. Deadlock in Mudania. Proceedings: Demands of Ismet Pasha:1922 GG 187 3/4237 Turkey. Lausanne Conference: Demands of Italians: Turkish Claim to 1922: GG 187 3/4242 Turkey. Lausanne Conference: Turkish Press Expresses Disatisfaction 1922: GG 187 3/4258 Turkey: Lausanne Conference: Turkish Delegation Becomes More 1922: GG187 3/4263 Turkey. Lausanne Conference: Turkish and Russian Obstructionist 1922: GG 189 3/4315 Turkey. Lausanne: Summary of Draft Treaty Drawn Up for Presentation 1923: GG 189 3/4324 Turkey. Lausanne Conference: Protest of His Majesty's Government 1923: GG 1964 62/2898 Treaties: Peace: Turkey. Text of Treaty of Peace with Turkey and Other Instruments Signed at Lausanne On 24th July 1923: Also Agreements Between Greece and Turkey Signed On 30th January 1923 And Subsidiary. Documents Forming Part of Turkish Peace Settlement, Command Papers. GG 185 3/4115 Turkey. Situation in The Near East: Position of Serbia in Regard to and Assistance Promised by Her: Roumanian Solidarity with Great Britain: Use of Turkish Ships in Golden Horn: Account of French High Commissioner's Interview with Mustafa Kemal. 1922)

ve yataklık yapıp, Güney Afrika'ya kaçak insan sokması sebebiyle yakalanıp hapsedildiği anlaşılmaktadır. Hakikaten halen Cape Town bölgesinde yaşayan torunu Ayşe Paşa adındaki hanımefendiden aldığımız bilgiler doğrultusunda dedesinin özel bir misyonla Barbaros Gemisiyle Güney Afrika'ya gönderildiği ifade edilmiştir.³⁰ Yine 1922 yılına ait bir başka mühim belge de Sultan Vahdettin'in İstanbul'dan bir İngiliz zırhlısı Malaya savaş gemisiyle Malta'ya doğru ayrıldığı kaydı yer almaktadır. Birinci Cihan Harbi döneminde Osmanlı Devleti'nin Suriye'ye sürgün ettiği Ermeniler'in bazılarının buradan Güney Afrika'ya göçtüğü ve çeşitli yollardan Türkiye'de kalan mallarını geri almak için hukuki yollardan mücadele ettikleri hususunda Pretoria arşivinde bazı dosyalar mevcuttur.³¹ Musul meselesi ile ilgili bazı belgelerde henüz 1924 yılında Irak havalisinde İngiltere'nin petrol yataklarından ötürü Osmanlı Devleti'ne bırakılmayacağına dair önemli belgeler olduğu anlaşılmaktadır.³²

Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerin dışında bazı belgeler, sürgünde olan Osmanlı hanedan aileleri ile de ilgilidir. 1931 yılına ait bir belge'de Fransa'da sürgünde olan aile üyelerinden şehzade Muhammed Ekrem Rıza'nın Tanzanya ve Ümit Burnu Müslümanlarından bağış topladığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Ümit Burnu'na gelen bir gemiden inerek halkla buluştuğu arşiv belgelerinin haricinde yerel gazetelerde de yer almıştır.³³

Türkiye Cumhuriyeti'nin Güney Afrika Devleti ile ilgili ilk yazışmalarını, 1926 yılında Cape Town'daki İsveç başkonsolosu H. L. Smith'in vekaleten Türkiye adına yaptığı anlaşılıyor. 1935 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin Güney Afrika'ya bir fahri konsolos atadığına dair belgede ise modern Türkiye Devleti'nin eski

³⁰ *Agy*, GG 1726 51/6505 Sentences: Mahmoud Pasha. Secretary of State for Foreign Affairs 1922.

³¹ *Agy*, PM 1/2/390 PM 110/9 Enemy Property and War Losses. Essayan Ohannes. Claims Re Armenian. 1927 1928: BTS 2/1/143 LN 20/3 Russian and Armenian Refugees 1922 1925: BTS 2/1/143 LN 20/3 Russian and Armenian Refugees Assyrian, Assyro-Chaldean and Turkish 1926: PM1/2/390PM110/9 Enemy Property and War Losses. Essayan Ohannes. Claim Re-Armenian His Property in Turkey. 1927: BTS 2/1/143 LN 20/3 Russian and Armenian Refugees Assyrian, Assyria-Chaldean and Turkish 1926 1931.

³² *Agy*, GG 1326 37/382 Turkey and Immigration. Admission of Turkish Nationals into the 1924 GG 1332 37/648 Iraq. Iraq Frontier Question: Memorial Filed by His Majesty's 1925: GG 1332 37/656Iraq. Instruction Issued to High Commissioner of Iraq in Event of 1925: GG 1332 37/691 Iraq. Iraq Frontier Question: Utterances of Turkish Press and 1925: GG 1333 37/698 Iraq. Iraq Frontier Dispute: Adoption by Council of League of 1925: GG 1335 37/946 Iraq. Negotiations Between His Majesty's Ambassador Constantinople 1926.

³³ *Agy*, PM 1/2/406 PM 77/Ct/4 Visits. Prince Mohammed Ekrem Riza. Member of Deposed Turkish Royal 1931.

münasebetlerini yeniden canlandırma yönünde bir adım olarak görülmektedir.³⁴ Lakin akabinde 1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı ve İkinci Cihan Harbi'nin emarelerinin görüldüğü yıllarda Güney Afrika - Türkiye ilişkileri hususunda arşivde kayda değer bir belgenin olmaması, siyasi konjoktürde çok da şartırtıcı olmasa gerektir. 1938 yılında Mustafa Kemal'in vefatıyla tüm ülkedeki bayrakların yarıya indirildiğine dair İngiltere'nin resmi emri Güney Afrika Milli Arşivi'nde mevcuttur.³⁵ Güney Afrika'da İkinci Cihan Harbi'nden sonra başlayan ırkçı bir rejim olan Apartheid döneminde ise uzun bir süre Güney Afrika ile Türkiye arasından yazışmaların olmadığı anlaşılmaktadır. Güney Afrika'daki ırk üstünlüğüne dayalı bu rejimi tenkit etmek üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin Tanzanya'daki bir uluslararası toplantıya yolladığı diplomat Semih Belen'in de orada hazır bulunduğu Güney Afrika arşiv kayıtlarında mevcuttur.³⁶

Bu tarihten 1990'lı yılların başı, Apartheid rejiminin yıkılmasına kadar Güney Afrika Milli Arşivleri'nde Türkiye ile alakalı bir belge görülmemektedir. Nelson Mandela'nın hapisten çıkması ve demokratik yeni hükümetin kurulmasının arifesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin 1992 yılında yeniden iki devlet arasındaki münasebetlerin başlatıldığı anlaşılmaktadır.³⁷ Konsolos Sami Onaran'ın Demokratik Güney Afrika'da Türkiye'yi temsilen görev almasıyla Mandela önderliğinde ANC hükümetiyle ilişkiler yeniden inşa edilmiştir.³⁸ Bu siyasi münasebetlere ilaveten özellikle Müslüman halklarla Türkiye arasındaki resmi ve gayri resmi ilişkiler ayrıca ehemmiyet taşımaktadır.³⁹

³⁴ *Agy*, BLO 696ps38/10 Consuls and Legations in South Africa. Honorary Consul for Turkey in 1935.

³⁵ *Agy*, GG 1175 27/678 Death: Kemal Ataturk. Death of President of the Turkish Republic: 1938.

³⁶ *Agy*, 156 African delegates, joined by members of other delegations, walk 1973 African delegates, joined by members of other delegations, walk out of the United Nations General Assembly chamber as SA Foreign Minister, Dr H Muller takes the floor. Delegates walking out from left are: man in white coat is unidentified, Salim of Tanzania (hand to throat), Semih Belen of Turkey, Abdelkader Bensmail of Algeria, Sebastian Chale of Tanzania, Daniel Mloka of Tanzania (light coat), Mrs Tatu Mandara of Tanzania and Anis Khattab of Syria (brief case). Man second from right is unidentified.

³⁷ *Agy*, SPM 648693/1992 Agreement between the Government of the Republic of South Africa 1992 Bts2/1/29ln 4/4m.

³⁸ Ne yazık ki konsolos Sami Onaran Güney Afrika-Türkiye ilişkilerinde Osmanlı'ya dayanan eski köklü münasebetleri gözardı ederek ortaya koyduğu ikili ilişkiler sebebiyle Nelson Mandela'ya verilen Atatürk Barış Ödülü'nün tartışmalı bir hale gelerek kabul edilmemesine vesile olmuştur. Onaran'ın cenazesi 2017 yılında şahsının da iştirak ettiği bir törende Cape Town Hristiyan kabristanına gömülmüştür. Bkz. Halim Gençoğlu, 2017, "Güney Afrika'da İrkçılığın Tarihsel Kökenleri" *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Journal of Medeniyet Politics)* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, s. 79-120, Cilt/Volume: II 2017 No: 2.

³⁹ *Agy*, SPM 648 693/1992 Agreement Between the Government of the Republic of South Africa and Turkey 1992.

b. Osmanlı Hilafetiyle Yerli Müslümanlar Arasındaki İlişkilerle Alakalı Belgeler

Osmanlı Hilafet makamının Müslüman toplumlar üzerindeki yapıcı faaliyetleri sebebiyle Güney Afrika Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasında vukua gelen ilişkiler kayda değer bir yekün teşkil eder. 1861 yılında Cape Town Merkez Camii Baş İmamı Şeyh Muhammed Ahmet'in Sultan Abdülmecid Han'a gönderdiği teşekkür mektubu İslam aleminin halifesi olarak Sultan Abdülmecid'in bölge Müslümanları hakkında haberdar olduğunu ortaya koyar.⁴⁰ Bu manada bölgedeki Müslümanlarla olan ilişkilerin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar gittiği anlaşılmaktadır. Bu minvalde Cape Town arşivinde bulunan 1862 yılına ait bir belgede, Osmanlı Devleti tarafından Ümit Burnu Müslümanları arasındaki husumetleri sona erdirmek için bir Osmanlı aliminin Güney Afrika'ya gönderilmesine dair talep mektubu bulunmaktadır.⁴¹

16 Ocak 1863 yılında Ümit Burnu'nun Table View limanına ayak basan Erzurumlu Müderris Ebubekir Efendi ve Cape Town şehrinde *Muslim Theological School* adıyla açmış olduğu medresesiyle ilgili arşiv belgeleri Cape Town Milli Arşivi'ndedir. Ebubekir Efendi'nin faaliyetleri ve Ümit Burnu'nda kalan ailesiyle ilgili Güney Afrika Milli Arşivleri'nde 215 adet dosya mevcuttur. 1880 yılında Cape Town'da vefat edip Tana Baru Mezarlığı'na defnedilen Ebubekir Efendi'nin çocuklarına bıraktığı malvarlığı ve kitapları ile ilgili vasiyetnamesi yine mezkur arşivde muhafaza edilmektedir.⁴² Onun kaleme aldığı *Beyânü'd-Dîn* adlı ilmihalin de İstanbul'da basılan bir matbu nüshası Cape Town Milli Arşivleri'nde yer almaktadır.⁴³ Bazı belgelere göre Osmanlı fahri konsolosu Roubaix'in ilerleyen zamanlarda Ebubekir Efendi ile anlaşamaması sonucu görevinden azledildiği anlaşılmaktadır. Cape Town Arşivi'ndeki belgelerde ona imtiyaz olarak verilen Osmanlı vatandaşlığından çıkarıldığı ile ilgili bir belge de yer almaktadır.⁴⁴

Cape Town Arşivi'ndeki belgeler Ebubekir Efendi'nin sadece bir din alimi olmayıp gerçek bir eğitimci olduğunu da ortaya koyuyor. Cape Town'da yaşarken

⁴⁰ BOA, İHR 333/21415-4 11. Şevval.1278 11. Nisan.1862, Afrika'da Ümit burnu şehri Müslümanlarının lideri İmam Muhammed Ahmed.

⁴¹ BOA, HR.SFR. 3.. 72 37 M-21-01-1863 Ebubekir Efendi'nin Cap de B. Esperance (Ümitburnu)'a varışı.

⁴² *Cape Town Milli Arşivi* MOOC 6/9/175 316 Effendi, Abou Berer. Death Notice.1880 Mooc 7/1/4074 Effendi, Abu Beker. Will. 1880.

⁴³ *Agş*, Library 297 Abu Abubakr Effendi; Bayannuddin; A Hanafee Treatise on Islam.

⁴⁴ *Agş*, CO 457 4202/07 Mr. Emanuel: Recognition of Abandonment of Ottoman Nationality by 1906.

özlediği memleketi olan Erzurum'a binaen evinin ismini 'Erzurum Taş Konak' olarak adlandırdığına dair bir belge Cape Town Arşivi'ndedir. Bu binanın zamanla ailenin bir başka entelektüel siması olan Dr. Muhammed Şükrü Efendi'ye kaldığı görülmektedir.⁴⁵

Cape Town Arşivi'ndeki belgelerden anlaşıldığına göre Seyyid Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra çocuklarının ellerinden mal varlıklarının bir bir çıkmış olduğu anlaşılıyor. Müslüman olmaları sebebiyle ikinci sınıf vatandaş sayıldıkları Güney Afrika'da sahipsiz kalan çocuklar babalarından kalan mülklerini kaybetmişlerdir.⁴⁶ Ebubekir Efendi Güney Afrika anayasasında bu boşluğu görmüş olmalı ki vefat etmeden beş ay önce Ahmet Cevdet Paşa'ya yazdığı bir mektubunda çocuklarının sahipsiz kalacağından endişe ettiğini ifade etmiştir.⁴⁷

Ebubekir Efendi'nin ölümünden sonra Güney Afrika Müslümanlarına eğitim verecek olan bir başka alimi de Osmanlı Devleti, Cape Town'da vazifelendirmişti. Mahmud Fakih Efendi'nin gerek Nur'ul Burhan'ul Mektebi'ndeki maarif faaliyetleri gerekse Osmanlı Hilafet makamı adına okulunda kurbanlar kesip fakir çocuklara yardım ettiğine dair arşiv kayıtlar yanında gazete haberleri de mevcuttur.⁴⁸ Bunlarla birlikte Johannesburg arşivindeki bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla Habib Moton adındaki bir Müslümanın çocuklarından birisi olan Ömer'in İslami eğitim alması için Güney Afrika'dan İstanbul'a götürüldüğü fakat savaş yılları sebebiyle kendisinden haber alamadıklarını izah etmiştir. Hakikaten Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bu belgeyle ilgili başka bir kayıтта Habib Moton'un oğlu Ömer'in Kuran okuma yarışmasında birinci olduğu için İstanbul'a gönderilip eğitilmesi istenmiştir.⁴⁹

⁴⁵ *Agv*, MOOC 6/9/13178 4322/46 Effendi, Mohamed Shukri, Estate Papers.1946, 3/Ct 4/2/1/3/1351 B605 Re: Additions to Premises. "Erzeroum", Mountain Road, Woodstock, 1946.

⁴⁶ *Agv*, Doc 4/1/174 37 Mortgage Bond. Ahmed Ben Effendi or Ahmad Altas Laah or Achmad Atta 1886: Doc 4/1/447 3471 Mortgage Bond. Muhammad Allaodien Effendi. 1895: Doc 4/1/1155 5441 Mortgage Bond. Omar Jalodien Effendi. 1905: Doc 4/1/522 1333 Mortgage Bond. Hesham Neamatollah Effendi.1897

⁴⁷ BOA. Y.E.E 32/35, Miladi, 1880, Ebubekir Efendi'nin Ahmet Cevdet Paşa'ya gönderdiği son mektubu.

⁴⁸ Halim Gencoglu. 2015. "The Forgotten Effendi: Ottoman Muslim Theologian, Mahmud Fakih Emin Effendi, and the Real Story of the Bo-Kaap Museum, C. 1894-1978." *New Contree : A Journal of Historical and Human Sciences for Southern Africa*, No. 73, p. 162-180 : Ill. <http://hdl.handle.net/10394/15330>.

⁴⁹ *Güney Afrika Millî Arşivi*, GG 152 3/2524 Message of Habib Moton, Johannesburg Desire of Son Omar to Return 1919. Bkz. BOA, BEO, 4262 319615 H-28-o3-1332, Afrika-i Cenubi ahali Müslümanlarından adlı Habib Motan zatin çocuklarının kabul edilerek. Ayrıca bakınız, Ankara tifik keçisi. n.d. <http://digitalcollections.library.ku.edu.tr/cdm/ref/collection/FKA/id/2804>. 21 Nisan 2018 tarihinde erişildi.

c. Osmanlı – Güney Afrika Ticari Münasebetleriyle İlgili Belgeler

Osmanlı Devleti ile Güney Afrika arasında ticari münasebetlerin başlaması esasında siyasi ilişkilerden de evvel bir döneme gider. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Ankara tiftik keçisi ve Türk tütününün Güney Afrika'ya girmesiyle sözkonusu ilişkilerin başladığı anlaşıyor.⁵⁰ Hakikaten Güney Afrika Milli Arşivleri'nin Pretoria ve Cape Town şubelerinde çeşitli yıllara ait olan onlarca dosyadan anlaşıldığına göre Ankara tiftik keçisi ve Türk tütününün Güney Afrika ekonomisinde yer ettiği görülmektedir.⁵¹

Ankara tiftik keçisinin özellikle Güney Afrika ticari yaşamına katkısı sebebiyle uzun bir süre itibarını koruduğunu ve hatta Ümit Burnu yoluyla Moritos gibi ada ülkelerine dahi pazarlanması gerektiği söz konusu olmuştur.⁵² Buna karşılık Güney Afrika'dan Türkiye'ye deve kuşu ve yumurtasının pazarlandığı arşiv kaynaklarından anlaşıldığı gibi Osmanlı başkonsolosu Ohannes Majakyan Efendi'nin raporlarından da bellidir.⁵³ Güney Afrika'nın Halep, Erzurum ve İzmir şehirlerindeki pazarlardan çeşitli ürünler temin ettiği yine burada kayıtlı olan bazı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.⁵⁴

⁵⁰ *Ağy*, HKL 147 71/30 Tobacco. South African Turkish Tobacco. 1931 1937: TAD 1005 N780/5 Tobacco Industry in Cape Colony. Turkish Culture of. Application for 1909.

⁵¹ *Ağy*, CVS 1/50 221 Angora Goats. Export Duty On. 1904 1905: CVS 1/51 224 Report of Select Committee on Angora Goats. 1904 T 1040 1112 Purchase of Angora Skins, Mohair Etc: Question of Licence: Mr. Ae 1907 Agr 222 1900 Angora Goats, Export of, Legislation Prohibiting. 1894 Agr 223 1908 Angora Stud Association - Reduced Railway Fares for Members. 1894 Agr 237 2308 Angora Goats: Importation of. 1895 Agr 237 2308 Imported Angora Rams, Sale of: Inquiries Re. 1895: Agr 237 2308 Angora Goats, Importation of - Miscellaneous. 1895 Agr 401 2308 Angora Goats - Importation of. 1896 1899 Agr 444 3045 Angora Goats - Industry in South Africa. 1899 1905 Agr 587 R19 Angora Goats 1910 M221 Scene in Graaff-Reinet in 1857 Showing the Sale of Angora, GG 1856 54/647 Stock: Angora Goats. Northern Rhodesia Angora Goat and Ostrich 1922.

⁵² *Ağy*, GG 1858 54/772 Stock: Angora Goats. Desire of Mauritius Stock Breeders Association 1926: GG 1858 54/773 Stock: Angora Goats. Question of Introduction into Mauritius of 1926 CVS 1/52 246 Lice in Angora Goats. 1904: CVS 1/74 554 Angora Goats: General File.1907: Moh 182 G34a Health Officer of Graaff Reinet's Theory That Angora 1906.

⁵³ *Ağy*, T 956 6869 Exportation of Ostriches and Ostrich Eggs. Importation of Ostriches 1905.

⁵⁴ *Ağy*, Hen 1705 225/15/2 Exhibitions and Advertising Izmir Fair 1952, Turkey. 1951: Ampt Pubs 131 Cd3727/144 Turkey, Report for The Year 1907 On the Trade and Commerce of the Villayets of Aleppo and Adana. Diplomatic and Consular Reports. 1908 Ampt Pubs 63 Cd2236/186 Turkey. Diplomatic and Consular Reports. Erzeroum Report for The Year 1904 On 1905: Ampt Pubs 88 Cd2682/177 Turkey. Report for The Year 1905 On the Trade of the Consular 1906: Ampt Pubs 116 Cd3283/112 Turkey. Report for The Year 1906 On the Trade of the Consular 1907: Ampt Pubs 133 Cd3727/198 Turkey. Report for The Year 1907 On the Trade of the Consular 1908: Ampt Pubs 167 Cd4962/1 Turkey. Report for The Year 1908 On the Trade of the Consular 1909 Ampt Pubs 345 Cd7048/187 Turkey. Report for The Year 1913 On The Trade of the Consular District of Erzeroum.1914.

2. Güney Afrika Milli Arşivleri'nin Haricinde Çeşitli Kurumlardaki Arşiv Belgeleri

Güney Afrika Milli Arşivleri'ndeki belgelerden başka ülkenin çeşitli eyaletlerindeki eğitim kurumları veya kütüphanelerinde bulunan belgelerin de Osmanlı-Güney Afrika ilişkileri açısından ehemmiyet taşıdığını ifade etmek gerekir. Bu minvalde Güney Afrika'da Türkiye yada Osmanlı dönemi ilişkileri hususunda mevcut olan belgelerin tasnif edildiği kurumlar hakkında kısaca bilgi vermek icap eder.

a. Cape Town Üniversitesi Jagger Kütüphanesi

Güney Afrika'nın en iyi üniversitesi olarak bilinen Cape Town Üniversitesi'nin Jagger Kütüphanesi el yazmaları bölümünde çok kayda değer Osmanlıca belgelerin olduğunu ifade etmek gerekir.⁵⁵ Çeşitli isimlerle sınıflandırılan bu belgelerin daha çok 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devletinin özellikle Deniz Kuvvetleri hakkında elde edilen bilgileri içermektedir. On dokuzuncu yüzyıla ait bazı Osmanlıca belgelerin Tanzimat döneminden I. Meşrutiyet dönemine kadar ünlü oryantalist W. Redhouse tarafından Osmanlıca'dan İngilizce'ye çevrildiği anlaşılmaktadır. Dosyalar halinde tarihlerine göre sınıflandırılan belgeler, Frank Ailesi ile yazışmalar,⁵⁶ Admiral Sir Baldwin Wake Walker belgeleri, Duggan ve Bell arasındaki yazışmalar, Elizabeth Wake'in mektupları⁵⁷, Worth Aile dökümanları, Walker ailesi yazışmaları, Deniz Kuvvetleri Planları ve haritalar şeklinde az sayıda resim ve yüzlerce belgeden ibarettir.⁵⁸

b. Johannesburg Üniversitesi Kütüphanesi Arşivi

Johannesburg şehrinde bulunan Rand Afrikaans Üniversitesi⁵⁹ arşivinin Osmanlı tarih yazıcılığı bakımından önemi, Ermeni asıllı bir Osmanlı diplomatu olan Yosef Mijakyan Efendi'nin aile arşivinin oğlu Minas Mijakyan tarafından Johannesburg Üniversitesi'ne bağışlanmasından ileri gelir.

⁵⁵ Cape Town Üniversitesi Jagger Kütüphanesi özel koleksiyonunda 22 Ekim 2019 yılında yaptığımız sergide gösterilen Osmanlıca belgeler hususunda bakınız: *Traces of the Ottoman Empire in UCT Libraries Special Collections* <http://www.lib.uct.ac.za/news/traces-ottoman-empire-uct-libraries-special-collections>, 25 Oct 2019 tarihinde erişildi.

⁵⁶ 1860'lı yıllarda İstanbul'da yaşayan Mary Frank ile Osmanlı Devleti hakkında yazışmaları içeriyor.

⁵⁷ Londra'dan gönderdiği mektuplarla ilgilidir.

⁵⁸ Cape Town Üniversitesi Jagger Library, Special Collections at UCT, Fonds BC356-Sir B Walker Papers <http://atom.lib.uct.ac.za/uploads/r/null/5/0/f/50f395accdeb420fd33ccf35fbb5691ce03851438d21521292d7e9313fdde3c/BC356.pdf>

⁵⁹ Burası şimdiki Johannesburg Üniversitesi'dir. Bkz. <https://www.uj.ac.za/library/informationresources/special-collections/Pages/Archival-Collections.aspx> 21 Mart 2018 tarihinde erişildi.

Ermeni asıllı diplomatlarımızdan olan Hovsep Misakyan Efendi 1848 yılında İstanbul'da doğmuş, 1872 yılında Atina Sefareti ikinci katipliğine getirilip 1875 yılında Berlin Sefareti ikinci katipliğine memur edilmişti. Uzun yıllar Osmanlı hariciye nezaretindeki görevlerinden sonra 1909 yılında Osmanlı Lahey Sefaretinden emekli olmuştur.⁶⁰ Onun Osmanlı Hariciye Nezareti ile ilgili bazı yazışmaları ve ailesine ait dökümanlar üniversitenin Missakyan Arşivi'nde kayıtlıdır. Oğlu Julien Minas Missak 1950 yılında Güney Afrika'ya taşınmış ve ölüm yılı 1980 senesine kadar Güney Afrika'da yaşamış ve ailesine ait mezkur evraki muhafaza etmiştir. Rand Afrikaans Üniversitesi'nin kurucu hayırseverlerinden olan Julien Minas Missak'ın üniversitenin içindeki kütüphanede babasından kalan vesikalar, beratlar, Osmanlı Devleti'nden aldığı madalyaları, nişanları gibi çok önemli şahsi belgeler yer almaktadır.⁶¹

c. Nur'ul Hamidiye Cami Arşivi

Müderriş Ebubekir Efendi'nin öğrencileri tarafından Cape Town şehir merkezinde inşaa edilen Nûru'l-Hâmidiye Cami'nin içerisinde tarafımızdan kurulan bir kütüphanede topladığımız camiye ait olan kitap ve belgelerin muhafaza edildiği dolaplarda önemli Osmanlıca, Afrikansca, Arapça ve İngilizce belgeler mevcuttur. Bu arşiv malzemesinin bir kısmını teşhir etmek için yaptırılan camlı dolaplarda Osmanlı-Güney Afrika ilişkilerini ortaya koyan önemli belgeler bulunmaktadır. Zamanla yerli Müslüman ailelerinde bağışlarıyla Nûru'l-Hâmidiye Cami'inde kayda değer bir arşiv oluşturulmuştur.⁶²

d. Simon's Town Heritage Müzesi

Cape Town şehrinin güney istikametinde Simon's şehrinde Güney Afrika

⁶⁰ Osmanlı Arşivindeki belgelere göre, Jön Türkler'in çıkardığı "Sultan Abdülhamid İdaresi Altında Türkler ve Ermeniler" başlıklı İngilizce broşürün Londra'dan Bâbüâlî'ye gönderilmesi üzerine Paris'ten Missak Efendi'nin Ermeni ihtilâl örgütünün özellikle Paris'te güçlü olduğunu, baskı ve tehditle Türkiye ve Avrupa'daki zengin Ermeni işbirlikçilerinden ciddi gelirler elde ettiklerini ve bu konuda kesin bilgilerin edinilmesini bildiren raporu Osmanlı Dışişlerine göndermişti. Sultan Abdülhamid'in Ermeni meselesiyle ilgilenmesi konusunda Minas Teheraz'ın Dr. Kuypere'ye gönderdiği mektup ve konuyla ilgili Lahey Sefiri Missak Bey'in mülahazaları bir Ermeni diplomat olarak kayda değerdir.

⁶¹ Ben Hendricks, Sezim Sezer, and Mehmed Asil. *The Missak[ian] Ottoman Archives*, Johannesburg: B. Hendricks. Kayaoğlu, Taceddin, . *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013 1. bs, s. 33.

⁶² The Independent Turkish, Ümit Burnu'nda bir Sultan Abdülhamid eseri: Nur'ul Hamidiye Camii, <https://www.independentturkish.com/node/37866/t%C3%BCrkkiyeden-sesler/%C3%BCmit-burnu%E2%80%99nda-bir-sultan-abd%C3%BClhamid-eseri-nur%E2%80%99ul-hamidiye-camii>, 1 Haziran 2019 tarihinde erişildi.

Malay Müslümanlarının aile yaşamı hakkındaki malzemelerin dışında Osmanlı Hilafeti ile alakalı birtakım belge ve gazete haberleri mevcuttur. Müderris Ebubekir Efendi'nin yaptığı faaliyetler ve Osmanlı hanedanından Prens Ekrem'in 1931 yılında Simon's Bay limanına gelişi hususunda haberler yer almaktadır. Simon's Town Heritage Müzesi özellikle görsel malzeme açısından önemli bir müzedir.⁶³ Simon's Town Heritage Müzesi'ndeki en önemli vesikalardan birisi de yerli müslümanların 120 yıl önce Güney Afrika'dan Osmanlı Devleti'ni desteklemek amacıyla elişi olarak yaptıkları Osmanlı armasıdır.

e. Bo-kaap Müzesi

1978 yılında Güney Afrika'da Apartheid Hükümeti tarafından Malay Müzesi olarak açılan 71 Wale Sokağındaki tarihi bina 2019 yılına kadar tarihi kimliğinden uzak bir müze olarak hizmet vermişti. Uzun yıllar müze olarak hizmet veren bu binanın esasında Osmanlı alimi Mahmut Fakih Emin Efendi 'ye ait olduğu tespit edilerek binanın tarihçesi yeniden yazılmış oldu. 2016 yılından beri Güney Afrika Müzeler Müdürlüğü ile ortak yürütülen çalışmalar sonucu 29 Mart 2019 yılında törenle açıldı. Bu binada Mahmut Fakih Emin Efendi'ye ait olan kitaplar, belgeler ve şahsi eşyalar sergilenmekle birlikte Osmanlı Arşivi ve Güney Afrika Arşivlerinden temin edilen belgelerle binanın 100 yıldan fazladır Osmanlı ailesine ait olduğu ortaya konulmuştur.⁶⁴ Bokaap Müzesi günümüzde Güney Afrika'nın en çok ziyaret edilen ikinci müzesi olup Türk bayrağının aslı olduğu tek müzedir.⁶⁵

f. Hişam Nimetullah Efendi Hususi Arşivi

Müderris Ebubekir Efendi'nin hayatta olan en bilgili ve yaşlı torunu Hişam Nimetullah Efendi'nin Cape Town'daki evinde büyük dedesinden kalma onlarca Osmanlıca, İngilizce ve Arapça belgeler bulunmaktadır. Büyük dedesinden kalan ilmihaller, Kuran-ı Kerim ve Osmanlıca beratların dışından Sultan Abdülaziz ve Abdülhamid döneminden kalan aileye bizzat taltif için verilmiş madalyalar mevcuttur. Bu belge ve tarihi malzemenin Cape Town'da kurulacak bir Osmanlı müzesinde sergilenmesi için ailenin diğer mensuplarının da dedelerinin hatırasını

⁶³ Faizal Darries, and G. T. Darries. *Zandvliet: Cape Town's Islamic heritage*. Wynberg, South Africa: Faizal Darries Foundation. 2014. s. 113

⁶⁴ Helen Swingler. New exhibition retells Bo-Kaap Museum stor, <https://www.news.uct.ac.za/article/-2019-04-04-new-exhibition-retells-bo-kaap-museum-story>, 04 Nisan 2019 tarihinde erişildi.

⁶⁵ Fatma Çelik, Yeni Şafak, Osmanlı tarihi Afrika'da gün yüzüne çıktı, <https://www.yenisafak.com/hayat/osmanli-tarihi-afrikada-gun-yuzune-cikti-3466960>, 17 Nisan 2019 tarihinde erişildi.

yaşatmak için ellerindeki kitap ve vesikaları bağışlayacakları sözü, bu tarihi mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması için umut vericidir.⁶⁶

g. Helene Remzi-Bey Hususi Arşivi

Güney Afrika'da vazife yapan son Osmanlı başkonsolosu Mehmet Remzi Bey'in, Remzi-Bey soy ismi taşıyan tek torunu Helene Hanım'ın East London semtinde bulunan evinde kayda değer çok sayıda Osmanlıca, Rusça, İngilizce belgeler, kitaplar ve vesikalar mevcuttur. Dedesi Mehmet Remzi Bey'den olan tek oğlu Dr. Reginald Remzi-Bey'e kalan bu tarihi malzemenin en nihayetinde kızı Helene Hanım'a intikal ettiği anlaşılıyor. Halen birçok cephesiyle saklı kalan Mehmet Remzi Bey'in Johannesburg'da hapisteyken vefatı ve Güney Afrika'ya gömülmesiyle unutulmuş tarihi şahsiyet Mehmet Remzi Bey'in aile evrakı, onun hakkında yapılacak çalışmalar için görülmesi elzem hususi bir arşivdir.⁶⁷

3. Güney Afrika Milli Arşivleri'nin Kapsadığı Ülkeler

Güney Afrika Arşivleri her ne kadar Güney Afrika Devleti'nin idaresi altındaki eyaletleri kapsamış olsa da bazı hususi sebeplerden ötürü Osmanlı Devleti'nin Komor Adaları, Moritos, Mozambik ve Zimbabve gibi ülkeleriyle olan müsasebetlerini de barındıran belgeler içermektedir. Bu sebeple Güney Afrika Milli Arşivleri'nin yalnızca Güney Afrika -Türkiye ilişkileri açısından değil, Osmanlı Devleti'nin Sahra-altı Afrika'daki ülkelerle olan ilişkilerini de kapsadığını ifade etmek gerekir.⁶⁸

4. Güney Afrika Milli Arşivlerinden Nasıl Yararlanılabilir?

Güney Afrika Milli Arşivleri'nin tasnifi tamamlanmış olmasına rağmen henüz dijital ortama aktarılmadıkları için araştırmacıların bizzat arşivde çalışarak belge temin etmesi icap etmektedir. Bu belgelerin mevcudiyeti ile ilgili internet üzerinden katalog taraması yapılabilmekte olup belgenin internet üzerinden satışı henüz mümkün değildir. Bu vesileyle araştırmacının bizzat arşivden belgenin bir nüshasını temin etmesi yahut orjinal dosya üzerinde arşivde çalışması gerekir.

⁶⁶ Afam, Güney Afrika'daki Osmanlılar'dan Devletbaşkanımız Sn. Recep Tayyip Erdoğan'a Mektup Var; <https://www.afam.org.tr/guney-afrikadaki-osmanlilardan-devletbaskanimiz-sn-recep-tayyip-erdogana-mektup-var/>, 26 Ağustos 2018, tarihinde erişildi.

⁶⁷ Halim Gençoğlu, *Güney Afrika'da unutulmuş bir Osmanlı nesli: Güney Afrika'da Osmanlı izleri*. Tezkire, İstanbul. 2016, 1. bs, s.16

⁶⁸ Halim Gençoğlu, *Güney Afrika'da Zaman Ve Mekân: Ümit Burnu'nun Umudu Osmanlılar*. 1. Baskı. Libra Kitap, 242. Tarih; 229. Osmanbey, İstanbul 2018.

Sonuç

Güney Afrika Milli Arşivleri'nin Türk tarih yazıcılığı açısından görmezden gelinemez bir ehemmiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Güney Afrika Milli Arşivleri taranmadan Sahra-altı Afrika ile ilgili Osmanlı-Güney Afrika münasebetlerinin yazılamayacağını belirtmek gerekir. Günümüzde Afrika tarihi çalışan ve bu sahada kalem oynatan yazarların düştüğü en büyük zaafiyet bu belgelerin ele alınmadan ikinci el yazılı kaynaklarla yazılmasından ileri gelmektedir. Özellikle Osmanlı arşivinde bulunan Güney Afrika hakkındaki onlarca belgenin Güney Afrika Milli Arşivleri'ndeki belgelerle karşılaştırılması neticesinde çok daha manidar ve hakikate dayalı çalışmalar elde edileceği şüphesizdir. Bu sebepten ötürü gerek Güney Afrika Milli Arşivleri'nin gerekse o havalideki hususi aile arşivlerinin incelenerek bölgenin Osmanlı devrinden günümüze kadar Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkileri o nispette çok daha sağlıklı bir şekilde ele alınmış olacaktır.

KAYNAKLAR

Osmanlı Arşivleri

BOA, HR.SFR. 3. 72 37 M-21-01-1863

BOA, İ.HR 333/21415-4 11. Şevval.1278 11. Nisan.1862

BOA. Y.E.E 32/35, Miladi, 1880

BOA. HR. SFR. 3. 372. 151. M. 13. 06. 1890.

Güney Afrika Mili Arşivleri

CO 4069 147 Memorials. William John Greig. Relative to Him Being Recognized as, 1853

Rebiülahirin 11ninci günü Hicree sene, 1272 Topical, 1864, Assistance to Malays WCARS,

CO 4153(273) Cape Archives, Memorial GH, 1/291 (1862) The memorial requested a religious guide to be sent to the Cape from overseas

GG 23/28 133 Papers Despatched to Secretary of State, London: General, 1860

GG 1/295 38 Papers Received from Secretary of State, London: General 1863, Hopkins Collection, Hope, 953 Pe De Roubaix, Turkish Consul in Cape Town.

General Despatches. Regarding Petition of Moslems for Appointment of a Moslem as Turkish Consul-General for Cape Colony. Starting 1895

GH 23/401 General Despatches. Regarding Death of Rustem Pasha, Late Turkish 1896

- SSA0RA 5399/99 Ottoman Consul, Kaapstad. Vraagt of Een Turksche Consul Te
1899
- Jeffreys Collection J 245 Anglo-Boer War 1899 - 1901. Attaches of Lord Roberts
- GG 1013 20/48 Consul of Turkey at Johannesburg. Reports Signing of Exequatur
1910
- GG 1015 20/178 Consuls of Turkey, States That King's Exequatur Empowering
Ohannes Effendi to Act as Consul-General at Johannesburg Has Been
Signed.1911
- GG 1513 49/195 Turco. Italian War Declaration by Ottoman Government That
Fuel, Foodstuffs and Telegraph Apparatus will not be considered Contraband
of War. 1912
- GG 1513 49/187 Italian - Turkish War: Resolutions Passed at a Public Meeting of
1912
- GG 1513 49/198 Italian-Turkish War. Acknowledges Receipt of Resolutions Passed
by Cape Peninsula Moslems and States Copy Has Been Sent to Secretary of
State for Foreign Affairs.1912
- GG 6979/128/24war 1914 - 1915. Prisoners-Of-War. Reciprocal Exchange of
Civilians 1915 1917
- GG 6979/128/26 war 1914 - 1916. Prisoners-Of-War. British Prisoners-Of-War in
1915
- JUS 234 3/302/16 Late Ottoman, Consul General Renzi Bey 1916
- GG 1021 20/512 Consuls-Turkey. Appointment of Renz Bey as Consul-General at
1914
- GG 1021 20/532 Consuls. States That King's Exequatur Empowering Renzi Bey to
Act as 1914
- GG 1023 20/646 Consuls: Turkey. Death of Renzi Bey, Late Consul-General at 1916
- GG 1024 20/674 Consuls: Turkey. Death of Renzi Bey Late Consul-General at 1916
- GG 1024 20/679 Consuls: Turkey. Death of Renzi Bey Late Consul-General at 1916
- GG 1192 28/599 Enquiry Regarding the Present Circumstances of Madam Helena
Renzi 1928 LTG 167
- DES 73 1907 Inclusion of Mohammedan Subjects of the Turkish Empire in the
Definition of the Term Asiatic Law Amendment Ordinance of 1906
- CES 167 Es70/3788/14 Salamon, Joseph. Turkish Enemy Subject Portuguese West
Africa. 1916

- AMPT Pubs 469 Cd8325 The Treatment of Armenians in The Ottoman Empire 1915 - 1916.
- CES 166 Es70/3780/14 Aprahamian, Mr. (Armenian) Application to Enter the Union. 1916: Bts 2/1/143
- LN 20/3 Repatriation + Deportations Russian + Armenian Refugees Assyrian, 0000
- GG 6869/111/10 War 1914 - 1917. Turkey. Reported Massacres and Expulsion of Jews 1914 -1917
- GG 686 9/111/8 War 1914 - 1916. Turkey. Revolt of Arabs against Turkish Rule in 1916
- GG 686 9/111/9 War 1914 - 1917. Turkey. Flying of Turkish Flag on Mahomedan Mosques 1917
- GG 1863/4142 Turkey: Situation in The Near East: Arrangements for Keeping Sir E1922
- GG 1863/4150 Turkey. Deadlock in Mudania. Proceedings: Demands of Ismet Pasha: 1922
- GG 187 3/4237 Turkey. Lausanne Conference: Demands of Italians: Turkish Claim to 1922
- GG 187 3/4242 Turkey. Lausanne Conference: Turkish Press Expresses Disatisfaction 1922
- GG 187 3/4258 Turkey: Lausanne Conference: Turkish Delegation Becomes More 1922
- GG187 3/4263 Turkey. Lausanne Conference: Turkish and Russian Obstructionist 1922
- GG 189 3/4315 Turkey. Lausanne: Summary of Draft Treaty Drawn Up for Presentation 1923
- GG 189 3/4324 Turkey. Lausanne Conference: Protest of His Majesty's Government 1923
- GG 1964 62/2898 Treaties: Peace: Turkey. Text of Treaty of Peace with Turkey and Other Instruments Signed at Lausanne on 24th July 1923
- GG 185 3/4115 Turkey. Situation in the Near East: Position of Serbia in regard to and Assistance Promised by Her: Roumanian Solidarity with Great Britain: Use of Turkish Ships in Golden Horn: Account of French High Commissioner's Interview with Mustafa Kemal. 1922
- GG 1726 51/6505 Sentences: Mahmoud Pasha. Secretary of State for Foreign Affairs 1922

- GG 1326 37/382 Turkey and Immigration. Admission of Turkish Nationals into The 1924
- GG 1332 37/648 Iraq. Iraq Frontier Question: Memorial Filed by His Majesty's 1925
- GG 1332 37/656 Iraq. Instruction Issued to High Commissioner of Iraq in Event of 1925
- GG 1332 37/691 Iraq. Iraq Frontier Question: Utterances of Turkish Press and 1925
- GG 1333 37/698 Iraq. Iraq Frontier Dispute: Adoption by Council of League of 1925
- GG 1335 37/946 Iraq. Negotiations between His Majesty's Ambassador Constantinople 1926 PM 1/2/406
- PM 77/Ct/4 Visits. Prince Mohammed Ekrem Riza. Member of Deposed Turkish Royal 1931.
- PM 1/2/390 PM 110/9 Enemy Property and War Losses. Essayan Ohannes. Claims Re Armenian. 1927 1928
- PM 4/20/1914 European War. Affairs of Turkey Consulate Cape Town, Ludwig Wener. 1914
- PM1/2/390PM110/9 Enemy Property and War Losses. Essayan Ohannes. Claim Re-Armenian His Property in Turkey. 1927
- BTS 2/1/143 LN 20/3 Russian and Armenian Refugees Assyrian, Assyria-Chaldean and Turkish 1926 1931
- BTS 2/1/143 LN 20/3 Russian and Armenian Refugees 1922 1925
- BTS 2/1/143 LN 20/3 Russian and Armenian Refugees Assyrian, Assyro-Chaldean and Turkish 1926
- Agreements between Greece and Turkey Signed On 30th January 1923 And Subsidiary. Documents Forming Part of Turkish Peace Settlement, Command Papers.
- BLO 696ps38/10 Consuls and Legations in South Africa. Honorary Consul for Turkey in 1935
- GG 1175 27/678 Death: Kemal Ataturk. Death of President of the Turkish Republic:1938 156 African delegates, joined by members of other delegations, walk 1973 African delegates, joined by members of other delegations, walk out of the United Nations General Assembly chamber as SA Foreign Minister, Dr H Muller takes the floor. Delegates walking out from left are: man in white coat is unidentified, Salim of Tanzania (hand to throat), Semith Belen of Turkey, Abdelkader Bensmail of Algeria, Sebastian Chale of Tanzania, Daniel Mloka of

- Tanzania (light coat), Mrs Tatu Mandara of Tanzania and Anis Khattab of Syria (brief case). Man second from right is unidentified.
- SPM 648693/1992 Agreement between the Government of the Republic of South Africa 1992 Bts2/1/29ln 4/4m.
- SPM 648 693/1992 Agreement between the Government of the Republic of South Africa and Turkey 1992
- MOOC 6/9/175 316 Effendi, Abou Berer. Death Notice. 1880
- MOOC 7/1/407 4 Effendi, Abu Beker. Will. 1880.
- Library 297 Abu Abubakr Effendi: Bayannuddin; a Hanafee Treatise on Islam
- CO 457 4202/07 Mr. Emanuel: Recognition of Abandonment of Ottoman Nationality by 1906
- MOOC 6/9/13178 4322/46 Effendi, Mohamed Shukri. Estate Papers. 1946
- 3/Ct 4/2/1/3/1351 B605 Re: Additions to Premises. "Erzeroum", Mountain Road, Woodstock. 1946
- DOC 4/1/174 37 Mortgage Bond. Ahmed Ben Effendi or Ahmad Altas Laah or Achmad Atta 1886
- DOC 4/1/447 3471 Mortgage Bond. Muhammad Allaodien Effendi. 1895
- DOC 4/1/1155 5441 Mortgage Bond. Omar Jalodien Effendi. 1905
- DOC 4/1/522 1333 Mortgage Bond. Hesham Neamatollah Effendi. 1897
- GG 152 3/2524 Message of Habib Moton, Johannesburg Desire of Son Omar to Return 1919
- HKL 147 71/30 Tobacco. South African Turkish Tobacco. 1931 1937
- TAD 1005 N780/5 Tobacco Industry in Cape Colony. Turkish Culture of. Application for 1909
- CVS 1/50 221 Angora Goats. Export Duty On. 1904 1905
- CVS 1/51 224 Report of Select Committee on Angora Goats. 1904
- T 1040 1112 Purchase of Angora Skins, Mohair Etc: Question of Licence: Mr. Ae 1907
- AGR 222 1900 Angora Goats, Export of, Legislation Prohibiting. 1894
- AGR 223 1908 Angora Stud Association - Reduced Railway Fares for Members. 1894
- AGR 237 2308 Angora Goats: Importation of. 1895
- AGR 237 2308-Imported Angora Rams, Sale of: Inquiries Re. 1895
- AGR 237 2308 Angora Goats, Importation of - Miscellaneous. 1895
- AGR 401 2308 Angora Goats - Importation of. 1896 1899

- AGR 444 3045 Angora Goats - Industry in South Africa. 1899 1905
- AGR 587 R19 Angora Goats 1910 M221 Scene in Graaff-Reinet in 1857 Showing the Sale of Angora
- GG 1856 54/647 Stock: Angora Goats. Northern Rhodesia Angora goat and Ostrich 1922
- GG 1858 54/772 Stock: Angora Goats. Desire of Mauritius Stock Breeders Association 1926
- GG 1858 54/773 Stock: Angora Goats. Question of Introduction into Mauritius of 1926
- CVS 1/52 246 Lice in Angora Goats. 1904: CVS 1/74 554 Angora Goats: General File.1907
- MOH 182 G34a Health Officer of Graaff Reinet's Theory That Angora Meat Is The 1906
- T 956 6869 Exportation of Ostriches and Ostrich Eggs. Importation of Ostriches 1905 1907
- HEN 1705 225/15/2 Exhibitions and Advertising Izmir Fair 1952, Turkey. 1951
- AMPT Pubs 131 Cd3727/144 Turkey, Report for the Year 1907 on the Trade and Commerce of the Villayets of Aleppo and Adana. Diplomatic and Consular Reports. 1908
- AMPT Pubs 63 Cd2236/186 Turkey. Diplomatic and Consular Reports. Erzeroum Report for the Year 1904 On 1905
- AMPT Pubs 88 Cd2682/177 Turkey. Report for the Year 1905 on the Trade of the Consular 1906
- AMPT Pubs 116 Cd3283/112 Turkey, Report for the Year 1906 on the Trade of the Consular 1907
- AMPT Pubs 133 Cd3727/198 Turkey, Report for the Year 1907 on the Trade of the Consular 1908
- AMPT Pubs 167 Cd4962/1 Turkey, Report for the Year 1908 on the Trade of the Consular 1909
- AMPT Pubs 345 Cd7048/187 Turkey. Report for the Year 1913 on the Trade of the Consular District of Erzeroum.1914

Kitaplar

- Darries, Faizal, and G. T. Darries, *Zandvliet: Cape Town's Islamic heritage*, Wynberg, South Africa: Faizal Darries Foundation, 2014.

- Gençoğlu, Halim, *Ottoman traces in Southern Afrika the impact of eminent Turkish emissaries*. Libra Kitap. İstanbul 2017.
- Gençoğlu, Halim, *Güney Afrika'da unutulmuş bir Osmanlı nesli: Güney Afrika'da Osmanlı izleri*. Tezkire, İstanbul 2016.
- Gençoğlu Halim, *Güney Afrika'da Zaman Ve Mekân: Ümit Burnu'nun Umudu Osmanlılar*. 1. Baskı. Libra Kitap, 242. Tarih; 229. Osmanbey, İstanbul 2018.
- Hendricks, Ben, Sezim Sezer, and Mehmed Asil, *The Missak [Ian] Ottoman Archives*. Johannesburg: B. Hendricks, 2003.
- Kayaoğlu, Taceddin, *Osmanlı Hâricîyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)* Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Kollisch, Maxmilien, *The musselman population at the Cape of Good Hope*. Constantinople: Levant Herald, 1867.
- Lewis, Bernard, *The emergence of modern Turkey*, London: Issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs [by] Oxford University Press, 1968.
- McCarthy, Justin, *Muslims and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire*. New York: New York University Press 1983.
- National Library of South Africa. 1999. *Quarterly Bulletin of the National Library of South Africa*. Cape Town, R.S.A.: Friends of the National Library of South Africa
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerrreme Emûrleri*. 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2013.

Makaleler

- Gençoğlu, Halim, "Osmanlı Korvetleri: Bursa ve İzmir" *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, Sayı: 620 / 4, Eylül 2014, s. 91, ISSN 1300-2015
- Gençoğlu Halim, "The Significance of Turkish Archives for South African Historiography." *Bulletin of the National Library of South Africa* 73 (1), 2019.
- Gençoğlu, Halim, "Güney Afrika'da İrkçılığın Tarihsel Kökenleri" *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Journal of Medeniyet Politics)* İstanbul Medeniyet Üniversitesi s. 79-120, Cilt/Volume: II, 2017, No: 2.
- Gencoglu, Halim, "The Forgotten Effendi: Ottoman Muslim Theologian, Mahmud Fakih Emin Effendi, and the Real Story of the Bo-Kaap Museum, C. 1894-1978." *New Contree: A Journal of Historical and Human Sciences for Southern Africa*, 2015, No. 73, P. 162-180: III.

Online Kaynaklar

<http://www.national.archsrch.gov.za/sm300cv/smws/sm300dl> 26 Ocak 2018 tarihinde erişildi.

<https://nationalgovernment.co.za/units/view/123/National-Archives-and-Records-Service-of-South-Africa-NARSSA>, 26 Ocak 2018 tarihinde erişildi.

<http://www.national.archsrch.gov.za/sm300cv/smws/sm300ddf0?201803161027109EA36D68&DN=00000001>, 26 Ocak 2018 tarihinde erişildi.

<https://www.uj.ac.za/library/informationources/special-collections/Pages/Archival-Collections.aspx>, 26 Ocak 2018 tarihinde erişildi.

<http://atom.lib.uct.ac.za/uploads/r/null/5/0/f/50f395accdeb420f6d33ccf35fbb5691ce03851438d21521292d7e9313fdde3c/BC356.pdf>, 26 Ocak 2018 tarihinde erişildi.

<http://digitalcollections.library.ku.edu.tr/cdm/ref/collection/FKA/id/2804>, 26 Ocak 2018 tarihinde erişildi.

<http://www.lib.uct.ac.za/news/traces-ottoman-empire-uct-libraries-special-collections>, 17 Nisan 2019 tarihinde erişildi.

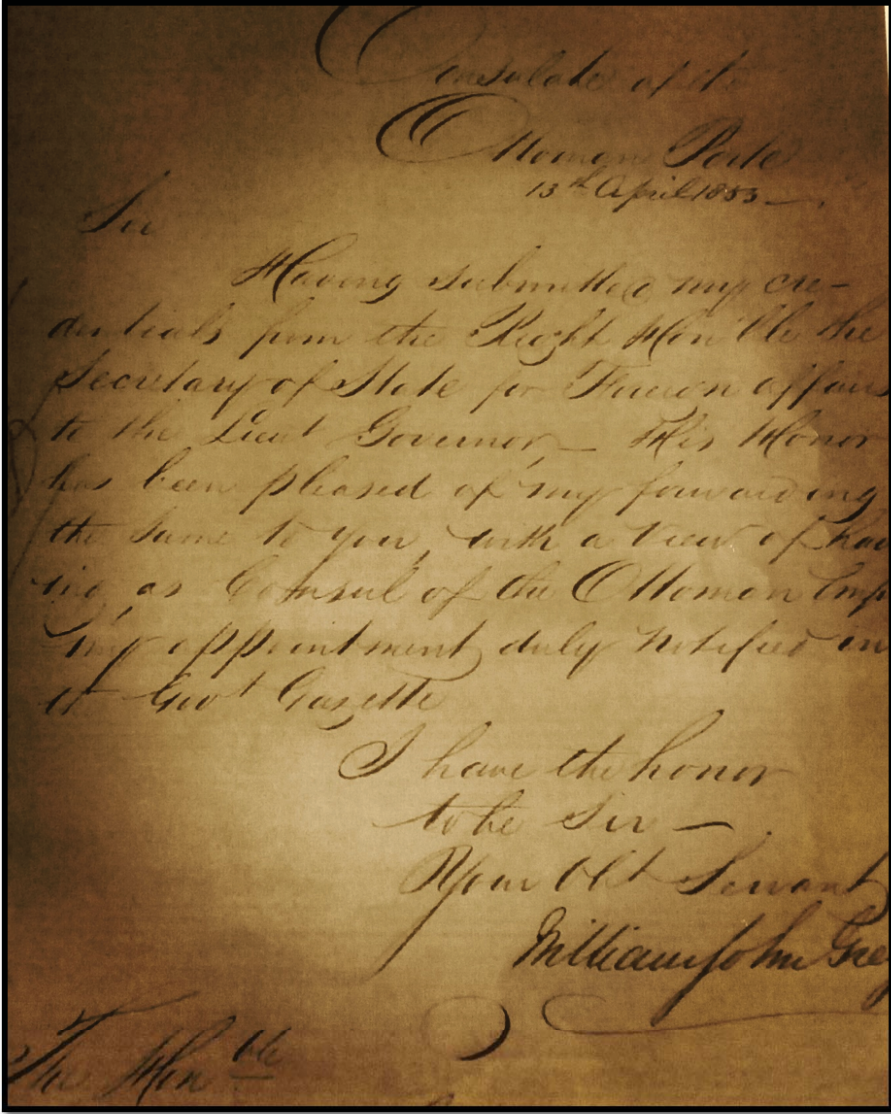
<https://www.independentturkish.com/node/37866/t%C3%BCrkiyeden-sesler/%C3%BCmit-burnu%E2%80%99nda-bir-sultan-abd%C3%BClhamid-eseri-nur%E2%80%99ul-hamidiye-camii>, 12 Mart 2018 tarihinde erişildi.

<https://www.news.uct.ac.za/article/-2019-04-04-new-exhibition-retells-bo-kaap-museum-story>, 04 Nisan 2019 tarihinde erişildi.

<https://www.yenisafak.com/hayat/osmanli-tarihi-afrikada-gun-yuzuncikti-3466960>, 22 Nisan 2019 tarihinde erişildi.

<https://www.afam.org.tr/guney-afrikadaki-osmanlilardan-devletbaskanimiz-sn-recep-tayyip-erdogana-mektup-var/>, 26 Ağustos 2018, tarihinde erişildi.

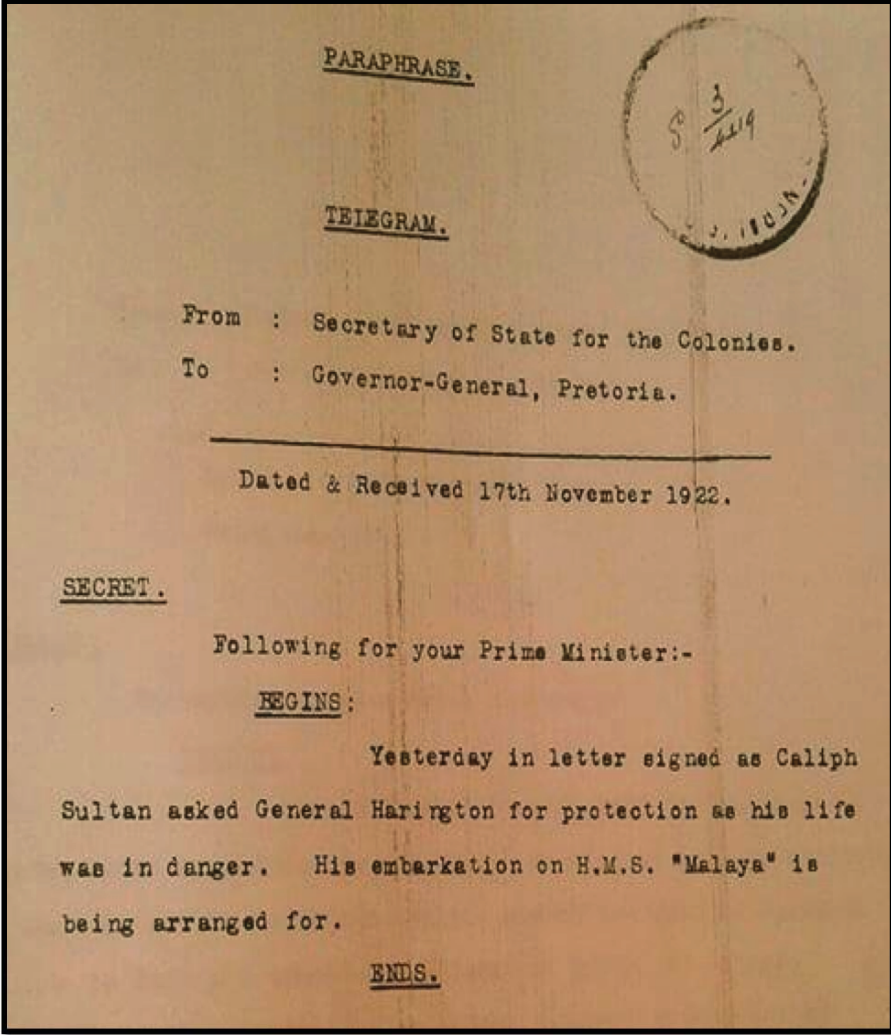
EKLER

Belge I. Osmanlı Devleti'nin Güney Afrika ile resmi münasebetlerini başlattığı ilk belge.
(Cape Town Milli Arşivi: CO 4069 147 Memorials. William John Greig. Relative to Him Being Recognized as, 1853)

In Turkish handwritten document titled "Memorandum" (17) dated July 15, 1862. The text is written in cursive and discusses a request for a religious guide to be sent to the Cape from overseas. The author, Halim Gençoğlu, mentions that the Kapalanan community of the Cape of Good Hope, after the occurrence of a dispute between its members, which led to the practice of certain religious ceremonies, applied to him, being the nephew of one of the Kapalanan Priests, to procure for him some books explanatory of the grounds of the religious service in use at that place. This request having been referred to the Bishop and the same supply of the books now having been proved insufficient, it has been deemed necessary that an Imam versed in religious matters should visit the Cape & for the Kapalanan Priests the explanation. They asked for to settle the question in dispute between them, and to establish in their place a school a school instructor in the principles of Islamism might be afforded to the Kapalanan youth — although the individual will abstain from taking part in matters concerned with the Sabbath, in consideration of the intimate alliance existing between the two countries, has not allowed him to set foot on his mission, before ascertaining the opinion of the British Govt. on the subject. I have therefore, in obedience to the wishes of my Govt., to solicit the opinion of G. O. respect to it, and to beg you to let me know if there is any objection to the admission of this individual and if the protection of the local authority

Belge II. Güney Afrika Müslüman Topuluğunun Osmanlı Devleti'nden ilim adamı istediğine dair ilk arşiv belgesi (Cape Town Milli Arşivi, GH 1/291, (1862) The memorial requested a religious guide to be sent to the Cape from overseas)

Belge III. Halife Sultan Vahdettin'in korunmak maksadıyla General Harington'dan yardım isteyip HMS Malaya gemisiyle İstanbul'u terk ettiğine dair tarihi bir belge (*Güney Afrika Milli Arşivi: GG 186 3/4135 (NASA)*)

1938-500.

GOVERNOR-GENERAL'S OFFICE,
Pretoria.
18th November, 1938.

27/678.

MINUTE.

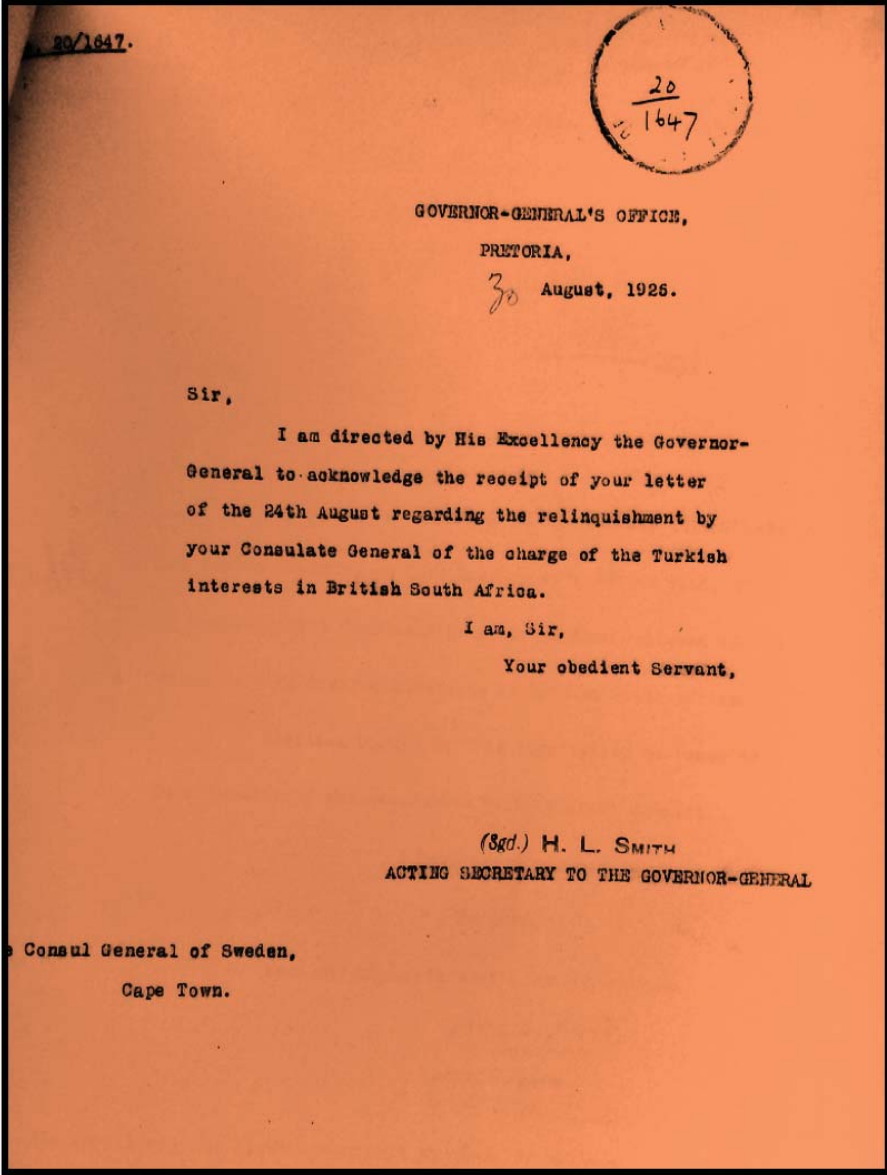
The GOVERNOR-GENERAL transmits herewith for the information of MINISTERS a copy of the undermentioned document, regarding the half-masting of flags on Government Buildings and at Flag Stations in Great Britain on Monday the 21st November, for the funeral of Kemal Ataturk, late President of the Turkish Republic.

The Governor-General has advised the South African Press Association and Africopa that the flag at Government House, Pretoria, will be half-masted on Monday the 21st November, the day of the funeral.

(Sgd.) PATRICK DUNCAN
GOVERNOR-GENERAL.

Date.	DESCRIPTION OF DOCUMENT.
6th November, 1938.	Telegram from The Lord Chamberlain, Buckingham Palace, London.

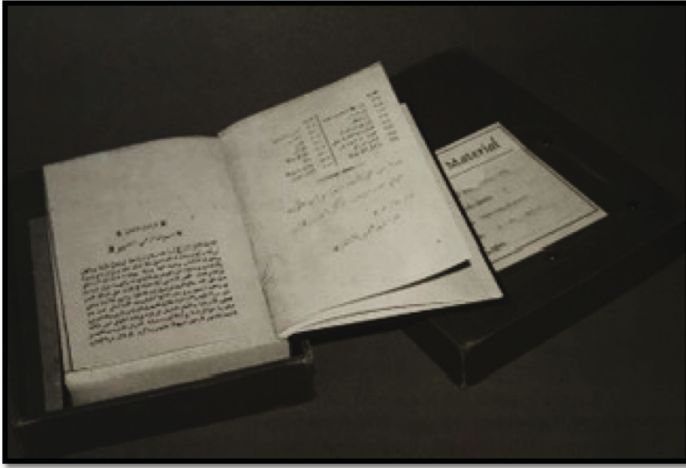
Belge IV. Güney Afrika Milli Arşivine göre Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938 yılında ölümü üzerine Güney Afrika'daki tüm bayraklar yarıya çekilmiştir. Aynı gün Cape Town'daki Zinetü'l-İslâm Camii'nde hatim indirilmiştir. Durban, Johannesburg ve Pretoria şehirlerinde Müslümanlar'ın dükkanlarını kapatarak yas tutmuşlardır. (*Güney Afrika Milli Arşivi*, GG 1175 27/678 Death: Kemal Ataturk. Death of President of the Turkish Republic: 1938)

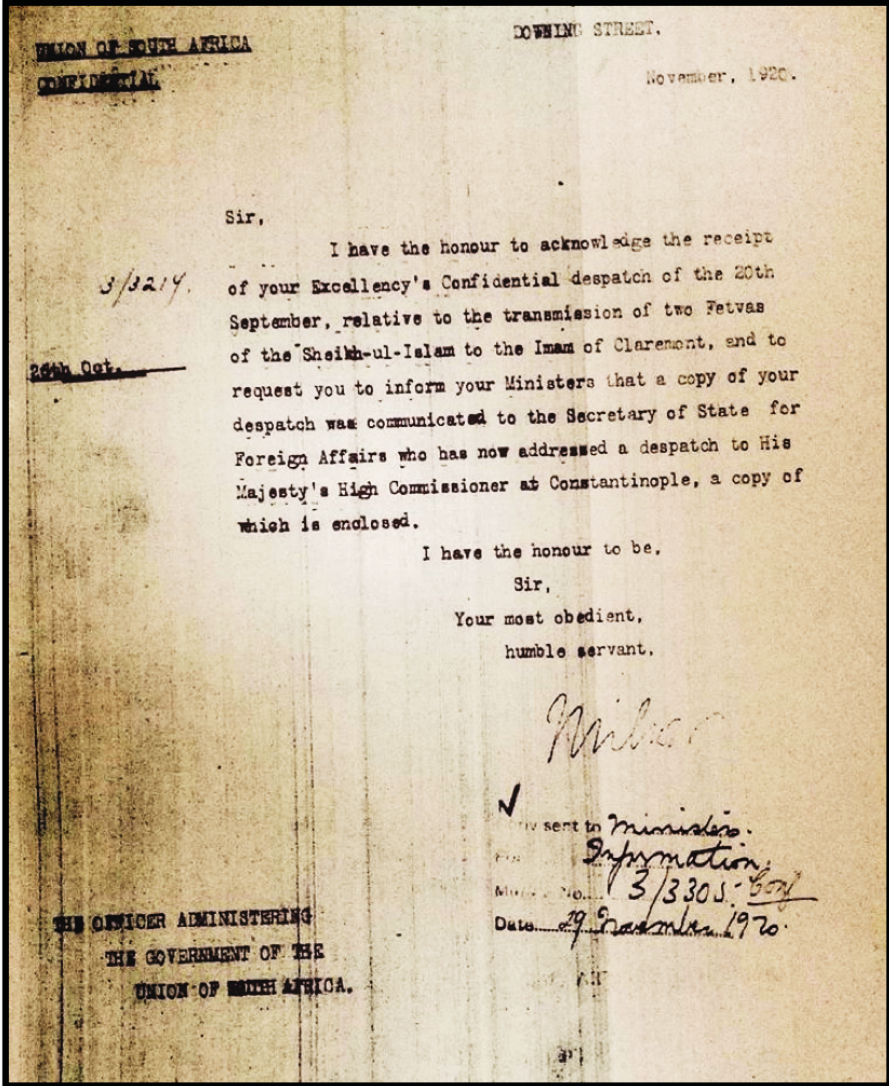
Belge V. Türkiye Cumhuriyeti ile Güney Afrika'nın resmi ilişkilerine dair ilk belgelerden birisi, 1926 yılında Cape Town'daki İsveç başkonsolosu H. L. SMITH'in vekâleten Türk Başkonsolosluğuna atanmasıyla ilgilidir. GG 1040 20/1647 Consuls: Sweden. Consuls: Turkey. Notifies that he has been relieved 1926

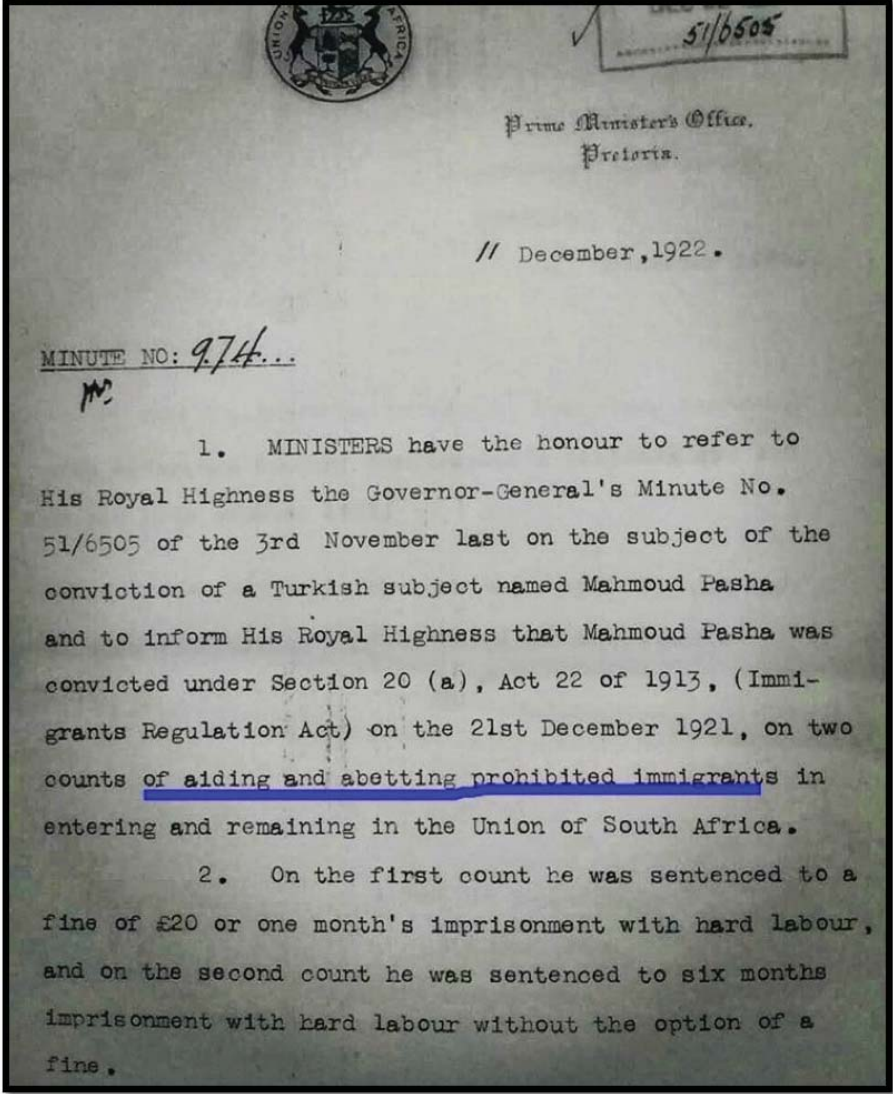
Belge VI. Osmanlı Devleti'nin Ümit Burnu'ndaki fahri konsolosu Petrus Emanel de Roubaix'e gönderdiği gümüş mürekkep hokkası, Baş imam Muhammed Ahmet tarafından sunulan hediye, 1856, Cape Town Iziko Müzesi Sosyal Tarih Koleksiyonu, 81/69

Belge VII. Güney Afrika Milli Arşivleri Cape Town şubesinde bulunan Ebubekir Efendi'nin 1869 yılında Cape Town'da kaleme aldığı ilmihal kitabı, Bkz. Library Book, KAB.297 ABU, Abubakr Effendi: Bayannuddin; a Hanafee treatise on Islam (Afrikaans written in Arabic script). Constantinople, 1869. Accession number: 6958.

Belge VIII. Güney Afrika'daki arşiv belgeleri bazen Osmanlı-Afrika münasebetleri ile ilgili ilginç tarihi olayları ortaya koyuyor. Cape Town'da bir camide Osmanlı Devleti'ne yapılan dualar Birinci Dünya Savaşında Cape Town Koloni Hükümetinde sorun olmuştu. GG, 166 3/3217 Turkey: Transmission of Two Fetvas of the Sheikhul-Islam to the Imam of Claremont, 1920

Belge IX. Güney Afrika'da vazife yapan bir Osmanlı istihbaratçısı Mahmud Haşim Paşa'ya ait bir belge. GG 1726 51/6505 Sentences: Mahmoud Pasha. Secretary of State for Foreign Affairs 1922

RUM MELKİTLERİN KATOLİK PROPAGANDASINA MARUZ KALMASI

HAYDAR ÇORUH*

Giriş

Melkitler; Suriye, Filistin, İsrail, Küçük Asya, Lübnan, Ürdün, Irak, İran ve Mısır'da yaşayan, çoğunluğu Monofizit (tek doğacı) inancını benimseyen ve M.S. 451'de düzenlenen Kadıköy Konsili kararlarına bağlı kalan topluluğa denir. Melkitler hakkındaki bu çalışma, XVIII. Yüzyılın sonlarında ve XIX. Yüzyılın başlarında maruz kaldıkları Roma kökenli Katolik propaganda sebebiyle yeni bir rol ile tarih sahnesine çıkışlarını konu almaktadır.

Melkitlerin Katoliklerle olan ilişkilerini ele almadan önce İslam dünyasının durumuna bir göz atmak, Osmanlı coğrafyasındaki Hıristiyan cemaatleri etkileyen Katolik propaganda sebebiyle kabul etmek zorunda kaldıkları yeni kimlikleri açıklamak için önemli bir adım olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu, üç kıtada geniş bir coğrafyaya hükmeden ve çeşitli dinden, mezhepten, ırktan ve renkten topluluklara barış içinde birlikte yaşama imkânı sağlayan hoşgörülü bir yapıdır. Osmanlı yöneticileri, farklılıkları, çeşitlilikleri ve barış içinde birlikte var olma şuurunu bir siyaset ve yönetim sanatı haline getirmişlerdir. Osmanlı sistemi sadece hükümdarların veya yöneticilerin iyi niyetinden doğmuş bir sistem değildir. Kaynaklarını eski Türk devlet geleneğinden ve İslam dininden devşiren bu sistem bütün insanları sevmek ve onları eşit görmek esası üzerine kurulmuştur. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun manevî kurucusu Şeyh Edebali, vasiyetinde Orhan Gazi'ye "*İnsanı yücelt ki devletin yücelsin*"¹ derken Fatih Sultan Mehmed de, Ayasofya vakfiyesine "*Kâimatın özü insandır, bu sözüm*

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, haydarcoruh@mku.edu.tr

¹ Ömer Yılmaz, "Dinler Arası Diyalogun Mistik Boyutu", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 39, Sayı: 4, Ekim-Aralık 2003, s. 118.

*insan içindir*² diye yazmıştır. İnsan sevgisine ve hoşgörüye dayanan bu anlayış, İslamiyet'in getirdiği yeni değerlerle de birleşerek evrensel bir boyut kazanmıştır.

Hız. Muhammed (S.A.V.), Medine'de devletini kurar kurmaz burada yaşayan Yahudilere ve Hristiyanlara verdiği “*ahitname*”, Müslümanlar tarafından kurulan ve yönetilen bütün devletlerce benimsenmiştir. İslam ülkelerinde yaşayan gayrimüslim topluluklara dinlerini ve kültürlerini serbestçe yaşamaları hakkı tanıyan ve “*Medine sözleşmesi*” de denilen bu ahitname, bir anayasa ve bir manifesto olarak kabul edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar uygulanmıştır.³ İslâm'ın getirdiği bu sistem sayesinde ki Müslümanlar tarafından kurulan veya yönetilen ülkelerde her dinden, mezhepten, ırktan ve renkten topluluklar, hür vatandaşlar olarak dinî ve kültürel haklarını serbestçe yaşayabilmişlerdir. Buna karşılık Müslüman Endülüs Devleti'ni ortadan kaldıran Katolik İspanya, burada yaşayan Müslümanları ve Yahudileri ya toplu halde katliama tabi tutmuş ya da din değiştirmeye zorlamıştır. Katliamdan kurtulabilenlerin çoğu da Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır.⁴ Avrupa'da gerçekleştirilen Reform hareketinden sonra ortaya çıkan Protestanlar da, aynı şekilde ya Katolik kardeşleri tarafından toplu halde katliama tabi tutulmuşlar ya da Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmışlardır.⁵

Fatih tarafından geliştirilen ve İslâm'ın “ümme” anlayışına dayanan ve din, dil, ırk ve renk farkı gözetilmeyen millet sistemi sayesinde “cihanşümül devlet” olma iddiası yaklaşık altı yüzyıl sürdürülebilmiştir. Sistemin tatbik edildiği bölgelerden biri olan Ortadoğu'da tarih boyunca birbirleriyle sürekli çatışan çeşitli topluluklar, tanınan yeni haklarla, oldukça uzun süren bir barış ve huzur dönemi yaşamışlardır.

² Oğuz Çetinoğlu, “Yakın Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Cevdet Küçük Açıklıyor”, *Önce Vatan Gazetesi*, 9 Nisan 2016.

³ Abdurrahman Demirci, “Medine Vesikası: Oluşum Süreci Ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi”, *İSTEM*, Yıl: 10, Sayı: 19, Konya 2012, s. 253-271; Ahmet Güneş, “Medine Vesikasının İslâm Hukuku Açısından Kaynak Değeri”, *Ekev Akademi Dergisi*, Kış 2008, Yıl: 12, Sayı: 34, s. 216 vd. Aynı müelliften naklen Ahmet Yaman, “Tarih ve Hukuki Yönleriyle Medine Sözleşmesi/Vesikası”, *Modern Türkiye 'de Siyasal Düşünce İslamcılık*, İstanbul 2004, s. 514-516.

⁴ Feridun Bilgin, “Avrupa'ya Sürgün Edilen Endülüs Müslümanlarına (Moriskolar) Osmanlı Devleti'nin Yardımı (XVII. Asır)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Sayı: 12 (4), 2013, s. 845-848; Ahmet Kavas, “Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 21, İstanbul 2001, s. 44-48.

⁵ Osmanlı Devleti'nin 1512 Güns (Köszeg) üzerine yapmış olduğu sefer sırasında Protestanlar Katolik Habsburg baskısından kurtarılmıştır. Bu yüzyıl boyunca Türkler Protestanların tek ümidi olmuş, imparatorluk topraklarında yaşamayı kendileri için bir ideal telakki etmişlerdir. (Emine Erdoğan, “16. Yüzyıl Ortalarında Avrupa'da Mezhep Mücadeleleri ve Osmanlılar”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 2, Sayı: 5, Eylül-Aralık 1999, s. 323).

Fakat bu sistemin bir neticesi olarak Batı tesiri bu yarı otonom bölgeye daha kolay ve daha erken girmiştir.⁶

Avrupa devletleri, coğrafi keşiflerle, Rönesans ve Reform hareketleriyle ilim ve teknikte hızla ilerlerken Osmanlı İmparatorluğu gerilemiştir. Batı'da devlet koruması altında dış ticareti esas alan merkantilist ekonomik sistem sayesinde bir sermaye birikimi ve giderek zenginleşen bir sermayedar sınıfı ortaya çıkarken, sınıfsız bir toplum düzenini esas alan, sermaye birikimine ve dolayısıyla bir sermayedar sınıfına izin vermeyen Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir gelişme mümkün olmamıştır.⁷ Bu durum Avrupa'nın iktisaden hızla gelişip yayıldığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun her açıdan gerilemesine sebep olmuştur. Ayrıca Batı'daki ekonomik ve teknolojik gelişmelere paralel olarak askerî güç dengeleri de Osmanlı İmparatorluğu aleyhine değiştiğinden, savaşlarda kazanılan büyük zaferlerin yerini giderek ağır yenilgilerin almaya başlaması kaybedilen insan gücü tarım alanlarının boşalmasına ve tarıma dayalı ekonominin çökmesine yol açmıştır.⁸

Bu gidişatı çok daha önce teşhis eden ve tersine çevirmek isteyen Kanunî Sultan Süleyman, devletin en güçlü olduğu bir dönemde, gelecekte karşılaşılabilecek ekonomik sorunları görerek kadim ticaret yollarını yeniden canlandırmak, dış ticareti teşvik etmek ve Osmanlı ekonomisini güçlendirmek amacıyla 1535'te

⁶ Cevdet Küçük, "Osmanlılarda "Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul 1985, s. 1010 - vd.

⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikiminin ve sermayedar sınıfının olmayışı konusunda çok değişik görüşler ileri sürülmektedir. Max Weber'e göre; Osmanlı Devleti'nde girişimci sermayedar sınıfının oluşmamasının önemli sebeplerinden biri "dervişçe riyazet (tasavvufi perhiz)" ve diğeri de "ilm-i tedbir-i devlet" anlayışıdır. Yazar, bu iki anlayışın Osmanlı toplumunu devlet tekelinde bir ekonomiye mahkûm ettiğini ve devletin de sırf kendi egemenliğine tehdit oluşturabilir endişesiyle sermaye birikimine ve sermayedar sınıfının oluşmasına izin vermediğini iddia etmektedir. (Bkz. Bengü Doğangün Yasa, "XIX. Yüzyıl'dan Cumhuriyet'e Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devralınan Girişimcilik Mirası", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 39, Ekim-Aralık 2013, s. 4); Bir başka kaynakta da buna benzer bir görüş ileri sürülmektedir. Sermaye birikiminin ve iktisadî maddeye yönelimin olmayışının sebebi, tasavvufî düşünceye ve bilhassa "bir lokma bir hırka" anlayışına bağlanmaktadır. Sermaye sınıfının ortaya çıkmasının da bizzat devlet eliyle engellendiği ileri sürülmektedir. (Bkz. Cem Doğru, "Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfının ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Erzurum 2008, s. 80); Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde sermaye birikimi ve sermayedar zümresinin ortaya çıkmaması konusunun Max Weber'in ileri sürdüğü bu sebeplere dayandırılmayacağını ifade eden görüşler de vardır. (Bkz. Ömer Faruk Haber getiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye Ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, (Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi SBE), Şanlıurfa 2005, s. 118).

⁸ Küçük, a.g.m., s. 1012; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul 2002, s. 150.

Fransa'ya bazı ticarî imtiyazlar verdi. Tek taraflı olarak verilen kapitülasyonların çökmekte olan ekonomiyi iyileştirmesi beklenirken 1740'ta verilen yeni ayrıcalıklar bu beklentiyi hüsrana dönüştürdü.⁹

Sultan I. Mahmud döneminde kalıcı hale getirilen kapitülasyonlar, II. Mahmud döneminde imzalanan 1838 Ticaret Antlaşmasıyla yeni bir boyut kazandı ve Osmanlı İmparatorluğu giderek Batı'nın yarı sömürgesi haline geldi.¹⁰ Emperyalistler, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürdüler diğer taraftan da Osmanlı tebaası gayrimüslimleri elde ederek devleti içten çökertmeye başladılar. Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri ticarî imtiyazlara dinî ve hukukî cemaat haklarını da ilave ederek Osmanlı tebaası gayrimüslimler üzerinde "himaye" ye dayanan yeni bir sistem oluşturdular. Fransa Ortadoğu'yu ticarî nüfuz sahası haline getirmek istedi. Bunun için de XVI. yüz yılın sonlarına doğru harekete geçti ve güvenebileceği bir partner aradı. Amacı Osmanlı tebaasından yeni bir cemaat devşirmektir. Fransa, Papa ile birlikte hareket ederek Venedik ve Padua'da Rum çocukları için özel kolejler açtırdı (1590–1642). Bunun yanı sıra Katolikliğin en bağınaz kolu olan Cizvit papazlarından oluşturduğu misyoner teşkilatlarını Osmanlı ülkelerine gönderdi.¹¹ Bu misyonerler Kudüs, Antakya ve İskenderiye gibi Hıristiyanlığın doğup geliştiği şehirlerde bir taraftan propaganda yaparken diğer taraftan kolejler açtılar.¹² Sonra da Müslümanlar ve Yahudiler arasından cemaat devşirmeyi denediler. Bu mümkün olmayınca Ortodoks topluluklara yöneldiler. Bilhassa Antakya ve İskenderiye'de bulunan Ortodoks

⁹ Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara 2013, s. 48-49.

¹⁰ Bu konuda ilk adımı, Sanayi Devrimi'nin sağladığı imkânlarla ürettiği mallar Avrupa'daki korumacı önlemleri aşamadığı için elinde kalan İngiltere attı. Osmanlı Devleti'nin, o günün şartlarına göre pek çok Avrupa ülkesinden daha müreffeh bir durumda olduğunu tespit eden İngiltere, Osmanlı Devleti'ni, ekonomilerini korumacı politikalar uygulamaktan vaz geçirmek ve Avrupalıların kolayca sömürebilecekleri açık bir pazar haline getirebilmek için Mısır'da yükselmeye başlayan Mehmed Ali Paşa'yı kullanmak istedi. Bu çabayı gören Osmanlı Devleti de, İngiliz baskısından kurtulabilmek için önce Rusya ile 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzaladıysa da Mısır güçlerinin Anadolu'ya yürümesi karşısında daha fazla direnemeyerek 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile 1838 Ticaret Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmanın açtığı kapıdan bütün Avrupa devletleri sırayla girmenin yollarını buldular. Fransa 25 Kasım 1838'de, Hansa Birliği ve Sardunya Krallığı 1839'da, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Prusya, Alman Gümrük Birliği 1840'ta, Danimarka, Toskana Büyük Dukalığı ve Belçika 1841'de Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı anlaşma imzaladılar. (Bkz. Ertuğrul Acartürk-Ramazan Kılıç, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, Ankara 2011, s. 10-11).

¹¹ Recep Karacakaya, "Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: XXIV, İstanbul 2004, s. 183-184.

¹² Konu hakkında geniş bilgi için bk. Şerife Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları Ve Bunların Meşruyet Kazanması (19. Yüzyıl-20. Yüzyıl Başları)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 11, 2015, s. 702 vd.

kiliselerine bağlı Rum, Ermeni ve Arap toplulukları üzerinde yoğunlaştılar. Fakat sadece Ortodoks (Gregoryen) Ermeni topluluklardan cemaat devşirebildiler.¹³ 1673 kapitülasyonuyla Fransa'ya verilen ticarî imtiyazlardan Osmanlı tebaası Katoliklerin de yararlanmalarına izin verilmesi, mezhep değiştirme konusunda yeni haklar kazanılmasına sebep oldu.¹⁴ Katolik misyoner teşkilatları da bu durumdan yararlanarak Antakya Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Rum ve Araplardan da cemaat devşirmeye giriştiler.¹⁵

Katolik misyonerlerin yoğun propaganda faaliyetleri ve bilhassa 1698'de İstanbul'da açtıkları Ermeni matbaasında çok sayıda Ermenice risale bastırıp dağıtmaları, Osmanlılar tarafından kurulan evrensel düzenin temelden sarsılmasına ve Hristiyanlığın kadim kiliseleri arasında asırlardır devam eden barışın ve ahengin bozulmasına sebep oldu. Osmanlı tebaası gayrimüslimler arasında yeniden kanlı çatışmalar başladı. Fener Rum Ortodoks ve Ermeni Gregoryen Patrikleri, Bâb-ı Âli'ye müracaat ederek âcilen tedbir alınmasını, misyoner faaliyetlerinin önlenmesini ve gayrimüslimlerin mezhep değiştirmelerini yasaklayan bir kanun çıkarılmasını istediler. Hükûmet de, propaganda amacıyla açılan matbaaları kapattı. Misyonerlerin bir kısmı ülke dışına çıkarılırken bir kısmı da tutuklandı. Patriklerin ısrarlarına dayanamayan Osmanlı Devleti, 1701'de gayrimüslimlerin mezhep değiştirmelerini yasaklayan kanunu çıkardı.¹⁶ Fakat Fransa'nın himayeci siyaseti ve kendisine verilen geniş ticarî imtiyazlardan Katolikleri yararlandırması, Katolikliğe geçişleri hızlandırdı. Bunun neticesinde Katoliklik Ermeniler arasında hızlı bir şekilde yayıldı. Fransa'nın desteklediği Katolik Ermeniler 1830'da bağımsız Katolik Ermeni Kilisesini kurmayı başardılar.¹⁷

¹³ Osmanlı tebaası Hristiyanlar üzerinde misyoner faaliyetlerine 1630'lu yıllarda başlayan Fransız Katolik Misyonerleri, Ermenilere "eğer Katolik olursanız, Fransa'nın her türlü himayesine kavuşursunuz" diyorlardı. Katolikliğin kendi mezheplerinden daha kolay olduğuna dair propaganda yaparak pek çok Ermeni'nin ve özellikle de zengin Ermenilerin bu mezhebi seçmesinde oldukça etkili oluyorlardı (Recep Karacakaya, "Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: XXIV, İstanbul 2004, s. 183-184).

¹⁴ Küçük, a.g.m., s. 1013; Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, Elazığ 2000, s. 140-141.

¹⁵ Katolik misyoner teşkilatları, Fransa Kralı XIV. Lui'den itibaren Fransa krallarının desteğinde Osmanlı Devleti'ndeki Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Müslümanlar üzerinden propaganda yapmak ve bu sayede yeni bir cemaat oluşturmak amacıyla Antakya, Kudüs, Suriye, Lübnan ve Filistin bölgelerinde yoğun bir çalışma yapmışlardı. Bu hususta çalışan misyoner gruplar arasında Cizvit, Fransiskan, Dominik ve Kapusenler de vardı. (İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE), Kayseri 2006, s. 270-271).

¹⁶ Küçük, a.g.m., *Aynı yer*, s. 1013; Nebi Gümüş, "Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nihal*, Cilt: 6, Sayı: 2, İstanbul 2009, s. 176-177.

¹⁷ İhsan Satış, "Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeni Cemaatine Dair Âli Paşa ve Kastro Bey'in

Fransa bu sayede Doğu Akdeniz ticaretinde kullanmak istediği partneri elde etmiş oldu. Ermeniler vasıtasıyla İstanbul, Beyrut, İskenderiye, İzmir ve Selanik gibi liman şehirlerinde birçok “Levanten” kolonileri kuruldu.¹⁸ Himaye sisteminin önemini anlayan diğer devletler de bu kervana katıldılar. Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’yla Kudüs’te kilise açma hakkını elde edince bütün Ortodoksların hamiliğine soyundu.¹⁹ İngiltere, himaye sisteminin sağladığı faydalardan yararlanmak için harekete geçti. İngiltere, Amerika tarafından da desteklenen Protestan misyoner teşkilatları sayesinde Osmanlı topraklarında propaganda faaliyetlerine girişti ve kolejler açmaya başladı. Gayrimüslimlerin ticaret ve zenaat erbabı olmaları, Osmanlı toplum yapısını ve kültürünü çok iyi bilmeleri, Batı dillerini konuşabilmeleri ve bölgenin iktisadi coğrafyasını çok iyi tanımaları onları Avrupalılar için âdeta vazgeçilmez birer tabii ortak mevkiine yükseltmiştir. Bu devletleri tabii olarak Almanlar, Hollandalılar ve diğerleri izledi.²⁰ 1838 Ticaret Antlaşması’nın yabancı uyruklulara tanıdığı geniş ticarî haklardan yararlanmak isteyen Osmanlı uyrukları bu ülkeler tarafından tabiiyet değiştirmeye de zorlandı. Bu zorlama zamanla bir alışkanlığa dönüştü ve sonraki dönemlerde Katolik unsurlar kendilerini Fransız; Ortodokslar Rus ve Protestanlar da İngiliz kabul etmeye başladılar.²¹

Anlayışın bu şekilde değişmesi İngiltere’nin, 1840’ta Kudüs’te bir Protestan kilisesi açmak için Bâb-ı Âli’den istediği izin Osmanlı ülkesinde böyle bir cemaatin

Lâyhaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 18, İstanbul 2016, s. 255; Recep Karacakaya, “Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkileri”, s. 184; Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması (1830)*, Harvard University, 1995, s. 1-4.

¹⁸ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticareti’nde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar – Avrupa Tüccarları Beraltı Tüccarlar - Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara 1983, s. 102; Selim Hilmi Özkan, “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 19, Isparta 2009, s. 69-vd.

¹⁹ İhsan Satış, “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfus Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri”, *OTAM*, Sayı: 34, Ankara 2013, s. 194.

²⁰ Osmanlı Devleti’nde ilk Protestan misyonerlik faaliyetleri, “Şark kiliselerini diriltme” politikası altında İngiliz Church Missionary Society (CMS) tarafından 1800 yılında başlatıldı. İlk faaliyetlerini Suriye ve Filistin bölgelerindeki Yahudiler ve Hristiyan gruplar arasında gerçekleştirirken zaman içinde Müslüman gruplara da el attılar. Ancak Fransa, Rusya ve Papa’nın desteklediği Katolik ve Ortodoks cemaatler içine sızamayan İngilizler, cepheyi genişletmek ve başka bölgelere yayılmak zorunda kaldılar. İstanbul, Antakya, Merzifon, Harput, İzmir, Bursa, Kayseri, Erzurum ve Antep gibi şehirlerde örgütlendiler. (Bengül Bolat-Ratıp Ayaz, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Ankara 2017, s. 6-7). Aynı yolu takip eden Amerikalı misyoner gruplar da Protestan kilise ve okulları kurmak üzere 1820-1830’lu yıllardan itibaren Suriye ve çevresine yerleştiler. (Mithat Aydın, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *OTAM*, Sayı: 19, Ankara 2006, s. 82-vd).

²¹ E. Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), İstanbul 1999, s. 60.

bulunmadığını ileri sürülerek reddedildi. Bunu din hürriyetine ve insan haklarına karşı saygısızlık olarak değerlendiren İngilizler, Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmak için geliştirdikleri politikalarla bu izni almakta ısrarcı oldular. Nihayet 1842 yılında, bir Anglikan Piskoposu Kudüs'e giderek burada bir Protestan kilisesinin açılışını yaptı.²² 1856 Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Ermeni Protestan ve Süryani Protestan kiliseleri de tanındı.²³ Bu fermanın hazırlanışında önemli rol oynayan İngiliz Elçisi Canning'in çabaları sonuç verdi ve İslâm dininden irtidâd edenlere ölüm cezasına kadar varan çeşitli cezalar verilmesi hükmü kaldırıldı. Böylece misyonerler, Müslümanlar arasında da propaganda yapmak ve cemaat devşirmek hürriyetine kavuştular.²⁴ Bu da Osmanlı coğrafyasında ve bilhassa Ortadoğu'da, Fransız Cizvit, Amerikan Presbiteryen ve İngiliz Protestan kiliselerine bağlı misyoner teşkilâtların kurduğu eğitim kurumlarına Müslüman öğrenci kabul edebilmelerinin yolunu açtı. Misyoner teşkilatlar arasında etkin olanları İngiliz ve Amerikan Protestan misyoner teşkilatlarıydı. Bunlar daha ziyade Rum ve Ermeni gençler arasında faaliyet gösteriyorlardı.²⁵ Batılıların dinî, ticarî, siyasî ve kültürel alanlarda Ortadoğu'ya sarkmaları Osmanlıların buralarda kurmaya çalıştıkları millet sistemini temelden sarstı. Bu da Osmanlı birliğinin ve cemaatler arası ahengin bozulmasına ve bazı Avrupalı yazarların "Pax-Ottomana" (Osmanlı Barışı) adını verdikleri dönemin sona ermesine neden olmuştur.²⁶

Osmanlı döneminde Suriye ve çevresinde Katolik propagandanın ortaya çıkış süreci ve bu süreçte Ortodoksluktan Katolikliğe geçişleri sağlayan misyoner faaliyetlerinin bölgedeki Rum ve Arap toplulukları arasında nasıl bir ayrışmaya sebep olduğuna ve bu ayrışmadan kaynaklanan problemler yukarıda kısaca anlatılmıştır. Bu bağlamda bölgede Müslüman ve Hıristiyan cemaatler üzerinden sürdürülen çatışma ortamına dair problemlerin daha iyi analiz edilebilmesi için bu izahatı yapmak gerekmektedir. Dolayısıyla günümüzde bir muamma haline

²² Küçük, a.g.m., s. 1014; İhsan Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresi", s. 211.

²³ Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler*, Cilt: 2, Sayı: 1, Adapazarı 2007, s. 249.

²⁴ Küçük, a.g.m., *Aynı yer*, s. 1019; Selim Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devletinde İhtida ve İrtidat*, İstanbul 2017, s. 107-vd.

²⁵ Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devletinde Amerikalı Misyonerler ve Van İsyanı (1896)*, (Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü), İzmir 2007, s. 6, 13, 124, 208, 219.

²⁶ Küçük, a.g.m., s. 1022-vd; Ertuğrul Acartürk-Ramazan Kılıç, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadî ve Siyasî Perspektiften Analizi", *H.Ü. İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, Ankara 2011, s. 10-11.

dönüşmüş olan Suriye probleminin hangi şartlar dâhilinde çözümlenebileceğine dair fikirlere az da olsa bir katkı sağlanmış olduğu kanısındayız.

Konuyla ilgili olarak daha önce birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte, bu çalışmalarda daha ziyade misyonerlik faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Bunda Osmanlı arşivlerinin yeterince kullanılmamış olmasının büyük etkisi olduğu söylenebilir. Bu da özellikle Melkitler üzerinden yapılan çalışmalarda tek taraflı fikirlerin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Oysaki bu çalışmada olduğu gibi bundan sonra yapılacak çalışmalarda da arşivlerin kullanımının öncelikli hale getirilmesi mesele hakkında daha objektif yaklaşımların ortaya koyulabilmesini sağlayacaktır.

Başlangıçtan 1856'ya kadarki süreyi kapsayan bu çalışmanın ikinci aşamasını oluşturan 1856-1916 kısmına ait birçok belge değerlendirilmiş ve bir başka çalışmanın konusu olmuştur²⁷. Buna rağmen, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili daha detaylı araştırmaların yapılabileceği de muhakkaktır.

1. Misyonerlerin Rum Melkit Cemaate Uyguladığı Katolik Propaganda

Müslümanlar tarafından Melkaiyye, Melikiyye ve Milkaniyye olarak da adlandırılan Rum Melkitlerin, XVIII. yüzyıldan çok daha önce var oldukları bilinmektedir²⁸. M.S. 336'da Hıristiyanlık içerisinde Tevhid mücadelesine girişen Arius'un başlatmış olduğu tartışmalar cemaat arasında büyük çaplı düşünce farklılıkları ortaya çıkarmıştır²⁹. Arius'un bu düşüncelerini mahkum etmek amacıyla alınan tedbirler çok fazla işe yaramamış, aksine bu fikirler Arius'tan sonra da tartışılmıştır. İsa üzerinden sürdürülen tartışmalar İskenderiye, Antakya ve İstanbul kiliseleri arasında derin fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. İskenderiye ekolü İsa ile Tanrı'nın tabiatının tamamen birleştiğini iddia ederken, İstanbul ve Antakya ekolleri ise İsa'nın beşeri bir varlık olduğu üzerinde birleşmişlerdi. Bu iki görüş zaman zaman Doğu Roma İmparatorlarının da dinsel öğretilere müdahale

²⁷ Bkz. Haydar Çoruh, "Melkit Patriklığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Devleti, Papalık ve Fransa ile İlişkileri (1853-1919)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul 2018, s. 83-126.

²⁸ İbrahim Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*, (Doktora Tezi, A.Ü., SBE), Ankara 2006, s. 27. Biruni'ye göre Melkitler, doğulu Hıristiyan bir toplulukluta ve genellikle Yunan topraklarına (Anadolu kastedilmektedir) yakın yerlerde otururlardı. Melkitlerin Harezm'de de bulunduğu işaret etmektedir (Arthur Jeffery, Birüni'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çvr: Muhammet Tarakçı), Cilt: 19, Sayı: 2, 2010, s. 344).

²⁹ Mustafa Erdem, "Kıbtî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 36, Ankara 1997, s. 153.

etmesine sebep olmuştur. İmparator II. Thedose'nin isteğiyle düzenlenen Efes Konsili (431), "Hz. Meryem'in Allah'ın annesi olduğu" fikrini reddetmeleri sebebiyle İstanbul ve Antakya kiliselerini aforoz ederek, dinden çıkmış ilan etmiştir³⁰.

M.S. 449 yılında yeniden toplanan Efes Konsili'nde İskenderiye Patriği Dioscore monofizitliği, yani İsa'nın tekbir tabiatı olduğu ve ilahi yönün beşeri yönü emdiği ve ilahi yönün ağır bastığı ilkesini kabul etmesi, Papa I. Leon ile Dioscore'nin anlaşmazlığa düşmesine sebep oldu. Efes Konsili'nin kararlarını kabul etmeyen Papa, (M.S. 451) Kadıköy'de yeni bir konsil toplanmasını ve Efes Konsili'nin kararlarının yok hükmünde sayılmasını onaya sundu. Kabul edilen bu karar neticesinde Dioscore görevden alındı. Kadıköy Konsili İsa'nın iki tabiatlı olduğu hususunda kararını açıklayarak, Efes konsülünün tam tersi bir akide belirtmiştir³¹.

Bu iki konsil sonrasında İsa'nın tek bir tabiat olduğunu ileri sürenler ile çift tabiatlı olduğunu (Allah-İnsan) ileri sürenler arasındaki çatışma hali İskenderiye ve Kadıköy konsili tarafları şeklinde iki ayrı cemaatin ortaya çıkarmasına sebep olmuştur. Bu iki kesimden Kıbtüler, Ermeniler, Süryaniler İskenderiye taraftarı, "Melkitler" yani "İmparator taraftarı" olanlar ise Kadıköy taraftarı olarak nitelendirilmişlerdir³². Kadıköy Konsili'nde alınan kararlara istinaden Hıristiyan Teslis Doktrini'nden kaynaklanan Kristolojik (İsa bilimi) cereyanlardan birisi olarak tanımlanan birinci taraf, resmi kilise anlayışına bağlı kalmaları sebebiyle Kadıköy Konsili tarafından aforoz edilince kendilerine yerleşme yeri olarak özellikle Mısır ve Suriye bölgelerini tercih ettiler. Bölgeye gelen Melkitler Ortodoks doktrinine bağlıydılar ve İstanbul'dan tayin edilen Rum papazların ve bölgede faal durumda olan Rum kolonilerinin etkisiyle de kültürel olarak Rumlaştılar³³.

"Monofizitliğe karşı" olan Melkitler, İmparator Zenon (474-491)'un Doğu Suriye'deki Urhoy'da bulunan okulları kapatması ve üyelerini Pers ülkesine sürmesiyle başlayan bölünme sürecinde Batı Suriye, Filistin ve Mısır'da yaşayan Ortodoks Melkitler, Fotius (867) ve Cerularius (1054)'un yaydığı sapkın felsefenin sebebiyet verdiği yeni bir bölünmeye maruz kaldı. Bu bölünmeden sonra

³⁰ Erdem, a.g.m., s. 154.

³¹ Erdem, a.g.m., s. 155.

³² Erdem, a.g.m., s. 156.

³³ Mehmet Aydın, "Hıristiyanlıkta Teslis Doktrini Ve Hıristiyan İtüzalleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Ankara 1982, s. 156; Zafer Duygu, "Julyanist Kristolojiye karşı VIII. Yüzyılda Ermeni ve Ortodoks Süryani Kiliseleri'nin Reaksiyonları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 60, Ankara 2014, s. 4.

Melkit adı, Roma ile inanç birliğini koruyan Katolik Melkitleri ve İstanbul ile Doğu Hıristiyanlığına işaret eden “Ortodoks Melkitler” şeklinde iki ayrı anlam kazanmıştır³⁴.

Bunlardan biri olan Katolik Melkitliği, Roma taraftarı olan Antakya Rum Ortodoks Kilisesi Patriği VI. Cyril’in 1733’te ölümünün hemen akabinde Şam’a gelerek patrikliği ilan eden Kıbrıslı Silvester ile neşvünema bulmuştur. Kıbrıslı Silvester’in, Antakya Kilisesi’nin başına geçmesi Antakya Rum Ortodoks Kilisesi’nin ikiye bölünmesine neden olmuştur. Bir tarafta Silvester’e biat edenler diğer tarafta Doğu Roma/Bizans kilisesine bağlılığını sürdürenler. Bunlardan Roma’ya biat edenler sonradan Rum Katolik Melkitler veya sadece Rum Katolikler olarak adlandırılmışlardır.³⁵

Rum Katolik Melkitler, başlangıçta Ortodoks teolojisini Roma teolojisiyle eşdeğer hale getirmek için mücadele etmişlerdi. Roma Katolik Kilisesi de bu çabalarından dolayı onların doğuya özgü ayin şeklini sürdürmelerine izin vermişti. Ayrıca diğer Doğu kiliselerinin aksine patriklerini Arap soyluları arasından seçmelerine de karışılmamıştı. Vatikan’ın sunduğu bu serbestlik, Rum Katolik Melkit patriği olarak seçilenlerin Roma’ya yönelmelerini sağladığı gibi, Rum Ortodoks kilisesine mensup Araplardan ve Rumlardan birçoklarının da mezhep değiştirerek Katolikliğe yani Rum Melkitliğe geçmelerini teşvik etmiştir.³⁶ Roma’nın uyguladığı bu politika, zaman içerisinde Antakya Ortodoks Rum Kilisesi’ndeki Rum hegemonyasının kırılmasına ve cemaatin büyük çoğunluğunu oluşturan Arapların etkinliğinin artmasına sebep oldu. Bu da, patrik seçimi sırasında Rum Katolik Melkitler ile Ortodoks Melkitler/Araplar arasında kıyasıya bir mücadelenin fitilini ateşlemiştir.³⁷

³⁴ A. Fortescue, “Batı Süryaniler’den Melkitler”, (Çvr. Meral Ünüvar), *Journal of the Assyrian Academic Society*, ACSATV Yayınları, Cilt: 10, Sayı: 2, 1996, s. 2.

³⁵ Rum kökenli Asya Katolikleri için de kullanılan bu terim, Filistin kökenli ve Kadıköy Konsili yanlısı Hıristiyanları da ifade eder. Bunların patrikliklerine “Rum Ortodoks Patrikliği” adı verildi. (Kadir Albayrak, “Doğu Hıristiyanlığı: Kavramsal ve Teolojik Çerçeve”, *Milel Ve Nihal-İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi-*, (Editör Yazısı), Cilt: 10, Sayı: 2, Mayıs-Ağustos, 2013, s. 8). Buna karşılık Katolikliği reddeden Rumlar, Fener Rum Patrikhanesi’nin nüfuzuna girdiler. Bunların patrikliğine ise “İstanbul Rum Patrikliği” denildi (Elizabeth Ann Reeves, *The Church First Called Christian: The Melkite Church of Antioch*, (Master of Philosophy, Australian Catholic University Research Service), Australia 2006, s. 3; Akarli, *The Long Peace: Ottoman Lebanon...*, s. 111-112).

³⁶ Najim Fr. Michel – Frazier, T. L. *Antioch: A Brief History of The Patriarchate of Antioch*, 2011, s. 36. (<http://najim.net/ANTIOCHhistoryencyclopedia.pdf>, (Erişim: 15.02.2018, 12:55).

³⁷ Bkz. Haydar Çoruh, Arap ve Rum Matranların İktidar Mücadelesi Sürecinde Antakya Ortodoks Kilisesi, Kriter Yayınları, İstanbul 2019.

Bu mücadeleyi tetikleyen Katolik teşkilatlanmanın geçmişi Antakya, Halep ve Şam gibi merkezlerin Türkler tarafından fethedildiği yıllara kadar uzanmaktadır.³⁸ Katolik misyonerlerinin bölgeye gönderilişi Roma Katolik Kilisesinin en önemli meclisi olan Trent Konsülü tarafından tasarlanmıştır.³⁹ Bu konsülün amacı Uzak Doğu'da yürütülen misyonerlik faaliyetlerini desteklemektir.⁴⁰ Ancak konsülün kendi çabalarıyla beklentilerine ulaşması mümkün görünmediğinden Osmanlı toplumunu bir arada tutan millet sisteminin parçalanmasına karar verildi. Bunun için ilk harekete geçen devlet Fransa oldu. Fransa, kapitülasyonların vermiş olduğu hakları sonuna kadar kullanarak gizli faaliyet sürdüren misyonerlere ağıktan destek vermeye başladı⁴¹.

Fransa'nın desteğini arkalarına alan Katolik Melkitler, Roma'nın da teşviki ile yavaş yavaş kültürel olarak kullandıkları Rum kimliklerini terk ederek yeniden Arap kimliklerine dönmeye başladılar. Melkitliğin bariz bir şekilde ortaya çıkmasıyla başlayan çatışma ortamı, meselenin detaylı bir şekilde Osmanlı literatürüne taşınmasına sebep olmuştur.⁴²

³⁸ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul 1985, s. 998-999.

³⁹ Ali İsmail Güngör, *Cizviller ve Katolik Kilisesi'ndeki Yeri*, Ankara 2001, s. 12.

⁴⁰ Hasan Çolak, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations Between The Ottoman Central Administration and The Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria, TTK Yayınları*, Ankara 2015, s. 112-113; Bkz. *The Council of Trent* (The Canons and decrees of the Sacred and Oecumenical Council of Trent), (Ed. and trans. J. Waterworth), London: Dolman 1848; Roma kilisesinin öğretisini veya Papa Pius V'in öğretisini izah eden *The Catechism of the Council of Trent or (The Catechism for Parish Priests)* adı altında yeni bir eser vücuda getirilmiştir. Bu eser 1902, 1907 ve 1914'te ve son olarak John A. McHugh, O.P. ve Charles J. Callan, O.P. tarafından 1923'de tercüme edilmiştir. Papa Pius V tarafından kurulan bu konsül Aralık 1546'da Papa Paul III tarafından *General Council to Trent* olarak isimlendirilmiştir.

⁴¹ Küçük, a.g.m., s. 1020; Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farlılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1985, s. 996-1002.

⁴² Osmanlı belgelerinde Katolik Rum ve Araplar kastedilerek genel olarak "Rum Melkit Katolik Taifesi" veya "Antakya ve İskenderiye ve Kudüs-i Şerif tevâbi'i Melkit Rum Katolik Patriği" ibarelerine yer verilmiştir, BOA, İ.MSM., 32/917, 15 Şubat 1847; BOA, İ.HR.00110, 1 Haziran 1854; BOA, HR.MKT., 97/86, 1 Ocak 1855; BOA, İ.HR.00106, 24 Ağustos 1853. Bu ifade ile 1890'lı yıllara doğru "Antakya Rum Katolik Patriği" (BOA, BEO 1083/81168, 25 Şubat 1897) şeklinde ifade edilen patriklik ve taife adı, 1900'li yıllarda tamamen geliştirilerek "Rum Katolik Melkit Patriği" ifadesine yer verilmiştir (BOA, BED, 1900/142441/1, 8 Ağustos 1902). Çalışmanın bundan sonraki aşamalarında kronolojide dikkate alınarak bu ifadeler yerine "Melkit" kısaltması kullanılacaktır. Yabancı kaynaklarda ise Melkitler, "Antakya Rum Katolikleri" veya "Melkit Rum Katolikleri" olarak ifade edilmişlerdir (Sandra Mackey, *Lebanon, Death of a Nation* New York 1989, s. 32; Philip A. Khairallah, "The Ecumenical Vocation of the Melkite Church", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol: 30, nr. 3, 1986, s. 191; Engin Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley: University of California Press 1993, s. 11-12).

2. İstanbul'a Gelen İlk Misyonerler: Cizvitler ve Kapusenler

Fransa'nın İslam âlemine yönelik gizli faaliyetler içerisinde olduğunun fark edilmesine rağmen, Osmanlı Devleti Fransızlarla olan dostluğu Avrupa'daki Haçlı ruhunu uyandırmamak adına sürdürdü. Hatta 1571 yılında İstanbul'a gönderilen yeni elçi François de Noailles'in çabaları ile eski kapitülasyonlar bir kez daha yenilendi. Akabinde Fransa Kralı IV. Henry zamanında İstanbul'a gelen Savary de Breves de 1604 yılında kapitülasyonların biraz daha genişletilmesini sağladı. 1604 Kapitülasyonunun 5. Maddesi, İstanbul'daki Katoliklerin o zamana kadar elde ettikleri bütün hakları muhafaza altına almaktaydı.⁴³ Buna mukabil Breves birkaç yıl sonra IV. Henry'nin emriyle geri çağırıldı. Yerine gönderilen Baron de Salignac'ın ardı sıra François de Canillac da İstanbul'a geldi. Onu takip eden Cizvitler de 1609'da İstanbul'da ve Aziz Sebastian kilisesine yerleştiler. St. Benodit kilisesini de ele geçiren Cizvitler Rum Ortodoks Kilisesi'ni Roma ile birleştirmek için Rum Ortodoks Patriği II. Neophytos'u ikna ettiler. Onun 1 Ağustos 1608'de Roma ile gizlice ilişki kurması elçi Salignac'ın 1610'da ölümü Cizvitlerin İstanbul'dan sürülmelerine sebep oldu.⁴⁴ Salignac'ın yerine atanan Achille de Harlay Sancy (1612'de)'m İstanbul'a gelişi ile Cizvitlerin takibi durduruldu ve serbest kalmaları sağlandı. Aynı yıl Ortodoks Patrik Neophytos ölünce yerine Kyrillos Loukaris atandı. Loukaris 1615'te Papa'ya tabiiyetini sundu. 1616'da Cizvitlerden şüphelenen Vezir-i Azam Halil Paşa, onları takip ettirdi. Cizvitlerin bir kısmı tutuklandı, bir kısmı sürgüne gönderildi ve bir kısmı ise işledikleri suçlar nispetinde cezalandırıldı.⁴⁵

Cizvitlerin takibatı sürerken Kapusenlerin (Capuchins), Peder Joseph olarak da bilinen Joseph le Clercq du Tremblay'ın önderliğinde İstanbul'a gelmeleri, Osmanlıların yeni bir misyoner dalgasıyla tanışmasına sebep oldu⁴⁶. Peder Joseph'in amacı Doğu kiliselerini birleştirmek için bir Haçlı Seferi düzenlemektir.

⁴³ Charles A. Frazee, *Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu (1453-1923)*, Küre Yayınları, (Trc. Cemile Erdek), İstanbul 2009, s. 93-94.

⁴⁴ Frazee, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁴⁵ Frazee, *a.g.e.*, s. 97-98.

⁴⁶ Kapusenler (Capuchins); Hıristiyanlıkta Katolik kilisesine bağlı Fransisken tarikatının bir koludur. Kapusen tarikatı, 1520 yılında Marches bölgesinden Matteo da Bascio adlı bir Fransisken müridi tarafından devrin keşişlerinden Aziz Fransis'in uyguladığı gibi bir yaşam sürme yolunda tanrıdan ilham geldiğine dair ortaya attığı iddia üzerine kurulmuştur. Aziz Matteo, Aziz Fransis gibi inzivaya çekilmek ve günahlarının affı için acı çekerek olabildiğince ilkel bir yaşam sürmek istemiş ve müritlerine bunu önermiştir. (Bkz. Vakıf Aslansoy, "Jean Chardin Ve Seyahatnamesi" (Çevirenler: Muhammet Kemaloğlu- Aran Erdebilli), *Doğu Araştırmaları*, Sayı: 15, 2016/1, s. 78, dp: 3). Aziz Matteo'un hayatını anlatan Father Cuthbert'in eseri bu konuda geniş bilgi sunmaktadır. Bkz. Father Cuthbert, *The Capuchins*, Cilt: I, London 1928,

Ancak bütün uğraşlarına rağmen bu mümkün olmayınca politikasını değiştirdi ve Doğuyu manevi olarak fethetmek üzere büyük bir misyoner dalgasını Osmanlı ve İran üzerine yönlendirmeye karar verdi. Bu dalganın ilk aktörleri olarak da kendi Kapusenlerini görevlendirdi. Bunun için 1622 yılında Kapusen evlerinin kurucusu olarak İstanbul, Mısır, Filistin ve Suriye'ye Provinsli Pacifique'i gönderdi. Pacifique, 1623'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katoliklerin durumunu özetleyen bir rapor hazırladı. Ardından 1626'da bölgeye yeni Kapusen gruplar geldi. Bu gruplar Fransız elçisi Comte de Cesy'in emrine girdiler ve birkaç yıl içinde Cizvitlere rakip yeni bir cemaat olarak ortaya çıktılar⁴⁷.

3. Doğu Akdeniz'de Misyonerlerin Altın Çağı: Rönesans

Doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren Katolik misyonerler için XVII. yüzyıl, adeta altın bir çağ niteliğindedir. Bilhassa Fransa'da gerçekleşen Rönesans hareketi, hem Cizvitleri ve hem de Kapusenleri büyük çapta etkiledi. Bu etkiyle söz konusu tarikatlar doğuya yöneldiler ve Roma'nın birleştirici gücüyle yeni bir topluluk olarak ortaya çıktılar.⁴⁸ Ancak Bohemya, Alsas ve Palatinate'de Protestan inancına karşı başlatılan mücadele yıllarında, yeni koşullar oluşturmak ve yeni önlemler almak isteyen Papa XV. Gregory, 22 Haziran 1622'de kilise kurumunu yeniden düzenledi. Katolik Kilisesi'nin imanını kuvvetlendirmek ve inancını yaymak için yeni bir plan hazırlayarak yürürlüğe koydu. Katolikliği diğer inançlara karşı daha güçlü kılmak adına *İnanç Yayma Cemiyeti* (Sacra Congregatio Christiano Nomini Propaganda veya Sacra Congregatio de Propaganda Fide) olarak da bilinen yeni bir teşkilat kurdu. Kısa zamanda Roma Katolik Kilisesi'nin resmi bir organı haline gelen bu teşkilat, Ortadoğu, Asya ve Amerika'da misyonerler için yeni imkânlar sağladı. Böylece misyoner faaliyetleri artık bireysel değil, organize bir örgüt tarafından teşkilatlandırılmaya başlandı.⁴⁹ Bu teşkilatın desteklediği Fransiskan,⁵⁰

⁴⁷ Frazee, *a.g.e.*, s. 101-103.

⁴⁸ Frazee, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁹ H. Terence Qualter, *Propaganda and Psychological Warfare*, University of Waterloo, Random House, New York 1962, s. 3. Bu topluluğun kuruluş tarihi ve kurucusu hakkında farklı görüş belirenler de vardır. Frazee söz konusu tarihi 14 Ocak 1622 olarak verirken, Papa'yı da XII. Gregorius olarak zikretmektedir. (Bkz. Frazee, *a.g.e.*, s. 107). Bu hususta bir dipnot vermiş olan Serkan Gül ise bu tarihi 1622 olarak verirken kurucusunu Papa Gregory XVI. olarak zikretmektedir. (Bkz. Serkan Gül, *The French Catholic Missionaries In Lebanon Between 1860 and 1914*, (Doctora Thesis, Middle East Technical University), Ankara 2015, s. 51).

⁵⁰ *Fransiskanlar (Franciscans)*, 20 Nisan 1455'te Papa III. Calixtus tarafından Doğunun yeniden fethi için görevlendirilmiş ve Hıristiyan halkların arasında Katolikliği canlı tutmaları için seferber edilmişlerdir. (Bkz. Mehmet Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-18.Nisan 2004*, (Edt. Prof. Dr. Ömer Faruk Harman), İstanbul 2004, s. 103).

Kapusen,⁵¹ Karmelit⁵² ve Cizvit⁵³ misyoner tarikatları önceleri Avrupa çapında Protestanlıkla mücadele ederlerken Vatikan'ın da teşvikiyle kısa bir süre sonra Osmanlı topraklarına yöndiler. Bu misyonerlerin Antakya Patriği Chios'lu III. Euthymios (1635-1647) dönemindeki ilk durakları Halep oldu. Buradaki Hıristiyanları tam olarak ikna edemeyen misyonerler, mezhep değiştirmeye yönelik faaliyetlere devam ederek, başta gençler olmak üzere Hıristiyanlardan devşirdikleri yeni üyelerini kendi okullarında eğittiler. Sonuçta nüfuzları öyle arttı ki, Halep'teki Hıristiyanlar meşru papazlarını terk ederek bunlara katılmaya başladılar. Mesele öyle bir hal aldı ki, Marunî Patriği parçalara ayrılan cemaatini yeniden bir araya getirebilmek için bu misyonerlere savaş açmak zorunda kaldı.⁵⁴

Misyonerlerin Halep'te elde ettikleri bu başarılar, Latinize edilmiş/Vatikan'a bağımlı hale getirilmiş yeni bir patriklik kurulması için ayrı bir fırsat oluşturdu. Bu yeni patrikliğin başına getirilecek Başpiskoposun adaylığından önce, halkın Katolikliğe ısındırılması gerekiyordu. Misyonerler verdikleri seminerlerle bu meselenin üstesinden geldiler. Ancak Ortodoksların tepkisi oldukça sert oldu. Bu da misyonerleri Ortodoks olmayan doğulular adına Roma'da yeni kolejler kurmaya zorladı. Artık seminerlerden ümidini kesen misyonerler, kurdukları bu kolejler vasıtasıyla Ortodoks Rumlar arasından yeni cemaatler devşirmeye başladılar.

⁵¹ Fransa'da kurulan *Kapusenler* (Capuchins), 1551'de İstanbul'a Spaniard Juan Zuaze of Medine ve Neapolitan Giovanni of Troia lakaplı iki üyesini göndererek, Müslümanları Hıristiyanlaştırma hareketini başlatmıştır. (Bkz. Aydın, *a.g.b.*, s. 104). *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*'nin öğretilerini savunan Kapusen rahipler 1625-1637 yılları arasında Halep, Sayda, Beyrut, Tripoli ve Şam'da örgütlendiler. (Bkz. Abdallah Raheb, "Greek Melkite Catholic Patriarchate Of Antioch: Birth, Evolution, And Current Orientations", (Translated by Nicholas J. Samra), *Ekklesiastikos Pharos*, Vol: LII. II-III., Rome 1969, s. 6).

⁵² *Karmelitler* (Carmelites), XII. asırda İsrail'deki Karmel Dağı yamaçlarında yaşamış münzevilerce kurulan, Avila'lı Azize Teresa (1515-1582) ve Haçlı Aziz Yuhanna (1542-1591) ile temsil edilen, ıssız çöl sukûnetini arayan öğretiyi inanan bir topluluktur. (Bkz. P. Borrmans, "İsa Mesih'in Hıristiyan Tinselliği ve Tasavvufundaki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Müslüman-Hıristiyan Diyalog Sempozyumu-II*, Yeşilköy 23-24 Eylül 2005, İstanbul 2005, s. 291). 1491'de Kuzeybatı İspanya'da Bask bölgesinin Guipuzcoa eyaletinde dünyaya gelen İgnatius Loyola bu tarikatı, 1521'de Pamplona Savaşı'nda yaralandıktan sonra okuduğu bir kitabın etkisinde kalarak "Mesih'in Askeri" olmaya karar verdikten sonra Paris'te kendisine katılan 6 öğrenciyle kurmuştur. (Bkz. Günay Tümer, "Cizvitler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), Cilt: 8, İstanbul 1993, s.40). Karmelit rahipler 1627'de Halep'te örgütlendiler (Bkz. Raheb, *a.g.m.*, s. 6).

⁵³ Cizvit (Jesuit) rahipleri ise 1665-1689 yılları arasında Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri özel fermanlarla Suriye bölgesine girdiler. (Bkz. Çolak, *a.g.e.*, s. 113; Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Ankara, 1999, s.172-173). Örgüt, misyoner teşkilatların gayrimüslimler üzerinde maddi ve manevi nüfuz tesis etmesini sağlayarak, onları Osmanlıya karşı kullanmayı amaçlamaktaydı. (Bkz. Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 38, Ankara 2001, s. 726-727).

⁵⁴ Abdallah Raheb, *Conception of the Union in the orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1672), Historical Part*, Ecumenical Sciences at the University of Kaslik, Beirut 1981, s. 76.

1641'de başlatılan bu çalışmalar meyvelerini iki yıl sonra, 1643'te verdi. Ardından Şam'da ikinci bir okul açılarak, Antakya Patriği Chios'lu IV. Euthymios'in (1635-1647) yeğeni Neophytos 1672'de bu okulun yönetimine getirildi. Kısa zamanda Ortodokslar arasından Katolikliğe geçenlerin sayısında büyük bir artış oldu. Şam'a yönelen misyonerler elde ettikleri Ortodoks cemaat vasıtasıyla yerli patriklerle ilişki kurmayı denediler. Bu deneme iyi sonuçlar vermeye başlayınca, bölgede bulunan Fransiskan ve Kapusen misyonerler birlikte hareket ettiler. Sayda'da yerleşen Cizvit misyonerler de aynı yolu takip ederek okullaşma oranının artırılmasına katkıda bulunmak istediler. Aralarındaki rekabet ve anlaşmazlıklara rağmen bu misyoner gruplar Ortodoksları cezbedebilmek uğruna birbirlerine her türlü desteği vermekten kaçınmadılar.⁵⁵

4. Misyonerlerin Fransız Siyasetini Benimsemeleri

Misyonerler arasında kurulan ittifak ilişkilerini değerlendiren Fransa, Osmanlı Devleti ile Avrupalı güçler arasında baş gösteren yeni savaşları fırsata çevirerek, Avrupa'da kurulan koalisyonlardan daha bağımsız politikalar yürütmek ve Osmanlı ülkelerinde yeni çıkar alanları elde etmek için harekete geçti. Bunun için de Doğu'da Hıristiyanlığın yayılması amacıyla mücadele veren misyonerleri desteklemeye karar verdi. Halep'i merkez haline getiren misyonerlerin aralarındaki problemleri büyük oranda hallettikleri bir sırada Fransa'yı yanlarında bulmaları, Osmanlılar karşısında onları daha da güçlendirdi. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında 8 Eylül 1688'de başlayan savaşta Belgrad'ın Avusturya'nın eline geçmesi Fransa'yı telaşlandırdı. Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olan Fransa Kralı XIV. Louis (1638-1715), Habsburgların başını çektiği Kutsal Haç İttifak'ından ayrıldığını açıklayarak Belgrad'ın işgalini şiddetle protesto etti.⁵⁶ XIV. Louis'in bu tavrı, aynı zamanda Fransa'ya Osmanlılardan yeni kapitülasyon imtiyazları elde etme fırsatı da sundu. Savaş sonrasında imzalanan antlaşmalarla Katolikliğin koruyuculuğuyla ilgili Habsburgların elde ettiği bir takım haklara karşılık, Şark misyonunun tek savunucusu olmayı hedefleyen XIV. Louis, Osmanlı Devleti'nden ticarî ve dinî imtiyazların yanı sıra Katolikliğin koruyuculuğunu da resmen almış oldu.⁵⁷

⁵⁵ Raheb, *a.g.e.*, s.77.

⁵⁶ Kutsal İttifak, Papa XI. Innocent'in çabalarıyla 1684'te kuruldu. (Bkz. Murat Tuğlacı, "Kutsal İttifak'a Karşı "Kutsal Çağrı": Osmanlı'da Cihad ve Nefir-i Âmm İlanı (1686)", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 1, Çorum 2016, s. 300).

⁵⁷ Fransa ile yapılan 1673 Kapitülasyon Antlaşmasının 43. Maddesinde Cizvit ve Kapusen rahiplerine değinilmekte, Galata'da eskiden var olan kiliselerden bir tanesinin tamirine izin verilmektedir. Ekonomik imtiyazlar elde etmeyi amaçlayan Fransa için anlaşmanın ilk maddesinde dini hükümlerin yer alması da

Katoliklerin resmi koruyucusu durumuna gelen Fransa'nın desteklediği Katolik misyonerler, Osmanlı topraklarının en ücra köşelerine kadar yayıldılar. Bu tarihten itibaren misyonerlerle yakından ilgilenmeye başlayan Fransız büyükelçiler, İstanbul'da kaldıkları süre zarfında ticarî ilişkilerden çok dinî faaliyetlerde bulunmayı bir alışkanlık haline getirdiler. XIV. Louis'in temsilcisi olarak İstanbul Büyükelçiliği görevinde bulunan Jean Louis d'Usson, Osmanlı topraklarındaki tüccarların ve misyonerlerin Kapitülasyonlarla istedikleri her şeyi yapmaya haklarının olduğunu düşünerek iki ülke ilişkilerine büyük zarar verdiklerinden yakınlardan diğer elçilerden farklı bir duruş sergilemekteydi.⁵⁸ Buna rağmen misyonerleri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin en mahrem yerlerine kadar sızmayı başaran Fransa, siyasetini özellikle Türk topraklarındaki çeşitli milletleri etkileyecek şekilde yeniden organize etti.⁵⁹ Bu siyasete uygun olarak bir taraftan misyoner teşkilatlarını Osmanlı vatandaşı gayrimüslimleri elde etmek üzere örgütledi diğer taraftan da kapitülasyonları Hıristiyan ahaliyi cezbedici bir araç olarak kullandı. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya Katoliklerin hamiliğini vermesinin yanı sıra Müslümanlar ve Yahudiler arasından cemaat devşiremeyen Fransa destekli misyonerlerin yönlerini Ortodoks Rumlara ve Ermenilere çevirmeleri Fener Rum Patrikhanesi'ni rahatsız etti.⁶⁰

Fener Rum Patrikhanesi'nin bütün engellemelerine rağmen Katolik misyonerler XVIII. yüzyılın başlarında Ortodoksluğun en kuvvetli olduğu Kudüs, Halep, Şam, Filistin ve Antakya gibi yerlere de yayıldılar.⁶¹ Bu başarıda büyük rolü olan Fransiskanların yürüttüğü kampanyalar sayesinde Katoliklik, bütün Ortadoğu'da ve özellikle de Kudüs'te geniş kitlelerle buluştu.⁶² Fransa Kralı

oldukça manidardır. Bu anlaşmanın bir neticesi olarak 1716 yılında Elçi Marquis de Bonnac Kudüs'teki St. Sepulcre Kilisesi'nin tamir hakkını da almıştır. Anlaşmanın ticari boyutu ise Kudüs'e girmek isteyen tüccarlara ancak Fransa bayrağı altında ticaret yapma hakkı verilmesi olmuştur. (Bkz. Eyüb Şimşek, *Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırm Savaşı (1853-1856)*, (Basılmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE), Trabzon 2013, s. 26-28).

⁵⁸ Frazee, *a.g.e.*, s. 191-193.

⁵⁹ Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin misyoner faaliyetlerle açıktan ilk karşılaşmaları 1618-1648 yılları arasında oldu. Bu yıllar arasında Avrupa'da ortaya çıkan ve Avrupa'yı kanlı bir mezhepler çatışmasına çeken "30 Yıl Savaşları", Bohemya'da Protestan Çeklerin Katoliklere karşı başkaldırması ile başladı. Bu savaş sırasında Katolik Fransa, Protestanlar yanında yer aldı. Protestan bloğu Katolik Almanlara karşı büyük bir zafer kazandı. Savaş sonunda Fransa, Avrupa'nın en önemli gücü haline gelerek lider ülke oldu. Almanya ise savaş sonrasında parçalara bölündü. (Bkz. Yalçın Alganer-Müzeyyen Çetin, "Avrupa'da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri", *Journal of Live Economics*, Sayı: 7, Çanakkale 2016, s. 98).

⁶⁰ Serge Keleher, "Church in the Middle: Greek-Catholics in Central and Eastern Europe", *Religion, State and Society*, Vol: 20, Issue: 3 ve 4, Abingdon 1992, s. 289.

⁶¹ D. Kılıç, *a.g.m.*, s. 731-732.

⁶² Suraiya Faroqhi, "The Ottoman Ruling Group and the Religions of its Subjects in the Early Modern Age: a Survey of Current Research", *Journal of Early Modern History*, Vol: 14, Brill 2010, s. 260-261.

XIV. Louis, bütün bu başarılarına rağmen misyonerlerinin gücünü artırmak ve geçmişte kazanılmış olan hakları biraz daha genişletebilmek için Kudüs'te bir konsolosluk açma girişiminde bulundu. Ancak bu teşebbüsü, Müslüman ve Ortodoks paydaşlar tarafından büyük tepkiyle karşılandı. Bu tepki Fransisken ve Cizvit misyonerleri doğrudan Rum rahiplerini elde etmeye dönük yeni bir politika geliştirmeye yönlendirdi. Misyonerler Rum rahipleri, ihtiyaç duydukları alanlarda maddi destek ve katkı sunarak elde etmeye de muvaffak oldular.⁶³

5. Misyoner Faaliyetlerinin Ortodokslar Arasında Yayılması

Fransa'nın misyonerlere verdiği bu destek sayesinde, Katolik misyoner faaliyetleri Ortodoks Rumlar ve Ermeniler arasında hızlı bir şekilde yayıldı. Buna karşı Ortodoksluğun Doğu'daki en önemli temsilcisi olan İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikliği de, hem kendi misyonunu muhafaza etmek ve hem de cemaatini kontrol altına alabilmek için yeni bir taktik denemek istedi. İstanbul'un fethinden beri bölge kiliselerinde ayin dili değiştirilerek Latince'den Rumcaya geçiş yapıldı. Bu karar Antakya, İskenderiye ve Kudüs patriklikleri tarafından da desteklendi. Ancak ayin dilinin Rumca olarak değiştirildiğinin ilan edilmesi, söz konusu beldelerdeki çoğunluğu Arapça konuşan cemaatin büyük tepkisine yol açtı. Bu tepki bölgede yerleşmiş olan ve iyi derecede Arapça konuşan misyonerlerin, ayin dilinin Rumcaya dönüştürülmesinin Arapları asimile etmeye/Rumlaştırmaya

⁶³ “Misyonerlerin bu bölgede yapmış oldukları yardım faaliyetleri hakkında kaynaklar bilgi vermiyor olsa da benzeri şekilde ruhban sınıfına veya halka yapılan yardımlar sayesinde misyoner gruplarının çıkar ve adam elde ettiklerine dair birkaç örnek vermek meselenin anlaşılması için yeterli olacaktır. Misyonerlerin özellikle ruhbanları elde etmek amacıyla onların sahip olmadıkları hastane, okul gibi sosyal hizmet kuruluşlarına yardım sağlamaya daima önem verdikleri tespit edilebilmektedir. Genel olarak verilen bilgilere bakıldığında: “XIX. yüzyıldan sonra Hıristiyan misyonerler dünyanın birçok yerinde okullar, kolejler, hastaneler açtıkları gibi, bu yardımları daha sonraları ziraî hizmetlerin, kooperatif programlarının ve eğitim kampanyalarının geliştirilmesi gibi desteklere dönüştürdükleri görülmektedir.” (Bkz. Raheb, *a.g.e.*, s. 73'ten naklen, Remzi Kılıç, “Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *TÜBAR*, Cilt: XIX, Kocaeli 2006, s. 332). Bazı kaynaklarda da; Filistin, Suriye ve Lübnan gibi ülkelerde buna benzer yardımların yapıldığı belirtilmektedir. Asıl amaçları, diğer dinlerden veya mezheplerden cemaat devşirmek olduğundan bu bölgelerde okul, mülteci sığınma kampı, yardım cemiyeti, hastane, dispanser, klinik ve yetimhane gibi kurumlar oluşturdular ve bu coğrafyada yaşayan fakir ve cahil insanları kendi kiliselerinin birer üyesi yapmak olduğu ileri sürülmektedir. (Bkz. Celal Öney, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 6, Sayı: 15, İzmir 2013, s. 350). Ayrıca Adıyaman gibi kadim İslam şehirlerine sızan misyoner Katolikler, merkezde yeterli üyeye sahip olma konusunda başarı sağladıktan sonra yakın çevre köylere yönelmişler çeşitli maddi yardımlarda bulunarak bazı başarılar da kazanmışlardır. Bu bağlamda 1889 yılında Samsat-Gevrık Köyü'nde yaşayan Katolik nüfusun ayinlerini gerçekleştirebilmeleri için, kilisenin bakım ve masraflarının karşılanmasını üstlenmişlerdir. (Bkz. M. Gökhan Dalyan-Mehmet Yıldız, “XIX. Yüzyılda Adıyaman Süryani Ve Ermenileri Arasında Katolik Misyonerlik Faaliyetleri”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 5, Adıyaman 2010, s. 76).

yönelik bir plan olduğuna dair propaganda yapabilmeleri için uygun bir zemin hazırladı. Çoğunluğu Arapça konuşan Ortodoks kitleler kaçınılmaz olarak bu misyonerlerin ardı sıra yürümekte gecimediler.⁶⁴

Böylece Katolikliğin yeni hedefi, çoğunlukla Ortodoks Rumlar ve zaman zaman da onlarla çatışan Ermeniler, Melkitler, Süryaniler ve Keldâniler oldu. Katoliklik kısa zamanda Kudüs, Antakya, Kıbrıs ve Kilikya bölgelerine yayıldı.⁶⁵ Fransa'nın desteğini arkalarına alan Kapusenler İstanbul'un yanı sıra Rumeli, Kıbrıs, Suriye, Filistin ve Irak'ta büyük saygınlık kazandılar. Bu durum Papa'nın da misyonerleri hararetle desteklemesine sebep oldu. Bu destekler özellikle Osmanlı-Fransız münasebetlerini gerdi. Münasebetlerin bozulması Osmanlı Devleti'nin misyonerleri topraklarından çıkarma kararı almasıyla sonuçlandı. Ancak Fransız elçisinin araya girmesi ve çeşitli vaatlerde bulunması Osmanlı Devleti'nin bu kararı uygulamasını engelledi. Ancak Fransız elçisinin bu müdahalesi Marunî, Süryani, Rum ve Ermeniler gibi birçok cemaat üyesini Katolik mezhebine geçme yönünde teşvik etti. Avrupa'nın önemli iki gücünün desteğini arkalarına alan misyonerlerin propagandalarından en fazla etkilenenler Ermeniler oldu.⁶⁶

6. Ermenilerin Katolikliği Benimsemeleri ve Ermeni Katolik Kilisesi'nin Kuruluşu

Misyonerlerin Osmanlı tebaası gayrimüslim toplulukları içinde en iyi ilişkiler kurabildikleri yegâne topluluk Ermeniler olmuştur. Bölgedeki Ortodoksların Katolikliğe geçiş sürecinin gizemi Ermenilerin mezhep değiştirme sebeplerinde saklıdır. Bu açıdan bakıldığında geniş çapta Katolik propagandasına maruz kalan ilk cemaat olmaları sebebiyle Ermeniler hakkında bir miktar bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Ermeniler arasında özellikle 1691'den sonra mezhep değiştirmeler de görülen artışın perde arkasında misyonerlerin Ermeni toplumuna sağladığı eğitim imkânları vardır. Eğitim alanında verilen destekler cemaat üyelerinden çok Ermeni rahiplerin ilgisini çekmiştir. Ermeniler, bu yeni mezhebin ritüellerini yerine getirebilmek için gerekli donanımdan yoksun bulunuyorlardı. Bu yüzden genellikle Latinlere ait ibadethaneleri veya Katolik rahiplerin evlerini kullanmak zorunda

⁶⁴ Keleher, a.g.m., s. 289-290.

⁶⁵ S. Gül, *The French Catholic...*, s. 52.

⁶⁶ Propagandaların hedefinde kalan Ermeniler arasından 1691'e kadar Katolik mezhebini benimseyenlerin sayısı yaklaşık 30 bin civarındaydı (D. Kılıç, a.g.m., s. 727-729).

kalıyorlardı. Çoğunluğu Ortodoks (Gregoryen) olmalarına rağmen her geçen gün artan bir şekilde Katolikliği seçmeleri Osmanlı Devleti açısından da büyük problem oluşturmaktaydı.⁶⁷ Ermenilerin Katolikliğe geçişleri, Ortodoks Ermeni Patriği'nin ve diğer Ortodoksların mukabeleleriyle devletin güvenliğini tehdit eder hale gelmişti. Katolik Ermenilerin sayısının giderek artması Gregoryen Ermenileri telaşlandırıyordu. Ağustos 1700'de hazırlanan bir rapora göre İstanbul'da 8 bin Katolik Ermeni bulunmaktaydı.⁶⁸ Eski patrik ve Edirne Piskoposu olan Ghafanlı Ephrem, Bâb-ı Âli'den bu yeni cemaate karşı bazı tedbirler almasını istedi. Bu gayretkeşliğinin meyvelerini 1701'de topladı ve Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin mezhep değiştirmelerini yasaklayan bir kanun çıkartılmasını sağladı. Bu kanunla birçok Katolik Ermeni'nin sürgüne gönderilmesini temin eden Ephrem, kısa bir süre sonra Patrik olmayı başardı ve Ermenilerin misyonerlerle temas kurmalarını yasakladı⁶⁹.

Ermeni Patriğinin bu faaliyetleri, Katolikliğe geçen Ermenilerin büyük bir kısmının Fransız elçiliğine ve onların koruması altındaki Kapusen misyonerlere sığınmasına sebep oldu. Ortodoks Ermeniler ile Katolik Ermeniler arasındaki problemler giderek karşılıklı restleşmelere ve çatışmalara dönüştü. Ermeni Patriği, Sultan III. Ahmed'e müracaat ederek bir kez daha sürgüne gönderilmelerini sağladığı Katolik Ermenilerin mallarına ve paralarına da el koydu. Bu süreç, Fransız elçisi Charles de Ferriol'in Bâb-ı Âli'nin iç işlerine müdahale etmesiyle ve Ortodoks Ermeni Patriği'nin Bozcaada'ya sürülmesiyle son buldu. Katolikliğe geçen Ermeniler ise, 1711 yılında Fransa'nın yeni elçisi Pierre'nin İstanbul'a ulaşmasına kadar kendi milletlerinin iftira ve zulümlerine maruz kalmaya devam ettiler. Bir kısmı öldürülürken bir kısmı da yeniden sürgüne gönderildi. Pierre'nin müdahalesi sonucunda iki cemaat arasındaki sorunları ortadan kaldıracak yeni bir yol bulundu. Buna göre bağımsız bir Katolik Ermeni cemaati oluşturulacaktı. Ancak 1715'te her şey yeniden değişti. Ermeni patrikliğine getirilen Hovahannes Kolot, Osmanlı hükümetinden aldığı yetkilere dayanarak Katolikliğe geçen Ermenileri tutuklatmaya, sürgün ettirmeye ve zorla eski mezheplerine döndürmeye teşebbüs

⁶⁷ "Kutsallık, kurucusunun kutsal olmasını ve Tanrı tarafından temizlenmesini karşılamaktır. Kilise'nin en önemli özelliği bu kutsallıkta görülmektedir. Bu özelliklere sahip olan Kilise de, "Ortodoks" (doğru yolda, gerçek inanç üzerinde) kabul edilmekte olmasını Ermenilerin Ortodoks olarak nitelendirilmesinin esas nedenleri arasında görmektedir (Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması Ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, Ankara 1997, s. 128-129).

⁶⁸ Frazee, *a.g.e.*, s. 221.

⁶⁹ Frazee, *a.g.e.*, s. 222.

etti. Buna rağmen Ermeniler arasında Katoliklik yayıldı ve Osmanlı ülkesindeki nüfusları 1720'lerde 20 bin seviyelerine ulaştı.⁷⁰

Bütün bu tedbirlere ve zorlamalara rağmen Katolikliğe geçen Ermenilerin ne olacağı ve bu sorunun nasıl çözüleceği konusu uzun bir süre daha gündemi meşgul etti. Nihayet devreye "Propaganda Fide/İnanç Yayma Topluluğu" girdi ve Halep'te bulunan Cizvitlerin alacağı kararlara bütün Katolik camiasının uyacağını ilan etti. Ancak misyonerler 1723'te yapılan bu açıklamaya rağmen aralarında bir uzlaşma sağlayamadılar. 1727'de Katolik liderler bütün bu anlaşmazlıkları konuşmak üzere ikinci kez bir araya geldilerse de yine hiçbir sonuç alınmadı. Bunun üzerine Katolik Ermeniler, müstakil Ermeni Katolik Kilisesi olarak tanınmak için Roma'ya müracaat ettiler. Bu başvuru, Papa XIII. Benedictus'un danışmanları tarafından reddedilince, İnanç Yayma Topluluğu Katolik Ermenilere verdiği desteği kesmek zorunda kaldı (5 Temmuz 1729)⁷¹.

Ermeni Patriği Hovahannes Efendi, Osmanlı otoritelerinden izin alarak Katolikler aleyhine 1741 yılına kadar devam eden yeni bir kovuşturma başlattı. Bu kovuşturma, Halep Katolik Ermenileri'nin kendi dini hiyerarşilerini oluşturmak için attıkları adımlarla son buldu. 1721'de Halep Katolik Ermeni Başpiskoposlarının Apraham Ardzivyan'ı Suriye'deki Katolik Ermenilerin Katagikos'u seçmeleri Ermeni Patrikliğinin kurulmasına giden yolu açmış oldu. Ancak Hovahannes'in bu seçimi tanımaması, Apraham ile Katolik Ermeni liderler arasında 1742 yılına kadar süren çatışma sürecini başlattı. 1742 yılında Papa XIV. Benedictus meseleye el attı ve 26 Kasım 1742'de Apraham'ı Katolik Ermenilerin Patriği olarak kutsadı. Bununla beraber Katolik Ermeni Patriği Apraham Suriye'de değil, Kreim Dağı'ndaki mağarada oturmak zorunda kaldı. Apraham 1 Ekim 1749'da ölmeden önce yerine Halepli Hagop Hovsepyan'ı patrik naibi olarak tavsiye etmişti. 1752'de Hagop'un ölümü üzerine Mikhail Gasparyan, Mikhail III. Bedros adıyla patrik seçildi. Roma tarafından da tanınan Mikhail Bedros, İstanbul Ermeni Patriği ile yetki alanlarının genişletilmesine yönelik 1759 yılına kadar süren bir dizi tartışma yaşadı.⁷²

7. Antakya Ortodoks Kilisesi'nin İkiye Bölünmesi

XVIII. yüzyılın ilk yarısı, Katolik Ermenilerin ayrı bir millet olma ve Gregoryen Ermeni Patrikliğinden bağımsız yeni bir patriklik kurma mücadeleleriyle geçti.

⁷⁰ Frazee, *a.g.e.*, s. 221-225.

⁷¹ Frazee, *a.g.e.*, s. 226-229.

⁷² Frazee, *a.g.e.*, s. 226-229.

Ortodokslardan devşirilen Katoliklerin (Melkitlerin) Roma Katolik Kilisesi (Papalık) tarafından tanınma sürecinin başladığı bu dönemde Antakya Rum Ortodoks Kilisesi de bölünmenin eşiğine geldi. Bu bölünmede Roma Katolik Kilisesi'nin (Papalık) 1701'de Euthymios Saifi'yi ortodoksluktan devşirilen Rum kökenli Melkit Katoliklerinin başı olarak tanınmasının büyük etkisi oldu ve kilise resmen ikiye bölündü.⁷³ Bunun üzerine Antakya Ortodoks Patriği Kyrillos Val-Za'im, Katolikliklere karşı yeni bir güç birliği oluşturabilmek için Marunilerle, Suriye'deki Latin misyonerlerle ve Fransız konsoloslarıyla iyi ilişkiler kurma yolları aramaya başladı. Bu teşebbüsü Katolikliğe geçmesi için Roma tarafından büyük baskı görmesine sebep oldu. 9 Ocak 1716'da Roma'nın teklifini kabul etmek zorunda kaldı.⁷⁴ Bunun üzerine Ortodoks cemaat onun yerine Piskopos III. Athanasios Dabbas'ı patrik adayı gösterdi. Bu problemi kendi aralarında çözmek isteyen Kyrillos ve Athanasios anlaştilar. Buna göre III. Athanasios Dabbas, Kyrillos'un 1720'deki istifasına kadar cemaat işlerinden uzak duracaktı.⁷⁵

Melkitler, 1720'de patrik olan Athanasios Dabbas döneminde çok zor günler geçirdiler. Patrik Dabbas, 1722'de İstanbul'a giderek, kendisi gibi büyük bir Katolik düşmanı olan Fener Rum Ortodoks Patriği Jeremias ile anlaştu ve 1701'de Papa tarafından Melkitlerin başına getirilen Euthymios Saifi'nin aforoz edilmesinin yanısıra Katolikliğe geçişlerin yasaklanmasını da sağladı.⁷⁶ Akabinde İstanbul'a Antakya, Şam, Halep ve Sayda'da Frenk rahiplerin Rum rahiplerini ele geçirdiklerini bildiren bir mektup gönderdi. Mektupta Frenk rahiplerin Rum cemaati Katolik olmaya teşvik ettiklerini, bu rahiplerden biri olan Aidos'un, Sayda'da reayayı tahrik edip bozgunculuk yaptığını, ancak çıkan kargaşada hayatını kaybettiğini bildirerek, devletin tedbir almasını istedi.⁷⁷

Melkitler üzerindeki bu baskı iki yıl sürdü. Antakya Rum Ortodoks Patriği III. Athanasios'un ölümü üzerine yerine yetiştirmesi Kıbrıslı Silvester patrik oldu. O da bir Katolik düşmanıydı. Onun seçilmesi karşısında telaşa düşen Batı Kilisesi mensupları, Melkitlerin adayı olarak bir önceki patrik Euthymios Saifi'nin yeğeni

⁷³ Kendi patriklerinin olmadığı bir sırada, Roma tarafından 1701 yılında bütün Melkit Katoliklerin piskoposu olarak kabul edilmesinde, Tyre ve Sidon Başpiskoposu olması önemli bir rol oynadı. (Bkz. G. A. Maloney, "Patriarchate Of Antioch", *New Catholic Encyclopedia*, I, America 2003, s. 525; Frazee, *a.g.e.*, s. 244-245).

⁷⁴ Frazee, *a.g.e.*, s. 245-246.

⁷⁵ Çolak, *a.g.e.*, s. 94-95; Frazee, *a.g.e.*, s. 246.

⁷⁶ Frazee, *a.g.e.*, s. 246. Euthymios Saifi'nin patrikliği hakkında bkz. Raheb, a.g.m., s. 7-9.

⁷⁷ BOA, C.ADL, nr. 40/2384.

Serafim Tanas'ı aday gösterdiler.⁷⁸ Antakya Rum Ortodoks Patriği Silvester, Serafim Tanas'ın patrikliği kesinleşmeden harekete geçti. 1722 yılı sonlarına doğru İstanbul Fener Rum Patrikliğine bir mektup yazarak Kahire Ortodoks cemaatine mensup Eftemiyos, Papa Gavril ve Serafim Tanas adlı rahiplerin Katolik olduklarını, Akkâ kasabasına giderek buradaki Rumları tehdit ettiklerini, ahaliyi sindirme yoluyla mezhep değiştirmeye zorladıklarını bildirdi. İstanbul Fener Rum Patriği'nin şikâyeti üzerine harekete geçen Osmanlı hükûmeti, Kudüs kadısına, Akkâ müftüsüne ve dizdarına konuyu araştırma emrini verdi.⁷⁹ Bunun üzerine Rahip Eftemiyos ve arkadaşları kalebent mahkûmiyetiyle Kıbrıs'a sürgün edildiler. Bir süre sonra Kıbrıs'tan kaçarak Antakya'ya dönmeyi başaran Eftemiyos gayrimüslim ahaliyi yeniden Katolikliği kabule zorladı. Onun ve diğer misyonerlerin çabalarıyla Şam, Kudüs, Sayda ve Akkâ'da bulunan Ortodoks cemaat yavaş yavaş Katolikliği benimsemeye başladı. Bölgede bulunan Ortodoks patrikler bu defa da, Eftemiyos ve arkadaşlarının yakalamıp kalebent olarak Adana'ya gönderilmelerini istediler.⁸⁰

Roma'da *Ruhbanlık Yüksek Okulu*'nda (Congregation Propaganda) öğrenim görmüş olan Serafim Tanas, bu olaydan iki yıl sonra (1724) Katolik yanlıları tarafından Antakya patrikliğine getirildi.⁸¹ Patrik olur olmaz Roma'ya boyun eğerek Katolik olduğunu açıkladı. Biat merasiminde VI. Kyrillos (Qurillos) Tanas (1724-1759) unvanını aldı.⁸² Böylece Antakya'da “Melkit Patrikliği Dönemi” başlamış oldu.⁸³

⁷⁸ Frazee, *a.g.e.*, s. 246; Suzane Mary Aboueid, *Archbishop Elias Zoghby and His Efforts At Orthodox-Catholic Reconciliation Within The Patriarchate of Antioch: An Exposition in the Light of Contemporary Ecumenical Thought*, (Master of Arts, Theology Eastern Christian Studies, Saint Paul University), Ottawa, Canada 2006, s. 28-29.

⁷⁹ BOA, *Cevdet Adliye (C.ADL)*, nr. 35/2074/2.

⁸⁰ BOA, *C.ADL*, nr. 35/2074/2

⁸¹ Canan Seyfeli, Serafim Tanas'ın Lübnan Melkit'i olduğunu, piskopos iken patrikliğe meydana gelen boşluktan faydalanarak Katolikler tarafından seçildiğini, Papa'nın onayını alarak patrik olarak atandığını, Fenerli ruhbanların bu seçime muhalif olduklarını, onun yerine Kıbrıslı Silvester'i seçtiklerini ve bu tarihten sonra iki başlı da olsa Antakya kilisesinde Rum Melkit Katolik hiyerarşisinin oluştuğunu belirtir (Bkz. Canan Seyfeli, “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Rum Melkit Katolik Patrikliği (1847-1918)”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 11, Ankara 2011, s. 17).

⁸² Patrikliğe aday olan metropolitler patrik seçilip kutsandıktan sonra piskopos oldukları bölgelere göre Rumca unvanlar aldılar: Antakya piskoposları “Ignatıyos Urfa piskoposları “Severiyos”, Diyarbakır piskoposları “Timoteos”, Mardin piskoposları “Atanasıyos ve Filüksinos”, Musul piskoposları “Baselıyos”, Kudüs piskoposları “Grıgoryos”, Halep piskoposları “Dıyonosıyos”. Kullanılan diğer unvanlar da şunlardı; Julıos, Kurıllos, Nikolaus, Malatıos, Silvanos, Dioskoros, Ostatheos, Theofilos, Justınos, Klemıs, Tıtos, İvnenıs Yulıos, Kurıllos idi. (Bkz. Gökhan Sarı, *Geçmişten Günümüze Süryaniler ve Süryanilerin Türkiye'ye Etkileri: İdil Örneği*, (Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE), Ankara 2011, s. 156).

⁸³ Patrik III. Athanasıyos'un bir Katolik olarak 1724'te ölümü üzerine Antakya Katolikleri tarafından

VI. Kyrillos Tanas'ın Vatikan'a boyun eğmesi ve Katolikliğe geçmesi üzerine Ortodokslar da Atoslu Rum Rahip Silvester'i Ortodoksların Patriği olarak Şam'a davet ettiler. Bu durum VI. Kyrillos'un telaşına ve Şam'ı terk ederek Lübnan'a kaçmasına sebep oldu.⁸⁴ Sahtekâr olduğu anlaşılmasına rağmen Kyrillos Tanas, yeni bir ferman ile ortaya çıktı ve Antakya Patriği olduğunu iddia etti. Ancak Kyrillos Tanas'ın kiliseye ait vakıf mallarını, evleri, kandilleri ve karavanları para karşılığı satmış olduğu tespit edildi.⁸⁵ Bunun üzerine Antakya Ortodoks Patriği Silvester, Kyrillos Tanas ve ortaklarının ele geçirilmesini ve kilise mallarının geri alınmasını istedi.⁸⁶ Ardından da bütün Melkitlerin itaatini istedi. Roma taraftarları aforoz edildi ve haklarında takibat başlatıldı.

8. Antakya Ortodoks Kilisesi'nde Kargaşa ve Dağılma Dönemi

VI. Kyrillos Tanas hakkında Antakya Ortodoks Patriği Silvester tarafından sürdürülen takibat bir süre sonra tepki çekmeye başladı. Bu sebeple Roma'nın sağladığı maddi desteğin tamamen kaybedileceğinin anlaşılması üzerine Melkit ileri gelenleri, Silvester'in uygulamalarını reddederek, Lübnan'da bulunan VI. Kyrillos'a biat ettiler. VI. Kyrillos'un hedefi Roma'nın kendisini tanımamasını sağlamaktı. Bu sebeple Kapusenlerle ilişki kurdu ve onların desteğini aldı. Bu durum karşısında 15 Mart-5 Haziran 1729'da özel bir komisyon kuran Papa XIV. Benedictus, VI. Kyrillos'un patrikliğinin tanınması için baskılarını artırdı. Komisyonun çalışmalarıyla Kyrillos'un Antakya Patrikliği 13 Ağustos 1729'da onaylandı. Ancak oruç meselesi üzerinde Roma'nın aksine kurallar koyması, Kyrillos'a verilen desteğin kesilmesine sebep oldu. Hatta Papa XIV. Benedictus, Patrik Kyrillos'a 24 Aralık 1743'te bir nota vererek kilisenin genel kaidelerinde değişiklik yapma yetkisinin sadece Papa'ya mahsus olduğunu bildirdi. 1751'de Kyrillos, Melkit Konseyi'ni toplayarak 13 yeni kanun çıkardı. Roma ile irtibat kurulmadan alınan bu karar İnanç Yayma Topluluğu'nun tepkisine ve Latin misyonerlerin muhalefetine sebep oldu. Sonunda Kyrillos'un Lübnan'da bulunan yeğenlerinden biri olan İgnatius Jawhar, V. Theodosios unvanıyla Melkitlerin yeni patriği seçildi. Böylece Şam'da iki başlı bir yönetim başlamış oldu. Bir tarafta Antakya Ortodokslarının başında bulunan Atoslu Rahip Silvester, diğer tarafta

patrikliğe getirildi. Kyrillos Tanas aynı zamanda Cyril Serafim'in yeğeniydi (Maloney, *a.g.mad.*, s. 525; Frazee, *a.g.e.*, s. 246-247; Fortescue, *a.g.m.*, s. 7; Sari, *a.g.t.*, s. 97).

⁸⁴ Fortescue, *a.g.m.*, s.7.

⁸⁵ *BOA, C.ADL*, nr. 40/2384.

⁸⁶ *BOA, C.ADL.*, 35/2974.

VI. Kyrillos Tanas'ın yeğeni V. Theodosios Jawhar. Yukarıda belirtildiği gibi politikalarından duyulan rahatsızlık sebebiyle Silvester'in yerine de Hieropolisli Maximus Hâkim patrik seçildi. Bu değişiklikler 28 Kasım 1762'ye kadar süren ve Maximus Hakim'in ölümüyle sona eren bir çatışma devresini başlatmış oldu. Ancak 11 Eylül 1765'te Papa XIV. Benedictus araya girdi ve İgnatius Jawhar aforoz edildi. Maximus Hâkim'e bağlı olan Melkitler de Şam Piskoposu Athanasios Dahan'ı patrik olarak seçtiler. Dahan da, Roma'ya tabi oldu. Ardından İgnatius Jawhar'ın Roma'ya tekrar biat etmesiyle Melkitler arasındaki problemler sona erdi.⁸⁷ Böylece bu yüzyılın sonlarına doğru Katolik Melkit kilisesi kendi içinde huzura kavuştu. Patrik IV. Athanasios Dahan'ın ölümü üzerine daha önce V. Theodosios unvanını alan İgnatius Jawhar patrik oldu (1788). İgnatius Jawhar, cemaatini Şam'dan yönetti. 1801'de ölümü üzerine yerine Germanos Adam geçti. Germanos Adam, Romanın Katolikliğin tek hâkimi olmadığını, tam tersine Katoliklik üzerinde sadece onursal yetki sahibi olduğunu, buna karşılık gerçek yetkinin kurulacak bir konsülde olması gerektiğini ilan etti. Onun bu görüşleri Temmuz 1806'da Karkafeh'te toplanan Melkit meclisinde kabul edilerek imza altına alındı. Ancak sonradan çıkan bazı itirazlar karşısında Germanos Adam geri adım attı ve kendi hazırladığı kanunların bir kısmını değiştirerek Roma ile uzlaşmayı tercih etti.⁸⁸

Bu uzlaşma sayesinde Ortodoks Rumların büyük bir kısmı Katolikliği benimsedi. Katolikliği benimseyenlerin sayısında gözle görülür bir artış olması İstanbul, Antakya, Şam ve Kudüs Ortodoks Rum patriklerini harekete geçirdi. Patrikler ortak bir bildiri hazırlayarak Osmanlı Devleti'nden Ortodoksların mezhep değiştirmeye zorlanmalarının engellenmesini istediler.⁸⁹ Buna rağmen Katolikliğe meyletmış Ortodoks rahiplerin çabalarıyla Antakya Rum cemaati arasında mezhep değiştirme olayları devam etti. Bunun üzerine Antakya Ortodoks Rum Patriği, Osmanlı Devleti'ne başvurarak misyoner faaliyetlerine karşı gerekli tedbirlerin alınmasını ve misyonerlerin sınır dışı edilmelerini istedi. Devlet, söz konusu çağrıya uyarak bu kişilerin tutuklanmasına ve kalebent olarak Kıbrıs'ın Magosa kalesine gönderilmelerine karar verdi.⁹⁰

⁸⁷ Frazee, *a.g.e.*, s. 247-251.

⁸⁸ Frazee, *a.g.e.*, s. 252-253; Fortescue, *a.g.m.*, s. 7-8.

⁸⁹ *BOA, C.ADL*, nr. 40/2384.

⁹⁰ *BOA, C.ADL*, nr. 35/2974.

9. Antakya Kilisesi'nde Dağılmayı Engellemeye Yönelik Çalışmalar

Osmanlı tebaasının din ve mezhep değiştirmesine yönelik faaliyetler XIX. yüzyılın başlarından itibaren artarak devam etti. Küçük menfaatler karşılığında pek çok kişi misyonerlerin etkisi altında kaldı. Katolikliğe geçişleri artıran bu ilgi Ortodoksluğun Osmanlı topraklarında yavaş yavaş erimeye başlamasına sebep oldu. Bu durum karşısında telaşa düşen İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrik'i ve metropolitler meselenin önünü almaya çalıştılar. Buna rağmen Şam ve Halep çevresinde Rum reayanın mezhep değiştirmesi için büyük çaba sarf edilmekte ve Katolikliğe geçişler kolaylaştırılmaktaydı. Patrikler cemaatlerinin bu şekilde erimesine dur diyebilmek için meseleyi yeniden İstanbul'a taşıdılar.⁹¹ Şikayetler üzerine Osmanlı Devleti, misyoner faaliyetleri sıkı takibe aldı. Ancak geçmişte yapılan anlaşmalara konu olan imtiyazlar nedeniyle bu faaliyetlere doğrudan müdahale edilemediği için vatandaşlarını müdahalelere karşı uyanık olmaya davet etmekten ve kanunlara riayet etmelerini istemekten öteye gidilemedi. Kanunsuzlukta ısrar edenlere ise hafif cezalar verilerek meselelerin geçiştirilmesi yolu seçildi.⁹² Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu bu acizyet misyonerlerin görevlerini en iyi şekilde yerine getirmesine büyük kolaylıklar sağladığı gibi akla hayale gelmeyecek yöntemler denemelerinin de yolunu açtı. Osmanlı Devleti'nin denetimleri ve verilen cezalar mühtedi papazların veya papaz olduğunu iddia edenlerin rahat hareket etmelerini engelleyince, Ortodoks rahiplerin kılığına giren Katolik papazlar, Rum kiliselerini zapt etmeye ve Rum din adamlarına hakaret etmeye başladılar.⁹³

Meseleye müdahil olmak zorunda kalan Osmanlı hükûmeti, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya ve Mısır kadısına konuyla ilgilenmeleri için emirler gönderdi. Bu emirlerden birinde Hıristiyan dünyasının Katolik ve Ortodoks olarak iki büyük mezhebe bölündüğüne işaret edilerek bu mezheplerin birbirleri üzerinde üstünlük kurmaları yerine buldukları şekilde muhafaza edilmeleri istenilmekteydi. Buna rağmen Katolik mezhebine geçenler olursa, din adamları gibi bunların da nizamnamelere uygun kıyafetler giymeleri ve murahasaların patriklik iddiasında bulunmamaları emredilmekteydi.⁹⁴

⁹¹ BOA, C.ADL, nr. 59/3570.

⁹² BOA, C.ADL, nr. 59/3570.

⁹³ BOA, Cevdet Dâhiliye (C.DH.), nr. 127/6330.

⁹⁴ BOA, Cevdet Dâhiliye (C.DH.), nr. 127/6330. Katolik rahiplerin kılık ve kıyafetleriyle ilgili problemler

Osmanlı hükûmeti, Ortodoks ve Katolik tebaa arasında meydana gelmesi muhtemel huzursuzluğu önlemek için aralarında bir anlaşmaya varmalarını tavsiye etmekteydi. Bu tavsiye üzerine Ermeni Patriği, Ermenilerin ikna edilebilmesi için Katolikliğe geçenler ve Ortodoksluğa dönenlere bir şey denilmemesini, konunun iki millet arasında ve zaman içerisinde yoluna gireceğini, ancak bu milletin iki ayrı patrikliğe bölünmesinin mezhep kanunlarına zarar vereceğinden Ermenilerin Katolikliğe geçişine izin verilmemesini istemiştir.⁹⁵

Osmanlı hükûmeti de, bir taraftan yabancı güçlerin Osmanlı milletleri üzerindeki hegemonik girişimlerini engellemeye diğer taraftan mezhepler arası geçişleri kontrol altına almaya çalıştı. Ancak Ermenilerin ardından, Rumların da Katolikliğe geçmeye başlamaları üzerine, mezhepler arası geçişler Mart 1835'te yasaklandı.⁹⁶ Katolik murahhaslara da, ziyaret ettikleri bölgelerdeki farklı mezhep üyelerini rencide edecek hal ve davranışlardan kaçınmaları emredildi.⁹⁷ Katolik rahiplerin, Ortodoks Rum cemaati tehdit ve tahrik etmeleri üzerine 10 Aralık 1836'da bu kanuna bazı ilaveler yapılarak, cemaat liderlerine kendi kılık ve kıyafetlerine sahip olma hakkı tanındı. Buna karşılık tarafların birbirlerine müdahale ederek mezhep değiştirmeye zorlanmaları yasaklandı. Bu kanunun asıl amacı çıkabilecek her türlü ihtilafın anlaşma yoluyla çözüme kavuşturulmasıydı.⁹⁸ Katoliklerin Ortodoks cemaate yönelik faaliyetlerinden Osmanlı hükûmeti de rahatsızdı. Mısır valisine (Mehmed Ali Paşa) ve kadılarına emirler gönderilerek

7 Mayıs ve 3 Ağustos 1837'de yayınlanan emirler ve nihayet 8 Aralık 1839'da ilan edilen nizamname ile düzenlenmiştir. Bu konuda alınan kararları kısaca özetlemek gerekirse; Kudüs, Yafa ve Akkâ kazalarından gelen haberlerden bu konuda bazı ihmallerin olduğu anlaşılınca 7 Mayıs ve 3 Ağustos 1837'de yayınlanan emirde murahhasaların ve papazların kendi ahlaki kurallarına uygun bir yaşam sürdürerek diğer mezheplerdekileri rahatsız etmeyecek kıyafetler giymeye dikkat etmeleri istendi. Ayrıca Katolik papazların Rum papazlardan daha temiz ve kusursuz kıyafetler giymeleri ve Ortodokslara ait ibadet yerlerine müdahaleleri yasaklandı. Buna rağmen ruhbanların kıyafetleri ile ilgili şikâyetlerin önu alınmadı. Emir yenilenecek yönetmeliklere uygun hareket etmeyen ruhbanlar sert bir dille uyarıldı. Bu kısıtlamalar 31 Ekim 1837'de ecnebileri de kapsayacak şekilde düzenlendi (*BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH.)*, nr. 127/6330). Osmanlı Devleti, bu emirle kılık kıyafet nizamını, önceki emirlerden daha detaylı bir şekilde ortaya koydu. Buna göre Katolik piskopos ve papazların kıyafetleri, İstanbul'da bulunan Katolik papazlarınki gibi siyah ve dört köşe liva sukûfeli olacaktı. Kıyafetlerin temizliği hususu yeniden vurgulandı ve Katolik ruhbanların Rum Ortodoks ruhbanlardan daha tütüz olmaları emredildi. Akabinde, 8 Aralık 1839'da yayımlanan yeni bir nizamname ile Katoliklere ait kilise ve manastırların devletin garantörlüğünde olduğuna dikkat çekildi ve daha önce belirlenen giyim ve kuşam şekli nizamnameye dâhil edildi. Böylece ruhbanların giyim tarzı meselesi de kesin bir karara bağlandı (*BOA, C.ADL*, nr. 83/5029).

⁹⁵ *BOA, C.DH.*, nr. 127/6330.

⁹⁶ D. Kılıç, a.g.m., s. 734.

⁹⁷ *BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH.)*, nr. 127/6330.

⁹⁸ *BOA, C.DH.*, nr. 127/6330.

Mısır, Şam, Antakya, Trablusşam ve Sayda'ya bağlı yerlerde misyonerlerin Ortodoks Rumlara yönelik faaliyetlerinin önlenmesi istendi.⁹⁹

10. Melkit Patrikliğinin Kuruluş Sürecinde Katolik-Ortodoks Rekabeti

Osmanlı hükûmeti, patriklerin talebiyle mezhep değiştirme faaliyetlerine müdahale etmeye başladığı tarihlerde, Vatikan da görmezlikten geldiği Ortodoksları, Katolikliğe devşirme politikasında değişikliğe giderek, çeşitli vaatler ve yardımlar göndermek suretiyle Ortodoks din adamlarını kendi politikalarına yakınlaştırmayı ve böylece cemaat içerisinde sempati kazanmayı amaçladı. 1720'li yıllara kadar sürdürülen bu politika, nihayet beklenen neticeyi verdi ve Ortodoks cemaat ikiye bölündü.¹⁰⁰ Önce Ermeni daha sonra Rum ve Arap cemaatin önemli bir kısmı Katolikliğe geçti. Bu süreç Antakya Ortodoks Rum Patriğini Roma ile ilişki kurmak zorunda bıraktı.¹⁰¹ Bu da Antakya kilisesini Roma'ya biat edenler ve etmeyenler olarak ikiye ayırdı. Bu bölünmenin müsebbibi kabul edilen Fransiskanlar, 1757'ye kadar tüccar kisvesi altında faaliyet gösterdikleri Antakya ve Kudüs'ten çıkarıldılar.¹⁰² Fransiskanların deşifre olmasında Vatikan'ın rol oynadığı yadsınamaz. Vatikan'ın amacı misyoner grupları bertaraf ederek Rum, Süryani ve Ermeni patrikler üzerinde doğrudan otorite kurmaktı.¹⁰³

Vatikan bu sayede Şam, Halep, Hama, Humus, Antakya, Kudüs ve Hayfa gibi Doğu Akdeniz kentlerinde Katoliklik ile Ortodoksluk arasında rekabete dayalı bir denge kurmaya muvaffak oldu. Vatikan'ın bu başarısı, 1814-1815'li yıllarda Antakya kilisesine yeni bir patriğin tayinini sağladığı gibi kısa bir süre sonra Antakya/diğer adıyla Melkit Patrikliğinin kurulmasına da zemin hazırladı.¹⁰⁴ Kaynaklar her ne kadar Melkitlerin Osmanlı Devleti tarafından 1830'lu yıllarda bir millet olarak tanındığını ifade ediyor olsa da bunun patriklik seviyesinde resmi bir tanınma olmadığı, aksine sadece cemaat arasından birinin patrik adayı olarak kabulünden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

⁹⁹ BOA, C.DH., nr. 127/6330.

¹⁰⁰ Kenneth Cragg, *The Arab Christian, A History in the Middle East*, Westminster/John Knox Press 1991, s. 116-117.

¹⁰¹ Keleher, a.g.m., s. 291.

¹⁰² Ahmet Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği", *Milel ve Nihal-İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, İstanbul 2013, s. 47.

¹⁰³ Çolak, a.g.e., s. 123 vd.

¹⁰⁴ İbrahim Özcoşar, "Bir Osmanlı Şehrinde Frenkleşenler: Diyarbekir Katolikleri", *Mukaddime*, Sayı: 7/1, Mart 2016, s. 118.

¹⁰⁵ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20 Yüzyıllar)", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, Mayıs-Ağustos 2009, s.116.

Ortodokslar ile Katolikler arasındaki bu rekabeti kendi politik arzuları için kullanan devletler de olmuştur. Uzun zamandır Akdeniz'e çıkmak için fırsat kollayan Rusya, bu rekabeti kendi politik/siyasi amaçları için kullanmıştır. Dini koruyuculuk kisvesi altında Ortadoğu'ya sızmaya çalışan Rusya, aynı tarihlerde ortaya çıkan 1821 Mora hadisesini de bu planın bir parçası haline getirmiştir. Rus ajanların kışkırtmalarıyla Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya özendirilen Moralı Ortodokslar, İstanbul Fener Rum Patrikliği'nin de teşvikiyle Rus yanlısı politikalar izlemeye başlamışlardı. Rusların bölgeye girme isteğinden rahatsız olan diğer devletler de Ortodoks cemaat üzerindeki baskılarını arturdular. Bu durum İstanbul Fener Rum Patriği gibi Antakya Ortodoks Rum Patriği'ni de yabancı güçlerin desteğini aramaya zorladı. Bununla beraber Antakya Ortodoks Rum Patriği, İstanbul patriğinden farklı olarak kendi nüfuz bölgesinde her geçen gün biraz daha artan misyoner faaliyetler karşısında, Ortodoksluğu koruyabilecek tek devletin Osmanlı İmparatorluğu olduğunun farkındaydı. Bu sebeple bir rapor hazırlayarak, bölgesindeki misyoner faaliyetler hakkında Osmanlı Devleti'ni bilgilendirerek tedbir alınmasını talep etti.¹⁰⁶

Antakya Ortodoks Rum Patriği'nin Osmanlı Devleti'nin koruyuculuğunu talep ettiği bu dönemde, Ermeniler büyük kitleler halinde Katolikliğe geçtiler.¹⁰⁷ Ermenilerin mezhep değişikliği girişimini bölge barışı açısından bir tehdit olarak gören Osmanlı Devleti, Antakya Ortodoks Rum Patriği'nin hazırladığı raporu dikkate alarak misyonerler gibi Katolik Ermenileri de sürgün etmeye karar verdi.¹⁰⁸ Bir taraftan Avrupa devletlerinin baskıları ve diğer taraftan Katolik Ermenilerin Osmanlı Rus Savaşı (1828-1829) sırasında Ruslara karşı devletin yanında yer alarak savaşmaları, affedilmelerini ve bir millet olarak tanınmalarını sağladı.¹⁰⁹ Bu tanınma sürecinin Yunan Devleti'nin kurulduğu (1821-1830) döneme rastlaması Ortodoks camianın ihaneti karşısında, Osmanlı Devleti nezdinde Katolikleri daha öncelikli bir konuma yükseltti.¹¹⁰

¹⁰⁶ Ramazan Işık, "1820-1950 Yılları Arasında Suriye Ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15/2, Elazığ 2010, s. 170-vd.

¹⁰⁷ Mor Ignatius Zakka I Iwas, *The Syrian Orthodox Church of Antioch At a Glance*, (Çevr. Emmanuel H. Bismarji), Şam 2008, s. 47.

¹⁰⁸ Ahmet Türkan, "Osmanlı ile Papalık Arasındaki İlk Dostane İlişkiler ve Bunun Doğu Kiliseleri Açısından Önemi", *History Studies*, Cilt: 6, Sayı: 6, Ankara 2014, s. 196.

¹⁰⁹ Satış, "Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeni Cemaatine Dair Âli Paşa...", s. 254-255; Ebubekir Ceylan, "The Millet System in the Ottoman Empire", *New Millennium Perspectives in the Humanities*, (Edit. Judi Upton-Ward), Utah/USA, 2002, s. 256.

¹¹⁰ D. Kılıç, a.g.m., s. 733. Yunan devletinin tanınması Osmanlı Devleti'nin üzerinde uyguladığı psikolojik baskı, "millet-i sadıka" denilen Ortodoksların gözden düşmesine ve Katoliklerin yeni "millet-i

Bu da Katolik Ermeni Patrikliğinin 1830'da kurulması için gerekli zemini hazırladı. Kendilerinin yalnızlığa itildiğini düşünen Ortodoks Rumlar da kitleler halinde Katolikliğe geçmeye başladı.¹¹¹ Bunda Osmanlı Devleti'nin almış olduğu bu aceleci kararın yanı sıra Rum Ortodoks liderlerin cemaate karşı sert tutumu da etkili olmuştur.¹¹² Mezhepler arasındaki geçişlere genel olarak sıcak bakmamış olsa da zamanın şartlarını yeniden değerlendiren Osmanlı Devleti, meseleye daha olumlu yaklaşmaya başladı. Sultan Abdülmecid, 16 Temmuz 1844'te yayınladığı bir ferman ile Ermenilerin Katolikliğe geçişine izin verirken karşılıklı mezhep değişimlerini de 1835 yılı milad kabul edilerek sınırlandırdı.¹¹³ Bu fermanın akabinde bir de nizamname hazırlatarak, Katolikliğe geçen Ermenilerin, Süryanilerin, Keldânilerin, Marunilerin ve Melkitlerin kendi patrikliklerini kurmalarına izin verildi.¹¹⁴ Bu tarihlerde henüz bir patrikliğe sahip olmayan Melkitler ise Osmanlı Katolik Ermeni Patrikliğine tabi kılındılar.¹¹⁵

Katolıklere karşı duyulan bu sempati, daha önce gizli olarak faaliyet gösteren Cizvitlerin, Kapusenlerin ve Fransiskenlerin faaliyetlerini açıktan yürütmelerine müsaade edildi. Bunu bir fırsata dönüştüren Cizvitler, Osmanlı tebaası Ortodokslar arasında bir taraftan dinî aykırılıkları kışkırtmaya diğer taraftan da ırkî farklılıkları körüklemeye başladılar.¹¹⁶ Rus din adamları ve Anglikan piskoposları da bu serbestiden yararlanarak Kudüs'te yoğun bir propaganda süreci başlattılar. Bundan rahatsızlık duyan Sultan Abdülmecid, Beylikçi Mehmed Şekib Efendi¹¹⁷'yi 1847'de Vatikan'a göndererek Papa'nın Kudüs'te daha etkin rol

sadık" olarak kabul edilmelerine sebep oldu. Bu yeni durumdan en fazla Katolik Ermeniler etkilendi ve bu sayede hem bir nizamnameye hem de İstanbul'da kendilerini temsil edecek Katolik bir murahhasaya sahip oldular. (Bkz. Ercan Yücel, *Osmanlı Döneminde Balkanlarda Kiliseler Ve Mektepler Meselesi (1909-1911)*, (Basılmamış Y. Lisans Tezi, MKÜ, SBE), Hatay 2014, s. 15; Paolo Maggolini, "Bringing Together Eastern Catholics Under A Common Civil Head-The Agreements Between The Syriac And Chaldean Patriarchs And The Civil Head Of The Armenian Catholic Church in Constantinople (1833-1871)", *Journal of Eastern Christian Studies*, Vol: 64(3-4), Paris 2012/1, s. 265-267)

¹¹¹ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 1, Sayı: 2, İstanbul 2002, s. 249.

¹¹² Kara, a.g.m., s. 309.

¹¹³ BOA, A.DVN, nr. 6/3.

¹¹⁴ İbrahim Özcoşar, "Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği", *Mukaddime*, Cilt: 5, Sayı: 2, Mardin 2014, s. 10.

¹¹⁵ Yücel, a.g.t., s. 15.

¹¹⁶ Fr. Michel Najim – Frazier, T. L. Antioch: A Brief History of The Patriarchate of Antioch, (2011), s. 36, (<http://najim.net/ANTIOCHhistoryencyclopedia.pdf>), Erişim:15.02.2018, 12:50).

¹¹⁷ Mehmet Şekip: Beylikçi, Hariciye Müsteşarı ve Londra Büyükelçiliği yapmıştır (Cahit Bilim, "Tercüme Odası", OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, s. 41.

oynamasını istedi.¹¹⁸ Papa IX. Pie, 1848'de Sayda Piskoposu Innocence Ferrieri'yi İstanbul'a göndererek Padişahın bu jestine karşılık verdi. Kudüs patrikliği ile ilgili müzakerelere katılmakla görevlendirilen Sayda Piskoposu, Doğu Hıristiyan kiliselerinin ruhanî liderlerine sunulmak üzere Papa'ya ait bir genelgeyi de yanında getirmişti. Papa, "In Supremo Petri Apostoli Sede"¹¹⁹ adını taşıyan 8 Ocak 1848 tarihli bu genelgede Kudüs'te bir Latin Patrikliği kurulmasına izin verilmesini istiyordu. Piskopos Innocence bu izni almakta başarılı oldu.¹²⁰

Kudüs Latin Patrikliğinin bu talep üzerine kurulması, Osmanlı vatandaşı Ermeni ve Ortodoks cemaat arasından Katolikliğe geçişleri hızlandırdı. Her iki cemaat arasında başlayan kitlesel mezhep değiştirmeler, Papa'ya bu yeni cemaati doğrudan yönetme teşebbüsünde bulunma cesareti verdi. Bu durum Antakya Rum Ortodoks cemaati içinde yeni ayrışmalara ve bölünmelere sebep oldu. Bu da Osmanlı Devleti'nin Papalıkla ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi.¹²¹ Latin kökenli toplulukların doğrudan Papa'nın idaresine verilmesini düşünen Osmanlı Devleti bu düşünceyi terk ederek, eskiden olduğu gibi Fransa'yı tercih etti. Buna rağmen Papa ile olan ilişkiler kesilmedi. Osmanlı Devleti'nin bu kararından duyulan rahatsızlık, Vatikan tarafından Kudüs'e tayin edilen Patrik Valerga ile gündeme taşıdı. Aynı zamanda Vatikan'ın İstanbul elçiliğini de üstlenen Valerga, ikili ilişkilerin Fransa'nın aracılığı olmadan sürdürülmesi talebini doğrudan Bâb-ı Âli'ye ilettili. Sultan Abdülmecid, Valerga'nın teklifini değerlendirdi ve Katoliklerin siyasi meselelerden uzak tutulması şartıyla, Fransa'yı aradan çıkarmayı ve Latin cemaatinin yönetiminin yeniden Papa'ya verilmesini prensip olarak kabul etti.¹²²

11. Maximos III Mazlum'un Bağımsız Patrik Olarak Tanınması

Osmanlı Devleti'nin Papa'ya iltifatı ve Katolikleri "millet-i sadıka" hak

¹¹⁸ Türkan, "Osmanlı ile Papalık Arasındaki İlk Dostane İlişkiler...", s. 198-200; Taha Toros, "Tanzimat'ın İlanından Sonra Papalıkla İlk İlişkimiz", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 109, İstanbul (Ocak) 1993, s. 26-27; A. Türkan, "Turkey-Vatican Relations From The Ottomans to The Republic", *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol: 5, Issue: 5, Los Angeles (May) 2015, s. 149.

¹¹⁹ "Pie'nin özel elçisi piskopos Innocenzo Ferrieri, Kudüs patrikliği ile ilgili olarak Bab-ı Âli ile yapılan müzakerelere katılmak üzere İstanbul'a gelmişti. Yanında da, "Osmanlı Coğrafyasındaki Ortodoks ve Doğu Hıristiyan kiliselerinin başkanlarına yazılmış 8 Ocak 1848 tarihli "In Supremo Petri Apostoli Sede" adında bir *papalık genelgesi* getirmişti." (Mehmet Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Tartışmalı İlmî Toplantı*, 17-18 Nisan 2004: (Edt. Prof. Dr. Ömer Faruk Harman), İstanbul 2004, s. 114).

¹²⁰ Türkan, "Turkey-Vatican Relations from the ottomans to the Republic", s. 148.

¹²¹ Türkan, "İstanbul'daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri", s. 319.

¹²² Türkan, "Turkey-Vatican Relations from the ottomans to the Republic", s. 150.

ve hukukundan yararlandırmaya başlaması, Vatikan'ı Osmanlı ülkelerindeki Katoliklere yönelik yeni politikalar geliştirmeye sevk etti. Suriye Hıristiyanlarına yönelik Fransız politikalarından rahatsızlık duyan Sultan Abdülmecid, cemaati tarafından 1835'te patrik adayı olarak seçilen ve Katolik Rum cemaatin milletleşme yolunda büyük mesafe kaydetmesini sağlayan Maximos III Mazlum'u, 7 Ocak 1848'de Antakya Melkit Patriği tayin etti¹²³. Bu tayinden bir gün sonra Papa IX. Pie, Doğu kiliselerine bir mektup göndererek değişen Osmanlı politikalarının çatışma ve aykırılıkları sonlandırmak için önemli bir fırsat olduğunu hatırlatarak, kiliseler arasında birlik çağrısı yaptı.¹²⁴ Bu davet her ne kadar bir çeşit dayanışmaya işaret etmekteyse de, aslında Vatikan'ın kiliseler üzerinde nüfuz kurmasına yönelik bir teşebbüsten başka bir şey değildi.

Maximos III Mazlum, patrik tayin edilir edilmez Rum Ortodoks Patriği IV. Antimos'u yanına alarak ortak bir açıklama yaptı ve Papa'nın 8 Ocak çağrısının bir aldatmacadan ibaret olduğunu ileri sürerek, bu daveti reddetti. Bu aslında Papa IX. Pie'nin kendi misyonunu kurmak için çok daha önce Doğu kiliselerine elçiler göndermiş olmasından kaynaklanan rahatsızlığın başka bir şekilde ifadesiydi.¹²⁵

Gayrimüslim cemaat üzerinde kurulmaya çalışılan bu hegemonik nüfuz rağmen Osmanlı Devleti, barış karşıtı politikalarıyla Akdeniz'deki varlığına kasteden ve bölgedeki istikrarı alt üst eden Fransa'ya karşı Vatikan ile işbirliği yapmaya devam etti. Bu politika Fransa'nın yanı sıra Ortodoks camiayı ve özellikle bu camianın hamisi olmaya çalışan Rusları rahatsız etti. Fransa, 1850 Mayıs'ında Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek 1740 Kapitülasyonlarının 33. maddesinde geçen ve Katoliklerin tasarrufundaki yerlerin idaresini ve Kamame Kilisesi'nin onarım haklarını resmen talep etti.¹²⁶ 1724'ten itibaren Suriye

¹²³ Maximos III Mazlum, Ain-Traz'da gerçekleştirilen I. Synod'a 13 Kasım 1835'te yapılan seçimden sonra Melkitlerin başına patrik olarak getirilmişti. Daha sonra İnanç Yayma Cemiyeti'nde aktif olarak görev alan Maximos Mazlum, Osmanlı Sultanı'ndan bütün Melkitlerin tek sivil lideri olarak berat almıştır. Roma tarafından İskenderun ve Antakya Melkit Ruhani lideri olarak da tanınmıştır. (Bkz. L. Malouf, "Synods of Ain- Traz", *New Catholic Encyclopedia*, Cilt: I, Usa 2003, s. 195).

¹²⁴ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin ışığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996, s. 46.

¹²⁵ Paolo Maggiolini, "The Influence of Latin-Melkite Relations in The Land of Transjordan (From the Rebirth of the Latin Patriarchate to the Foundation of the Archdiocese of Petra and Philadelphia (1866-1932)", *Living Stones Yearbook*, 2012/2, s. 277-278. Papanın çağrısı, gönderdiği elçilerin Ortodokslara yönelik davranışlarına duyulan tepkiler sebebiyle reddedilmişti, Mektupla ilgili açıklamalarında patrikler, "papanın gönderdiği misyonerlerle kiliselerin huzurunu bozduğu" nu açıkça ortaya koymak istemişlerdir. (Bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 46).

¹²⁶ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 53-54.

ve Antakya patrikleriyle iyi ilişkiler kuran Rusya da 1744 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndaki bir maddeye dayanarak bölgedeki Ortodoksların hamiliğinin kendilerine verilmiş olduğunu iddia ederek benzer bir politika ile ortaya çıktı¹²⁷. Bu da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, *Kutsal Yerler Meselesi* denilen yeni bir siyasi krizin sebebi oldu.¹²⁸ İngiltere'nin de dâhil olduğu bu kriz, karşılıklı notaların verilmesiyle bir çıkmaza doğru sürüklendi. Osmanlı Devleti'nin bu zor durumundan faydalanan Avrupalı güçler, Rusya'ya karşı tatlı-sert rolünü oynamak suretiyle Hıristiyanlar adına Osmanlı Devleti'nden yeni imtiyazlar elde edebilmek için iki tarafı da kışkırtmaya başladılar. Rus Çarı, Osmanlı sınırlarındaki bütün Ortodoks uyrukların himayesinin Rusya'ya bırakılmasını ve daimi bir ittifak anlaşmasının imzalanmasını istedi. Tebaası üzerindeki egemenlik haklarının ihlali anlamına gelen bu talebi reddeden Osmanlı Devleti, Haziran 1853'te bütün millet şeflerine yeni bir ferman göndererek Ortodoks Kilisesi'ne ve papazlarına daha önce verilen imtiyazları bir defa daha yeniledi. Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudilere yeni bazı hakların verildiğine de işaret eden bu ferman, söz konusu devletlerin beklentilerini karşılayan bir madde içermediği gibi, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan kaynaklanan hiçbir hakkın Ruslar dâhil bir başkasına verilemeyeceğini açık bir dille ifade etti.¹²⁹

18 ve 21 Mayıs 1853'te verilen karşılıklı notalar bir çözüm sağlayamayınca 20 Temmuz 1853'te İngiliz müdahalesi kaçınılmaz oldu. İngiltere, Rus isteklerinin yersiz ve haksız olduğunu ileri sürdü ve meselenin taraflar arasında görüşülmesi için Viyana'da bir konferans tertip edilmesini talep etti. Bu konferansa Avusturya, Prusya, İngiltere ve Fransa katıldı. Konferansa katılanların 1 Ağustos 1853'te aldıkları kararlar, o tarihe kadar Rusların dahi istemeye cesaret edemedikleri yeni talepler içermektedir. Söz konusu devletler talepleri bir nota halinde Osmanlı Devleti'ne sundular. Bu nota 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'nda "Ortodoks tebaa adına yer alan taahhüdî maddelerin tüm Avrupa ülkelerine de tanındığının kabul edilmesini" şart koşuyordu.¹³⁰

¹²⁷ Melikşah Aslan, *Emperyal Rusya Ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacırlarla Kudüs'e Seyahat (1912)*, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE), Ankara 2014, s. 39.

¹²⁸ Kutsal Yerler sorunu hakkında şu kaynaklara bakılabilir: Erdoğan Keleş, Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2009, s. 39-56. Ayrıca bkz. Cezmi Karasu, *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi (1853-1856)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 1998; Özgür Yıldız-Canan Karaçağlı, "Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme (1853-1856)", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, Vol: 5, Issue: 1, Elazığ 2012, p. 273-285.

¹²⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 53.

¹³⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 53-54.

Verilen bu notadan kısa bir süre sonra, Antakya Melkit Patriği Maxsimos III Mazlum, Suriye ve çevresindeki Hıristiyan liderlere 23 Ağustos 1853 tarihli bir mektup gönderdi.¹³¹ Mektupta, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine verdiği teminatları içeren yeni bir ferman yayınladığını ve dolayısıyla cemaatlere yeni haklar tanınmış olduğuna işaret edilmekteydi. Maxsimos bütün cemaat liderlerini bu imtiyazların tetkiki için Şam'da kurulan Meclis-i Kebir-i Adli (Büyük Adli Meclis)'de toplantıya katılmaya davet etmekteydi.¹³² Sultan adına yapılan bu davete katılanlar padişah tarafından teyit edilen yeni hukuk ve muafiyetler hakkında da bilgilendirileceklerdi.¹³³ 28 Kasım 1852'de onaylanan ancak Haziran 1853'te millet şeflerine sunulduğu anlaşılan bu ferman; gayrimüslimlerle alakalı olarak millet şeflerine verdiği garantilerin yanı sıra vilayet idarelerini sil baştan düzenlemekte ve kurulacak vilayet meclislerinde yer alması düşünülen Müslüman ve gayrimüslim üyelerin oranlarını da belirlemekteydi.¹³⁴

Antakya Melkit Patriği Maximos III Mazlum, toplantıda yaptığı konuşmada, söz konusu tarihte cemaatinin kurulan bu meclislerde yer alamamasından ve eskiden olduğu gibi Ermeni Katolik Patriklığı ile birlikte temsil edilmesinden duyduğu rahatsızlığın yanı sıra diğer patrikler karşısındaki mağduriyetinin giderilmesini de sağlamak üzere Bâb-ı Âli'ye sunduğu dilekçe hakkında bilgi verdi. Maxsimos III Mazlum, 24 Ağustos 1853 tarihli dilekçesinde cemaatinin 1835'te bağlandığı İstanbul Katolik Ermeni Patriklığı'ne karşı herhangi bir sorumluluğunun olmadığını, tayin beratının kendisine Antakya, İskenderiye, Kudüs ve bunlara tabi yerlerde ikamet eden Katolik Rumların müstakil patriği olma yetkisi verdiğini ifade etti.¹³⁵

Maximos III Mazlum, İstanbul'da bulunduğu sırada devlet ricali ile yaptığı görüşmelerde Katolikliğe geçen Hıristiyanların hali hazırdaki durumları hakkında

¹³¹ BOA, İ.HR., 106/5191, Lef, 3.

¹³² Ekrem Buğra Ekinci, "Lübnan'ın Esas Teşkilat Tarihçesi", *Amme İdareleri Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 3, Eylül 1998, s. 22.

¹³³ Ferman Rum Patriğine, Ermeni Patriğine, Katolik Ermeni Patriğine, Protestan Patrik Vekiline ve Yahudi Hahambaşısına hitaben yazılmıştı (BOA, İ.HR., 106/5191, Lef, 3).

¹³⁴ Bu ferman muhassalları, mal müdürlerini, kaza ve nahiye meclisi üyelerini, zabıta ve reislerini valilerin idaresine veriyordu. Bu sayede valiliklerin yetkileri yeniden düzenleniyordu. (Bkz. Engelhardt, *a.g.e.*, s. 108; Nizam Önen-Cenk Reyhan, "Osmanlı Mülki İdaresinde Tanzimat Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme (1839-1859)", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 1, Ankara 2009, s. 19; Şaban Sitembölükbaşı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi Reform Çabaları ve Osmanlı Kamu Yönetimi Teşkilatı*, (Yüksek Lisans Tezi, S.Ü., SBE), İsparta (1998), s. 8; Ayla Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 22, Ankara 2009, s. 105.

¹³⁵ BOA, İ.HR., 106/5191, Lef, 3.

İlgili makamları da bilgilendirdi. Antakya, Kudüs ve İskenderiye Ortodoks Rum Patriklerinin İstanbul Fener Rum Patrikliği'nde; Antakya, Kudüs ve İskenderiye Katolik Ermeni murahhaslarının da İstanbul Ermeni Katolik Patrikliği'nde murahhasa olarak itibar gördüklerini hatırlattı. Bu durumda kendisinin tayin ettiği Kudüs ve İskenderiye murahhasının da Melkit murahhası olarak tanınması gerektiğine işaret etti.¹³⁶ Maximos III Mazlum'un asıl maksadı, diğer patrikler gibi müstakil/bağımsız olduğunu Osmanlı hükûmetine bir defa daha teyid ettirmek ve Katolik Ermeni Patrikliği ile bir arada anılmaktan tamamen kurtulmaktır. Bâb-ı Âli, Antakya Melkit Patriği'nin bu talebini yerinde buldu. Patrik Maximos III Mazlum'a 26 Ağustos 1853'te yeni bir ferman verildi ve ruhanî yetki alanı Antakya, İskenderiye, Kudüs ve bunlara tabi yerler olarak yeniden tanımlandı.¹³⁷ Bu değişiklikle Melkit Patrikliği'nin, Ermeni Katolik Patrikliği'nden bağımsız olduğu devlet nezdinde de tasdik edilmiş oldu.¹³⁸

Ancak alınan bu karara rağmen, Melkit patrikliğiyle ilgili yazışmalarda hâlâ Katolik Ermeni Patrikliği'ne atıfta bulunulmaktaydı. Bunun yanı sıra Melkit Patrikliği'ni ilgilendiren meselelere ait yazıların bir kopyası da hâlâ Katolik Ermeni Patriği'ne gönderiliyordu. Bu da her iki cemaatin aslında iki ayrı ve bağımsız patriklik olduğuna dair alınan bu kararın gerçekte kâğıt üzerinde kaldığına işaret etmekteydi. Maximos III Mazlum, 4 Ekim 1853'te İstanbul'a bir mektup gönderdi. Bu mektupta, cemaatinin Katolik Ermeni Patrikliğiyle hiçbir ilgisinin olmadığını altı çizilmekte ve bu durumun sahip olduğu patriklik beratınan da tespit edilebileceğine işaret edilmekteydi.¹³⁹ Mektupta, ayrıca Mısır'a bağlı Bulak İskelesi civarındaki Melkit taifesine yapılmakta olan baskılardan dolayı Katolik Ermeni Patrikliği'nden de şikâyetçi olmaktadır.¹⁴⁰

Osmanlı hükûmeti, Melkit patriğinin şikâyetini dikkate alarak, Mısır valisi Abbas Hilmi Paşa'ya bir ferman göndererek Bulak İskelesi civarındaki Katolik

¹³⁶ BOA, İ.HR., 106/5191, Lef, 3.

¹³⁷ Fermanla ayrıca cemaat ait kilise ve diğer ibadet merkezlerine yeni haklar ve muafiyetler tanındığı gibi mezhep imtiyazları ve cemaat hukukunun genişletilmesi, metropolit atamaları ve azilleri, ibadet merkezlerinin yönetimi gibi hususlar patriğin yetkisine veriliyordu. Bu ferman Kudüs Katolik Patrikliği'ni, Kamame Ermeni Patrikliği'ni ve Baalbek Süryani Patrikliği'ni İstanbul Katolik Ermeni Patrikliği'ne bağlarken, Keldani ve Süryani Katolik Patrikliklerini ise eskisi gibi İstanbul Katolik Rum Patrikliği yönetiminde bırakmaktaydı (BOA, İ.HR., 106/5191, Lef, 3); Mehmet Aydın, "Dinlerin Buluşma Noktası: İstanbul", *II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri (27-29 Mayıs 2014)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, (Edt. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul (2014), s. 849-850.

¹³⁸ BOA, İ.HR., 106/5191, Lef, 3, Lef: 4.

¹³⁹ BOA, A.DVN. MHM., 10/86.

¹⁴⁰ BOA, A.DVN. MHM., 10/86.

cemaate yönelik saldırıların araştırılmasını istedi. Abbas Hilmi Paşa, yaptırdığı incelemeler sonucunda, Bulak İskeleyi Melkit taifesinin kimliği tespit edilemeyen kişiler tarafından tehdit edilerek; “Ayin yaparken İncil okuyup kandil asmışsınız, iskemle ve tasvir koyup perde asmışsınız, buhur yakıp sallarsınız ve elinizde değnek tutarsınız.”¹⁴¹ şeklinde ithamlarda bulunulduğunu tespit etmiştir.

Katolik Ermeni Patrikliği ile Melkit Patrikliği arasında Hama ve Humus bölgesindeki cemaatin kime tabi olacağı konusunun yanısıra farklı konularda da problemler vardı. Her iki cemaat arasındaki karşılıklı suçlamalar imtiyaz fermanlarının yenilenmesini gündeme getirmişti. Bu konu 6 Şubat 1854’de Meclis-i Vâlâ’da ele alındı ve Melkit Patrikliği’nin Katolik Ermeni Patrikliği’nden ayrı ve bağımsız olduğuna işaret edilerek, Maximos III Mazlum’un “*Antakya, İskenderiye, Kudüs ve Tevabü Melkit/Katolik Rum Patriği*” olduğu te’yid edildi.¹⁴²

Cemaatlar arasında süre gelen benzeri tartışmalara son vermek isteyen Osmanlı Devleti, Katolik ruhbanları İstanbul’a davet etti. Davete Kudüs Rum Patriği, Mısır ve İskenderiye Rum Patriği, Antakya ve Şam Rum Patriği, Erzurum ve Kıbrıs Başpiskoposu katıldı. Toplantıda cemaat devşirmeden doğan problemler masaya yatırıldı. Toplantının sonuç bildirgesinde Katolik patriklerin tamamının Rum milletinden olduğuna işaret edildi ve daha önce alınan müstakillik/bağımsızlık kararlarına rağmen, bütün Katolik patriklikler gibi Melkit Patrikliği’nin de henüz bir nizamnamesi olmadığından, sadece hukuksal işleyiş olarak İstanbul Ermeni Katolik Patrikliği’nin nizamnamesine tabi olduğuna işaret edildi.¹⁴³

Katolik Ermeni Patrikliği ile hiçbir şekilde anılmayı hazmedemeyen Maxsimos III Mazlum, bu karara itiraz etti. Patrik, daha önce alınan kararlar ve verilen imtiyaz belgelerinde cemaatinin İstanbul’daki Ermeni Katolik Patrikliği ile bir alakasının olmadığından Osmanlı makamlarınca da kabul edilmiş olduğuna dikkat çekmesi üzerine Meclis-i Vâlâ meseleyi yeniden değerlendirdi ve Maxsimos III Mazlum’a, yeni bir imtiyaz fermanı verilmesine karar verdi. Bu ferman ile Melkit Patrikliği’nin Katolik Ermeni Patrikliği’nden ayrı ve müstakil bir patriklik olduğu te’yid edildi.¹⁴⁴ 8 Şubat 1854’te verilen bu “müstakil patriklik imtiyaz”

¹⁴¹ BOA, İ.HR., 106/5191, Lef: 6.

¹⁴² BOA, İ.HR., 106/5191, Lef: 6.

¹⁴³ BOA, İ.HR., 106/5191, Lef: 6.

¹⁴⁴ Gerçekte söz konusu patriklerin tamamı İstanbul Fener Rum Patrikliği nizamnamesine bağlıydılar. Bu gerçek ortada iken müstakillik verilmesine rağmen Katolik Patrikliklerin İstanbul Katolik Ermeni Patriği’ne tabi kılınmasını sağlayan bu yeni imtiyaz, İstanbul Fener Rum Patrikliği ve ona ait nizamnameye tabi olan Katolik patrikler tarafından protesto edildi. (Bkz. BOA, İ.HR., 106/5191, Lef: 6).

fermanı, Katolik Ermeni Patriği'nin müdahalelerine kesin bir şekilde son vermiş oluyordu.¹⁴⁵

Ancak bu ferman Şam'a giderken kayboldu. Maxsimos III Mazlum, Bâb-ı Âli'den 12 Haziran 1854'te aynı şartları taşıyan yeni bir ferman istedi.¹⁴⁶ Meclis-i Vükelâ'nın suret olarak verdiği bu yeni fermana, imtiyaz fermanı hükümlerine azami dikkat edilmesi ve cemaatle ilgili hususlarda yaşanan ihmallerin bir daha tekrar edilmemesi emredilmiştir.¹⁴⁷ Maxsimos III Mazlum'a verilmiş olan ferman suretinin diğer fermanlardan farkı, daha önce Rum Ortodoks Patriklığı ve cemaati için kullanılan ve fakat 1821 Mora İsyanı sebebiyle kaldırılan "tebaa-i sadka-i şahane" ibaresini de içeriyor olmasıydı. Ferman sayesinde geçmişte Ortodoks rahiplere sunulan güvenceler bundan sonra Melkit ruhanî liderlere de sağlanacaktı. Verilen bu güvenceye rağmen, ferman hükümlerine uymayanların ve aksi yönde hareket edenlerin "padişahın gazabından kurtulamayacakları" açık bir dille ifade edilmişti. Bu emir, patriğin eline ulaştığı andan itibaren geçerli olacaktı. İmtiyaz belgesine rağmen muhalefet edenler her kim olursa olsun bunlarla ilgili İstanbul'a bilgi verme sorumluluğu da patriğe yüklenmekteydi.¹⁴⁸

Osmanlı Devleti, patriğin talebine rağmen yeni bir ferman düzenlemek yerine aslına ait hükümleri başvuru nüshası üzerine kaydetmeyi uygun görmüştü. Bu durum fermanın kayıp olduğu konusunda Osmanlı Devleti'nin tam olarak ikna olmadığını göstermektedir.

Sonuç

Fransa'nın Osmanlı Devleti ile başlayan iyi ilişkilerini fırsat bilen Cizvit, Fransisken ve Kapusen rahipler 1720'li yıllarda yeniden Suriye ve Antakya'ya döndüler. Katolik misyonerlerinin bu geri dönüşleriyle birlikte Katolikliğe geçişler hızlandı. Böylece misyonerler Kudüs, Halep, Şam, Filistin ve Antakya gibi merkezlerde geniş kitlelere ulaşma imkânı bulmuş oldular.

Misyoner faaliyetleri, XIX. yüzyıl başlarından itibaren artarak devam etti. Şam, Halep, Hama, Humus, Antakya, Gaziantep, Kudüs ve Hayfa gibi bölgeler faaliyetlerin en yoğun olduğu bölgelerdi. Ermenilerin oturduğu mahaller misyonerlerin uğrak yeri haline geldi. Katolik Ermeni Patriklığının kurulması

¹⁴⁵ BOA, HR.MKT, 71/8 (8 Şubat 1854/10 Cemâziye'l-Evvel 1270).

¹⁴⁶ BOA, İ.HR., 110/5394, Lef: 2 (12 Haziran 1854/16 Ramazan 1270).

¹⁴⁷ BOA, İ.HR., 110/5394, Lef: 2 (12 Haziran 1854/16 Ramazan 1270).

¹⁴⁸ BOA, İ.HR., 110/5394, Lef: 2 (12 Haziran 1854/16 Ramazan 1270).

bu çabaların ilk meyvesi oldu. O tarihe kadar İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikliğine bağlı olan Rum Melkitlerin Katolikliğe geçiş süreci de bu patrikliğin kuruluşuyla yeni bir boyut kazandı.

Ortodoks Rumlar arasında 1821’li yıllarda başlayan Osmanlı karşıtlığı Katolik faaliyetlere olan sempatiyi artırdı. Kısa bir süre sonra Osmanlı milletler sistemi içerisinde yerini alan Katolik cemaati, politik arenada Ortodoks cemaate tercih edilir hale geldi.

Tanzimat reform sürecinin sağladığı imkânlar, Katoliklere de kendi patrikliklerini kurmaları için yeni fırsatlar tanıdı. Sonuçta Katolik cemaat, ilk başvurusunu 1835’te yaptı. Bu başvuru ile Antakya’nın ilk Melkit Patriği gayri resmi olarak tanındı. İlk patrik Maximos III Mazlum, kısa zamanda cemaatini toparlamayı başardı ve cemaatinin bağlı olduğu Katolik Ermeni Patrikliğinden ayrılarak kendi patrikliklerini kurmak üzere Osmanlı Devleti’ne müracaat etti. Osmanlı hükûmeti de, 7 Ocak 1848’de berat vermek suretiyle ilk Melkit Patriğini resmi olarak tanıdığını ilan etti. Melkit patrikliğinin resmen tanınması, Patrik Maximos’un kendi ruhaniyet sınırlarını belirlemek üzere faaliyetlerini İstanbul nezdinde de artırmasına ve devlet ricali arasında sempati kazanmasını sağlayacak çalışmalar yapmasına imkan tanıdı. Bu çalışmaların bir neticesi olarak Maximos III Mazlum Antakya, İskenderiye ve Kudüs’ün ilk bağımsız Melkit Patriği oldu.

Antakya Melkit Patrikliği’nin kuruluş aşaması, 1856 Islahat Fermanı’yla gayrimüslimlere verilmiş olan millet olma haklarıyla tamamlandı. Böylece Antakya Katolikleri Osmanlı millet sistemi içerisinde Melkitler olarak yerini almış oldu. Bâb-ı Âli her ne kadar kendi bünyesindeki Katolikleri Roma’nın etkisinden arındırmaya çalışmış olsa da Melkit patriklerinin Roma ile ilişki kurma konusundaki ısrarlı tutumları, Suriye’nin Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1916 yılına kadar devam etti. 1856-1916 yılları arasını incelediğimiz bir başka çalışmada bu husus Osmanlı Arşiv belgeleri ışığında detaylı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Burada da görüleceği üzere, Rum Katoliklerin yani Melkitlerin seçtikleri patrikler arasından çok azı Osmanlı Devleti’yle bütünleşmeye meyilli olmuşlardır. Daha ziyade Roma ve Fransa’nın etkisinde kalarak cemaatlerini Latin misyonerlerin yönlendirmelerine izin vermişlerdi.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)****Cevdet Adliye (C. ADL)**

35/2974, 1135/1722, 40/2384, 59/3570, 83/5029.

Cevdet Dâhiliye (C. DH)

127/6330.

Sadaret Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi (A.DVN. MHM)

10/86.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT)

71/8, 94/77

Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A.DVN)

6/3.

İrade Hariciye Tasnifi (İ.HR)

106/5191, 110/5394.

Diğer Kaynaklar

Aboueid, Suzane Mary, *Archbishop Elias Zoghby and His Efforts At Orthodox-Catholic Reconciliation Within The Patriarchate of Antioch: An Exposition in the Light of Contemporary Ecumenical Thought*, (Master of Arts, Theology Eastern Christian Studies, Saint Paul University), Ottawa, Canada 2006.

Acartürk, Ertuğrul – Kılıç, Ramazan, Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, Ankara 2011, s. 1-21.

Akarli, Engin, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley: University of California Press, 1993.

Alganer, Yalçın –Çetin, Müzeyyen “Avrupa’da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri”, *Journal of Live Economics*, Sayı: 7, Çanakkale 2016, s. 93-114.

Albayrak, Kadir, “Doğu Hıristiyanlığı: Kavramsal ve Teolojik Çerçeve”, *Milel Ve Nihal-İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi-*, (Editör Yazısı), Cilt: 10, Sayı: 2, İstanbul 2013, s. 5-11.

- Apaydın, Bahadır, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara 2013.
- Aslan, Melikşah, *Emperyal Rusya Ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacımlarla Kudüs'e Seyahat (1912)*, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE), Ankara 2014.
- Aslansoy, Vakıf, "Jean Chardin Ve Seyahatnamesi", (Çevirenler: Muhammet Kemaloğlu- Aran Erdebilli), *Doğu Araştırmaları*, Sayı: 15, 2016/1, s. 75-150.
- Aydın, Mehmet, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Tartışmalı İlmi Toplantı, 17-18 Nisan 2004*: (Edt. Prof. Dr. Ömer Faruk Harman), İstanbul 2004, s. 93-122.
- _____, "Dinlerin Buluşma Noktası: İstanbul", *II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri (27-29 Mayıs 2014)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, (Edt. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2014, s. 843-858.
- _____, "Hıristiyanlıkta Teslis Doktrini Ve Hıristiyan İ'tizalleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Ankara 1982, s. 141-156.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul 2002.
- Aydın, Mithat, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi," *OTAM*, Sayı: 19, Ankara s. 80-122.
- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticareti'nde Gayri Müslimler (1750-1839)*, Ankar 1983.
- Beydilli, Kemal, *II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması (1830)*, Harvard University, 1995.
- Bilgin, Feridun, "Avrupa'ya Sürgün Edilen Endülüs Müslümanları'na (Moriskolar) Osmanlı Devleti'nin Yardımı (XVII. Asır)", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Sayı: 12 (4), Gaziantep 2013, s. 837-852.
- Bilim, Cahit, "Tercüme Odası", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi: OTAM*, Sayı: 1, Ankara 1990, s. 29-43.
- Bolat Bengül -Ayaz, Ratip, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Ankara 2017, s. 1-45.
- Borrmans, P., "İsa Mesih'in Hıristiyan Tinselliği ve Tasavvufundaki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Müslüman-Hıristiyan Diyalog Sempozyumu-II*, Yeşilköy 23-24 Eylül 2005, İstanbul 2005, s. 281-298.

- Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz belgelerinin Ve Siyasi Gelişmelerin ışıği Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Çeylan, Ebubekir, "The Millet System in the Ottoman Empire", *New Millennium Perspectives in the Humanities*, (Edit. Judi Upton-Ward), Utah/USA, 2002, s. 245-266.
- Cragg, Kenneth, *The Arab Christian, A History in the Middle East*, Westminster/John Knox Press, 1991.
- Cuthbert, Father, *The Capuchins*, Cilt: I, London 1928.
- Çetinoglu, Oğuz, "Yakın Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Cevdet Küçük Açıklıyor", *Önce Vatan Gazetesi*, 09 Nisan 2016, <http://www.oncevatan.com.tr/yakin-trih-anabilim-dali-ogretim-uyesi-prof-dr-cevdet-kucuk-acikliyor-makale,35429.html> (Erişim: 07.03.2018, 19:32)
- Çolak, Hasan, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations Between The Ottoman Central Administration and The Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- Çoruh, Haydar, "Melkit Patrikliği'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti, Papalık ve Fransa ile İlişkileri (1853-1919)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul 2018, s. 83-126.
- _____, *Arap ve Rum Matronların İktidar Mücadelesi Sürecinde Antakya Ortodoks Kilisesi*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019.
- Dalyan, M. Gökhan-Yıldız, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Adıyaman Süryani Ve Ermenileri Arasında Katolik Misyonerlik Faaliyetleri", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 5, Adıyaman 2010, s. 74-85.
- Demirci, Abdurrahman, "Medine Vesikası: Oluşum Süreci Ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi", *İSTEM*, Yıl: 10, Sayı: 19, Konya 2012, s. 253-271.
- Deringil, Selim, *19. Yüzyıl Osmanlı Devletinde İhtida ve İrtidad*, İstanbul 2017.
- Doğru, Cem, "Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engellenen Faktörler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Erzurum 2008, s. 75-91.
- Duygu, Zafer, "Julyanist Kristolojiye Karşı VIII. Yüzyılda Ermeni ve Ortodoks Süryani Kiliseleri'nin Reaksiyonları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 60, Ankara 2014, s. 1-11.
- Efe, Ayla, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 22, Ankara 2009, s.87-113.

- Ekinci, Ekrem Buğra, “Lübnan’ın Esas Teşkilat Tarihçesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 3, Ankara 1998, s. 17-35.
- Engelhardt, Edouard-Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çvr. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999.
- Erdem, Mustafa, “Kıbtî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 36, Ankara 1997, s. 143-178.
- Erdoğan, Emine, “16. Yüzyıl Ortalarında Avrupa’da Mezhep Mücadeleleri ve Osmanlılar”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 2, Sayı: 5, Ankara 1999, s. 317-330.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Teba’anın Yönetimi*, İstanbul 1990.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001.
- Faroqhi, Suraia, “The Ottoman Ruling Group and the Religions of its Subjects in the Early Modern Age: a Survey of Current Research”, *Journal of Early Modern History*, Vol: 14, Brill 2010, s. 239-266.
- Fortescue, A., “Batı Süryaniler’den Melkitler”, (Çvr. Meral Ünüvar), *Journal of the Assyrian Academic Society*, ACSATV Yayınları, Cilt: 10, Sayı: 2, 1996, s. 1-28.
- Frazer, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar: KİLİSE VE OSMANLI İMPARATORLUĞU (1453-1923)*, Küre Yayınları, (Trc. Cemile Erdek), İstanbul 2009.
- Gül, Serkan, *The French Catholic Missionaries In Lebanon Between 1860 and 1914*, (Doctora Thesis, Middle East Technical University), Ankara 2015.
- Gümüş, Nebi, “Osmanlı’da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği”, *Milet ve Nihal*, Cilt: 6, Sayı: 2, İstanbul 2009, s. 165-198.
- Güneş, Ahmet, “Medine Vesikası’nın İslâm Hukuku Açısından Kaynak Değeri”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 34, Erzurum 2008, s. 211-222.
- Güngör, Ali İsra, *Cizvitler ve Katolik KİLİSESİ’NDEKİ YERİ*, Berikan Yayınları, Ankara 2001.
- Habergetiren, Ömer Faruk, *İslam Hukuku’nda Sermaye Ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi SBE), Şanlıurfa 2005.
- İskefiyeli, Zeynep, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, KİLİSE VE MİSYONERLER”, *Akademik İncelemeler*, Cilt: 2, Sayı: 1, Yıl: Adapazarı 2007, s. 231-255.
- İşık, Ramazan, “1820-1950 Yılları Arasında Suriye Ve Lübnan’da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Sayı: 15/2, Elazığ 2010, s. 167-187.

- Iwas, Mor Ignatius Zakka I, *The Syrian Orthodox Church of Antioch At a Glance*, (Çevr. Emmanuel H. Bismarjı), Şam 2008.
- Jeffery, Arthur, Birûni'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çvr: Muhammet Tarakcı), Cilt: 19, Sayı: 2, 2010, s. 315-352.
- Kaplan, İbrahim, *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*, (Doktora Tezi, A.Ü., SBE), Ankara 2006.
- Kara, Adem, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Ermeni Toplum Yaşantısı: Çorum Ve Antakya Karşılaştırmalı Örnekleri", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, Cilt: 5, Sayı: 6, Elazığ 2012, s. 303-311.
- Karacakaya, Recep, "Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: XXIV, s. İstanbul 2004, s. 181-212.
- Kavas, Ahmet, "Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 21, İstanbul 2001, s.31-68.
- Keleher, Serge, "Church in the Middle: Greek-Catholics in Central and Eastern Europe", *Religion, State and Society*, Vol: 20, Issue: 3 - 4, Abingdon 1992, s. 289-302.
- Kenanoğlu, M. Macit, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası ilişkiler (14-20 Yüzyıllar)", *Milel ve Nihal, İnanc, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, İstanbul 2009, s. 103-164.
- Khairallah, Philip A., "The Ecumenical Vocation of the Melkite Church", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol: 30, Issue: 3, 1986, s. 189-217.
- Kılıç, Davut, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001, s. 726-734.
- _____, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, Elazığ 2000, s. 135-147.
- Kılıç, Remzi, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *TÜBAR*, Cilt: XIX, Kocaeli 2006, s. 327-342.
- Küçük, Abdurrahman, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması Ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, Ankara 1997, s.117-154.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1985, s. 1007-1024.

- Mackey, Sandra, *Lebanon, Death of a Nation*, New York 1989.
- Maggiolini, Paolo, “Bringing Together Eastern Catholics Under A Common Civil Head-The Agreements Between The Syriac And Chaldean Patriarchs And The Civil Head Of The Armenian Catholic Church in Constantinople (1833-1871)”, *Journal of Eastern Christian Studies*, Vol. 64(3-4), Paris 2012/1, s. 253-285.
- _____, “The Influence of Latin-Melkite Relations in The Land of Transjordan (From the Rebirth of the Latin Patriarchate to the Foundation of the Archdiocese of Petra and Philadelphia (1866-1932)”, *Living Stones Yearbook*, 2012/2, s. 165-199.
- Maloney, G. A., “Patriarchate Of Antioch”, *New Catholic Encyclopedia*, I., America 2003.
- Malouf, L., “Synods of Ain-Traz”, *New Catholic Encyclopedia*, Cilt: I, Amerika 2003.
- Najim Fr. Michel – Frazier, T. L. *Antioch: A Brief History of The Patriarchate of Antioch*, 2011, (<http://najim.net/ANTIOCHhistoryencyclopedia.pdf>, (Erişim: 15.02.2018, 12:50).
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İstanbul 1985, s. 996-1002.
- Önen, Nizam-Reyhan, Cenk, “Osmanlı Mülkî İdaresinde Tanzimat Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme (1839-1859)”, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 1, Ankara 2009, s. 9-23.
- Öney, Celal, “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 6, Sayı: XV, İzmir 2013, s. 331-354.
- Özcoşar, İbrahim, “Osmanlı’da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği”, *Mukaddime*, Cilt: 5, Sayı: 2, Mardin 2014, s. 2-14.
- _____, “Bir Osmanlı Şehrinde Frenkleşenler: Diyarbekir Katolikleri”, *Mukaddime*, Sayı: 7/1, Mardin 2016, s. 115-133.
- _____, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE), Kayseri 2006.
- Özkan, Selim Hilmi, “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 19, Isparta 2009, s. 61-72.
- Qualter, H. Terence, *Propaganda and Psychological Warfare*, University of Waterloo, Random House, New York 1962.

- Raheb, Abdallah, "Greek Melkite Catholic Patriarchate Of Antioch: Birth, Evolution, And Current Orientations", (Translated by Nicholas J. Samra), *Ekklesiastikos Pharos*, Vol. LII. II-III., Rome (20 December) 1969, s. 6.
- _____, *Conception of the Union in the orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1672), Historical Part*, Ecumenical Sciences at the University of Kaslik, Beirut 1981.
- Reeves, Elizabeth Ann, *The Church First Called Christian: The Melkite Church of Antioch*, (Master of Philosophy, Australian Catholic University Research Service), Australia 2006.
- Sarı, Gökhan, *Geçmişten Günümüze Süryaniler ve Süryanilerin Türkiye'ye Etkileri: İdil Örneği*, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE), Ankara 2011.
- Sarıyıldız, Gülden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl:1, Sayı: 2, İstanbul 2002, s. 249-267.
- Satış, İhsan, "Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeni Cemaatine Dair Âli Paşa ve Kastro Bey'in Lâyhaları", *Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 18, İstanbul 2016, s. 253-273.
- _____, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri", *OTAM*, Sayı: 34, Ankara 2013, s. 185-221.
- Sevfeli, Canan, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Rum Melkit Katolik Patrikliği (1847-1918)", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 11, Ankara 2011, s. 9-39.
- Sezer, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, s. 169-183.
- Sitembölükbaşı, Şaban, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi Reform Çabaları ve Osmanlı Kamu Yönetimi Teşkilatı*, (Yüksek Lisans Tezi, S.Ü., SBE), İsparta 1998.
- The Council of Trent* (The Canons and decrees of the Sacred and Oecumenical Council of Trent), (Ed. and trans. J. Waterworth), London: Dolman, 1848.
- The Catechism of the Council of Trent or (The Catechism for Parish Priests)*, (Ed. and trans. John A. McHugh, O.P. ve Charles J. Callan, O.P.), 1902, 1907, 1914, 1923.
- Toros, Taha, "Tanzimat'ın İlanından Sonra Papalıkla İlk İlişkimiz", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 109, Ocak, İstanbul, 1993, s. 26-30.
- Tuğlacı, Murat, "Kutsal İttifak'a Karşı "Kutsal Çağrı": Osmanlı'da Cihad ve Nefir-i Âmm İlanı (1686)", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 1, Çorum 2016, s. 300-317.

- Tümer, Günay, “Cizvitler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), Cilt: 8, Ankara 1993, s. 40-42.
- Türkan, Ahmet, “İstanbul’daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy.)”, *History Studies*, C. 4, Sayı: 2, Temmuz 2012, s. 317-341.
- _____, “Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği”, *Milel Ve Nihal-İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi-*, (Editör Yazısı), Cilt: 10, Sayı: 2, Mayıs-Ağustos 2013, s. 29-61.
- _____, “Osmanlı ile Papalık Arasındaki İlk Dostane İlişkiler ve Bunun Doğu Kiliseleri Açısından Önemi”, *History Studies*, Cilt: 6, Sayı: 6, Ankara 2014, s. 195-215.
- _____, “Turkey-Vatican Relations from the ottomans to the Republic”, *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 5, Issue: 5, Los Angeles 2015, s. 148-163.
- Yasa, Bengü Doğangün, “19. YY’dan Cumhuriyete Osmanlı İmparatorluğu’ndan Devralınan Girişimcilik Mirası”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul 2013, s. 1-20.
- Yaman, Ahmet, “Tarihi ve Hukuki Yönleriyle Medine Sözleşmesi/Vesikası”, *Modern Türkiye ‘de Siyasi Düşünce İslamcılık*, İstanbul 2004.
- Yılmaz, Ömer, “Dinlen Arası Diyalogun Mistik Boyutu”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 39, Sayı: 4, Ankara 2003, s. 107-122.
- Yorulmaz, Şerife, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları Ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl - 20. Yüzyıl Başları)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 11, Ankara 2000, s. 697-768.
- Yücel, Ercan, *Osmanlı Döneminde Balkanlarda Kiliseler Ve Mektepler Meselesi (1909–1911)*, (Basılmamış Y. Lisans Tezi, MKÜ, SBE), Hatay 2014.

MÜCADELEDEN TESLİMİYETE: TÜRKİSTAN MÜDAFAASINDA SADIK TÖRE (1860-1877)

MURAT ÖZKAN*

Giriş

XVIII. yüzyılın ortalarında, henüz Türkistan hanlıklarını işgale başlamayan Çarlık Rusya, bölgenin kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kazakları hâkimiyeti altına almayı amaçlamıştı. XV. yüzyılda Çu Nehri yakınlarında bir hanlık kuran Kazakların hızlı bir şekilde nüfuslarının artması bu hanlığın Büyük, Orta ve Küçük Cüz şeklinde idarî birimlere ayrılmasını zorunlu hale getirdi¹. Bahsi geçen cüzlerin ne suretle ve kesin olarak hangi tarihte ortaya çıktığı halen muğlaklığını korumaktadır. Ancak cüzlere dair bulunan ilk kaydı 1616 tarihli olduğu bilinmektedir². 1724-1725 yıllarında Kalmukların, Büyük ve Orta Cüz bölgelerine karşı yaptığı akınlar cüz yöneticilerini zor durumda bıraktı ve bunların Çarlık Rusya'dan yardım istemesine sebep oldu. Bundan sonra 1730 yılında Küçük Cüz Hanı Ebu'l-Hayr (1718-1748), Rus çaricesi Anna İvanovna'ya (1693-1740) bir mektup gönderdi ve Rusya'ya tâbi olmak istediğini belirtti³. Kazakların tâbiyete alınmasının ticaretin gelişmesine yardımcı olacağına⁴ ve Türkistan hanlıklarının daha kolay işgal edilebileceğine inanan Rus yetkililer tarafından bu teklif sevinçle karşılandı⁵. Bu yüzden Yabancı İşler Kurulu tercümanı Mirza Tevkelev'i elçi

* Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu / TÜRKİYE, murtozkan@hotmail.com

¹ Orhan Doğan, "Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 192, Haziran 2011, s. 66.

² Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 12.

³ A. Ahat Andican, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 217.

⁴ Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, Çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 59.

⁵ Alton Donnelly, "The Mobile Steppe Frontier The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Mansell Publishing Limited, London and Newyork 1987, s. 204.

olarak bölgeye gönderdiler⁶. Tevkelev bölgeye geldikten sonra buranın Rusya'ya bağlanması amacıyla çalışmalar başlattı. Bu çalışmalar boyunca Ebu'l-Hayr Han'ın desteğini ve yardımlarını gördü. Nihayet 10 Ekim 1731 tarihinde, Kazak ileri gelenleri ile bazı grupların desteğini aldı ve çarlığa bağlanma kararı kabul edildi. Halkın itirazlarından ve durumu kabullenmeyeceklerinden korktukları için de alınan bu karar beylerden, batırlardan, aksakallardan ve sultanlardan saklandı. Lakin bu olay halktan daha fazla saklanamadı. Halkın kararı duyması, duruma karşı çıkmasına sebep oldu. Bu kararın alınmasını sağlayan Rus elçisi Tevkelev ve Ebu'l-Hayr Han'a karşı bir öfke hareketi başladı. Bu olayların sonucunda Tevkelev iki yıl boyunca Kazaklar arasında esir hayatı yaşadı ve ülkesine dönemedi⁷. Halkın güçlü muhalefetine rağmen çok geçmeden han ve Tevkelev'in çabaları, Bukenbay Batır'ın desteği sayesinde muhalif boy liderlerinin büyük bir çoğunluğu ve Kazak ileri gelenleri ikna edildi ve çarlığa bağlanma kararı alındı⁸. Böyle bir kararın alınması hem Ruslar hem de Türkler açısından son derece önemli sonuçlar doğurdu. Çünkü Ruslar, bu kararın ardından Or ile Ural nehirlerinin birleştiği yerde, Türkistan'ın işgali için son derece önem taşıyan bir noktada Orenburg Kalesi'ni inşa etti⁹. Rusların 1735 yılında inşa ettikleri bu kale, Rus idaresinin merkezî hâline geldi¹⁰. Orenburg Kalesi sonraki yıllarda Türkistan bölgesine yapılacak tüm seferlerin başlangıç noktasını teşkil etti¹¹.

Ruslar Küçük Cüz'ün hüküm sürdüğü bölgeleri savaşmadan ele geçirdikten sonra Orta Cüz'ü de tehdit etmeye başladı. Ebu'l-Hayr Han'ın kendi isteğiyle çarlığa bağlanmasından sonra, Orta Cüz liderleri olan Abılay (1711-1781) ve Ebu'l-Mambet, Orenburg'a kendilerine biat etmeleri amacıyla davet edildi. İlk başlarda bu durumu kabul etmeyen liderler sonrasında Rusların Kazak topraklarına yayılma

⁶ Fatih Ünal, *Sultan Kenarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı*, İgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 60.

⁷ Osman Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 461-462.

⁸ Orhan Doğan, "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37, 2002 s. 87.

⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 88-89.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, S. 3-4, Ankara 1965, s. 109.

¹¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, Ankara 1975, s. 50; Ruslar, güneyinde bulunan Özbek hanlıklarına askeri seferler düzenlemeden önce bölgeyi tanımak adına bu coğrafyaya keşif maiyetinde elçilik heyetleri göndermiştir. Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", *History Studies*, 11/5 Ekim 2019, s. 1608

siyasetinin farkına varınca Orenburg'a giderek çarlığa bağlı kalacaklarının sözünü verdi. Lakin bu bağlılık sözde kaldı. Çünkü Orta Cüz, çarlığa vergi vermedi ve çarlığın isteklerini yerine getirmede¹². Ayrıca Orta Cüz'ü birlikte yönettikleri yıllarda, Abılay ve Ebu'l Mambet'in başarılı olması Rusları tedirgin etti. Bu amaçla Abılay Han'ı yanlarına çekmek amacıyla onu tek başına han ilan etmek istediler. Ancak amcası Ebu'l Mambet'e karşı bir harekette bulunmak istemeyen Abılay, Rusların bu teklifini reddetti¹³. Ebu'l Mambet'in ölümüyle hanlığa Abılay getirildi. Abılay'ın hanlığı döneminde diğer Kazak boyları onun yönetimi altına girdi. Onun ölümüyle Orta Cüz'ün başına Veli Han (1784-1815) geçti. Veli Han'ın da Ruslara düşmanlık beslemesinden dolayı Ruslar, Orta Cüz'e hâkim olmak için cüzü meydana getiren Kıpçak, Argın, Nayman, Girey, Yak ve Kongrad boylarının beyleri ile irtibata geçti. Amaç onları Orta Cüz'e karşı kıskırtmaktı. Bu çabalar karşılığını verdi ve Argın boyu beyi Bökey ile Veli Han arasında mücadele başladı. Bökey ile Veli Han'ın hâkimiyet mücadelesi bölge halkının yaşamına büyük darbe vurdu. Veli Han ve Bökey Han'ın birbirlerine yakın yıllarda vefat etmesi bu mücadelenin bitmesine neden oldu ve halk bir nebze de olsa rahatladı. Veli Han'dan sonra Orta Cüz'ün başına geçen hanların beceriksizliğinden dolayı çarlık bölgeye hâkim olmayı başardı¹⁴.

Bökey, 1801 yılında çarlıktan aldığı özel izinle halkı ile beraber Küçük Cüz'ün topraklarının önemli bir kısmı ile Ural ve Volga arasındaki topraklara yerleşti¹⁵. 1803 yılına geldiğinde ise Bökey Sultan'a bağlı olarak yaşayan 7.000 aile bu bölgeye göç etti¹⁶. Rus yönetimi, 1808 yılında yayınladığı tamim ile Bökey Orda (İç Orda)'nın sınırlarını belirledi ve 1812 yılında Bökey'i bölgeye han ilan etti. Cüz topraklarını bölerek bölgeye daha rahat müdahale etmeyi amaçlayan Ruslar Bökey'in ölümünden sonra amaçlarına ulaştı. Bökey'den sonra 14 yaşında olan oğlu Cihangir tahta geçti. Kazaklar bu yıllarda hem Cihangir'e hem de çarlığa karşı ayaklandı. 1845 yılında Cihangir ölünce Ruslar, Bökey ordasına yeni bir han atamadı ve ordanın hâkimiyetine son verdi¹⁷.

¹² Doğan, "Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler", s. 68-69.

¹³ Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, s. 256-257.

¹⁴ Saray, *a.g.e.*, s. 90-92.

¹⁵ Ünal, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁶ Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, s. 272.

¹⁷ Hayit, *a.g.e.*, s. 59-60.

1756 yılına kadar Kalmukların himayesinde yaşamak zorunda kalan Büyük Cüz ise, bu süre içerisinde çeşitli sıkıntılar çekti; Çin'in baskılarına maruz kaldı. Kalmuklar ve Çinlilerin arasında kalan Büyük Cüz'ü oluşturan boylar, bu sıkıntılardan kurtulmak için Taşkent bölgesinin yönetimini üstlenen Yunus Hoca Devleti'ne bağlandı; sonrasında ise burayı ele geçiren Hokand Hanlığı'na tâbi oldu. Hokand Hanlığı sadece Taşkent'i ele geçirmekle kalmadı; aynı zamanda Kazak bozkırlarına yayılmaya devam etti. Bunun üzerine Büyük Cüz Hanı Süyük, Rusya ve Hokand Hanlığı arasında sıkıştı¹⁸. Hokand Hanlığı'nın Büyük Cüz'ün topraklarında yayılmasından rahatsız olan boylar Rus idaresine girmeye başladı. Süyük Han'ın Rus idaresine girmesinden sonra 1824 yılında Abılay Han'ın torunu Adil Sultan'ın soyundan gelen 14 sultan daha Ruslara bağlandı¹⁹.

Ruslar Kazak bozkırlarında üstünlüklerini kabul ettirdikten sonra burayı iskâna başladı. Bu amaçla kendi halklarını egemenliklerine yeni girmiş olan bu bölgeye yerleştirdi²⁰. Rusların yapmış olduğu bu iskân hareketlerine rağmen bölge üzerinde hâkimiyetlerini sağlamlaştırması çok kolay olmadı. Çünkü 1830-1860 yılları arasında Kazaklar bağımsızlık için önemli bir direniş hareketi sergiledi. Kazaklar tarafından gerçekleştirilen son büyük bağımsızlık hareketini yöneten ve Kazak Hanlığı'nı yeniden ihdas eden Sultan Kenesari'nın Ruslar ve yerel işbirlikçileri tarafından bertaraf edilmesinden sonra, neredeyse Kazakların tamamı Rus hâkimiyeti altına girdi²¹. 21 Ekim 1868 tarihinde ilan edilen bir fermanla, bütün Kazakların, Sibir ve Orenburg bölgelerinin idaresi tam anlamıyla Rusların eline geçti. Buna göre Akmolla ve Ceditam havalisi Batı Sibiryaya Genel Valiliğine, Ural ve Turgay havalisi ise Orenburg Genel Valiliğine bağlandı²². Böylece Ruslar Kazak bozkırlarının işgalini tamamladı ve daha güneyde bulunan Türkistan, Özbek hanlıkları ile sınır komşusu hâline geldi.

Hokand Hanlığı'ndaki İlk Yıllar

Kenesari'nın ikinci hanımı Canıl Hanım'dan dünyaya gelen Sadık, babası öldüğünde henüz 10 yaşındaydı. Kenesari'nın ölümünden sonra geride kalan ailesi, uzun süren savaşın ardından kendilerine sadakatle bağlı 40 çadırılık tölengitleri²³

¹⁸ Andican, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁹ Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", s. 471.

²⁰ Donnelly, *a.g.m.*, s. 205.

²¹ Ünal, *a.g.e.*, s. 241.

²² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 25.

²³ Tölengitlerin çoğunluğunu Kalmuklar oluştururdu. Bu birlik hanın hizmetinde bulunurdu. Han ve

ile birlikte bölgede duramadı ve Türkistan taraflarına göç etmek zorunda kaldı. Kenesari'nın ailesi burada Hodayar Han'ın hüküm sürdüğü Hokand Hanlığı'na vergi muafiyeti şartıyla tâbi oldu²⁴. Çocukluk yıllarına tekabül eden bu ilk yıllar Sadık Töre ve ailesi için çok meşakkatli geçti. Vatanlarından ayrılmaları ve yeni bir düzen kurmaları hayli zamanlarını aldı. Babası Sultan Kenesari'nın Ruslara karşı verdiği olağanüstü mücadelenin ve çocukluk yıllarında yaşadığı zorlukların Sadık'ın karakterine etkisi oldukça fazla idi. O, çocukluk yıllarını topraklarını işgal eden Ruslara nefret besleyerek geçirdi ve babasının Ruslara karşı yarıda bıraktığı mücadeleye devam edeceğinin hayallerini kurarak büyüdü²⁵.

Sadık Töre Hokand'a geldikten sonra köy imamının derslerini takip ederek eğitimine devam etti. Bunun yanı sıra her Kazak genci gibi at binmeyi ve silah kullanmayı öğrenmeyi de ihmal etmedi. Büyüdükçe eğitimini bir tarafa bırakarak babasının ideallerini gerçekleştirmek amacıyla askerî hizmete girdi ve Ruslarla cereyan eden küçük çapta birkaç muharebeye katıldı. Her ne kadar muharebelerin çok ehemmiyeti olmasa da Sadık Töre zekâsını ve cesaretini kullanarak dikkatleri üzerine çekmeyi başardı. Çok geçmeden bu azminin karşılığını Hokand hanı tarafından verilen 'Pansad Baş'²⁶ unvanıyla aldı²⁷. Ayrıca emrine 500 asker verilerek²⁸ Hokand Hanlığı'nın kuzey sınırlarını korumakla görevlendirildi²⁹. Buhara Emirliği ve Rusya ile olmak üzere iki cephede birden savaşan Hokand Hanlığı, tâbiyeti altında bulunan Kazak halk kahramanı Sultan Kenesari'nın oğlu Sadık Töre'ye askerî mansıp ve yetkiler vererek Kazakların desteğini elde etmeyi umdu. Bununla birlikte Sadık Töre'nin dikkat çekici askerî kabiliyeti ve savaş becerisi kendisinin temayüzünü kolaylaştırdı³⁰.

Sadık Töre Ruslara karşı mühim sayılabilecek ilk muharebesine 1860 yılında

sultanların son derece güven duyduğu talengitler özel mülk edinme hakkına sahipti. Murat Abdirov, "Vayn Stepay; o Polkovodceskom iskusstve Kenesari", *Prostor*, 7 Temmuz 1993 Almatı, s. 256-257.

²⁴ E. T. Smirnov, *Sultan Kenesara i Sadık (Biografiçeskie Oçerki Sultana Ahmeta Kenesarin)*, Tipo-Litografiya S. P. Lahtina, Taşkent 1889, s. 28.

²⁵ E. D. Dilmuhamedov, *Vosstanie Kazahov Pod Rukovodstvom Kenesari Kasımova v 1837-1847 gg*, Dissertatsionnaya Rabota Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Taşkent 1946, s. 142.

²⁶ Pansad kelimesi Farsça 500 demektir. Ziya Şükün, *Farsça-Türkçe Lûgat, 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984, s. 431. 'Pansad Baş' ise 500 erden sorumlu askerî bir rütbedir.

²⁷ Bu unvan aynı zamanda Sadık Töre'nin kardeşleri Ahmet ve Tayşık'a da verilmiştir. Smirnov, *a.g.e.*, s. 28.

²⁸ P. Yu. Poçekaev, "Sultan Sadık v Borbe Sredneaziatskih Hanstv Protiv Rossiiskoy İmperii", *Voprosi İstorii: Ejemesyaçnyy Jurnal*, 5/2017, Moskva, s. 113.

²⁹ Mehmet Saray, "Kazakistan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s. 125.

³⁰ Dilmuhamedov, *a.g.e.*, s. 142.

katıldı. Bu tarihte General Kolpakovskiy komutasındaki Rus askerî kuvvetleri Almatı'dan hareket ederek Tokmak ve Bişkek kalelerini ele geçirdi. Sadık ve kardeşleri Hokand hanının kendilerine gösterdiği misafirperverliğin karşılığını bu kaleleri geri alarak vermek istediler. Bu amaçla Batı Sibiryaya Genel Valisi Gasfort'a karşı mücadeleye başladılar³¹. Gasfort'a karşı verilen mücadelenin zayıf olduğunu gören han, Taşkent yöneticisi Kanağatşah'a 40.000 kişilik bir orduyla Vernıy (Almatı) istikametine sefere çıkmasını emretti. Bu ordunun içinde Sadık Töre ile kardeşleri Tayşık ve Ahmet de bulunuyordu. Kanağatşah'ın bu hareketini haber alan Rus General Kolpakovskiy ordusunu Kastek Kalesi mevzilerine çekerek müdafaaya hazırlandı. Kanağatşah Irgayı-Kayındı mevkiine ulaştıktan sonra Kırgız ve Kazaklardan oluşan bir kuvveti Tayşık, Sadık ve Ahmet Sultanların komutasında ileri harekâta sevk etti. Onlara Uzunağaç'ı ele geçirmeleri, bu olmadığı takdirde Rus kuvvetlerini Kastek'e sokmamaları talimatını verdi. Sultanlar Uzunağaç'a ulaştığında burada 200 kişilik bir Rus kuvvetiyle karşılaştılar. Rus kuvvetlerinin top ve tüfekte karşı koymalarına aldırılmayarak üç gün boyunca Rus mevzilerine taarruz ettiler. Taarruzun dördüncü gününde Kastek'teki Rus askerleri Uzunağaç istikametinde harekete geçti. Sabahın erken saatlerinde Kolpakovskiy kumandasındaki 800 kişiden oluşan Rus kuvvetlerinin top ve tüfekte saldırıları üzerine Kazak Sultanlar önderliğindeki kuvvetler geri çekilmek zorunda kaldı. Kastek ve Uzunağaç arasında küçük çaplı muharebeler bir süre daha devam etti. Bu esnada Kanağatşah 40.000 askeri ile birlikte 'Savrik Batır Korganı' diye bilinen yere gelmiş bulunuyordu. Burada Rus askerleriyle yer yer muharebeler başladı. Durumun vahametini gören Kolpakovskiy top atışlarına başlayarak Hokand ordusunu bozguna uğrattı. 700'ü gönüllü olmak üzere çok sayıda asker hayatını kaybetti³².

Bu mağlubiyetin ardından Kanağatşah, Kastek aşığalarına çekilerek Jirenaygır boylarında konakladı. Sadık Töre ve kardeşlerinin komutasında Kazak ve Kırgızlardan oluşan bir kuvveti düşmana taarruzlarda bulunmaları talimatıyla, hakikatte ise ordusunun çekilirken güvenliğini temin etmek gayesiyle Almatı istikametine sevk etti. Kazak ve Kırgızlardan oluşan bu kuvvet Kargalı'ya vardı. Batırbek, Bayzak, Momınbek, Kojabek, Kırgız Manaplarından Jantay ve Sıpatay Batırları Kargalı'da bırakan Kazak Sultanlar Şadıman Manap, Suranşı Batır ve Bayseyitlerle birlikte Kırgız ve Kazaklardan seçkin 500 askerle Almatı Kalesi yakınlarına gelerek hücum hazırlıkları yaptılar. Burada ele geçirdikleri esirleri

³¹ Poçekaev, a.g.m., s. 113.

³² Smirnov, a.g.e., s. 28-29.

Tokmak'a dönmüş olan Kanağatşah'a teslim ettiler. Kanağatşah bölgede hasara uğrayan kalenin onarımıyla uğraşırken Kazak Sultanlar da Türkistan'a doğru yola çıktılar³³.

Bu esnada Kenesari'nın oğulları fikir ayrılığına düştü. Babaları öldükten sonra birlikte hareket eden kardeşlerden Tayşık ve Ahmet, 40.000 kişilik Hokand kuvvetinin küçük bir Rus kuvvetiyle girdiği bu muharebede başarısız olduğunu görünce ümitsizliğe kapıldılar. Rusya karşısında Hokand Hanlığı'nın bağımsızlığını daha fazla devam ettiremeyeceğini düşündüler ve himayelerindeki boylarla 1861 yılında Sır Derya taraflarına göç ederek Rusya'ya itaat edeceklerini bildirdiler. İlerleyen yıllarda da Rus hizmetine girerek, Türkistan'a tâbi konar-göçer Kazak uruğlarının Rus himayesine girmesine etkili oldular ve Türkistan illerinin işgalinde de Rus ordusunda görev aldılar. 1863'te Hokandlılarla girdikleri bir muharebede Tayşık hayatını kaybetti. Ahmet Sultan ise uzun yıllar Ruslar adına askerî ve idarî hizmetlerde bulundu³⁴. Sadık Töre kardeşlerinden farklı bir yol izledi. Babası Kenesari gibi Rusya'ya itaati asla kabul etmeyerek istiklâl mücadelesine devam edeceğini ilan etti. Kardeşlerine; *“Ecdadımın tuttuğu yolu terk ederek Rusya tarafına geçmeyeceğim. Ruslar Hokand'ı işgal ederse, Buhara'ya giderim. Eğer Buhara'yı da ele geçirirse bu defa başka bir İslam diyarına geçerim. Hiçbir şey beni ecdadımın yolundan ayramaz”* diyerek bu yolda kararlılığını ortaya koydu³⁵.

Türkistan (Yesi) Müdafaasında Sadık Töre'nin Faaliyetleri

Türkistan hanlıklarını işgal etmek amacıyla siyasî ve diplomatik zemini hazırlamış bulunan Ruslar, askerî hazırlıkları da tamamlayınca Türkistan'ın işgalinin planlayıcısı olan İgnatyev'in görevlendirdiği Generaller Çernyayev ve Verevkin, Hokand Hanlığı'na girmek için fırsat kollamaya başladı. Keşif bahanesiyle Türkistan ve Evliya Ata kasabalarına giren Rusların yaptıklarına karşı çıkan Hokand'ın tepkisi savaşı kaçınılmaz kıldı³⁶.

Sadık Töre, 1864 yılında, Hokand hanı tarafından Sozak hâkimi olarak tayin edildi ve kendisine artık Türkistan içlerine yayılmış Ruslara karşı hudut güvenliğini sağlama görevi verildi. Aynı yıl Orenburg tarafından gelen Albay Verevkin komutasındaki Rus ordusu, Mirzadevlet'in yönetimindeki Türkistan Kalesi'ni

³³ Smirnov, *a.g.e.*, s. 29-30.

³⁴ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 113.

³⁵ Smirnov, *a.g.e.*, s. 30.

³⁶ Saray, *a.g.e.*, s. 220.

muhasara etti. Sadık Töre Hokandlılara destek olmak amacıyla askerleriyle birlikte Sozak'tan ayrılarak Türkistan'a doğru yola çıktı. Buraya geldiğinde şehir halen kuşatma altında idi. Hokand askeri ümitsizce şehri müdafaa ediyordu. Ruslar kale kapısının altını doğu tarafından kazmaya başlamıştı. Sadık Töre askerlerin içinden 100 kişilik seçme bir kuvvet oluşturarak, gece yarısı ani bir baskınla Rus askerlerinin bir kısmını imha etti; gerisini de dağıttı. Böylece çatışmalara bir süre ara verildi³⁷.

Sadık Töre muhasaradan kurtulmak için gece vakti, topyekûn kaleden çıkarak Ruslarla savaşmak gerektiğine inanıyordu. Bu düşüncesini Mirzadevlet'e ilettili. Ancak Mirzadevlet, Hokand askerinin kaleden çıkmasına karşı olduğunu, Sadık Töre'nin kendisinin Kazak askerleriyle birlikte muhasarayı yırtma harekâtı yapabileceğini söyledi. Derhâl hazırlıklar başladı. Ancak Türkistan'ın baş aksakalı Janti Öteпов ihanet ederek yapılan hazırlıkları ve gece yapılması düşünülen baskını Verevkin'e haber verdi. Rus askeri, silah ve topları hazırlayarak tüm tedbirleri aldı. Bu gelişmelerden habersiz baskın hazırlıkları yapan Sadık Töre, gece yarısı 200 askerle kaleden çıktı. O sırada Rusların pusu kurup beklediklerini fark etti; ancak artık çok geçti. Derhâl hücumla geçerek, Rus ordusundan atılan top ve tüfeklere aldırılmayarak Rus mevzilerine daldı. Yaklaşık bir saatlik şiddetli bir çatışmanın ardından geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bu çatışmalarda her iki taraf da çok fazla zayıyat verdi. Sadık Töre ile birlikte harekâta katılan Kosım Koja ve oğlu Kurbanjan, 40 askeriyle birlikte hayatını kaybetti. Yaklaşık 50 kişi de yaralandı. Her iki taraf da kendi mevzilerine çekildi. Ne var ki birkaç gün sonra kale, yukarıda zikredilen Janti Öteпов'un ihanetiyle Rusların eline geçti. Türkistan'ın baş aksakalı olan Öteпов, bu muharebenin beşinci gününün sabahında, kale kapısını Ruslara açtı ve böylece kale düştü. Sadık Töre Mirzadevlet'le birlikte Türkistan'ı terk ederek Çimkent'e gitti³⁸.

Çimkent'in İşgali ve Sadık Töre

Aynı sıralarda Hokand tahtına çıkan Alimkul Han (1862-1865) Çimkent'e geldi. Düşmanı durdurmak amacıyla şehri tahkim etmeye başladı³⁹. Alimkul bir taraftan Rusları durdurmanın hazırlıklarına başladı, diğer taraftan da Ruslarla barış yapmanın yollarını aradı. Lakin Çernyaev'in ileri sürdüğü şartlar kabul

³⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 32.

³⁸ Smirnov, *a.g.e.*, s. 32-33.

³⁹ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 220.

edilmedi ve böylece barış ihtimali de ortadan kalktı⁴⁰. Aynı tarihlerde Rus General Çernyaev, Evliya Ata şehrini ele geçirdi. Bir ay sonra Evliya Ata'dan Çernyaev, Türkistan tarafından da başka bir Rus birliği Çimkent istikametine harekete geçti. Bu ikinci Rus birliği 300 kişiden oluşuyordu. Alimkul, Çernyaev kuvvetleri gelmeden bu kuvveti imha etmek için ordusuna emir verdi. İki taraf Akbulak denilen mevkide karşı karşıya geldi. Alimkul'un ordusunda bulunan Sadık Töre, askerleriyle birlikte Rus kuvvetlerine yaklaştığı esnada, Rus ordusundan açılan ilk ateşte ön saflardaki adamlarının neredeyse tamamını kaybetti. Sadık Töre, Alimkul Han'ın emriyle hayatta kalan adamlarını toplayarak geri çekildi. Hokand ordusundan yaklaşık 1.000 kişi bu çatışmalarda hayatını kaybetti. Bu kadar kayıp verilmesine rağmen halen çember altında bulunan Rus kuvvetleri, Çernyaev kuvvetlerinin yetişmesiyle rahat nefes alabildi. Ertesi gün Çernyaev Çimkent'e doğru yola çıktı⁴¹.

Çimkent'in işgali 22 Temmuz 1864'te başladı. Alimkul, Çernyaev'in 15.000 kişiden mürekkep bir orduyla bölgeye geldiği haberini almıştı. Bu yüzden tüm birliklerine verdiği ani taarruz emriyle orduyu durdurmayı amaçladı. Ruslar bu taarruzu beklemedikleri için kayıplar vererek geriye çekilmek zorunda kaldı. Alimkul kazandığı zafere sevinmeden Buhara emiri Muzafferiddin'in (1860-1886) kendi topraklarına saldırdığını duydu. Bu amaçla Çimkent'ten ayrılarak Hokand'a gitmek zorunda kaldı⁴².

Burada belirtilmelidir ki Rusların Kazak bozkırlarını işgal ettikten sonra Türkistan'ı hedef olarak belirlemesinin ve sistematik bir şekilde bölgeyi işgal etmesinin pek çok nedeni vardı. Hanlıkların askerî teknolojisinin ve sefer lojistiğinin yetersizliği bunlar arasındaydı. Ayrıca yukarıda bahsedildiği üzere Türkistan hanlıkları arasında hız kesmeden devam eden iç mücadeleler Rusların gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerin kolaylıkla başarıya ulaşmasını sağladı. Alimkul'un Ruslara karşı Hokand topraklarını savunduğu bir dönemde, Buhara emiri Muzafferiddin'in Rusların işini kolaylaştıran bir hamle yaparak Hokand'a saldırması, tarihî gerekçelerle açıklanamaz bir durumdu. Üstelik bu şekilde bir tavır sergileyen Muzafferiddin tek örnek de değildi. Bu nedenle Ruslara karşı koyamayan, birlikte hareket edemeyen Türkistan hanlıklarının kaderi birbirlerinin aynı oldu.

⁴⁰ M. Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı" *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 550.

⁴¹ Smirnov, *a.g.e.*, s. 33.

⁴² Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 220.

Çernyaev, Alimkul ve emrinde bulunan askerlerin Çimkent'i terk etmesinden sonra bölgeyi muhasara etti⁴³. İki Rus birliği tarafından muhasara altına alınan Çimkent daha fazla dayanamadı ve işgal edildi. Böylece Ruslar bölgede çok mühim bir mevki ele geçirdi⁴⁴. Çimkent muhasarasında Ruslar sadece iki askerini kaybetti ve 17 asker yaralandı⁴⁵. Alimkul bunu Taşkent'e geldiğinde öğrendi. Sadık Töre'nin önerisiyle önce Türkistan şehrinin düşman elinden kurtarılmasına karar verildi. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra Sariağaç güzergahıyla yola çıkan Alimkul komutasındaki ordu, Arıs Nehri sahiline ulaştı. Sadık Töre Kazaklardan oluşan 800 kişilik seçkin bir kuvvetle öncü olarak ileri sevk edildi ve kuvvetler Şilik kışlağına baskın yaparak 60 muhafızı esir aldı. Alimkul da ordusuyla Şilik'e geldi. Sadık Töre daha ileri hareket ederek İkan'a taarruzda bulundu ve İkan'ın aksakalı İbn Emin'i etkisiz hale getirdi. Ardından Serov komutasındaki 200 kişilik bir Rus kuvvetini kuşattı. Ne var ki Türkistan tarafından 300 kişilik bir Rus kuvvetinin daha gelmekte olduğu haberini aldı. Bu yardımın önlenmesi için Sadık Töre adamlarıyla birlikte gelmekte olan Rus kuvvetlerini karşılamaya çıktı. Türkistan yolu üzerinde, Sasıkbulak denilen mevkide karşılaşan taraflar savaşa tutuştu ve Sadık Töre'nin adamlarından bir kısmı yaralandı. Rusların ilerleyişini durduramayacağını anlayan Sadık, İkan güzergâhına çekilmeye başladı ve Serov komutasındaki kuvvetlerle bir süre daha mücadele devam etti. Türkistan tarafından gönderilen Rus kuvvetlerinin Serov'a katılmasıyla muharebe daha da şiddetlendi. Sadık Töre bu muharebede yaralandı. Sadık Töre ve askerlerini, düştüğü bu müşkül durumdan Alimkul yardıma gelerek kurtardı. Muharebe sonunda Serov da büyük darbe aldı ve 200 kişilik birliğinden sağ kalan 15 askeriyle birlikte yardım için gelen Rus kuvvetlerine katılarak Türkistan şehrine döndü. Hokand ordusu bu muharebelerde 400 kayıp ve çok sayıda yaralı verdi. Muharebenin ardından Alimkul Taşkent'e gitti⁴⁶.

Bu noktada belirtmek gerekir ki Rus tarihçi Poçekaev, Sultan Sadık'ın Çimkent'in düşüşü esnasında gerçekleşen muharebelerin hiçbirinde bulunmadığını, o sırada Kâşgar'da olduğunu söyler. Çimkent'e geldiği zaman ise burada çoktan Rus işgalinin gerçekleştiğini bildirir⁴⁷. Ayrıca Sadık Töre'nin Kâşgar'a ilk gidişinin 1864 yılında Çin'e karşı ayaklanan yerli halkı teşkilatlandırmak

⁴³ Smirnov, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁴ Seymour Becker, *Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Routledge Curzon Taylor&Francis Group, London 2004, s. 17.

⁴⁵ Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1960, s. 19.

⁴⁶ Smirnov, *a.g.e.*, s. 34-37.

⁴⁷ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 114.

amacıyla olduğunu belirtir. Sadık Töre'nin 3.000 kişilik ordusuyla Kâşgar'a geldiğini ve burada halkın onu yönetici olarak tanıdığını aktarır. Ancak Sadık Töre'nin Kâşgar'ın önde gelenleriyle bir bağlantısı olmadığı için yönetici olarak kendini kabul ettirmekte zorlandığını, bu amaçla Hokand Hanlığı'na bir haber göndererek Doğu Türkistan'a ruhanî bir liderle⁴⁸ eski yöneticilerin neslinden gelen birinin gönderilmesini istediğini ekler. Hokand Hanlığı'nın bu istek doğrultusunda bölgeye Büzürg Han ve Yakup Bey'i gönderdiğini söyler. Tam da burada Sadık Töre'nin asıl amacının gönderilecek kişileri kendisine bağlı birer kukla yönetici olarak kullanmak olduğunu belirtmeliyiz. Lakin durum Sadık Töre'nin istediği gibi olmamış; bölgeye gelen Yakup Bey, Sadık Töre'nin üstlendiği rolü elinden alarak burada müstakil bir devlet kurmak amacıyla çalışmalara başlamıştır⁴⁹. Çok geçmeden de Yakup Han tarafından Sadık Töre bölgeden uzaklaştırılmıştır⁵⁰. Dolayısıyla Sadık Töre Çimkent işgal edildiğinde bölgede değildir. Ancak Çimkent düştükten sonra bölgenin geri alınabilmesi amacıyla yapılan mücadelelere katıldığını belirtmek gerekir.

Taşkent Müdafaasında Sadık Töre'nin Rolü

Rusların bölgenin önemli şehirlerini birer birer ele geçirmesi, Alimkul'un daha temkinli davranmasını gerekli kıldı. Alimkul tüm hazırlıklarını Rusların ilerleyişini durdurmak üzerine yaptı. Ruslar ise artık sıranın Taşkent'e geldiğini düşünüyordu. Bu amaçla Çernyaev, Taşkent üzerine 27 Eylül 1865 yılında bir taarruz gerçekleştirdi. Ancak bu saldırıda Ruslar istenilen başarıyı elde edemedi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Çernyaev, Buhara Emiri Muzafferiddin'in Taşkent'i ele geçirmek istediğini bildiği için Taşkent'i bir an önce almak istedi. Bu amaçla, Niyaz Bey Kalesi'ni ve ardından Çımaz Kalesi'ni ele geçirdi⁵¹. Ruslar Taşkent'in ihtiyaç duyduğu suyu kendi kontrolleri altına alacakları için bu kalenin alınmasına büyük önem veriyordu. Alimkul bu durumu engellemek adına düşmana hücum emri verdi. Yaptığı ilk muharebede Ruslara üstünlük sağladı ve Ruslar, Niyaz Bey Kalesi'nden geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat ikinci karşılaşma Alimkul ve Hokandlılar açısından istendiği gibi sonuçlanmadı⁵².

⁴⁸ *Belo-Gorskikh Hodjey* olarak adlandırılan bu ruhani liderler, kendilerinin ne Kazak ne Kırgız ne de Özbek olduğunu onların doğrudan Hz. Muhammed soyuna bağlı olduklarını iddia ederlerdi.

⁴⁹ Yakup Bey'in bu amaç doğrultusunda gerçekleştirdiği hareketlerinde başarılı olduğu ilerleyen yıllarda görülecektir. Bölgede çok geçmeden Kâşgar Devleti adı altında bir devlet kuracak ve ölümüne kadar İngiltere, Çin ve Rusya arasında çıkar çatışmalarının olduğu bir dönemde varlığını sürdürecektir.

⁵⁰ Poçekaev, a.g.m., s. 114.

⁵¹ Çelik, a.g.m., s. 550.

⁵² Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 221.

Sadık Töre bu durumda yanındakilerle Alimkul'a katıldı ve onunla birlikte Ruslara karşı Taşkent'i savunmaya başladı⁵³. Alimkul bu savaşta ağır yaralandı ve ertesi gün çekildiği Taşkent'te öldü. Alimkul'un ölümüyle dengeler Ruslar lehine değişti. Çünkü Taşkent'i savunan birlik geri çekilerek kaleye sığınmak zorunda kaldı⁵⁴. Sonrasında ise hanlarının ölümüyle ne yapacaklarını kestiremeyen Hokand ordusu dağılmaya başladı. Bir kısmı Hokand'a giderken bir kısmının ise atları, giyecek ve silahları Taşkentliler tarafından yağma edildi. Bölgede tam bir başıbozukluk hüküm sürmeye başladı. Oluşan bu durum karşısında Sadık Töre yakın adamlarıyla Taşkent'in kapılarını emniyet altına aldı ve buralara güvenilir adamlarını yerleştirdi⁵⁵.

Taşkent halkının ileri gelenlerinin müşterek aldığı kararlar Sadık Töre, Alimkul'un yerine ordunun başına getirildi⁵⁶. Sadık Töre ilk iş olarak şehrin önemli noktalarına sadakatinden emin ve liyakatli kişileri tayin etti. Orduyu kısa süre içinde müdafaaya hazır hale getirdi. General Çernyaev, Alimkul'un öldüğü ve Hokand askerinin dağıldığı haberini alınca derhâl şehre hücum ederek üç gün boyunca top ve tüfeklerle kale kapılarını dövdü. Ancak yapılan bu saldırıya karşı Sadık Töre ve emrindekiler mukavemet gösterince Ruslar başarılı olamadı. Kısa bir süre sonra Ruslarla 40 gün sürecek muharebe yeniden başladı⁵⁷. Bu mücadele Rusların umudunu kırmakla birlikte, Sadık Töre'nin şöhretinin artmasını sağladı ve bu yüzden Hokandlı komutanların ona kıskançlık beslemesine sebep oldu. Çünkü Hokandlılar, Sadık Töre'nin Cengiz soyundan geldiği için Hokand tahtına oturacağından korkuyordu⁵⁸. Bu amaçla kendi konumlarının sarsılacağını düşünen Hokand komutanları onu öldürmeye karar verdi. Bu karardan haberdar olan Taşkent ileri gelenleri, durumu derhâl Sadık Töre'ye bildirerek bu kişileri öldürmek için kendilerine emir vermesini istediler. Ancak Sadık Töre, düşman Taşkent'e dayanmışken bir iç kargaşaya meydan vermemek için onların bu talebini geri çevirerek onlara; *"Biz tüm gücümüzü düşman için birleştirmeliyiz"*⁵⁹ dedi. Ancak

⁵³ Rus tarihçi Poçekaev Sadık Töre'nin Taşkent'e gelerek burada Ruslara karşı mücadele vermesine sebep olarak babası Sultan Kenesari'nın Taşkent'te öldürülmesini gösterir. Poçekaev, a.g.m., s. 115. Ancak Fatih Ünal, Kenesari'nın Taşkent'te değil Almali geçidinde Kırgızlar tarafından kuşatıldığını ve silahlarına el konularak yakalandığını belirtir. Ayrıca 1845 yılında Kenesari tarafından hezimete uğrayan Tinayevlerin yaptığı baskı neticesinde Kenesari'nın öldürülmesine karar verildiğini ekler. Öldürme görevini de Manap Taştambetoğlu'nun muharebelerde kaybettiği iki kardeşinin intikamını almak amacıyla üstlendiğini ve Kenesari'yi işkence ile öldürdüğünü söyler. Ünal, a.g.e., s. 238.

⁵⁴ Dilmuhamedov, a.g.e., s.143.

⁵⁵ Smirnov, a.g.e., s. 37.

⁵⁶ Poçekaev, a.g.m., s. 114.

⁵⁷ Smirnov, a.g.e., s. 38.

⁵⁸ Poçekaev, a.g.m., s. 115.

⁵⁹ Dilmuhamedov, a.g.e., s. 143.

Hokand askeriyle bir şey yapılamayacağını da gördü ve bir çıkış yolu aramaya başladı. Zira Alimkul öldükten sonra, uzun süredir görev yaptığı ‘Emir-i Leşker’ makamının bir önemi kalmamıştı. Ayrıca Hokand Hanlığı hızlı bir şekilde Ruslara toprak kaybetmeye başlamıştı. Bu nedenlerden dolayı Ruslara karşı daha güçlü savaşabilmek ve destek bulmak için Buhara emirinin hizmetine girmeye karar verdi⁶⁰. Taşkent ileri gelenleriyle yaptığı istişarede onların da onayını aldıktan sonra, içlerinde Kazak ileri gelenlerinin de bulunduğu bir heyet oluşturarak Buhara emiri Muzafferiddin’e gönderdi. Emir Muzafferiddin onların teklifini kabul ederek Taşkent’in idaresi için yakın adamlarından Tayşıbek Toksabası görevlendirdi. Toksabası Taşkent’e geldikten sonra Sadık Töre yönetim ve komutayı ona devrederek Taşkent’ten ayrıldı⁶¹. Sadık Töre’nin bölgeden ayrılmasından sonra Hokand halkı bir müddet daha Ruslara karşı mücadele vererek kaleyi savunmaya çalıştı. Rusların daha önceden farklı yollarla kendi saflarına çektikleri zengin iki tüccar, Hokand halkına ihanet ederek kale kapılarında birini açınca Ruslar Taşkent’e girmeyi başardı⁶². 15 Mayıs 1865 gecesi Taşkent’e girerek bölgeyi işgal eden Ruslar, burada halkı katletmeye başladı⁶³.

Buhara Emirliği ve Sadık Töre

Taşkent’in Ruslar tarafından işgal edilmesi, Hokand Hanlığı topraklarını ülkesine katma hayalinde olan Buhara emiri Muzafferiddin’i tedirgin etti. Bu amaçla Rusların yaptığı bu işgali protesto etmek ve Taşkent’in boşaltılarak kendisine teslim edilmesini sağlamak amacıyla girişimlerini hızlandırdı. Muzafferiddin, durumu çara izah etmek amacıyla Petersburg’a bir elçilik heyeti gönderdi; ancak gönderdiği elçilik heyetinin Orenburg’da durdurulmasına kızarak ülkesinde bulunan Rus elçilik heyetini tutuklattı. Yine Rüstembek komutasındaki hanlık güçleri, Taşkent’in güneyinde bulunan Çırcık bölgesinde birtakım faaliyetlerde bulundu. Ruslar, Buhara Emirliği’nin bu tutumundan rahatsız oldu ve Çırcık bölgesinin alınması için 12 Eylül’de harekete geçti. Sonunda Toytepe, Niyaz Bey, Çınaz, Keluvçı ve Pskent Ruslar tarafından işgal edildi. Ayrıca Çernyaev Cizzak’ı ele geçirmek amacıyla bölgeye hareket etti. Böylece Rusya ve Buhara Emirliği arasında savaş fitili ateşlenmiş oldu⁶⁴.

⁶⁰ Poçekaev, a.g.m., s. 115.

⁶¹ Smirnov, a.g.e., s. 39.

⁶² Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 221.

⁶³ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 81.

⁶⁴ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı” *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizöğülleri*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 504-505.

Taşkent'in düşmesinin ardından Sadık Töre askerleriyle birlikte Buhara Emirliği idaresindeki Cizzak şehrine gitti. Sadık Töre, emrindekilerle burada bulunan Buhara halkına yardım ederek tüm enerjisini buranın da tıpkı Taşkent gibi Rus işgali altına girmemesi için harcadı⁶⁵. Sadık Töre, Cizzak beyi Yakup Bey'le görüştüktan sonra ailesini orada bırakarak yanına aldığı 25 adamıyla Buhara emiri Muzafferiddin'in huzuruna çıktı. Muzafferiddin kendilerini oldukça iyi karşıladı. Cizzak Beyi Yakup Bey'e, Sadık Töre ve askerlerine hazineinden maaş bağlanması talimatını verdi⁶⁶.

Sadık Töre Cizzak'a geldiği sırada General Çernyaev'in kuvvetleri de Cizzak'ı ele geçirmek üzere kaleye yaklaşmış bulunuyordu. General Çernyaev Cizzak'a hücum kalkıştığı sırada, Buhara ve Semerkand'dan gönderilmiş olan orduyu karşısında buldu. Ne var ki Rus mevzilerinden atılan toplar Buhara-Semerkand ordusunu dağıttı. Sadık Töre derhâl askerlerini toplayarak kaleye doğru ilerleyen Rus birliklerine karşı koymaya hazırlandı. Ruslar Cizzak pazarına girdiği esnada Sadık Töre adamlarıyla hücum ederek onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Çernyaev, askerî kuvvetlerini toplayarak eski mevzilerine çekildi. Burada bir hafta kaldıktan sonra Sır Derya taraflarına yöneldi. Bu sıralarda ordusuyla birlikte Cizzak'a gelmiş olan Buhara emiri, bir müddet burada kaldıktan sonra Oratöbe üzerinden Çernyaev'in bulunduğu bölgeye hareket etti. Ruslar bu sırada Sır boyunda Şınaz yakınlarında kendileri için müstahkem mevki inşasıyla uğraşmaktaydı. Sadık Töre, Şardara tarafından Ruslara taarruz etmek için Buhara emirinin iznini aldı ve o tarafa yöneldi. Ancak bu sırada Ruslar Şardara Kalesi'ne hücum etmiş, kalenin komutanı Atabay Toksaba, zaten kaleyi terk etmişti. Civardaki halkı yağmalamaya başlayan Rus askerleri, halkın bölgeden kaçmasına yol açtı⁶⁷.

Sadık Töre tüm bu gelişmelerin ardından hiç vakit kaybetmeden Rusların bulunduğu mevkie doğru yola çıktı⁶⁸. Bu esnada halktan gasp ettiği sürüleri götürmekte olan Kozaklardan⁶⁹ oluşan yaklaşık 100 kişilik bir kuvvetle karşılaştı. Bunlara pusu kuran Sadık Töre, iyice yakınlaştıkları esnada saldırıya geçti. Kozaklar derhâl silahlarına sarıldı. Aralarında şiddetli bir muharebe gerçekleşti. Biri subay olmak üzere Kozaklardan altısı öldürüldü. Otuzunun atları ve

⁶⁵ Dilmuhamedov, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁶ Smirnov, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 39-41.

⁶⁸ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 115.

⁶⁹ Türk Kazaklardan ayırt edebilmek için '*Kozak*' tabiri kullanılmıştır.

halktan gasp ettiği sürüler ele geçirilerek sahiplerine iade edildi. Sadık Töre'nin adamlarından bazıları hafif yara aldı. Bir süre daha Sır boylarında kalan Sadık Töre, Buhara emirinin Maydajıngıl civarında mağlup olduğu ve Semerkand'a çekildiği haberini alınca kendisi de Semerkand'a doğru hareket etti. Semerkand'a varduktan sonra ise emirle beraber Buhara'ya doğru yola çıktı⁷⁰.

Buhara'ya gelindikten kısa bir süre sonra, Çernyaev'in Petersburg'a çağrıldığı ve yerine General Romanovskiy'in tayin edildiği haberi alındı⁷¹. Rusların ilk hedefinin Cizzak olacağı biliniyordu. Bu yüzden Cizzak askerî bakımdan güçlendirildi. Bir süre sonra Ruslar harekete geçerek Oratöbe ve Cizzak'ı ele geçirdi. Buhara emiri yardım için Hive Hanlığı'na ve Türkmenlere elçiler gönderdi. Derhâl 10.000 kişilik bir yardım kuvveti temin edildi ve bu kuvvet, 30.000 kişilik ordusuyla Kışköpir'e ulaştığı öğrenilen Ruslar üzerine sevk edildi⁷².

Sadık Töre Buhara emirinin izniyle, 800 kişilik kuvvetle Kazalı tarafına yöneldi. Sarıbulak mevkiinde Kozaklardan oluşan 200 kişilik bir kuvvetle üç gün boyunca savaşıldı. Bu savaşta Sadık Töre'nin adamlarından 22 kişi hayatını kaybetti; 40 kişi de yaralandı. Kozaklar 60'ın üzerinde kayıp verdi. Askerlerin geri kalanı Kazalı'ya kaçtı. Kuvvetleri içerisindeki Taşkentlilerin köylerine dönmek istemesi üzerine onlara izin veren Sadık Töre, kendi adamlarıyla birlikte Buhara idaresindeki Tamdı kışlağına çekildi. Buhara emirine yazdığı mektupta Ruslarla yaptığı muharebeyi anlattı. Buhara emiri Sadık Töre'yi Kışköpir'e doğru yola çıkan orduya yardım etmek amacıyla o tarafa gönderdi. Sadık Töre Tamdı'dan çıktı ve Kızilkum içerisinde ilerleyerek önce Cizzak'a, oradan Kışköpir'e hareket etti. Yol üzerinde Cizzak'tan Kışköpir'e gitmekte olan 100 kişilik bir Rus kuvvetiyle karşı karşıya geldi. Bir saat süren çatışmadan sonra Ruslar çekilmeye başladı. Bu savaşta Ruslardan 20, Sadık'ın adamlarından ise 25 kişi hayatını kaybetti. Yaklaşık 40 kişi de yaralandı. Rusların çekilmesinden sonra Sadık Töre o gece orada konakladı. Ertesi gün Kışköpir'e ulaştı. Ancak burada Buharahların Ruslar tarafından mağlup edildiğini ve geri çekildiğini gördü. Bunun üzerine kendisi de adamlarıyla birlikte onları takiben Buhara'ya gelerek emirle görüştü⁷³. Buhara emiri Muzafferiddin Rus ilerlemesine dur diyemeyeceğini anlayınca Ruslarla barış yapmak için çalışmalarını hızlandırdı. Romanovskiy, barış şartı olarak yüklü

⁷⁰ Smirnov, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁷¹ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 277.

⁷² Smirnov, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁷³ Smirnov, *a.g.e.*, s. 43-44.

harp tazminatını içeren ağır bir metin sundu. Ancak Buhara emiri Muzafferiddin bunu kabul etmedi. Bir taraftan da Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa'yı İstanbul'a gönderdi. Ayrıca Hindistan İngiliz Valiliğine ve İngiliz kraliçesine bir mektup yollayarak Rusların yaptığı haksız işgallerin önüne geçilmesini istedi; ancak istenilen sonuç alınamadı. Böylece Buharalılar Ruslar karşısında yalnız kaldı⁷⁴.

Rusların bölgede işgal edilen yerleri tek elden yönetmek amacıyla Türkistan Genel Valiliğini kurması ve başına Kaufman'ı getirmesi, işgallerin daha sistemli bir şekilde yapılmasını sağladı. Kaufman, Buhara Emirliği ile olan sınır anlaşmazlıklarını çözmek için ordusuyla Semerkand'a doğru yola çıktı. Kendisine yapılan barış tekliflerini umursamadan Semerkand şehrine hücum etti⁷⁵. Bu haberi alan Muzafferiddin yönetimindeki askerlerin tamamını Semerkand'a gönderdi. Ayrıca Sadık Töre'ye de bozkırda bulunan Kazak uruğlarından asker toplayarak Nurata'ya gitmesi talimatını verdi. Sadık Töre, Kazak uruğlarından 1.000 kişilik bir kuvvet oluşturdu ve Semerkand'a doğru yola çıktı. Bu sefer esnasında yaklaşık 500 adamıyla eşkıyalık yapan ve Türkistan ahalisine bela olan Nazar adlı eşkıyayı yola getirerek adamlarıyla birlikte kendi yanına çekmeyi başardı. Birlikte Semerkand'a doğru hareket ettiler⁷⁶. Lakin Ruslar, 2 Haziran 1868 tarihinde Buharalıları ağır bir yenilgiye uğrattı ve önce Semerkand'ı daha sonra ise Urgut ile Katta-Kurgan'ı işgal etti⁷⁷.

Sadık Töre bölgeye geldiğinde Rusların işgali tamamladığını gördü ve Ruslara karşı direniş hazırlığı yapan Buhara askerlerine katıldı. Rus kuvvetleri üzerine harekete geçildi. General Kaufman, Buhara kuvvetlerini görünce birliklerine hücum emri verdi. Buharalılar Rusların bu taarruzu karşısında kaçmaya başladı. Ruslar Buharalı yaya askerleri tarumar etti; pek çok kişiyi öldürdü. Tam o sırada Sadık Töre, Rusların hiç beklemediği bir yönden Rus askerlerine hücum etti. Yaya Rus askerleri ne olduğunu anlayamadan esas kuvvetlerin olduğu tarafa kaçmaya başladı. Bu savaşta Ruslardan 70 kişi, Sadık'ın adamlarından ise 100 kişi hayatını kaybetti. Sadık Töre, o geceyi savaş meydanında geçirerek ertesi gün Buhara'ya girdi. Bundan sonra muharebe durdu; çünkü Sadık Töre'nin birlikleriyle Rus saldırılarına karşı gösterdiği mukavemet ve kimi zaman başarılı olan baskınlar,

⁷⁴ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 278.

⁷⁵ Hatunoğlu, a.g.m., s. 507.

⁷⁶ Smirnov, a.g.e., s. 44-45.

⁷⁷ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 278.

savaşın tümünü etkileyebilecek güçte değildi⁷⁸. Ayrıca Buhara ordusunun 1868'deki Zirabulak Savaşı'nda Ruslara karşı büyük bir mağlubiyet alması ve Rusların Buhara topraklarını tedricen işgal etmesinden dolayı Buhara emirinin Ruslarla barış yapmaktan başka çaresi kalmamıştı⁷⁹. Bu esnada Muzafferiddin, Ruslarla devam eden savaşın sonlandırılmasına kadar Sadık Töre'nin bozkırda konar-göçerlerin arasında bulunmasını istedi. Bunun üzerine Sadık Töre, beraberinde bulunan adamlarıyla konar-göçerlerin arasına gitti⁸⁰.

Sadık Töre-Abdülmelik İttifakı

Emir Muzafferiddin'in Ruslara karşı savaşı kaybetmesi ve Rusların sunduğu tüm şartları kabul etmesi Buhara'da büyük bir tepkiye yol açtı ve işgali tanımayan kesimleri Muzafferiddin'e karşı yeni emir arayışlarına sürükledi⁸¹. Muzafferiddin'in Buhara'nın çıkarlarının aksine Rusların işlerini kolaylaştırdığını düşünenler, emirin büyük oğlu Abdülmelik'i yeni han olarak tahta geçirmek istedi⁸². Şehrisebz beyleri Bababek ve Jorabek de hareketliliğin farkına vararak Buhara emirini Rus tarafına geçmekle suçlayıp emirin oğlu Abdülmelik'i han ilan ettiler. Emire karşı civar illerden ordu topladılar. Bu arada Sadık Töre'ye de yolladıkları elçiler vasıtasıyla Buhara emirine karşı savaşın caiz olduğu hükmünü bildirdiler. Sadık Töre ve Nazar, Kazak uruğları arasından asker toplayarak Nurata'ya hareket etti ve şehri ele geçirdi. Bu arada Abdülmelik'le savaş halinde olan Buhara emirinin askerleri, başkaldıran şehirlerden Şehrisebz haricindekilerin hepsini ele geçirdi; yalnızca Şehrisebz kaldı. Şimdi bu şehir de kuşatılmış bulunuyordu. Sadık Töre'nin Nurata'yı ele geçirdiğini duyduktan sonra emir, ona karşı 5.000 serbaz ve 8.000 atlı asker gönderdi⁸³. Sadık Töre'nin bu faaliyetlerinden dolayı Abdülmelik onu Karmana vilayetinin hâkimi olarak atadı⁸⁴.

Emir Muzafferiddin'in sevk ettiği birlikler Karmana'ya geldiğinde, Sadık Töre ve Nazar, emrindeki birliklerle onları karşılamak için bekliyordu. İki kuvvet karşı karşıya gelerek silah ve toplarla şiddetli bir muharebeye tutuştu. Kısa bir süre sonra Buhara ordusu dağılmaya başladı ve ardından Buhara askerleri Sadık

⁷⁸ Smirnov, *a.g.e.*, s. 45.

⁷⁹ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 115.

⁸⁰ Smirnov, *a.g.e.*, s. 45.

⁸¹ Fatih Ünal, "Buhara Emirliği'nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre'nin İsyanı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Eylül 2009-273, s. 25.

⁸² Poçekaev, *a.g.m.*, s. 115.

⁸³ Smirnov, *a.g.e.*, s. 46.

⁸⁴ Ünal, *a.g.m.*, s. 25.

Töre'nin saflarına katıldı. Sadık'ın bu zaferini duyan Buhara emiri, onun üzerine 10.000 kişilik bir kuvvet daha sevk etti. Sadık Töre Karmana'dan hareketle bu kuvvetleri karşılamaya hazırlandı. Buhara ordusu komutanları, Sadık Töre ile savaşa girişmeden önce müzakere talep ettiler. Sadık Töre'nin Abdülmelik'in hanlığının yanında yer aldığı öğrenince onlar da Abdülmelik tarafına geçeceklerini açıkladılar. Böylece 10.000 kişilik bir kuvvet daha Sadık'ın ordusuna katıldı. Bu haberleri alan Buhara emiri Sadık'ın günden güne itibar ve gücünün artmasından dolayı Buhara tahtının Kazaklara geçeceği endişesine kapıldı ve Sadık Töre'nin ortadan kaldırılmasına karar verdi. Bu yüzden Şehrisebz'in itaat altına alınması bir süre tehir edilerek tüm dikkatler Sadık Töre üzerine çevrildi. Bu fırsatı değerlendiren Şehrisebz hâkimi Abdülmelik, kendisini başından beri destekleyen Bababek ve Jorabek'in kuvvetleriyle Karşı şehrine kadar tüm bölgeyi egemenliği altına aldı⁸⁵. Buhara emiri tahtını koruyabilmek için oğlu Abdülmelik ve Sadık Töre'ye karşı bu defa Rus General Kaufman'dan yardım talep etti. Kaufman bu talebi memnuniyetle karşıladı ve Zerefşan askerî bölge sorumlusu General Abramov'u bölgeye gönderdi. Ayrıca halkı etkilemek amacıyla da şu bildiri yayınladı: *“Buhara hükümdarı olmak amacındaki Abdülmelik, Tanrı'ya ve kendi büyük Peygamber'ini unuttu. Hainler ile birlik olup öz babası ve büyük emire başkaldırdı”*⁸⁶.

Kaufman, 3.000 kişilik bir kuvvetle Karşı'ya, Abdülmelik üzerine sefer düzenlerken Buhara emiri de büyük bir kuvvetle Sadık Töre üzerine harekete geçti. General Kaufman'ın Karşı'ya geldiğini öğrenen Abdülmelik, şehri terk ederek kaçtı. Buhara ordusunun üzerine geldiğini öğrenen Sadık Töre ise, Karmana'dan hareketle Buhara ordusunu karşılamaya çıktı. Ertesi gün Zerefşan Nehri'nde Uzilis denilen yere ulaştı. Buhara emiri de bölgeye geldi. Muharebede zaman zaman her iki taraf da birbirine üstünlük sağladı. Buhara ordusundaki Türkmenlerin gayretleriyle Sadık Töre geri çekilmek zorunda kaldı. Sadık Töre karargâhına çekildiğinde Karmana ve Nurata'dan temin ettiği tüm askerlerin kaçtığını, etrafında sadece 1.000 kadar adamın kaldığını anladı. Abdülmelik ve diğerlerinin akıbetleri ise belli değildi. Bu kadar küçük bir kuvvetle Buhara'ya yürümenin bir yararı olmayacağını düşünerek Nurata'ya çekilmeye karar verdi ve buraya ulaştığında Rusların Abdülmelik'i mağlup ettiği haberini aldı⁸⁷. Muzafferiddin'in elde ettiği bu başarı Ruslardan aldığı yardım sayesindeydi.

⁸⁵ Smirnov, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁸⁶ Ünal, *a.g.m.*, s. 25.

⁸⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 47-48.

Onun, Kaufman'a karşı sadık olması ve isteklerini yerine getirmesinden dolayı Ruslar, Muzafferiddin'e karşı gelen muhalif gruplara tahammül edemiyordu. Bu amaçla Muzafferiddin kendi emirliğinin tehlikeye girdiği her dönemde Ruslardan yardım istedi; Ruslar ise bu yardımı yaparak emirin tahtta kalmasını sağladı⁸⁸. Togan'a göre; Muzafferiddin Ruslarla hareket etmeseydi Abdülmelik ve Sadık Töre'nin kuvvetleri Rus ordusunu yerle bir edebilirdi. Ayrıca Togan, Buharahlardan Sadık Töre'ye tüm yetkiyi eline alarak Buhara Emirliği'nin başına geçmesini teklif ettiğini; ancak onun Buhara halkına güvenmediği için bunu reddettiğini belirtir⁸⁹.

Sadık Töre her ne kadar bu teklifi kabul etmese de Buhara'daki bazı kesimler tıpkı Hokandlılar gibi onun Buhara Emirliği tahtını ele geçireceğinden korktu. Abdülmelik'in Ruslar karşısında başarısız olması da onların Sadık Töre'yi bölgeden uzaklaştırmaya çalışmasına neden oldu⁹⁰. Bu amaçla Sadık Töre, Nazar'la birlikte Ürgenç istikametine yola çıktı. Yolda rahatsızlanan Sadık Töre, Kızılkum içlerinde bulunan Bokan Dağları'nda üç ay konaklamak zorunda kaldı. İyileştikten sonra Ürgenç'e gelerek Hive hanıyla görüştü. Han onu kendi hudutlarındaki konar-göçer Karakalpak ve Kazakların yönetimine tayin etti. Sadık Töre bu görevde, Hive Hanlığı'na tâbi konar-göçerler arasında dört yıl kaldı⁹¹. Rus tarihçi Poçekaev, bu konuda II. Muhammed Rahim Han'ın (1864-1910) tahtını alabileceğini düşündüğü ve Sadık Töre'nin Hive'ye girmesini istemediği için onu konar-göçerlerin başında bıraktığını, bir nevi merkezden uzaklaştırdığını söylemektedir. Ayrıca hanın amansız bir Rus karşıtı olan Sadık Töre'nin Hive şehrinde bulunmasının Rus tehlikesini Hive'ye yönelteceğinden çekindiği için bu kararı aldığını da ekler⁹².

Hive Kuşatmasında Sadık Töre

Rusların Buhara Emirliği'ne karşı elde ettiği zaferler ve ticaret yollarının değişmesi, Hive Hanlığı ve Ruslar arasındaki ilişkileri iyice gerdi. Rusların 1869 yılında Kızılsu bölgesini ele geçirmesi, Hive Hanlığı'nın batıdan, kuzeyden ve güneyden kuşatılmasına anlamına geliyordu. 1873 yılına gelindiğinde Ruslar, Sır Derya'nın sol kıyasına yerleşmişti. Rusların buraya yerleşmesinden rahatsız olan

⁸⁸ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 568.

⁸⁹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 231.

⁹⁰ Poçekaev, a.g.m., s. 116.

⁹¹ Smirnov, a.g.e., s. 48.

⁹² Poçekaev, a.g.m., s. 116.

Hive Hanlığı, Rus ilerlemesinin bir sonraki adımının kendi toprakları olduğunu anlayınca sınırı geçerek Rus idaresindeki topraklara akınlar düzenledi. Ruslar da buna karşılık vererek Hive Hanlığı topraklarına taarruza başladı⁹³. Hive Hanlığı'nın bu tavrının asıl sebebi, hanlık topraklarının Çarlık Rusya'nın üç askerî bölgesi olan Kafkas, Orenburg ve Türkistan'a sınır oluşu, dolayısıyla bu durumun kendilerini baskı altında hissetmesine neden olmasıydı⁹⁴. Bölgede yaşanan bu gelişmeler savaşın göstergesiydi. Zaten Kaufman iki yıldır çarı Hive üzerine harekete geçmesi için ikna etmeye çalışıyordu⁹⁵. Kaufman'ın istediği fırsat eline geçti. Hive'de bulunan Rus esirler de savaşın gerekçesini oluşturdu. Hiveliler Kaufman'ın kendilerinden istediği Rus esirlerin serbest bırakılmasını kabul etmeyince Ruslar, Hive üzerine bir sefer düzenleme kararı aldı⁹⁶.

Görüşmelerin ardından Hive Hanlığı'na saldırının dört ayrı grubun birleşmesiyle, üç koldan yapılması ve sefere katılacak grupların şu şekilde olması kararlaştırıldı: General Kaufman'ın önderliğinde, Orenburg birliğinin başında General Verevkin; Mangışlak grubunun başında Albay Lomakin ve Krasnovodsk grubunun başında Albay V. İ. Markozov bulunacaktı⁹⁷. 1873 yılı baharında Genel Vali Kaufman önderliğindeki birlikler Hive üzerine harekete geçti. Hive Hanı, Kazak uruğlarından topladığı askerlerin yanı sıra Türkmenleri de emrine verdiği Sadık Töre'yi General Kaufman üzerine sevk etti. Arkalarından da Medniyaz ve Medmurat Duvanbeklerin komutasında Hive askerlerini yola çıkardı. Bütün kuvvetler Uşoşak denilen mevkide bir araya gelerek Kaufman kuvvetlerini burada karşılamaya hazırlandı. Sadık Töre'nin komutasında 700 Kazak, 500 Türkmen olmak üzere toplam 1.200 savaşçı bulunuyordu. Sadık Töre bu kuvvetlerle çöl içerisindeki yolla 'Adam Kırılğan' ve 'Altı Kuduk' denilen bölgeye hareket etti. Sabahın erken saatlerinde Kaufman kuvvetleriyle karşılaşan Sadık Töre, Ruslara hücum etti. Rus kuvvetleri top ve tüfeklerle karşı hücum kalktı. Sadık'ın askerlerinden birkaçı orada hayatını kaybetti. Bunun üzerine Sadık Töre Uşoşak'ta karargâh kuran Duvanbeki'nin yanına çekildi. Hive kuvvetleri Uşoşak'tan topyekûn hareket ederek General Kaufman kuvvetlerini Kızılıkum'da

⁹³ Valentin Runov, *Geniy Voyni Skobelev "Bely General"*, Eksmo, Moskva 2013, s. 98.

⁹⁴ Nikolay İvanoviç Grodekov, *Hivinskiy Pohod 1873 Goda*, Tipografiya V. S. Balasheva, St. Peterburg 1883, s. 2.

⁹⁵ Januarius Aloysius MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khive*, Harper&Brothers Publishers Franklin Square, New York 1874, s. 202.

⁹⁶ Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 605.

⁹⁷ Runov, *a.g.e.*, s. 98-99.

karşılıdı. İki taraf çölde, iki gün boyunca muharebe etti. Öğle vakti Ruslar nehir yakasına, Uşoşak civarına ulaşarak burada bir süre konakladıktan sonra Duvanbekler Hive'ye gitti. Sadık Töre de kendi konar-göçerleri arasına girerek onları Çarçov'a (Türkmenabat) doğru göçürdü. Sonrasında kendisi de Hive'ye gelerek hanla görüştü. Rusların iki taraftan Hive üzerine gelmekte olduklarını ve hanın Kaufman'a elçi göndererek görüşmeye çalıştığını öğrendi⁹⁸. Hivelilerin Kaufman ile görüşmesinin sonuçlanmasını beklemeyen Rus birlikleri, 23 Mayıs 1873 tarihinde, Hive'yi abluka altına aldı⁹⁹. Görüşmeler devam ederken Verevkin, Lomakin'i idaresine verdiği küçük bir grupla Hive üzerine gönderdi. Diğer taraftan da Albay Skobelev, Verevkin'den aldığı izinle kale kapılarının önüne kadar ilerledi ve birliğiyle beraber oluşan gediklerden içeri girdi. Böylece Hive, Ruslar tarafından işgal edildi¹⁰⁰. Hive, artık anlaşma yapmanın zarurî olduğunu düşündüğü için Kaufman'a barış yapmak amacıyla elçi gönderdi. Nihayetinde 2 Haziran 1873 tarihinde, Hive hanı ve Kaufman arasında bir görüşme gerçekleştirildi¹⁰¹. Bu görüşmede alınan kararlardan oluşan antlaşma 12 Ağustos'ta taraflar arasında imzalandı¹⁰². Bununla Hive Hanlığı artık Rusların vassalı durumuna geldi.

Sadık Töre ve Türkmenler

Sadık Töre bu gelişmeler üzerine hanın yanından ayrılarak, umum Türkistan mücadelesine devam etmek üzere Türkmenlere katılmak düşüncesiyle Amu Derya boyunca yola çıktı¹⁰³. Buhara topraklarına ulaştıktan sonra yanına sadece 40 adam aldı ve Kazaklardan oluşan askerlerini köylerine gönderdi. Bir süre Çarçov civarında bulundu¹⁰⁴. Sonra Yomut Türkmenlerinin arasında birkaç ay geçirdi ve Türkmenler Buhara'ya saldırmak istediği için bunlardan ayrıldı. Çünkü Sadık Töre daha fazla Müslüman kanı dökülmesini istemiyordu¹⁰⁵.

Ertesi yıl baharda Türkmenlere ulaşmayı arzuladığı bir sırada, Hive'ye husumet besleyen yaklaşık 60 kişilik bir Türkmen savaşçıyla karşılaştı. Başlarındaki Muhammed Niyaz'ı tanıdı. Sadık Töre, Buhara'da iken Muhammed Niyaz 10.000 kişilik bir kuvvetle Buhara emirine yardıma gelmişti. Sadık Töre

⁹⁸ Smirnov, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁹⁹ Grodekov, *a.g.e.*, s. 282

¹⁰⁰ Runov, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁰¹ Grodekov, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁰² Becker, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁰³ Dilmuhamedov, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁰⁴ Smirnov, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰⁵ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 117.

Muhammed Niyaz'ı tanıdığı için onları üç gün misafir etti. Daha sonra Merv istikametine yola çıktılar. 12 günlük bir yolculuktan sonra Türkmen hudutlarına girdiler. Merv hanı Kavişti Han'a haber ulaştırdılar. Kavişti Han, Sadık Töre'nin ağırlanması vazifesini Ahal Teke hanı Nurverdi Han'ın ilk eşi Güljermal Ayım'a verdi. Güljermal Ayım, Türkmenler içerisinde akıl ve feraset bakımından önde gelen kadınlardan. Merv'e gelen saygın kişilerin ağırlanması onun uhdesindeydi. Mesela Afganistan emiri Abdurrahman Han kendi halkıyla Taşkent'e giderken bir ay Güljermal Hanım'ın misafiri olmuştu. Buhara emirinin oğlu Abdülmelik Töre de Buhara'dan Afganistan'a kaçtığı sırada iki ay Güljermal Hanım'ın konuğu olarak burada kalmıştı. Sadık Töre de yaklaşık yedi ay onun misafiri oldu¹⁰⁶.

Bir defasında Ahal Teke hanı Nurverdi Han Güljermal Ayım'ın konağına geldi. Bu esnada Ahal Teke ve Merv uruğlarından 500 hane aynı yerde toplanmış idi. İçlerine Sadık Töre'yi de alarak birlikte maslahat meclisi oluşturdular. Onlar Sadık Töre'ye *“Kazak ile Türkmen akraba kavimlerdir. Siz Kazak hanının oğlusunuz. Biz bütün Türkmen halkı sizinle beraberiz. Size 10 serdarın kumandasında 10.000 asker vereceğiz. Bu kuvvetlerle Çarçov'a baskın yaparak emirin oradaki tüm ailesini ele geçirip bize getirin. Sizin ailenizle onları daha sonra mübadele ile kurtaralım”* dediler. Sadık Töre onların bu teklifinin doğru olmadığını düşünerek onlardan kendisini Herat'a göndermelerini istedi. Nurverdi ve Kavişti Hanlar onun bu teklifine sıcak baktılar ve Sadık Töre'ye 40 atlı vererek Herat'a gönderdiler¹⁰⁷. Yaklaşık 15 günlük bir yolculuktan sonra Herat'a ulaşan Sadık Töre, Herat hâkimi Şirali Han'ın oğlu Yakup Serdar'ın yanına geldi. Yakup Serdar, Sadık Töre'yi karşıladı ve maişetini temin ederek ülkesinde bir süre misafir etti¹⁰⁸.

Sadık Töre'nin Kâşgar'daki Faaliyetleri

Herat'ta üç ay kaldıktan sonra Sadık Töre Yakup Serdar'la vedalaşıp Belh ve Bedeşhan üzerinden Kâşgar'a, kendisini eskiden beri tanıyan Yakup Bey'in yanına gitti¹⁰⁹. Kâşgar'a ikinci kez gelen ve bölgeye ilk gelişindeki hırsından, maceracı karakterinden ve iktidar tutkusundan uzaklaşmış bulunan Sadık Töre'yi Yakup Bey çok iyi karşıladı¹¹⁰. Onunla ittifak yaptı ve ölen oğlunun eşiyle evlendirerek ona iyi bir görev verdi¹¹¹.

¹⁰⁶ Smirnov, *a.g.e.*, s. 49-51.

¹⁰⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰⁸ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 117.

¹⁰⁹ Dilmuhamedov, *a.g.e.*, s. 144.

¹¹⁰ Daha önce Sadık Töre'nin Kâşgar'da müstakil bir devlet kurmak amacıyla yaptığı faaliyetlerden ve Yakup Bey'in onu bölgeden uzaklaştırmasından bahsedildiği için bu kısım bunlara değinilmeyecektir.

¹¹¹ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 117.

Dönemine göre diğer devletler tarafından güçlü bir siyasî yapı olarak tanınan Kâşgar Hanlığı¹¹² Yakup Bey'in Çin'e karşı savunma tedbirlerini almakla meşgul olduğu bir sırada ölmesinin ardından¹¹³ yıkılma sürecine girdi. Yakup Bey'in ölmesi Kâşgar'da taht mücadelelerine yol açtı. Sadık Töre burada kendisini taht kavgaları içinde buldu. Bu sırada diğer taraftan Çinliler de bölgeyi ele geçirmek amacıyla gelmiş bulunuyordu. Yakup Bey'in ölmesi üzerine yakın adamları onun vasiyetine karşı kendi aralarından Hakim Han Töre adında birini han ilan ederek Kâşgar'a doğru harekete geçti. Diğer taraftakiler ise Yakup Bey'in ölüm haberini aldıktan sonra Bekkulubek kumandasında 25.000 asker ile Hakim Han'a karşı çıktı. Topların, tecrübeli askerlerin çoğu Hakim Han'ın yanında olduğu için onunla muharebe etmek zordu. Bekkulubek ordusunu, her biri 5.000 kişilik beş kısma ayırdı. Bu kısımların komutasını Sadık Töre'ye, Omarkul Pervaneci'ye, Jamadar Pervaneci'ye, Adlaş Datka ve Maseyit Pansad'a verdi. Önde giden Maseyit, Adlaş ve Omarkul kuvvetleri, 'Maral Başı' denilen mevkiye Hakim Han'ın ordusuyla karşılaştı ve aralarında muharebe başladı. Bu kuvvetler Hakim Han tarafından mağlup edildi. Bir kısmı esir düştü; bir kısmı ise kurtulmayı başardı. Bunun üzerine Bekkulubek askerî istişare kurulunu topladı ve Sadık Töre'nin de tavsiyesi ile kurulda savaşma kararı alındı. Gece yarısı 13.000 kişilik kuvvetle Hakim Han'ın ordusuna baskın yapıldı. Derhâl karşılıklı muharebe başladı ve yaklaşık yedi saat devam etti. Hakim Han kuvvetlerinin büyük bir kısmı esir alındı; geri kalan önemli bir kısmı da Bekkulubek tarafına geçti. Bundan sonra Bekkulubek, Aksu'ya giderek yaklaşık bir ay orada kaldı ve civar illeri itaat altına aldıktan sonra Kâşgar'a döndü¹¹⁴.

Kâşgar'a geldikten sonra Hoten hakimi Niyaz Hakimbek'in ayaklandığı haberini aldı. Bekkulubek hemen askerini toplayarak Hoten üzerine yürüdü. Niyaz Hakimbek şehrin dışında 25.000 kişilik bir kuvvetle onun karşısına çıktı. Bekkulubek, Sadık Töre ve Adlaş Datka'ya 10.000 kişilik bir atlı kuvvet verip ileri harekâta sevk etti. Derhâl hücumu geçen bu kuvvetler Niyaz Hakim'in kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bekkulubek, Hoten şehrine girerek şehrin yönetimine başkasını tayin etti ve halkı sakinleştirdi. Bekkulubek'in Hoten'de bulunduğu sırada Müslüman Çinliler, Aksu taraflarından Çin ordusunun gelmekte olduğunu duyup

¹¹² Ahmet Taşağıl, Doğu Türkistan. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, Diyanet Vakfı Yay. İstanbul 1994, s. 559.

¹¹³ Sadettin Yağmur Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, Cilt 9, Sayı 09, 1998, s. 153.

¹¹⁴ Smirnov, *a.g.e.*, s. 52.

erken hareket ederek Kâşgar'ı ele geçirdiler. Bu haberin duyulması üzerine Bekkulubek, Hoten'den ayrılarak Kâşgar'a döndü. Kırk gün boyunca kalenin kapılarına hücum etti ise de netice alamadı¹¹⁵.

Kâşgar'a gelen Çin ordusuna karşı Sadık Töre kendi kuvvetleriyle karşı koymaya çalıştı. Sonunda savaş meydanında kimsenin kalmadığını görünce Hokand'a doğru çekildi. Çekilirken Çin kuvvetleri tarafından sıkıştırıldı ve bu esnada yaralandı¹¹⁶. Çinlileri etrafından uzaklaştırdıktan sonra askerlerini toplayarak onlarla geleceğe dair istişarelerde bulundu. Artık yorulmuş, Türkistan'ın kurtuluşuna dair ümidini yitirmeye başlamıştı. Bu mecliste cepheden cepheye birlikte yürüdüğü yol arkadaşlarına şöyle seslendi: *“Ben Rus çarına karşı yıllarca savaştım. Bu uğurda diyar diyar dolaştım, netice alamadım. Şimdi yaralı ve çaresiz bir vaziyetteyim. Benim sakin ve güvenli bir şekilde yaşayacağım yer kalmadı. Gidebileceğim yalnızca bir yer var. Rusya güçlü bir memleket. Uzatılan boynu kılıç kesmez diye bir söz var. Eğer Ruslar beni affederse, kardeşim Ahmet Sultan ve diğer akrabalarımın yanına yerleşirim. Kaderimde ne varsa o olur.”* Bu sözlerinin ardından Rus işgalindeki topraklara doğru yola koyuldu. 1877 yılının sonbaharında Sadık Töre ile aynı tarihlerde Bekkulubek de yakın adamları, ailesi ve çocuklarıyla birlikte Rusların işgal ettiği Taşkent'in güneyinde bulunan Angren Nehri boyundaki, babası Yakup Bey'in de doğum yeri olan Pskent kışlağına yerleşti¹¹⁷.

Sadık Töre, Rus hudutlarından Fergana bölgesinde bulunan Oş şehrine geldi. Sadık Töre'nin yaralanarak geldiğini duyan bölge yöneticisi, derhâl Genel Vali Kaufman'a haber verdi. Vali doktor gönderdi. Sadık'ın kolundan aldığı yara yedi ayda iyileşti. Yarası iyileştikten sonra Çimkent'e çağrıldı ve affedildi, ona nerede isterse orada yaşaması söylendi. Sadık Töre, Çimkent şehrinde kardeşi, bölge idaresi yardımcısı olarak görev yapan Ahmet Kenesari ile birlikte yaşamak istediğini belirtti ve bu isteği kabul edilerek kardeşinin yanında kalmasına müsaade edildi. Genel Vali Kaufman, Buhara emirine talimat vererek Sadık Töre'nin ailesinin gönderilmesini istedi. Buhara emiri çok geçmeden Kaufman'ın isteğini yerine getirdi ve Sadık Töre'nin ailesini Çimkent'e gönderdi. Böylece Sadık Töre, Türkistan istiklali uğruna uzun yıllar ayrı düştüğü ailesine kavuştu¹¹⁸. Babası Sultan Kenesari'nin bağımsızlık bayrağını kaldırdığı tarih olan 1837 yılında doğan Sadık Töre, 1910 yılında, 73 yaşındayken Çimkent'te hayatını kaybetti¹¹⁹.

¹¹⁵ Smirnov, *a.g.e.*, s. 53.

¹¹⁶ Poçekaev, *a.g.m.*, s.118.

¹¹⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 53-54.

¹¹⁸ Smirnov, *a.g.e.*, s. 54.

¹¹⁹ Poçekaev, *a.g.e.*, s. 112.

Sonuç

XVIII. yüzyılda Türkistan yönünde ilerlemeye hız veren Ruslar, öncelikle Kazak topraklarını hâkimiyeti altına almak istedi. Ruslar elçileri vasıtasıyla cüzleri kendi saflarına çekmeye; cüzler arası mücadelelerden faydalanmaya çalıştı. Bazı yöneticiler ve hanların beceriksizliği, Rusların bu bölgeleri himayesi altına almasına neden oldu. Rus idaresine girmek zorunda kalan Kazaklar, 1830-1860 yılları arasında bağımsızlık için önemli direniş hareketleri sergiledi ve Sultan Kenesarı önderliğinde Ruslara karşı savaştı. Sultan Kenesarı'nın Ruslar ve yerel işbirlikçileri tarafından bertaraf edilmesinden sonra neredeyse Kazakların tamamı Rus hâkimiyeti altına girdi.

Kenesarı'dan sonra Ruslara karşı oğlu Sadık Töre mücadeleye girişti. Çocukluğundan itibaren babası Sultan Kenesarı'nın bıraktığı 'mücadele' bayrağını dalgalandırmak isteyen Sadık Töre'nin hayatının neredeyse tamamı Buhara, Hive, Hokand ve hatta Kâşgar Devleti himayesinde, emperyal bir güç olan Çarlık Rusya'ya karşı topyekûn bir direnişle geçti. Bu direnişi daha iyi anlayabilmek için Sadık Töre'nin asıl amacının 'Türkistan'ın işgal edilmesini engellemek mi yoksa bu mücadelede kendisine bağımsız, müstakil bir devlet kurmak mı?' olduğu doğru anlaşılmalıdır.

Sadık Töre ta en başından beri cesur, kararlı, azimli ve boyunduruk kabul etmeyen yönüyle kardeşleri Ahmet ve Tayşık'tan ayrılmış; babası Sultan Kenesarı'nın yolundan giderek Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışmıştı. Karakteri ve Cengiz soyundan gelmesinin bunda tesiri büyüktü. Hayatının bütün merhalelerinde, Ruslara karşı Türklerin ve Müslümanların istiklâli için mücadele etti; ancak zaman zaman bu soylu geçmişe sahip olması dolayısıyla Türkistan hanları ve yerel yöneticileri tarafından da muhtemel bir rakip olarak görüldü. Türkistan halkının çıkarlarının her şartta ve durumda korunması gerektiğinden hareketle içerideki düşmanı ve kendisine karşı yapılan bu kıskançlığı önemsemedi; başarısızlığa uğrasa da hayatını bu uğurda sürdürmeye devam etti.

Türkistan hanlıklarının sürekli kendi aralarındaki mücadeleleri, Ruslara karşı tek vücut halinde direnememeleri, her birinin en üstün olma çabası bu direnişi engelleyen en önemli faktörlerdi. Türkistan'daki diğer hanlıkların yaklaşımlarına göre Sadık Töre, kendi bağımsızlığını elde edip yeni bir hanlık kurmak sevdasındaydı. Bu nedenle Türkistan hanlıklarının yöneticileri, düşman kapıya dayandığında kendi hudutlarının güvenliği için onun askerî kabiliyetinden

ve emrinde bulunan Kazak boylarının desteğinden faydalandı; ancak ona karşı her zaman teyakkuz halinde oldu.

Bize göre, hanlık yöneticilerinin Sadık Töre hakkındaki bu düşüncelerine rağmen Sadık Töre'nin gayesi, bağımsız müstakil bir devlet kurmak değildi. Onun asıl amacı, Türkistan hanlıklarının bağımsızlıklarını koruyabilmesiydi. Çünkü, eğer Türkistan hanlıkları da Ruslar tarafından işgal edilirse umum Türkistan tamamen kaybedilebilirdi. Şayet Türkistan hanlıkları Ruslara karşı durarak onlara bu fırsatı vermezse, burada yakılan direniş meşalesi işgal altında bulunan kendi vatan topraklarının yani Kazak yurtlarının da yeniden bağımsızlıklarını kazanmasına imkân sağlayabilirdi. İşte bu sebeple Sadık Töre, Türk memleketlerinin Ruslar tarafından işgalini durdurmak istedi ve gerçek bir Türk askeri gibi elinden geleni yaparak hanlıkların çıkarları doğrultusunda çalıştı. Ancak himayelerine girerek onlar adına mücadele verdiği bu hanlıklar, Sadık Töre ile ittifak yapsalar bile ona tamamen güvenmedi. Kâşgar'a ilk ziyaretinde Yakup Han'ın Sadık Töre'yi bölgeden uzaklaştırması, Hokand hanı Alimkul öldüğünde Taşkent soylularının onu bölgeden ayrılmaya zorlaması, Buhara emirinin Rusya'ya yenildikten sonra Sadık Töre'yi merkezden uzak bir bölgeye göndermesi ve Hive hanının onu Hive şehrine almayarak bozkırlarda bekletmesi hep bu güvensizliği ve Sadık Töre'ye karşı sadece çıkarları icabı yaklaşıklarını göstermektedir. Zaten Sadık Töre Kâşgar'da, Çinlilerle yapılan son seferde yine yalnız bırakılmıştı. Ömrünü Ruslarla savaşıarak geçiren bu asker, Türk hanlıkları arasındaki çekişmelerden dolayı Ruslar karşısında hep yalnız bırakıldığı için daha fazla direnemeyerek bağımsızlık ümidini kaybetmiş ve ülkesine, ailesine dönebilmek için mücadelesini sonlandırmak zorunda kalmıştı. Rusların taktik, disiplin ve teknolojik üstünlüklerinin yanı sıra Türkistan'daki yerel çekişmeler, güç mücadeleleri, kişisel ikbâl kaygıları direnişinin başarısızlığına ve ümidini yitirmesine yol açmış; Sadık Töre onca mücadelenin ardından Ruslara teslim olmuştu.

Sonuç olarak bu çalışma çerçevesinde, Türkistan'ın Rus işgaline karşı direnişi ve bu mücadeledeki kısmî başarıları yahut başarısızlıkları değil; Sadık Töre'nin Türkistan üzerine şahsî mücadelesi değerlendirildi. Onun askerî mücadelesi ve siyasî kariyeri üzerinden Türkistan'ın uzun yıllara dayanan Rus işgali süresince Rusya'ya karşı çoğunlukla başarısız olunmasının sebepleri ele alındı. Bu noktada Sadık Töre, bütün askerî hayatını Ruslarla hiç bitmeyen bir mücadeleye adadı ve çalışmada belirtilen pek çok sebepten dolayı Türkistan şehrini savunmasıyla başlayan bu mücadele, şehrin işgale uğramasının ardından giderek doğuya

çekilmesiyle devam etti; sırasıyla Çimkent, Taşkent, Buhara, Hive ve Kâşgar'ın düşmesiyle son buldu.

Sadık Töre, Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmeye başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında var gücüyle bu işgale karşı duran bir direnişin sembolüdür. Hiçbir şart altında umutsuzluğa düşmemesi, her daim özgürlük ve bağımsızlık için mücadele içinde olması Sadık Töre'nin bir komutan olarak günümüz Türkistan halklarına bıraktığı en büyük mirastır. Duruşu, karakteri ve yaptıklarıyla Sadık Töre, günümüz Türkistan halklarına ışık oldu; bağımsızlıklarını kazanmasında mühim bir sembol olarak tarihteki özel yerini aldı.

KAYNAKLAR

- Abdirov, Murat, “Vayn Stepay; o Polkovodceskom iskusstve Kenesarı”, *Prostor*, 7 Temmuz 1993 Almatı, s. 253-269.
- Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 557-605.
- Andican, A. Ahat, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 217.
- Becker, Seymour, *Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Routledge Curzon Taylor&Francis Group, London 2004.
- Çelik, M. Bilal, “Hokand Hanlığı” *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizsoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 527-571.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- Dilmuhamedov, E. D., *Vosstanie Kazahov Pod Rukovodstvom Kenesarı Kasımova v 1837-1847 gg.*, Dissertatsionnaya Rabota Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Taşkent 1946.
- Doğan, Orhan, “Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 192, Haziran 2011, ss. 65-92.
- _____, “Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37, 2002, ss. 77-92.

- Donnelly, Alton, "The Mobile Steppe Frontier The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Mansell Publishing Limited, London and Newyork 1987, ss. 189-207.
- Gömeç, Sadettin Yağmur, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Cilt 9, Sayı 09, 1998, ss. 149-153.
- Grodekov, Nikolay İvanoviç, *Hivinskiy Pohod 1873 Goda*, Tipografiya V. S. Balasheva, St. Peterburg 1883.
- Hatunoğlu, Nurettin, "Buhara Hanlığı" *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 482-526.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, Ankara 1975.
- Karakulak, Mesut, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1607-1626.
- Koç, Dinçer, "Hive Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 572-631.
- Kurat, Akdes Nimet, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, S. 3-4, Ankara 1965, ss. 91-126.
- MacGahan, Januarius Aloysius, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khive*, Harper&Brothers Publishers Franklin Square, New York 1874.
- Pierce, Richard A., *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*, University of California Presss, Berkeley and Los Angeles 1960.
- Poçekaev, R. Yu., "Sultan Sadık v Borbe Sredneaziatskih Hanstv Protiv Rossiiskoy İmperii", *Voprosı İstorii: Ejemesyagıny Jurnal*, 5/2017, Moskva, ss. 111-122.
- Runov, Valentin, *Geniy Voynı Skobelev "Behy General"*, Eksmo, Moskva 2013.
- Saray, Mehmet, "Kazakistan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, ss. 124-125.
- _____, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- Smirnov, E. T., *Sultanı Kenesara i Sadık (Biografiçeskie Oçerki Sultana Ahmeta Kenesarın)*, Tipolitoğrafiya S. P. Lahtina, Taşkent 1889.
- Şükün, Ziya, *Farsça-Türkçe Lûgat, 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984.

- Taşağıl, Ahmet, “Doğu Türkistan”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, Diyanet Vakfı Yay. İstanbul 1994, ss. 556-560.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Ünal, Fatih, “Buhara Emirliği’nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre’nin İsyanı”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Eylül 2009-273, ss. 23-27.
- _____, *Sultan Kenasarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Yorulmaz, Osman, “Kazaklar ve Kazak Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizsoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 440-481.
- _____, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Ziyaev, Hamid, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, Çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

I. DÜNYA HARBİ ÖNCESİ İNGİLTERE'DE KURULAN TÜRKOFİL BİR DERNEK: THE ANGLO-OTTOMAN SOCIETY

MUHAMMED SARI*

Giriş

Osmanlı-İngiliz diplomatik ilişkileri, 15 Mart 1579 tarihinde dönemin padişahı III. Murat ile İngiltere Kraliçesi Elizabeth arasında imzalanan bir kapitülasyon antlaşması ile başlamıştır¹. Aslında bu ilk temaslar İngiliz ticaret müesseseleri vasıtasıyla kurulmuştur². İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi zamanla artmaya başlamış, Osmanlı Devleti ise ilk elçisini geçici görevle 1607 yılında İngiltere'ye göndermiş, Londra'da daimi elçiliğini de ancak 1794 yılında açmıştır. Böylece İngiltere'nin İstanbul'da daimi elçilik kurmasına ancak 187 yıl sonra karşılık vermiştir³.

18. yüzyıla gelindiğinde İngiltere, 1798 de fiilen uygulamaya başladığı koruma politikasını, farklı biçimlerde ortaya koymuştur. Bu politika bazen diplomatik yolla, bazen de doğrudan, Osmanlı Devleti'nin yanında yer almak suretiyle 1878 yılına kadar sürmüştür. Mehmet Ali Paşa sorununda Osmanlı Devleti'ne diplomatik destek sağlarken, Kırım Savaşı'nda hem diplomatik, hem askeri destek sağlamıştır.

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, m.sari@hotmail.com

¹ Zeki Ankan, "Sir Paul Rycout", *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, İstanbul 2003, s. 111; Orhan Burian, "Kraliçe Elizabeth'den Sultan Üçüncü Murad'a gelen Hediye'nin Hikayesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.9, S. 1-2, Mart-Haziran 1951, s. 18-40. Bu tarihi Ali Kemal Meram 1580 olarak zikretmektedir. Bkz: Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kıtış Yayınları, İstanbul 1969, s. VII. İki devlet arasında Mayıs 1580'de ilk "Sözleşme" yapılmıştır. Buna göre: İngiliz tüccarları, Fransa ve Venedik'e verilmiş olan ayrıcalık haklarına (Kapitülasyonlara) sahip olacaklar, İngiliz ticaret gemileri kendi bayrakları altında Osmanlı sularında dolaşabileceklerdi. İngiltere, elde ettiği bu imtiyaza istinaden, 4 Mayıs 1583 tarihinde İstanbul'da daimi elçiliğini açmıştır. Böylece, Osmanlı başkentinde daimi yabancı elçi sayısı Fransa ve Venedik ait olanlarla üçe çıktığı gibi, Osmanlı-İngiliz resmi diplomatik ilişkileri de kurulmuştur. Bkz: Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s.54.

² Orhan Burian, "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.9, S. 1-2, Mart-Haziran 1951, s. 1-17.

³ Uçarol, *a.g.e.*, s. 54.

Rusya ve Fransa'nın Ortodoks ve Katoliklerin durumunu bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarını önlemek amacıyla Osmanlı Devleti'ni liberal yönde girişimlere zorlamıştır⁴. 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti özellikle iki büyük komşusu Rusya ve Avusturya'nın gittikçe artan tehdit ve baskısı ile karşı karşıya kalmıştı. Bu iki devletin Osmanlıya karşı yapacakları birlikte bir harekâtı, Osmanlı Devleti'ni çok zor durumda bırakması kaçınılmaz bir sonuç olacaktı. Böyle bir durumda devletin toprak bütünlüğü tehlikeye düşürebilirdi. Bu durum İngiltere'nin çıkarlarının zedelenmesi anlamına geliyordu⁵. Her ne kadar kısa süreli bazı değişiklikler olsa da İngiltere, genel anlamda Berlin Antlaşması dönemine kadar Osmanlı'yı koruma güdüsü içerisinde hareket etmiştir.

Berlin Konferansı döneminde Osmanlı'yı ayakta tutmanın zorluğunu gören İngiltere'de, 1880 yılında hükümet değişimi ile birlikte Osmanlı-İngiliz ilişkileri kökten değiştirmiştir. Bu tarihte Türklere nefreti ile bilinen Liberal Parti lideri Gladstone (William Edward) iktidara gelmiştir. Liberal Parti'nin Osmanlı'yı koruma politikasından vazgeçmesiyle birlikte, bundan boşalan yeri, 1890'lardan itibaren İmparator II. Wilhelm ile birlikte Almanya almaya başlamıştır⁶. İngiltere ile Osmanlı ilişkilerinin Gladstone hükümetiyle birlikte bozulması, İngiliz iç kamuoyunda da farklı tepkilere yol açmıştır. Hükümetler arasında ortaya çıkan boşluk, berberinde çeşitli cemiyet ve örgütlenmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu örgütlenmelerin merkezi ise Londra'dır.

Dışişleri Bakanı Tefik Paşa'ya 20 Mart 1896 tarihinde, Londra'dan M.A.R. Bustany adlı bir kişi tarafından bir mektup gönderilmiştir. Bu mektupta Bustany; *"Burada her şey komisyonlar, konuşmalar ve basın aracılığıyla yapılır; bu demektir ki, bu yolla S.M.S.'nin çatısı altında olan büyükelçimizin aracılığıyla "Anglo-Foreign Turkish Committee" adı altında bir komitenin kurulmasına çalışılacaktır"*⁸ diyerek, Büyük Britanya topraklarında Osmanlı lehinde bir dernekleşme faaliyetinin ilk tohumlarının atılması fikrini öne sürmüştür. Mektubun devamında, bu sayede Osmanlı lehinde Avrupa ve Mısır'da İngiliz hükümetine karşı kampanya başlatacaklarından bahsetmiştir. Ayrıca Padişahın bu husustaki isteklerinin takdirle karşılanacağını da yazmıştır.

⁴ Mehmet Temel, "Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ve Milli Mücadele'ye Bakışı", *Balıkesir Üniversitesi SBE Dergisi*, C.1, S.1, Ocak 1998, s. 123.

⁵ Uçarol, *a.g.e.*, s. 55.

⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 520.

⁷ Buradaki S.M.S. Fransızca orijinalinde bu şekilde yazmaktadır ve bunun kısaltması çözülemediğinden aynen yazılmıştır.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SFR. 456.44.3.*

Mektubun sonunda, Beyrut'taki ailesinin hizmetleri ve Sultan'a olan bağlılığından bahisle, *"Bu şehirde bu büyük projeyi gerçekleştirmesi için gerekli yardımı sağlamak adına büyükelçimizin acilen telgraf göndermesini umuyorum. Himayeniz sayesinde onaylanacak ve takdir edilecek bir hizmeti sunmaktan mutluluk duyacağım"*⁹ bildirmiştir.

Bustany'nin göndermiş olduğu bu mektup, Dışişleri Bakanı Tevfik Paşa tarafından dönemin Osmanlı Londra Sefiri olan Kostaki Anthopulo Paşa'ya iletilmişti; *"Kopyası bana gönderilen bir mektupta Bustany de Londres, davamızın savunulması için "Anglo-Yabancı-Türk Komitesi" (Anglo-Foreign Turkish Committee) adı altında bir komitenin kurulmasına ihtiyaç olduğuna dikkat çekmiştir. Bu şahıs hakkında bana bilgi vermenizi rica ediyorum. Aynı zamanda bunu olumlu karşılama hususunda fikrinizi bildirmenizi rica ediyorum"*¹⁰ deniliyordu. Anlaşılan o ki, Bustany İstanbul'da bilinen bir kişi değildir ve bu sebeple Londra'dan bilgi istenmiştir. Ayrıca İngiliz kamuoyunu da etkilemek düşüncesiyle bir İngiliz-Türk Derneği kurulması için adımlar atılmaya başlanmış ve bunun için de doğru kişilerle hareket etmek gerektiği düşüncesi hâkim olmuştur.

Bustany tarafından gönderilen bu mektuptan yaklaşık 8 ay sonra bir Jön Türk tarafından İttihat ve Terakki'nin önderlerinden Ahmet Rıza'ya 7 Aralık 1896 tarihli bir mektup gelmiştir. Bu mektupta;

*"Bakınız (Karl Blamid) Fortnight Review'da "Genç Türkiye" başlığıyla mükemmel ve mufassal makaleler yazıyor. Geçende (Pall Mall Gazette) de "Türkiye'de yenilik taraftarları" serlevhasıyla bir bent neşretti. Bunlar çok iyi fakat burada bir (İngiliz, Osmanlı) cemiyeti teşkil etmeden mühim ve kati surette İngilizleri kendi halimizle meşgul edemeyiz. Hatta biz burada İngiliz-Ermeni cemiyetini, İngiliz-Osmanlı haline kalbedinceye kadar muvaffakiyetinden beri kalyoruz. Bunlar zati alinizin Londra'ya gelmenize bağlıdır"*¹¹ denilmektedir.

İlginçtir ki bundan kısa bir süre önce de böyle bir derneğin kurulması fikri belirtilmiştir. Bu iki farklı kişinin birbirinden haberdar olup olmadığı bilinmemektedir. Böyle bir derneğin kurulmasının görünürdeki sebebi Osmanlı ve İngiliz yakınlaşmasını sağlamaktır. Bunun yanı sıra, I. Dünya Savaşı arifesine kadar cemiyet ve bu cemiyetin faaliyetleri ile ilgili bir bilgi görülmez. Ta ki savaş öncesinde yine böyle bir derneğin adı anılmaya başlanmış, hükümet ve kamuoyu, bu şekilde etkilenmeye çalışılmıştır.

⁹ BOA., HR. SFR., 456.44.2.

¹⁰ BOA., HR. SFR., 456.44.1.

¹¹ Eminatp Malkoç, "Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun Kaleminden Ahmet Rıza Bey ve Yazışmaları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ens. Der., Vol. 6, No. 12, 2007, s. 142-143.

1. Savaş Öncesi Büyük Britanya'dan Osmanlı'ya Bakış

Savaştan önce ve savaş sırasında, Müslüman vatandaşlarının yöneticilerine karşı cihada katılacaklarından kaygılanan hükümet üyeleri de dâhil, Britanya'da güçlü bir Osmanlı ve Müslüman karşıtı rüzgâr esiyordu. Ne var ki bu korku herkesi etkilememiş, bu duruma direnen, Osmanlı Devleti ve halkı konusunda bir şeyler bilen kişiler vardır: Örneğin gazeteciler ve bilim insanları; aynı zamanda da o topraklara seyahat etmiş, orada iş için bulunmuş ya da Britanya adına çalışmış olanlardır. Bunlar arasında 1905 yılında fahri ataşe olarak İstanbul'da bulunan Mark Sykes, Aubrey Herbert ve George Lloyd da vardır. Bu üçü arasında en açık tepkiyi veren Sykes olmuştur. Kitaplarında, makalelerinde ve konuşmalarında başta dini gelenekler olmak üzere Osmanlıların eski törelerini ve uygulamalarını övmüş ve her seferinde heyecanla savunmuştur. Bununla birlikte Osmanlı geleneklerini sulandırmakla suçladığı Jön Türklerden de hoşlanmamaktadır¹². Bunun yanı sıra İstanbul'daki İngiliz başkonsolosu, Osmanlı Devleti hakkında olumsuz bir düşünce içerisindeydi.

İstanbul Başkonsolosu Mr. Eyres'in 9 Aralık 1913 tarihli *Daily Telegraph*'da bir yazısı yayımlanmıştır. Bu yazının içeriği Osmanlı Devleti ile ilgilidir. Mr. Eyres, bu yazısında Osmanlı coğrafyası hakkındaki deneyimlerini aktarır ve ona göre, Osmanlı'nın yapısının değiştiğini ya da değişeceğini düşünmek zordur. Ayrıca Abdulhamid'i, en kötü türden doğu despotizminin ilahı olarak tanımlar¹³. Yazısının devamında Mr. Eyres; "*Türkiye'nin çökmüş bir ulus olduğunu ve Türk'ün ilerleme kuvvucuları olmadığını, Doğu halkı açısından Türk yenilenmesinden umutlanacak bir şey*"¹⁴ ortaya çıkmayacağını kesin bir dille belirtmiştir. Mr. Eyres'in Osmanlı hakkındaki bu olumsuz görüşleri bazı İngiliz devlet adamlarını bağlamaz ve onlar bu hususta daha farklı düşünürler. Bunun da ötesinde Osmanlı'dan ziyade kendi hükümetlerinin takip etmiş olduğu politikayı ağır bir dille eleştirmişlerdir.

İngiltere'deki Şubat 1914 tarihli bir toplantıda konuşulanlar, bir öz eleştiri mi yoksa muhalefet eseri mi bilinmez ama gerçek şu ki, bu sırada İngiliz hükümetine karşı yoğun bir eleştiride bulunmaktadır. İngiliz Liberal milletvekili (1906-1909) olan Mr. Harold Cox¹⁵ bu toplantıda;

¹² Jonathan Schneer, *Balfour Deklerasyonu Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2012, s. 263-264.

¹³ BOA., HR. SFR., 707.10.02.

¹⁴ BOA., HR. SFR., 707.10.02.

¹⁵ Ralph H. C. Hayburn, "William Pember Reeves, The Times, and New Zealand's Industrial Conciliation and Arbitration Act, 1900-1908", *NZ Journal of History*, 1987, Volume: 21, No: 2, p. 251.

“Üzücü olan şudur ki: büyük Britanya'nın son zamanlardaki politikası Türk İmparatorluğu karşısı bir şekle bürünmüştür.” Sir Edward'ın dış politika ile ilgili kararında felaket derecesindeki gıflar ortaya çıkmıştır. Savaştan önce ne söylediğine bakın. Türkiye'nin kazanacağına inandıkları için savaşın herhangi bir bölge hakkında yeniden düzenleme yapılmaması gerektiği ifade edildi. Büyük güçler daha önceki kararlarından vazgeçerek Balkan devletlerinin Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki topraklarından pay almasına izin verilmmişti. Türkler Edirne'yi işgal ettiğinde önce Sir E. Grey sonra da Mr. Asquit burayı boşaltmalarını istedi”.

Cox, bu durumun Rusya'nın öyle olmasını istemiş olduğundan kaynaklandığını iddia eder. Mevzuyu Balkan Savaşlarına getiren Cox;

“İngiltere Türkiye'nin önemli şehirlerinden olan Edirne'yi aldığı zaman onun bu kazancına engel olmak istemiş ancak başarısız olmuştur. Bu durum İngiltere'nin onuruna leke sürmüştür. Bu kez Arnavutluk ve Adalar sorunu ortaya çıkmıştı. Ege adaları Yunanistan'a verilmeliydi çünkü burada büyük bir Yunan nüfusu vardı. Düşünün ki, yazın Wight Adalarında Alman nüfusu çok fazladır. Bu durumda Wight Adaları Almanlara mı verilmeli? Çanakkale'yi savunmak için adalar çok önemliydi ama biz Türkiye'yi adalardan vazgeçmesi için şiddetle tehdit ettik” sözleriyle Edward Grey'in dışişleri bakanlığına geçmesinden beri İngiliz dış politikasının tamamının Rusya'ya itaat etmekle şekillendiğini bildirir.

Cox, mevzuyu Ruslar'a getirir ve “Rusya'nın Türkiye'yi yutması için zayıf tutulmuştu. Türkler İngilizlerden Ermenistan konusunda yardım istediğinde Sir E. Grey bu talebi reddetti çünkü Rusya, Ermenilerin yaşadığı yerlerdeki karışıklığın devamını istiyordu. Bu karışıklığın hırsızlık, adam öldürme ve tecavüz gibi” zulümler olduğunu belirtir. İngiltere'nin şu durumda iddialara göre “Hristiyan güçler bu suçlara ortak olarak ashında bu bölgenin Rusya'ya kolay lokna olmasını istemişlerdir”. Aynı politikamın Tibet ve İran'da da uygulandığını ve Sir E. Grey'in Rusya'nın İran topraklarında ilerlemesi, için onunla anlaşmaya vardığını da söyler. Sonuç olarak, Kuzey-Batı Hindistan'ın muhteşem doğal sınırları ileriye kaydırılmak zorundadır¹⁶.

İngiliz sosyalist Arthur Field¹⁷ de özellikle Balkan Savaşı dönemindeki İngiliz politikasından hareketle, Osmanlı Devleti'ne haksızlık yapıldığı düşüncesindedir. Ona göre, Trakya'daki müttefiklerin verdiği dehşet zararlar ve onların Makedonya'daki aşağı kalmayan şeytani davranışları, Hristiyan yazarların raporlarıyla da doğrulanmıştır. Filed, Bu işgal hareketine karşı protestoda

¹⁶ “The Powers and Turkey”, *Islamic Review*, Vol: II, No: II, February 1914, s. 63.

¹⁷ Kate O'Malley, “Metropolitan Resistance: Indo-Irish Connections in the Inter-War Period”, *South Asian Resistances in Britain 1858-1947*, (Editors: Rehana Ahmed- Sumita Mukherjee), Continuum, London 2012, p. 132.

bulununca, hakkında övgüyle yazan sayısız insanlar meydana çıkar. Bunlardan birisi Margaret Robinson, daha sonra kendilerinden, *African Times and Orient Review*'ın editörü olan ve Türkiye'nin Edirne'yi muhafaza etmesini desteklemek amaçlı bir toplantı organize eden Duse Muhammed Ali'dir¹⁸. Duse Muhammed, büyük bir özveri ile İngiliz hükümetinin Osmanlı Devleti'ne karşı bakışını ve politikasını etkilemek için bütün gücüyle çalışır. Hatta 24 Aralık 1913 tarihinde Londra'da Osmanlı büyükelçiliği müsteşarı Raif Bey'e bir mektup gönderir. Mektubunda:

*“Bugün The Anglo-Ottoman Committee sekreteri Mr. Field beni ofisine çağırdı ve burada bana bir mektup yazdı. Bu mektubun bir kopyasını size arz ediyorum. Her ne kadar bu gizli bir bilgi olsa da, içeriğinden sizin ve Majesteleri'nin de bilgilendirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Mektubun biraz açıklanması gerekiyor. Bay Field'in mektubunda bulunan bilgiler doğruysa Hükümet, Türkiye'nin gerçek dostlarını herkese yabancılaştırma eğiliminde olacak şekilde hareket ediyor. Ayrıca açıklamaların gerçekte herhangi bir temeli olup olmadığını da tespit etmenin iyi olacağını düşünüyorum. Böyle bir entrika var ise, komiteyle olan görevim iki kat zorlaşıyor”*¹⁹ sözleriyle İngiliz hükümetinin sadece kendisinin değil, aynı zamanda diğer devletleri de Osmanlı'dan uzaklaştırmak eğiliminde olduğunu belirtir. Aynı gayreti Marmaduke Pickthall da gösterir ve neredeyse bütün mesaisini Osmanlı lehine kamuoyu yaratmaya harcar.

Pickthall, Maliye Bakanlığı'ndaki bir Türk arkadaşından bir mektup aldığı ve bu mektupta: *“Biz kaypak bir çetenin ve insafsız sermayedarların insafına kalmışız. Bunlar bu talihsiz ülkenin çekmek zorunda kaldığı büyük sorumluluk gerektiren günlük anlaşmalar imzalamaktalar. Neden Türkiye, dünyanın iyi para piyasalarından uzak tutuldu? Fransız kredisi neden durduruldu? Çünkü Türkiye, ülkesinin daha da bozulmasına şiddetli bir kararlılık gösterdi”*²⁰ şeklinde Türkiye'nin içinde bulunduğu zor durumu aktarıyordu. Aslında Türkiye, İngiltere ile kendi bütünlüğünü korumak için anlaşma yoluyla bağlanmak niyetindeydi. Bunun için İngiltere'ye düşen görev, Türkiye'ye adil bir maddi yardım sağlamaktır ki, bu da yine Hint İmparatorluğu'nun en güçlü kalesi olmak için ihtiyaç duyduğu şeydi. Mektubun devamında:

“Her şeye rağmen genç Türkler fanatik olarak İngiliz yanlısı kalmıştı. Türkiye aslında bir İngiliz diktatöründen on yıl boyunca Türk İmparatorluğunun hükümetini üzerine almasını

¹⁸ “Xmas” Somerset Recording Bureau, Aubrey Herbert Documents, DD/DRU/43.

Not: Aubrey Herbert Dokümanlarının temininde bana yardımcı olan Mr. Jonathan Schneu'a çok teşekkür ediyorum.

¹⁹ BOA, DH. KMS. 694.41.1.

²⁰ “The Powers and Turkey”, s. 63.

istemmişti. Bu istek reddedildi. Daha sonra birkaç İngiliz yetkilinin Ermenistan için öngörülen reformları gözden kaçırmamalarını ve yönetmelerini istedi. Ancak aylar sonra aniden reddetti, çünkü o zaman Rusya ve Almanya, Türk İmparatorluğunun bölünmesine itiraz etmek için bir takım anlaşmaya vardılar. İngiltere, son 5 yıl içinde iki kez Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde etkili bir koruma önermişti; başka hiçbir güç böyle bir teklifte bulunmadı. Geçmişin büyük devlet adamları tarafından Türkiye'nin bütünlüğü ilkesi üzerine kurulan eski, sağlam, oryantel politikaya geri dönmelerini istedi"²¹. Buna rağmen İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı en iyi ihtimalle tarafsız gibi görünmeyi tercih etmiştir. Bunun en bariz örnekleri Trablusgarp ve Balkan Savaşları'dır.

Türkiye İtalyanlarla Trablus'ta savaştayken Balkan birlikleri Türkiye'ye karşı aniden saldırdığında, tarafsız her kişinin sempatisi, saldırıya uğrayan Türklere yönelmiştir. Arthur Field buradaki yorumunda:

“İngiliz kiliselerinin sözde Hristiyanları tarafsız kalmışlardır. Kendi Hristiyanlığından şüphe duyan her haydut ya da suikastçı İngiliz Hristiyan Kiliselerinde kendilerine destekçi bulacaklarından emin olabilirler” derken aslında burada sözde bir tarafsızlık görüntüsüne işaret eder. Öyle ki: *“Balkan güçlerinin ilk başarısının hemen ardından, millet olarak tarafsızlığa yasal olarak bağlı olmamıza rağmen, Londra'da bir Anglikan kilisesinde Te Deum isimli bir övgü ilahisi okundu. Basındaki protestoya katılan birkaç kişiden biriydim ve kilise yetkilileri de Te Deum ilahisinden vazgeçme lütfunu gösterip, bunu daha az günahkâr olan başka Hristiyan dualarla değiştirdiğini”*²² bunun da inandırıcılığını sorgulayarak eleştirisini yapar.

Duse, Pickthall, Field gibi kişiler Osmanlı-İngiliz ilişkilerini iyileştirme yönünde çalışırlar. Bu sırada Sykes kadar duygularını seslendirmemekle birlikte George Lloyd ve Aubrey Herbert da yeni bir İngiliz-Osmanlı ittifakını savunur. Sykes'in aksine Herbert, böyle bir ittifakı İttihatçıların iktidara gelmesinden sonra da savunmayı sürdürür. Herbert ittifak meselesinden biraz daha uzaklaşarak Anayasal hükümet, kadınlar da dâhil, tüm Osmanlı vatandaşlarının yasa karşısında eşitliği, Osmanlı İmparatorluğu içindeki küçük milletlerin kültürel hakları vb. gibi İttihatçı vaatlerini ciddiye alır. Yeni bir İngiliz-Osmanlı ittifakının salt Britanya açısından stratejik anlam taşıdığı için değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya desteğine en azından tutucu Çar Rusya'sından daha layık olduğu için savunur. Ayrıca Herbert, İttihatçıların en ileri gelenleriyle, Enver Paşa ve özellikle de

²¹ A.g.m., s. 63.

²² *Aubrey Herbert Documents*, DD/DRU/43.

Talat Paşa'yla da tanışır²³. *The Anglo-Ottoman Society*'nin kuruluşunda da önemli rol üstlenen Herbert, savaşın başlamasıyla gözden kaybolmuş ve dernekteki etkinliği kalmamıştır. Aubrey Herbet'in daha sonra Arapların Osmanlı'ya karşı ayaklanmasının tertip edildiği Arap Bürosunda çalışmış olması, onun Osmanlı-İngiliz birlikteliği konusundaki samimiyetinin ya eksik olduğu ya da bu birlikteliğin mümkün olmadığını farkederek kendi devleti çıkarına hareket ettiği söylenebilir.

2. The Anglo-Ottoman Society'nin Kuruluş Süreci

Anglo-Ottoman Society ve *Anglo-Ottoman Association*'un kurulmasında *Anglo-Ottoman Committee*'nin rolü vardır. Ancak, *Committee*'nin kurulmasında kimin ne rol oynadığı üzerinde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Her iki tarafın da yani hem *Anglo-Ottoman Society* hem de *Anglo-Ottoman Association*'un kabul ettiği bir şey vardır o da, *Anglo-Ottoman Committee*'nin kısa süreli varlığı, 158 Filo Caddesi'ndeydi. Bu kuruluş, *Ottoman Association*'un hiziplerinden türemiş de olabilir. Aynı meclisten ve *Anglo-Ottoman Association*'un sekreteri olan William H. Seed şunları söyler:

*“Bay Field’in, Ottoman-Committee’nin kurduğunu iddia eden bilgiyi not ettim. Onun iddiasını tartışmak istemiyorum. Bay Duse Mohamed’in de kurucusu olduğunu anladım. Aynı iddia, Osmanlı Derneği üyesi bir bayan tarafından yapılmıştır. Belki de bu onur eşit olarak bölünmüştür, çünkü genelde bu gibi durumlarda görülebilir”*²⁴. Seed'in ifadesinde görülür ki, *Anglo-Ottoman Society*'nin ilk çekirdeği olan *Committee*'nin nasıl ve kim tarafından kurulmuş olduğu kesin değildir. Bununla birlikte, Mr. Field'in bu konudaki cevabı bu konuya açıklık getirir: *“Benim ve Duse Muhammed’in Ottoman-Committee’nin kurucusu olduğum ile ilgili iddiaları ayırt etmek için zaman harcayamam. Ben bunu ilk kez önermiştim; Bay Muhammed bu teklifi organize etti”*²⁵.

Bu kuruluşun öncülüğünü Duse Muhammed ile Field yapmış olsa da, *The Near East* dergisinde *Ottoman Committee*'nin varoluş sebebi *“Balkan Komitesinin başarılı çalışmalarının ardından, İngiltere’de bir Osmanlı Komitesi kurulması gerektiği”*²⁶ mantığıyla dile getirilir. *Ottoman Committee*'de Duse Muhammed Ali sadece İngiltere’de temsili yabancılardan oluşan bir danışma komitesine seçilmekle kalmamış, aynı zamanda finans komitesinin üç üyesinden birisi olarak seçilmiştir. Ian Duffield, *“Duse Muhammed, otobiyografisinde daha sonra reddetmesine rağmen, rolünün Osmanlı Elçiliği veya*

²³ Schneer, s. 264.

²⁴ Ian Duffield, *Duse Mohamed Ali and The Development of Pan-Africanism*, Volume II, Edinburgh University, Ph. D. Thesis, October 1971, s. 445.

²⁵ *A.g.t.*, s. 446.

²⁶ *A.g.t.*, s. 446.

*diğer Türk kaynakları tarafından sağlanan fonları dağıtmak olduğunu varsayabiliriz*²⁷ diyerek Duse'nin komite içerisindeki vazifesinin önemine işaret eder. Duse Muhammed ve Mr. Field'in bu girişimleri daha sonra İngiliz-Osmanlı dernekleriyle ilgili yeni faaliyetlerin ortaya çıkmasını da sağlamıştır. İlk girişimler, İngiltere'de etkili olan milletvekili, gazeteci gibi kişilerin davet edilmesi şeklinde başlar.

Ortak fahri sekreterlerden Aubrey Herbert'a da bir davetiye gönderilir ve bu davetiyede, yakın tarihli savaşın başlangıcı ve ilerlemesi sırasında balkanlar komitesi tarafından alınan mantıksız tutumun, Hindistan'da ve başka yerlerde bulunan milyonlarca sadık Müslümanın duygularını öfkelendirdiği ifade edilir:

*“Güçlü ve etkili olmadığı sürece bir Osmanlı Derneği kurmak bile elbette yararsızdır. Bu nedenle, önerilen birliğin yeterli nitelik ve niceliğe sahip olduğunu düşünüyorsanız sizi katılmaya davet ediyoruz? daha önce böyle bir oluşuma üye olma arzusunu dile getirenler arasında Lord Lamington, Bay Harold Cox, Bay Gegorge Lloyd, M.P., Hen. Montagu Parker ve Lord Brooke vardır”*²⁸. Bu *Anglo-Ottoman Association*'dan Society'e dönüşümün başlangıç safhalarıdır. Bu esnada Association'un sözcüsü: *“Örgüt yeniden yapılandırılarak bir yönetimin atanması ve adının da “Ottoman Association” olarak değiştiren başka bir karar alındı”* sözleriyle üyelerine duyuru yapar. Türkiye ile ilgili özel bilgiye sahip olan ve ticaretle veya başka yollarla bağlayıcı olan, kişilerle bir organizasyon oluşturmayı amaçladıklarını ve *Anglo-Ottoman Society*'nin popüler bir hareket yaratmaya çalışmakta olduğu ve üyelerinden herkesi memnuniyetle karşıladıklarını belirtir. *Ottoman Association*, daha seçici ve etkili bir organ oluşturarak, İngiliz politikasının Türkiye'ye karşı büyük ölçüde karar verildiği çevrelerde daha fazla etki yaratmak inancıyla, İngiliz konularıyla sınırlandırılır²⁹. Bunun haricinde Osmanlı Devleti'nin politikasını yönlendirmek yahut İngiltere dışında başka bir devletle bir ilişki içerisinde bulunması gibi bir durum söz konusu değildi.

Ottoman Association'un liderleri tarafından Ekim 1913 gibi erken bir tarihte komite yapısında değişiklikler yapılması yönünde çalışmalar yapılır. Aralık 1913 bu anlamda önemlidir. Arthur Field'a göre bu grup, E. N. Bennett'in liderliğindedir ve 11 Aralıkta acele bir icra komitesi toplantısı düzenlenir. 15 Aralık'ta yapılan genel kurul toplantısına çağrılırlar ve burada genel başkanının oy çoğunluğu ile kapsamlı değişiklikler yapılır. Doğal olarak, bu genel kurulun düzgün bir şekilde

²⁷ *A.g.t.*, s. 446-447.

²⁸ 13 December 1913, *Somerset Recording Bureau, Aubrey Herbert Documents*, DD /DRU / 33.

²⁹ Duffield, s. 450.

yönetilmediği ve oluşturulmadığı konusunda suçlamalar oluşur³⁰. Ancak bu tarihlerde yeni bir oluşum olan *Anglo-Ottoman Society* ortaya çıkacaktır. Bu kuruluşlar arasındaki geçişin nasıl olduğu da net değildir. Bununla birlikte Aralık 1913'te sona eren kısa varlığıyla, Osmanlı Komitesi çok az şey yapmış ve üyeleri arasında kaba kavgalar için zemin hazırlamıştır. Belki de tek faaliyeti, seçkin Fransız yazar ve Turcophil, Pierre Loti'nin "*Turquie Agonizante*" adlı eserinin tercümesi ve yayınlanmasıdır. Bunun çevirmeni, *Ottoman Committee* üyesi ve daha sonra *Ottoman Association* üyesi olan George Raffalovich'tir ve kitap African Times tarafından komite için yayınlanmıştır. Loti ve Raffalovich hizmetleri karşılığında bir ücret almamıştır ve satış gelirleri komisyonun fonlarına gider. Yayın masrafına, Arthur Field, Duse Muhammed Ali gibi kişiler bu noktada katkıda bulunur³¹. *Ottoman Committee*'den başlayan bu teşebbüs, I. Dünya Savaşının sonuna hatta savaştan sonrası dönemde de devam eder.

Savaşın hemen öncesinde 6 Ağustos'ta Caxton Salonu'nda düzenlenen toplantının organizatörü Duse Muhammed'dir. Bunun yanı sıra Lord Newton, Lord Mowbray, Lord Lamington, Aubrey Herbert, Kaptan Dixon Johnson (Gelibolu Kızılhaç Hastanesi), Bay Hugh O'Donnell, Doktor Pillans, Bay C. F. Ryder ve Bay Ellis Schaap ve Rosher'nın da aralarında bulunduğu önemli şahsiyetler de katılır. Toplantı büyük başarıyla geçmiş ve İngiltere'deki insanların Türklere bakış açısına sadece iyi katkılarda bulunmamış, İstanbul'daki resmi havanın daha da yumuşamasına neden olmuştur. Bu toplantı aynı zamanda Anglo-Türk ilişkilerini geliştirmek adına daimi bir komite oluşturulması için destek arayışına itmiştir. Bunun üzerine bir liste isim hazırlanır ve Mr. Field, bu isimlerle beraber ofisini kullanmak ve Türkiye'deki resmi kaynaklarla iletişime geçmek için Duse Muhammed'e gider. Kendisi çok güzel destek verir ve yaptıkları yardımlardan dolayı bu oluşumun ilk dönemlerinde İngiltere'deki yabancı temsilciler komitesine ve aynı zamanda kendisiyle beraber toplamda üç üyeden oluşan finans komitesine seçilir³². 1913 Ekim ayı ise artık yeni bir oluşumun da habercisi olmuştur. Bu oluşum bundan önceki Anglo-Ottoman derneklerinde olduğu gibi Turkofil bir yapıya sahiptir.

Ekim ayında Osmanlı Komitesinin güçlenmesini arzu eden birkaç üyenin isteğini dikkate alarak Mr. Field, Bennet ve Diogi ile Lord Lamington'dan bir

³⁰ *A.g.t.*, s. 450.

³¹ *A.g.t.*, s. 447-448.

³² *Somerset Recording Bureau, Aubrey Herbert Documents*, DD/DRU/43.

heyet hazırlamasını ve kendisine teslim edilmesini isteyen bir uzlaşma kararı kabul edilir. Özel Genel Kurul, komitenin yeniden organizasyonu için bir düzen ve yeni bir yürütme komitesi için bu planın genel kurul tarafından görüşülerek kabul edilmesini faydalı bulur. Mr. Bennett, 11 Aralık Perşembe günü yaptığı İcra Komitesi Toplantısı'nda "gayri resmi konuşma" yapar. Bu konuşmasında *Anglo-Ottoman Society* olarak adlandırılmak üzere tamamen yeni bir örgüte üye olup olmayacaklarını ve bu yeni derneğin icra komitesinde görev yapıp yapmayacaklarını birkaç etkili isime sorar. Olumlu olarak 22 ya da 23 kişi yanıt verir. Bunlar arasında Lord Lamington, Sir J.D. Rees de vardır. Bu kişiler Osmanlı Komitesi'nin başkan yardımcısıdır ve dolayısıyla komite ile düzenli olarak iletişim halinde olan ve etkin bir şekilde işe katılan kimselerdir. Dahası, Osmanlı Komitesine, *Anglo-Ottoman Society* adına herhangi bir müzakereye girmek için yetki verilmemiştir. Bununla birlikte, akşam İcra Komitesi başkanının attığı oylama ile bir an önce mesela 15 Aralık pazartesi özel bir genel kurul çağırısı yapılmasına karar verilir. Ancak Noel mevsiminde bir toplantı çağırısında bulunmanın ve sadece iki günlük sürenin yetersizliğine itiraz edilir³³. Yürütme kurulu toplantısı yapılmasında oyların eşit olarak bölünmesi ve yürütmenin diğer toplantılarının da muhtemelen daha az elverişli olacağını gören Başkan, bu konudaki kararını verir ve kararını aşağıdaki hallerde yöneteceğini belirtir:

*"Yeni oluşuma hizmet etme isteğini beyan eden kişilerden bunu yapmaları ve diğer üyeleri birlikte belirlemeleri, belli görevlileri seçmeleri ve komitenin genel organizasyonunu ve çalışmasını düzenlemeleri için en kısa zamanda bir araya gelmeleri istenir"*³⁴. Hızlı yapılmış olan bu toplantıdan önce verilen kararın tam olarak sindirilme şansı olamaz. Ancak bir başlangıç olması bakımından etkisi hızla yayılmaya başlar.

Anglo-Ottoman'ın yürütme kurulu toplantısının hemen akabinde, 17 Aralık 1913'te O'Donnell, Mr. Field'a gönderdiği mektubunda, İngiliz-Osmanlı birlikçilerinin net bir şekilde hareket ettiklerini düşündüğünü ve *Anglo-Ottoman Society* adının öncekinden daha iyi olduğunu söyler. Ayrıca Duse Muhammed'in bu harekete katılmasından oldukça memnundur. "*Onun ismi, İslam'ın ve İngiltere'nin çıkarlarına bağlılık garantisidir. Türklerin bağımsızlığının ve gelişiminin gerçek temsilcilerine yakın durmalıyız*" diyen Field, bir taraftan topluluğun güçlendirilmesini arzu ederken, diğer taraftan topluluğa karşı son zamanlarda düzenlenen entrikalarda Rus etkisinin hissedileceğinden korkmaktadır. Başkan yardımcılığı görevini

³³ A.g.b.

³⁴ A.g.b.

memnuniyetle kabul eden O'Donnell, Türk İttifakı ve bağımsızlığını, İngiliz güvenliğinin Asya'daki en büyük garantisi olarak görür ve bu gerçeği İngiliz İmparatorluğu'na kabul ettirmede yoğun bir biçimde desteklemek gerektiğini düşünür. Ona göre, Rusya kontrol altında tutulmadığı sürece İngiltere için tehlikeli bir kriz Asya'da yakındır³⁵. Bu mektubun bir örneği, Arthur Field tarafından Duse Muhammed Ali'ye gönderilir.

Duse'ye gelen 22 Aralık tarihli mektupta; *“İstanbul'daki özel kaynaklardan öğrendiğim kadarıyla Talat Bey İngiltere'ye, içerisinde önemli, Lord Moubrey, Lord Lamington ve John Reese gibi Osmanlı komitesinden daha etkili isimlerin olduğu bir topluluk oluşturulması için kişisel bir mektup yazdığı bilgisini”* edindiğini ve bu girişimi birkaç Britanyalı'nın yönlendirmesi olarak değerlendirir. Ayrıca yetkililer tarafından Türklerin bu topluluğu ve aynı zamanda başka herhangi bir Türkçü gibi görünen kuruluşu da tanyacaklarının söylendiği bilgisini verir. Field: *“Hiç bir şey yapmayacak bir devlet için mücadele etmektен yoruldum. Eğer bu duruşu ve tanınmayı sağlayamazsan, zamanımı ve enerjimi Osmanlıdan başka şeylere adayacağım”*³⁶ sözleriyle bu olumlu ve iyi gelişmelerle birlikte bir karamsarlık belirtisi de gösterir. Ancak onun kabul edilmeme korkusu gerçekleşmediği gibi İngiliz hükümetini de etkileme noktasında yetersiz kalır.

3. The Anglo-Ottoman Society'nin Kuruluşu, Amaç ve Hedefleri

Anglo-Ottoman Komitesi 1913 Ağustos'undan itibaren yeniden gündeme gelmeye başlar. Çünkü daha önce yapılan oylamayla bu komite kapanmıştır. Aynı oluşum *Anglo-Ottoman Society* adı altında sürdürülmeye başlanmıştır³⁷. 1913 Sonbaharında Pickthall ve Quilliam/Leon'un yanı sıra, Pan-İslam ve Pan-Afrikalı gazeteci Duse Muhammed Ali ve onun arkadaşı Türk yanlısı Arthur Field Türk çıkarlarını savunmak için bu komitenin kurulmasında öncülük etmişlerdir³⁸. 22 Haziran 1914 tarihli Londra'daki büyükelçilik müsteşarına yazılan bir mektupta bu oluşumun Türkçü birlik olarak nitelendirilen *Anglo-Ottoman Association*'ın 15 Aralık 1913 te ikiye ayrılmasıyla meydana geldiği yazılır. Ayrıca bu birliğin bir kısmının Bennet'in sekreterliğinde olan Osmanlı birliğine çevrildiğini söyler. Bu mektupta ilginç bir biçimde, *“bu ayrışma büyük olasılıkla Osmanlıda gerçekleşen bir darbe*

³⁵ BOA, DH. KMS. 694.40.5.

³⁶ BOA, DH. KMS. 694.40.2/3.

³⁷ “The Anglo-Ottoman Movement”, *The New Age*, 15 January 1914, s. 349.

³⁸ Jamie Gilham, “Marmaduke Pickthall and the British Muslim Convert Community”, *Marmaduke Pickthall Islam and the Modern World*, (Ed. Geoffrey P. Nash), Leiden/Boston 2017, s. 52.

veya o zamanda yazılmış bir bildiri sebebiyle olabilir³⁹ denilerek Osmanlı Devleti'ndeki iç rekabetin burayı da etkilediği iddiasında bulunur. *Ottoman Committee*'nin eski yöneticisi olan Arthur Field, *African Times*'in sütunlarından yeni toplulukla ilgili olarak şunları söyler:

“Türkiye'deki dostlardan önce, eski yöntemlerle eski işi yürütecek bir örgüt kuruyorlar. Onun adı *Anglo-Ottoman Society*'dir. *Anglo-Ottoman Society*, Osmanlı İmparatorluğu ve Halifeliğin çukurlarını savunan uluslararası bir kuruluştur. Politikaya, inanç ve ırk ayrımı yapmadan tüm erkeklerle kadınlara açıktır⁴⁰. Bu aslında bir nevi cemiyetin beyannamesi gibi bir özellik de taşır. Ancak bu dönüşüm ve dönüşümü hazırlayan toplantı hep tartışılır.

Anglo-Ottoman Committee'den *Anglo-Ottoman Society*'ye dönüşümün olduğu 15 Aralık toplantısının ahlaki boyutu tartışılrsa da, yeni bir Osmanlı Komitesinin toplanmasına bir engel oluşturamamıştır. Yeni komite özel çaba sarfederek yıkım planını yani eskinin yerine yeninin kurulması, bir süre için düşünülmüştür. Resmi olarak, Halifeliğin ve Türkiye'nin savunulmasında bu grup, kendilerini özgür hissetmişlerdir. Herhangi bir yanlış tanıtılmaya yol açmamak için hem Osmanlı Komitesinin yeni yöneticileri hem de ilk kurucuları Osmanlı Komitesi adının kaldırılmasını uygun görmüşlerdir. Türkiye'nin müttefiklerinden önce eski yöntemler kullanılarak kalan işlerin devam ettirilmesi için *Anglo-Ottoman Topluluğu* adında bir organizasyon oluşturulmuştur. Bu organizasyon özellikle, isterlerse ülkeyi yönetebilecek olan, orta ve sanayi sınıfı kesiminin çoğuna hitap edecek bir yapıya sahiptir⁴¹. Bundan sonra yavaş yavaş cemiyete üye olmalar başlar. Çeşitli kesimlerin ilgisini çeken bu oluşum, bir cazibe merkezi haline gelir ve önemli isimler bu cemiyete üye olmaya başlarlar.

Muhafazakâr Parti'den Kingston-upon-Hull temsilcisi olarak meclise giren Sykes, İttihatçılara karşı olması nedeniyle topluluğa katılmayı ya da desteklemeyi reddeder. Herbert, Sykes'tan farklı olarak topluluğa üye olur. *Anglo-Ottoman Society*'nin Muhafazakâr siyasetçilerin yanısıra Liberal, İşçi ve İrlanda Milliyetçi partilerinden milletvekilleri ile Lordlar Kamarası'nda çok sayıda üyesi vardır. Bunlardan Lord Lamington başkanlığa seçilir. Bu kişilerin dışında ticaret, gazetecilik ve bilim dünyasından temsilcileri de saymak gerekir. Cemiyetin erken dönem listesinde en azından bir Yahudi'nin, Rus göçmeni liberal haham Jaakoff

³⁹ BOA., HR. SFR., 705.42.02.

⁴⁰ Duffield, s. 451-452.

⁴¹ Somerset Recording Bureau, Aubrey Herbert Documents, DD/DRU/43.

Prelooker'ın adına da rastlanır. Asıl şaşırtıcı olan, Moses Gaster⁴² ve Lucien Wolf⁴³'un yürütme kurulunda yer almalarıdır⁴⁴.

Bu cemiyetin yürütme komitesi şu kişilerden oluşur⁴⁵:

Mowbray and Stourton	: Başkan
O'Donnell of O'Donnell	: Başkan Yardımcısı
Duse Mohamed	: Muhasip
George Palmer	: Organizatör
Arthur Field	: Sekreter

Londra'da 158. Fleet Sokağında kurulan bu topluluğun daha sonra kısa bir manifestosunun yayımlanacağı da bildirilmiştir⁴⁶. *Anglo-Ottoman Society* için bir sonraki büyük engel, Türkiye'nin Müttefiklerin yanında savaşa girmesidir. Öte yandan, topluluğun kuruluşu ve Türkiye'nin savaşa girişi arasındaki birkaç ay içinde, kendisini sağlam bir temelde kurmayı başarmıştır⁴⁷. Onun böyle sağlam bir temele oturmasında şüphesiz amaç ve hedeflerinin açık bir biçimde tayin edilmiş olması da etkili olur.

Bu yeni oluşum Avrupa kökenli fakat Türkiye hakkında özel bilgi sahibi İngilizlerden oluşuyordu. Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruyarak, İngiltere ve Türkiye arasındaki samimi bir anlayışı ilerletmek için teşkil olunmuştu⁴⁸. Kuruluşunun akabinde, *African Times* da bir bildiri yayımlamış ve bu bildiriye; *"biz yine de eski meslektaşlarımızın desteklerinin devamını rica ediyoruz. Onların bunu onaylaması bize*

⁴² Moses Gaster (1856-1939), hahambaşıdır ve Siyonist önderlerdendir. Bkz: Cecil Roth, "Moses Gaster", *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Volume: 7, s. 394. İngiltere'deki İspanya ve Portekiz Yahudilerinin hahambaşı olan Gaster, Britanya Siyonistleri arasında öncü rolü oynayan, ünlü bir bilim insanı ve dilbilimci olmakla birlikte, yıpratıcı bir kişiliğe sahipti. Sonunda Chaim Weizmann tarafından devre dışı bırakılmıştır. Schneer, s. 14.

⁴³ Lucien Wolf (1857-1930), İngiliz-Yahudi gazeteci ve tarihçi. Anglo-Jewish Association'un yönetim kurulunda yer almıştır. Asimilasyoncular arasında yer alarak Siyonizm karşısında yer almıştır. Bkz: Cecil Roth, "Lucien Wolf", *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Volume: 21, s. 138-139. Britanya'nın dışişleri konusunda uzman yorumcu olan Wolf, İngiliz Yahudi Birliği ve Britanya Yahudileri Temsilciler Komisyonu arasında kurulan Birleşik Komiteye egemen oldu. Bu kurumların ve Wolf'un bir amacı da Britanya'nın karar alıcılarnın Büyük Britanya dışındaki Yahudi çıkarlarını koruyup desteklemeye ikna etmektir. Schneer, s. 20.

⁴⁴ Schneer, s. 264.

⁴⁵ "The Anglo-Ottoman Movement", s. 349.

⁴⁶ *Somerset Recording Bureau, Aubrey Herbert Documents*, DD/DRU/43.

⁴⁷ Duffield, s. 453.

⁴⁸ Gilham, s. 52.

güç verecektir. Biz zaten yeterli finansmanı sağladık. Paradan daha çok, konuşması ve kalemiyle aktif çalışanlara ihtiyacımız var, ama onlar ayrıca organizasyonun maddi işlerine katılacaklara hizmet edebilirler”⁴⁹ denilerek maddi hizmetten çok kamuoyunu etkileyecek tarzda hizmetlere ihtiyaç duyulduğu belirtilir.

Anglo-Ottoman Society, Osmanlı İmparatorluğu ve Halifeliğin değerlerini savunan uluslararası bir topluluk olduğu ve her dil ve ırktan insana açık olduğu belirtilir. Ofislerinin adresi ve burada verilecek konferansların tamamının *African Times And Orient Review*'da verileceği de yazılır⁵⁰. Londra'daki 158 numaralı Fleet caddesinde kurulan bu topluluk, Türk dostu propaganda merkezi konumundadır. Bu cemiyet, Osmanlı İmparatorluğunun çıkarlarını savunacak ve bütün dünyada Müslümanların davasını duyuracaktır. Cemiyet, ırk, siyasi ve dini inançlar olmaksızın tüm erkekler ve kadınlara açıktır. 1913'te cemiyetin amaçları şöyle sıralanır⁵¹:

* Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne karşı yapılacak herhangi bir tecavüze karşı direnmek.

* Bu bütünlüğün, Britanya İmparatorluğu için stratejik ve ticari önemini vurgulamak.

* Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere'nin dostluğunu korumak ve Türkler ve İngilizler arasında samimi bir anlayış geliştirmek.

Topluluğun destekçileri, İngiliz ticari sınıflarının ilgisini çekmeye çaba sarfedeceğini ve Türkiye ile İngiltere arasında daha doğrudan ticaret ilişkisi kurulmasını savunurlar. Ortak fahri sekreterlerden Bennett ve William H. Leed tarafından Herbert'a bir mektup gönderilmiştir. Burada çeşitli siyasi partilerin bazı temsilcileri tarafından “*Osmanlı Birliğinin*” kurulmasının istenildiği ve derneğin amaçları sıralanır. Amaçlar sıralandıktan sonra:

“Gelecekte Küçük Asya'nın (Türkiye'nin) kaderi yalnızca burada yaşayan halkın değil, aynı zamanda dolaylı olarak Mısır ve Hindistan İmparatorluğu'muzun çıkarlarını da ilgilendirmektedir. Önerilen birliğin şimdilik şiddetli ve sürekli propaganda yapması gerekmemektedir. Bunun yerine yakın doğudaki karmaşık sorunlar üzerinde dikkatli bir şekilde göz gezdirmek ve bu çabanın karşılanması için her türlü çabanın gösterilmesi önerilmektedir.

⁴⁹ Somerset Recording Bureau, *Aubrey Herbert Documents*, DD/DRU/43.

⁵⁰ Somerset Recording Bureau, *Aubrey Herbert Documents*, DD/DRU/43.

⁵¹ “The Anglo-Ottoman Movement”, s. 349; *BOA, DH. KMS. 707.06.01.*

*İngiliz ve kata Avrupa'sındaki basın makul sebep olmaksızın, Türk karşıtı görüş ve duyguların yaygınlaştırılmasını etkisizleştirmektir. İngiliz ve Türk menfaatleri adına yararlı bir etki yapmak*⁵² gereklidir denilerek basın yayın kuruluşlarının kazanılmasına önem verildiğine işaret edilir. Hem basın yoluyla hem de toplantılar yoluyla yapılan bu faaliyetlerin savaş öncesine denk gelmiş olması aslında işin önemli bir zorluk tarafını da teşkil etmektedir.

I.Dünya Savaşı başlamadan yaklaşık 6 ay evvel 2 Şubat 1914 Çarşamba günü bu topluluk, Cannon Street Otel'de, büyük devletlerin Osmanlı'nın içişlerine karışmalarını protesto etmek amacıyla toplanır. Bu toplantıda topluluk başkanı Lord Lamington katılmadığı için onun yerine toplantıya Sir Thomas Barclay başkanlık eder. Buradaki konuşmasında, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasının derneğin yönergesi olduğunu söyler. Ayrıca Osmanlı'nın bütünlüğünün korunmasının stratejik ve ticari yönden İngiltere için önemli olduğunu vurgular. Konuşmasının devamında büyük devletlerin Osmanlı'nın içişlerine müdahil olmasının dünya ticaretinde ve finansal anlamda tehlikeli ve kötü sonuçlar doğuracağını belirtir. Ayrıca mevcut durumun, Balkan Savaşı durumunda olduğu gibi uluslararası barışın kalıcılığına zarar verecek nitelikte olduğunu, Londra şehrinin ve dünyanın diğer ticari topluluğunun ticari çıkarları için hayati önem taşıdığına işaret eder. *“Balkan Savaşı ve Trablusgarb Savaşı'nda Londra'da ticaretle kıpırdanma olmamıştır. Bunun kanıtı budur*⁵³ sözleriyle konuşmasını tamamlar. Aslında görünen o dur ki, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasının İngilizler açısından elzem olduğundan hareketle derneğin kuruluş gayesine işaret edilmiştir.

Bu kuruluşun öncüleri, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü savunma gayretindedir. Bunlara Lord Mowbray, Morley, Lamington ve Newton da dâhildir. Çünkü kendi gerekçeleriyle de olsa onlara destek olmaya hazırdırlar. Bunun da ötesinde, çeşitli yöntemler kullanırlar. 1914 yılında kurulan *Anglo-Ottoman Society* gibi devlet politikasını etkilemek için girişimde bulunduğu bir baskı grubu örgütü ağı oluştururlar. Lord Lamington ve Sir Thomas Barclay gibi figürlerin güçlü desteğinden yararlanan Osmanlı Derneği, İngiliz İmparatorluğu için Osmanlı'nın bütünlüğünün stratejik ve ticari önemini vurgulayıp Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü teşvik etmek gayretindedir⁵⁴. Barclay bir konuşmasında; *“İstisnalar*

⁵² *Somerset Recording Bureau, Aubrey Herbert Documents, DD /DRU / 33.*

⁵³ “The Powers and Turkey”, s. 61.

⁵⁴ K. Humayun Ansari, “The Woking Mosque: A Case Study of Muslim Engagement with British Society since 1889”, *Immigrants & Minorities*, Vol.21, No.3, November 2002, s. 11-12; Al-Qjdwai, “Turkey and Great Britain”, *Islamic Review*, Vol. III, No.I, s. 35-37.

dışında halkın yeni girişimlere olan ilgisini artırmak için yapılan her türlü çabanın başarısız olduğunu ve sadece Londra'ya değil, New York'a, Berlin'e ve baş mali dostumuz ve sokağımız Paris'e de uygulandığını” söyler. Mesela Fransa'da tehlikenin çok yakın olduğu aylarda hiçbir şekilde Fransa bankasındaki paraların çıkışına izin verilmemişti. Tüm bu ticaret rahatsızlığı, Balkan sorununun yeniden ortaya çıkmasıyla bağlantılıdır. Bir asır boyunca böyle bir durumun ortaya çıkmasının Avrupa barışını tehlikeye atacağı öngörülmüştür. Bu durumda devlet adamları güçleri nispetinde Yakın Doğu'da statükonun devam etmesi taraftarı olmuşlardır. Avrupa Konseyi, temel olarak, bu konumu korumak için başlıca Avrupa güçleri arasında, dolayısıyla karşıt çıkarlar arasında bir çatışmadan kaçınmanın gerekliliğini anlamıştır⁵⁵. Savaş öncesi havayı yumuşatmaya yönelik bu düşünceler, Türk devletine karşı gösterilmez. Çünkü Osmanlı'nın yıkılışının mukadder olduğu kanaati artık iyice yerleşmiştir. Buna karşın topluluk üyelerinin genel kanaati;

“Avrupa sürekli olarak Türk hükümetine karşılmaktan kaçınmadıkça yeni zorluklarla karşı karşıya kalacaktır. Yeni Türkiye, iç gelişmesinin sorunlarıyla baş etme şansına sahip değildir ve buna karşın İngiltere, tecrübeli bir parlamento geçmişiine sahip bir ulusa yakışmayan bir sabırsızlık göstermiştir. Ancak bu sabırsızlığa ve söylediğimiz ve yapmaya çalıştığımız çok düşmanca söylemlere rağmen, Türkiye'nin bir uçtan bir ucuna İngilizlerin sevgisi ve İngiltere'ye karşı büyük bir saygı vardır. Türkiye'nin bize ne kadar ihtiyacı varsa bizim de ona, o kadar ihtiyacımız vardır. Türkiye, Hint imparatorluğumuzun savunması ve konsolidasyonu için gerekli gördüğü tarafsız bölgenin bir parçasını oluşturdu. Bu nedenle Türkiye'nin bütünlüğünün korunması büyük öneme sahiptir. Türkiye, başka herhangi bir sanayi devletinin veya devletlerin egemenliği altına girerse, ekonomik anlamda büyük kaybımız olacaktır” şeklindedir. Bu nedenle Türkiye ile her bakımdan ilgi ve alakanın devam ettirilmesini isterler. Doğuda, dünyanın bütün ordularını bir araya getirebilecek bir prestijlerinin olduğunu, doğru yürümenin geleneksel politikaya bağlı kalarak prestiji devam ettirmek şanslarının bulunduğunu düşünürler. En önemli eleştiri de İngiltere'nin iyi ünü ile adeta kumar oynayarak, Yakın doğuda çok şey kaybetmesine sebep olduğudur⁵⁶. Topluluğun çeşitli kademelerinde hizmet veren bu üyeler bir taraftan hükümeti çeşitli vesilelerle eleştirirken diğer taraftan da, Osmanlı lehinde farklı çalışmalarını sürdürürler.

⁵⁵ “The Powers and Turkey”, s. 61-62.

⁵⁶ A.g.m., s. 62.

4. Anglo-Ottoman Society'nin Önde Gelen Üyeleri ve Bazı Faaliyetleri

Anglo-Osmanlı Topluluğu'nda, Marmaduke Pickthall, İngiltere eski İngiliz Büyükelçisi Sir Louis Mallet, Muhafazakâr vekil Aubrey Herbert, Cambridge Profesörü E.G. Browne ve "Şeyh Al-İslâm" Abdullah William Henry Quilliam gibi önemli şahsiyetlerin birçoğunu da içine alan çeşitli kesimlerden üyeler vardır⁵⁷. Bunların yanında 1880-1886 yılları arasında Diplomatik Serviste çalışmış ve 1886-1899 yılları arasında ise Muhafazakar Milletvekili olarak görev yapmış olan Lord Newton da bulunur⁵⁸. Ayrıca bu topluluğun liderliğini de yürütmüş olan Lord Lamington da etkili bir figürdür. Lamington, Oxford'da tanıdığı Lord Curzon'un bir arkadaşıdır ve 1903-1907 yılları arasında Bombay Valisi'dir. Çoğunlukla azınlıklar ve küçük ulusların iddialarıyla ilgili olarak Lordlar kamarasında konuşmuştur ve "*hayatının en büyük ilgisi İngiliz İmparatorluğunun refahı ve İngiliz hükümeti ile doğu halkları arasında iyi bir ilişkinin savunulmasıdır*"⁵⁹.

Anglo-Ottoman Society pek etkin olmamakla birlikte, iyi niyetli, çok seçkin üyeleriyle faal bir siyasal lobi grubu olarak savaş öncesi İngiltere'sinde yerini almıştır. Üyeleri arasında oybirliği olması düşünülemezdi. Lloyd George gibi Muhafazakârlar, Britanya'nın stratejik nedenlerle Osmanlı'yla ittifak yapması gerektiğine inanırken; Duse Muhammed Ali ve Müşir Hüseyin Kidwai gibi Müslümanlar *Britanya'nın, büyük ve küçük ülkeler tarafından sürekli olarak saldırıya uğrayan bir rejimi desteklemesinden yanadır. Bu gibiler İttihat ve Terakki hükümetini hem emperyalizmin kurbanı, hem de dünyanın koyu tenli insanların koruyucusu olarak görürler*. Hoca Kemaleddin gibi kimi Britanya Müslümanlarının İngiliz-Osmanlı ittifakından yana olmalarının bir nedeni de iki imparatorluğun milyonlarca Müslüman'ı kapsamasıdır⁶⁰. Çünkü Osmanlı ve Britanya'nın farklı saflarda yer alması, bu kişileri de iki ateş arasında bırakacaktır.

Britanyalı her Türk dostunun ve her Müslüman'ın üzerinde hemfikir olduğu bir nokta vardı ki, bu da Britanya ve Osmanlı Devleti arasında yapılacak bir savaşın büyük bir felakete sebep olacağıdır. Bunun için Britanya, Osmanlıları kazanmak, onları Almanların kollarından kurtarmak için elinden gelen her şeyi yapmalıdır.

⁵⁷ Mohammad Siddique Seddon, "Pickthall's Anti-Ottoman Dissent: The Politics of Religious Conversion", *Marmaduke Pickthall Islam and the Modern World*, (Ed. Geoffrey P. Nash), Leiden/Boston 2017, s. 95-96.

⁵⁸ Duffield, s. 441.

⁵⁹ *A.g.t.*, s. 441.

⁶⁰ Schneer, s. 265.

Ardından bütün ümitler suya düşer ve Osmanlı Devleti savaşa girer. Britanyalı Türk dostları ve Müslümanlar yeni bir ortak sonuca varır: Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu ayrı bir barış imzalamalıdır. İngiltere'deki Türk dostu ve Müslüman toplumlarının bu talebi inanılır bir üslupla ifade edecek bir sözcü geliştirmeleri zaman alır; ancak bunu gerçekleştirdikleri zaman, Britanya hükümeti artık bu grupları görmezden gelemez. Bu huzursuz ilişki 1916 başından savaşın sonuna kadar sürer⁶¹. Bu süreç zarfında hem topluluk içinde hem de bireysel olarak faal kişiler göze çarpar. Aslında her biri aynı amaca ulaşma gayretindedir, lakin bu gayret bir başarı ortaya çıkaramaz ve zamanla körelip gider. Topluluk içerisinde önemli gayreti görülenlerden birisi Abdullah Quilliam'dır.

Abdullah Quilliam (1856-1932) Londra ve Woking Müslümanlar topluluğuna I. Dünya Savaşı başlamadan önce İngiltere'ye döndükten sonra Henri de Leon olarak katılmıştır. Orada Marmaduke Pickthall ve Lord Headley ile birlikte önemli bir sima olarak ortaya çıkar. Osmanlı hilafetinin uzun vadeli bir destekçisi olarak, Pickthall ile hilafet hareketi, Anglo-Osmanlı Topluluğu'nun üyeliği ve Müslüman dünyasındaki reform, modernist eğilimlere olan sempatisi ile temas kurmuştur. Quilliam, gençlik yıllarından itibaren sosyal adalete olan ilgisi, ABD'deki siyahilerin haklarının korunması ve göçmen haklarının korunması gibi çeşitli konularda kendisini göstermiştir⁶². Quilliam ve Pickthall, 1912'de Ottoman Committee kurulmasında ilk hareket edenlerdir. Her biri Anglo-Ottoman Society'de ya başkan ya yardımcısı ya da sekreter olarak yüksek görevler üstlenmişlerdi. Bunların amacı, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak ve İngiltere ile Osmanlı arasında samimi ilişkiler kurmaktır. Bu cemiyet, İngiltere'nin çıkarlarının Osmanlı Devleti'ni Rus genişlemesine karşı bir kalkan olarak korumak olduğunu savunur⁶³. Anglo-Osmanlı Cemiyeti Başkan Yardımcısı Quilliam ek olarak, en büyük oğlu Robert Ahmed Quilliam da bu derneğin üyeleri arasındadır⁶⁴. Ailecek bu topluluğun içinde yer alan Quilliam'ın bazı grup üyelerinden farklı olarak itihatçıları pek sevdiği söylenemez.

Quilliam, itihatçıları, Almanya ile birlikte olma kararı için suçlar ve “*bir kaç aptal, gencin soylu bir ırkı uçsuz bucaksız bir harekete*” sürüklediğini düşünür⁶⁵. Aynı

⁶¹ *A.ge.*, s. 265.

⁶² Ron Geaves, “Abdullah Quilliam (Henri De Léon) and Marmaduke Pickthall: Agreements and Disagreements between Two Prominent Muslims in the London and Woking Communities”, *Marmaduke Pickthall Islam and the Modern World*, (Ed. Geoffrey P. Nash), Leiden/Boston 2017, s. 72-73.

⁶³ *A.g.m.*, s. 83.

⁶⁴ *Gilham*, s. 52.

⁶⁵ *Geaves*, s. 85.

eleştirisini 1914 yılında Arthur Field'e gönderdiği bir mektubunda da tekrarlar: 'Anglo-Ottoman Society'de hiç kimse Türkiye'yi ve Türkleri benden daha çok sevmiyor. Meşru araçlarla Osmanlı İmparatorluğu'nun refahını teşvik etmek için elimden gelen her şeyi yaparım, fakat bu noktada en korkunç hatanın, Türkiye'nin kaderini kontrol edenler tarafından işlendiğini düşünüyorum'⁶⁶. Quilliam, savaş öncesi, savaş dönemi ve savaş sonrası dönemlerin hepsinde de Osmanlı'yı savunmaktan geri kalmamıştır. 1919'daki savaştan sonra sadece Anglo-Osmanlı Topluluğu'nun üyeliğine geri dönerek bir kez daha İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu korumak için uzun vadeli stratejik çıkarları yattığına olan inancını tekrar ederek sözlerine sadık kalır⁶⁷. Quilliam gibi her dönemde sözlerine sadık kalan ve hatta ondan daha etkili bir sima olarak ortaya çıkan bir diğer üye de Duse Muhammed Ali'dir.

Duse Muhammed Ali'nin Osmanlı ile tanışıklığı çok eskiye dayanmaktadır. Öyle ki, 1892 yılında II. Abdülhamit tarafından kendisine Osmanlı Mecidi Nişanı verilmiş ve bundan sonra ondan bey ya da efendi olarak bahsedilir⁶⁸. Duse çok aktif ve etkili bir kişidir. O, *The Oriental, Occidental and African Society; The Central Islamic Society; The Ottoman Committee; The Anglo-Ottoman Society; The Albanian Committee; The League of Justice of the Afro-Asian Nations* gibi pek çok kuruluşta aktif görev alır⁶⁹. *Anglo-Ottoman Society*'nin kurucuları arasında yer alırken, diğer tarafta *Central Islamic Society*'de başkan yardımcısıdır. Bu kuruluşlar Osmanlı konusu, Pan İslamizm ve Mısır Nasyonalizmi gibi mevzular içerir⁷⁰. *Anglo-Ottoman Society* ile olan ilişkisi, Pan-Afrikalı ve yarı Sudan siyasi aktivisti, aktör ve yazar Muhammed Ali'yi de içine alan *The New Age* dergisi aracılığıyla sömürgecilik karşıtı aktivistlerle temasa girer. Duse, 1913'te de, Osmanlı yanlısı Arapların Türk-İtalyan savaşında mücadele etmek amacıyla silah satın almak için para toplar⁷¹. Duse, kurduğu örgütlerle Afrika birliği savunuculuğu ve ırkçılık karşıtlığının önemli simalarındandır. Savunduğu fikir ve düşünceler sayesinde çeşitli kesimlerden insanları da yanına alabilmiştir.

Duse, İngiltere'nin muhafazakar milletvekili olan Lord Newton, İngiltere asilzadelerinden Lord Mowbray, muhafazakarlardan Lord Lamington, Aubrey Herbert (muhafazakar Milletvekili), Kaptan Dixon-Johnson (Tripoli Kızılay

⁶⁶ A.g.m., s. 85.

⁶⁷ A.g.m., s. 85.

⁶⁸ Seddon, s. 96.

⁶⁹ Duffield, s. 418.

⁷⁰ *The Marcus Garvey and Universal Negro Improvement Association Papers*, Editor: Robert A. Hill, Volume I, 1826-August 1919, University of California Press, Los Angeles 1983, s. 520.

⁷¹ Seddon, s. 96.

Hastaneleri) Bay Hugh O'Donnell, Dr. Pillans'ın da aralarında bulunduğu destekçileri bir araya getirir. CF Ryder ve Ellis Schaap ve Rosher dahil olmak üzere African Times dergisine katkıda bulunmalarını sağlar⁷². Bazen de kendi yazılarıyla diğer etkili şahsiyetleri de kendi safına çeker. Hem *Ottoman Committee* hem onun devamı olan *The Anglo-Ottoman Society*'nin önemli kişilerinden olan Arthur Field'e göre, Balkan Savaşlarındaki Hristiyan vahşetini basında yazan Muhammed Ali'nin yazısını gören Mrs. Margaret Robinson, Edirne'nin Türklerce müdafaasını savunan Muhammed Ali ile iletişime geçmek istemiştir. Robinson: "*Memnuniyetle, yardımlarımı, otuz yıldır İngiltere'de ikamet eden, İngiliz arkadaşlarının düşüncelerine ve ideallerine saygı duyan ve umutları ve coşkuları ile özdeşleştiren güçlü ve tek fikirli Mısırlıya teklif ettim...*"⁷³ diyerek ona olan saygı ve hayranlığını dile getirir. Robinson sözlerinde çok haklıdır çünkü Duse Osmanlı'yı savunurken İngiltere'ye ihanet içinde değildir. Savaş başladığında bunu açıkça görmek mümkündür.

I. Dünya Savaşı başlayınca Almanya'nın kazanma olasılığı onu bile dehşete düşürür, "*Almanlar egemenliklerini kalabalık siyah ve kahverengi derililere de yayacak mı?*" diye sormaktan kendini alamaz. "*Togoland, Kamerun ve diğer Afrika sömürgelerindeki Afrikalılara davranışlarından Alman yönetiminin ne olduğu konusunda bilgisi olan bizler, coşkuyla Allah korusun! Diyoruz*"⁷⁴ sözleriyle diğer taraftan Osmanlının müttefiki olmasına rağmen Alman karşıtlığını açıkça dile getirir. Duse'nin haricinde en az onun kadar bu cemiyette etkili olan bir isim de Marmaduke Pickthall'dur.

Marmaduke Pickthall 7 Nisan 1875 tarihinde Londra'da dünyaya gelmiştir. Onun babası Suffolk'da Chillesford'da bölge papazı olarak görev yapar⁷⁵. Babasının yanında kilise ortamında yetişen Pickthall, Akdeniz Konsolosluk Servisi'nde açılan memuriyet sınavını kazanamayınca Doğu dilleri öğrenmek ve dış işlerine girebilmek için Kudüs'e gider. Ortadoğu'da geçirdiği iki yıl onun hayata bakışını büyük ölçüde etkiler. Orada Arap topraklarını ve Osmanlı sisteminin son zamanlarını görme fırsatı bulur ve bundan çok etkilenir. Batılı ilim ve din adamlarıyla olduğu kadar Arap ve Türk aydınlarıyla da dostluk kurar. 1896'da tekrar İngiltere'ye dönen Pickthall, burada evlenip eşiyile birlikte Paris ve

⁷² Duffield, s. 441.

⁷³ *A.g.t.*, s. 440-441.

⁷⁴ "Yesterday, Today, Tomorrow", *African Times*, Vol. I, No. 20, 4 August 1914, s. 449-450; Schneer, s. 265.

⁷⁵ "Personalía", *Islamic Culture*, Vol. 11, No. 1, Year. 1937, s. 138; "Muhammad Marmaduke Pickthall: First Muslim English Translator of The Qur'an", *Encyclopaedia of The Holy Qur'an*, Vol. IV (Edit. N.K. Singh-A.R. Agwan), Delhi 2000, s. 1036.

Cenevre'ye gider⁷⁶. 1904 yılında Lord Kromer onu Mısır'a davet edince oraya seyahat eder. Orada *Nil'in Çocukları* ve *Tesettürlü Bayanlar* kitabını yazar⁷⁷. Ardından Kudüs ve Şam'a geçerek eski dostlarıyla görüşür, 1908'de eşile birlikte üçüncü defa Ortadoğu seyahatine çıkar. O yıl İstanbul'da Meşrutiyet'in ilan edilmesini umutla karşılar ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakına büyük tepki gösterir. Batıların saldırılarını gittikçe arttırdıkları bir dönemde Osmanlı Devleti'nin ve Türklerin en büyük savunucularından biri olur⁷⁸. Osmanlı'yı evvela sadece yazı yazmak suretiyle savunan Pickthall, daha sonra aktif bir biçimde bu savunuculuğunu dernek üzerinden ve çeşitli konuşmaları vasıtasıyla gerçekleştirir.

İslam'ı savunma konusunda makaleler yayımlayan Pickthall, ikinci kez Türkiye'ye gidip dönünce Müslüman olur. 1921 yılında Hindistan'a davet edilir, *İslamic Culture* dergisini 1927 yılında yayımlanmasında katkıda bulunur. Dünyada 70 üniversite bu dergiye yayımlar gönderir. Buradan Londra'ya dönünce oradaki Müslümanların lideri görevini eline alır. Kur'an'ın İngilizceye tercümesi için istişare amacıyla Mısır'a gider. Onun tercümesi en iyi tercümelere sayılır⁷⁹. Pickthall 1929 sonbaharında İskenderiye'ye gelir. Londra'dan dört yıl önce Müslüman bir yer olan Haydarabad'da yaşamıştır ve yaklaşık 12 yıl önce İslam'a dönmüş ve Muhammed ismini almıştır⁸⁰. Kur'an tercümesini burada yapan Pickthall'ın tercümesi, Aralık 1930'da New York'tan Alfred Knopf tarafından yayımlanır⁸¹. Pickthall için bu ilktir çünkü o, daha çok makaleler ve konferanlarla görüş ve fikirlerini savunur.

Buxted'in Londra'ya iyi bir raylı sistem ulaşımı vardır ve Pickthall sıklıkla Londra'ya seyahat eder aynı fikirlere sahip Osmanlı İmparatorluğu savunucu siyaset yazarları ile dava arkadaşı olur. Kasım 1912'de 'Siyah Mücadele' adı altında bir seri makale yazar ve bunları sonradan *New Age* Press kitapçık olarak yayımlar. "19. Yüzyıl ve Sonrası" başlıklı makalesinde Osmanlı İmparatorluğunun hoşgörü geleneğine sahip olduğunu savunur. "Yaşlı, fakir Hıristiyanlar ve fakir Müslümanlar Osmanlı topraklarında eşit derecede yaşıyordu. Aynı zamanda dini açıdan da geniş bir serbestliğe sahiptiler." Ancak Pickthall, 19. yüzyılda, dış müdahale ki bu

⁷⁶ Kemal Kahraman, "Marmaduke William Pickthall", *İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s. 270.

⁷⁷ Yahya Murad, *Mucemu Esmail Müsteşrikîn*, Beyrut 1425/2004, s. 168.

⁷⁸ Kahraman, s. 270.

⁷⁹ Murad, s. 168.

⁸⁰ M.Brett Wilson, *Translating the Quran in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey*, The Institute of Ismaili Studies, London 2014, s. 196.

⁸¹ Peter Clark, "Pickthall's Busy Years: 1931-32", *Islamic Culture*, Vol. LXXIII, No. 4, 1999, s. 45.

misyonerler ve konsoloslar vasıtasıyla olmuştur, Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmişlerdir. Ondan sonra Hristiyan azınlıkların, Müslüman vatandaşlara göre ayrıcalıklı bir konuma yükseldiklerini söyler. Bununla birlikte, 1908'de Türklerin "Müslümanlardan farklı olarak Ortaçağ'dan modern yaşama adım attıklarını"⁸² da belirtir.

Pickthall'a göre, Osmanlı'ya yönelik saldırıların sonuçları küreseldir. Dünya Müslümanları, bir Müslüman devlete karşı çeşitli güçlerin cesaretlendirdiği ve Hristiyan Avrupa tarafından bir Haçlı Seferi olarak kabul edilen bu tuhaf ve acımasız savaşın eylemlerini görmüşlerdir⁸³. Bu yüzden İslam dünyasının nefretini çekmek büyük tehlike doğuracaktır. Pickthall, hem yazıları hem de faaliyetleri ile Osmanlı'ya dışarıdan en fazla destek olanlardandır. Her ne kadar bu derneğin fikir babalığını ya da başkanlığını yapmamış olsa da, Anne Fremantle'nin belirttiği gibi; "Cemiyet için, üyelerini keselemek dışında her şeyi yapmıştır"⁸⁴. Öyle ki, bu süreçte Osmanlı'nın ve itihatchıların ateşli bir taraftarı olmuş, Aubrey Herbert ve Sir Mark Sykes gibi kişilerle bir araya gelmiştir⁸⁵. Özellikle 20 yaşlarından sonra Türk ve Arap kültürünün bir hayranı haline gelmiştir. Onun kronik bronşit hastalığına sahip olması İngiltere gibi yağışlı bir memleketten çok sıcak ülkeler olan Ortadoğu'ya seyahatini de etkilemiştir⁸⁶.

Onun ilk teşebbüsü, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasına yardımcı olmak amacıyla, Osmanlı Ortaklık Komitesi kurmaya yardımcı olmaktadır. Ardından İngilizlerin ve Kıta Avrupalı politik ve basın çevrelerinde Türkiye'nin Avrupa savunması için çağrıldığı bir dizi Müslüman ve Hristiyan üyeden oluşan *Anglo-Ottoman Society*'de etkili olmaya başlar⁸⁷. Pickthall, "Ottoman Association"ın aksine, Müslüman ve Hristiyan olmak üzere tüm uluslardan oluşan popüler ve uluslararası bir oluşum olduğunu iddia eden ikinci örgüt "*Anglo-Ottoman Society*" ile çok daha yakından ilgilenerek Türkiye'nin, İngiliz ve Kıta Avrupalı'nın siyasi ve basın çevrelerinde savunulması çağrısında bulunur⁸⁸. Hatta Marmaduke Pickthall

⁸² Peter Clark, "Pickthall The Translator Novelist", *Inquiry*, Vol. 3, No. 5, May 1986, s. 57.

⁸³ A.g.m., s. 57.

⁸⁴ Schneer, s. 265-266.

⁸⁵ "Mohammed Marmaduke William Pickthall", *The Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), Vol. VIII, Leiden, s. 305.

⁸⁶ Rodney Blackhurst, "Muhammad Pickthall and the Twilight of Classical Islam", *Crossing Religious Frontiers Studies in Comparative Religion*, Edited: Harry Oldmeadow, World Wisdom Published, Indiana 2010, s. 135.

⁸⁷ K. Humayn Ansari, "Pickthall, Muslims of South Asia, and the British Muslim Community of the Early 1900s", *Marmaduke Pickthall Islam and the Modern World*, (Ed. Geoffrey P. Nash), Leiden/Boston 2017, s. 28.

⁸⁸ Gilham, s. 52.

Müslüman olmadan önce de açık ve cesur bir biçimde Osmanlı yanlısı bir tavır sergiler ve bunun üzerine yetkililer onu güvenlik riski olarak görürler⁸⁹. Onun bütün gayreti İngiliz ve Türkler arasında ilişkilerin dostça olması içindir⁹⁰. Ancak Pickthall'ın bu davranışı çoğu İngiliz politikacı tarafından hoş karşılanmamış ve hatta engellenmiştir.

İngiltere, Fransa ve Rusya arasında 1916'da yürütülen Osmanlı topraklarını paylaşma görüşmeleri sırasında Pickthall, Türkiye için diplomatik girişimde bulunduysa da Sykes-Picot antlaşmalarının baş mimarı Sir Mark Sykes'in sert tepkisiyle karşılaşır⁹¹. Mark Sykes'in Picot ile vardığı anlaşmanın maddelerini tekrar gözden geçirmeye başlamasından çok önce, Marmaduke Pickthall bu planın ne anlama geleceğini çıkarır; “*Temel olarak bir düzenleme değil, yeni bir büyük savaş doğuracak bir kargaşa*” olarak görür. Pickthall bundan yaklaşık dokuz ay önce de bir başka Osmanlı dostunun, *La Revue Politique Internationale* adlı Fransız fikir dergisinin editörü Dr. Felix Valyi ile tanışır. Valyi savaş başlayınca Lozan'a taşınır ve burada Osmanlı elçisi Fuat Selim Beyle tanışmıştır. Fuat Selim Bey de tıpkı Valyi gibi Enver Paşa'nın Alman yanlısı politikasını benimsemez. Bu sırada Prens Sabahattin barış görüşmeleri konusunda İngiltere'nin Paris büyükelçisiyle temas kurmuştur. Arkadaşlarından biri Kahire'de Henry Mc Mahonla konuşur, Fuat Selim Bey de İtalya'nın İsviçre büyükelçisi nezdinde zemini yoklamaya çalışır⁹². Ancak bu teşebbüsler yetersiz kalır. Her ne kadar Pickthall da kendi halinde zemin yoklarsa da destek bulamamıştır.

Londra'daki Güney Asya Müslümanları tarafından desteklenen, ancak Pickthall tarafından neredeyse tek başına çalışan *Anglo-Ottoman Society*, ona Müslümanlara yönelik İngiliz tutum ve politikalarını eleştirel bir biçimde yazma ve konuşma imkânı sağlar. *Islamic Review*'⁹³in Şubat 1914'te rapor ettiği Osmanlı Birliğinin bir toplantısında İngiltere'nin neden Osmanlı'nın bütünlüğünü korumak için gerekli olan şeyleri yapmadığını sormuş ve buna tepki gösterilmesini istemiştir. “*Biz, yine bizim Hint İmparatorluğu'nun en güçlü kalesi olmak için ihtiyaç duyduğumuz adil maddi muameleye güvence vermedik*”⁹⁴ sözleriyle de önemli bir fırsatı kaçırdıklarını dile getirir.

⁸⁹ M.A.Sherif, *The Abdullah Yusuf Ali Memorial Lecture*, Islamic Book Trust, Kuala Lumpur 2008, s. 9.

⁹⁰ “Muhammad Marmaduke Pickthall:...”, s. 1036.

⁹¹ Kahraman, s. 271.

⁹² Schneer, s. 267.

⁹³ Bu dergi, Pickthall 1919'da Hindistan'a gittikten sonra burada onun tarafından aylık olarak yayımlanmıştır. Bkz: “Muhammad Marmaduke Pickthall:...”, s. 1036.

⁹⁴ Ansari, “Pickthall, Muslims of South Asia...”, s. 29.

I. Dünya Savaşı sırasında İttihatçıların destekçisi olan Pickthall, hem Osmanlı için hem de Müslüman dünyası için Meşrutiyetin devamını önemli bir olay olarak görür. “*Türkiye, Asya ve Kuzey Afrika’da ilerici bir hareketin şimdiki başı ve aynı zamanda İslam dünyasının bir umudu*”dur şeklinde yazar. Savaş sırasında Pickthall, Müttefikler aleyhine İttifak devletlerinin yanında katılan Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünü savunmak için açık sözlü, ancak izole bir savunucusu olur. Pickthall, öncelikle Lahor Ahmadiyya Hareketi’nin bir misyon merkezi olan Woking Camisi’ndeki İngiltere’deki Müslüman gruplarla vakit geçirmeye başlar. Bu arada Londra’nın güneydoğusundaki Woking Camisi’nin çok önemli bir lideri olan Hoca Kemaleddin (1870-1932)’in 1919’da hastalık nedeniyle buradan ayrılınca, Pickthall onun yerine camide vaaz verme sorumluluğunu devralır⁹⁵. Hem İngiltere’deki Türk dostu kuruluşlarda hem de diğer Müslüman topluluklarına da katılan Pickthall, bilhassa savaş zamanındaki yazılarında sürekli olarak Osmanlı’yı korumacı bir tavır takınır.

Türkiye, savaşa girmeden birkaç hafta önce *The New Age* dergisinde Mısır’a yapılacak bir Türk saldırısının İngiliz İmparatorluğu için bir felaket olacağını, bu yüzden her ne pahasına olursa olsun buranın savunulmamasını ve Türk ordusuyla samimi bir ilişki kurulması gerektiğini yazar. Şayet Türk ordusuna savaş dönemi boyunca İngiliz ordusuyla serbestçe giriş ve ortak işgaline izin verilmiş olsaydı, Türkiye’de Alman nüfuzuna şiddetli bir darbe vurulacağını söyler. Tabii bunun zamanının geçmiş olduğunu da ekler;

“*Bu aralıkta, Türk hükümdarlığını terk ettik; sadece bunu değil, Mısır’a bir rakip Sultan koyduk ve orada Bağdat’ta rakip bir halife kurma niyetimizi beyan ettik. Bir Türk ordusu, Halifenin emirlerini Mısır’a götürerek talihsiz, aldatılmış Prens Hüseyin Kamil’i asmak için hareket etti. Şimdi, bu sütunlarda defalarca belirttiğim gibi, Hıdıvlığın bir popülaritesi yokken, Türk hâkimiyeti Mısır’da son derece popülerdi*”⁹⁶. Bunun İngiltere’nin bilinçsiz gücünün tuhaf bir örneği olarak niteler. Bu şekilde Mısır’ın işgalinden başlayarak Arap coğrafyasında İngilizlerin taraftar toplamaya çalışmasını eleştirir.

Pickthall yazısında, “*Mısırlıları seviyorum, İngilizleri seviyorum ve ben Türkleri seviyorum. Almanlardan, haksız gaspçıdan veya korkunç karışıklığın içinde olan herhangi birinden nefret etmiyorum. Benim yeryüzünde en sevdiğim insanlara aşırı bir biçimde düşman olan hükümdarın yönettiği bir ülkeye aitim. Ben uzun zamandır gördüğüm büyük felaketi önlemek*

⁹⁵ Wilson, s. 197.

⁹⁶ Marmaduke Pickthall, “Egypt and the Canal”, *The New Age*, Vol. XVIII, No. 9, 30 December 1915, s. 202.

için hiçbir şey yapamıyorum” derken, Mısır’ın Türkler tarafından ister demokrasi ister fethedilmek suretiyle alınsa da harmonize edilemeyeceğini düşünmektedir. Ona göre, İngilizler savaştan önceki birkaç yıl önceki süreçte Mısırda iyi işler yapmışlardır. Gelecekteki tarihçilerin, İngiltere, Mısır, Hindistan’daki saf zulmün tekrarlamasının nedenlerini ve bunun İngiliz liberalizmi ile olan ilişkisini incelenmesinin önemli bir çalışma olacağını da ifade eder⁹⁷. Pickthall savaşın başlamasıyla birlikte düzenli olarak gazetelere itihatçıları öven, İngiltere’nin Yakın ve Ortadoğu siyasetlerini eleştiren makaleler ve mektuplar gönderir. Çünkü savaş yeni başladığı sırada şahit olmuş olduğu bazı olaylar onun Osmanlı’nın varlığının korunması gerektiği düşüncesine iter.

Enver Paşa’nın Eylül 1914’te, ülkesini savaşa sokma manevrasına girişmesinden önce Pickthall, Habsburg İmparatorluğu ve Yakındoğu konusunda uzman olarak bilinen Profesör R. W. Seton Watson’ın evinde sınırlı bir toplantıya davet edilir. Dış politika konusunda yeterli bilgi birikimine sahip olan bu gruba bir tebliğ sunar. Daha sonraki tartışmaları dinleyince adeta dehşete kapılır. Konuşanlardan hepsi Osmanlı İmparatorluğu’nun savaştan sonra varlığının sürdürmesine izin verilmeyeceğinden emindir. Pickthall bu durum karşısında, *“Bütün sorun barış düzenlemesinde Türklere ne kadar Türkiye bırakılacığıydı!”* diye yazar. Kuşkusuz, *Anglo-Ottoman Society* çevresindeki dostlarına, İngiliz politikasının gerçekten neyi öngördüğünü öğrenmeye karar verir ve 18 Şubat 1915’te Üçlü Anlaşmayı olduğu gibi tahmin eder⁹⁸. Bundan sonra savaşın başlamasını şöyle duyurur:

*“Geldi. Büyük savaş başımızda. Avrupa ordular halinde dizilmiş, kamplar belirlenmiş ve dünyanın egemenliği dengededir. Savaş, artık belli bir iktidarın prestijine karşı değil, Avrupa hegemonyası içindir. Kırk yıl boyunca katı silahlı bir kampa dönüştüren ve muazzam silahlar yağın Avrupa uluslarının karşılıklı güvensizliğinden ötürü çatışma kaçınılmazdı; O gün için ölümcül rekabet ve hazırlık vardı”*⁹⁹. Savaşın başlamasıyla birlikte Pickthall da diplomatik teşebbüslere başlayarak, İngiltere ile Osmanlı’nın karşılıklı anlaşması yolunu aramaya başlar.

Pickthall, ilk resmi girişimini dışişlerinden sorumlu müsteşar yardımcısı Lord Newton nezdinde yapar, ancak o, Pickthall’u İtilafın dayanışmasına aykırı hiçbir şey yapmaması yönünde uyarır. Daha ilk girişiminde böyle bir engelle karşılaşması Pickthall’un, diplomasi yoklamasının baştan başarısızlığa mahkûm

⁹⁷ A.g.m., s. 202.

⁹⁸ Schneer, s. 266.

⁹⁹ “Yesterday, Today, Tomorrow”, s. 449-450.

olduğuna işaretir. Adeta kabına sığmayan Pickthall Vali'ye iki tane mektup gönderir. İkincisinde, mektubuna cevabını kaygıyla beklediğini ve dışişlerinin İtilaf dayanışması konusundaki duruşunu tekrarlar. Hatta İsviçre'ye gidip ayrı barış antlaşması imzalanması için girişimde bulunacağını belirtir. Vali arkadaşına, “*Bu mektupta daha fazlasını açıklayamıyorum*” diye yazar, “*Ama size pasaport verilmesinde bir tehlike yok. Yolculuğunuzun sonuçları bir hiç olacaksa, İngiltere'ye dönersiniz, olur biter*”¹⁰⁰ der. Bu mektup eline geçmeden, Pickthall sabırsızlanır ve muhtemelen Aubrey Herbert sayesinde tanışmış olduğu Mark Sykes'ı bulur. Sykes'ın İttihatçılardan duyduğu nefretin savaşı öncesi Osmanlı Devleti için geliştirdiği iyi düşünceleri gölgede bıraktığını, aslında Sykes'ın Osmanlı'nın bütünüyle parçalanmasını savunanlardan olduğunu fark edemez. Sykes, Picot ve Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazanov'la birlikte Üçlü Anlaşma'nın son ayrıntılarını kararlaştırdıkları, Moskova yolculuğundan henüz dönmüştür. Aslında Sykes'ın ayrı barış düşleri kurgulayan Pickthall'a ayrılacak zamanı yoktur. Pickthall'a 25 Mayıs 1916'da bir mektup yazarak, yabancı bir ülkeye gitme iznini reddeder. Vali'nin daveti de böylesi bir ziyareti haklı göstermeye yetmez¹⁰¹. Pickthall bir kez daha başarısızlığa uğramıştır ama yine de pes etmez.

Pickthall artık H. G. Rosendale'ye başvurur. Rosendale Dışişlerinde başka bir müsteşar yardımcısını, Sir Maurice de Bunsen'ı tanımaktadır. Fakat Bunsen, daha bir yıl önce Osmanlı topraklarını parçalayıp dağıtmayı tasarlayan komitenin başıdır. Bunsen'e bir mektup gönderir. Pickthall'u Vali'nin iyi bildiğini, kendisinin de tanıdığını, ayrıca onu böyle bir barış girişiminin ardında ne olduğunu öğrenmek için görevlendirebileceklerini söyler. Oysa önemli olan Rosendale'in Pickthall hakkında ne düşündüğü değil, Dışişleri Bakanlığının yaklaşımıdır. Bunsen'nin aldığı cevap; Pickthall'un bütünüyle sakıncalı olduğu ve asla teşvik edilmemesi gerektiği yönündedir. Ayrıca, yabancı bir düşman olarak tutuklanması gerekir diye sert bir biçimde noktalanır. Sonunda Bunsen, Rosendale ve Pickthall'a aynı üslupla cevap verir¹⁰². İlginçtir ki bu cevap da onu bıktırmaz.

Pickthall hâlâ düşünden vazgeçemez. Vali'ye yeni bir mektup yazarak öfkesini boşaltır Osmanlıları över, Dışişleri Bakanlığını eleştirir. Bunu yanında çok yanlış bir kararlar, mektubun bir kopyasını Sykes'a gönderir. Sykes bu mektuba kırıcı bir cevap verir: “*Bir düşman ülkesinin vatandaşına mektup yazarak, başka bir düşman*

¹⁰⁰ Schneer, s. 268.

¹⁰¹ A.g.e., s. 268-269.

¹⁰² A.g.e., s. 269.

ülkesinin vatandaşıyla dostluk kurmanızın, dahası kendi hükümetimizden açıkça muhalif bir üslupla söz etmeniz uygun olmayacağı görüşündeyim”. Aslında bu daha altı ay önce, “Ben bir hiçbir ve geldiğim gördüğüm büyük felaketi durdurmak için hiçbir şey yapamıyorum”²¹⁰³ derken onun haklılığını da ortaya koyar. Onun başarısızlığı dünya felsefesini etkilemez ve samimi bir biçimde yoluna devam eder.

Pickthall, 19. yüzyıldan itibaren, emperyalizm Müslüman dünyasında tırmandıkaça, batı gençliğinin İslam’ın samimiyetine ve saflığına çekildiğini, batı tüketimciliğinin ve materyalizmin ikiyüzlülüğüne tepki gösterdiğini ve anti-Müslüman önyargılarıyla mücadele etmeye kendilerini adadığını belirtir¹⁰⁴. Peter Clark onunla ilgili şu özet cümleleri sıralar:

“Pickthall’un fikirlerinin bir kısmı görüşlerinin sınıflandırmaya dayalı olmasıdır. Hindistan’daki İngiliz emperyalizmin eleştiricisiydi ve bunu Mısır’da desteklemişti. Kendisi vatansever bir muhafazakâr parti üyesiydi ve Osmanlı İmparatorluğına karşı savaşmamayı savunuyordu ve bu yüzden vatandaşları tarafından yabancılaştırıldı. Açık sözlü bir adamdı. Kamuoyu ile ilgili tartışmalarda nazikliği ve vahşeti kişisel olarak ilişkilendirirdi. Gazeteciliğı gösterdiği üzere kendisi artarak doğu siyasete dâhil oluyordu. Türkiye’nin düşmanın hararetili propagandasıyla saldırıya uğramasına ve Avrupa güçlerinin Türkiye’den yararlanmasına kızgınlık gösterdi”²¹⁰⁵. Pickthall gibi bu topluluğun pek çok üyesi hem savaş öncesi hem savaş hem de savaş sonrasında önemli sayılabilecek bir mücadele ve kararlılık örneğı gösterirler. Kimisi ikili görüşmelerle, kimisi basın yoluyla kimisi de konferanslar vasıtasıyla görevini ifa etmeye çalışır.

5. Anglo-Ottoman Society’nin Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı’nın başında Anglo-Ottoman Society belirsiz bir konuma gelmiş görünüyordu. Savaşın başlamasından hemen sonra ilk iş olarak topluluk, tüm Osmanlı tebaalarını Kızılay Derneğı Londra Şubesine bağışta bulunmak için çağrıda bulunmak olmuştur. Bununla birlikte topluluk, Büyük Savaşın başlangıcı ile Osmanlı’nın savaşa girişi arasındaki kısa süre içerisinde, bir metodu olmayan sadece kabaca bir Türk yanlısı bir yapı izlenimi veriyordu¹⁰⁶. Ancak her ne kadar böyle bir izlenim verse de faaliyetlerin başlamasıyla birlikte bu düşünce de kırılmaya başlar. Daha sonra ise bu faaliyetlerin ne şekilde yapılacağı çeşitli vesilelerle dile

¹⁰³ A.g.e., s. 269.

¹⁰⁴ Eric Walberg, *From Postmodernism to Postsecularism: Re-emerging Islamic Civilization*, Clarity Press, Atlanta 2013, s. 197.

¹⁰⁵ Clark, “Pickthall The Translator Novelist”, s. 57.

¹⁰⁶ Duffield, s. 467.

getirilmiştir. Mesela Londra'dan Reşit Sadi vasıtasıyla gönderilen bir yazıda; “Osmanlı'nın haklarını savunmak için İngiliz basınının büyük bir fayda sağlayacağına dair majestelerini etkilemenin faydasız olduğuna inanıyorum. Bu sonucun küçük bir fedakarlıkla elde edilebileceğini umduğum için, size haddim olmayarak bir tavsiyede bulunuyorum” sözleriyle önerilerini şöyle sıralar¹⁰⁷:

1. Tanınmış kişiler tarafından yılda en az 20 makaleye imza atarak en önemli İngilizce aylık dergilerde yayınlanmasını sağlamak.

2. Dışişleri bütçesinden 300 sterlin toplayarak makale başına 15 sterlin oranında ödenecek ve konu gizli tutulacak.

3. Bu meblağı, geçici olarak kurulun sekreteri olarak kabul eden Bay Bennett'e iletmesini sağlamak. Yine Bennett'e dergilerin ve makalelerin yazarlarının seçimini bırakmak.

Aynı tarihli mektupta, Osmanlı'nın iç işlerine karışılmasına karşı büyük bir protesto buluşmasının yapılacağından bahsedilir¹⁰⁸. Kuşkusuz burada destekçilerden birisi de Sir J.D. Rees'tir. Rees'e göre Avam Kamarası maalesef Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak bilgisiz, cahil ve önyargılıdır. Onun Türkler için büyük bir beğenisi vardı. Rees derneğin kurulmasıyla birlikte yeni bir çağın başlayacağını ve eski geleneksel dost olarak gördüğü Türk'ün bir kez daha takdir edileceğini umduğunu söyler¹⁰⁹. Topluluk içerisinde en etkili isimlerden olan Pickthall'a “İlerici Türkiye” ye ve Müslümanlara yönelik İngiliz politikasına ve tutumlarına karşı halka açık yazı yazma ve konuşma platformu verilir. Ancak, Pickthall ve diğer Türk taraftarları, çabalarına rağmen Dışişleri Sekreteri Sir Edward Grey'i (1862-1933), Türkiye ile barışı korumak veya Türk tarafsızlığını ve bağımsızlığını 1914 yılında cesaretlendirmek için ikna edemezler¹¹⁰. Zaten savaş içerisinde, böyle bir şeye izin verilmesi de İngiltere'nin müttefikleri açısından kabul edilebilecek bir durum değildir.

Osmanlı birliği üyelerinin, her ne kadar böyle bir derneğin kurulmasında geç kaldığı düşünülse de, Osmanlı imparatorluğunu çökertmek ve devirmek amacıyla zamanın bürolarında ısrarla kurulan paylaşım planlarına karşı önemli bir adım atmıştı. Dernek tarafından *Times*'e gönderilen bir mektubunda; “*Muhabirlerini ve*

¹⁰⁷ BOA, DH. KMS. 705.42.05.

¹⁰⁸ BOA, DH. KMS. 705.42.05.

¹⁰⁹ “The Powers and Turkey”, s. 62.

¹¹⁰ Gilham, s. 53.

Rusya'ya hizmet etmek için bilgi araçlarını ve panslavizmi Asya ve Levant'daki İngiltere'nin en hayati çıkarlarına karşı kullanan bir İngiliz gazetesinin aldanması hakkında söylenebilecek şey nedir?" denilerek *Times* gazetesi sert bir biçimde eleştirilir. Bununla da kalınmaz ve *Times*'ın ihanetine karşı etkili bir halk gösteri sağlamak ve ayrıca etkili bir ismin, Dernek Yönetim Komitesinin listesine de eklendiği belirtilir¹¹¹. Başlangıçta topluluğa önemli isimlerin kazandırılması hedeflenir ve bu isimler vasıtasıyla kamuoyu etki altına alınmaya çalışılır.

Bu grubun bir yazısında açıkça ifade edildiği; "*Beş ay boyunca, İngilizlerin adalet politikası lehine çok girişimde bulduk ve en iyi ihtimalle bir miktar teşvik ettik. Böyle bir politikayı destekleyen herhangi biri, Osmanlı propagandasını onaylamak isterse, Anglo-Osmanlı Topluluğu'na katılmaktan daha etkili bir yolun imkânsız olduğunu*"¹¹² ileri sürerler. Bu sayede birlikte hareket edilip, ortak bir güç oluşturulacaktır. Bunun hem Avam kamarasında hem verilen çeşitli konferanslarda etkisi görülür. 29 Ocak 1914 tarihli William H.Seed imzalı bir mektupta: "*Bay Bennet, Bay Eyres tarafından Lyceum kulübünde yapılan konuşmayı içeren kapalı zarfı size göndermemi istedi. Peki, bittiğinde lütfen bana geri döner misiniz? Yöneticimiz konuyla ilgili olarak Avam Kamarasında bir soru sormamı sağlamıştır*"¹¹³. Sözleriyle kamara içerisinde etkili olmak hedeflenir. Burada etki derecesi ne olursa olsun, öncelik Osmanlı'nın korunmasının önemli olduğunu burada duyurabilmektedir. Dernek, Nisan 1914'te Westminster'deki Caxton Hall'da "*conversazione*" adlı Quilliam'ın kızları Harriet Hanifa ve Pickthall'ın ana konuşmacı olarak katıldığı halka açık bir görüşme ve toplantı düzenler¹¹⁴. Bunun devamı da gelir.

"*Çarşamba günü Cannon caddesindeki otelde bizim desteğimizle gerçekleşmiş olan toplantıyla alakalı gazete kopyalarını eklemek ve toplantının katılımının iyi olduğunu ve şehir genelinde birçok iyi yorumlara sebep olacağımı bildirmek için bunu yazıyorum. Gelişmeler il genelinde yazılmış gazetelerde ve aynı zamanda York Shire*¹¹⁵*da da iyi işlenmiş ve üstünde durulmuştur. Birliğimiz gelecekte halkın Osmanlı ile ilgili düşüncesinin daha iyi yöne doğru değişmesi için daha fazla şey yapacaktır*"¹¹⁶ Seed bu şekilde faaliyetlerin ilerledikçe etki alanının da genişlediğini büyükelçiliğe bildirir. Büyükelçilik adına Raif Bey'in

¹¹¹ "The Ottoman Association", *African Times*, 9 June 1914, s. 284.

¹¹² "The Anglo-Ottoman Movement", s. 349.

¹¹³ BOA, DH. KMS. 707.10.01.

¹¹⁴ Gilham, s. 52.

¹¹⁵ Bu o sırada İngiltere'de yayımlanan Yorkshire post yerel gazetesidir.

¹¹⁶ BOA, DH. KMS. 707.10.07.

bazı topluluk üyeleriyle görüşüp konuştuğu da bilinir. Anlaşılan o ki, burada Türk büyükelçiliği bu organizasyonun yürütülmesinde etkili durumdadır¹¹⁷.

Dernek çalışmalarını yaygınlaştırmak düşüncesiyle, “*Barış ve Daha İyi Bir Mutabakat*” sloganını 1915’te kullanır. Bu sloganın muhtevasını kısaca şunlar teşkil edecektir¹¹⁸;

1- Osmanlı ulusunun bağımsızlığını ve gelişimini sağlayacak şartlarla Osmanlı ile barışın hızlı bir şekilde restore edilmesini savunmak.

2- İki ülke arasında daha sempatik bir mutabakatın kurulmasını teşvik etmek. Kısacası, Osmanlı ile İngiltere arasında barışçı ilişkilerin kurulması ve iyi bir mutabakat.

Osmanlı-İngiliz ilişkilerini iyileştirmek adına Pickthall, Whitehall ve ötesinde kamuoyunu bu yönde kazanmak ve Türkiye ile ayrı bir barış anlaşması imzalamak için büyük ve iddialı bir Türk kamuoyu kampanyasına öncülük eder. Çabaları genellikle protesto toplantıları, halka açık tartışmalar ve konferanslar düzenleyen *Anglo-Ottoman Society* ve *İslam Cemiyeti / Merkezi İslam Birliği* aracılığıyla yönlendirilir. Sayısız kararları Dışişleri ve Hindistan Ofislerine iletir. Ulusal gazetelere ve dergilere mektup gönderir. Türklerin varlığını teşvik eden yayınlanmış makaleler, broşürler ve kitaplar ile Rusya’nın olumsuz etkisine ve hırslarına dikkat çeker¹¹⁹. Dışişlerine iletilen bir mektupta, İngiliz Hükümeti’ni, Türk ve İngiliz çıkarları nedeniyle Türkleri Sakız Adası, Midilli Adası, Limni ve Semadirek Adasından çıkarmaya yönelik İngilizlerin herhangi bir harekette yer almamasına dair tavsiyeler yer alacaktır. Bu mektup O’Donnell, Duse Muhammed Ali ve Arthur Field tarafından imzalanır ve bu belki de bir iç liderlik kurduklarının kanıtı olarak da alınabilir¹²⁰. Fakat burada bir iç liderlik çekişmesi değildir, ancak derneğin faaliyetlerinde öne çıkan isimler belirginleşir. Derneğin faaliyetleri sadece kendi taleplerini değil aynı zamanda aleyhlerine yazılmış yazılara da cevaplardan oluşur.

Toplantı ve konferanslardaki alınmış kararlar bazen *The Times*’ın editörüne gönderilen mektuplarla; bazen Başbakanı gönderilen dilekçeler ve bildirimlerle gerçekleştirilir. Ayrıca Türk karşıtı propaganda olarak gördüklerine karşı düzenli

¹¹⁷ BOA, DH. KMS. 707.45.01.

¹¹⁸ Duffield, s. 470.

¹¹⁹ Gilham, s. 53-54.

¹²⁰ Duffield, s. 461.

bültenler yayınlanır¹²¹. Şüphesiz bu toplantılarda Duse Muhammed Ali, Müşir Hüseyin Kidwai ve Hoca Kemaleddin'in çeşitli önerilerin lehine konuşmalar yaptıkları görülür¹²². Yine Duse Muhammed, Raif Bey'e topluluk vasıtasıyla mektup gönderir. Londra şehrindeki erkeklerle yapılacak toplantıda düzenlemelerin devam ettiğini, bununla birlikte bir toplantıdan bahseder ve maddi destek bekler. Bunun için Raif Bey, İstanbul ile topluluk arasında aracıdır ve ondan İstanbul'dan henüz haber alıp almadığı ve aldysa sonucun ne olduğu sorulur¹²³. Bu toplantıda daha çok Türk-İngiliz ticari ilişkilerini iyileştirmeye yönelik kararlar alınmıştır.

Topluluk daha sonra genel toplantıların daha büyük ve uygun toplantı odalarında yapılması çözümünü getirir ve artık mümkün olduğu kadar toplantılar West Minister'daki Caxton Salonu'nda yapılır. Topluluğun teşekkür borçlu olduğu diğer isimler arasında şunlar sayılır: ilk başkan Lord Mowbray ve ilk başkan yardımcısı Lord Lamington, genel finansal destek ve basındaki itibarı ile Dixon Jonhson, Ellis Schaap, sonra M.Pierre Loti'nin "*Istıraptaki Türkiye*" adlı çalışmasını komite için İngilizceye çeviren Bedwin Sands. Topluluk henüz büyük ve önemli bir yapıya sahip olmayabilir ancak, Sir J.D. Rees, K.C.I.F.¹²⁴, M.P. (Başkan yardımcısı), E.N. Bennett and Steppings Wright (Savaş muhabirleri), Adolphe Smith, F.C.S., F.I.C., Marmaduke Pickthall and S.H. Leeder, Dr. Pollen, C.I.E., Mr. J. Pennington (Doğu Hindistan Derneği), Anglo-Russian'dan Mr. Jaakoff Prelooker, Lt. Col. Hime, Mr. Hubert Bland (gazeteci yazar), Mr. Arthur Diosy'dir¹²⁵. Bunların hepsinin de aynı etkiyi yarattıkları söylenemez lakin topluluk içindeki bazı kişilerin gayretleri, bu topluluğun çalışmalarının dışarıda duyulmasında etkili olur.

Türkiye, Mısır, Hindistan ve İngiltere, topluluğun ve onun çalışmalarına defalarca değinmiştir. Bu haberlerden birinde Kasım ve Aralık aylarındaki faaliyetler yazılır; "*sözde Ermeni Sorunu ile ilgilidir. Biz uluslararası dikte ve kontrol kurmasına karşı Osmanlı Hükümeti'ni destekliyoruz. Osmanlı Komitesi, sürekli olarak artan üyesi ve geliri ile etkisini hissettirmektedir*"¹²⁶ şeklinde duyurusu yapılır. Yurt dışına taşan bu faaliyet bildirimleri fiili şekle de dönüşür. İngiltere Parlamentosu üyelerinden ve

¹²¹ Ansari, s. 11-12; Qjdwai, s. 35-37.

¹²² Schneer, s. 264-265.

¹²³ BOA, DH. KMS. 707.06.01.

¹²⁴ Belgenin orijinalinde K.C.I.F, F.C.S., F.I.C., C.I.E. gibi kısaltmalar kullanılmış olup, bunların neyin kısaltması olduğu yönünde bir bilgi bulunamamıştır.

¹²⁵ Somerset Recording Bureau, Aubrey Herbert Documents, DD/DRU/43.

¹²⁶ A.g.b.

Anglo-Ottoman cemiyeti kurucularından Aubrey Herbert ve Mrs. Heykins'in 1914 Mayıs'ın üçüncü veyahut onu müteakip günlerde Edirne'yi ziyaret edecekleri¹²⁷, yine aynı kişilerin Konya ve Ankara vilayetlerine de uğrayacaklarından, gerekli kolaylığın sağlanması İçişleri tarafından ilgili valiliklerden istenir¹²⁸. Dışarıda sürdürülen faaliyetlerden birisi de her ne kadar cemiyet adına olmasa da Prens Sabahaddin'in ayrı bir barış adına yapmış olduğu görüşmedir.

İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Greenville, Sir Edward Grey'e 18 Nisan 1916 tarihli bir mektup gönderir. Bu mektupta, Prens Sabahaddin ve General Şerif Paşa'dan bir ziyaret aldığı ve bu ziyareti Grey'e bildirmelerini istediklerini yazar. Bu görüşmede Sabahaddin, Türkiye'de kamuoyunun oybirliğiyle sadece barış değil, müttefiklerin lehine veya daha doğrusu İngiltere ve Fransa lehine olduğunu ileri sürer. Ayrıca Türk hükümeti, "*Alman yetkililerini ve subaylarını ülkede istedikleri kadar tutabilir ve istendiği takdirde 48 saat içerisinde ülkeden çıkarabilir*"¹²⁹ diye de ekler.

Bu konuşmasında Sabahaddin, Türk hükümetini Müttefiklerle barışmaya teşvik etmek için çalıştığını da söyler. Greenville göre Türk hükümeti, müzakeresiz bir şekilde barışmaya hazırdır. Ancak Sabahaddin'in tek hayati koşulu İstanbul'un işgal edilmemesidir. Rusya'ya gelince, Ermenistan'daki saldırısının zaten kontrol edildiğini ve Türklerin bu saldırıyı öngördüğünü ve dört ya da beş hafta içinde, Trabzon üzerinden takviye ve malzeme temin eden Türk ordusunun hem sayısal hem de maddi olarak Ruslardan daha güçlü olacağı konusunda olumlu bir bilgi aldığı söyler. Konuşmanın devamında Türkiye müttefiklerin tarafında olduğunu ilan ederse, tüm Balkan yarımadası Türkiye'yi izleyecek ve diğer Avrupa ülkelerine karşı tutumunu değiştirecek iddiasında bulunur. Bu durumda savaşın hızlı ve tatmin edici bir şekilde bitmesi içten bile değildir¹³⁰. Sabahaddin ile ayrı çalışmakla birlikte aynı amaçla yola çıkan Pickthall da bu yöndeki çalışmalarını sürdürür ve ayrı barış için açık kapı arar.

İngiliz dışişlerinde müsteşar yardımcısı De Bunsen'den H.G. Rosendale'ye 23 Haziran 1916 tarihli gönderilen mektupta, Türkiye ile ayrı bir barış olasılığına ve Marmaduke Pickthall'ın bu amaçla müzakerelerde bulunmasına istinaden, Sir Edward Grey tarafından, mevcut şartlar altında, Grey'in Pickthall'ın teklifini

¹²⁷ BOA, DH. KMS. 21.28.2/4.

¹²⁸ BOA, DH. KMS. 22.24.1.

¹²⁹ UK National Archives, Foreign Office (FO), 371/2777.1-3. Greenville'den Grey'e, 18 Nisan 1916.

¹³⁰ FO, 371/2777.

değerlendirmemesinden dolayı üzgünlüğünü dile getirir¹³¹. 1916 yılının ayrı barış çalışmaları içinde bitmesinden sonra 1917 yılı ayrı bir dönüm noktasıdır ve en azılı düşman olan Rusya, bir ihtilalle çalkalanır. Bu ihtilal beraberinde Türk hükümeti ile ayrı barış görüşmelerini de doğurur. Belki müttefiklerin hepsiyle barış yapılamamıştır ama içlerinden birisini her ne şekilde olursa olsun koparmak, ümitleri yeniden yeşertir.

Topluluk, 1917'de Rus Hükümeti Dışişleri Bakanı'na Rusya'nın toprak genişlemesinin bir savaş amacı olarak reddetmesini derin bir şükranla karşıladıklarını ifade etmiş; “*Bu bağlamda, yeni Rusya'nın insancıl niyetlerinin 1908'de, Rusya'nın kendisinin yaptığı gibi, özgür kurumlar adına askeri bir otoriteyi değiştiren ilerici Türkiye'nin tanınmasını içerdiğini umuyoruz*”¹³² diye de eklemiştir. Yurt dışında sürdürülen bu çalışmaların yanında, İstanbul'da da kardeş bir kuruluş olarak *British Ottoman Association*'ın¹³³ kurulduğundan bahsedilir. Buradaki ilk yürütme kurulu toplantısında Osmanlı'nın haklarının savunulması için tarafsızlığını beyan eden ve Osmanlı halkına teşekkürlerini sunan bir karar alınmıştır. Bu kuruluşun başkanı Eski Mareşal Ahmet Muhtar Paşa'dır. Onun sekreteri de Celeddin Arif Beydir. Londra'daki *Anglo-Ottoman Society*'nin sosyal ton ve önemli bağlantılarına bunun da sahip olduğu belirtilir. *Anglo-Ottoman Society*, Türkiye'den bu açık desteğe ek olarak, Fransa'daki Türk destekçileri ile bir bağlantı kurar. Komite üyesi J. Prelooker Ocak 1914'te Paris'e gider ve *English Society* ile işbirliği yapmak için *Franco-Ottoman League* kurmasına yardım eder¹³⁴. Ancak pratik açıdan bu kuruluşların ne kadar ilerlediği net değildir.

Anglo-Ottoman Society, Dünya Savaşı sırasında oldukça az bir etkilenme ile kendisini korumayı başarır. Savaşın hemen ardından hayata yeniden döner ve Türkiye'nin olumlu barış koşulları için Dışişleri Meclisine başvurularda bulunur. Ayrıca toplantılar, kararlar ve bildirgeler yayımlar. Özellikle de Halifeliğin kalması için çaba sarfederler¹³⁵. Savaşın sonra adaletin yerini bulması lehinde çalışmalarda bulunan bu topluluk, tıpkı “*Londra Müslümanlar Cemiyeti*” gibi

¹³¹ FO, 371/2777. De Bunsen'den Rosendale'ye, 23 Haziran 1916.

¹³² Duffield, s. 471.

¹³³ Cumhurbaşkanlığı arşivlerinde bununla ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Ayrıca, Türk topraklarında böyle bir kuruluş ile ilgili bu bilgilerden başka bilgiye de ulaşılamamıştır.

¹³⁴ A.g.t., s. 458. Ian Duffield'in İstanbul'da kurulduğunu iddia ettiği topluluk hakkında başka bir yerde bir bilgiye rastlanılmamıştır.

¹³⁵ A.g.t., s. 471.

Anglo-Helenik Cemiyeti'ne karşı çıkışlarında Britanya Hükümeti'nin yalnızca Türkiye'yi cezalandırmak istediği süre içinde başarılı olamamıştır¹³⁶. Fakat savaşın başlamasından bitişine değin, İngiliz kökenli topluluk üyeleri hiçbir biçimde İngiltere'yi savaştan mesul tutmaz, sadece Osmanlı ile aralarını bulmak için ellerinde geleni yaparlar.

6. I. Dünya Savaşı ve İngiliz Hükümeti

Savaş çıktığında, çoğu Türk dostu Britanya Müslüman'ı, Britanya'nın savaşa girmek zorunda olduğunu düşünür. *Anglo-Ottoman Society* üyelerinden çoğu da aynı fikirdedir. Saldırganın Almanya olduğuna inanan Hoca Kemaleddin, Britanya'nın savaş kararını onaylar: “İslam öğretisi nefsi müdafaa silah kullanılmasına cevaz verir”¹³⁷ düşüncesindedir. Bununla birlikte Türkiye'nin karşı tarafta savaşa girmesi bazıları için huzursuzluğa neden olsa da, John Yehya-En-Nasr Parkinson (1874-1918) (İngiliz Müslüman Topluluğu'nun Başkan Yardımcısı) gibi tutumlarını değiştirenlerden biridir.

“Her İngiliz gibi mücadelede onurlu ve şerefli bir şekilde ülkemizi zafer kazanmasını destekleyeceğim. Ancak, bunu yaparken beni birçok ulusal ideal üzerinde sempati duyduğum ve bağlı olduğum bir ülke olan Türkiye ile savaşmaya zorlayan gereklilikten dolayı”¹³⁸ üzüntü duyacağını dile getirir. Bu savaş bittiğinde Osmanlı'nın kaderi ne olacak? Sorusu her İngiliz gibi Pickthall'ın da kafasını kurcalar. Ancak savaş o an sona ermekten uzak gözükür. Herkesin kabul ettiği bir gerçek vardır ki, Hint İmparatorluğunun savunmasını daha da zayıflatmayacak bir anlaşma elde etmek İngilizler için büyük önem taşır. Rusya'yı, Asya'da İngilizlerin gelecekteki düşmanı olarak gören Pickthall;

“İki tampon devlet, Pers ve Türkiye yok olacak. Orenburg Kazakları, Hint sınırının yirmi üç verst uzaklığında, hangi sınırın ihmal edildiği savunulurken aldığım bilgiye göre, Rus taraftarı Lord Hardinge'in Hindistan'a gitmesinden bu yana, iyileştirmeler için yapılan çalışmalar başarısız oldu. Çin'e karşı sınırlarımızın savunmasına büyük bir dikkat gösterilirken altı yıl önce,

¹³⁶ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşıyla ilgili İngiliz Belgeleri*, Türkiye İş bankası Yay. İstanbul 2001, s. 86. Jaeschke, bu topluluğun kuruluşunu 7 Kasım 1918 olarak belirtir. Ancak bu o döneme denk gelen Anglo-Ottoman kuruluşlarının hiçbirinin tarihine denk gelmemektedir. Buradaki tarih yanlış olarak verilmiştir.

¹³⁷ “The Present War and The Prophet of Islam”, *Islamic Review*, Vol: 2, No: 8, September 1914, s. 385-386; Schneer, s. 265.

¹³⁸ J. Parkinson, “Turkey and the Crisis”, *Islamic Review*, Vol. II, No. 11-12, December 1914, s. 588-589; Ansari, “Pickthall, Muslims of South Asia...”, s. 32.

*her Asyatik urkan sempatisi üzerine Rusya ile bir savaşa girebilirdik. Şimdi yapabilir miyiz?*¹³⁹ sorusuna şüpheli yaklaşır ve hükümeti suçlar.

Türk İmparatorluğunu birkaç yıldır var olan bir projeye göre tamamen bölmeyi tasarladığını dillendiren Pickthall, çok ilginçtir daha Sykes-Picot antlaşması imzalanmadan paylaşımı tahmin eder. “*Her ne kadar S.Verdad, İngiliz Hükümeti’nin Asya’nın anahtarını Bulgaristan gibi küçük bir gücün elinde tutacağına garanti etmesine rağmen Rusya, Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve neredeyse kesinlikle İstanbul’a sahip olacak*” sözleriyle Rusya’ya verilecek yerleri tahmin ederken, “*İngiltere muhtemelen Güney Mezopotamya’ya ve muhtemelen tüm güneydoğusuna, Dicle üzerinde Samara’nın biraz kuzeyinden, Filistin sahilindeki Yafa’nın biraz güneyinden bir noktaya kadar çizilen bir çizgiye sahip olacak*” sözleriyle de İngiltere’nin alacağı payı da tahmin eder. Arabistan’ın tüm yarımadası kademeli iltihak için nüfuz alanına dahil edileceğini de söyleyen Pickthall, “*Fransa Suriye’nin büyük kısmını alacak. Kutsal toprakların paylaşılması müzakerelerin mevzusu olacak çağdaş Hristiyanlığın bir öğrencisi olarak buna şahitlik edeceğiz. Ancak sonunda mümkün olduğunca burada küçük otonom bir devletin kurulacağını düşünüyorum*”¹⁴⁰ diyerek de Filistin ile ilgili paylaşım düşüncesini öngörür.

Gelecekte bir üçlü İtilaf göremediğini söyleyen Pickthall, bunun sebebi olarak da İngilizlerin, Türklere karşı Arap hilafetini desteklemesi ve bunu kontrol altına alması olarak görür. Çünkü Rusya ve Fransa Müslüman halka sahiplerdir, bu halkın sayısı da gitikçe artmaktadır. “*Rusya ve Fransa İngiltere’nin bütün İslam halklarını etkilemeye çalışmasına ne kadar süre hoşnut bakacaktır?*”¹⁴¹ diye de sorar ve bu duruma iki devletin de reaksiyon göstereceğini iddia eder. Şüphesiz belki bu sebepten kaynaklanmasa da savaş sonundaki anlaşmazlık ve sonrasındaki çözümler Pickthall’ı tarih önünde haklı çıkarır. Ayrıca Osmanlının paylaşılması halinde tampon doğu devletleri yerine sınırlar üzerinde Avrupa’nın iddialı rakip devletlerine komşu olunacağını belirtir. “*Topraklarımızın muazzam bir şekilde artması, kaçınılmaz bir endişe ve sorumluluk büyümesiyle, imparatorluğumuz olarak kuvvetimize zarar verecektir. Kalabalık, her zaman yeni bir güç kazanması anlamına geliyormuşçasına daha fazla toprağın kazanılmasını alkışlar. Bunun anlamı, yalnızca edinilen topraklar stratejik olarak, savunma kolaylığı için veya siyasi olarak bir tehlike veya endişe kaynağını uzaklaştırmak için gereklidir*” düşüncesini ileri sürer ve mevcut durumda kazanım için böyle

¹³⁹ Marmaduke, Pickthall, “The Project of Partition”, *The New Age*, Vol. XVI, No. 16, 18 February 1915, s. 424.

¹⁴⁰ A.g.m., s. 424.

¹⁴¹ A.g.m., s. 425.

bir nedenin olmadığını da ekler. Çünkü Mezopotamya'da ve İran'da Rusya ile yürümek zorunda görür. Türk İmparatorluğunun varlığının devamı ile bölüşülmesi durumunda ortaya çıkacak sorunun mukayese kabul etmeyeceğini düşünür¹⁴². Bu yüzden Osmanlı'yı ittifak safından koparmak ve onun bölüşülmesi yerine ayrı adil bir barış yapılması düşüncesi pompalanmaya çalışılır.

Ciddi insanların bu yöndeki gayretlerine rağmen, Osmanlının 1915-16 döneminde Müttefiklerle ayrı barış imzalamak istiyor olması, hatta imzalaması pek olası görülmez. Bu arada Britanya Siyonistleri Londra'daki bu faaliyetlerden haberdar değildir. Haberleri olsa, öfkelenip kaygılanacakları kesindir, çünkü Osmanlı ile imzalanacak bir barış Filistin'i Osmanlı İmparatorluğu içinde bırakacaktır. Britanya Siyonistleri o yıllarda böylesi bir sonucu etkin olarak önleyecek güçten yoksun görünürler; lakin bu durum uzun sürmez. Neredeyse bir yıl sonra gerekli güce ve bilgiye sahip oldukları anlaşılır. Bununla da kalmaz, buradaki Türk dostlarının da faaliyetlerinden haberdar olurlar. Ne var ki aynı dönemde Osmanlı ile imzalanacak ayrı bir barışın savunucuları da güçlenir¹⁴³. Bu esnada H.G.Rosendale, De Bunsen'e bir mektup gönderir. Bu mektubunda Pickthall'dan bahseder ve onun İngiliz hükümeti adına kullanılmasını önerir. Yeterli bilginin Pickthall'da olduğunu da ekleyerek ondan bu noktada yardım almasını da önerir¹⁴⁴. Lakin hükümet, hiçbir şekilde İngiliz-Osmanlı ayrı barışına yanaşmaz ve böyle bir şeyi mantıklı da bulmaz.

İngiliz hükümetinin bilhassa Rusya'yı saf dışı bırakarak Osmanlı ile ayrı bir barış fikrine yanaşmaması, onun St. Petersburg'dan talimat almadan bir şey yapamayacağı suçlamasına maruz kalmasına yol açar¹⁴⁵. Topluluğun ve onların yayın organlarının bu faaliyetleri yakından takip edilir ve hatta Ermeniler Londra'daki *Anglo-Ottoman Society* toplantısında bahsedilen konuları fanatizm olarak ele alır¹⁴⁶. Türkiye, İngiltere'nin esas düşmanlarından biri olduğu bir dönemde, topluluk üyeleri bireysel ve toplu olarak, şüpheli olarak görülür. Öyle ki, birçok Müslüman gözetim altında tutulur. Müslümanlar üzerindeki paranoya, Dışişleri Bakanlığı'nın Ameer Ali ve Abdülmecid'in meraklı açıklamalarında fanatikler olarak da yansıtılır. Nitekim son dönemlerde Duse Muhammed Ali, radikal

¹⁴² A.g.m., s. 425.

¹⁴³ Schneer, s. 270.

¹⁴⁴ *FO*, 371/ 2777. H.G.Rosendale'den De Bunsen'e 16 Haziran 1916.

¹⁴⁵ "The Powers and Turkey", s. 64.

¹⁴⁶ Taha Niyazi Karaca, "The Armenian Question According to Meşveret, The Publication Organ of The Committee of Union and Progress", *Bilgi*, Summer 2011, No: 58, s. 218.

Panislamist olarak görülür ve aynı biçimde, Pan İslam Cemiyeti'nin sekreteri olan Müşir Hüseyin Kidwai'ye de şüpheyle bakılır. Hatta polis tarafından ziyaret edilir ve Türkiye ile herhangi bir bağlantısının olup olmadığı sorgulanır. Şaşkın bir sesle; “Türkiye’ye büyük bir sempati duyduğumu reddedebilir miyim, yoksa bunu inkar mı edeyim.”²²¹47 diyerek Türkiye’ye olan sempatisini gizlemez. Türkiye için tehlike ne kadar büyük olursa o da her gerçek Müslüman için sempatisini artırır.

İngiliz Dışişleri tarafından topluluğun faaliyetlerini kontrol etmek için şimdilik bir şey yapılamayacağıının bilincinde olan Hindistan hükümeti bundan rahatsız olur. Yetkililerce Arthur Field ile onun kilit adamı olarak tanınan Duse Muhammed Ali, Türkiye, Pan-İslamcılık ve Etiyopyalıların ajanı olarak şiddetli şüpheli olarak görülür¹⁴⁸. Şüphesiz bunda onun Balkan ve I. Dünya Savaşı sırasında Batı'nın Osmanlı'ya son saldırı günlerinde Londra'da bulunan çeşitli kuruluşlarda aktif bir biçimde görev alması etkili olur. Mesela “*Albanian Committee*”, “*The Central Islamic Society*”, “*The Ottoman Committee*” ve “*Anglo-Ottoman Society*”. Bazen Panislamik söylemlerle Osmanlı Devleti'nin savunuculuğunu da yapar. Bir ara İngiliz İstihbarat servisi bu sebeple *Anglo-Ottoman*'daki faaliyetlerini takip altına alır¹⁴⁹. Aynı kaderi paylaşan bir diğeri de Pickthall'dır. Onun Pan İslamcılığı, Bolşevik “*Halkan Rus Bilgi Bürosu*” ile eşdeğer görülür ve Pickthall'ın diğer derneklerine eklendiğinde; *Anglo-Ottoman Society*, *The League of Justice for Asia and Africa ve Islamic Society*, İngiliz istihbaratı tarafından İngiliz karşıtlıkları listesine girer¹⁵⁰. Böylece o da şüpheliler arasında kendisini bulacaktır.

7. Savaş Sonrası Anglo-Ottoman Society

Savaş sonrası yıllarda Duse Muhammed Ali, *Anglo-Ottoman Society*'de azalan bir rol oynamış görünür. Temmuz 1919'da hala başkan yardımcısıdır ancak muhtemelen fahri bir konumdur. Görünüşe göre, saymanlık görevini yerine getirmekten vazgeçmiştir. Bunun bir nedeni belki İngiltere'de kurulan tek Turcophil organizasyonu olarak Lord Lamington, Prof. E. G. Browne ve hatta E. N. Bennett gibi eski *Anglo-Ottoman Association* insanların birçoğunun *Anglo-Ottoman Society*'e katılmış olmasıdır¹⁵¹. I. Dünya Savaşından sonra Duse, İslami ve Pan-

¹⁴⁷ Ansari, “The Woking Mosque:..”, s. 11-12; Al-Qidwai, a.g.m., s. 35-37.

¹⁴⁸ Duffield, s. 469.

¹⁴⁹ Kurita Yoshiko, “The Sudanese Diaspora in Politics: Felix Dar Fur, Duse Muhammad Ali, Ali Abd al Latif”, *The Influence Of Human Mobility In Muslim Societies*, Edited: Kuroki Hidemitsu, Routledge Press, Newyork 2009, s. 185.

¹⁵⁰ Seddon, s. 101.

¹⁵¹ FO. 371/5140-E 139, Anglo-Ottoman Society'den Curzon'a, 12 Şubat 1920; Duffield, s. 473.

Arap destekçisi olarak iyi bilinen gazete yayıncısı ve destekçisi olur ve İngiltere'de kalır. Pasaport için destek arayan Duse, *Anglo-Ottoman Society* üyesi biri olan İngiliz Dışişleri Servisi yetkilisi Aubrey Herbert'in desteğini ister¹⁵². Herbert bu noktada üstüne düşeni yapar ancak asıl odaklanılan konu İstanbul'un işgali mevzudur.

Savaşın bitiminden bu yana Hintli Müslümanlar, İstanbul'da Müslümanlara karşı tavır takınmamak ve Doğu Trakya ve Küçük Asya'dan yoksun bırakmamak için baskı yaparlar ve Halifenin dünyevi ve manevi gücünü bozmadan bırakılmasını isterler. Aksi takdirde Halifeyi düşmanlarına karşı destekleyerek İngiltere ile olan tüm sadakat ilişkilerini koparırlarken, Türkiye toprakları ve Halifenin durumuyla ilgili olumsuz düzenlemeler İslam'a karşı saldırgan bir davranış olarak kabul edilir¹⁵³. Bu yüzden *The Islamic Information Bureau* (Temmuz 1919'da kurulmuştur); *Anglo-Ottoman Society*, *the League of Justice for Asia and Africa*, *the Islamic Society* ve diğer bütün kuruluşlar önemli role sahiptir¹⁵⁴. Londra'da kurulmuş olan İslami cemiyetler bir yönüyle burada kurulmuş olan *The Anglo-Ottoman Society* ile aynı çizgidedir ve Türk taraftardır. Burada kurulmuş olan bu cemiyet ve onların faaliyetleri göz ardı edilemezdi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bu hareket ya Hindistan, Britanya ya da Türkiye'deki direncin bir ilhamı olmak suretiyle doğrudan etkiler veya Türkiye'deki garnizonunu gittikçe artan oranda kuran Hindistanlıların tutumlarını değiştirerek etkileyecek duruma gelir. 1920 sonlarına gelindiğinde, her bir tugaya bir İngiliz ve üç Hindistan taburu vardır ve bu ordu, hazır erkeklerin İngilizlerden terhis edilmesinin ardından profesyonel Hint birimlerine giderek daha fazla bağımlı olduğu için hatırlanmalıdır¹⁵⁵. Bu yönüyle Londra Müslümanlarının etkinliğinin giderek arttığını söylemek yanlış olmaz. En azından o sırada Müslümanlara askerlik anlamında ihtiyacı vardır.

Bir taraftan konferans, Osmanlı Devleti'ni Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi Anadolu'nun ortasında küçük bir devletçik haline getirmeye çalışırken, *Anglo-Ottoman Society*, Barış konferansına yazdığı bir mektupta; "*Yalnız İngiltere ve Hindistan menfaati adına değil, dünya barışı için de, Türkiye'nin, Trakya, Anadolu ve başkenti İstanbul'dan*

¹⁵² Alex Lubin, *Geographies of Liberation The Making of Afro-Arab Political Imaginary*, University of North Carolina Press, North Carolina 2014, s. 49.

¹⁵³ Thanassis Bravos, "The Allied Note of 23rd September and Great Britain's Retreat on The Question of Eastern Thrace", *Deltio Kentro Mikraasiatikon Spoudon*, Vol.XIII, 1999-2000, s. 199.

¹⁵⁴ M.A.Sherif, *Brave Hearts: Pichhall and Philby Two English Muslims in a Changing World*, Islamic Book Trust, Kuala Lumpur 2011, s. 28-29.

¹⁵⁵ Briton Cooper Busch, *Mudros to Lausanne Britain's Frontier in West Asia 1918-1923*, State University of New York Press, New York 1976, s. 216-217.

*mahrum edilmeyeceği yolundaki sözüne bağlı kalmasını*¹⁵⁶ ister. Lucknow'dan¹⁵⁷ Abdul Bari isimli bir kişi tarafından 30 Ocak 1920 tarihinde Curzon'a gönderilen yazıda ise; Müslüman Devletlerin, Avrupa Türkiye'sinin, Edirne'nin ve İstanbul'un kaybedilmesini kabul etmeyeceği ve ısrarla Türkiye'nin bütünlüğünü istediği yazılır¹⁵⁸. Konferansa sıklıkla gönderilen mektuplarda hep aynı şey tekrarlanır: Türkiye'nin Asya ve Trakya topraklarının paylaşılmaması¹⁵⁹. Ayrıca Paris Barış Konferansı başkanlığına mevcut Başbakan dışında bir başka kişi atanırsa, Barış Konferansı Başkanının adı ve resmi konutu hakkında bilgi verilmesi de istenir¹⁶⁰. Bu mektuplara cevap verilip verilmediğini bilinmemekle birlikte, bütün cemiyet ve çeşitli misyonlara hitap eden dokümanlar oluşturulmuştur. Hatta mektup vb belge sayısı o kadar çoğalmış olmalı ki bunun için yeterli sayıda kişi ve makine talebinde bulunulur¹⁶¹.

Arthur Field tarafından başbakana gönderilen 12 Şubat 1920 tarihli bir başka mektupta da, konferansın başkanının muhtemelen Lloyd George olacağı tahmin edilir ancak Paris Barış Konferansı'nda aynı başkanın devam edip etmeyeceği, ayrıca Türkiye meselesinde kimin etkili olacağı sorulur¹⁶². Aslında burada bütün konferanstaki üyeleri etkilemenin mümkün olmayacağı düşünülmüş olsa gerek ki, konferans başkanı üzerinden baskı kurulması hesap edilir. Bu baskılar hiç şüphesiz din birliği üzerinden yapılır. Mesela Lord Curzon'a Abdulbari tarafından gönderilen bir mektupta; *"Hindistan'ın sadakati ve İslamiyet dostluğunu küçümsememeniz için Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü üzerine ısrar eder"*¹⁶³ diyerek Curzon üzerinde Hindistan Müslümanları adına baskı kurar.

Başbakana gelen dilekçelerin gittikçe artması üzerine, gelen belgelerin ayrı ayrı girilmesi ve böyle dilekçelerle ilgilenebilecek kişilerin detaylı incelenmesini istenir¹⁶⁴. Öyle ki gelen bu telgrafların incelenmesi için bazen ilgili yerlere gönderilir. Hindistan Müslümanlarının genel düşüncelerinin ne olduğunu öğrenmek

¹⁵⁶ FO. 371/5140. E 293/139/44. Anglo-Ottoman Society'den Barış Konferansına 12 Şubat 1920; Tevfik Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da 1919-1921*, Yeniğün Haber Ajansı Yayını, Basım yeri yok 2000, s. 50.

¹⁵⁷ Lucknow, Delhi'den sonra Hindistan'ın en büyük ikinci şehridir.

¹⁵⁸ FO. 371/5140. E 490/139/44. Abdul Bari'den Lord Curzon'a 30 Ocak 1920. Bunun altına düşülen notta: Hindistan'da Türk kıskırcıların liderinin Abdul Bari olduğu ve herhangi bir eyleminin olmadığı yazmaktadır.

¹⁵⁹ FO. 371/5140. E 139/139/44. Anglo-Ottoman Society'den Barış Konferansına 16 Şubat 1920.

¹⁶⁰ FO. 371/5140. E 297/139/44. Anglo-Ottoman Society'den Başbakana 12 Şubat 1920.

¹⁶¹ FO. 371/5140. E 294. M.P.A Hankey'den Lord Hardinge 18 Şubat 1920.

¹⁶² FO. 371/5140. E 297. Arthur Field'den Başbakana 12 Şubat 1920.

¹⁶³ FO. 371/5140. Abdul Bari'den Lord Curzon'a.

¹⁶⁴ FO. 371/5140. E 294/139/44. M.Hankey'den Lord Hardinge 18 Şubat 1920.

için India Office'den gelen telgrafla genel valiye iletilir. Burada oluşturulduğu muhtemel hilafet heyetinin hareketleri gözlemlenir. Hindistan'dan Londra'ya gönderilen bir yazıda bu durum açıkça görülebilir. Bu yazıda hilafet heyetinin daha önceden Türkiye'yi ziyaret edip etmeyeceği sorulmuş olmalı ki, şimdilik heyetin böyle bir niyetinin olmadığı yazılır¹⁶⁵. Konferans sırasında sürekli olarak Türkiye'nin geleceğine ilişkin Başbakan'a mektuplar yazılır ve onunla görüşmeler talep edilir. Bunun sayısı 13'e kadar çıkar.¹⁶⁶

Topluluk elindeki bütün kozları oynar ve toplu bir bildiri ile Curzon'a bir kez daha başvuru yaparlar. 5 Ocak 1918 tarihinde İngiltere Başbakanı'nın yaptığı konuşma ile Hindistan'da geniş bir tanıtım elde edildiği ve bu konuşmada Türkiye'ye yapılan atıfların ciddi birer vaat olmasının evrensel olarak kabul gördüğü göz önüne alınması istenir.

“Devlet adamlarının böylesine ağır söylemlerinin Avrupa’da itibar edilemeyecek kadar çok olmasına rağmen, Doğu’da hala güvenilir oldukları gerçeği göz önüne alındığında; bu kadar kamuya açık ve ciddi bir şekilde duyurulan bir politikadan en ufak bir sapma, Doğuların tahminine göre sadece konuşmacı ve konuşmacının başkan olduğu hükümetin değil, ayrıca İngiltere’nin de onurunun lekelenmesi demek olacaktır” denir ve sorumluluğun büyüklüğüne temas edilir. Mektubun devamında ise; *“Şu anda Asya ve Kuzey Afrika’nın büyük kısmını çalkalayan yoğun Türkiye tutku ve sempatisi de göz önüne alındığında: biz, altında imzası bulunanlar¹⁶⁷, Doğucu görüşle temas halinde olan insanlar olarak, Yunanlı birlikler tarafından yapılan nüfus ağırlığı Türk olan Aydın vilâyetinin işgalini utançla görüyor; Trakya’nın bir kısmının hatta Konstantinopolis’in kendisinin Türk imparatorluğundan koparılabilmesi gibi gerçekler ve söylentiler nedeniyle, Asya’nın uzunluğu ve genişliği boyunca ve ayrıca Mısır’da Anti-İngiliz*

¹⁶⁵ FO. 371/5140. E 407/139/44. India Office'den London'a 20 Şubat 1920. Ancak bu telgrafın altına: *“The Times e göre heyet zaten çoktan Venedik’e varmıştı.”* Şeklinde not düşülmüştür.

¹⁶⁶ FO. 371/5140. E 293/139/44. W.S.Edmunds'tan Arthur Field'e 24 Şubat 1920; FO. 371/5140. E 293/139/44. Arthur Field'dan Foreign Office 24 Şubat 1920; FO.371/5140. E 139/139/44. Arthur Field'dan Foreign Office Şubat 1920.

¹⁶⁷ Bunun altında imzası bulunanlar arasında Pickthall başta olmak üzere, (Lord Mowbray & Stourton, (Lady) Mary Mowbray & Stourton, (Lord) Lamington, (Lord) Abington, (Lord) Cecil Manners, (Lady) Clare Annesley, (Sir) J.P. Hewett, (Sir) J.G. Harbottle, (Tümgeneral) J.B.B Dickson, (Tuğgeneral) H. Conyers Surtees, (Yarbay) D.C. Phillott, Edward G. Browne (Cambridge Üniversitesinde Pembroke College Öğretim Üyesi), (Albay) W. Bromley Davenport, (Yüzbaşı) E. N. Bennet, C.F. Ryder, Douglas Fox Pitt, James S. North, Annabel Jackson. (Mrs. Huth Jackson.), C. Vincent Morgan, W. O'Sullivan Molony, T.W. Harries, Esq. (Balliol, Oxford.), A.P. Tully, Ronald G. Armstrong, W.B. Forster Bovill, Herbert Cole, Clara Gilbert Cole, Muriel E. Pickthall, (Teğmen) Bryan Mahon yer alıyordu.

Çeviri sırasında kâğıdın üzerinde bir filigran olduğunu fark ettik. Filigran üzerinde *“Allstrong Linen”* ve *“British Make”* yazıları ile birlikte bir de logo bulunuyor. Logo çok anlaşılır olmasa da, yazılardan yola çıkarak kâğıt üzerindeki filigranın 1920 yılına ait kadın giyim modasıyla ilişkili olduğunu anlaşılmaktadır.

*duyguların inkâr edilemez biçimde büyüdüğünü fark ediyoruz*¹⁶⁸ uyarısında bulunulur. Buradaki uyarının çerçevesi sadece Türkiye ile ilgili değil bütün dünya barışını alakadar edecek bir mahiyettedir. Aksi takdirde dünya barışı yok olacaktır. Böylece faaliyetler devam eder ta ki Türkiye’de Mustafa Kemal’in önderliğinde başlayan Milli Mücadele nihayetlenip, barışın zorunlu hale gelmesine kadar.

Sonuç

19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere’deki hükümet değişimi Osmanlı-İngiliz ilişkilerini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde Türklere nefreti ile bilinen Liberal Parti lideri Gladstone hükümeti iş başına gelmiştir. Osmanlı ile olan ilişkilerin bozulması muhtemeldir ki İngiltere kamuoyunda da bazı kişilerin rahatsızlık duymalarına sebep olmuştur. Bu gelişmeler karşısında 1896 yılında Londra’da ilk kez bir Türk dostu cemiyeti kurulmuştur. Bunun öncelikli amacı basın yayın yoluyla hükümeti ve kamuoyunu etkilemektir. Bu durum I. Dünya Savaşı’nın başlayacağı döneme kadar devam etmiştir. Savaş öncesinde ise *The Anglo-Ottoman Society*’nin kuruluşuna şahit olunur. Şüphesiz *Anglo-Ottoman Society* ve *Ottoman Association*’un kurulmasında *Ottoman Committee*’nin rolü vardır.

Anglo-Ottoman Komitesi 1913 Ağustos’undan itibaren kendisini göstermeye başlamıştır. Aralık ayında yapılan oylamayla komite kapanmış, aynı hareket *Anglo-Ottoman Society* adı altında sürdürülmeye başlanmıştır. 1913 Aralık ayında Pickthall ve Quilliam yanı sıra, Pan-İslam ve Pan-Afrikalı gazeteci Duse Muhammed Ali ve onun arkadaşı Türk yanlısı Arthur Field Türk çıkarlarını savunmak için bu komitenin kurulmasında öncülük etmişler ve derneğin kuruluşuyla birlikte hedefini de saptamışlardır. Buna göre derneğin amaçları şu şekilde sıralanmıştır:

* Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğüne karşı yapılacak herhangi bir tecavüze karşı direnmek.

* Bu bütünlüğün, Britanya İmparatorluğu için stratejik ve ticari önemini vurgulamak.

* Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere’nin dostluğunu korumak ve Türkler ve İngilizler arasında samimi bir anlayış geliştirmek.

Bu dernek içerisinde yer alanlar Lord Mowbray gibi asilzade ailesinden, yine Aubrey Herbert gibi bir kontun oğlundan, muhafazakâr milletvekillerinden

¹⁶⁸ FO. 371/5140. E 139. Anglo-Ottoman Society’den Lord Curzon’a 18 Şubat 1920.

gazetecilere kadar geniş bir yelpaze oluşturmuştur. Her ne kadar böyle etkili isimler bu dernekte yer alsada faaliyetlerinin etkisi de aynı oranda görülmemiştir. I. Dünya Savaşı başlamadan evvel dernek çoğunlukla Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ve İngiltere'nin savaş çıkacaksa bile Osmanlı ile aynı safta yer alması gerektiği düşüncesini savunmuşlardır. Fakat burada ilginç birkaç nokta vardır. Mesela bu dernek içerisinde Rus göçmeni liberal haham Jaakoff Prelooker'in, hahambaşısıdır ve Siyonist önderlerden olan Moses Gaster'in, Yahudi gazeteci Lucien Wolf'un yer almış olması şaşırtıcıdır. Çünkü bunlardan bazıları o dönemde Osmanlı toprağı olan Kudüs'e yerleşmek niyetinde olan Siyonist destekçisidir. Bunların dışında ilginç olan bir şey daha vardır ki, o da Aubrey Herbert'in bu dernekte Osmanlı toprak bütünlüğünü savunurken diğer taraftan da savaş başlayınca Lawrence ile birlikte Arap Bürosu'nda Osmanlı'nın Arap coğrafyasının ayaklanma hazırlıklarını yapmış olmasıdır. Bütün bunlar akla acaba bu dernek ısmarlama bir kuruluş mu sorusunu getirmektedir. Ancak dernek üyelerinin kim olduklarının ve düşünce yapılarının ötesinde, dernek ısmarlama mı yoksa hakikaten mi Osmanlı toprak bütünlüğünü savunuyordu, bu sorunun cevabını bulmak güç. Çünkü bunun haricinde çok fazla bilgiye rastlanmamıştır. Bunun yanısıra Duse Muhammed Ali, Marmaduke Pickthall ve Abdullah Quilliam gibi gerçekten bu işin samimi taraftarlarını da zikretmek gerek.

Osmanlı'nın savaşa girmesinden sonra ise Duse ve Pickthall daha ön planda görünürler ve her ne kadar Osmanlı-İngiliz ittifakını gerçekleştirememiş olsalar da bu kez de farklı bir öneri öne sürerler: Osmanlı ile ayrı barış. Bunlar çeşitli vesilelerle barış için zemin yoklarlar lakin umduklarını bulamazlar. Savaş süresinde bu böyle devam eder ve bir yandan da kamuoyu etkilenmeye çalışılır ancak bu faaliyetler kısıtlı bir çerçeveyi aşamaz. I. Dünya Savaşı sona erip de Osmanlı savaştan yenik çıkınca bu kez de adil bir barış üzerinde yoğunlaşılır. Bunun yanında Trakya, Anadolu ve bilhassa İstanbul'un Osmanlı'da bırakılması ve Halifeliğin korunması da bu süreçte sıkça vurgulanır. Bu girişimler Hindistan üzerinden de yapılır ve İngiliz Hükümeti'ne hilafet hatırlatılır. Ancak asıl sonuç bunlardan değil, Milli Mücadele'nin Türkiye'de kazanılmasıyla elde edilir. Bütün bunlarla birlikte var olduğu dönemde bu topluluk etkili bir biçimde çalışmış ve İngiliz Hükümeti'nin dikkatini çekmiştir. Elde edilen net bir kazanç gözükmesine de Osmanlı'nın dışarıda dernekleşme ya da lobileşme faaliyetinin ilk örneğini teşkil eder.

KAYNAKLAR**Arşivler :*****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)***

Hariciye Sefareti

Dahiliye Kalem-i Mahsus

Somerset Recording Bureau (United Kingdom)

Aubrey Herbert Documents, DD/DRU/33.

Aubrey Herbert Documents, DD/DRU/43.

National Archives (UK)

Foreign Office

Kitap

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Bryklioğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da 1919-1921*, Yenigün Haber Ajansı Yayını, Basım yeri yok 2000.

Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne Britain's Frontier in West Asia 1918-1923*, State University of New York Press, New York 1976.

Duffield, Ian, *Duse Mohamed Ali and The Development of Pan-Africanism*, Volume II, Edinburgh University, Ph. D. Thesis, October 1971.

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşıyla ilgili İngiliz Belgeleri*, Türkiye İş bankası Yay. İstanbul 2001.

Lubin, Alex, *Geographies of Liberation The Making of Afro-Arab Political Imaginary*, University of North Carolina Press, Nort Carolina 2014.

Meram, Ali Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kıtış Yayınları, İstanbul 1969.

Murad, Yahya, *Mucemu Esmâ'l Müsteşrikin*, Beyrut 1425/2004.

Schneer, Jonathan, *Balfour Deklerasyonu Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2012.

Sherif, M.A., *Brave Hearts: Pickthall and Philby Two English Muslims in a Changing World*, İslamic Book Trust, Kuala Lumpur 2011.

_____, *The Abdullah Yusuf Ali Memorial Lecture*, İslamic Book Trust, Kuala Lumpur 2008.

The Marcus Garvey and Universal Negro Improvement Association Papers, Editor: Robert A. Hill, Volume I, 1826-August 1919, University of California Press, Los Angeles 1983.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789 - 1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Walberg, Eric, *From Postmodernism to Postsecularism: Re-emerging Islamic Civilization*, Clarity Press, Atlanta 2013.

Wilson, M.Brett, *Translating the Quran in an Age of Nationalism: Print Culture and Modern Islam in Turkey*, The Institute of Ismaili Studies, London 2014.

Makaleler

“Mohammed Marmaduke William Pickthall”, *The Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), Vol. VIII, Leiden, ss. 305-306.

“Muhammad Marmaduke Pickthall: First Muslim English Translator of The Qur’an”, *Encyclopaedia of The Holy Qur’an*, Vol. IV (Edit. N.K. Singh- A.R. Agwan), Delhi 2000, ss. 1036-1037.

“Personalialia”, *Islamic Culture*, Vol. 11, No. 1, Year 1937, s. 138-143.

“The Anglo-Ottoman Movement”, *The New Age*, 15 January 1914, ss. 349-349.

“The Ottoman Association”, *African Times*, 9 June 1914, ss. 284.

“The Powers and Turkey”, *Islamic Review*, Vol: II, No: II, February 1914, ss. 61-64.

“The Present War and The Prophet of Islam”, *Islamic Review*, Vol: 2, No: 8, September 1914, ss. 385-386.

“Yesterday, Today, Tomorrow”, *African Times*, Vol. I, No. 20, 4 August 1914, ss. 449-450.

Al-Qidwai, “Turkey and Great Britain”, *Islamic Review*, Vol. III, No.I, January 1915, ss. 35-37.

Ansari, K. Humayn, “Pickthall, Muslims of South Asia, and the British Muslim Community of the Early 1900s”, *Marmaduke Pickthall Islam and the Modern World*, (Ed. Geoffrey P. Nash), Leiden/Boston 2017, ss. 23-46.

_____, “The Woking Mosque: A Case Study of Muslim Engagement with British Society since 1889”, *Immigrants & Minorities*, Vol.21, No.3, November 2002, ss. 1-24.

Arkan, Zeki, “Sir Paul Rycout”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, İstanbul 2003, ss. 109-139.

- Blackhirs, Rodney, "Muhammad Pickthall and the Twilight of Classical Islam", *Crossing Religious Frontiers Studies in Comperative Religion*, Edited: Harry Oldmeadow, World Wisdom Published, Indiana 2010, ss. 135-140.
- Bravos, Thanassis, "The Allied Note of 23rd September and Great Britan's Retreat on The Question of Eastern Thrace", *Deltio Kentro Mikraasiatikon Spoudon*, Vol. XIII, 1999-2000, s. 179-208.
- Burian, Orhan, "Kraliçe Elizabeth'den Sultan Üçüncü Murad'a gelen Hediyenin Hikayesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.9, S. 1-2, Mart-Haziran 1951, ss. 19-41.
- _____, "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.9, S. 1-2, Mart-Haziran 1951, ss. 1-17.
- Clark, Peter, "Pickthall The Translator Novelist", *Inquiry*, Vol. 3, No. 5, May 1986, ss. 57.
- _____, "Pickthall's Busy Years: 1931-32", *Islamic Culture*, Vol. LXXIII, No. 4, 1999, ss. 45-62.
- Geaves, Ron, "Abdullah Quilliam (Henri De Léon) and Marmaduke Pickthall: Agreements and Disagreements between Two Prominent Muslims in the London and Woking Communities", *Marmaduke Pickthall Islam and the Modern World*, (Ed. Geoffrey P. Nash), Leiden/Boston 2017, ss. 72-88.
- Gilham, Jamie, "Marmaduke Pickthall and the British Muslim Convert Community", *Marmaduke Pickthall Islam and the Modern World*, (Ed. Geoffrey P. Nash), Leiden/Boston 2017, ss. 47-71.
- Hayburn, Ralph H. C., "William Pember Reeves, The Times, and New Zealand's Industrial Conciliation and Arbitration Act, 1900-1908", *NZ Journal of History*, 1987, Volume: 21, No: 2, p. 251-269.
- Kahraman, Kemal, "Marmaduke William Pickthall", *İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, İstanbul 2007, ss. 270-271.
- Karaca, Taha Niyazi, "The Armenian Question According to Meşveret, The Publication Organ of The Committee of Union and Progress", *Bilgi*, Summer 2011, No: 58, s. 211-224.
- Malkoç, Eminaalp, "Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun Kaleminden Ahmet Rıza Bey ve Yazışmaları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ens. Der., Vol. 6, No. 12, 2007, s. 93-162.

- O'Malley, Kate, "Metropolitan Resistance: Indo-Irish Connections in the Inter-War Period", *South Asian Resistances in Britain 1858-1947*, (Editors: Rehana Ahmed- Sumita Mukherjee), Continuum, London 2012, ss. 125-140.
- Parkinson, J., "Turkey and the Crisis", *Islamic Review*, Vol. II, No. 11-12, December 1914, ss. 588-589.
- Pickthall, Marmaduke, "Egypt and The Canal", *The New Age*, Vol. XVIII, No. 9, 30 December 1915, s. 202.
- _____, "The Project of Partition", *The New Age*, Vol. XVI, No. 16, 18 February 1915, ss. 424.
- Roth, Cecil, "Moses Gaster", *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Volume: 7, s. 394.
- _____, "Lucien Wolf", *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Volume: 21, s. 138-139.
- Seddon, Mohammad Siddique, "Pickthall's Anti-Ottoman Dissent: The Politics of Religious Conversion", *Marmaduke Pickthall Islam and the Modern World*, (Ed. Geoffrey P. Nash), Leiden/Boston 2017, ss. 89-105.
- Temel, Mehmet, "Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ve Milli Mücadele'ye Bakışı", *Balikesir Üniversitesi SBE Dergisi*, C.1, S.1, Ocak 1998, ss. 120-134.
- Yoshiko, Kurita, "The Sudanese Diaspora in Politics: Felix Dar Fur, Duse Muhammad Ali, Ali Abd al Latif", *The Influence Of Human Mobility In Muslim Societies*, Edited: Kuroki Hidemitsu, Routledge Press, Newyork 2009, s. 179-194.

SOVYET DÖNEMİNİN İLK YILLARINDA KIRGIZİSTAN'DA MİLLÎ ÖZERK CUMHURİYET KURMA KONUSUNDAKİ FİKRÎ MÜNAKAŞALAR

ANVARBEK MOKEEV* - ZUHRA ALTIMIŞOVA**

GİRİŞ

1920-1930'lu yıllar, Sovyet tarihinde SSCB bünyesinde yer alan bütün halklarının sosyal yapılarını kökten değiştirme dönemi olarak bilinmektedir. Sovyet hükümeti, Türkistan'da siyasî, ekonomik ve kültürel alanlarda kurguladığı sosyalist modeli yerleştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Bolşevikler, bölgedeki Türk halklarının 1917 Şubat devriminden sonra kurdukları çeşitli siyasî parti ve örgütlerini tasfiye etmiş ve güçlü bir merkezî yönetim sistemi oluşturmuşlardır. 1920'(li) -1930'lu yıllarda Kırgızların sosyal hayatı, boy teşkilatı üzerine kurulu yapısını muhafaza ediyor; Sovyetler, Kırgızları göçebe hayattan yerleşik hayata geçmeye zorlayarak, kolhoz sistemi kapsamında boy teşkilâtının izlerini yok etmeye çalışıyordu. Bu bağlamda Sovyet yönetimi, üst tabakaların etkilerini yok etmek için sınıf mücadelesi teorisini ortaya atarak fakirlerle zenginler arasındaki mücadeleyi körüklemiştir. Sınıf mücadelesi teorisi çerçevesinde sömüren ve sömürülen gruplar arasındaki mücadelenin kaçınılmazlığı öğretisi Kırgız toplumunda da propaganda edilerek, fakir kesimleri yanlarına çekmeye ve zenginlere karşı acımasız bir savaş başlatmaya girişmişlerdir. Kırgız toplumunda *bay* ve *manap*¹ olarak isimlendirilen zengin zümreler sömürücü sınıf olarak görülmüş ve yok edilmeleri hedeflenmiştir. Kezâ zenginlere karşı yoğun bir propaganda gerçekleştirilmiş; üst tabakaların etkilerini yok etmek için bunların bir kısmı Kırgızistan içinde farklı bölgelere, daha

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek/KIRGIZİSTAN, anvar.mokeev@manas.edu.kg

** Dr. Öğr. Üyesi., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek/KIRGIZİSTAN, zuura.altymyshova@manas.edu.kg

¹ *Bay*, Kırgızistan'da 1917 Ekim İhtilali'ne kadar hayvanları, toprağı, kışlağı, yaylağı olan varlıklı sosyal tabakaya verilen addır. *Manap* ise, XVII. yüzyıldan Sovyet yönetimine kadarki süre içerisinde Kırgızistan'ın kuzeyinde halkı yöneten boy reislerinin unvanlarıdır. Kırgızistan'ın güneyinde *Manap* unvanı kullanılmıyordu. Bu iki kelime veya unvan, Sovyet döneminde literatürde *işçi sınıfı düşmanları* olarak görülen zengin kesimi tanımlamak için *Bay-Manap* şeklinde birleşik olarak kullanılmıştır.

üst seviyede nüfuzlu olanlar ise başka Sovyet cumhuriyetlerine sürgün edilmişlerdir. Ekonomide özel mülkiyet devletleştirilmiş, kolhoz ve sovhozlar kurulmuştur. Yine aynı şekilde kültür alanında bir *Kültür Devrimi*² kampanyası başlatılmış, toplumun geleneksel din ve kültürünü bırakıp Sovyet kültürünü benimsemesi planlanmıştır.

*İç Savaş*³ Sovyet ordusu (Kızıl Ordu) başarılı olduktan sonra Bolşeviklerin dikkati Batıdan Doğuya çevrilmiş; diğer bölgelerde olduğu gibi Lenin'in milletler politikası Türkistan'da da uygulanmaya çalışılmış ve tarihi Türkistan coğrafyası bölünerek her halkın yoğun olarak yaşadığı topraklar üzerinde SSCB bünyesinde özerk cumhuriyetler ve vilayetler oluşturulması siyaseti izlenmiştir. Bu siyasete karşı, T. Rıskulov gibi Türkistan'ın önde gelen aydınlarının birçoğunun, millî sınırların yeniden çizilmesine alternatif olarak Türk halklarını bir araya getiren birleşik bir Türk Sovyet Cumhuriyeti kurulmasını öne sürdükleri bilinmektedir. Ancak Moskova, Lenin'in milletler politikasını Türkistan'da da aynen uygulamak düşüncesinde olduğu için, bu tür fikirleri geri çevirmiş ve Türkistan'da özerk cumhuriyetler ve vilayetler kurmaya başlamıştır. Bu durum karşısında Kırgız aydınları da Kırgız kültür ve tarihinin çok daha eski devirlere dayandığını ileri sürerek, kendi millî özerk vilayetlerinin kurulmasına çalışmışlardır. Ancak böyle bir millî devlet kurma davası çerçevesinde Kırgızistan'da çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda 1920'li yıllarda Kırgızistan'da "*Otuзcular Mektubu*"⁴ adlı hareket ve SSCB'de büyük yankı uyandıran "*Ur-Tokmok*"⁵ davası gibi siyasî grupların

² *Kültür Devrimi* -1920('li)-1930'lu yıllarda SSCB'de V. Lenin'in sosyalizmi yerleştirme planına göre sosyalist sanayileşme, tarımı kolhozlaştırma ve toplumu dönüştürme yönünde yürütülen faaliyetlerin adıdır. 1917 Sosyalist Ekim İhtilali'nin başarısı sonrasında burjuva kültürünün yerini sosyalist kültürün aldığı kabul edilmiştir. Kültür Devrimi ile Sovyet kültürünü yayma, dine karşı mücadele, halkın tamamını okur-yazar kılma; bilim, edebiyat ve sanatı geliştirme amaçlanmıştır.

³ *İç Savaş* - 1917-1923 yılları arası, Sovyet dönemi literatüründe "*İç Savaş*" (*veya Sivil Savaş*, Rusça; *Grajdanskaya Vöyna*) dönemi olarak adlandırılmaktadır. Sivil Savaş sırasında SSCB'de Sovyet yönetimini destekleyen Kızıl Ordu ile eski Çarlık rejimini destekleyen anti-bolşevik Beyaz Ordu arasında çatışmalar yaşanmıştır. Beyazlar, silah yoluyla Bolşevikleri devirmeyi, kaybettikleri yönetim yetkilerini, sosyo-ekonomik hak ve imtiyazlarını yeniden elde etmeyi amaçlamışlardır. Siyasî görüşleri anti-bolşevik olan Beyaz muhafızlar, savaş sonunda mağlup edilmiştir. Orta Asya'da ise yeni rejime karşı mücadele, hem Beyaz Ordu kuvvetleri, hem de ağırlıklı olarak Basmaçlar tarafından yürütülmüştür.

⁴ "*Otuзcular Mektubu*" - 1925'te 30 kadar yerli Kırgız devlet adamının Komünist Parti'nin Kara Kırgız Özerk Vilayeti Komitesi birinci sekreteri Mihail Kamenskiy'in yürüttüğü siyasetini protesto ederek SSCB üst yönetimine yolladıkları mektubundan dolayı ortaya çıkmış bir siyasî grubun ismidir. Kırgızistan'da Bolşeviklerin diktatörlük eğilimini kınayan ilk muhalefet niteliğindeki "*Otuзcular Mektubu*" Kremlin tarafından milliyetçilik hareketi olarak değerlendirilmiştir.

⁵ "*Ur-Tokmok*" - Türkçesi *Döv-Tokmak*, yani 'sopayla döv' anlamındadır. 1926 yılında Rahmankul Hudaykulov grubundakilere karşı açılan davanın ismidir. R.Hudaykulov ve grubundakiler siyasî

faaliyetleriyle ilgili çeşitli olaylar yaşanmıştır. “*Otuzcular Mektubu*” muhalif hareketinin başında devlet adamı Abdikerim Sıdıkov bulunuyordu. “*Ur-Tokmok*” davası ise Rahmankul Hudaykulov’un liderliğindeki gruba karşı açılmıştı. Ne var ki, Sovyet rejiminin sonuna kadar, bu grupların gerçek amaçları ve tarihleriyle ilgili geniş çerçeveli objektif araştırmalar yapılamamıştır. Bağımsızlık sonrasında ise, bu grupların tarihini ve liderlerini ele alan birkaç makale ve monografi yayınlanmasına rağmen, bunlarda da *Sıdıkovcular* grubunun bağımsız Kırgız devletinin temelini atılmasındaki rolü abartılı bir şekilde ele alınmış, *Hudaykulovcuların* rolü ise olduğundan küçük gösterilmeye çalışılmıştır. Bu zamana kadar tarihçilerin eserlerinde *Hudaykulov-Babahanov* grubunun sanki Kırgızların SSCB bünyesinde özerklik almasına karşı faaliyet yaptığı hakkında görüş ağırlık kazanmaktadır. Ancak bu görüşün tam olarak doğru olmadığını makalede ilk defa göstermeye çalıştık. Çalışmada Sıdıkovcu ve Hudaykulovcu grupların faaliyetleri, her iki grubun millî özerk cumhuriyet kurma konusundaki siyasî fikirleri temelinde mücadeleleri ve Moskova yönetiminin bu duruma yönelik tutumu ele alınacaktır.

Moskova’nın Çıkarları Işığında Gruplar Arası Mücadele

Kırgızistan’da Sovyet rejiminin kuruluşunun ilk yılından itibaren 1920’li yıllar boyunca Komünist Parti’nin Kırgızistan şubesinde gruplar arası mücadeleler yaşandığı görülür. Özellikle birine Abdikerim Sıdıkov’un, ikincisine ise Rahmankul Hudaykulov’un liderlik ettiği iki grup arasında sürüp giden çekişmeler ve tartışmalar, bu mücadelelerin en tipik örneği olarak gösterilebilir. Sovyet yönetimi tarafından söz konusu iki grubun rekabeti, “*boylar-arası mücadele*” olarak değerlendirilme çabaları da olmuştur. Bağımsızlık döneminde ise tarihçi Zaynidin Kurmanov ise, bu iki gruba katılanların boy köklerini araştırarak, bunların boy menfaatini koruyan gruplar olmadıklarını, ideolojik ve siyasî sebeplerle bir araya geldiklerini ileri sürmüştür. Ona göre, bu mücadele boylar-arası çatışma değildi; çünkü aynı boyun temsilcileri her iki grupta da bulunuyordu. İki grubun boy yapısına bakıldığında, Hudaykulov’un taraftarları 1 uruk ve 3 boyun (Tımay, Solto, Sarıbağış ve Çerik) temsilcilerinden, Sıdıkov’un grubu ise 6 boyun (Solto, Sayak, Bugu, Kıpçak, Sarıbağış ve Adıgine) temsilcilerinden oluşuyordu. Bu iki grup, boy yapısı dışında, sınıf yapısına göre de ayrılmamıştı. Zîrâ bay-manap, orta halliler, *batrak*⁶ ve fakir sınıfa mensup üyeler her iki grupta da bulunuyordu. Yani

argumanlarla değil, fizikî güç kullanmayı tercih eden “*Ur-Tokmok*” terör örgütünü kurmak ve yasadışı faaliyetlerde bulunmakla suçlanmışlardır.

⁶ *Batrak* – Rusça bir kelime olup ‘zengin birinin yanında ücretle çalışan köylü’ anlamına gelmektedir.

sosyal ve boy bağlantıları açısından her iki grubun birbirinden farkı yoktu. Bunlar çıkarlarına, entelektüel durumlarına, meslekî faaliyetlerine, dünya görüşlerine ve halk nezdindeki sorumluluk derecelerine göre bir araya gelmişlerdi. Gruplaşma, daha ziyade iktidar mücadelesine dayanıyordu. Başka bir deyişle, iki grup arasındaki mücadele, siyasi elit tabakaların iktidar mücadelesiydi⁷.

İki grubun liderlerinden Abdikerim Sıdkov, 1889'da Pişpek *uezdi*⁸ doğmuştur. Varlıklı bir ailenin çocuğu olduğu için iyi bir eğitim alan A. Sıdkov, 1912-1917'de Rus Çarlığı'nın Pişpek *uezdi* dairesinde sekreter ve tercüman olarak çalışmıştır. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Pişpek *uezdi* komiser yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Temmuz 1917'de Orenburg şehrinde Kazak aydınları tarafından millî demokratik bir devlet kurmayı hedefleyen "Alaş" partisi kurulmuştu. Aynı yıl, Abdikerim Sıdkov, İ. Arabayev, K. Tımstanov ve başka Kırgız aydınlarıyla birlikte, Pişpek'te "Alaş" partisinin Kırgızistan şubesini açmış ve bu şubenin başkanlığını yapmıştır. A.Sıdkov, 1919-1920'de Yedi-Su vilayeti Müslüman Bürosu başkan yardımcısı, 1921'de önce Sovyetlerin Yedi-Su Vilayeti Yürütme Komitesi başkan yardımcısı, sonra başkanı olmuş; 1922'de Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Türkistan SSC) İçişleri Halk Komiseri yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur.

Abdikerim Sıdkov, 1922'de Özerk Dağlı Kırgız Vilayeti projesini savunan devlet adamlarından biri olarak Özerk Dağlı Kırgız Vilayeti organizasyon komisyonu başkanlığını üstlenmiştir. Bu proje, SSCB üst yönetimi tarafından reddedilmiştir. 1924'te A. Sıdkov, bu defa Kara Kırgız Özerk Vilayeti'nin kuruluşuna büyük katkı sağlayan bir devlet adamı olarak karşımıza çıkar. *Otuzcular Mektubu* girişiminden sonra siyasetten uzaklaştırılıp Frunze'den (günümüzde Bişkek) Taşkent'e sürgün edilmiştir. 1926-1932'de Taşkent'te yükseköğretim kurumlarında çalışmıştır. 1932'de Kırgızistan'a geri çağırılmış ve burada Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Planlama Dairesi başkan yardımcılığına getirilmiştir. 1933'te ise milli devrim karşıtı örgütün başkanlığını yaptığı suçlamasıyla hapsedilmiş, önce 10 sene sürgün cezası verilmiş, daha sonra

⁷ Zaynidin Kurmanov, *Politiçeskaya Borba v Kırgızstane 20-e Godı*, İlim Yay., Bişkek 1997, s. 90-91.

⁸ *Uezd* - Rus Çarlığı döneminde Türkistan'da vilayete bağlı ilçe.

1938'de *Repressiya*⁹ zamanında tekrar yarglanmış ve ölüme mahkum edilmiştir¹⁰.

Sıdkovcu grubunun seçkin temsilcilerinden birisi de, daha önce *Ceditçilik* hareketinin de önderlerinden devlet adamı ve aydın bir insan olan İsenalı Arabayev (1882-1933) idi. O, 1920-1923'te Yedi-Su bölgesinde "Koşçu" Birliği'nin¹¹ başkan yardımcılığı, 1924'te Kara Kırgız Özerk Vilayeti Bilim Komisyonu başkanlığı ve Kırgızca ilk süreli yayın olan *Erkin-Too* gazetesinin redaktörlüğü görevlerinde bulunmuştu. 1926'da Bakü Türkoloji Kurultayı'na katılan İ. Arabayev, birçok ders kitabının ve ilmi eserlerin de yazarıdır. İ. Arabayev, "*Otuzcular Mektubu*"nun hazırlanmasına aktif olarak katılmıştı. "*Otuzcular Dilekçesi*" olarak da bilinen bu muhalif girişimden sonra siyasetten uzaklaştırılmış; 1933'te tutuklanmış ve aynı yıl hapisanede hayatını kaybetmiştir.¹² A. Sıdkov ve İ. Arabayev dışında, bu grupta C. Abdrahmanov, İ. Aydarbekov, S. Çonbaşev ve başka seçkin Kırgız devlet adamları bulunuyordu.

Diğer grubun lideri Rahmankul Hudaykulov ise, 1885 yılında Çon-Kemin ilçesinde doğmuştur. Din adamı olan babası Hudaykul Atansartov, 1916 bağımsızlık mücadelesini yönetenlerden biriydi. R. Hudaykulov, 1918 yılında Komünist Parti'ye üye olmuştur. 1919-1920'de Komünist Parti'nin Narın şehir komitesi sekreteri görevine yükselmiş; 1921'de "Koşçu" Birliği Yedi-Su vilayeti şubesi başkanlığına atanmış; 1924'te Kara Kırgız Özerk Vilayeti kurulduktan sonra Kırgızistan "Koşçu" Birliği başkanlığını yürütmüştür. Daha sonra Sovyet Rusya Bakanlar Kurulu'nun, göçebe toplumları yerleşik hayata geçirmek üzere kurduğu özel komisyonun üyesi olarak çalışmıştır. 1926 yılında kendi grubundaki kişilerle birlikte "*Ur-Tokmok*" davasından yarglanmış ve Komünist Parti'den azledilerek hapsedilmiştir. 1929'da hapisaneden çıkan Hudaykulov'un sonraki

⁹ *Repressiya* - Latince kökünden "*Repressiya*" kelimesi bastırma, zulüm ifadesini bildirmektedir. SSCB'de devlet makamları tarafından uygulanan cezalandırıcı eylem, ceza anlamındadır. 1917'de Sovyet yönetimi kurulduktan hemen sonra baskı tedbirleri uygulanmaya başlamıştır. SSCB'de hapis, sürgün, vatandaşlıktan mahrum bırakma, zorla çalıştırma, ölüm cezasına çarptırma gibi repressiya eylemleri icraata geçirilmiştir. Repressiya siyasetinin özellikle J. Stalin'in yönetiminde bulunduğu dönemde (1923-1953) çok şiddetli bir hâl aldığı bilinmektedir. Tarih biliminde *Büyük Terör* olarak adlandırılan 1936-1938 döneminde ise Repressiya tüm devlet çapında acımasız bir şekilde en doruk noktasına ulaşmıştır. Repressiya hareketinin icraası ve motifleri tüm SSCB'de olduğu gibi Sovyet Kırgızistanı için de aynıdır. 1937-1938 yıllarında Kırgızistan'da siyaset ve devlet adamları, memurlar, milli aydınlar, asker adamları gibi bir çok zümre repressiya kurbanı olmuşlardır.

¹⁰ *Kırgız Tarihi*, Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru Yay., Bişkek 2003, s.358.

¹¹ "*Koşçu*" Birliği - *Koşçu* kelimesi, *çiftçi* anlamına gelmekte olup 1921'de Türkistan'da kurulan köylü dayanışma örgütünü ifade etmektedir. 1924'te Türkistan'ın cumhuriyetlere bölünmesinden sonra Orta Asya Sovyet cumhuriyetlerinde "Koşçu" Birliği şubeleri kurulmuştur.

¹² *Kırgız Tarihi*, Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru Yay., Bişkek 2003, s.114.

hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır¹³. O'nun da 1937-1938'de *Repressiya* kurbanı olduğu tahmin edilmektedir.

Hudaykulov'un grubunda ikinci sırada Düşönalı Babahanov bulunuyordu. Düşönalı Babahanov, kısa zaman zarfında Kırgızistan'da üst seviyedeki devlet makamlarına kadar yükselmiştir. Devlet adamı D. Babahanov (1898-1938), 1918 yılında Komünist Parti üyeliğine kabul edilmişti. 1920-1922 yıllarında Tokmok Belediyesi Yürütme Komitesi sekreteri, "Koşçu" örgütü Yedi-Su Vilayeti Komitesi başkan yardımcısı, 1924-1926 yılları arasında Pişpek ve Komünist Parti Karakol İlçe Komitesi sekreteri, Sovyetler Birliği Bolşevik Komünist Partisi, Kırgız Vilayet Komitesi başkanı birinci yardımcısı ve ikinci sekreteri görevlerinde bulunmuştur. 1926 yılında ise, toplu mücadeleye ve "*Ur-Tokmok*" terör örgütüne katıldığı suçlamasıyla partiden uzaklaştırılıp hapsedilmiştir. 1929 yılında serbest bırakılan Babahanov, Kazakistan'ın Cambıl ve Çimkent şehirlerinde fabrika müdürü ve iç ticaret bölüm başkanı olarak çalışmıştır. 1937 yılında, *Repressiya* döneminde tekrar tutuklanmış ve 1938'de hayatını kaybetmiştir¹⁴. *Hudaykulovcu* grupta R. Hudaykulov ve D. Babahanov dışında, İ. Toyçinov, İ. Hudaybergenov, K. Sarıbayev, K. Bapanov, M. Sarıbatrov ve başka temsilciler de yer alıyordu. Ancak her iki grubu desteklemeyen, onların mücadelelerine katılmayan üst düzey Kırgız bürokratları (C. Sadayev, K. Tınstanov, S. Karaçev, O. Aliyev, T. Aytmatov, S. Kulmatov, E. Esenanmanov, T. Coldoşev vb.) da vardı ve bunlar tarafsız hareket ediyorlardı.

Sovyet dönemine kadar *Sıdkovcular*, "Alaş'ın" Kırgız şubesi, "Şûrâ-yı İslâmiyye" ve "Solcu Eserler" (Solcu Sosyalist Devrimci Partisi) gibi demokratik partilerin üyeleriydiler; *Hudaykulovcular* ise, "Bukara" Birliği'nde bulunmuşlardır. Sonradan "Bukara" Birliği dağıtılmış ve Sovyet yönetimi tarafından "Koşçu" Birliği olarak tekrar oluşturulmuştur. *Hudaykulovcuların* çoğu "Koşçu" Birliği üyeleri idi. *Sıdkovcu* grubu, Sovyet yönetimine sadık, Rus Çarlığı döneminin eski millî aydın temsilcilerini ve eski Rus Çarlığı sömürge idaresinde hizmette bulunanları devlet yönetimine çekmeyi aktif bir şekilde destekliyorlardı; Hudaykulov grubundakiler ise, buna kesinlikle karşı idiler; Sovyet sınıf mücadelesi teorisine göre yönetime fakir kesimden insanların alınması konusunda Bolşevik siyasetini benimsiyorlardı.

¹³ Hudaykulov Rahmankul, <http://www.centrasia.ru/person2.php?st=1066471235>, erişim: 21/06/2018.

¹⁴ Babahanov Duyşenalı Babahanoviç, <http://www.centrasia.ru/person2.php?st=1066469821>, erişim: 21/06/2018.

Birinci grup kadro politikasında memurların kabiliyetine, ikinciler ise memurun sosyal kökenine önem veriyordu. Gruplar arasında sosyalist sistemi yeniden düzenleme temposu, Rus Çarlığı devrinde Rusya'dan göçerek Kırgızistan'a yerleşen Slav asıllı halka karşı tutum, Toprak-Su Reformu¹⁵, Komünist Parti ve Sovyetlerin rolü ve devlet yapısı gibi meselelerde de fikir ayrılığı bulunuyordu. Bu noktada iki gruptan birinin tutumunu idealleştirmek doğru olmaz. Her iki grubun üyeleri de kendilerini Komünist sayıyorlardı, her iki grubun tutumlarında da demagoji, popülizm ve siyasî menfaat kaygıları bulunuyordu. Bu bakımdan, onları Sovyet karşıtı olarak değerlendirmek de yanlış olurdu; çünkü bu mücadeleler daha çok fikir ayrılığı esastıydı¹⁶.

Bu iki grup arasındaki mücadele, özellikle Özerk Dağlı Kırgız Vilayeti (1922) ve Kara Kırgız Özerk Vilayeti (1924) projesi konularında sert bir şekilde devam etmiştir. Bu mücadelenin önemli sebeplerinden birisi de, yeni kurulacak olan vilayetlerdeki başlıca devlet makamlarının iki grup üyeleri arasında paylaşımı meselesi idi. 1918'de kurulan Türkistan SSC içinde Kırgızlar Yedi-Su, Sır-Derya ve Fergana vilayetlerinde azınlık olarak yaşıyorlardı. Moskova yüksek yönetimi, Çarlık Rusya döneminden beri Kırgız ve Kazakları aynı halk olarak karıştırıyorlardı. Kırgız (Kazak)¹⁷ Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında Yedi-Su ve Sır-Derya vilayetlerinin Kırgız (Kazak) ÖSSC'ye katılması ihtimali ortaya çıkmıştı. Bu sebeple 1922'de A. Sıdıkov, İ. Arabayev ve C. Abdrahmanov gibi Kırgız aydınları tarafından Kırgızistan'ın kuzeyinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne (RSFSR) bağlı Özerk Dağlı Kırgız Vilayeti kurulması fikri öne sürülmüştür. *Sıdıkovcuların* projesinin temel amacı, mümkün olduğu kadar kısa bir süre içinde Türkistan'ın Yedi-Su ve Sır-Derya bölgelerindeki Kırgızların yaşadıkları ilçeleri de içine alan millî Özerk Dağlı Kırgız Vilayeti'nin kurulması

¹⁵ *Toprak-Su Reformu* - 1920'lerde Sovyet Türkistanı'nda olduğu gibi Kırgızistan'da da Toprak-Su reformu yapılmıştır. Reformun hedefi, bölgeye 1917 Ekim Devrimi'nden önce gelen Rus köylüleriyle yerli halkın toprak ve sudan eşit şekilde yararlanmasını sağlamak; zenginlerin ellerinde bulunan fazla toprakları fakirlere dağıtmaktır. Bu reform, Kırgızistan'da iki safhada gerçekleştirilmiştir: 1921-1922 yıllarında ülkenin kuzeyinde uygulanan bu reform, güneyde Basmacı Hareketinin devam etmesi sebebiyle daha sonra, 1927-1928 yıllarında hayata geçirilebilmiştir. Kolektif çiftliklerin ortaya çıkmasına Toprak-Su Reformunun büyük katkısı olmuştur.

¹⁶ Zaynidin Kurmanov, *Natsiyonalmaya İntelligentsiya 20-30 Godov: Vklad v Vozrojdeniye Gosudarstvennosti Kirgizskogo Naroda i Borbu s Totalitarno-Avtoritarnın Rejimom*, Bişkek 2005, s. 177.

¹⁷ Bu dönemde Kazaklar Ruslar tarafından Kırgız olarak adlandırılmıştır. 1920 yılında başkenti Orenburg olan Kırgız (yani Kazak) Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti teşkil edilmiştir. Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1925 yılından itibaren Kazak ÖSSC olarak isimlendirilmeye başlar. 1936'da ise Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü alır.

idi. Sıdkov'un projesi, çoğunluğu Özbek asıllı olan bürokratların işine geliyordu; çünkü bu durumda Kırgızistan'ın güneyini içine alan Fergana vadisinde Kırgızların yaşadıkları ilçeler Özbekistan sınırları içerisinde kalacaktı. Mart 1922'de Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından, Özerk Dağlı Kırgız Vilayeti'nin kurulması konusunda bir karar alınmış; hatta aynı sene Temmuz ayında Dağlı Kırgız Vilayeti'nin kurulmasına yönelik hazırlık kurultayı bile düzenlenmişti.

Rahmankul Hudaykulov'un başında bulunduğu grup, Özerk Dağlı Kırgız Vilayeti projesine karşı çıkmıştır. R. Hudaykulov, 1922'de Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne yazdığı bir mektupta, Özerk Dağlı Kırgız Vilayeti projesinin hayata geçirilmesinin henüz erken ve uygun olmadığını savunmakta idi¹⁸. R. Hudaykulov'un Moskova'ya yolladığı söz konusu mektuptan anlaşılacağı üzere, kendisi özerk statülü ayrı bir Kırgız devletinin kurulmasına tamamen karşı çıkmamıştı; bugünkü Kırgızistan'ın sadece Kuzey bölgelerini içine alan bir millî Kırgız devletinin kurulmasını henüz erken buluyordu. Bugünden bakıldığında, kurulacak devletin bugünkü Kırgızistan'ın hem güneyini ve hem de kuzeyini kendi sınırları içine almayı hedefleyen R. Hudaykulov'un görüşünün daha doğru olduğu görülür. Ancak Moskova yönetimi, bölgedeki millî özerk cumhuriyetler arasında bir denge sağlamak amacıyla bu projeyi durdurdu. J. Stalin, Dağlı Kırgız Vilayeti projesi önerisini, *millî burjuva hareketi* olarak değerlendirerek geri çevirme talimatı verdi. Bir az da bu sebeple olmalıdır ki, Sovyet dönemi tarihçiliğinde 'Dağlı Kırgız Vilayeti Kurma Projesi', burjuvazi milliyetçiliği teşebbüsü olarak görülmüş ve olumsuz değerlendirilmiştir.

Türkistan'ı millî cumhuriyetlere ve vilayetlere bölme teklifi, 16 Eylül 1924'te Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesi olağanüstü oturumunda, yine aynı yıl 14 Ekim'de II. Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi toplantısında ve 27 Ekim'de SSCB Merkez Yürütme Komitesi toplantısında Lenin'in milletler politikası doğrultusunda onaylanmıştır. Böylece 14 Ekim 1924'te RSFSR'e bağlı Kara Kırgız Özerk Vilayeti kurulur. Kara Kırgız Özerk Vilayeti'nin (KKÖV) kuruluşu aşamasında, vilayetin hangi cumhuriyetin içinde bulunması gerektiği meselesi ortaya çıkmış ve bu husus Sıdkov ve Hudaykulov grupları arasında gerginlik yaşanmasına yol açmıştır. *Hudaykulovcular*, KKÖV'nin Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne, *Sıdkovcular* ise Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmasını desteklemişlerdir. Tarihçi C. Cunuşaliyev,

¹⁸ *Rusya Sosyal-Siyasi Tarih Devlet Arşivi* (RGASPI), fon. 62, liste.2, dosya. 43, s. 4-6.

R. Hudaykulov'un boyunun Kazak kökenli olması sebebiyle¹⁹, onun bu tavrını *şahsî gurur ve iktidar hürsına* bağlamaktadır. Hudaykulov, muhtemelen Kazak devlet adamlarının desteğini alarak devlet yönetiminde üst görevlere yükselmeyi planlamıştı²⁰. 1924'te Kara Kırgız Özerk Vilayeti kurulduktan sonra Kırgızistan Komünist Partisi, devlet üst yönetimi ve devlet makamları teşkil edilmiş; bu makamlara hem Sıdıkov ve hem de Hudaykulov "partileri" temsilcileri getirilmiştir.

"Otuzcular Mektubu" veya "Otuzcular Dilekçesi"

1920'li ve 1930'lu yıllarda Moskova Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin inisiyatifiyle, bölgelere yetenekli devlet memurlarını görevlendirme bahanesiyle Türkistan'a Rus asıllı bürokratlar gönderme siyaseti takip edilmiştir. 1925-1932 yılları arasında Kırgızistan'a genellikle Rus ve Yahudi asıllı 500'den fazla devlet memuru gönderilmiştir. Bunların çoğu Kırgızistan'ın sosyal ve ekonomik kalkınmasına önemli katkı sağladığı halde 1937-1938 yıllarında *Repressiya* kurbanı olmuştur. Fakat merkezden gönderilen bazı idareciler için taşra görevleri, politik kariyer aracı olarak kullanılıyor ve sadece istikbalde yüksek görevlere sıçrama tahtası olarak görülüyordu. Bu valiler, bölgenin şartlarını ve bölge halklarının dilini bilmiyor; yerli halkın gelenek, görenek ve kültürüyle ilgili temel bilgilerden habersizlerdi. Moskova'dan uzak bölgelere gönderilen Bolşevik yöneticileri, Komünizmin sınıf mücadelesi anlayışı doğrultusunda hareket ediyor; gittikleri bölgelerin değerlerini dikkate almayan faaliyetlerde bulunuyorlardı. Başka bir deyişle, görev yaptıkları bölgeleri çoğunlukla ideolojik anlayışları doğrultusunda yönetmeye çalışıyorlardı. Moskova'dan Kırgızistan'a, Kırgızistan Vilayet Komitesi genel sekreterliği görevine tayin edilen Mihail Kamenskiy de bu zihniyete sahip valilerden biri idi²¹.

Mihail Kamenskiy (1889-1963), 1908 yılında Bolşevik partisine üye olmuştu. 1924-1925 yıllarında Komünist Parti'nin Kara Kırgız Özerk Vilayeti Komitesi genel sekreteri olarak çalıştı. 1925-1941 yılları arasında Rusya'da, Doğu Kafkasya'da vilayet parti örgütlerinde görev aldı. 1941 yılında tekrar Kırgızistan'a döndü ve 1944 yılına kadar Krasnaya Reçka Makine-Traktör İstasyonu müdürlüğü görevinde bulundu.

¹⁹ Rahmankul Hudaykulov, Kırgızlara karışan Kazakların Abla boyunun temsilcisiydi; yani Sarıbağış boyunun Tinay urugunun Abla kolundandı.

²⁰ Djeniş Djuşaşaliyev, *Vremya Sozıdaniya i Tragediy*, İlim Yay., Bişkek 2003, s. 93.

²¹ Djeniş Djuşaşaliyev, *a.g.e.*, s. 79.

Yeni göreve gelen M. Kamenskiy ile *Sıdıkovcular* arasında başlangıçta ilişkiler iyiydi. M. Kamenskiy, Kırgızistan'a geldikten sonra şahsî iktidarını pekiştirmeye çalışmıştır. Onun bu amacına kendi aralarında mücadele eden Sıdıkov ve Hudaykulov grupları engel olmuşlardır. Hudaykulovcular, kendilerini, bay-manaplara karşı mücadele eden fakir sınıfın temsilcileri olarak gösteriyorlardı. Hudaykulov grubundakiler, rakipleri *Sıdıkovcuları bay-manap*, Çarlık Rusyası sömürge yönetiminde devlet memuru görevinde bulunanlar ve geçmişte “Alaş” partisi üyeleri olarak göstermeye çalışmışlardır. M. Kamenskiy, *Hudaykulovcuların* bu iddialarını çok inandırıcı bulmuş ve bu durum onun *Hudaykulovcuların* tarafını tutmasına sebep olmuştur. M. Kamenskiy, Hudaykulov grubunun gerçekten fakir sınıfın çıkarlarını savunmak için mücadele ettiğine inanarak yanlış fikre kapılmıştı²². Oysa gerçekte her iki grupta da varlıklı tabakadan gelen kimseler bulunuyordu ve her iki grup da yönetimi ele geçirmek için mücadele ediyordu.

M. Kamenskiy, iki tarafı uzlaştırmak yerine “*böl, parçala ve yönet*” prensibiyle hareket ederek olaya Hudaykulov lehine müdahil olmuştu. Kamenskiy, Hudaykulov'u sadece sosyal kökeninden dolayı desteklemiyordu. Aslında, Hudaykulov, onun için, *Sıdıkovcularla* mücadelede sâdece bir alet durumunda idi. Sıdıkov grubunda entelektüellik açısından en donanımlı insanların toplanmış olması, Kamenskiy'in şahsî iktidarına tehdit oluşturuyordu. Kamenskiy'in bizzat kendisi dahi sadece ilk okul tahsili görmüş birisiydi. Oysa, *Sıdıkovculara* nazaran düşük eğitilmiş Hudaykulov ve taraftarları kendisi için daha az tehlike teşkil ediyordu. R. Hudaykulov ise M. Kamenskiy'in desteğiyle kendi amaçlarına ulaşmaya, yâni devlet makamlarında üst mevkilere yükselmeye çalışmakta idi²³.

A. Sıdıkov'un taraftarları, R. Hudaykulov grubunu destekleyen M. Kamenskiy tarafından Kırgızistan'ın yüksek yönetim makamlarından uzaklaştırılır²⁴. M. Kamenskiy'in grupları birbirine düşürme siyaseti sonucunda, grupların karşılıklı mücadeleleri daha da şiddetlendirmiş ve kamuoyu önünde ikili gerginliği kaçınılmaz hâle getirilmişti. M. Kamenskiy'in başında bulunduğu Kırgız Vilayet Komitesi'nin bu hatalı politikası, *Sıdıkovcuların (Otuzcuların)* protestolarına yol açmıştır.

²² V. Ploskih, Z. Kurmanov ve U. Begaliyev, *Kırgızistanın Uluttuk Lideri Abdikerim Sıdıkov. Door, İnsan, Tagdır*, Uçkun Yay., Bişkek 1999, s. 115.

²³ Zaynidin Kurmanov, *Natsiyonalnaya İntelligentsiya..*, s. 213.

²⁴ Meselâ 1925'te C. Abdrahmanov, Kırgızistan Vilayet Komitesi ikinci sekreteri görevinden; İ. Aydarbekov, Kara Kırgız Özerk Vilayeti İhtilal Komitesi başkanlığından azledilmiştir. Bunların dışında S. Çonbaşev, A. Sıdıkov, I. Arabayev ve başka devlet adamları da görevinden azledilmişlerdir.

Haziran 1925'te 30 kadar yerli Kırgız devlet adamı, Komünist Parti Merkez Komitesi'ne, Komünist Parti'nin Orta Asya Bürosu'na ve SSCB Milletler Kurulu'na *Otuzcular Mektubu* olarak bilinen dilekçeyi yollarlar. *Otuzcular*, dilekçelerinde Kamenskiy'in başında bulunduğu Kırgız Vilayet Komitesi'nin çalışma tarzını, yöntemini, yetersiz ekonomik faaliyetlerini ve kadro siyasetini eleştirmişlerdi. Mektubu imzalayan Kırgız devlet adamları, parti içinde artmakta olan bürokratikleşmeyi önlemek ve demokrasiyi genişletmek istiyorlardı²⁵. Bu, Komünist Parti'nin Kırgızistan Vilayet Komitesi'nin dikta eğilimine karşı açık bir protesto idi. *Otuzcuların* tespiti konusunda OGPU'nun²⁶ vilayet şubesi aktif rol üstlenmiştir. OGPU, her iki grupta yer alan Kırgız siyaset adamlarının özgeçmişleriyle birlikte, kendileri hakkında her türlü bilgiyi toplamış ve Kırgız asıllı üst düzey bütün bürokratlarla ilgili gizli raporlar hazırlamıştı.

Otuzcular Dilekçesi'ni araştırmak üzere Komünist Parti Merkez Kontrol Komitesi Orta Asya Bürosu üyesi Zelikson, Komünist Parti Merkez Denetleme Komitesi Orta Asya temsilcisi Mancara, Orta Asya Bürosu üyesi Pavlovskiy, Özbekistan Komünist Partisi Merkez Denetleme Komitesi başkanı Mavlyanbekov ve Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi Mamedov'un yer aldığı Orta Asya Bürosu Özel Komisyonu oluşturmuştu. Söz konusu komisyon üyeleri 1925 Haziran ayı sonunda Frunze şehrine gelirler. Komisyon, ayrı ayrı görüşme yapmak için ilk önce *Otuzcular* grubunun bir listesini oluşturdu. Ardından her bir üye ile ayrı ayrı görüştüler. Tek tek yapılan görüşmenin maksadı, muhalefetin gözünü korkutmaktı. İlk önce Vakas Muratov dayanamadı ve 29 Haziranda kendisinin suçlu olduğunu kabul ederek pişmanlığını bildirir ve Kırgız Vilayet Komitesi'nden kendi imzasının geçersiz sayılmasını rica eder. Ardından 2-3 kişi daha (Akılbekov, Abukanov, Aşurov) aynı şekilde Vakas Muratov'u izler.

Otuzcular Dilekçesi, bu özel komisyon tarafından, “*bay-manap unsurlar tarafından Komünist Partisi'nin ve Sovyet devletinin siyasetine karşı gerçekleştirilmiş bir milliyetçilik hareketi*” olarak değerlendirilmiştir. Komünist Partisi'nin Orta Asya Bürosu Komisyonu, muhalefetin böyle bir dilekçe yazması hususunda Kırgız Vilayet Komitesi yönetimini de suçlu bulur; M. Kamenskiy'in Kırgız asıllı devlet adamlarına karşı yanlış politika yürüttüğü, iki grubu birbirine karşı kışkırttığı hükmüne varır. Söz konusu komisyon, Kırgız Vilayet Komitesi'nin bütün belgelerini araştırıp

²⁵ *Kırgızistan Cumhuriyeti Siyasi Belgeler Merkez Devlet Arşivi* (KC SB MDA), fon.10, liste.1, dosya. 31, s. 4-9.

²⁶ OGPU - Rusçadan *Obyedinennoye Gosudarstvennoye Politiceskoye Upravleniye* kelimelerinin kısaltılmasıdır. 1922-1934 yıllarında SSCB Halk Komiserler Sovyeti'ne bağlı Birleşmiş Devlet Siyasi Başkanlığı'nın adıdır. Siyasi gizli servis niteliğinde olan OGPU'nun görevleri, devlet karşıtı siyasi ve ekonomik faaliyetleri önlemek, bastırmak, devlet güvenliğini sağlamak; kaçakçılıkla ve izinsiz sınırları geçenlerle mücadele etmek idi.

incelemiş ve tuttuğu raporda Kırgız Vilayet Komitesi'nin resmî yazışmalarının Kırgız dilinde yetersizliği, eğitimde geride kalındığı, fakir kesimden kişilerin devlet görevlerine atanması işlerinde eksikler bulunduğu gibi noktaların da altını çizmiştir. M. Kamenskiy ise, Moskova'da eğitim seviyesini yükseltmesi gerekçesiyle görevden uzaklaştırılmıştır²⁷. Orta Asya Bürosu Komisyonu, Komünist Partisi'nin Kırgızistan şubesini daha da Bolşevikleştirmek amacıyla yeniden yapılandırma çalışmalarını hızlandırmıştır.

Bu siyasî olaya son noktayı, 17 Ağustos 1925'te Kırgız Vilayet Komitesi'nin II. Olağanüstü Genel Kurulu koymuştur. Genel Kurul, Orta Asya Bürosu Özel Komisyonu'nun ulaştığı sonuçların doğru olduğu kanaatine varmıştır. *Otuzcular Dilekçesini* imzalayanların hepsine ağır kınama, Komünist Partisi üyeliğinden ihraç etme veya buldukları görevlerinden azletme şeklinde cezalar verilmiş, A. Sıdkov gibi bazıları ise Kırgızistan dışına sürgün edilerek cezalandırılmıştır.

“Ur-Tokmok” Olayı

Daha önceleri destek görmesine rağmen, Kırgızistan'da bu sefer cezalandırma sırası 1926 yılında “Koşçu” örgütü lideri R. Hudaykulov'un grubuna gelmiştir. R. Hudaykulov grubu, Ağustos 1925'te fakirleri korkutmak için Pişpek bölgesinde Sovyet karşıtı *Ur-Tokmok* terör örgütünü kurmak ve ağır cinayetler işlemekle suçlanmışlardır. Yasadışı kurulmuş *Ur-Tokmok* örgütü, Pişpek, Karakol ve Narın bölgelerine bağlı ilçelerde faaliyet gösteriyordu. R. Hudaykulov ve D. Babahanov, resmî görevlerinden istifade ederek devlet makamlarına kendi adamlarını yerleştirmek, *manaplarla* işbirliği yapmak, *manapları* hapis cezasından ve vergiden muaf tutarak Sovyet yasalarına aykırı davranmakla itham edilmişlerdir²⁸.

Aslında *Ur-Tokmok* siyasî bir örgüttü. Örgütün idarî yapısı, para sandığı, hatta kendi siyasî programı bulunuyordu. *Hudaykulovcuların* hepsine, gruplar arası mücadeleyi körüklemek ve özellikle seçim zamanlarında fakirleri korkutmak için *Ur-Tokmok* örgütünü kullanmak; halkı korkutma, ağır vergiler ödetme, rüşvet alma, haydutluk etme ve böylece sosyalist sistemin pekişmesini engelleme suçları yöneltilmiştir. Sovyet yönetimine zarar verdikleri öne sürülen bu grup mensuplarının çoğu, Hudaykulov ve Babahanov başta olmak üzere, 1926'da Komünist Partisi üyeliğinden atılarak hapsedilmişlerdir²⁹.

²⁷ Zaynidin Kurmanov ve Erk Sadıkov, *Sıdkov. Liçnost i İstoriya*, Şam Yay., Bişkek 2002, s. 151-152.

²⁸ *Rusya Sosyal-Siyasî Tarih Devlet Arşivi* (RGASPI), fon. 121, liste.1, dosya. 38, s. 161-166.

²⁹ *Kırgızstandın Tarihü*, Cilt.3, Kut-Ber Yay., Bişkek 2016, s. 227; Dj. Malabayev, *Ukreplenije Sovetov Kırgızii*

Şubat 1927'de Frunze şehrinde başlayan *Ur-Tokmok* davasının görüldüğü mahkeme duruşması iki hafta sürmüştür. Söz konusu davayı Moskova'dan Kırgızistan'a gelen Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi bizzat yürütmüştür. Mahkemede, Hudaykulov grubuna mensup 17 kişinin dosyası incelenmiştir. 17 kişinin dosyası incelenmesine rağmen aslında hedef 2 kişi (R. Hudaykulov ve D. Babahanov) idi. Bunları yargılama direktifini doğrudan Komünist Parti Merkez Komitesi Siyasi Bürosu vermiştir. Aslında bu yargılama, kararı önceden belirlenmiş önyargılı bir yargılama idi. Söz konusu dava, bütün SSCB çapında büyük yankı uyandırdı. Sovyet yönetiminin ilk on yıllığında, SSCB'de ilk defa yüksek mevkilerde çalışan parti ve devlet adamları açık duruşma usulü ile yargılanmakta idi. Bu dava, hem Moskova'daki merkezî basında hem de yerli basında geniş olarak yer almıştır. O sırada 41 yaşında bulunan R. Hudaykulov'un ve 29 yaşındaki D. Babahanov'un isimleri, süreli basın-yayın organlarında da ön plana çıkartılmıştı.

Moskova yönetimi, hakemlere tanıklardan bu konudaki Kremlin siyaseti ışığında uygun ifadelerin alınması hakkında talimat vermiştir. Böylece önce suçların vâki olup olmadığına bakılmaksızın, tanıklar, yönetime uygun ifadeler vermeye zorlanmışlardır. Hatta istenen nitelikte bilgi ve ifade vermeyen tanıklardan birisi mahkeme salonunda tutuklanmıştır. Düşünceli Babahanov'a göre daha tecrübeli olan Rahmankul Hudaykulov, "*Proleter mahkemenin kendisiyle ilgili alacağı herhangi bir kararın doğru olacağını ve bunu aynen kabul edeceğini*" önceden bildirmiş ve mahkemede suçlu olduğunu itiraf etmiştir. Düşünceli Babahanov ise, sürekli, hiç çekinmeden kendisinin suçsuz olduğunu savunmuştur³⁰. Neticede Hudaykulov'a yedi, Babahanov'a ise on sene hapis cezası verilmiştir. 1929'da cezaevinden serbest bırakılan Hudaykulov ve Babahanov'a, Kırgızistan sınırları dışında çalışma hakkı tanınmıştır.

1927'deki Hudaykulov-Babahanov davası sonunda Komünist Partisi'nin Kırgızistan şubesi "*sosyal yönden yabancı unsurlardan*" temizlenmiş olur. Kırgızistan tarihinde büyük yankı uyandıran Hudaykulov-Babahanov davasıyla, kim olursa olsun, bir parti Sovyet yetkilisinin yargılanıp hapse atılabileceği uyarısı verilmiş oluyordu. On yıl sonra, 1937'de, bu Frunze örneği, yani devlet adamlarının tutuklanması ve yargılanması, Sovyetler Birliği'nin tamamında geniş çapta görülecekti.

v *Period Stroitelstva Sotsializma (1917-1937 gg.)*, İlim Yay., Frunze 1969, s. 350-351.

³⁰ *KC SB MDA*, fon.10, liste.1, dosya. 28, s. 219.

Sonuç

Eylül 1925'te M. Kamenskiy'in yerine Komünist Partisi'nin Kırgızistan Vilayet Komitesi Sekreterliğine tayin edilen N. Uzyukov (1896-1937), Kırgızistan'da durumu normalleştirmeyi başarmıştır. N. Uzyukov, Kırgızların gelenek ve göreneklerini, *manaplık* teşkilatını dikkatli bir şekilde araştırdığı için gruplar-arası çatışmaların derinleşmesini önleyebilmiş; Kırgızistan'daki üst düzey devlet makamlarında kadro değişimine gitmiştir.

Hem *Sıdkovcu* (sağcı) hem *Hudaykulovcu* (solcu) grup üyeleri, 1920'li yıllarda Kırgızistan'da siyasî süreçlere aktif olarak katılmışlar ve ülkenin gelişmesine belli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Fakat Kremlin, iktidarı tamamen Kırgız asıllı bürokratların ellerine bırakmak istemiyordu. Bu sebeple Bolşevikler tarafından önce sağcılar (*Otuzcular Mektubu*), sonra solcular (*Ur-Tokmok*) iktidardan uzaklaştırılmıştır. Bununla, hiçbir şart altında, hiçbir zaman, hatta Komünist Partisi'nin Kırgızistan şubesinin hatalı olduğu durumlarda bile, Komünist Partisi üyelerinin Merkez Parti Komitesi'yle herhangi bir fikir ayrılığına düşmeyecekleri mesajı verilmişti. Kırgızistan'daki muhalif hareketlerin bastırılması ile Merkez'de muhalefetin bastırılması (Troçky, Buharin vs.) konusunda izlenen yol ve motifler aynıdır. Yani Merkez'deki demokratik eğilimli muhalefeti bastırma yöntemleri, millî bölgelerde de aynen uygulanmıştır. Böylece 1920'li yılların ortasında J. Stalin'in şahsî iktidarının kurulmasına doğru kesin adımlar atılmıştır. Sonradan 1937-1938 *Repressiya* döneminde hem *Otuzcular Mektubu* hareketine, hem *Ur-Tokmok* davasına katılan Kırgız siyaset ve devlet adamlarının çoğu, hatta tarafsız olanları da dâhil, hayatlarını kaybetmişlerdir.

Otuzcular Dilekçesi sadece eleştiriden ibaret olmasına rağmen “*Komünist Partisi aleyhtarı, milliyetçi ve bay-manaplar grubunun girişimi*” olarak değerlendirilmiştir. 1927'deki *Ur-Tokmok* davasında Hudaykulov grubunun yok edilmesiyle Komünist Partisi'nin Kırgızistan şubesi içindeki hizipçiliğe son verilmiştir. Böylece 1920'li yılların ortasında Kırgızistan'da muhalefetin ve demokratik taleplerin bastırılmasıyla fikir özgürlüğüne son verilmiştir.

Sovyetler zamanında devletin ve halkın bütün başarıları sadece parti yönetimine ve liderlere atfedilmiştir. İdarî-kumandalı sistem şartlarında Sovyet cumhuriyetlerinde demokratik bakış açısına ve farklı şekilde düşünmeye izin verilmemiştir. Fikirleri rejimin taleplerine uymayan Sovyet kadroları ve özellikle aydınlar görevlerinden uzaklaştırılmıştır. *Otuzcuların* ve *Hudaykulovcuların*

bastırılmasından sonra (1925-1927), *Perestroyka* yıllarına kadar Sovyet Kırgızistan'ında KPSS'in (Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin) resmî politikasına karşı koyabilecek muhalif hareketler görülmemiştir. Sovyetler döneminde her iki olayın objektif şekilde araştırılması yasaklanmış; bütün materyaller OGPU tarafından kaydedilmiş ve halktan gizlenmiştir. Günümüz açısından bakıldığında A. Sıdıkov ve R. Hudaykulov'ların başında bulunduğu grupların faaliyetlerini *anti-sovyet* ve *devrim karşıtlığı* olarak değerlendirmek doğru olmaz; çünkü bu mücadele, ülkede yerel iktidarda söz sahibi olmayı hedefleyen iki ayrı fikir grubunun mücadelesiydi.

KAYNAKLAR

- Babahanov Duyşenalı Babahanoviç, <http://www.centrasia.ru/person2.php?st=1066469821>, Erişim: 21/06/2018.
- Djunaşaliyev, Djeniş, *Vremya Sozidaniya i Tragediy*, İlim Yay., Bişkek 2003.
- Hudaykulov Rahmankul, <http://www.centrasia.ru/person2.php?st=1066471235>, Erişim: 21/06/2018.
- Kırgız Tarihü*, Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru Yay., Bişkek 2003.
- Kırgızistan Cumhuriyeti Siyasat Belgeler Merkez Devlet Arşivi* (KC SB MDA), fon. 10, liste. 1, dosya. 28; dosya. 31.
- Kırgızstandın Tarihü*, Cilt. 3, Kut-Ber Yay., Bişkek 2016.
- Kurmanov, Zaynidin ve Sadıkov Erk, *Sıdıkov. Liçnost i İstoriya*, Şam Yay., Bişkek 2002.
- Kurmanov, Zaynidin, *Natsiyonalnaya İntelligentsiya 20-30 Godov: Vklad v Vozrojdeniye Gosudarstvennosti Kırgızskogo Naroda i Borbu s Totalitarno-Avtoritarnum Rejimom*, Bişkek 2005.
- Kurmanov, Zaynidin, *Politiçeskaya Borba v Kırgızstane 20-e Godı*, İlim Yay., Bişkek 1997.
- Malabayev, Dj., *Ukrepleniye Sovetov Kırgızii v Period Stroitelstva Sotsializma (1917-1937)*, İlim Yay., Frunze 1969.
- Ploskih, V., Kurmanov Z. ve Begaliyev U., *Kırgızstandın Uluttuk Lideri Abdikerim Sıdıkov. Door, İnsan, Tagdır*, Uçkun Yay., Bişkek 1999.
- Rusya Sosyal-Siyasat Tarih Devlet Arşivi* (RGASPI), fon. 62, liste. 2, dosya. 43; fon. 121, liste.1, dosya. 38.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN BİR PROPAGANDA VE TANITIM HAMLESİ: 1926 SEYYAR SERGİ VE AVRUPA SEYAHATI

CELİL BOZKURT*

Giriş

Sergiler, milletlerin maddi ve manevi zenginliklerini tanıttığı ve bunlar üzerinden ticari bir fayda sağladığı önemli teşhir mekanlarıdır. Tarihi oldukça gerilere giden sergilerin uluslararası bir nitelik kazanması 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. İngiltere'nin ürettiği malları tanıtmak ve bu bağlamda yeni pazarlar bulmak için 1851'de Londra'da düzenlediği sergi, ilk uluslararası sergi olma özelliği taşımaktadır. Londra Sergisi'ne ABD, Fransa, İspanya, Portekiz, Prusya, Rusya, Flenk ve Zolverein ülkeleriyle birlikte Osmanlı Devleti de katıldı.¹ Osmanlı Devleti, devletlerin bir nevi ekonomik ve mali güçlerini de sergilediği uluslararası sergilere mümkün mertebe katılmak azmindeydi. Böylelikle, hem ekonomik gücünü göstermek hem de batılı büyük devletler safında yerini almak istedi. Nitekim Osmanlı Hükümeti, 1851 Londra Sergisine katılma nedenini “ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak ve Padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarf ettiği gayreti ortaya koymak” olarak açıklıyordu.²

Osmanlı Devleti'nin katıldığı uluslararası sergiler şunlardır:

1851 Londra Uluslararası Sergisi

1855 Paris Uluslararası Sergisi

1862 Londra 2. Uluslararası Sergisi

1863 İstanbul Sergi-i Umumi-i Osmani Uluslararası Sergisi

* Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Düzce/TÜRKİYE, celilbozkurt@duzce.edu.tr

¹ Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Bellelen*, Cilt 48, Sayı 185, Ocak 1983, s. 195.

² Önsoy, a.g.m., s. 195.

1867 Paris 2. Uluslararası Sergisi

1873 Viyana Uluslararası Sergisi

1889 Paris 3. Uluslararası Sergisi

1892 Chicago Uluslararası Sergisi

1900 Paris 4. Uluslararası Sergisi³

Osmanlı Devleti, 1863 yılında İstanbul'da düzenlediği “Sergi-i Umumi-i Osmani” adlı uluslararası sergiyle dünya devletlerine kendi organizasyon ve temsil becerisini göstermek istedi. Serginin amacı, öncekilerden farklı olarak Osmanlı ekonomisinin sorunlarını tespit etmek ve bunlara köklü çözümler aramaktı. Babıali, konuya verdiği önemin bir göstergesi olarak serginin işlerini yürütmek üzere kurulan üst komitenin başına dönemin Maliye Nazırı Prens Mustafa Fazıl Paşa'yı getirdi. Başlangıçta, sergide sadece yerli ürünlerin teşhiri düşünülmüşse de sonradan Avrupa'dan gönderilecek yeni icat makine ve aletlerin de teşhirine karar verildi. Sergide pavyon adıyla oluşturulan 13 bölümde 10 bin kalem teşhir edildi. Sergi-i Umumi-i Osmani, Avrupa'da büyük ilgi uyandırırken, muhtelif ülkelerden çok sayıda basın ve meslek erbabı sergiyi ziyaret için İstanbul'a geldi. Yaklaşık 5 ay açık kalan sergiyi 100-150 bin kişi ziyaret etti.⁴

Osmanlı döneminde uluslararası sergilere katılma hususunda ortaya konulan devlet iradesi, Cumhuriyet döneminde de devam ettirildi. Devletin ilgili kurumları, en az siyasi bağımsızlık kadar önem atfettiği ekonomik bağımsızlığı güçlendirmek ve Türk ekonomisini evrensel boyutlara taşımak için uluslararası sergileri bir fırsat olarak değerlendirdi. Lozan Konferansı'nın ara döneminde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, yeni Türk devletinin ekonomi ilkeleri belirlenirken uluslararası sergilere katılım hususuna da güçlü vurgular yapıldı. Sabık Muhasebe-i Umumiye Müdür-ü Umumisi Raşit Bey, kongrenin hazırlık sürecinde Milli Türk Ticaret Birliğine gönderdiği raporda, Türk emtia ve mamulatinin tanıtılması hususunda şu hususları önerdi:

Madde 9: “Cihanın her tarafında tesis olunacak sergilere iştirak olunması, buralarda eşya teşhir edenlere Hükümetçe nakden muavenet ve ikramiye verilmesi”

³ Yeşim Duygu Ergüney-Nuran Kara Pilehvarian, "Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti", *Megaron*, Cilt 10, Sayı 2, 2015, s. 227-239. Ayrıca bkz. Semra Germaner, Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları, *Tarih ve Toplum*, Cilt 16, Sayı 95, s. 289-296.

⁴ Önsoy, a.g.m., s. 206-235.

Madde 10: Türkiye'nin mahsulat ve mamulatını teşhir etmek üzere İstanbul'da saltanat-ı ferdiyenin lağvı hasebiyle boşta kalan saraylardan birinde büyük bir sergi vücuda getirilmesi"⁵

Yine "İstanbul Vilayeti Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Müttehidesi tarafından yapılan çalışmalar ve temsilcileri tarafından Kongre'de sunulacak esaslar" kısmının 13. Maddesi'nde "Milli mahsulat, mamulat ve masnuata ait bir meşher-i umumi bir mekteb-i sanayiî küşadı."⁶ önerildi. Kongre'nin "Kabul Edilen Esaslar" başlığıyla tanımlanan "Ticaret-i Hariciye Müesseseleri" kısmının 5. Maddesi'nde "Ticaret-i hariciyeyi teshil için memleketimizin muayyen mahallerinde ticaret-i hariciye, mahsulat ve mevadd-ı ibtidaiye sergileri tesisi" kararına varıldı.⁷

Türkiye Cumhuriyeti, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlara uygun olarak uluslararası sergilere katılım bağlamında önemli adımlar attı. 1925 yılında Lozan, Paris ve Londra'da düzenlenen uluslararası sergilere Vekalet Müsteşarı Vahid Bey, müfettiş olarak görevlendirildi. Aynı yıl Lozan'daki sergiye Ziraat Bankası Umur-u Ziraiye Şubesi Müdürü Daniş Bey müfettiş olarak gönderildi. 1929'da kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, uluslararası sergilere katılım hususunda mesai sarf etti. Macaristan'ın 1931 yılında Ankara'da açılan Ziraat Teknik Sergisine katılmasına karşılık Cumhuriyet hükümeti de aynı sene düzenlenen Budapeşte Sergisi'ne katılmaya karar verdi.⁸

Türkiye'de Uluslararası boyutta bir seyyar sergi oluşturma fikri, İkinci Meşrutiyet Dönemine kadar gitmektedir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 5 Teşrin-i Sani 1325 [18 Kasım 1909] tarihli ruznamesinde, "Emtia ve mahsulatı memlekete hariçte mahreçler tedarikâtını temin ve teshil etmek maksadile vapur dahilinde sabih sergi (seyyar sergi) vücuda getirilerek vapurun Bahrisefit ve Bahrisiyah sahillerindeki mühim limanlara uğratılması mes'alesi"ni değerlendirdi.⁹ Fakat, 1911'de başlayan Trablusgarp Savaşı ve akabinde devam eden Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele, seyyar sergi düşüncesinin hayata geçirilmesini engelledi. Nihayet, 1925'de TBMM'de cereyan eden bütçe

⁵ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 108.

⁶ Ökçün, *a.g.e.*, s. 159.

⁷ Ökçün, *a.g.e.*, s. 420.

⁸ *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, (Proje Yöneticisi: Gökhan Akçura, Editör: Günel Tüzün), Tarih Vakfı, İstanbul 2009, s. 102.

⁹ Hakkı Nezih, *50 Yıllık Oda Hayatı*, T.C İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatı, İstanbul 1932, s. 214.

görüşmeleri sırasında seyyar sergi fikri yeniden gündeme geldi. Akabinde genç Türkiye Cumhuriyeti'nin azmi ve kararlılığı sonucunda 1926'da hayata geçirildi.

Bu makalede, 1926 yılında Karadeniz Vapuru'nda oluşturulan ve Türk mallarını Avrupa'ya tanıtmak ve burada yeni pazarlar oluşturmak amacıyla hazırlanan Seyyar Sergi'nin yaklaşık üç ay süren Avrupa seyahati ele alınmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşma bağlamında projelendirdiği ve büyük önem atfettiği Seyyar Sergi hakkında maalesef akademik bir çalışma mevcut değildir. Seyyar Sergi hakkında yazılanlar, bölük pörçük anlatım ve hatıralardan ibarettir.¹⁰ Seyyar Sergi, 2006'da Garanti Bankası ile Netherlands Culture Fund'ın sponsorluğunda "Karadeniz: Seyr-i Türkiye" başlıklı bir belgeselle NTV kanalından yayımlandı. Yaklaşık 57 dakika süren belgesel, Seyyar Sergi'nin Avrupa macerasını, yerli ve yabancı basından elde edilen bazı fotoğraf, metin ve anılar eşliğinde anlatmaktadır.¹¹ Belgesel, Seyyar Sergi'yi Türk kamuoyunun dikkatine sunması bakımından önemlidir. Seyyar Sergi ayrıca, 2017'de Pınar Ayhan'ın cumhuriyetin kuruluş yıllarını ve dönüm noktalarını anlattığı "Orada Duruverseydi Zaman" adlı müzikaline de konu oldu. Değişik şehir ve mekanlarda gösterime giren müzikal, kamuoyunda büyük ilgiyle karşılandı.¹²

Makalenin araştırma safhasında Türk Devlet Arşivleri, TBMM Zabıt Cerideleri, dönemin basın yayın organları, özel kurum yayınları ve Karadeniz Vapuru'nu komuta eden kaptanların hatıralarına müracaat edildi. Konu, ulusal boyutta ele alınmış olup, yabancı basındaki boyutuna değinilmedi. Seyyar Sergi'nin yabancı basındaki akisleri, taşıdığı derinlik ve hacim bakımından başka bir makalenin konusu olmalıdır.

1. Seyyar Sergi'nin Gündeme Gelişi

Türkiye Cumhuriyeti'nde bir seyyar serginin oluşturulma fikri, 1341 (1925) yılında TBMM'de yapılan bütçe görüşmelerinde gündeme geldi. Görüşmelerde söz alan İstanbul Milletvekili Kazım Karabekir Paşa, 1923 yılında başkan olarak katıldığı İzmir İktisat Kongresi'ne vurgu yaparak kongrede alınan kararların bir layiha halinde İktisat Vekaleti'ne sunulduğunu, özellikle Ticaret Vekaletine ait olan birçok önemli kararın uygulanmadığını hatırlattı. Karabekir Paşa, yeniden

¹⁰ Seyyar Sergi hakkında yazılmış bazı popüler yayınlar için bkz. Lemi Özgen, "Bir Ulus Kendini Tanıtıyor", *SkyLife*, Aralık 2007, s. 78-86. "Atatürk Böyle Tanıtılmıştı", *Cumhuriyet*, 16 Aralık 2004.

¹¹ "Karadeniz: Seyr-i Türkiye", NTV, 21 Nisan 2006.

¹² "Keşke Orada Duruverseydi Zaman", *Milliyet*, 18 Ekim 2017; "Pınar Ayhan'la Yakın Tarihe Müzikal Yolculuk", *Habertürk*, 16 Mayıs 2017.

bir kongre toplamanın külfetinden bahsederek Ticaret Vekaleti'nin layihada belirtilen maddelerin “kabil-i icra ve idari” olanlarını derhal, diğerlerini de tedricen uygulamaya geçirmesini istedi. Ayrıca, sergiler için ayrılan paranın bütçeden çıkarılmasını eleştiren Karabekir Paşa, “Halbuki İktisat Kongresi'nde bizzat görüldü ki daimi sergiler, vatan malını göstermek, sevdirmek ve sarfettirmek için pek lazımdır. Yer yer böyle sergiler açanlara para vermeli, teşvik etmeli, daimi surette vatan malını teşhir etmelidir. Onun için bu fasıldaki İktisat Kongrelerine ait para fazladır. Bilakis sergilere muavenet lazımdır” diyerek sergilerin önemini vurguladı.¹³

Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, bakanlığın sergiler hususundaki hassasiyetini belirterek Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde açılacak altı sergiye katılım hususunda hazırlıklar yapıldığını vurguladı. Özellikle Londra'da açılacak tütün sergisi, önemli bir tütün üreticisi olan Türkiye için ayrı bir öneme sahipti. Bu hususta, Londra sefaretini bilgilendirilerek İstanbul Ticaret Odası ve diğer tüccarın desteğiyle sergide iki pavyon inşasına başlanacaktı. Ali Cenani Bey, Paris'te açılacak bir sanayi tezyiniye sergisi için de hazırlıkların yapıldığını ve burada bir pavyonun inşa edildiğini belirtti. Kütahya çinileri, Gaziantep el işleri, bakırcılık, dökmeçilik ve özellikle halıcılık hususunda Türkiye'nin önemli kalemlere sahip olduğunu vurgulayan Ali Cenani Bey, sergiye katılım hususunda Türk tüccarına devlet desteği sağlanacağını kaydetti. Ayrıca, Lozan ve Leipzig'de açılacak iki panayır için de güçlü bir iradenin olduğunu vurgulayan vekil, Ticaret Vekaleti'nden burada bir komiserin görevlendirilerek panayıra katılmak isteyen tüccara kılavuzluk yapılacağını belirtti.¹⁴

Ali Cenani Bey, hükümetin ülke içinde planladığı ticaret sergisi için bütçeye koyduğu 15 bin liranın gayet yetersiz olduğundan bahisle, böyle bir sergi için 3-4 yüz bin belki de bir milyon liralık bir fona ihtiyaç duyulduğunu vurguladı. Ali Cenani Bey'in buna bir çözüm önerisi olarak sunduğu plan hayli ilgi çekiciydi:

“Bir ticaret sergisini meydana getirmek kolay bir şey değildir. Bunun yerine bir seyyar sergi teşkilini düşündüm. Belki ekser arkadaşlarımızın hatırına gelir. Ruslar, bundan on beş sene evvel bir seyyar sergi tertip etmişlerdi. İstanbul'a ve Akdeniz'in meşhur limanlarına göndermişlerdi. Bir vapur içinde mahsulat ve masnuatı dahiliyeyi birleştirerek içinde tüccarları da ihtiva etmek üzere gelen

¹³ TBMM *Şabıt Ceridesi*. Devre II, Cilt 16, s. 34-35.

¹⁴ TBMM *Şabıt Ceridesi*. Devre II, Cilt 16, s. 35-36.

bu Rus sergisi İstanbul'da beş, on gün kaldı ve Avrupa'nın limanlarına giderek muhtevi olduğu eşyayı teşhir etti. Bendeniz de düşünüyorum ki Seyrisefain'den bir vapur alalım. Mesela Karadeniz Vapuru'nu düşündüm. Bunun içinde 130 yatak vardır. Tüccarlarımızdan 130 kişiyi alabilir. Ambarlarda elektrik tertibatı yaparak bir meşher haline koyabiliriz. Bütün mahsulatımızı ve masnuatımızı bu vapurda sergi halinde gösterebiliriz"¹⁵

Ali Cenani Bey, seyyar sergi için yaklaşık 80 bin liralık bir masraf öngörmekteydi. Bu ücret, bütçeye dokunulmadan vapurda eşyasını teşhir eden tüccarın kamara ücretlerinden sağlanacaktı. Bakanlık, vapurun yalnızca seyir ve sefer masraflarını karşılayacaktı. Buna ilaveten, Türkiye'nin dünyaca ünlü tütünleri hem natürel hem de kullanıma uygun paketler halinde vapurda satışa sunulacak ayrı bir gelir kalemi oluşturulacaktı. Ali Cenani Bey, 100 bin paket satılabileceği ve her paketten alınacak bir frankla birlikte yaklaşık 100 bin franklık bir gelirin sağlanabileceği kanaatindeydi. Bu bağlamda temel masraflar için bütçeye 60 bin liralık bir ödenek konulmasını önermekteydi. Mecliste yapılan oylamada "Ticaret sergi ve meşher ve müzelerine, tütün ve sanayi tezyiniye sergilerine muavenet ve seyyar sergi masrafı" faslının yekunu olarak 89.450 liralık bir ödenek kabul edildi.¹⁶

Seyyar Sergi, TBMM'de Seyrisefain İdaresi'nin 1926 senesi bütçe görüşmelerinde yeniden gündemine geldi. Antalya Vekili Rasih Bey, Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'in Seyrisefain İdaresi'nin vapur sorununu ve buna dair çözümlerini anlattığı konuşmasına binaen seyyar serginin bir süre daha ertelenmesini tavsiye etti. "Kendi haslatımızı bir vilayetten diğer vilayete naklini temin etmeden sergi vapurunun manasını anlayamadım" diyen Rasih Bey, bu hususta şunları kaydetti: "Efendiler! Eğer sergi vapuru tütüncülüğü neşrecek ise dünyada tütüncülüğümüz çok yüksektir. Fakat reklamı çok yüksek olduğu halde bu sene hiç satılmadı. Çoğu elimizde duruyor. Demek ki reklam işi değildir. Heyet-i celilenizden istirham ederim, bu sergi işi bu sene de kalsın."¹⁷ Rasih Bey'e cevap veren Ali Cenani Bey, seyyar sergi masrafının geçen sene ayrılan bütçeyle karşılanacağını, dolayısıyla bunun Seyrisefain İdaresi'nden alınmayacağını hatırlatarak serginin planlandığı gibi hareket edeceğini vurguladı.¹⁸

¹⁵ TBMM *Şabıt Ceridesi*. Devre II, Cilt 16, s. 36.

¹⁶ TBMM *Şabıt Ceridesi*. Devre II, Cilt 16, s. 37-38.

¹⁷ TBMM *Şabıt Ceridesi*. Devre II, Cilt 22, s. 389.

¹⁸ Aynı yer.

2. Seyyar Sergi'nin Hazırlıkları

TBMM'de 1925 ve 1926 bütçe görüşmelerinde etraflıca tartışılan “Seyyar Sergi” projesinin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanmasıyla birlikte serginin hazırlıklarına başlandı. Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, yaptığı yazılı açıklamada “Topraklarımıza ait mahsulat ve masnuat ve madeniyatı en fazla münasebetde olduğumuz limanlarda teşhir etmek ve müstehlik piyasaların dikkat ve alakasını bu vesile ile de memleketimiz üzerinde toplamak emeliyle bir seyyar sergi tertip edilmiş ve Seyr-ü Sefain İdaresi'nin en büyük ve en mükemmel vapuru bu sergiye tahsis edilmiştir” diyerek Seyyar Sergi projesini ilk kez kamuoyuyla paylaştı. Açıklamada Seyyar Sergi için “Türkiye mahsulat ve masnuatı ilk defa olarak bu şekilde teşhir edilecek ve genç cumhuriyetin iktisadi ve zirai faaliyeti ve kabiliyetinin bir aks-i sadası halinde Bahr-i Sefid, Bahr-i Muhit Atlası ve Amerika'nın en mühim limanlarında dolaşacaktır” denilmektedir.¹⁹

Ticaret Vekaleti, Seyyar Sergi'nin sanat ve sanayi işlerini yürütmek üzere ticaret müsteşarı, ticaret ve Seyr-i Sefain genel müdürlerinden oluşan bir Tertip Heyeti oluşturdu. Diğer resmi kurumlarla işbirliği halinde olacak olan heyet, gerektiğinde bu kurumlardan personel görevlendirebilecekti.²⁰ Tertip Heyeti başkanlığına İstanbul Liman İşletmesi Genel Müdürü Raufi Bey getirildi. Raufi Bey, aynı zamanda Ticaret Vekaleti'ni de temsil edecekti.²¹

Ali Cenani Bey, sergide teşhiri düşünülen ürünlerle ilgili ayrıntılı bir açıklama da yaptı. Buna göre, sergilenen ürünler şöyle tespit edildi: Pamuk, tütün, meyan kökü, bal, zeytin, meyve, yumurta, tiftik, fındık, üzüm, incir, gül yağı, ipek, kuru yemiş, susam, afyon, yapağı, palamut, Şam fıstığı gibi tarım ürünleri başta olmak üzere maden ve orman ürünleri ile halı, keçe, kendir tohumu, kendir, çini, nakış ve el işleri. Bu ürünlerin yetiştiği bölgelerin harita ve krokileri de hazırlanacaktı. Ürünlerin özellikleri, olgunlaşma safhaları, ihraç miktarı, bunların ticaretini yapan şirketlerin isim ve adresleri, yabancı dillerde bastırılacak broşürler halinde gelen ziyaretçilere dağıtılacaktı. Sergiye katılmak isteyen şirket ve tüccar için, “uygun şartlarda” vapurda ürün teşhir standları oluşturulacaktı.²²

¹⁹ "Seyyar Türk Sergisi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (İTSOM)*, Sayı 5, Mayıs 1341/1925, s. 884.

²⁰ Aynı yer.

²¹ "Rufi Bey", *Vakit*, 14 Mart 1926.

²² Aynı yer.

Maarif, Ziraat ve Nafia Vekaletleri, gerekli gördükleri ürünlerin saptanması ve bunların takibinde Ticaret Vekaleti'yle işbirliği yapacaktı. Ayrıca, Ali Cenani Beyin söz konusu tebliğini vilayetlere ulaştırılmasını sağlayacaktı. Seyyar Sergi'nin 1925 Temmuzunda hareket etmesi kararlaştırıldı. Bundan dolayı 30 Haziran 1925 tarihine kadar sergi hazırlıklarının bitirilmesi istenmekteydi.²³

Ticaretin Vekaleti'nin açıkladığı Seyyar Sergi projesi, Türk ve Dünya kamuoyunda büyük yankılar uyandırdı. Türk ürünlerini birinci elden almak isteyen muhtelif şirketler, geminin kendi limanlarına uğramasını talep etti. Finlandiya, bu hususta Türk hükümetine resmen başvuru yaparken, ABD elçiliği de geminin Newyork'a uğramasını rica etti.²⁴

Ticaret Vekaleti, Seyyar Sergi'yi hazırlama sorumluluğunu başlangıçta Seyr-i Sefain idaresine vermişti. Fakat, sonradan bu işle İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası (İTSO) görevlendirildi. İTSO, hazırlık sürecinin Avrupa ayarında bir sergi için yetersiz olduğu kanaatindeydi. Nitekim İTSO, 27 Mayıs 1341/1925 tarihli 20. İçtimasında, Seyyar Sergi işinde acele edilmemesi ve sergi hazırlıklarının daha geniş bir zamanda yapılması gerektiği yönünde bir tavsiye kararı aldı. Bu husustaki resmi açıklama şöyleydi:

“...Oda heyeti, keyfiyeti müzakere ederek milli ve beynelmilel sergiler ve bilhassa tasavvur edilen seyyar serginin kısa bir müddet zarfında memleketin bilumum şu'bat ve meslek ve faaliyet-i iktisadiyesini temsil edecek bir tarzda muvaffakiyetle ikmal ve ihzarı gayr-i mümkün olduğu ve bilumum memalik-i ecnebiyede mevcut ve ma'ruf olan sergiler için bir kaç sene evvel karar verilerek ihzarında bulunulduğu ve ancak bu suretle sergilerden beklenen fâidelerin elde edileceği nazar-ı dikkate alınarak bu maksadın daha mükemmel ve muvaffakiyetli bir suretde temin olunabilmesi için hiç olmazsa bir sene müddet tahsis olunarak vapurun gelecek senenin yazında sevk edilmesi ve bu müddet zarfında bir taraftan vekalet ve ticaret sanayi idarelerinin, diğer taraftan odaların mezkur seyyar sergide teşhir edilecek masnuat ve mamulâtın siparişi ve ihzarıyla şimdiden meşgul olmağa başlaması ve bu maksad için vekaletce serginin ehemmiyetiyle mütenasib bir tahsisatın vaz'ı hususunun cevaben Ticaret Vekalet-i Celilesine iş'arının bir vazife-i iktisadiye olduğuna karar verilmiştir.”²⁵

²³ Aynı yer.

²⁴ "Seyyar Türk Sergisi Hakkında Anadolu Ajansı'nın Haberi", *İTSOM*, Sayı 5, Mayıs 1341/1925, s. 885.

²⁵ "Karadeniz Vapuru Sergisi", *İTSOM*, Sayı 6, Haziran 1341/1925, s. 966-967.

Seyyar Sergi'ye ev sahipliği yapacak gemiler arasında Gül Cemal ve SS [steam ship, buharlı gemi] Karadeniz vapurları öne çıkmaktaydı. Nihayet, Seyr-i Sefain İdaresi'nin en büyük gemilerinden Karadeniz Vapuru'nun²⁶ sergi formatına daha uygun olduğuna karar verildi.²⁷ Karadeniz, 1 Nisan 1926 tarihinde bakım ve onarım için Haliç Tersanesi'ne çekildi. Geminin inşaat ihalesi 9500 liraya Mimar Muammer Asım Beye verildi. Gemiyeye ilk olarak dışarıyla bağlantısını kuracak bir balkon tertibatı eklendi. Ayrıca, ürünlerin teşhiri ve satışına yönelik iki bölüm ile bunlara bağlı reyonlar oluşturuldu. Gemideki tüccarın ve şirket temsilcilerinin ticari işlerini yürütmek üzere Ziraat ve İş Bankası'na ait yerler tanzim edildi. Fakat, sonradan sadece İş Bankası şubesinin kurulmasına karar verildi. Gemide bir elektrik tesisatı döşendi, bir fırın ve buz imali için Seyr-i Sefain İdaresi'ne başvuruldu. Ayrıca, "Beyoğlu 980" koduyla gemiyeye bir telefon ilave edildi. Geminin dekorasyonu, Türk tarzı oryantal bir mimariye göre oluşturuldu.²⁸ Bazı basın organlarında Seyyar Sergi'ye Almanya'dan uzman getirileceği yönünde çıkan haberler Sergi Tertip Heyeti tarafından yalanlandı ve serginin tamamen "Türk mesai ve kabiliyetinin bir ürünü" olduğu vurgulandı.²⁹

Seyyar Sergi, sadece ekonomik değil ülke tanıtımına yönelik kültürel bir misyon da üstlendi. Bu hususta kamu ve özel kurumlar arasında bir koordinasyon sağlanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin muhtelif yönlerine dair kitap ve broşürler hazırlandı. Tertip Heyeti Başkanı Raufi Bey, bizzat ülkeye ait anayasa, zirai gelişme, bankacılık, kooperatifçilik, sigortacılık şirketleri, maden kömürleri, limanlar, iktisadi teşekküller vs. hususlara dair bir kitap hazırladı.³⁰ Ayrıca, serginin "Türkiye Neşriyatı" reyonunda sergilenmek üzere Maarif Nezareti tarafından Matbaa-i Amire Müdüriyeti'nden alınan 87 adet kitap sergi komisyonuna verildi.³¹

²⁶ Karadeniz, Hollanda yapımı bir gemi olarak Wilis adıyla 1905'te denize indirildi. 4731 grostonluk geminin boyu 130 m, eni 15.51 m ve derinliği de 9.07 m idi. 3500 beygir gücündeki buharlı gemi, günde 72 ton kömür yakarak çalışmaktaydı. Geminin ilk sahipleri Rotterdamsche Lloyd, Hollanda'nın Malezya ve Endonezya'daki sömürgelerine yıllarca seferler düzenledi. Gemi, 1924 yılında 4200 İngiliz poundu karşılığında Hollanda'dan alınarak "Karadeniz" adıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin ticaret filosuna katıldı. 1926'da Seyyar Sergi gemisi olarak ünlenen Karadeniz, bir süre İstanbul-Batım seferlerinde kullanıldı. Yaklaşık 19 yıllık bir hizmetten sonra hurda niyetiyle İtalyanlara satıldı. Bkz. Oktay Sönmez, *Anılarda Gemiler Ufkan Ötesinde Kayboldular*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 51-58) Ayrıca bkz. Eser Tutel, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 178. Karadeniz Vapuru için bkz. Ek 1.

²⁷ Eser Tutel, *Gemiler, Süvariler, İskeleler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 31.

²⁸ "Seyyar Sergide", *Vakit*, 7 Nisan 1926. Ayrıca bkz. Süreyya Gürsu, *1926 Senesinde Yapılan Seyyar Sergi Seferi Hatıraları*, (Derleyen: Refik Akdoğan), İstanbul 2006, s. 18.

²⁹ "Seyyar Sergi heyet-i tertibiyesi riyasetinden", *Vakit*, 8 Nisan 1926.

³⁰ "Seyyar Sergide", *Vakit*, 7 Nisan 1926.

³¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 180.09.52.262.1.92.

TBMM'de 1925 yılı bütçe görüşmelerinde “Ticaret sergi ve meşher ve müzelerine, tütün ve sanayi tezyiniye sergilerine muavenet ve seyyar sergi masrafı” faslının yekunu olarak 89.450 liralık bir tahsisatın ayrılmıştı.³² 1926 yılı bütçe görüşmelerinde Seyyar Sergi'nin “vapur bedeli icarı” olarak 100 bin liralık daha tahsisat ayrıldı.³³ Sonradan 20 bin liralık ek bir tahsisatın daha ayrılmasına karar verildi.³⁴ Bir gazete haberinden Ticaret Vekaletine 30 bin liralık başka bir kaynağın daha aktarıldığı anlaşılmaktadır.³⁵

3. Seyyar Sergi Talimatnamesi ve Sergilenen Ürünler

1925 yılında “Ticaret Vekaletince Tertip Edilen Seyyar Sergi 1341 [1925]” adıyla üçe katlanır, altı sayfalık bir karton broşür hazırlanarak kamuoyuna dağıtıldı. Broşür, bir çağrı pusulası olmakla birlikte aynı zamanda bir yönerge hükmündeydi. Broşürde, sergiye katılacakların uyması gereken 25 maddelik kurallar, sergilenecek eşyalar ve sergi gemisinin uğrayacağı limanlar belirtilmekteydi. Broşürün ön yüzünde, Seyr-i Sefain İdaresi'nin logosu içinde Karadeniz Vapurunun resmi ile arka yüzünde de güneş kursu içinde Mustafa Kemal Paşa'nın fotoğrafı bulunmaktaydı.³⁶

Tertip Heyeti, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nın 1926 yılının Haziran sayısında “Karadeniz Vapuru Sergi ve Seyahat Talimatnamesi” adıyla yeni bir talimatname yayımlandı. Talimatname, sergiye iştirak koşullarını taşıyan 24 madde ile sergilenecek planlanan 9 kalem eşyanın listesinden oluşuyordu. Talimatnamede, Karadeniz Vapuru'nun kesin hareket gününün gazetelerde ilan edileceği belirtilmekle beraber, vapurun şimdilik Temmuz sonunda İstanbul'dan Avrupa limanlarına açılacağı vurgulanıyordu. Buna karşın mecmuanın düştüğü bir dipnotta, vapurun Nisan sonlarına doğru hareket etmesinin kararlaştırıldığına dikkat çekiliyordu. Talimatname, sonradan yayımlanan “Seyyar Sergi Talimat ve Programı”na göre oldukça kısa olup vapurun uğraması planlanan limanları zikretmiyordu.³⁷

Aynı yılda yayımlanan “Seyyar Sergi Talimat ve Programı”, bahsi geçen talimatnameye göre oldukça kapsamlıydı. 20 sayfalık bir kitapçıktan oluşan

³² TBMM *Şabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 16, s. 37-38.

³³ *Resmi Gazete*, Sayı 324, Tarih 17.3.1926, s. 1193-1197. Ayrıca bkz. TBMM *Şabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 22, s. 385.

³⁴ TBMM *Şabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 17, s. 326-27.

³⁵ "Seyyar Sergi", *Vakit*, 8 Haziran 1926.

³⁶ Yılmaz Akkılıç, "Seyyar Sergi", *Bursa Defteri*, Sayı 24, Aralık 2004, s. 113-116.

³⁷ "Seyyar Türk Sergisi", *İTSOM*, Sayı 6, Haziran 1341/1925, s. 934-936.

yeni talimatname, 22 madde ile bu maddelere açıklık getiren 4 ilave maddeden oluşuyordu. Talimatname; vapurun uğrayacağı limanlar, sergiye iştirak, ürünlerin gemiye nakli ve satışı, tüccarın seyahati ve teşhir edilecek mallara kadar belirlenmiş kural ve prensipleri ayrıntılı olarak açıklıyordu. Ayrıca, vapurda şubesi bulunan İş Bankası'nın sergi süresince icra edeceği görevleri 4 madde halinde açıklıyordu. Sergide teşhir edilecek ürünler ise, 2 kısım ve 24 kalem halinde listelenmişti. Kitapçığın ilk ön kapağında, Seyr-i Sefain logosu içinde İstanbul'dan kalkan Karadeniz Vapuru'nun önünde yürüyen haber tanrıçası Hermes'in resmedildiği sergi logosu bulunmaktaydı.³⁸

Seyyar Sergi Talimat ve Programına göre, sergi vapurunun Mayıs sonlarında Avrupa'ya hareket edeceği ve kesinleşmiş hareket tarihinin gazetelerde ilan edileceği belirtiliyordu. Programa göre, Seyyar Sergi'nin uğrayacağı limanlar ve burada kalacağı gün sayısı şöyleydi:

1. Barselona 2
2. Liverpool 3
3. Havr 3
4. Londra 4
5. Hamburg 4
6. Stokholm [Stockholm] 3
7. Helsingfors [Helsinki] 2
8. Leningrad 2
9. Danzig 2
10. Kopenhag 2
11. Amsterdam 2
12. Anvers 2
13. Marsilya 3
14. Cenova 2
15. Napoli 2

³⁸ *Seyyar Sergi Talimat ve Programı*, Hilal Matbaası, 1926. Seyyar Sergi'nin logosu için bkz. Ek 2.

16. Venedik 2
17. Triyeste [Trieste] 3
18. Batum 2
19. Odesa 2
20. Köstence 2
21. Varna 3³⁹

Türkiye’de bulunan fabrika ve imalathane sahipleri, tüccar, zürra [çiftçiler] ve esnaf, bizzat veya vekilleri aracılığıyla Seyyar Sergiye katılabilecekti. Sergideki malların satışı ve uygulanacak tarifeler, ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştı. Sergiye katılan tüccara mallarının miktarına göre muhtelif kolaylıklar sağlanmıştı. Sergiye 3 bin liralık ve üzerinde mal koyan tüccardan yatak ücreti alınmayacaktı. 2 bin liralık eşyası olan tüccara seyahat ücreti üzerinden % 50 ve bin liralık eşyası olan tüccara da % 20’lik ıskonto yapılacaktı. Sergiye 5 bin liralık eşya tevdi eden tüccar, iaşesini karşılamak şartıyla eğer isterse yanına bir memur alabilecekti. Sergide satılan eşyanın gümrük vergisi, limanın bağlı bulunduğu ülkenin gümrük tarifesine göre müşteriye ait olacaktı. Sergi, seyir halindeyken gemi sofrasından yemek yemek yolculara mecburi tutulmuştu. Ancak, geminin limanda olduğu zamanlarda yemek yemek isteğe bağlıydı.⁴⁰

Tertip Heyeti; teşhir olunan eşyanın çeşidi, cinsi, üretimi ve üretim yeri, sahiplerinin isim ve adreslerini içeren zarif broşürler hazırlayacak, bunları muhtelif lisanlara tercüme ederek geminin uğradığı limanlarda dağıtacaktır. İlan vermek isteyen tüccar, komisyonun uygun gördüğü tarife üzerinden eşya kataloglarına ilan verebilecekti. Sergide satıcı veya yolcu statüsünde bulunanların gemi nizamatına ve komisyon kurallarına uyma mecburiyeti vardı. Tertip Heyeti’nin emrinde Avrupa lisanlarına vakıf tercümanlar bulundurulacak ve bunlar tüccarla müşteri arasındaki iletişimi sağlayacaktı. Ayrıca Tertip Heyeti, teşhir edilen mallarla ilgili limanlarda ziyaretçilere ayrıntılı bilgi verecekti.⁴¹

Gemide Riyaset-i Cumhuriyet Orkestrası, büfe ve sinema bulunacaktı. İsteyen tüccar, kendi üretimlerine reklam filmi yaptırabilecekti. Yabancı ülkelerde verilecek ziyafetlere katılmak isteyen tüccar, bu tür organizasyonlarda giyilmesi

³⁹ *Seyyar Sergi Talimat ve Programı*, Madde 2, s. 2.

⁴⁰ *Seyyar Sergi Talimat ve Programı*, Madde 3, 4-12, 13, 14, 19, s. 3-8.

⁴¹ *Seyyar Sergi Talimat ve Programı*, Madde 15, 16, 17, 18, s. 7-8.

gereken elbise ve şapkalari giymek zorundaydı. Seyahat süresi 3 ay olarak tespit edilmişti.⁴² Seyyar Sergi Talimat ve Programı, ilk 22 maddeye 3 maddelik bir ilave yaparak bazı hususlara açıklık getirmişti.⁴³

Seyyar Sergi gemisinde bir şubesi bulunan İş Bankası'nın⁴⁴ görevi, şöyle açıklanmıştı:

1. Sergide hazır bulunmayan malların vekaleten satılması,
2. Sergiden İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa üzerinden çek ödemek ve Türkiye'nin her şehrine havale kabul etmek,
3. İstanbul'dan hareket etmeden Seyyar Sergi şubesinde cari hesap açtırmak ve yolcuların seyahat sürecinde hesabını açık tutmak,
4. İmkan nispetinde para değişimi yapmak,

İş Bankası'nın tüccarla yürüteceği işlemler ve taşıdıkları yükümlülükler ayrıntılı olarak açıklanmıştı. Talimatnamenin son kısmı Seyyar Sergi'de sergilenecek mallara ayrılmıştı. Buna göre, teşhir edilecek mallar, iki kısım halinde düzenlenmişti. Şöyle ki;

A. Birinci Kısım

Mevad-ı İbtidaiye [Ham maddeler]

Madeniyat [madenler] ve Ahcar-ı Madeniye [madeni taşlar]

Madenler, taşlar.

Orman

Tahtalar.

Mevad-ı nesciye [dokuma/tekstil]

Pamuk, yün tiftik, ipek ve saire.

Hayvani mahsulat (mevad-ı nesciyeden maada)

Yumurta, balıklar, havyar ve saire.

⁴² *Seyyar Sergi Talimat ve Programı*, Madde 20, 21, 22, s. 9.

⁴³ *Seyyar Sergi Talimat ve Programı*, Madde 1-3, s. 9-11.

⁴⁴ *Türkiye İş Bankası Tarihi*, (Proje yöneticisi: Uygur Kocabaşoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 106.

Nebati [bitkisel] mahsulat

Hububat, meyveler, kuru ve konserve sebzeler, pirinç ve saire.

Attariye

Devaiye, baharat ve boyalar.

B. İkinci Kısım**Madeni mamulat, altın, gümüş, cevahir [değerli taşlar] ve kuyumcu eşyaları**

Demir, pirinç, tunç ve bakır eşya.

Alat [aletler/araç gereçler], makine, nakil araçları ve arabalar

Elektrik makineleri ve edevatı, alat-ı ziraiye [tarım araçları], alat-ı sınaie [sanayi araçları], tenvirat [aydınlatma] ve teshinat [ısıtma] eşyası.

Taş, toprak ve cam mamulat

Porselen ve aynalar.

Haşebi [kereste] mamulat

Mobilya kamışı ve sepet işleri, ev ve matbaa eşyası.

Deri mamulatu

Ayakkabılar, saraç işleri ve vesaire.

Mensucat

Mensucat, işlemeli ve örmeli halılar ve saire.

Melbusat [elbise] ve spor

Erkek ve kadın eşyalarına ait eşya,

şemsiye, baston,

spor eşyası ve saire.

Kağıt ve mukavva mamulat**Me'kulat [yiyecek] ve meşrubat**

Hayvani me'kulat, bitkisel me'kulat, meşrubat, tatlı, şeker ve reçeller.

Mamulat-ı kimyeviye [kimyasal ürünler]

Ecza, itriyat, sabun, mum ve saire.

Tütün, tömbeki [tütün çeşidi] ve sigara

Her nevi inşaat malzemesi

Tesisat-ı sıhhiye.

Hastaneler ve sıhhi eşya

Sıhhi eşya, dişçilik ve sair aletler.

Sanayi-i nefise [güzel sanatlar], resim, tablo, nakış ve tezyinat [süsleme]

Resim, mimari, heykeltraş, hat ve çini.

Musiki

Musiki aletleri,

musiki eserleri ve notalar.

Sanat eşyası

Sanat eşyası, icadlar ve oyuncaklar.⁴⁵

Tertip Heyeti, başlangıçta kurt, tilki, sansar ve kuş gibi Anadolu'dan getirilecek vahşi hayvanları sergide teşhir etmeyi planlamıştı. Bu hayvanlar, vapurun uygun yerlerinde yapılacak ambarlarda kafes içinde teşhir edilecekti. Hatta, tilki celbi dahi yapılmıştı.⁴⁶ Fakat, bunu mahsurlu bulan uzmanların uyarılarının ardından bundan vazgeçildi.⁴⁷

4. Mustafa Kemal Paşa'nın Seyyar Sergi'yi Teftişi

Tertip Heyeti, 10 Haziran 1926 tarihinde Seyyar Sergi hakkında 4 maddelik son bir duyuru yayımladı. Duyuruda, Karadeniz Vapuru'nda 11 Haziran Cuma akşamı bir resm-i kabul icra edileceği ve geminin 12 Haziran cumartesi gecesi Gazi Paşa'ya "arz-ı tazimat" etmek üzere Mudanya'ya gideceği bilgisi verildi. Ayrıca,

⁴⁵ *Seyyar Sergi Talimat ve Programı*, s. 17-20.

⁴⁶ "Seyyar Sergi", *Vakit*, 13 Mart 1926.

⁴⁷ Ziraat Müzesi Müdürü Nihad Bey'in bu husustaki uyarısı için bkz. "Seyyar Sergide hayvanat-ı vahşiye teşhir edilemez", *Vakit*, 17 Mart 1926.

seyahate katılacak tüccar ve bilumum mağaza sahiplerinin gemiye yüklenecek mallarını ikmal ederek gerekli formaliteleri bitirmeleri ve gece merasimine katılacakların teşrifata uygun giyinmeleri rica edildi.⁴⁸

Bu arada Ticaret Vekili Rahmi Bey, Mudanya'da Mustafa Kemal Paşa'nın beğenisine hazırlanan Seyyar Sergi'yi teftiş etmek üzere 11 Haziran'da İstanbul'a geldi. Seyr-i Sefain Genel Müdürü Sadullah Bey, Tertip Heyeti Başkanı Raufi Bey, Gaziantep mebusu Remzi Bey, İstanbul Muhaberat Müdürü Muhsin Bey, Müderris Zühdü Bey ve Riyaset-i Cumhur Orkestrası Şefi Zeki Bey, kendisine refakat etti.⁴⁹

Türk kamuoyunun Seyyar Sergi'ye ilgisi büyük olmakla birlikte iş çevrelerinin sergiye ilgisi beklenenin altında kaldı. Bu hususta Seyr-i Sefain Genel Müdürü Sadullah Bey ile Ticaret Müdürü Muhsin Bey, sergi mahallinde basına açıklamada bulundu. Sadullah Bey, "Hiç olmazsa sergiye tüccar için iş gördükleri mahallere mesela Marsilya'ya, Hamburg'a kadar iştirak etmek imkanı vardı." sözleriyle duyduğu hayal kırıklığını dile getirdi. Muhsin Bey de "Bizde ticarethaneler behemehal sahipleri başlarında bulundukça muntazam işleyebiliyorlar. Sahipleri bir hafta on gün için bile ayrılırsalar derhal işleri bozuluyor. Ticarethanelerin sahiplerinin ümid edildiği kadar seyyar sergiye iştirak edememelerinin sebeplerinden biri de budur" diyerek tüccarın özgüven ve tecrübe eksikliğine dikkat çekti.⁵⁰

Seyyar Sergi'yi hamil Karadeniz Vapuru'nda 11 Haziran 1926 tarihinde sergi anısına bir balo tertip edildi. Baloya Ticaret Vekili Rahmi ve Maarif Vekili Necati Beyler ile Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa, İtalya ve Belçika elçileri, Amerikan temsilcisi Amiral Bristol, Fransız Elçiliği çalışanları, Mübadele Komisyonu reisi ve İstanbul basın temsilcileri katıldı. 250 kişinin davet edildiği balo, gece geç vakitlere kadar devam etti.⁵¹

Karadeniz Vapuru, 12 Haziran'da İstanbul'dan ayrılarak Mudanya Limanı'na hareket etti. Bu sırada Bursa gezisinde bulunan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, beraberinde Ordu Müfettişi Ali Said ve Kolordu Kumandanı Ali Hikmet Paşalar ile Bursa valisi, belediye başkanı ve bazı hükümet memurları olduğu halde Mudanya'ya geldi. Mudanyalıların coşkun tezahüratıyla karşılanan

⁴⁸ "Seyyar Sergi", *Milliyet*, 11 Haziran 1926.

⁴⁹ "Ticaret Vekili Rahmi Bey, dün Ankara'dan şehrimize geldi", *Milliyet*, 12 Haziran 1926.

⁵⁰ Aynı yer.

⁵¹ "Seyyar Sergi bugün hareket ediyor", *Vakit*, 12 Haziran 1926.

Gazi, teftişi gerçekleştirmek üzere Karadeniz'e davet edildi. Sergi komiseri Raufi Bey, geminin meşher ve satış reyonlarını gezdirerek Gazi'ye bilgi verdi. Sergi defterine "Sergi muvaffak olmuş bir eserdir. Bizde gayet iyi intibalar husule getirdi. Tarz-ı teşhir çok iyidir. Müteşebbislerini takdir ve tebrik ederim"⁵² satırlarını yazan Gazi, sergiden duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Bu sırada, vapurda satış reyonunda görevli olan Ali Usta ve Sedefli Vasıf Bey, Gazi'ye değerli taşlardan mamul bir tespih ile fildişinden imal edilmiş bir sigara tabakası hediye etti. Ayrıca, Karadeniz Vapuru'nda gemi personeli ve misafirlere Gazi'nin onuruna bir öğle yemeği verildi. Karadeniz Vapuru, 13 Haziran'da Bandırma'ya hareket ederken, Gazi ve heyeti de Bandırma'da Seyyar Sergi'ye veda ederek İzmir'e hareket etti.⁵³

Seyyar Sergi'de tütün standı sorumlusu olan Muhsin Selçuk (Severman) Bey, hatıralarında Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın sergiyi denetlediği o günü şöyle anlatır:

"Karadeniz Vapuru, 'Seyyar Sergi' olarak hazırlanmıştı. Ben de bu Seyyar Sergi'deki tütün standının şefiydim. Bizim vapurda Mudanya İskelesi'nde iken Atatürk'ün şerefine bir ziyafet verildi. Bu fotoğraf (ziyafet fotoğrafı) o ziyafette alındı. Sergi'nin yöneticisi Manyasizade Raufi Bey'di. Ziyafette Gaziantep mebusu Remzi Bey, Galip Bahtiyar Bey, Celal Esat Bey (Arseven) de vardı... Atatürk, iktisadi durumu düzeltmek için memleketimizi ve zenginliklerimizi Avrupa'da tanıtmak istemişti. Bunun için Karadeniz Vapuru'nda bir seyyar sergi düzenlemişti."⁵⁴

5. Seyyar Sergi'nin Avrupa Seyahati

Cumhuriyet tarihinin ilk seyyar sergi gemisinin kaptanlığını Lütfi (Topuz) Bey⁵⁵ üstlendi. Sefere bir süvari, bir ikinci kaptan, üç üçüncü kaptanla, tatbikat

⁵² Mustafa Kemal Paşa'nın yazısı için bkz. **Ek.3**.

⁵³ "Seyyar Sergi nihayet yola çıkabildi" *Milliyet*, 13 Haziran 1926; "Seyyar Sergi bugün hareket ediyor", *Vakit*, 12 Haziran 1926; "Reis-i Cumhuriyetimiz İzmir'e hareket etti", *Vakit*, 14 Haziran 1926.

⁵⁴ Yılmaz Akkılıç, *Atatürk ve Bursa*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi, 3. Baskı, Bursa 2009, s. 77-78.

⁵⁵ Denizci bir babanın oğlu olan Lütfi Kaptan, 1886 yılında İstanbul'da doğdu. Bahriye'nin ardından Demirhisar torpidobotunun kumandanlığına atandı. Lütfi Kaptan; Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Basra torpidobotunun kumandanlığını yaptı. 1919'da 33 yaşındayken kıdemli yüzbaşı rütbesiyle bahriyeden emekli olduktan sonra Seyr-i Sefain İdaresi'ne geçti. 1921 yılında 35 yaşındayken Gülcemal yolcu gemisinin süvariliğine getirilen Lütfi Kaptan, asıl büyük ününü bu yıllarda yaptı. Lütfi Kaptan, 1920 Aralık'ta Gülcemal gemisiyle Atlantik'i aşarak Amerika'ya ulaştı. Aynı gemiyle Amerika'ya üç sefer daha düzenledi. Sonraki yıllarda Seyr-i Sefain İdaresi'nin en büyük gemilerinden "Karadeniz", "İzmir" ve "Ege"nin süvariliğini üstlendi. Lütfi Kaptan, 1926 yılında Seyyar Sergi'ye ev sahipliği yapan ve Avrupa limanlarını turlayan Karadeniz Vapuru'nun süvariliğine getirildi. 1928'de İzmir, ardından Ege yolcu gemisinin süvariliğini üstlenen Lütfi Kaptan, 1932 yılında 46 yaşındayken vefat etti. Bkz. Eser Tutel, "Gülcemal'in Süvarisi Lütfi Kaptan", *Tarih ve Toplum*, Mart 1996, Cilt 25, Sayı 147, s. 149-156. Ayrıca bkz.

görmek üzere yedi mülazım [güverte zabiti] kaptan, bir doktor, bir telsiz memuru olarak 15 güverte zabitiyle yedi makine zabiti iştirak etti. Kamara çalışanları, güverte ve makine adamlarının sayısı 125 idi. 47 kişilik Riyaset-i Cumhuriyet Orkestrası, 95 kişilik Tertip Heyeti ve 18 kişilik iâşe çahşamı ile birlikte gemide toplam 285 kişi mevcuttu.⁵⁶

Gemide dikkat çeken yolcular arasında sergi komiseri Raufi Bey, yazar Celal Esat Bey (Arseven), istihbarat müdürü Bahtiyar Bey, şirketler komiseri Baha Bey, harici ticaret temsilcisi Halil Mitat Bey, coğrafya encümeni reisi General Pertev Bey, Gaziantep milletvekili Remzi Bey, orkestra şefi Miralay Zeki Bey, umumi kâtip Seyfettin Bey, posta müdürü Kenan Bey, ziraat uzmanı Zihni Bey, idare müdürü Mahmud Celal Bey, Akşam gazetesi temsilcisi Vala Nureddin Bey, Celal Esat Bey'in kızı ve *Resimli Gazete*'nin muhabiri Bedia Celal Hanım, Anadolu Ajansı temsilcisi Kemalettin Bey, demiryolları temsilcisi Eşref Bey, tütün inhisarı mümessili Semih Bey ve Hasan Ecza Deposu sahibi Hasan Bey bulunmaktaydı.⁵⁷

Karadeniz Vapuru, programda olmamasına rağmen kömür ikmali için Cezayir'in Bonne (Anaba) limanı ile Polonya hükümetinin resmi müracaatı üzerine bu ülkenin Gidinya Limanı'na da uğradı. Fakat vapur, programda ilan edilmesine rağmen İngiltere'nin Liverpool, İtalya'nın Venedik ve Trieste, Rusya'nın Batum ve Odesa, Romanya'nın Köstence ve Bulgaristan'ın Varna limanlarına bazı nedenlerden dolayı uğrayamadı. Buna ilaveten, Karadeniz'in başlangıçta ABD limanlarına da uğraması düşünülmüşse de mesafenin uzaklığı ve yolculuğun ağır maliyeti gibi nedenlerden dolayı planlanan yolculuk gerçekleşmedi.

Karadeniz Vapuru'nun yaklaşık 3 ay süren seyahati boyunca ziyaret ettiği limanlar ve bu limanlardaki sergi faaliyetleri şöylece özetlenebilir:

Bonne (Cezayir) 17.06.1926

Karadeniz Vapuru'nun program dışı olarak gerçekleştirdiği bu ziyaretin amacı, kaliteli kömürleriyle bilinen Bonne Limanı'ndan kömür takviyesi yapmaktır. Seyyar Sergi, ilk kez burada görücüye çıktı ve Cezayir halkının beğenisine sunuldu. Türk imajının geçirdiği evrim ve özellikle kadın personelin çağdaş giyim tarzı, Araplar tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Arseven, Arapların gemi ziyaretini ve yaşadıkları şaşkınlığı anlarında şöyle anlatır: “Maaş almak için

Eser Tutel, *Gemiler, Süvariler, İskeleler*, s. 34-37. Lütfi Kaptan için bkz. **Ek.4.**

⁵⁶ Gürsu, *a.g.e.*, s. 18.

⁵⁷ Eser Tutel, *Gemiler, Süvariler, İskeleler*, s. 32.

tahsil şubelerine toplanan eyyam ve eramil kalkışmasıyla etrafımızı saran genç, ihtiyar, çoluk, çocuk bir sürü halkın nazarları, hep içimizde yüzü açık jüpü kısa Türk hanımlarına saplanıp kalmış, “Türk! Türk” diye yarı nefret ve yarı hayretle temaşaya dalmışlardı. Onlar bize, biz onlara acıyduk.”⁵⁸

Barselon[a] (İspanya) 20.06.1926

Seyyar Sergi, Barselona Limanı'nda yoğun bir ilgiyle karşılandı ve 2 günde yaklaşık 11 bin kişi tarafından ziyaret edildi. Bursa ipekleri, Hacı Bekir lokumları, pamuk ve tütün, İspanyolların en çok rağbet ettiği ürünler oldu. Fakat, Türkiye ile İspanya arasında bir gümrük anlaşmasının olmaması ve İspanya Hükümetinin koyduğu yüksek gümrük vergisi, ürünlerin satışı olumsuz etkiledi.⁵⁹ Zeki Beyin idaresindeki Riyaset-i Cumhur Orkestrası'nın ziyaretçilere verdiği konser, İspanyollar tarafından ilgiyle karşılandı.⁶⁰

Barselona'da Seyyar Sergi'ye en çok rağbet gösteren ziyaretçiler, İspanya'da ikamet eden Türk tebaası Yahudiler oldu. Türkiye'nin Barselona Konsolosluğu, 4 Yahudi'yi tercüman olarak görevlendirdi. Yahudilerin, Türk devletini hala meşrutiyetle idare edilen bir devlet sanmaları ve cumhuriyetten bihaber olmaları, Türk basını tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Yahudilerin kendilerini “Barselon'da Osmanlı kolonisi” diye tanıtmaları da başka bir şaşkınlık konusu oldu.⁶¹

Le Havre (Fransa) 2.7.1926

Gürsu'nun notlarına göre Seyyar Sergi, Le Havre'de Fransızlardan beklediği ilgiyi göremedi. Fakat yine de 2 günde 25.000 [2.500 olmalı] kişinin sergiyi ziyaret ettiği tahmin edildi. Gemi personeli, Havre Belediyesi'nde ağırlanarak kendilerine bir ziyafet verildi. Burada karşılıklı teati edilen nutuklardan sonra Riyaset-i Cumhur Orkestrası'nın konseri icra edildi.⁶²

⁵⁸ Celal Esat Arseven, *Seyyar Sergi ile Seyahat İntibaları*, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 22.

⁵⁹ "Seyyar Sergiye refakat eden muharririmizin intibaaları", *Resimli Gazete*, 17 Temmuz 1926. Ayrıca bkz. "Seyyar Sergi ile giden muhabirimizin Barselon intihabatu", *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1926; "Seyyar Sergi Barselondan ayrılırken", *Vakit*, 7 Temmuz 1926.

⁶⁰ "Seyyar Sergi Barselonda", *Vakit*, 24 Haziran 1926.

⁶¹ Kemalettin Kamu, "Seyyar Sergimiz İlk Durağında", *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Temmuz 1926. Ayrıca bkz. "Seyyar Sergi ile birlikte giden Vakit muhabirinin mektubu, Seyyar Sergi Barselon'da nasıl karşılandı", *Vakit*, 6 Temmuz 1926.

⁶² Gürsu, *a.g.e.*, s. 40. Ayrıca bkz. "Seyyar Sergi ile giden muhabirimizin mektupları", *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1926; "Seyyar Sergi Havre'de", *Vakit*, 5 Temmuz 1926.

Londra (İngiltere) 4.7.1926

Karadeniz Vapuru, Türkiye'nin Londra sefiri Ferid Bey tarafından karşılandı. Londra'da 6 gün kalan Seyyar Sergi, bir gün Londra'nın ileri gelenlerine beş gün de genel ziyaretçilere açıldı. Seyyar Sergi'yi yaklaşık 25 bin kişi ziyaret etti. Özellikle tütün, buğday ve fantezi eşyası, İngilizlerin en çok ilgisini çeken ürünler oldu. Sadece İbrahim Paşa ve Mahdumları Firması'na 1.500.000 liralık sipariş verildi. İnhisar (tekeli) İdaresi, Türk tütünlerinin gördüğü rağbet üzerine Avrupa'da yeni şubeler açma kararı aldı. Hacı Bekir şirketi ve tütün inhisarı, kayda değer satışlar yaptı.⁶³

Amsterdam (Hollanda) 11.7.1926

Karadeniz Vapuru, Türkiye'nin Lahey maslahatgüzar Esad Bey, konsolos Tahir Bey ve kançelar Nebil Bey tarafından karşılandı. Hollanda yapımı bir gemi olarak Amsterdam'da büyük ilgi gören Karadeniz Vapuru, ayrıcalıklı bir rıhtımda demirledi. 2 günde toplam 5.000 kişinin ziyaret ettiği serginin özellikle tütün standı yoğun ilgiyle karşılandı. Bedia Celal Hanım'ın aktardığına göre Amsterdam Belediye Başkanı, zarif ve çağdaş giyimiyle dikkat çeken kadın personele hayranlığını dile getirdi. Zeki Bey liderliğindeki Riyaset-i Cumhur Orkestrası, vapurda ve şehrin "Merkez Park"ında verdiği müzik ziyafetiyle Hollanda halkının takdirini kazandı.⁶⁴

Hamburg (Almanya) 16.7.1926

Karadeniz Vapuru, Türkiye'nin Berlin büyükelçisi General Kemaleddin Sami Bey ve heyeti tarafından karşılandı. Hamburg Hükümeti Başkanı Herr Peterrson, sergi heyetine belediye binasında bir ziyafet verdi. Ziyafette tarihi Türk-Alman dostluğuna vurgular yapılırken iki ülkenin gelişen iktisadi ilişkilerine dikkat çekildi. Riyaset-i Cumhur Orkestrası, Hamburg'ta yaklaşık 8.000 kişinin dinlediği bir müzik ziyafeti verdi. Hannover Türk Fahri konsolosu Mösyö Hopman'ın güneş çarpması nedeniyle Karadeniz Vapuru'nda vefat etmesi ziyaretin en üzücü olayı oldu.⁶⁵

⁶³ Bedia Celal hanım, "Seyyar Sergiden mektup", *Resimli Gazete*, 7 Ağustos 1926; "Sergi Londra'da nasıl karşılandı", *Vakit*, 16 Temmuz 1926; "Seyyar Sergi İngiltere'de nasıl karşılandı", *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1926; "Tütünlerimiz Londra'da rağbet gördü", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1926.

⁶⁴ Bedia Celal, "Seyyar Sergiden mektup", *Resimli Gazete*, 7 Ağustos 1926; Ayrıca bkz. Gürsu, *a.g.e.*, s. 55-56; "Seyyar Sergi Amsterdam limanında", *Vakit*, 17 Temmuz 1926.

⁶⁵ "Seyyar Sergimiz Alman sahillerinde selamlandı", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1926; "Seyyar Serginin Hamburg'u ziyareti Türk-Alman dostluğunun teyidine vesile olmuştur", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1926; Vala

Stockholm (İsveç) 21.7.1926

Seyyar Sergi, Stockholm'de liman idaresi başkanı tarafından karşılandı. Türk heyeti şerefine Stockholm Belediyesi'nde bir ziyafet verildi. Aynı gün Karadeniz Vapuru'nda İsveç sosyetesine 200 kişilik bir balo tertip edildi. Yoğun ilgiyle karşılanan sergi, üç gün zarfında yaklaşık 7500 kişi tarafından ziyaret edildi.⁶⁶

Helsinki (Finlandiya) 25.7.1926

Karadeniz Vapuru, kötü hava şartlarına karşın Helsinki'de kalabalık bir halk kütlesi tarafından karşılandı. Karşılayanlar arasında Finlandiya Dışişleri Bakanı da hazır bulundu. Riyaset-i Cumhur Orkestrası, ziyaretçilere Türk ve Finlandiya marşlarından harmanlanmış bir müzik demeti sundu. Gemiye ziyaret edenler arasında çok sayıda Müslüman'ın bulunması sergi heyeti tarafından ilgiyle karşılandı.⁶⁷

Leningrad (Sovyetler Birliği) 29.7.1926

Seyyar Sergi, Leningrad'ta Rus güvenlik güçlerinin sıkı önlemleri altında ziyarete açıldı. Ziyaretçiler, Rus makamlarının kendilerine verdiği karneler eşliğinde gemiye alındı. Gemi personelinin kimlik kartları, yetkili organlar tarafından mühürlenerek vizeye müsaade edildi. Gemideki fotoğraf makineleri, önlem amaçlı olarak mühürlendi ve ziyaret süresince bir kamarada alıkonuldu. Gemi kasasında bulunan paralar kontrol edildi ve geminin telsiz dairesi kapatıldı. Leningrad Ticaret Odası, Türk heyeti şerefine bir akşam yemeği düzenledi. Yemekte, iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesi yönünde tarihsel vakalara vurgu yapan konuşmalar yapıldı.⁶⁸

Rus yetkililer, Leningrad Limanı'nda sadece 75.000 liralık bir satışa izin verdi. Şekerlerden ve şekerlemelerden gümrük vergisi alınmadı. Yüksek vergiden dolayı Bursa kumaşları satılamazken, halı dairesi de kapalı tutuldu. En çok satış kehribarcular gerçekleştirdi.⁶⁹

Nureddin, "Hamburg'ta Seyyar Sergi şerefine verilen ziyafet", *Vakit*, 18 Temmuz 1926; Bedia Celal Hanım, "Seyyar Sergiden Mektup", *Resimli Gazete*, 21 Ağustos 1926; Gürsu, *a.g.e.*, s. 63-71.

⁶⁶ Kemalettin Kamu, "Seyyar Sergimiz Stockholm Limanında", *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1926. Ayrıca bkz. "Seyyar Sergi İstokholmdede", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1926; "Seyyar Sergide", *Vakit*, 26 Temmuz 1926.

⁶⁷ Gürsu, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁶⁸ Gürsu, *a.g.e.*, s. 98-101.

⁶⁹ "Seyyar Sergi Rusya'dan çıkarken", *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1926.

Danzig (Danzig) 1.8.1926

Seyyar Sergi, serbest bölge statüsünde bulunan Danzig Limanı'nda Türkiye'nin Varşova Elçisi Yahya Kemal Bey tarafından karşılandı. Sergiye gösterilen ilgi gayet sönük kaldı. Türk Dışişlerinden gelen talimat üzerine Karadeniz Vapuru'nun Polonya'nın Gidinya Limanı'na uğraması kararlaştırıldı. Bundan dolayı Danzig'deki mesai, daha çok Gidinya Limanı'na hazırlık şeklinde harcandı.⁷⁰

Gidinya (Polonya) 3.8.1926

Karadeniz Vapuru, ilk kez Gidinya Limanı'nda savaş gemilerinin refakatinde rıhtıma yanaştı. Kaptan Süreyya Gürsu, bu sıra dışı durumu Polonya'nın Türklere olan ilgisinin bir tezahürü olarak yorumladı. Sergi Heyeti, Gidinya Gazinosu'nda bir ziyafetle ağırlanırken Türk kadınlarının zarafeti ilgi odağı oldu.⁷¹ Serginin özellikle tütün standı, Polonya halkının yoğun ilgisiyle karşılaştı.⁷²

Kopenhag (Danimarka) 5.8.1926

Seyyar Sergi, Kopenhag'ta kalabalık bir insan kütlesi tarafından karşılandı. Riyaset-i Cumhur Orkestrası'nın Karadeniz Vapuru'nda çaldığı Türk ve Danimarka marşları, ziyaretçilerin coşkulu tezahüratıyla karşılandı. Sergiyi ziyaret edenlerden biri de Danimarka Dışişleri Bakanı Von Moltke idi. Sergiyi takdir eden Moltke, sergi idarecilerini evinde ağırlayarak kendilerine teşekkür etti. Buna karşılık Tertip Heyeti, Karadeniz Vapuru'na davet ettiği Kopenhag seçkinlerine bir balo düzenledi. Danimarka basını, Moltke'nin davetine ve Seyyar Sergi'ye geniş yer ayırdı.⁷³

Anvers (Belçika) 10.8.1926

Anvers, diğer limanlardan farklı olarak vasat bir kalabalıkla Seyyar Sergi'yi karşıladı. İki günlük zaman zarfında yaklaşık 1.500 kişi sergiyi ziyaret etti. Belçika'da yaşayan Türklerin Tertip Heyeti'ni ziyareti, bu ziyaretin en hoş sürprizlerinden birisiydi.⁷⁴

⁷⁰ "Seyyar Sergi Danzig'te", *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Ağustos 1926.

⁷¹ Gürsu, *a.g.e.*, s. 108.

⁷² "Seyyar Sergi ile giden muhabirimizin mektubu", *Vakit*, 31 Ağustos 1926.

⁷³ Gürsu, *a.g.e.*, s. 116-119.

⁷⁴ "Seyyar Sergi ile giden muhabir-i mahsusamızın mektupları", *Vakit*, 2,4 Eylül 1926.

Marsilya (Fransa) 21.8.1926

Karadeniz Vapuru'nun Marsilya ziyareti, o günlerde Türkiye ile Fransa arasında bir kriz yaratan Bozkurt-Lotus Davası'ndan dolayı gerilimli başladı. Karadeniz'in gelmesinden kısa bir süre önce Marsilya'da Ermeni lobileri tarafından Türk karşıtı bir miting düzenlendi. Bunun üzerine Türk makamları, Karadeniz'i Marsilya'ya uğramaması yönünde bir telgrafla uyardı. Ancak, telgrafın geç gelmesi bu ihtiyati tedbiri ortadan kaldırdı. Sonuçta Karadeniz'in planlandığı gibi Marsilya'da kalmasına karar verildi fakat bazı güvenlik tedbirleri alındı. Ziyaretçilerin arasına karşıabilecek provokatörler için geminin önemli bölümleri kontrol altında tutuldu. Makine ve dümen daireleri, köprü üstü, miyar pusula kısmı, seyir kamarası ve buna benzer hassas mekanlar kilitlendi. Seyyar Sergi'nin Marsilya ziyareti oldukça sönük geçti. Herhangi bir tören, konser veya ziyafet düzenlenmedi. Gemi personeli, mola süresince gemiden ayrılmadı. Buna rağmen yaklaşık 1.500 kişinin sergiyi ziyaret ettiği görüldü.⁷⁵

Cenova (İtalya) 24.8.1926

Karadeniz Vapuru, Cenova'da İtalyan devlet ricali ve büyük bir kalabalık tarafından karşılandı. Cenova Belediye Başkanı, Gazi Mustafa Kemal Paşa hakkında; Sergi Heyeti Başkanı Raufi Bey de İtalya kralı ve Musolini hakkında sitayişkar nutuklar irad etti. Sergi, iki günde yaklaşık 1000 kişi tarafından ziyaret edildi.⁷⁶

Napoli (İtalya) 27.8.1926

Karadeniz Vapuru, Türkiye'nin Roma Büyük Elçisi Suad Davaz Bey ve bir İtalyan heyeti tarafından karşılandı. Riyaset-i Cumhur Orkestrası, ziyaret boyunca Türk ve Faşist İtalyan marşlarını çalarak ziyaretçileri selamladı. Sergi, iki günde yaklaşık 2000 kişi tarafından ziyaret edildi.⁷⁷

Napoli ziyaretiyle birlikte Avrupa turunu tamamlayan Karadeniz Vapuru, 4 Eylül 1926'da Çanakkale'ye geldi ve 3.5 saat boyunca halkın ziyaretine açıldı. Gemi personeli tarafından okunan dualar, Çanakkale şehitlerinin aziz ruhlarına ithaf edildi. Bu sırada Seyr-i Sefain Genel Müdürü Sadullah Bey, bir telgrafla gemi personelinin başarılı mesaisinden dolayı tebrik etti.⁷⁸

⁷⁵ Gürsu, *a.g.e.*, s. 142-144. Ayrıca bkz. "Seyyar Sergi İstanbul'a Avdet Ettikten Sonra", *Resimli Gazete*, 18 Eylül 1926.

⁷⁶ "Seyyar Sergi", *Vakit*, 27 Ağustos 1926.

⁷⁷ Gürsu, *a.g.e.*, s. 157-158. Ayrıca bkz. "Seyyar Sergi Napoli'de", *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Ağustos 1926.

⁷⁸ "Seyyar Sergi", *Vakit*, 5 Eylül 1926

Seyyar Sergi vapuru Karadeniz, 12 Haziran 1926 tarihinde başladığı Avrupa turunu 5 Eylül 1926 tarihinde İstanbul'da noktaladı. Saat 11.30'da Galata Rıhtımı'na yanaşan gemi, kalabalık bir halk kütlesinin coşkun tezahüratıyla karşılandı. Geminin üç gün boyunca Tayyare Cemiyeti menfaatine halka açılmasına ve son gün bir müsamere tertip edilmesine karar verildi.⁷⁹ Seyr-i Sefain İdaresi, Seyyar Sergi'nin başarısından dolayı Lütfi Kaptan'ı 1000 ve geminin birinci makinisti İsmail Beyi 800 lira ile ödüllendirdi.⁸⁰

Karadeniz, 86 gün 22 saat süren sefer boyunca Akdeniz, Atlantik, Kuzey ve Manş denizleriyle Baltık Denizini dolaştı. Bu süre zarfında 12 ülkenin 16 limanını ziyaret edildi. Gemi, 40 gün 16 saatini seyretmekle ve 46 gün 6 saatini liman konaklarında geçirdi. Limanlara giriş ve çıkışlarda kullanılmak üzere 44 yabancı kaptan görevlendirildi. Bütün seferde 9.996 mil kat edildi, 2.778 ton kömür ile 971 ton tatlı su sarf edildi. Gemide, 16 balo ve yemek verilirken, hariçte de 36 ziyafete iştirak edildi. Seyyar Sergi'nin masrafi tahminen 600 bin ve sergiyi gezen toplam ziyaretçi de yaklaşık 65 bin olarak kaydedildi.⁸¹

Karadeniz Vapuru, seyahati boyunca bazı meteorolojik sorunlarla karşılaştı. Gemi, gidiş rotasında Akdeniz'de Bona ile Barselona limanı arasında kuvvetli bir fırtınaya yakalandı. Fırtına, gemi personeli ve yolculara arasında paniğe neden oldu.⁸² Kuzey ülkelerinde, Atlantik ve Kuzey Denizi'nde sert rüzgar ve orta dereceli dalgaların dışında ciddi bir hava muhalefetine rastlanmadı. Geminin dönüş rotasında Portekiz ile İspanya sahilleri açıklarında etkili olan kuvvetli sis, yaklaşık 20 saat sürecek olan müteyakkız ve kontrollü bir seyire neden oldu.⁸³

6. Seyyar Sergi'nin Türk Basınında Yankıları

Seyyar Sergi, henüz üç yıl önce bağımsızlığını kazanan genç Türkiye Cumhuriyeti için yeni bir olguydu. Gerçi, uluslararası sergiler hususunda Osmanlı Devleti'nden alınan güçlü bir mirasa sahip olursa da Seyyar Sergi projesi, yeni devlet için yabancı bir deneyimdi. Ticaret Vekaleti'nin seyyar sergi projesini resmen açıklamasıyla birlikte kamuoyunda hummalı bir tartışma başladı. Türk

⁷⁹ "Seyyar Sergi dün avdet etti", *Vakit*, 6 Eylül 1926. Gazetenin haber küpürü için bkz. Ek.6.

⁸⁰ "Seyyar Sergiyi götürüp getiren adam", *Vakit*, 8 Eylül 1926.

⁸¹ Gürsu, *a.g.e.*, s. 169.

⁸² Celal Esat Arseven, geminin yaşadığı hava muhalefeti şöyle betimlemiştir: "Böyle bir hava ile çıkmak münasebetsizdi; fakat çıkmamak kaptanın elinde bile değildi. Çizilmiş bir program, sergi için tayin edilmiş bir gün ve Barselon (Barselona) rıhtımlarında bizi bekleyen bir halk vardı. Artık sallanacak ve icap ederse Ertuğrul gibi memleket şerefine batacaktık" Bkz. Arseven, *a.g.e.*, s. 24.

⁸³ Gürsu, *a.g.e.*, s. 24,33.

kamuoyu, Avrupa'nın medeni ülkelerine yönelik olarak hazırlanan seyyar sergi fikrini başlangıçta ihtiyatla karşıladı. Türk basını, seyyar serginin organizasyonu ve sonuçlarının başarısı hususunda üçe bölünmüştü. Bunlar; Seyyar sergi fikrine destek vermekle birlikte başarısının bazı şartlara bağlı olduğunu düşünenler, sergi fikrini her yönüyle destekleyenler ve sergiyi küçümseyenler idi.

Haftalık *Meslek* gazetesi, Türkiye'ye oldukça pahalıya mal olacak serginin ülkeye yapması beklenen katkırı sorguluyordu. Memlekette ihtisasa yönelik olarak meslek ve iktisat teşkilatlarının olmadığını vurgulayan gazete, serginin uzman eliyle değil de belki de memur eliyle düzenleneceğini ve bundan dolayı faydalı olmayacağı kanaatindeydi. “En büyük faidesi olsa olsa, bizim bu işde de ne kadar methodsuz hareket ettiğimizi bize isbat etmek olabilir” diyen gazete, İzmir'de yayımlanan *Ticaret* gazetesinin aynı yönde yazdığı satırları sayfasına taşıyordu. Gazete, Seyyar Sergi deneyiminden önce dahilde bir sergi düzenlenmesi gerektiğini öğütüyor ve bu serginin şu hususları içermesi gerektiğini vurguluyordu:

1. İhraç ettiğimiz eşya ve maddelerin en iyi ambalaj tarzlarını,
2. Muhtelif ürünlerin en istenen işlenme şekil ve usullerini,
3. Broşür ve kataloglara kadar reklamın bütün çeşitlerine ait modelleri ve numunelerini,
4. Üretim ve ticaret hayatımıza girmesi istenen usullere ait tedbir ve çareleri.⁸⁴

Gazete, özellikle Türk tüccarının uluslararası ticarete dikkat çeken ambalaj tekniği ve pazarlama konusundaki amatörliğüne odaklanıyordu. Gazeteye göre, bozuk ambalaj tekniğiyle pazarlanan ürünler, kalite değerinin altında kalıyor ve ticaretimize ciddi zararlar veriyordu. Örneğin, yabancı ülkelere pazarlanan dünyaca ünlü Türk tütünleri, buralarda yeniden ambalajlanıp Amerika ve Avrupa'ya satılıyordu. Bunun nedeni, kötü ambalaj tekniği ve ihracatın yapıldığı ülkelerin arzu ve ihtiyaçlarının dikkate alınmamasıydı.⁸⁵

Vakit'te, gazete muhabirinin Türkiye'nin İtalya'da bulunan dış ticaret temsilcisi Ali Muhtar Beyle yaptığı röportaja yer veriliyordu. Yazıda Ali Muhtar Bey, İtalyan iş çevrelerinin Türk seyyar sergisini merakla beklediklerini ve serginin İtalya limanlarında itibar göreceğini vurguluyordu. Ayrıca, “Ben vapurumuzun gelmesinin mahsulatımızın teşhir edilmesinden ziyade tüccarımızın Avrupa

⁸⁴ "Harice Göndereceğimiz Seyyar Sergi Hakkında", *Meslek*, 14 Temmuz 1925, Sayı 31, s. 11.

⁸⁵ Aynı yer.

tacirleriyle görüşebileceklerine hizmet edeceğinden seviniyorum. Malımız kadar kendimizi de tanıtmaya ve karşımızdakileri tanıtmaya mecburuz. Mahsulatımızın seyyar sergi ile teşhiri kafi değil. Mümessilliklerde, şebender hanelerimizde birer numune sergileri tesisi lazımdır.” diyerek reklama ve sürekli sergilerin gerekliliğine dikkat çekiyordu.⁸⁶

Şehremaneti Mecmuası’nda ayrıntılı bir değerlendirme yapan Ali Suad Bey, sergiyi özellikle İstanbul ölçeğinde değerlendiriyor ve teşhir edilen ürünlerle ilgili geniş bilgi veriyordu. Sergiyi “mütalaaya, tedkike, tahlile mecburuz” diyerek öz eleştiri daveti yapan yazar, Ali Muhtar Bey’in yukarıda işaret ettiği sürekli sergilere vurgu yapıyordu:

“Bir ikincisini, üçüncüsünü tanzime, memleketimizde bir sabit nev’ini yapmaya ve hatta ufakça mikyasta daimi salon ve daireler tesisine muhtacız. Ticaret ahkâmı mucibince limanda “serbest mıntuka” usulünü kabul ederek orada ihracat eşyamızın bütün numunelerini buralı ve Avrupalı tacirler ve komisyonculara daima arz ve teşhirden, tuvalet ve ambalajlarını orada yapmakta geç kalmış olduğumuzu da bu münasebetle burada itiraf etmek elbette hakşinaslıktır.”⁸⁷

Seyyar Sergi’ye tam destek veren ve Bedia Celal Hanım’ı Karadeniz Vapuru’nda hususi muhabir olarak görevlendiren *Resimli Gazete*, sergiye ekonomik kazanımlardan ziyade çağdaş Türkiye’ye ayna tutacak bir reklam vasıtası olarak bakıyordu. Gazeteye göre sergi, Avrupa halkının Türk milleti hakkında asırlara dayanan önyargılı ve mesafeli bakışımı değiştirecek, “İnkılap ve Cumhuriyet Türkiyesi” hakkında bilgilensini sağlayacaktı. Avrupa’nın gözünde Türk milleti, Osmanlı’dan gelen bir alışkanlıkla hala bir “silah milleti” olarak görülmekteydi. Türk milleti, “belki ince ve yüksek bir zeka ile mücehhez olduğu için silahına ve istiklale aşık bulunduğunu ancak böyle vasıtalarla cihana ispat edebilirdi.” Gazetenin şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“Türkler, son zamanlara kadar Avrupa’ya yalnız ordu gönderdiler. Denizden İspanya’ya ve Cezayir sahillerine, karadan Viyana kalelerine kadar giden Türklerin ellerinde kılıç vardı. Bundan dolayıdır ki, bugünkü medeni alem bizi hala muharib sanatımızla, münhasıran harb adamı mahiyetiyle tanırlar. Avrupa’ya doğru en son giden Türk kafesi yine bir ordu, Enver Paşa’nın Almanlara ikram ettiği kıymetli bir Türk ordusu idi. Seyyar sergi bir heyet-i keşfiye addedilebilir. Bu keşifler heyeti bize iktisad mübarezesinde [mücadelesinde] nasıl hazırlanmamız

⁸⁶ Kamuran, "Ticaret-i Hariciyemiz teşkilata muhtaçtır", *Vakit*, 8 Nisan 1926.

⁸⁷ Ali Suad, "Seyyar Sergimiz münasebetiyle", *Şehremaneti Mecmuası*, Temmuz 1926, Sayı 23, s. 436-44.

lazım geleceğini öğretecek. Avrupa'ya da Türk sanat ve ticaret ilmi hakkında hiç olmazsa aşgari bir fikir götürecektir"⁸⁸

Seyyar Sergi, gündeme gelmesinden itibaren bazı basın organlarında temkinli hatta istihzai bir gülümsemeyle karşılandı. Ünlü karikatür dergisi *Akbaba*, Seyyar Sergi'nin ilan edilen fakat defalarca iptal edilen programını hicveden yayınlar yapıyordu. Bunlardan birinde arkadan bir gülleyle bağlanmış Karadeniz Vapuru'nu önden bir salyangozun çekmeye çalıştığı oyuncak dükkânına benzeterek karikatürize ediyordu. Karikatürün üstünde; "Gazetelerden: Seyyar sergi, bugün kalktı, yarın kalkıyor, öbür gün kalkacak", altta ise "Seyyar serginin gittiğinin resmidir" ibareleri yer alıyordu.⁸⁹

Sergi hakkında kamuoyunu düzenli olarak aydınlatan *Cumhuriyet*, Galata Rıhtım'ında son kez görücüye çıkan seyyar sergiyi organizasyon ve teşhir noktasında eleştiriyordu. Gazete, serginin "heyeti umumiyesi itibarıyla bu yolda ibzal [harcanan] edilen emek ve masarifata tekabül edecek bir derecede" olmadığı kanaatindeydi. Seyyar Sergi'yi, "Memleketimize aid mamulat, mahsulat ve masnuatı Avrupa limanlarında Türklüğün yüzünü ağartabilecek bir şekilde teşhir için hazırlanan bir propaganda vasıtasından ziyade, alelade eşya teşhir eden bir pazarı ve harici manzarası itibarıyla da ara sıra limanımıza uğrayan Romanya vapurları kabilinden bir tenezzüh [gezinti] gemisini andırmaktadır" diye özetleyen gazete, Karadeniz'i de özgün olmayan bir "oyuncak dükkân"ma benzetiyordu.⁹⁰

Seyyar Sergi'yi ihtiyatla karşılayan gazetelerden *Milliyet*, *Cumhuriyet*'in izlenimlerine yakın bir çizgide değerlendirme yapıyordu. Gazete, Ticaret Vekili Rahmi Bey'in seyyar sergiyi teftişini ayrıntılı bir betimlemeden sonra kendi kanaatini şöyle açıklıyordu: "Vapur, uzun bir seyahatten ziyade mesela Marmara'da bir tenezzühe hazırlanmış ve süslenmiş bir haldedir. Fakat, serginin istihzaratı [hazırlıkları], şimdiye kadar geçen uzun bir zamana rağmen hala ikmal edilememiştir. Hatta vapurun iç ve dış kısımlarının telvinatına [boyanmasına] dün dahi devam edilmiştir. Sonra her meşherdeki eşya yerli yerine tamamen yerleştirilmiş değildir."⁹¹

Başlangıçta Seyyar Sergi'yi tartışan ve bu hususta farklı görüşlere bölünen Türk kamuoyu, Karadeniz Vapuru'nun dönüşüyle birlikte serginin kazandığı

⁸⁸ "Seyyar Sergi Avrupa yollarında", *Resimli Gazete*, 12 Haziran 1926, s. 2.

⁸⁹ *Akbaba*, 10 Haziran 1926. Karikatür için bkz. Ek.5.

⁹⁰ "Seyyar Sergi nihayet gidebildi", *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1926.

⁹¹ "Ticaret Vekili Rahmi Bey, dün Ankara'dan şehrimize geldi", *Milliyet*, 12 Haziran 1926.

başarıya odaklanmıştı. Türk basını, serginin yabancı limanlarda gördüğü ilgiye ve yeni Türk imajının Avrupa kamuoyunda yarattığı ilgiye dikkat çekiyordu.

Seyyar Sergi hakkında ilk resmi değerlendirme, Ticaret Vekaleti namına sergiye iştirak eden Dış Ticaret Müdürü Halil Midhat Bey'den geldi. Serginin maddi ve manevi kazanımlarının büyük olduğuna işaret eden Halil Midhat Bey, serginin ecnebilerin Türk milleti hakkındaki “fena fikirlerini tashih” ettiğini ve Türklüğe karşı takdir uyandırdığını vurguladı. Onun şu sözleri seyyar sergi'nin özeti gibidir:

“Ticaret Vekaleti, bu sergiyi tertip etmekle mahsulat ve emtiamızı harice daha iyi tanıttirmek, ticaretimizi inkişaf ettirmek gayesiyle hazırladı. Mallarımız tüm ülkelerde büyük bir rağbet gördü. Özellikle, tütün, kuru yemişlerimiz, pamuk, kehribar, ipekli, mensucamız, halılarımız, Hereke mamulatu şekerlemelerimiz takdir ve rağbet gördü. Dokuz cins eşyamız için farklı dillerde hazırlanan risaleler ilgiyle okunmuştur. Muhtelif şehirlerde üretim yapan tüccarımızın adresleri istenmiş ve hatta siparişler verilmiştir. Ülkelerin ticari tesis ve fabrikaları gezildi. Bunlar hakkında notlar alındı ve memleketimizde olabilecek girişimler hakkında bilgi alındı. Riyaset-i Cümhur orkestrasının verdiği konserler ilgiyle karşılandı. Şerefimize verilen birçok resmi ziyafetlerde hanımlarımız Türk kadınlığının nam ve şanını âlâ eylemiştir.”⁹²

Yıllar sonra Seyyar Sergi hatıralarını kaleme alan Karadeniz'in 2. Kaptanı Süreyya Gürsu, serginin bir ilk olması, iktisadi kazançları, denizcilik ve düzenleme kabiliyeti gibi hususlarda “muvaffak olmuş” değerlendirmesini yapıyordu. Fakat Gürsu, serginin asıl başarısının ticari ve iktisadi çıkarlardan ziyade Avrupa kamuoyunda yaratmış olduğu yeni Türk imajı olduğunu vurguluyordu:

“Her şeyden evvel, seferimizin Avrupa şehirlerinde bıraktığı güzel tesir ve hatıralar, bilhassa Baltık Denizi'ndeki Şimal memleketlerinde ölçülemeyecek derecede şümüllü [geniş] ve derin olmuştur. Türk sancağı, şimdiye kadar görülmediği bu uzak diyarlarda, muvaffakiyetle ve şerefle dalgalandırılmış, temiz bir geminin cana yakın insanları, her gittiği yerde pek hararetle bir istikbal görmüştür. İşte bu sebeptendir ki Türklük hakkında bin türlü yanlış telakkilerle meşbu [dolmuş] bulunan bir kısım Avrupalılar, her şeyden evvel kendilerine benzeyen, kendileri gibi konuşan insanlarla karşılaşmışlar, temiz bir gemi içinde kötü zihniyetlerini pek çabuk giderebilecek yüksek bir varlık bulmuşlardır.”⁹³

⁹² "Seyyar Sergi dün avdet etti", *Vakit*, 6 Eylül 1926.

⁹³ Gürsu, *a.g.e.*, s. 171.

Seyyar Sergi'nin başarısını kanıtladığına dikkat çeken *Vakit*, serginin başlangıçta plan dahilinde olan fakat "bazı mülahazalardan" dolayı gidemediği Karadeniz'in Odesa, Batum, Köstence ve Varna limanlarına mutlaka gitmesi gerektiğini vurguluyordu. Gazeteye göre, Türkiye ile iktisadi ilişkileri zayıf olan ülkelere bile uğrayan serginin, daha güçlü ekonomik ilişkiler içinde bulunduğumuz ülke limanlarına gitmemesi doğru olmazdı. Karadeniz Vapuru, İstanbul'a demirlemeden bu ziyareti gerçekleştirmeliydi. Bunu sonraya bırakmak, büyük bir hazırlık ve finansal kaynak gerektiren yeni bir sergiyi imkansız hale getirebilirdi. Gazete, "Sergiyi Leningrad'dan ziyade Odesa ve Batum'a, Helsingford'dan ziyade elbette Köstence ve Varna'ya göstermelidir" diyerek Karadeniz limanlarının önemine dikkat çekiyordu.⁹⁴

Milliyet, serginin başarısını "Giderken 'asgari mahcubiyet' istenen sergi, bilakis 'azami muvaffakiyet' temin ederek gelmiştir" cümlesiyle ifade ediyordu. Gazetenin şu ifadeleri, Türk basınının seyyar sergiye bakışını özetliyordu: "Bundan iki ay yirmi bir gün evvel bazı gazetelerimizin 'gitti, gidiyor, gitmemesi lazımdır, eyvah gidiyor' gibi memnuniyet ifade etmeyen tenkidleri arasında limanımızdan hareket eden "Karadeniz" Seyyar Sergi vapuru yine gazetelerimizin fakat bu defa memnuniyetle 'geldi, geliyor' haberleri arasında dün saat on birde limana avdet etmiştir."⁹⁵

Hükümete yakın *Hakimiyet-i Milliye*, Karadeniz Vapuru'nun dönüşünü "ziyaret ettiği memleketlerde çok iyi intibalar bırakarak dönen Karadeniz Vapuru" ifadesiyle kamuoyuna duyuruyordu.⁹⁶ Gazete, Seyyar Sergi'nin başarısını "Türk matbuatı serginin muvaffakiyetinden bahsediyor" satırlarıyla vurguluyordu.⁹⁷ Bu haberlerde ayrıntıya ve yoruma girilmemesi dikkat çekicidir. Gazetenin konuyla ilgili ayrıntılı haberi 9 Eylül 1926 tarihli nüshasında "Seyyar sergimiz hakkında İtalyan matbuatı ne diyor?" başlıklı yazıda yayımlanıyordu. İtalyan *Il Secolo* gazetesinin haberine dayandırılan yazıda, Türk seyyar sergisinin Cenova Limanı'nda düzenlenen karşılama törenindeki izlenimlere yer veriliyordu. Yazıda, İtalyanların özellikle Osman Zeki Beyin idaresindeki Riyaset-i Cumhuriyet Orkestrası'nın çaldığı parçalara hayran kaldığı ve serginin en fazla "şark köşesi" ne ilgi gösterdiği vurgulanıyordu.⁹⁸

⁹⁴ "Seyyar Sergi ile giden muhabir-i mahsusamızın mektupları, *Vakit*, 4 Eylül 1926.

⁹⁵ "Seyyar Sergi dün avdet etti", *Milliyet*, 6 Eylül 1926.

⁹⁶ "Seyyar Sergi İstanbul'da", *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Eylül 1926.

⁹⁷ "Seyyar Serginin muvaffakiyeti", *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Eylül 1926.

⁹⁸ "Seyyar sergimiz hakkında İtalyan matbuatı ne diyor?", *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Eylül 1926.

Seyyar Sergi'ye hazırlık safhasında en güçlü muhalefeti yapan *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazeteleri, diğer gazeteler gibi güçlü bir tonla ifade etmese de, serginin Avrupa turunu başarılı buluyordu. *Cumhuriyet*, "Seyyar sergi gayesinde muvaffak olmuştur"⁹⁹ derken, *Akşam* gazetesi de "Karadeniz Vapuru, Avrupa'da üç ay devam eden seyahati esnasında uğradığı bütün limanlarda gayet müsaid intibalar uyandırmıştır"¹⁰⁰ ifadelerini kullanıyordu.

Daha önce Seyyar Sergi'yi geniş çapta değerlendiren Ali Suad, sergi'nin başarısını takdir etmekle birlikte kamuoyuna iki noktada sorgulama yapma tavsiyesinde bulunuyordu. Birinci hususta, serginin iktisadi boyutta neler kazandırdığı ve gelecek için ne kadar güven verdiği sorgulanmalıydı. Diğer hususta, serginin hazırlık ve teşhir sürecinde ne kadar hazırlanabildiği tartışılmalıydı. Ali Suad, sergide teşhir edilen ürünleri tanıtan matbu evrak ve broşürlerin yetersiz olduğu kanaatindeydi. Halbuki müşteri, böyle seyyar komisyonculuğun olduğu sergilerde henüz tanımadığı satıcılar hakkında ayrıntılı bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Ali Suad'ın eleştirdiği başka bir konu da Seyyar Sergi gemisinin seyahat planında yaşanan aksaklıklar ve görevlilerin yetersizliği idi. O'na göre, bazı limanlarda oluşan yoğunluğa karşın geminin erkenden ayrılması kabul edilemezdi. Ayrıca, gemide ürün teşhiri yapan görevlilerin ameli ve ticari bir uzmanlıktan yoksun olmaları büyük eksiklikti. Lisan bildikleri halde müşterilerle iletişimde sıkıntı yaşayan tercümanlar da başka bir sorundu. Yine de Ali Suad, Seyyar Sergi'nin genel itibarıyla başarılı olduğunu, bahar aylarında Mısır, Suriye ve Filistin sahillerini dolaşarak Amerika'ya kadar uzanması gerektiğini savunuyordu.¹⁰¹

Sonuç

Avrupalı devletler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenledikleri uluslararası sergilerle ekonomik ilişkilerde yeni bir çığır açtı. Uluslararası sergiler, devletlerin ekonomik ve mali kapasitelerini yansıtırken aynı zamanda onların siyasi arenada kullandıkları bir yumuşak güç unsuru haline geldi. Böylelikle, ekonomik amaçlarla dünya siyasetine giren sergiler, zamanla devletlerin kamu diplomasisine hizmet eden başat güç unsurlarına dönüştü. Bir Avrupalı devlet olma kimliğini sürdürmek isteyen Osmanlı Devleti de uluslararası sergilere katılma hususunda güçlü bir irade ortaya koydu. Bu bağlamda önemli sergilere katılan ve 1863'te

⁹⁹ "Karadeniz geldi", *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1926.

¹⁰⁰ "Seyyar Sergi geldi", *Akşam*, 6 Eylül 1926.

¹⁰¹ Ali Suad, "Seyyar Sergimiz Hakkında", *Şehremaneti Mecmuası*, Sayı 25, Eylül 1926, s. 626-630.

İstanbul'da düzenlediği uluslararası sergiyle rüştünü ispatlayan Osmanlı Devleti, bilgi ve birikimleriyle Türkiye Cumhuriyeti'ne ciddi bir miras devretti.

Lozan Barış Antlaşması'yla siyasi bağımsızlığını kazanan Türkiye Cumhuriyeti, ekonomik anlamda da bağımsızlığını kazanmak ve Avrupalı devletler nezdinde saygın bir konum edinmek azmindeydi. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte birçok alanda hayata geçirilen devrimler, yeni Türk devletini medeniyet aleminde yükseltmeyi hedefliyordu. 1926'da gerçekleştirilen Seyyar Sergi, çok yönlü bir çağdaşlaşma hamlesi olarak gündeme getirildi. Sergi, temel anlamda Türk ekonomisini Avrupa'da tanıtmayı ve geliştirmeyi hedeflerken, aynı zamanda yeni Türk imajını da medeni dünyaya göstermeyi amaçlıyordu.

Seyyar Sergi, 1925 yılında TBMM'de cereyan eden bütçe görüşmelerinde Ticaret Vekili Ali Cenani Bey tarafından gündeme getirildi. Sergi, ülkede açılması planlanan bir ticaret sergisinin ağır maliyetine karşı bir alternatif olarak önerildi. Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanan sergi projesi, ülke sathına yayılan geniş çaplı bir hazırlık döneminde olgunlaştırıldı. Proje planı, zaman içinde yapılan bir çok değişiklik ve ilavelerle son şeklini aldı. Seyyar Sergi; Ticaret Vekaleti, Seyr-i Sefain İdaresi ve İstanbul Ticaret Odası'nın ortak mesaisi olarak hayata geçirildi.

Seyyar Sergi, hazırlık aşamasında Avrupa'da bile yankı bulurken, Türk kamuoyunda beklenen desteği ve ilgiyi göremedi. Sergi fikrini ihtiyatla karşılayan Türk basını, serginin organizasyonu, standartları ve muhtemel başarısı hususunda hemfikir değildi. Bazı basın organları, sergi fikrini hararetle desteklerken bazıları da istihzai bir tavırla sergiyi karşıladı. Bazı yayınlar da ülkenin henüz uluslararası bir sergiyi hazırlayacak bilgi ve deneyimden yoksun olduğundan hareketle sergiye şiddetle muhalefet etti. Serginin planlanan hareket tarihinin defalarca ertelenmesi, basında eleştirilerin dozunu daha da artırdı. Fakat, Avrupa seyahatini sorunsuz tamamlayan Seyyar Sergi, İstanbul'a dönüşünde Türk basını tarafından başarılı bulunarak takdir edildi.

Türk ticaret çevrelerinin Seyyar Sergi'ye olan ilgisi, bazı nedenlerden dolayı beklenenin altında kaldı. Tüccar, organizasyon ve iktisadi kazanımlar noktasında sergiyi yetersiz ve sıradan buluyordu. Tüccarın işletmesini terk edip uzun bir süre Avrupa'da kalmaya cesaret edecek bir deneyim ve özgüvenden yoksun oluşu da bu ilgisizliğin nedenlerinden biriydi. Tüccara sağlanan değişik avantaj ve kolaylıklara rağmen, yeterli sayıda iş adamı sergiye rağbet etmedi. Türk sanatını ve imalatını yansıtan ürünler, ülkenin farklı bölgelerinden alınarak özenle sergiye taşındı. Teşhir edilen mallar, Türklere özgü otantik özellikler taşısa da, genelde Türk milletinin

mütevazi yaşam tarzını yansıtan ürünlerdi. Bu tevazu, ard arda yaşadığı yıkıcı savaşlardan çıkan Türk milletinin ekonomik kapasitesinin de bir yansımasıydı.

Karadeniz Vapuru'nun Avrupa seyahati, Türk denizcilik bilgisi ve kabiliyeti bakımından oldukça başarılı geçti. Liyakatli Türk kaptanlarının idaresinde seyreden Karadeniz, Avrupa'nın tehlikeli denizlerini maharetle aşarak hedefine sabırla ilerledi. Seyyar Sergi, Türk kamuoyundan farklı olarak Avrupa kamuoyunda daha büyük yankılar uyandırdı. Bir kaç liman istisna edilirse, Avrupalılar, sergiye yoğun şekilde ilgi gösterdi. Ünlü Türk tütünleri, Hacı Bekir lokumları ve oryantal işlemeli kehribarlar, en çok rağbet gören ürünler oldu. Diğer yandan, sergiye eşlik eden Türk kadınlarının zarafeti ve şık giyim tarzı, Avrupalıların Türkler hakkında müzminleşen olumsuz imajın silinmesine katkı sağladı. Karadeniz Vapuru'nda Riyaset-i Cumhur Orkestrası'nın eşliğinde Avrupalı seçkinlere verilen balolar, çağdaş Türk imajının tanıtılması bakımından önemli fırsatlar oldu.

Seyyar Sergi, Türk denizcilik tarihinde haklı bir gurur ve başarı sayfası olarak kayıtlara geçti. Ticari kazanımları önemli olmakla birlikte serginin asıl başarısı, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşma yolunda ortaya koyduğu kararlı ve sarsılmaz iradedir. Mütevazi Karadeniz Vapuru, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk milletinin yeniden dirilişinin ve medeniyet alemiyle kucaklaşma azminin parlak bir sembolü oldu.

KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 180.09.52.262.1.92.

RESMİ YAYINLAR

T.B.M.M Zabıt Ceridesi.

İçtima 82, 19.3.1341.

İçtima 91, 1.4.1341.

İçtima 63, 28.2.1926.

Resmi Gazete

Sayı 324. Tarih 17.3.1926.

KİTAPLAR

Akkılıç, Yılmaz, *Atatürk ve Bursa*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi, 3. Baskı, Bursa 2009.

Arseven, Celal Esat, *Seyyar Sergi ile Seyahat İntibaları*, Kitabevi, İstanbul 2008.

Gürsu, Süreyya, *1926 Senesinde Yapılan Seyyar Sergi Seferi Hatıraları*, (Derleyen: Refik Akdoğan), İstanbul 2006.

Nezihi, Hakkı, *50 Yıllık Oda Hayatı*, T.C İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatı, İstanbul 1932.

Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

Seyyar Sergi Talimat ve Programı, Hilal Matbaası, 1926.

Sönmez, Oktay, *Anılarda Gemiler Ufkun Ötesinde Kayboldular*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Tutel, Eser, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006.

_____, *Gemiler, Süvariler, İskeleler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

Türkiye İş Bankası Tarihi, (Proje yöneticisi: Uygur Kocabaşoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Türkiye Sergicilik ve Fuarlık Tarihi, (Proje Yöneticisi: Gökhan Akçura, Editör: Günel Tüzün), Tarih Vakfı, İstanbul 2009.

MAKALELER

- Akkılıç, Yılmaz, “Seyyar Sergi”, *Bursa Defteri*, Sayı 24, Aralık 2004, s. 113-116.
- Ergüney, Yeşim Duygu - Pilehvarian, Nuran Kara, “Ondokuzuncu Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti”, *Megaron*, Cilt 10, Sayı 2, 2015, s. 224-240.
- Germaner, Semra, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 16, Sayı 95, s. 289-296.
- Önsoy, Rifat, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, *Belleten*, Cilt 48, Sayı 185, Ocak 1983, s. 195-235.
- Tutel, Eser, “Gülcemal’in Süvarisi Lütfi Kaptan”, *Tarih ve Toplum*, Mart 1996, Cilt 25, Sayı 147, s. 149-156.

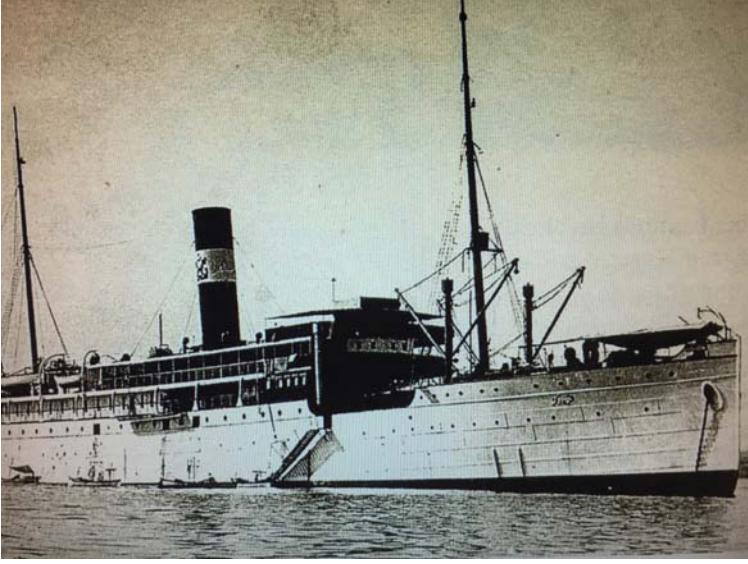
TV PROGRAMI/BELGESELİ

- “Karadeniz: Seyr-i Türkiye”, NTV, 21 Nisan 2006.

SÜRELİ YAYINLAR

- Akbaba*
- Akşam*
- Bursa Defteri*
- Cumhuriyet*
- Habertürk*
- Hakimiyet-i Milliye*
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (İTSOM)*
- Meslek*
- Milliyet*
- Resimli Gazete*
- Skylife*
- Şehremaneti Mecmuası*
- Tarih ve Toplum*
- Vakit*

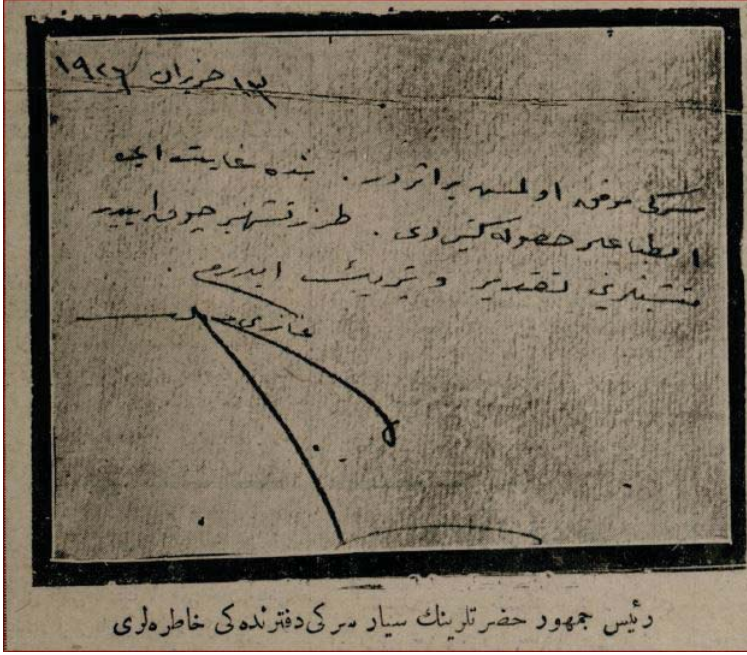
EKLER

Ek 1: Seyyar Sergi'ye ev sahipliği yapan Karadeniz Vapuru.

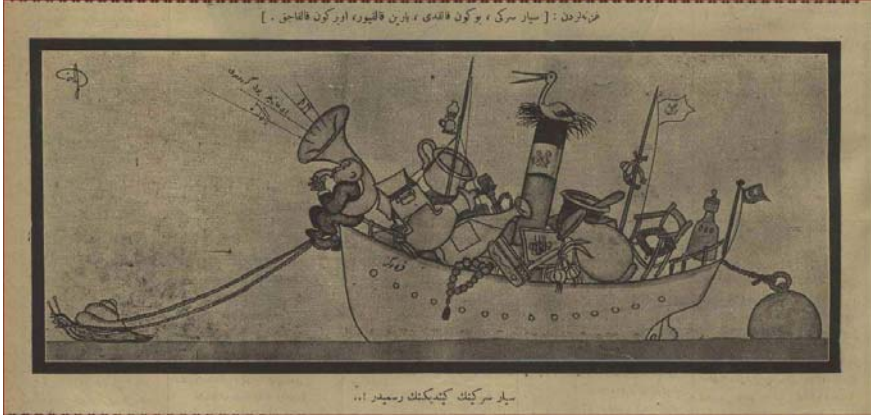
Ek 2: Seyyar Sergi'nin Logosu.

Ek 3: Mustafa Kemal Paşa'nın Seyyar Sergi defterine yazdığı imzalı yazı.
(Cumhuriyet, 15 Haziran 1926).

Ek 4: Seyyar Sergi gemisi Karadeniz Vapuru'nun kaptanı Lütfi Kaptan.

Ek 5: Seyyar Sergi'nin sürekli ertelenen hareket zamanını hicveden mizah dergisi *Akbaba*'nın karikatürü (*Akbaba*, 10 Haziran 1926)

Ek 6: Seyyar Sergi'nin İstanbul'a dönüşünü yazan bir gazete haberi. (*Milliyet*, 6 Eylül 1926).

THE RELATIONS BETWEEN THE OTTOMANS, ZIONISTS AND PALESTINIAN JEWS AS REFLECTED IN ISRAELI HISTORY TEXTBOOKS*

SELİM TEZCAN**

In Israeli history curriculum the timespan 1870-1920 constitutes a key period, serving as the subject of individual textbooks. This formative epoch, which witnessed such critical developments as the emergence of Zionism, the first two Aliyahs, the Balfour Declaration, the split of Palestine from the Ottoman territories, and the establishment of the British Mandate, proved a milestone on the path leading to the establishment of Israel three decades later. The textbooks considering this period dwell at length on the policies of Abdulhamid II and the Young Turks toward the Jewish settlers in Palestine, as well as toward Herzl and other Zionist leaders. In this context, the present study aims to investigate how the Israeli history textbooks used in state schools since 1948 reflect the Ottoman authorities' relations with the Zionists and the Palestinian Jews when the region was still under Ottoman rule. The results of this research will help grasp the role that the textbooks attribute to the Ottomans in the process leading up to the Declaration of Independence, as well as the Ottoman image they reflect in general.

Research on textbooks was taken up in earnest after the end of World War II, when the important role they had played in the nurturing of hostilities against other countries as well as against ethnic and religious minorities came to light. In order to remedy this situation, and to prevent the books from contributing to civil and international strife in the future, organizations like UNESCO, the European Council and the Georg Eckert Institute, as well as bilateral commissions like the German-French and the German-Polish Textbook Commissions, set out

* This article is based on the project "The Handling of the Topics Associated with Turks and Jews in the History Textbooks Used in Primary and Secondary Education in Israel and Turkey, 1948-2014", supported by the Scientific and Technological Research Council of Turkey under grant number 214K010.

** Asst. Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History, Ankara/TURKEY, selimtez76@gmail.com

to scrutinize textbooks and remove the passages that were objectionable in this respect. Scholarly studies were dedicated to textbook research as well to illuminate the images of other peoples and minorities presented in the textbooks of various countries.

In this context, many Israeli scholars have examined the Palestinian as well as the German image presented in Israeli textbooks,¹ but no individual study has been dedicated to the treatment of Turkish/Ottoman image in the books. There are only two Israeli studies that briefly touch upon the topic. One of these is an article by Eyal Naveh, himself also a textbook author.² The author dwells on several textbook passages that focus on the late Ottoman Empire and the *Tanzimat* reforms, and states that the Ottoman Empire is used in the books to exemplify the state of decline in which the entire Islamic world found itself. Naveh observes that the books attribute the failure of the reforms to the resistance of the Muslim majority, and argue that the Ottoman Empire never succeeded in becoming a truly secular and modern country until the foundation of the Turkish republic.

The other author, Elie Podeh, not only includes a four-page section entitled “The Ottoman Empire and the Image of the Turks” in his work *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000*,³ but also directly touches upon the topic of the present study. He argues that the textbooks published until the early 1990s present a highly negative image of the Turks, which has improved somewhat since, even though a subtle bias still remains in the books’ approach. As far as the textbooks’ treatment of the Ottoman policies toward the Palestinian Jews and

¹ Yoram Bar-Gal, “The Image of the ‘Palestinian’ in Geography Textbooks in Israel”, *Journal of Geography*, 93, 5, 1994, pp. 224-32; Daniel Bar-Tal, “The Arab Image in Hebrew School Textbooks”, *Palestine-Israel Journal*, 8, 2, 2001, pp. 5-18; Daniel Bar-Tal and Yona Teichman, *Stereotypes and Prejudice in Conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish Society*, Cambridge University Press, New York 2005; Elie Podeh, “History and Memory in the Israeli Educational System: The Portrayal of the Arab-Israeli Conflict in History Textbooks (1948–2000)”, *History & Memory*, 12, 1, 2000, pp. 65-100; idem, *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000*, Bergin & Garvey, Westport, CT 2002; idem, “Univocality within Multivocality: The Israeli-Arab-Palestinian Conflict as Reflected in Israeli History Textbooks, 2000–2010”, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 2, 2, 2010, pp. 46-62; Ismael Abu-Saad, “The Portrayal of Arabs in Textbooks in the Jewish School System in Israel”, *Arab Studies Quarterly*, 29, 1, 2007, pp. 21-38; Nurit Peled-Elhanan, *Palestine in Israeli School Books: Ideology and Propaganda in Education*, I. B. Tauris, London, 2012; Rafi Nets-Zehngut, “Israeli Approved Textbooks and the 1948 Palestinian Exodus”, *Israel Studies*, 18, 3, 2013, pp. 41-68; Chaim Schatzker, “The German image in Israeli Textbooks”, *Patterns of Prejudice*, 10, 6 1976, pp. 21-35.

² Eyal Naveh, “La imagen de Europa y del mundo árabe-islámico en el currículo escolar y los libros de texto de historia en Israel,” in *Conociendo al otro: El islam y Europa en sus manuales de historia*, ed. Luigi Cajani, Fundación ATMAN, Madrid 2008, pp. 197-98.

³ Podeh, *Arab-Israeli Conflict*, pp. 77-80.

the Zionists is concerned, Podeh observes that the books under consideration concentrated on the late nineteenth and early twentieth centuries, when the first Zionist settlers confronted the representatives of the Turkish government, but mostly “ignored or distorted the Ottoman reality.” Corruption of the Turkish officials was emphasized when relating their encounter with the pioneers, and the choice of adopting Ottoman citizenship to avoid expulsion during World War I was presented as an unviable option that amounted to placing oneself at the discretion of a despotic and inhumane regime. The books asserted that Turks viewed all Jews in Palestine as traitors eagerly awaiting British victory, and sent them in retaliation to toil at the work brigades. Finally, Podeh observes that all the books praised the Jewish spy network Nili that helped the British during the war, lauding its courage while emphasizing the cruelty of the interrogations conducted after its discovery.⁴ Despite these useful observations, Podeh’s treatment of the specific topic at hand remains limited to a single paragraph based on six books published between the 1950s and 1970s, and a single one published in 1992.

In Turkey as well, the recent years have seen the publication of many studies on the treatment of Turkish/Ottoman history and image in the textbooks of other countries.⁵ Among these, there are four works by the author of the present article and his colleagues that deal with the handling of these topics in Israeli history

⁴ Podeh, *Arab-Israeli Conflict*, pp. 78-79.

⁵ See Suat Kınıkloğlu, “Images and Representations of Turks and Turkey in Soviet History Textbooks”, *International Textbook Research*, 29, 3, 2007, pp. 259-71; Mehmet Ali Kapar, “Sovyetler Birliği Dönemi Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihi’nin Öğretimi”, *USAD*, 5, 2016, pp. 239-52; Evren Balta and Süheyla Demir, “Tarih, Kimlik ve Dış Politika: Rusya Federasyonu Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı”, *Bilgi*, 76, 2016, pp. 1-31; Ahmet Şimşek and Nigar Maharramova Cengiz, “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 4, 2015, pp. 225-58; Hülya M. Çelik and Bilal Çelik, “Devrim Sonrası İran Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Türklere İlişkin Söylemlerin Analizi”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 4, 2, 2015, pp. 202-24; Yıldız Devci Bozkuz, “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi”, *Yeni Türkiye*, 60, 2014, pp. 1-45; idem, “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında 1915 Olayları”, *TESAM Akademi Dergisi*, 2, 1, 2015, pp. 89-105; idem, *Ermeni Ders Kitaplarında “Türkler”*, TEPAV, Ankara 2016; İsa Tak and Nurses Yıldız, “1980–1990 Yılları Arasında Bulgaristan’da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı”, *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2, 2014, pp. 67-100; Mümin İsov, “Bulgaristan Tarih Ders Kitaplarında Türk Azınlığın Yerine İlişkin Bazı Gözlemler”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 3, 1, 2014, pp. 37-51; Selçuk Ural, “Makedonya’da 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk Algısı”, *Tarih Okulu Dergisi*, 7, 2014, pp. 797-826; Ahmet Alibašić, “Images of the Ottomans in History Textbooks in Bosnia and Herzegovina”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 17, 2007, pp. 103-37; Ozan Erözden, “Hırvatistan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50, 2014, pp. 39-54; Gabriel Pirický, “The Ottoman Age in Southern Central Europe as Represented in Secondary School History Textbooks in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia”, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 5, 2013, pp. 108-29; Bülent Bilmez, “Arnavutluk Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 49, 2017, pp. 343-80.

textbooks.⁶ One of them concentrates on the books' reflection of Ottoman-Jewish relations up to the period of *Tanzimat*, but it does not cover the relations between the Ottomans and the Jewish community in Palestine during the last decades of the Empire.⁷ Many Israeli history textbooks, both old and new, focus on this later period in question and include a great deal of material on the issue, so a detailed examination of their contents seems necessary to reach a full grasp of how Israeli textbooks cover the related themes.

The prevailing historical narrative in the Israeli textbooks mainly rests on Zionist historiography, according to which the Jews were exiled from their homeland Palestine two thousand years ago, but were never fully accepted by the majority of the population in either Christian or Muslim countries. Finally, thanks to the emergence of the Zionist movement in the late nineteenth century, they first managed to return to their national home in Palestine, and then to establish there a Jewish state as had existed at the beginning. Although this general framework has not been altered since 1948, as Podeh points out, the rigidly ethnocentric and nationalist nature of the curriculum published in 1954 began to change with the curriculum of 1975, and a more pluralistic, multi-perspective outlook was adopted with the curricula published in the 1990s and 2000s. The changes in the textbooks themselves followed these changes in the curricula. While the textbooks were commissioned and published until the early nineties by the state, they are prepared since then in a modern format by private publishing houses and submitted to the Ministry of Education for official checks and approval. Most textbook authors are scholars or pedagogues with an expertise in history. Up to the high school level, general history subjects are taught in a chronological order, while in the high school certain specific subjects like nationalism, Zionism, the Holocaust and the history of the Jewish community in Palestine are treated in a more detailed manner.⁸

⁶ Selim Tezcan, Alper Sarıbaş, et al., "İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Tanzimat'a Kadar Osmanlı-Yahudi İlişkileri", *TYB Akademi*, 7, 21, 2017, pp. 77-103; Selim Tezcan, Mehmet Sadık Gür, et al., "İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin-Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri ile Cihad Hareketinin Başlangıcındaki Roller", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 2, 2017, pp. 103-33; idem, "İsrail Tarih Ders Kitaplarında Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Dönemi", *Bilgi*, 86, 2018, pp. 137-67; Selim Tezcan, "İsrail Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı", in *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2018, pp. 283-302.

⁷ Tezcan, Sarıbaş, et al., "Tanzimat'a Kadar Osmanlı-Yahudi İlişkileri".

⁸ Naveh, "La imagen de Europa," pp. 175-90; Podeh, *Arab-Israeli Conflict*, pp. 12-14.

In the present research, the approved book list of the Israeli Ministry of Education and the extensive textbook collections of Georg Eckert Institute and the National Library of Israel were examined to determine and acquire the textbooks that contained material of relevance. Among the books published since 1948 for use in the state schools, forty-nine different history textbooks in Hebrew were found to contain material about Turkish and Ottoman history in general. Nineteen of these were observed to touch upon the period and subjects handled in the present study. Six of the books in question were prepared for the middle schools, and the remaining thirteen for the high schools. Two of the books were published in the 1950s, three in the 1960s, one in the 1970s, two in the 1980s, three in the 1990s, and eight in the 2000s. A great increase was observed from the late 1990s onwards in the number of the books touching upon the relevant subjects, and certain topics like Nili and the Hebrew Battalions began to receive detailed treatment only in these years.

The importance attached to the related subjects in the more recent books is also observable in the actual curricula for middle and high schools. Indeed the only subject with explicit mention of Turks or Ottomans is found in the curriculum for the high schools, in the subtopic “*The Zionist Movement and the Jewish Yishuv⁹ in Eretz Israel at the Time of World War I*,” which is under the general topic “*Nationalism Among Israel and other Nations: The Beginning of the Road Until 1920*.” The second subject to be covered under this subtopic reads: “*The policies of the Ottoman government (Jamal Pasha) against the Jewish Yishuv in Eretz Israel at the time of World War I: its goals and methods*.” It is immediately followed by two related subjects: “*The ways of struggle of the Jewish Yishuv in Eretz Israel: the Nili organization*,” and “*The Hebrew Battalions: the aims of their establishment and the activities conducted within them*.”¹⁰ This shows the importance attached to these topics in the actual history curricula, as well as the failure of the curricula to provide for an independent coverage of Turkish and Ottoman history.

Based on an analysis of the relevant material found in Israeli textbooks published since 1948, the present study seeks to explore the main themes

⁹ The word “Yishuv,” with the literal meaning of “settlement,” is traditionally used to refer to the Jewish community in Palestine before the establishment of the State of Israel.

¹⁰ Misrad ha-Hinukh, “Tokhnit ha-Limudim ba-Historia la-Hativa ha-Elyona,” p. 23, http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/Historya/tochnitlimudimtachaz.pdf, 03/09/2018. For the history curricula for the middle schools, see Misrad ha-Hinukh, “Historia le-Kitot waw-tet ba-Bet ha-Sefer ha-Mamlakhti,” http://meyda.education.gov.il/files/Tochniyot_Limudim/Historia/History.pdf, 03/09/2018.

concerning the Ottoman government's relations with the Palestinian Jews and the Zionists from the beginning of the First Aliyah in 1882 to the final Ottoman loss of Palestine in 1918. In chronological order, it first examines how the textbook authors relate and interpret the Ottoman authorities' negative attitude toward Zionism and their restrictive measures against Jewish immigration and settlement in Palestine. Given that the immigration continued despite these measures, the authors' explanation of this apparent paradox also comes under scrutiny. The analysis next dwells on the books' relation of Herzl's meetings with Abdulhamid II and his aides, with a special focus on the motives they attribute to the Sultan and his associates in the negotiations. The study then proceeds to examine the authors' evaluation of the Young Turks' policies toward Jewish immigration and the Zionist Movement, and concentrates on their reflection of Jamal Pasha's policies against the Jews in Palestine during World War I. This is followed by an examination of the books' account of the discussions among the Zionists and the Palestinian Jews about which side to support in the war, the Ottoman Empire or Britain. It is discussed which of these positions they tend to justify, and on what grounds. Continuing with this theme, the study proceeds to examine the books' account of the emergence and activities of the pro-British organizations established by Jews from Palestine, the Hebrew Battalions and especially the Nili spy ring. The authors' overall assessment of Nili and its role in the fate of the Jewish community of Palestine, as well as their interpretation of the latter's negative attitude toward the network, comes under scrutiny. The final theme in the analysis concerns the approach adopted by the books toward the British occupation of Palestine.

Ottoman Policies against Jewish Migration to Palestine

As the textbooks relate the first two waves of Zionist Jewish migration to Palestine, the First (1882-1903) and Second (1904-1914) Aliyah, they touch upon the difficulties raised by the Turkish authorities and attempt to explain their negative stance and restrictive measures against Jewish settlement in the region. In *Divrey ha-Yamim* ("Chronicles"), published in 1963, Ziv, Ettinger, et al. note that the Ottomans prohibited Jewish immigration to Palestine as early as May 1882, concerned as they were that the interference of the Great Powers in the internal affairs of the Empire would increase in direct proportion to the growing Jewish population in Palestine.¹¹ On similar lines, Zingrov and Shahar indicate in their

¹¹ Michael Ziv, Samuel Ettinger, et al., *Divrey ha-Yamim* [Chronicles], Volume 4, Part 1, Yuval, Haifa 1963, pp. 342, 344.

1998 book *Am ve-'Olam* ("The Nation and the World") that the Turkish government adopted a negative attitude against the Jewish immigrants to Palestine, prohibiting from 1882 onwards all Jewish immigration and settlement as well as land purchases and commercial enterprises by Jews. The authors' explanation for this attitude is that the Ottoman rulers, considering that the non-Muslim minorities created problems in their dealings with the Great Powers, were apprehensive lest a large and concentrated Jewish population in Palestine would follow in the steps of the other nations that wanted to secede from the Empire.¹²

Despite the ongoing restrictions on Jewish immigration, the Jewish population in Palestine rose from a mere 24,000 to around 80,000 within the thirty-odd years from 1882 to 1914, that is, from 5 to 11% of the total population of Palestine.¹³ The books account for this state of affairs primarily by emphasizing the corruption of Ottoman officials. Thus Ziv, Ettinger, et al. indicate in *Divrey ha-Yamim* (1963) that the immigrants were compelled to infiltrate the region secretly, or alternatively to bribe the officials so that they would turn a blind eye to their arrival.¹⁴ In the more recently published book *Am ve-'Olam* (1998), on the other hand, Zingrov and Shahar explain that the restrictive measures failed because the local officials received bribes, the immigrants found alternative routes to reach Palestine, and the Great Powers helped them through their consulates. Thus they mention bribery in the first place, but also add as a third factor the intervention of the Great Powers. Their book is the only one to mention this factor, however.¹⁵ In another new book, published in 2014, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim: Reshit ha-Derekh 'ad 1920* ("Nationalism among Israel and other Nations: the Beginning of the Road until 1920," henceforth to be referred to as *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim*), Kovarsky concentrates only on the inefficiency and corruption of the

¹² Israel Zingrov and David Shahar, *Am ve-'Olam* [The Nation and the World], Volume 1, 'Idan, Rehovot 1998, p. 295. For other books that dwell on the difficulties that the Ottoman authorities raised before Jewish settlement in Palestine, see Eliezer Riegel, *Toldot Yisrael ba-Zeman ha-Hadash* [The History of Israel in the Modern Age], Tel Aviv Dvir, Tel-Aviv 1955, pp. 121-22; Michael Ziv and Jacob Toury, *Divrey ha-Yamim - ha-Zeman ha-Hadash* [Chronicles – The Modern Age], Volume 2, Yavneh, Tel Aviv 1958, p. 80; Eyal Naveh and Ne'omi Vered, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim: Reshit ha-Derekh 'ad 1920* [Nationalism among Israel and other Nations: The Beginning of the Road until 1920], Rekhes, Even Yehudah 2008, p. 192; idem, *Tsemihah ve Mashberim ba-'Idan ha-Moderni* [Development and Crises in the Modern Age], Rekhes, Even Yehudah 2012, p. 215.

¹³ Neville J. Mandel, "Ottoman Practice as Regards Yishuv in Palestine: 1881–1908", *Middle Eastern Studies*, 11, 1, 1975, p. 42.

¹⁴ Ziv, Ettinger, et al., *Divrey ha-Yamim*, pp. 342, 344.

¹⁵ Zingrov and Shahar, *Am ve-'Olam*, p. 295.

Ottoman local officials. He states that the immigrants had to give bribes or to hope that the local officials would fail to enforce the restrictions.¹⁶

Although corruption among the local officials might have been a contributing factor,¹⁷ the books seem to downplay or completely omit the intervention of the Great Powers in the immigrants' favor, except for Zingrov and Sahar's passing reference to the consuls' aid. This was probably the chief reason for the failure of the restrictions, however, since the Great Powers pressed the Ottoman Government to rescind its measures against Jewish immigration and forced it to accept, if not *en-masse*, at least individual immigration. They also compelled the government to revoke its prohibition against land acquisition in Palestine by the Jews.¹⁸ So foreign intervention in fact constituted the most important reason why the restrictive measures of the government remained ineffective, but this seems to have been passed over in silence or at best relegated to the background by the textbook authors, who preferred to emphasize the corruption and inefficiency of the Ottoman officials.

Herzl's Negotiations with Abdulhamid II's Government

Considerable space is dedicated in the textbooks to Theodor Herzl's negotiations with Abdulhamid II and his counselors. The authors relate how Herzl came to Istanbul with the offer that the debts of the Ottoman State would be consolidated by Jewish financiers in return for a charter allowing for Jewish settlement and autonomous rule in Palestine. In explaining the failure of this initiative, the books fall into three groups. The books in the first, largest group argue that the Ottomans never intended to allow Jewish settlement in Palestine, and some of them state that they only used Herzl's proposal as an asset in their financial negotiations with the French. The books in the second group, in contrast, seem to assume that the Ottomans' attitude toward Herzl's proposal was initially not negative, but they turned it down only after seeing that he would not be able

¹⁶ Yuval Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim: Reshit ha-Derekh 'ad 1920* [Nationalism among Israel and other Nations: The Beginning of the Road until 1920], Motsiim le-Or, Kinneret 2014, p. 146.

¹⁷ For a dissenting view see Mim Kemal Öke, "The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, 14, 1982, p. 336 and note 56. The author argues that most of the local Ottoman officials were "exceptionally honest and competent men" and that corruption remained a marginal phenomenon with no significant contribution to the increase of the Jewish population in Palestine.

¹⁸ Neville J. Mandel, "Ottoman Policy and Restrictions on Yishuv in Palestine: 1881-1908 — Part I", *Middle Eastern Studies*, 10, 3, 1974, pp. 322-25; Öke, "Ottoman Empire", pp. 336-38.

to secure the funds he had promised. Finally, both arguments are found side by side in the remaining books in the third group, even though they appear to be conflicting.

A typical example of the accounts provided by the seven books in the first group, one of which was published in the 1950s, one in the 1980s and five in the 2000s, is found in Kovarsky's *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim* (2014). The author explains that the negotiations failed to reach a conclusion despite the Ottomans' apparent interest in the money promised by Herzl, because they put up an intransigent resistance against organized Jewish settlement in Palestine and consented to accept the Jews only on condition that they would settle in scattered fashion over the whole Empire. Finally, it turned out that the Ottomans maintained their contacts with Herzl only in order to place pressure on the French with whom they had been negotiating for the consolidation of the Ottoman debt. The author stresses that the idea of alienating part of Ottoman territory to the Jews in return for money was in any case inconceivable for the Ottoman rulers.¹⁹ An attempt to explain why it was so "inconceivable" is only found in an older book however, Ziv and Toury's *Divrey ha-Yamim - ha-Zeman ha-Hadash* ("Chronicles – The Modern Age"), published in 1958. In accounting for Abdulhamid's final refusal to allow Jewish settlement in Palestine, the authors refer to the existence of religious motives, noting that "[Palestine] was holy in the eyes of the Muslims as well."²⁰ Later books in contrast do not mention the religious importance of Palestine for the Ottoman rulers who ultimately rejected Herzl's plans.

The other books in this group offer similar accounts to that of Kovarsky, with some differences in emphasis and details. In their 2008 book *Ha-Leumiyyut: Reshit ha-Derekh* ("Nationalism: The Beginning of the Road," henceforth to be referred to as *Ha-Leumiyyut*), Domkeh, Urbach, et al. underline what they consider to be the deceptive attitude of the Ottoman authorities against Herzl. They point out that in his meeting with Abdulhamid Herzl gained the impression that the Sultan would eventually consent to his proposals, and this impression was confirmed on his second visit to Istanbul when the Abdulhamid's officials assured him that the Sultan would probably accept his plans. The fact soon turned out to be otherwise, however.²¹

¹⁹ Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim*, pp. 100-101.

²⁰ Ziv and Toury, *Divrey ha-Yamim - ha-Zeman ha-Hadash*, pp. 91-92.

²¹ Eli'ezer Domkeh, Hanah Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut: Reshit ha-Derekh* [Nationalism: The Beginning

The accounts of the textbooks in the second group, one of which was published in 1960 and the other in 2014, seem to suggest that the Ottomans backed down from giving support to Herzl's plan only when they became convinced that he would be unable to secure the necessary capital from the Jewish financiers. The implication of this is that they could have given Herzl the charter he sought if the latter had been able to raise the necessary funds. One of the two textbooks, Horowitz's *Kitsur Toldot Yisrael ba-'Et ha-Hadashah* ("Concise History of Israel in the Modern Age," henceforth to be referred to as *Kitsur Toldot Yisrael*), published in 1960, is also the book that presents the most detailed narrative about Herzl's negotiations with the Ottoman rulers, dwelling on the latter's concerns as well. The author argues that although Herzl had nothing to offer in return for the charter he sought, his "great diplomatic genius" ensured that he was approached with great respect in Istanbul and formal negotiations were conducted with him. Horowitz stresses that this was all the more astonishing in light of the serious concerns harbored by the Turkish rulers against the Zionist plan:

"In the future, Jewish migration to Eretz Israel would mainly —according to the state of affairs at that time— come from Russia, and in view of the imperialistic ambitions of that power, which would probably take advantage of every opportunity to meddle with Turkey's internal affairs, the Turkish rulers were apprehensive of this fact above all. Moreover, even though the Jews living in the Ottoman Empire were loyal subjects, was there any guarantee that the newcomers to the borderlands would remain loyal like them to the Empire? The Jews who were present lived scattered all over the country, and they did not have any political ambitions. What would happen when a large Jewish community concentrated in Eretz Israel? Wouldn't it sooner or later desire to secede from the Empire, in the same way that all the provinces with a non-Turkish population had already seceded or were planning to do so?"²²

Horowitz contends that despite all these concerns Herzl, on being finally received by Abdulhamid, "managed to arouse not only sympathy in the suspicious Sultan for

of the Road], Zalman Shazar Center, Jerusalem 2008, p. 95. Some books in this group do not mention the negotiations with the French, but only stress the opposition of the Ottoman government to all kinds of Jewish settlement with a political aspect in Palestine. For the other books in the group see Jacob, Katz and Zvi Bakharakh, *Yisrael ve-ha-'Amim* [Israel and other Nations], Part 3, Tel Aviv Dvir, Tel-Aviv 1982, p. 210; *Shulah Inbar, Mahapekha ve-Temurah: Mavat 'al 1870-1920* [Revolution and Change: A Glance at 1870-1920], Lilach, Petach Tikva 2004, p. 66; Naveh and Vered, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael w-'Amim*, pp. 119-20; Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, p. 95.

²² Shelomoh Horowitz, *Kitsur Toldot Yisrael ba-'Et ha-Hadashah* [Concise History of Israel in the Modern Age], Part 2, Haifa 1960, pp. 90-91. This and the following translations are mine.

his person and the plan he proposed, but also confidence in them.” He had the feeling that he would be able to obtain the charter from the Turks if he managed to collect the required sum of five million pounds as soon as possible. But he failed to do so, Horowitz relates, and although he tried hard to conceal this from Istanbul, the true state of affairs was already known in the Sultan’s palace. He was offered therefore only a charter for Jewish settlement outside Palestine. Thus although Horowitz describes in detail all the concerns of the Ottoman authorities concerning Jewish settlement in Palestine, he argues that Herzl had managed at first to gain their confidence, and could have persuaded them to accept his plan if he had been able to raise the necessary sums.²³

The two books in the third and final group, which were published in the 2000s, explain Herzl’s failure in the negotiations by referring to both the Turkish reluctance to grant the charter and to the unwillingness of Jewish financiers to provide the necessary funds. Unlike the books in the second group, however, they do not attempt to reconcile these implicitly contradictory explanations and content themselves with presenting them side by side. Thus, in Inbar’s *Mahapekhah u-Geulah be-Yisrael w-‘Amim* (“Revolution and Emancipation among Israel and other Nations,” henceforth to be referred to as *Mahapekhah u-Geulah*), published in 2006, the reasons for Herzl’s failure are enumerated as follows:

“a. The refusal of the Jewish capitalists in Western Europe to dedicate a part of their capital to the Zionist project undermined Herzl’s position in the negotiations and cast doubts on the genuineness of his financial promises.

b. The Turkish Sultan was against the Zionist plan, and was in no way prepared to see the Jews settle in Eretz Israel within a framework of political sovereignty.”²⁴

Although it is stated here that Abdulhamid was by no means ready to consent to Jewish settlement in Palestine, the fact that this reason is cited only in the second place suggests paradoxically that the Sultan might still have accepted the proposal if the Jewish financiers had proved willing to provide the necessary sum.²⁵

²³ Horowitz, *Kitsur Toldot Yisrael*, pp. 91-92. For the other book in this group see Iloni Orli, Shalhevet Ofir, et al., *Ve-Ele Toldot* [And This is History], Matach, Ramat Aviv 2014, p. 338.

²⁴ Shulach Inbar, *Mahapekhah u-Geulah be-Yisrael w-‘Amim* [Revolution and Emancipation among Israel and other Nations], Part 1, Lilach, Petach Tikva 2006, p. 142.

²⁵ For the second book in this group see Yigal Mish’ol, *Ha-Leumiyyut ha-Modernit ve-Reshit ha-Tsiyonut* [Modern Nationalism and the Beginnings of Zionism], Hay Sikkol, Me’ala Edomim 2011, pp. 81-83.

Among these three versions, the first one seems to come the closest to the truth, as Abdulhamid had neither the intention nor —despite his absolutist rule— the power to alienate Palestine to the Jews. Beside the concern of seeing another national problem arise in the Ottoman Empire and provide further opportunity for Western intervention, it ran counter to his “Pan-Islamist” policy that sought to reconcile the Muslim nations of the Empire, the Arabs in particular.²⁶ The important point here is that the books seem to acknowledge the concerns of the Sultan as they describe these in detail, even though the recent ones overlook Palestine’s religious importance for him, and refrain from directly criticizing his rejection of Herzl’s plans. Some books even intimate that he could still have agreed to these plans had it not been for Herzl’s failure to realize his promises.

Attitude of the Young Turks toward Zionism

Abdulhamid’s regime came to an end in 1908 through a revolution staged by its opponents among intellectuals and army officers, known collectively as the “Young Turks,” and the Sultan himself was dethroned in the following year after an unsuccessful attempt to restore the former status quo. The Young Turks held the reins of government for most of the following period until the end of World War I. What do the books have to say about their attitude toward the national aspirations of the non-Turkish and non-Muslim peoples of the Empire in general, and toward Zionism in particular? On the first question, Toury and Schmidt observe in *Toldot ha-‘Amim ba-‘Zeman ha-Hadash*, Volume 2 (“The History of Nations in the Modern Age,” henceforth to be referred to as *Toldot ha-‘Amim*), published in 1973, that the Young Turks were convinced that the Turks had to occupy a superior position vis-à-vis-the other peoples in the Empire, and therefore seemed in no hurry to share the power with the representatives of the non-Turkish and non-Muslim population of the Empire. On the contrary, the authors assert, they continued “the traditional policies of oppression” against the Muslim Arabs as well as against the non-Muslim communities of the Empire. This attitude, which stood in clear conflict with their promises of a liberal constitutional regime, caused their motto “Union and Progress” to remain a hollow slogan according to the authors.²⁷

²⁶ Mandel, “Ottoman Policy”, pp. 316-17, 321.

²⁷ Jacob Toury and Dan Helmut Schmidt, *Toldot ha-‘Amim ba-‘Zeman ha-Hadash* [The History of Nations in the Modern Age], Volume 2, Yavneh, Tel Aviv 1973, p. 241-42.

As for the Young Turks' policies toward Zionism, the book that dwells most on this question is Horowitz's *Kitsur Toldot Yisrael* (1960). After drawing attention to the arguably significant role played by the Jews in the Young Turk Revolution of 1908, Horowitz states that the revolution initially aroused great hopes among the Zionists that the rights denied by the previous government would be recognized by the new one. However, although the Young Turks were ready to grant full political and civic equality to the national minorities, they were far from the idea of giving them national autonomy as well. In contrast, Horowitz stresses, they sought to bolster the unitary character of the state by centralizing power as much as possible, and wanted to lend a clearly Ottoman character to a country where the Turks made up only one-third of the population. Consequently, just as they were loath to acknowledge the national demands of the Greeks, Armenians and Jews, they were also intransigently opposed to the Zionist aspirations. Although ready to receive Jewish immigrants who could contribute to the economic and cultural development of the country, they stipulated like Abdulhamid that these had to disperse throughout the Empire, settle outside Palestine, and assimilate to the Ottoman society. They were stringently against concentrated Jewish settlement in Palestine, being reluctant to see another non-Muslim nation added to those already present and demand autonomy like them in the future. For this reason, Horowitz explains, Zionist politics hit the same impenetrable wall that had been erected before it by Abdulhamid II and his counselors.²⁸

Ziv, Ettinger, et al. similarly indicate in *Divrey ha-Yamim* (1963) that some Jews, believing in the Young Turks' promise of a liberal constitutional regime, had participated in the political activities of the Jerusalem branch of the Committee of Union and Progress. But it became clear before long that the Young Turks were dedicated to the ideas of centralization and Ottomanization, and afraid that Zionism could contribute to the disintegration of the Empire. The efforts of the Zionist leadership to persuade them otherwise proved to be in vain.²⁹

Likewise, Domkeh, Urbach, et al. observe in their more recently published book *Ha-Leumiyyut* (2008) that the links of the Zionists with Britain (such as the presence of their financial institutions in London), and the fact that most of them were the nationals of the Ottomans' archenemy, Russia, increased the Young Turks' suspicions that the Zionist movement was on the lookout for the first

²⁸ Horowitz, *Kitsur Toldot Yisrael*, pp. 110-11.

²⁹ Ziv, Ettinger, et al., *Divrey ha-Yamim*, pp. 348-49.

opportunity to revolt, much like the other national movements in the Empire. Having considered Zionism an enemy from the beginning, they saw it necessary therefore to adopt an all the more stringent policy against the movement.³⁰

Ottoman Policies toward the Yishuv during World War I

The textbooks, especially those published in the last two decades, dedicate a considerable place to the policies that the Ottoman authorities and especially Jamal Pasha, commander of the Fourth Army and de-facto ruler of Syria and Palestine, adopted against the Yishuv, and dwell at length on the difficulties it suffered as a result. In her 2006 book *Mahapekhah u-Geulah*, Inbar states that the Turkish army used Palestine as a base for its planned operations against the Suez Channel, and the military tension that ensued with Britain aroused feelings of enmity against the Yishuv as well. The author introduces Jamal Pasha as “a member of the Young Turk group who harbored feelings of hate and enmity against the minorities in the whole Ottoman Empire.” She argues that both Jamal Pasha and the military commander Hassan Bey regarded Zionism as the main enemy of the Turks in Palestine, and aspired to destroy the Yishuv for this reason.³¹ Similarly, Kovarsky points out in *Ha-Leumiyyut be-Yisrael w-Amim* (2014) that many Jews in Palestine were citizens of the enemy states in the war, so Jamal Pasha and the local Ottoman authorities suspected them of sympathizing with the Allies and carrying out espionage and sabotage work for the British. As a result, they maltreated the Jews in Palestine and tried to suppress their national aspirations. Nevertheless, Kovarsky offers a more nuanced analysis than Inbar and the other authors as he cites Jamal Pasha’s statement that he did not have anything against Jews per se, but was solely opposed to Zionism and determined to fight the Zionists in Palestine. He points out that Jamal did not refrain from drawing upon Jewish proficiency in various fields, appointing as his counselors Jewish experts like the agronomist Aaron Aaronsohn (later leader of the Nili spy ring), and even allowed the Rishon le-Tzion settlement to acquire a new plot of land.³²

The books also touch upon the persecutions they say the Ottomans inflicted on the Jewish population of Palestine. Inbar relates in her 2004 book *Mahapekhah ve-Temurah: Mavat ‘al 1870-1920* (“Revolution and Change: a Glance at 1870-

³⁰ Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, pp. 168, 170.

³¹ Inbar, *Mahapekhah u-Geulah*, p. 208.

³² Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael w-Amim*, p. 181.

1920,” henceforth to be referred to as *Mahapekhah ve-Temurah*) that the Ottoman administration issued stern orders against the Yishuv, which made life unbearable for its members. She also states in a separate box summarizing the final years of Ottoman rule in Palestine that the Yishuv was heavily afflicted by orders, persecutions and deportations, coming to the brink of ruin as a result.³³ Focusing on the economic dimension of these policies, Mish’ol states in his 2011 book *Ha-Leumiyyut ha-Modernit ve-Reshit ha-Tsiyonut* (“Modern Nationalism and the Beginnings of Zionism”) that Jamal Pasha caused most of the financial burden of the war effort in Palestine to be borne by the Jewish population.³⁴

In some of the older books, the Ottomans’ attitude toward the Jews in Palestine is subjected to an unfavorable comparison with that of their German and Austrian allies. In a common passage found in Ziv and Toury’s *Divrey ha-Yamim - ha-Zeman ha-Hadash*, published in 1958, and in Toury and Schmidt’s *Toldot ha-Amim ba-Zeman ha-Hadash*, Volume 2, published in 1967, the authors maintain that while the Germans and Austrians adopted a generally discreet approach toward the Jews in their country as well as in the territories occupied during the war, their Turkish allies assumed a hostile attitude toward the Jews in Palestine. Suspecting that the Jews in the region could collaborate with the Russians and the English, and regarding them for this reason as potential or actual spies, they began under Jamal’s leadership to cleanse Palestine of these “spies.” After the capitulations were abolished for this purpose, and the legal protection they had provided for the Jews of foreign nationality was removed, the latter were asked to adopt Ottoman nationality and serve in the army or leave Palestine. The authors note that while many Jews refused to adopt Ottoman nationality and fled to Egypt, some did change their nationality and enlist in the army.³⁵

In a rare exception, Barnavi seems to find some degree of justification in these policies of the Ottomans in his more recent book, *Ha-Meah ha-20: Toldot Am Yisrael ba-Dorot ha-Aharonim* (“20th Century: the History of the People of Israel in the Modern Age,” henceforth to be referred to as *Ha-Meah ha-20*), published in 1998. He stresses that the Jews had been traditionally comfortable under Ottoman rule, but it was the appearance of new Jewish settlements and the beginning of the war

³³ Inbar, *Mahapekhah ve-Temurah*, p. 93.

³⁴ Mish’ol, *Ha-Leumiyyut ha-Modernit*, pp. 174-75.

³⁵ Jacob Toury and Dan Helmut Schmidt, *Toldot ha-Amim ba-Zeman ha-Hadash* [The History of Nations in the Modern Age], Volume 3, Yavneh, Tel Aviv 1967, p. 16; Ziv and Toury, *Divrey ha-Yamim - ha-Zeman ha-Hadash*, 128.

that changed this state of affairs and brought the Jamal Pasha administration face-to-face with a new situation. Significantly, Barnavi does not content himself like the previous authors with noting that the numerous Jews of Russian nationality in the new settlements found themselves in the status of enemy nationals, but also contends that Zionism had already chosen its side and posed the danger of wresting Palestine away from the Empire. For this reason, he says, the Jews in question were asked to adopt Ottoman nationality, and while refusing this demand brought risk of deportation, complying with it entailed the duty of military service in the army. Consequently, more than eleven thousand Jews had to leave Palestine. In contrast to the previous authors, Barnavi notes that the majority of the Yishuv chose to adopt Ottoman nationality and remain in Palestine, but evaded conscription insofar as this was condoned by the authorities.³⁶

Kovarsky clarifies in *Ha-Leumiyut be-Yisrael w-Amim* (2014) why the compulsory military service that came with the adoption of Ottoman citizenship proved so dissuasive for the Jews in Palestine. The main reason for this, according to the author, was that the Ottoman army was notorious for the “*poor conditions of military service, the despotism of its commanders, and the difficult circumstances of famine and poor health afflicting its troops.*” He adds that some of the Jews conscripted into the Ottoman army were sent to labor battalions in which the conditions were especially difficult, with high rates of mortality due to diseases and epidemics.³⁷

On the other hand, Domkeh, Urbach, et al. point out in their book *Ha-Leumiyut* (2008) that the willingness to adopt Ottoman citizenship and serve in the army was not sufficient either to satisfy the Ottoman authorities: although many Jews who considered it “*a crime and a treachery*” to leave Palestine at such a moment preferred to remain there and adopt Ottoman citizenship, the Ottomans encouraged emigration from Palestine. The authors relate how the authorities constantly issued new orders restricting the adoption of Ottoman nationality and refused to grant citizenship to many settlers they considered dangerous, especially teachers, lawyers and scholars. They state that this policy culminated in a manhunt against the Jews of Jaffa and Jerusalem, and many Jews, including those like David Ben Gurion and Yitzhak Ben Zvi who had already adopted Ottoman

³⁶ Elie Barnavi, *Ha-Meah ha-20: Toldot Am Yisrael ba-Dorot ha-Aharonim* [20th Century: The History of the People of Israel in the Modern Age], Sifre, Tel Aviv 1998, p. 71.

³⁷ Kovarsky, *Ha-Leumiyut be-Yisrael w-Amim*, p. 179. For the dissuasive conditions of military service in the Ottoman Empire also see Ednah El'azari and Miryam Geva', *Ha-Tsiyonut be-Miḥan ha-Ma'aseh, 1914-1939* [Zionism in the Test of Action, 1914-1939], Misrad ha-Hinukh veba-Tarbut, Jerusalem 1984, p. 12.

nationality, were deported. Most of the twelve to fifteen thousand deportees went to Alexandria, and the rest to Syria.³⁸

The textbooks also touch upon the measures taken by the Ottoman authorities to suppress all manifestations of Zionism in Palestine. In this connection Domkeh, Urbach, et al. in *Ha-Leumiyyut* (2008) and Kovarksy in *Ha-Leumiyyut be-Yisrael w-Amim* (2014) note that the Ottoman authorities closed down newspapers published in Hebrew, prevented the display of Zionist symbols, prohibited street names and signposts in Hebrew, and banned the use of the stamps of the Jewish National Fund.³⁹

Remaining Neutral or Taking Sides: the Ottomans or the Allies?

Under these circumstances, among both the Palestinian Jews and the leaders of the Zionist movement, there emerged groups with different opinions about whether it was advisable to stay neutral or not, and if sides were to be taken, which side it would be best to support. Domkeh, Urbach, et al. dwell on these conflicting attitudes in their book *Ha-Leumiyyut* (2008). The neutral attitude, they explain, was the one adopted by the Zionist Organization to avert any harm to the Jewish subjects of the states on either side of the war. On the other hand, those who argued it was preferable to support Germany and the Ottoman Empire thought that they would thus be in a position to persuade those countries to agree to the establishment of a national home for the Jews in Palestine. They also believed that supporting the Axis powers would help alleviate the sufferings of the Yishuv during the war. The authors stress that the majority of the Palestinian Jews and their leaders were of this opinion and sided with the Ottoman Empire. In their view, supporting the Turks was the responsible and sensible thing to do as long as Palestine remained under Ottoman sovereignty. Accordingly, those members of the Yishuv who did not leave Palestine joined the Ottoman army and tried to prove their loyalty to the authorities.⁴⁰

Domkeh, Urbach, et al. observe at this point that while the pro-Ottoman attitude did not pose any dangers for the Jews in Palestine, its chances of serving

³⁸ Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, pp. 168-70. For a similar narrative see Eli'ezer Domkeh, (ed.), *Ha-'Olam voha-Yehudim ba-Dorot ha-Aharonim* [The World and the Jews in the Modern Age], Part 2, Volume 1, Zalman Shazar Center, Jerusalem 1999, p. 269.

³⁹ Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael w-Amim*, p. 181. See also Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, pp. 168, 170.

⁴⁰ Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, pp. 171-72.

the interests of Zionism were nevertheless low. Those who promoted a pro-British attitude, on the other hand, were also convinced that Britain would repay this by establishing a national home for the Jews in Palestine in case of victory. The authors acknowledge that giving support to Britain entailed many dangers: “*Since Eretz Israel was ruled by Turkey, supporting Britain would be seen as an act of treachery and endanger the Yishuv in the Eretz. Moreover, if Britain was defeated in the war, all the gains of the Zionist settlement in Eretz Israel would be thrown away.*” Despite this, they insist that the pro-British attitude was “*the one that finally brought the greatest gains to the Zionist movement.*”⁴¹

In *Ha-Leumiyyut be-Yisrael w-ʿAmim* (2014), Kovarsky similarly observes that while neutrality had certain advantages, like averting the threats to the Zionist gains in Palestine and allowing Zionist organizations to continue functioning, the neutral position rendered it difficult to demand Jewish national rights from the victors. For this reason, from the very beginning of the war there were voices calling for the adoption of a pro-British position. The author explains that the reason why these circles had set their hopes on Britain was that it had not only adopted a positive attitude toward the Zionist movement and offered al-Arish and Uganda for Jewish settlement, but now, already ensconced in Egypt, stood poised to capture Palestine as well. They believed that it would therefore be possible to persuade that country as well as other Allied powers to recognize the Jewish national rights in Palestine if they won the war. The author notes that within the Yishuv as well there were people who preferred to support the British rather than the Ottomans, and contends like Like Domkeh, Urbach, et al. that this was also the right choice in hindsight: “*The support for Britain, which was also manifested in the establishment of the Hebrew Battalions, eventually turned out to be right. Britain captured Eretz Israel and gave the Zionist movement the Balfour Declaration in recognition of the Jewish national rights in Palestine.*”⁴²

Hebrew Battalions

The Jews of Russian nationality who had been deported from Palestine in 1915 and sought refuge in Alexandria constituted the majority among those Palestinian Jews who had come to adopt a pro-British position. They were involved in the establishment of Jewish units to fight in the British army against the Ottomans,

⁴¹ Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, p. 172.

⁴² Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael w-ʿAmim*, pp. 187-89.

as an investment for the peace conference to follow the war. The books published from 1998 onwards also dedicate an individual section to these units known under the general name of “Hebrew Battalions.” There were three of the battalions in question. The first, the Zion Mule Corps, served as a transport unit on the Gallipoli Front, and the other two, the 38th and 39th Brigades of Royal Fusiliers, served as combat units in the final clashes of the war in Palestine. Explaining the reasons for the establishment of the battalions, Domkeh, Urbach, et al. enumerate three motives in *Ha-Leumiyyut* (2008): the need to prove that the Jews were ready to fight for the liberation of Palestine, the necessity of active collaboration with Britain to secure its support for the Zionist cause, and, in the long run, the formation of a corps of experienced soldiers to serve as the nucleus of a future Jewish army.⁴³ More explicitly, Kovarsky states in his 2014 book *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim* that the original founders of the battalions, Joseph Trumpeldor and Vladimir Jabotinsky, expected a British victory and believed that supporting it could bring critical gains in an eventual peace conference. If the Jews desired to keep Palestine after the war, they had to be ready to fight for it and take part in its capture.⁴⁴

Most textbook authors appear to have a dim view of the Hebrew Battalions’ overall contribution to the British struggle against the Ottomans. Domkeh, Urbach, et al. assert in *Ha-Leumiyyut* (2008) that the Hebrew Battalions made no important contribution to the British war effort, and assert that their importance lay rather on the moral plane, as they showed the Jews fighting for Palestine in support of Britain.⁴⁵ Similarly, Kovarsky argues in *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim* (2014) that the Battalions’ contribution was slight and denies that their establishment and activities had any effect in obtaining the Balfour Declaration.⁴⁶

Inbar diverges from these assessments in her book *Mahapekhah u-Geulah* (2006). After relating how the Jewish soldiers in Gallipoli carried water and ammunition among the trenches under heavy fire, she remarks that by this show of courage they won the appreciation of the British high command. In her words, “*The admiration gained by the Mule Corps also helped improve the opinion about the capacity of*

⁴³ Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, p. 175.

⁴⁴ Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim*, pp. 190-91. See also Barnavi, *Ha-Meah ha-20*, p. 72 for a similar explanation.

⁴⁵ Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, p. 175. For a similar evaluation see Barnavi, *Ha-Meah ha-20*, p. 73; Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim*, p. 193.

⁴⁶ Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim*, p. 193.

*the Yishuv in Palestine to assist the British.*⁴⁷ In keeping with this approach, Inbar avoids statements about the insignificance of the battalions' overall contribution to the British war effort, and also offers a more appreciative assessment of their moral value: "*The Hebrew Battalions... provided ethical and moral legitimacy to the Yishuv's struggle for cultural and social autonomy, on the one hand, and to its resistance against the brutal Turkish rule, on the other.*"⁴⁸ In a passage further on, she adds that the battalions "*improved the Yishuv's morale and constituted a source of national pride.*"⁴⁹ This is interesting in view of the same author's acknowledgment of the Yishuv's opposition to such explicitly pro-British activities, as will become clear in examining her treatment of the Nili spy ring.

Establishment of the Nili Spy Ring

Although the majority of the Yishuv supported the Ottoman Empire, there was a pro-British minority among them as well, and a group from the settlement of Zikhron Ya'akov, led by the agronomist Aaron Aaronsohn, established an espionage network under the name Nili (an acronym for the Biblical phrase *Netzakh Yisrael lo' yeshaker*: "The Glory of Israel will not lie"). The network transmitted information to the British about the position and the movements of the Turkish army.⁵⁰ The books published from 1998 onwards also dedicate an individual section to Nili. Even though they acknowledge that most of the Palestinian Jews supported the Ottomans and objected to the activities of Nili, they argue that this was only for fear of the harsh punitive measures they would face in case it was uncovered. Some books also suggest that the resentment otherwise felt by the Yishuv members towards the stringent Ottoman policies targeting them contributed to the establishment of the spy network. Concomitant with this approach, they offer a very positive, even exalting assessment of Nili.

Thus Barnavi in *Ha-Meah ha-20* (1998) attempts to justify the establishment of the network by relating how a small group of young men from Zikhron Ya'akov, believing that the adoption of a pro-Ottoman position would provide the Jews with an advantageous bargaining position, volunteered to serve in the Ottoman

⁴⁷ Inbar, *Mahapekhal u-Geulah*, p. 212.

⁴⁸ Inbar, *Mahapekhal u-Geulah*, p. 214. The same sentence is also found in idem, *Mahapekhal ve-Temurah*, p. 97.

⁴⁹ Inbar, *Mahapekhal u-Geulah*, p. 220.

⁵⁰ For some of the scholarly literature on Nili see Anita Engle, *The Nili Spies*, Frank Cass, London 1966; Anthony Verrier, (ed.), *Agents of Empire*, Brassey's, London 1995; Ronald Florence, *Lawrence and Aaronsohn*, Viking, New York 2007; Necmettin Alkan, *Nili: Ortadoğu'da Casuslar Savaşı*, Kronik, İstanbul 2017.

army at the beginning of the war. But the disillusionment they underwent because of the humiliating and violent treatment they suffered during their term of service led them to shift to a pro-British position and establish the Nili network.⁵¹ A similar attempt may be observed in Domkeh, Urbach, et al.'s *Ha-Leumiyut* (2008), where the authors state that “*The anti-Turkish mood that suddenly developed in the Yishuv was the natural result of the policies pursued by Turkey. One of the symptoms of this mood was the establishment of a pro-British spy network named Nili.*”⁵²

In a more veiled effort, Kovarsky refers to the Yishuv’s “sense of an existential threat” in *Ha-Leumiyut be-Yisrael u-ʿAmim* (2014). He states that both this sense and the consideration that Britain would emerge victorious from the war led a small group of young men to mobilize against the Ottoman government despite the pro-Ottoman stance of the majority in the Yishuv. There is implicit support for this decision in the author’s remark that the Nili founders were expressing their “*gratefulness and sympathy for those who had helped the Yishuv*” as they established contact with the British army and assisted it during the war.⁵³

Kovarsky supplements these remarks with a primary source reading, a letter by Aaron Aaronsohn dated 9 October 1916, in which the latter explains why he had established Nili:

“It is natural for us Jews to feel the iron fist [of the Ottoman government] even more strongly. What had not only enabled us to live and work in Eretz Israel despite Turkish misrule, but also lent a special charm to living and working there, was the religious freedom and autonomous life of the Yishuv, the chance to develop the national culture, the use of Hebrew... As long as we were at least safe under Turkish misrule, I did not think I had the right to contribute to the ruin of the Turks. However, when it became clear to me beyond all shadow of doubt that we were dependent on the mercy and the whims of a man called Jamal, or of any other Turk with sadistic tendencies, the feeling matured in my heart that I was responsible for drawing the necessary conclusions from this situation... I had been convinced for a long time that we had to side with Britain... and I did so as well. I immediately defected to the side of the ‘enemy’... We do this only because of our conviction that it is in our interests, namely the interests of the Jewish people.”⁵⁴

⁵¹ Barnavi, *Ha-Meah ha-20*, p. 71.

⁵² Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyut*, p. 173.

⁵³ Kovarsky, *Ha-Leumiyut be-Yisrael u-ʿAmim*, p. 184.

⁵⁴ Kovarsky, *Ha-Leumiyut be-Yisrael u-ʿAmim*, p. 185.

The Yishuv's Negative Attitude toward Nili

The textbooks acknowledge that the majority of the Yishuv adopted a negative attitude toward Nili, but mainly attribute this to their fear of retaliation from the Ottoman government. Thus in the common section entitled “*Why the Yishuv did not approve of the activities of Nili?*” found in her books *Mahapekhah ve-Temurah* (2004) and *Mahapekhah u-Geulah* (2006), Inbar acknowledges that the leaders and majority of the Yishuv objected to the underground activities of Nili. While explaining this objection, the author refers in both of her books to their fears that espionage for the British would provoke a harsh reaction from the Turks and bring a disaster upon the Yishuv. Nevertheless, she also acknowledges in *Mahapekhah u-Geulah* that another reason why most Yishuv members refrained from espionage was that “*they did not regard it as a respectable occupation for Jews.*”⁵⁵ Similarly, Kovarsky indicates in his 2014 book *Ha-Leumiyut be-Yisrael uv-Amim* that the activities of Nili received scathing criticism from most of the Jews in Palestine, who regarded the Nili members as dangerous adventurers and feared that the uncovering of their activities would deliver the *coup de grâce* to a Yishuv that was already at the end of its tether. He observes further that the fear of Ottoman retribution was not baseless in view of the deportation of the Armenians by the Ottomans, who had similarly accused the former of disloyalty.⁵⁶

Some authors proceed to take the Yishuv to task for having failed to support Nili. Thus although Barnavi observes in *Ha-Meah ha-20* (1998) that “*The attitude of the Yishuv... toward the activities of the Nili members was cautious because of their fear of the punitive measures of the Turks,*” he also criticizes what he calls their “*ambivalent attitude toward the Nili.*” The author strikes a reproachful note as he recounts how the entire Yishuv, fearful of the consequences, abandoned the Nili members to their fate as soon as the network was uncovered, while Hashomer even assumed an active role in the capture of the Nili member Lishansky.⁵⁷

Uncovering of Nili and Collective Punishment of the Yishuv

The textbooks also dwell at some length on the uncovering of the Nili and the punitive measures of the government which they say targeted not only the spy ring itself, but the entire Yishuv. In *Mahapekhah ve-Temurah* (2004) and *Mahapekhah*

⁵⁵ Inbar, *Mahapekhah ve-Temurah*, p. 96; idem, *Mahapekhah u-Geulah*, p. 211.

⁵⁶ Kovarsky, *Ha-Leumiyut be-Yisrael uv-Amim*, p. 185.

⁵⁷ Barnavi, *Ha-Meah ha-20*, p. 72. Also see Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyut*, p. 174.

u-Geulah (2006), Inbar relates that the Nili member Na'aman Belkind was captured while taking the gathered intelligence to Egypt. She points out that he was forced under heavy torture to inform the Turks about the network, which led to the arrest of most of its members in *Zikhron Ya'akov*.⁵⁸ Domkeh, Urbach, et al. similarly indicate in *Ha-Leumiyyut* (2008) that many Nili members were arrested, and while some of them including Aaronsohn's sister Sarah committed suicide, the others were executed or imprisoned. They also note that the entire Yishuv was "afflicted by a wave of persecutions" after Nili was uncovered in October 1917.⁵⁹

Many other books, old and new, assert likewise that the local Ottoman government under Jamal Pasha mistreated the entire Jewish population after the uncovering of Nili, without distinguishing between the guilty and the innocent. Ziv and Toury, in *Divrey ha-Yamim - ha-Zeman ha-Hadash* (1958), and Toury and Schmidt in *Toldot ha-Amim*, Volume 2 (1967), claim that the Turks perpetrated many malicious and cruel deeds against the Yishuv.⁶⁰ Ziv, Ettinger, et al. similarly relate in *Divrey ha-Yamim* (1963) that after the uncovering of the spy ring, which they stress was acting outside the knowledge of the Jewish leaders in Palestine, Jamal Pasha launched a ruthless persecution against the Yishuv, arresting and torturing hundreds of Jewish young men.⁶¹ In their 1984 book *Ha-Tsiyonut be-Mivhan ha-Ma'aseh, 1914-1939* ("Zionism in the Test of Action, 1914-1939," henceforth to be referred to as *Ha-Tsiyonut be-Mivhan ha-Ma'aseh*), El'azari and Geva' state likewise that after Nili was uncovered the Turkish soldiers randomly vented their anger on all members of the Yishuv, ill-treating many and causing suffering among all of its members.⁶² The sharpest criticism in this regard is found in Barnavi's *Ha-Meah ha-20* (1998): "The cruel persecution they faced after the uncovering of the spy ring was at a level unexpected even from a regime and an army that had previously proved they knew all sorts of cruel persecution."⁶³

Evaluation of Nili

Some textbooks also offer a general evaluation of Nili. Inbar observes in *Mahapekhhah ve-Temurah* (2004) that the organization was ahead of its time, for a

⁵⁸ Inbar, *Mahapekhhah ve-Temurah*, p. 96; idem, *Mahapekhhah u-Geulah*, p. 210.

⁵⁹ Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, p. 174.

⁶⁰ Ziv and Toury, *Divrey ha-Yamim - ha-Zeman ha-Hadash*, p. 128; Toury and Schmidt, *Toldot ha-Amim*, p. 16.

⁶¹ Ziv, Ettinger, et al., *Divrey ha-Yamim*, p. 349.

⁶² El'azari and Geva', *Ha-Tsiyonut be-Mivhan ha-Ma'aseh*, p. 16.

⁶³ Barnavi, *Ha-Meah ha-20*, p. 72.

year after its uncovering, the Palestinian Jewish leaders also became convinced of the need to shift to a pro-British position. She then proceeds to praise Nili in the following words: “*The Nili members acted with resoluteness and endangered their lives for a goal they believed in. Their faith in the ideal of self-sacrifice for their people proved superior to any calculations of self-interest.*”⁶⁴

The same positive, even exalting approach toward Nili evident in this passage is also notable in Inbar’s *Mahapekhhah u-Geulah* (2006). At one point she states that “*Most members of Nili were caught and killed, but they left behind for us a legacy of courage and heroism.*”⁶⁵ Her overall evaluation of Nili is found in a section entitled tellingly as “*It is necessary to recognize the contribution of Nili to the struggle of the Yishuv.*” After the same laudatory passage about the resoluteness and idealism of the Nili members found in her previous book, Inbar stresses that the British army was spared as many as thirty thousand casualties thanks to the reliable intelligence provided by Nili. She observes as well that the Nili members’ struggle and contribution to the victory against the Turks also facilitated the political efforts directed at obtaining the Balfour Declaration. In a final note, Inbar points out that “*Nili contributed a great deal to saving the Yishuv in Palestine when it communicated to the world the news of the deportation of the Jews of Tel Aviv and Jaffa during the Pesah of 1917. By alerting the world public opinion, this move ended Jamal Pasha’s plans of destroying the Yishuv.*”⁶⁶

Deportations from Jaffa and Tel Aviv

The aforementioned deportation of the Jews of Jaffa and Tel Aviv by Jamal Pasha in spring 1917 is also a topic that receives considerable attention in the textbooks published from the late nineties onwards. Naveh and Vered relate in their 2008 book *Ha-Leumiyut be-Yisrael w-Amim: Reshit ha-Derekh ‘ad 1920* (“Nationalism among Israel and other Nations: The Beginning of the Road until 1920”) that the Turks deported the inhabitants of Tel Aviv, Jaffa and the surrounding settlements to north Palestine for fear that they could collaborate with the advancing British army: “*Thousands of people who went north found themselves homeless, jobless, deprived of even the most basic conditions necessary for survival. The Yishuv in Palestine stood on the brink of complete ruin.*”⁶⁷

⁶⁴ Inbar, *Mahapekhhah ve-Temurah*, p. 96.

⁶⁵ Inbar, *Mahapekhhah u-Geulah*, p. 220.

⁶⁶ Inbar, *Mahapekhhah u-Geulah*, p. 211.

⁶⁷ Naveh and Vered, *Ha-Leumiyut be-Yisrael w-Amim*, p. 192

In *Ha-Leumiyyut* (2008) Domkeh, Urbach, et al. quote a telegram that Aaron Aaronsohn wrote about a month after the deportation, drawing a dark picture of the conditions under which the operation was carried out:

“The Jews were ordered on April 1 to leave within forty-eight hours. They were not provided with any means of transport. About a week before this, around three hundred Jews had been deported from Jerusalem in a most ruthless manner. Jamal Pasha had declared that the joy of the Jews at the British advance would be cut short... Eight thousand Jews were thus expelled from their homes without being given the opportunity to take along their belongings. The houses of the Jews were plundered before they had even left... The Jewish quarters were also completely pillaged before the very eyes of the authorities. To serve as an example... in order to show the fate awaiting those Jews who resisted these acts of plunder, two Yemenite Jews were hung at the entry to the quarters. The roads leading to the settlements in the north of Jaffa were filled with thousands of starving Jewish refugees.”⁶⁸

One of the most detailed narratives on the subject is found in Kovarsky’s 2014 book *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim*, in the section entitled “*Deportation from Jaffa and Tel Aviv*.” The author relates how in spring 1917, before the advance of the British army through Palestine, Jamal Pasha commanded the residents of Jaffa and Tel Aviv to abandon their homes. His pretext was that the British could attack these towns and it was necessary therefore to evacuate their civilian population. Kovarsky draws attention to the discriminatory approach that he says was adopted in the implementation of this command: while the Arab population was allowed to remain in the villages nearby, the Jewish population was compelled to migrate north, towards Galilee. It is related in the book that Tel Aviv was almost completely emptied of its inhabitants, while the deportees had to live for a few months in makeshift barracks, subject to famine and disease, many unable to return home before the end of the war. The author indicates that the news of the deportation had a broad repercussion in the whole Jewish world, and led to widespread rumors of Jewish massacres.⁶⁹

In this connection, some of the books assert that foreign powers, especially Germany, played an important role in saving the Yishuv from certain destruction.

⁶⁸ Domkeh, Urbach, et al., *Ha-Leumiyyut*, p. 170.

⁶⁹ Kovarsky, *Ha-Leumiyyut be-Yisrael uv-Amim*, p. 182.

Barnavi indicates in *Ha-Meah ha-20* (1998) that only the German government's intervention of through its representatives in Istanbul saved the Yishuv from destruction.⁷⁰ Inbar similarly states in her 2006 book *Mahapekhah u-Geulah* that “*The Yishuv... was saved from total ruin only by the intervention of the foreign consuls who placed pressure on the Turks to prevent them from inflicting physical harm on it.*”⁷¹

British Occupation of Palestine

The books evaluate the British occupation of Palestine shortly after the deportation as a positive development that saved the Yishuv from almost certain ruin and gave it free rein to continue its development. In El'azari and Geva's 1984 book *Ha-Tsiyonut-be-Mivhan ha-Ma'aseh*, the authors relate how the Australian advance guard from the British army, arriving at Gedara in November 1917, spoke to the settlers of their profound admiration for the Old Testament — they would restore their ancient homeland to the Jewish people in accordance with that Holy Book. According to the authors, this caused widespread excitement among the settlers, who were convinced that the period of Ottoman domination had finally come to an end.⁷²

In *Ha-Meah ha-20* (1998), Barnavi indicates that although the initial enthusiasm of the Yishuv in receiving the British as saviors was quickly dispelled through subsequent British policies, the fact remained that they had saved it from destruction, enabled it to flourish, and, willingly or not, paved the way towards its eventual statehood.⁷³ Inbar, dwelling on the same points in *Mahapekhah ve-Temurah* (2004), rises to eulogy:

“The British conquest changed the fate of the Yishuv in Eretz Israel. Although military rule was established in the Eretz, the Yishuv evaded the threat of deportation by the Turks and found the opportunity to develop autonomously under enlightened British rule. In the history of the Yishuv in Palestine, this was the first time in the last two thousand years that a liberal and enlightened government was in power.”⁷⁴

⁷⁰ Barnavi, *Ha-Meah ha-20*, p. 72. See on this subject Isaiah Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism, 1897-1918*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ 1998, pp. 351-53.

⁷¹ Inbar, *Mahapekhah u-Geulah*, p. 209.

⁷² El'azari and Geva, *Ha-Tsiyonut be-Mivhan ha-Ma'aseh*, p. 16.

⁷³ Barnavi, *Ha-Meah ha-20*, p. 73.

⁷⁴ Inbar, *Mahapekhah ve-Temurah*, p. 93.

Conclusions

The years 1870-1920 constituted a critical phase in the history of the Yishuv in Palestine. Rapid population increase and socio-cultural development was interrupted by a period of intense hardship during the war, which ended with the British occupation of Palestine and the paving of the road to statehood. The same period also saw the emergence of political Zionism and Herzl's efforts to secure Palestine as an internationally recognized "national home" for the Jewish people. The preceding analysis has served to shed light on what kind of role Israeli textbooks attribute to the Ottomans in this formative epoch. The books recount at length how the Ottoman rulers rejected Herzl's plans and resisted the expansion of the Yishuv as much as they could, but this does not conjure up so negative an Ottoman image as might be expected. It is rather explained in detail that the Ottoman rulers were concerned that ongoing Jewish immigration to Palestine could lead to the emergence of yet another regionally concentrated, non-Muslim nation aspiring to autonomy, as had happened in the Balkans. In keeping with this approach, even the oft-repeated argument that Abdulhamid and his aides merely used Herzl's offer as a leverage in their negotiations with the French is not much belabored. There are also several books suggesting that despite their reservations the Ottomans could still have agreed to Herzl's offer if he had managed to raise the sums he promised. A negative image is presented in this context only when the textbook authors explain the failure of the Ottoman measures to stop Jewish immigration by referring to the corruptness and inefficiency of the local officials, mostly ignoring the pressures of the Great Powers anxious to protect the capitulations regime.

The attitude of the textbooks toward the Ottoman government grows more critical as they proceed to comment on the policies of the Young Turks, who they say proved as hostile as Abdulhamid II to the Zionist movement. They point out the disillusionment that the Zionists and Palestinian Jews underwent on realizing this fact, after they had shared in the brief post-revolution euphoria with hopes for liberalization and a change of policy toward Zionism. Significantly, they project a very negative image of the Jamal Pasha government in Palestine as they dwell on his wartime measures against the Yishuv, mentioning forcible deportations, suppression of Hebrew, and cases of collective punishment.

The Ottoman image in the books undergoes a turn for the worse from the late 1990s onward, as they begin to dedicate individual sections to the pro-British

Nili spy ring and the Hebrew Battalions. Dwelling on these topics, they place special emphasis on what they regard as Jamal Pasha's willful maltreatment of the Jews in the Yishuv, in an effort to justify both the split of Palestine from the Empire and the role that Nili and the Hebrew Battalions played in the process. Suggesting that the destruction of the whole Yishuv was not very far from the minds of Jamal Pasha and his associates, they explicitly refer to the deportation of the Armenians as something the like of which could have struck the Yishuv were it not for the Nili's promulgation of the news, German intervention, and the British occupation of Palestine.

The arrival of the British army is evaluated in this context as an event that saved the Yishuv from almost certain ruin and allowed it to develop freely on the path to statehood. From this perspective, the contribution of the Nili spy ring and the Hebrew Battalions to the British war effort against the Ottomans is presented not only as a natural and justified response to the Ottoman policies allegedly threatening the existence of the Yishuv, but also a good investment for its future. Even though it is conceded that the adoption of an explicitly pro-British attitude by these organizations ran counter to the wishes of the pro-Ottoman Jewish majority in Palestine, this is attributed mainly to their fears of retaliation from the government, and the Yishuv is criticized for its failure to support Nili members despite what the books praise as the heroic self-sacrifice they had made for its sake.

In his general report on the main results of the Symposium on "Facing Misuses of History," organized in Oslo in 1999, Laurent Wirth describes different types of abuse of history encountered in various fields extending from history education to mass media. Among the factors leading to these abuses, he mentions the traditions of historiography that serve the purposes of nation and state building.⁷⁵ We have seen in the introduction that the Israeli textbooks continue to rely on a Zionist interpretation of history, and Maurus Reinkowski indicates that this is also largely true for the academic historiography in Israel.⁷⁶ Insofar as Zionism may be considered another nationalist ideology serving nation and state building purposes, an important question to address at this point is to what extent the various abuses of history enumerated by Wirth may have found their way into

⁷⁵ Laurent Wirth, "Facing Misuses of History", in *The Misuses of History: Symposium on "Facing Misuses of History"*, Oslo (Norway) 28-30 June 1999, pp. 23-56, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2000, pp. 31-33.

⁷⁶ Maurus Reinkowski, "Late Ottoman Rule over Palestine: its Evaluation in Arab, Turkish and Israeli Histories, 1970-90", *Middle Eastern Studies*, 35, 1, 1999, pp. 78-79.

the Israeli textbooks that handle this critical period leading to the establishment of the state of Israel.

Wirth enumerates the types of abuse in question as abuse by denial of a clear historical fact, abuse by falsification, abuse by fixation, abuse by omission, abuse out of laziness or ignorance, and abuse through the exploitation of history for the sake of commercial interests.⁷⁷ Amongst these, the preceding analysis of the Israeli history textbooks has revealed the existence of abuses by omission and especially by fixation. Abuse by omission is encountered in the passages that attempt to explain the great increase in the Palestinian Jewish population despite the restrictions imposed by the Ottoman authorities on Jewish immigration and settlement. Most textbooks' omission of the role of the Great Powers in the failure of these measures, and corresponding fixation on the corruption of the Ottoman officials, serve to discredit Ottoman rule and legitimize the Zionists' disrespect of its restrictions, as Reinkowski observes in connection with Israeli academic historiography.⁷⁸

One of the most conspicuous types of abuse encountered in the textbooks, especially those published since the late 1990s, is their fixation on what they present as the oppressive policies of the Ottoman governor of Syria and Palestine, Jamal Pasha, against the Yishuv during World War I. This fixation is also evident as we have seen in the actual history curricula for the middle and high schools, where the only subject with explicit mention of the Turks or Ottomans is Jamal Pasha's policies against the Yishuv during the war. In close connection with this, the books published since the late nineties also fix upon the topics of Nili and the Hebrew Battalions, which are presented as "*the ways of struggle of the Yishuv*" against these policies, to quote the actual high school curriculum.⁷⁹ The fact that the textbook authors themselves admit the marginal status of the Nili members vis-à-vis the overwhelming majority in the Yishuv who objected to their activities, and acknowledge the failure of the Hebrew Battalions to play any significant role in the British conquest of Palestine, sheds further light on the abuse of fixation involved in their particular focus on these organizations.

Reinkowski's study reveals that the negative image of Jamal Pasha that we have encountered in the textbooks is also present in academic Israeli historiography,

⁷⁷ Wirth, "Facing Misuses of History", pp. 38-48.

⁷⁸ Reinkowski, "Late Ottoman Rule over Palestine," p. 81.

⁷⁹ Misrad ha-Hinukh, "Tokhnit ha-Limudim ba-Historia," p. 23.

where, the author observes, Ottoman rule assumes the function of a “hostile counterpart” against the Yishuv during World War I. As Reinkowski remarks in connection with historiography, the fixation of the textbooks on the policies of Jamal Pasha also goes beyond describing the difficult conditions prevailing in Palestine during World War I, or attempting to secure acknowledgment of the sufferings of the Jewish community. It emerges instead as a key plot element of the historical narrative, meant to serve an important legitimating function. In this context, Reinkowski points out that the negative image of Jamal Pasha is also predominant in Arab historiography: Since Palestine was the scene of a bitter Arab-Jewish conflict during the period of the British Mandate succeeding the Ottoman rule, the historians of both sides strove to outbid each other in an effort to demonstrate that their own community had suffered more at the hands of Jamal Pasha, and therefore had a greater claim to national self-realization and the establishment of an independent state.⁸⁰ A comparison with the existing studies on the history textbooks of Arabic countries such as Syria and Jordan indeed supports this argument. According to these studies, the Arabic textbooks also fix on an extremely negative image of Jamal Pasha, whom they regularly refer to as *as-Saffah* (“The Blood-Shedder”). The books relate at length how he massacred, deported or dispossessed the local Arab population in revenge for his failed attacks on the Suez, executed many Arab notables, and closed down Arabic newspapers in line with his policies of “Turkification.” This narrative is then used to lend legitimacy to the revolt of Sharif Hussein, which is dubbed as “the Arab Revolution,” and to justify his collaboration with the British to overthrow Ottoman rule and establish Arab national independence.⁸¹ It can be argued on the same lines that the fixation of the Israeli history curricula and textbooks on Jamal Pasha’s policies serves to justify the collaboration of Nili and the Hebrew Battalions with the British, the split of Palestine from the Ottoman Empire, and the eventual establishment of a Jewish state following the long period of rivalry and conflict with the Arabs during the British Mandate. Similarly, the fixation on Nili and the Hebrew Battalions themselves fulfills an important function in presenting this final period of Ottoman rule in Palestine as the first important milestone of the Yishuv’s struggle against its “oppressors,” eventually leading to national self-realization.

⁸⁰ Reinkowski, “Late Ottoman Rule over Palestine,” p. 88.

⁸¹ Yenal Gökşun, *Şuriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011, pp. 109-13; Mehmet Yiğit, *Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün ve Suriye Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2009, pp. 23-24, 27-28, 46, 70, 76-80, 92, 99.

An important observation to make in this connection is the fact that Jamal Pasha dedicated an entire chapter of his memories to his relations with the Arabs in Syria and Palestine and the Sharif Hussein revolt, while he failed to make any mention of Nili or the Hebrew Battalions, and touched upon his relations with the Jews briefly at four points only. In the memories he relates how has spent his best efforts to protect the Jews as well as the Christians from the assaults of the local Muslim and Druze population and extended financial aid to Christian and Jewish orphanages. He complains of the small sums donated by the Zionists for feeding the poor in Jerusalem, which he says they used as an opportunity to spread Zionist propaganda. On a more positive note, he speaks appreciatively of “the great efforts” that a Jewish agricultural expert and his officials from Rishon le-Zion put into the construction work of one of the relay stations along the new road that was being built then.⁸² This might be taken to imply that Jamal Pasha himself attached much less importance to his relations with the Jews and Jewish collaboration with the British than he did to his policies toward the Arabs and the “Arab Revolt” as he put it. This was perhaps only natural, given the great difference between their population sizes. If true, this would help place in perspective the fixation of the Israeli textbooks on the Palestinian Jews’ confrontation with the Jamal Pasha government, as well as the general rivalry between Israeli and Arab historiographies in this respect.

Drawing upon such alternative primary sources alongside those of pro-Zionist provenance, like the diary and letters of Aaron Aaronsohn, could contribute to the elimination of some of the abuses examined here, and help achieve a multi-perspectivity that would be desirable from both a historiographical and a pedagogic point of view. However, the legitimating functions that Jamal Pasha’s image and policies seem to have assumed in the Israeli textbooks’ historical narrative extending from the final period of Ottoman rule, through the Arab-Jewish conflicts during the British mandate, and up to the Declaration of Independence, significantly decreases the likelihood of textbook authors adopting such a multi-perspectival approach to the issue within the foreseeable future.

⁸² Cemal Paşa, *Hatıralar*, ed. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, pp. 263, 351-52, 361.

BIBLIOGRAPHY

Textbooks

- Barnavi, Elie, *Ha-Meah ha-20: Toldot 'Am Yisrael ba-Dorot ha-Aharonim* [20th Century: The History of the People of Israel in the Modern Age], Sifre, Tel Aviv 1998.
- Domkeh, Eli'ezer, ed., *Ha-'Olam veba-Yehudim ba-Dorot ha-Aharonim* [The World and the Jews in the Modern Age], Part 2, Volume 1, Zalman Shazar Center, Jerusalem 1999.
- Domkeh, Eli'ezer, Hanah Urbach, Tsafirir Goldberg, *Ha-Leumiyut: Reshit ha-Derekh* [Nationalism: The Beginning of the Road], Zalman Shazar Center, Jerusalem 2008.
- El'azari, Ednah, Miryam Geva', *Ha-Tsiyonut be-Mivhan ha-Ma'aseh, 1914-1939* [Zionism in the Test of Action, 1914-1939], Misrad ha-Hinukh veba-Tarbut, Jerusalem 1984.
- Horowitz, Shelomoh, *Kitsur Toldot Yisrael ba-'Et ha-Hadashah* [Concise History of Israel in the Modern Age], Part 2, Haifa 1960.
- Inbar, Shulah, *Mahapekhhah ve-Temurah: Mavat 'al 1870-1920* [Revolution and Change: A Glance at 1870-1920], Lilach, Petach Tikva 2004.
- Inbar, Shulah, *Mahapekhhah u-Geulah be-Yisrael w-Amim* [Revolution and Emancipation among Israel and other Nations], Part 1, Lilach, Petach Tikva 2006.
- Katz, Jacob, Zvi Bakharakh, *Yisrael veba-Amim* [Israel and other Nations], Part 3, Tel Aviv Dvir, Tel-Aviv 1982.
- Kovarsky, Yuval, *Ha-Leumiyut be-Yisrael w-Amim: Reshit ha-Derekh 'ad 1920* [Nationalism among Israel and other Nations: The Beginning of the Road until 1920], Motsiim le-Or, Kinneret 2014.
- Mish'ol, Yigal, *Ha-Leumiyut ha-Modernit ve-Reshit ha-Tsiyonut* [Modern Nationalism and the Beginnings of Zionism], Hay Sikhhol, Me'ala Edomim 2011.
- Misrad ha-Hinukh, "Historia le-Kitot waw-tet ba-Bet ha-Sefer ha-Mamlakhti," http://meyda.education.gov.il/files/Tochniyot_Limudim/Historia/History.pdf, 03/09/2018.
- Misrad ha-Hinukh, "Tokhnit ha-Limudim ba-Historia la-Hativa ha-Elyona," http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/Historya/tochnitlimudimtachaz.pdf, 03/09/2018.

- Naveh, Eyal, Ne'omi Vered, *Ha-Leumiyut be-Yisrael uv-Amim: Reshit ha-Derekh 'ad 1920* [Nationalism among Israel and other Nations: The Beginning of the Road until 1920], Rekhes, Even Yehudah 2008.
- Naveh, Eyal, Ne'omi Vered, *Tsemihah ve Mashberim ba-'Idan ha-Moderni* [Development and Crises in the Modern Age], Rekhes, Even Yehudah 2012.
- Orli, Itoni, Shalhevet Ofir, Zehavit Schenkolewski, *Ve-Ele Toldot* [And This is History], Matach, Ramat Aviv 2014.
- Riegel, Eliezer, *Toldot Yisrael ba-Zeman ha-Hadash* [The History of Israel in the Modern Age], Tel Aviv Dvir, Tel-Aviv 1955.
- Toury, Jacob, Dan Helmut Schmidt. *Toldot ha-Amim ba-Zeman ha-Hadash* [The History of Nations in the Modern Age], Volume 2, Yavneh, Tel Aviv 1973.
- Toury, Jacob, Dan Helmut Schmidt, *Toldot ha-Amim ba-Zeman ha-Hadash* [The History of Nations in the Modern Age], Volume 3, Yavneh, Tel Aviv 1967.
- Zingrov, Israel, Shahaar David, *Am ve-'Olam* [The Nation and the World], Volume 1, 'Idan, Rehovot 1998.
- Ziv, Michael, Samuel Ettinger, Jacob M. Landau, *Divrey ha-Yamim* [Chronicles], Volume 4, Part 1, Yuval, Haifa 1963.
- Ziv, Michael, Jacob Toury, *Divrey ha-Yamim - ha-Zeman ha-Hadash* [Chronicles – The Modern Age], Volume 2, Yavneh, Tel Aviv 1958.

Secondary Sources

- Abu-Saad, Ismael, "The Portrayal of Arabs in Textbooks in the Jewish School System in Israel", *Arab Studies Quarterly*, 29, 1, 2007, pp. 21-38.
- Alibašić, Ahmet, "Images of the Ottomans in History Textbooks in Bosnia and Herzegovina", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 17, 2007, pp. 103-37.
- Alkan, Necmettin, *Nili: Ortadoğu'da Casuslar Savaşı*, Kronik, İstanbul 2017.
- Balta, Evren, Süheyla Demir, "Tarih, Kimlik ve Dış Politika: Rusya Federasyonu Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmajı", *Bilgi*, 76, 2016, pp. 1-31.
- Bar-Gal, Yoram, "The Image of the 'Palestinian' in Geography Textbooks in Israel", *Journal of Geography*, 93, 5, 1994, pp 224-32.
- Bar-Tal, Daniel, "The Arab Image in Hebrew School Textbooks", *Palestine-Israel Journal*, 8, 2, 2001, pp. 5-18.

- Bar-Tal, Daniel, Yona Teichman, *Stereotypes and Prejudice in Conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish Society*, Cambridge University Press, New York 2005.
- Bilmez, Bülent, "Arnavutluk Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi", *Osmanlı Araştırmaları*, 49, 2017, pp. 343-80.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, ed. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001.
- Çelik, Hülya, M. Bilal Çelik, "Devrim Sonrası İran Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Türklere İlişkin Söylemlerin Analizi", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 4, 2, 2015, pp. 202-24.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi", *Yeni Türkiye*, 60, 2014, pp. 1-45.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında 1915 Olayları", *TESAM Akademi Dergisi*, 2, 1, 2015, pp. 89-105.
- Deveci Bozkuş, Yıldız, *Ermeni Ders Kitaplarında "Türkler"*, TEPAV, Ankara 2016.
- Engle, Anita, *The Nili Spies*, Frank Cass, London 1966.
- Erozden, Ozan, "Hırvatistan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmaji", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50, 2014, pp. 39-54.
- Florence, Ronald, *Lawrence and Aaronsohn*, Viking, New York 2007.
- Friedman, Isaiah, *Germany, Turkey, and Zionism, 1897-1918*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ 1998.
- Göksun, Yenal, *Suriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmaji*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011.
- İsoy, Mümin, "Bulgaristan Tarih Ders Kitaplarında Türk Azınlığın Yerine İlişkin Bazı Gözlemler", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 3, 1, 2014, pp. 37-51.
- Kapar, Mehmet Ali, "Sovyetler Birliği Dönemi Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihi'nin Öğretimi", *USAD*, 5, 2016, pp. 239-52.
- Kınıkloğlu, Suat, "Images and Representations of Turks and Turkey in Soviet History Textbooks", *International Textbook Research*, 29, 3, 2007, pp. 259-71.
- Mandel, Neville J., "Ottoman Policy and Restrictions on Yishuv in Palestine: 1881-1908 — Part I", *Middle Eastern Studies*, 10, 3, 1974, pp. 312-32.
- Mandel, Neville J., "Ottoman Practice as Regards Yishuv in Palestine: 1881-1908", *Middle Eastern Studies*, 11, 1, 1975, pp. 33-46.

- Naveh, Eyal, “La imagen de Europa y del mundo árabe-islámico en el currículo escolar y los libros de texto de historia en Israel”, in *Conociendo al otro: El islam y Europa en sus manuales de historia*, ed. Luigi Cajani, pp. 173-214, Fundación ATMAN, Madrid 2008.
- Nets-Zehngut, Rafi, “Israeli Approved Textbooks and the 1948 Palestinian Exodus”, *Israel Studies*, 18, 3, 2013, pp. 41-68.
- Öke, Mim Kemal, “The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880-1908)”, *International Journal of Middle East Studies*, 14, 1982, pp. 329-41.
- Peled-Elhanan, Nurit, *Palestine in Israeli School Books: Ideology and Propaganda in Education*, I. B. Tauris, London, 2012.
- Podeh, Elie, “History and Memory in the Israeli Educational System: The Portrayal of the Arab-Israeli Conflict in History Textbooks (1948–2000)”, *History & Memory*, 12, 1, 2000, pp. 65-100.
- Podeh, Elie, *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000*, Bergin & Garvey, Westport, CT 2002.
- Podeh, Elie, “Univocality within Multivocality: The Israeli-Arab-Palestinian Conflict as Reflected in Israeli History Textbooks, 2000–2010”, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 2, 2, 2010, pp. 46-62.
- Pirický, Gabriel, “The Ottoman Age in Southern Central Europe as Represented in Secondary School History Textbooks in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia”, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 5, 2013, pp. 108-29.
- Reinkowski, Maurus, “Late Ottoman Rule over Palestine: its Evaluation in Arab, Turkish and Israeli Histories, 1970–90”, *Middle Eastern Studies*, 35, 1, 1999, pp. 66-97.
- Schatzker, Chaim, “The German image in Israeli Textbooks”, *Patterns of Prejudice*, 10, 6 1976, pp. 21-35.
- Şimşek, Ahmet, Nigar Maharramova Cengiz, “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 4, 2015, pp. 225-58.
- Tak, İsa, Nurses Yıldız, “1980–1990 Yılları Arasında Bulgaristan’da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı”, *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2, 2014, pp. 67-100.
- Tezcan, Selim. “İsrail Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı”, in *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2018, pp. 283-302.

- Tezcan, Selim, Alper Sarıbaş, Mehmet Sadık Gür, “İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Tanzimat’a Kadar Osmanlı-Yahudi İlişkileri”, *TYB Akademi*, 7, 21, 2017, pp. 77-103.
- Tezcan, Selim, Mehmet Sadık Gür, Alper Sarıbaş, “İsrail Tarih Ders Kitaplarının (1948-2014) Gözünden Selçuklular: Filistin-Kudüs Hâkimiyetleri ve Haçlı Seferleri ile Cihad Hareketinin Başlangıcındaki Roller”, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 2, 2017, pp. 103-33.
- Tezcan, Selim, Mehmet Sadık Gür, Alper Sarıbaş, “İsrail Tarih Ders Kitaplarında Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Dönemi”, *Bilig*, 86, 2018, pp. 137-67.
- Ural, Selçuk, “Makedonya’da 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk Algısı,” *Tarih Okulu Dergisi*, 7, 2014, pp. 797-826.
- Verrier, Anthony, ed., *Agents of Empire*, Brassey’s, London 1995.
- Wirth, Laurent, “Facing Misuses of History”, in *The Misuses of History: Symposium on “Facing Misuses of History”, Oslo (Norway) 28-30 June 1999*, pp. 23-56, Council of Europe Publishing, Strasburg 2000.
- Yiğit, Mehmet, *Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün ve Suriye Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2009.

Kitap Tanıtma:

GEORGE SHIRINIAN, ed., *Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians, and Greeks 1913-1923*, Berghahn Books, New York 2017, IX+433 s.

George Shirinian Kanada'nın Toronto kentinde 1984'te faaliyete başlayan Zoryan Enstitüsüne bağlı Uluslararası Soykırım ve İnsan Hakları Araştırmaları Enstitüsü İcra Direktörüdür. İlk olarak 1982'de Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD) Cambridge/Massachusetts'te kurulan Zoryan Enstitüsü adını Ermeni Taşnak Partisinin kurucularından Stepan Zoryan'dan almakta ve bu partinin görüşleri doğrultusunda araştırma ve yayın yapmaktadır. Bu organ ABD'deki zengin Ermenilerin bağışlarıyla ayakta durmaktadır.

Kuruluşunun üzerinden çok geçmeden Zoryan Enstitüsündeki çalışmaların bilim dışı amaçlara yöneldiği görülmüştür. Nitekim bu merkezin müessislerinden Gerard Libaridian, kendi niyetinin çağdaş meselelerin çok yönlü bir yaklaşımla tartışılabileceği bir enstitü yaratmak olduğunu, fakat bu kuruluşun daha sonraları konuların bilimsel bir ortamda ele alınmasıyla yetinmeyip, bazı belli hedeflerin gerçekleştirilmesi yoluna girdiğini ve dolayısıyla bugün artık partizan ve politik olanın dışında bir işe pek el atmadığını açık bir dille itiraf etmiştir.¹

Shirinian'ın editörlüğünde ve Zoryan Enstitüsünün sponsorluğuyla hazırlanan *Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians, and Greeks 1913-1923*, önsöz ve girişi müteakip öndört bölümden meydana gelmekte olup bunların yazarları ve başlıkları sırasıyla şöyledir: Shirinian, Geç Dönem Osmanlı Soykırımlarının Arka Planı; Dikran Kaligian, İmparatorluk Sonunda Sarsıntılar: Trakya, Anadolu ve Ege; Anahit Khosroeva, Osmanlı İmparatorluğundaki Asuriler ve Bunların İmhası Hakkındaki Resmi Türk Politikası, 1890-1918; Paul Bartrop, Soykırım Tanıklığının İncelenmesi: Ermeni, Pontus ve Asuri Soykırımları Üzerine Üç Vaka Çalışması; Stavros Stavridis, Asuri Meselesi 1914-1935: Avustralya Belgeleri ve Basım; Robert Shenk, Etnik Temizlik, Amerikalı Kadınlar ve Amiral: Türk Milliyetçi İhtilali Sırasında Anadolu Derinliklerinde; Ellene Phufas, Yunanlı Gazeteci Kostas Faltaitis'e Göre İzmit'teki Katliamın Görgü Tanıkları; Tehmine Martoyan, 1922 İzmir Tahribatı: Ermeni ve Rumların Ortak Faciası; Steven Leonard Jacobs, Üç Soykırım Hakkında Lemkin: Ermeni, Rum ve Asuri Soykırımları Üzerindeki Yazılarının Mukayesesi; Gevorg Vardanyan, Osmanlı İmparatorluğunda Rum Soykırımı: Ermeni Soykırımıyla Paralellikler; Thea Halo, Osmanlı Rumlarının Soykırımı 1913-1923: Efsaneler ve Gerçekler; Georgia Kouta, İngiliz-Helen Liginin Anadolu Rumları Kampanyası; Hannibal Travis, Sefalet Soykırımı: Osmanlı Hıristiyanlarının Katli ve Tardı Konusunda Batılı Diplomatlar, 1914-

¹ Fikret Adanır, "Kırım, Soykırım ve Tarihçilik," Fahri Aral, ed., *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), s.34.

1924 ve Suren Manukyan, Ermeni Soykırımının Sosyopsikolojik Boyutu. Yazılarda ileri sürülen iddialar coğrafi konumlar, savaş şartları ve nüfus nakilleriyle ilgili olduğundan kitapta tek bir harita, silahlı çatışma planı, mevzii krokisi ve istatistik tablosu bulunmayışı hayreti muciptir. Ayrıca, sonuç kısmı da yoktur.

Kitaptaki bölümlerin çoğu Mayıs 2013'te ABD'deki Illinois Holokost Müze ve Eğitim Merkezinde Anadolu ve Pontus Helen Araştırma Merkezi, Ermeni Ulusal Komitesi ve Asuri Soykırım Araştırmaları Merkezince ortaklaşa düzenlenen Uluslararası Anadolu Hıristiyanları Osmanlı Türk Soykırımları Konferansında okunan kağıtlara dayanmaktadır. Savunulan ortak tez (Shenk'in ki hariç) Ermeni, Rum ve Asurilerin Anadolu, Pontus ve Doğu Trakya'da 1913-1923 yıllarında soykırımı maruz kalmaları ve Türk ordusunun 9 Eylül 1922'de İzmir'e girişinden sonra kentin Türkler tarafından yakılmasıdır. Ondört yazarın altısı Ermeni, dörtü Rum, ikisi Asuri, diğer ikisi de Yahudidir. Ermenilerin soykırım iddialarının propagandasını yaparken ABD'deki Rum, Asuri ve Yahudileri kendi yanlarına çekip birlikte hareket etmeye çalışmaya devam ettikleri görülmektedir. Ancak Ermenilerin bu yöndeki çabalarında ABD'deki Yahudi akademik çevreler nezdinde, Shenk örneğinde olduğu gibi, pek başarılı oldukları söylenemez.

Shenk bölümünde esas itibarıyla 1914-1918 yıllarında Adana vilayetinin Hacin kazasındaki Ermenilerle ve buradaki Edith Cold, Alice Keep Clark ve D. C. Eby adlı Amerikalı ve Kanadalı bayan misyonerler arasındaki ilişkilerden söz etmekte ve Ermenistan'la ilgili araştırma yapması amacıyla ABD Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson tarafından 1919'da Doğu Anadolu'ya gönderilen General James Harbord ile 1919-1927'de İstanbul'daki ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol'ın Türk yanlısı tutumları üzerinde durmaktadır. Nitekim editör Shirinian kitabın girişinde Shenk'in bunları yazmakla yettiğini teyit etmektedir.² Shenk, ABD donanmasının 1920-1923 yıllarında ülkemizin Karadeniz yöresinde Ermeni ve Rum mültecilere bulunduğu yardım ve kurtarma çabalarını konu alan kitabında da Pontus 'soykırımına' değinmemektedir.³

Yazılar çok büyük ölçüde Vahakn Dadrian, Richard Hovannisian, Ronald Grigor Suny, Raymond Kévorkian, Arthur Beylerian, Marjorie Housepian Dobkin, Stephan Astourian, George Bournoutian, Hayk Demoyan, Hagop Barsoumian, Haigaz Kazarian, Krikor Basmajian, Louise Nalbandian, Arshag Ohan Sarkissian, Katia Minas Peltekiyan, Levon Marashlian, Richard Diran Kloian, Arsen Avagyan, Rouben Paul Adalian, Dickran Kouymjian, Tigran Mkund, Mkrtych Nersisian, Ruben Safrastyan, Azat Hambaryan, Byuzand Papazyan, Levon Vardan, Nicolay Hovhannisyian, Vahram Petrosian,

² George Shirinian, ed., *Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians and Greeks 1913-1923* (New York: Berghahn Books, 2017), p.10.

³ Robert Shenk, *America's Black Sea Fleet: The US Navy amidst War and Revolution* (Annapolis, MD: Naval Institute Press, 2012).

Hovhannes İnjikyan, G. Toumaian, Hr. Atcharyan, A. Kharatyan, S. Poghosyan, K. Poghosyan, A. Alaverdyan, K. Nalchajyan, D. Sakayan, G. Kilimjyan ve A. Andonian gibi Ermeni; Speros Vryonis, Jr., Alexis Alexandris, Gerasimos Augustinos, Constantinos Fotiadis, Elena Frangakis-Syrett, Haris Exertzoglou, Ioannis Grigoriadis, Theodore George Tatsios, Harry Psomiades, Elektra Kostopolou, Vasileios Meichanetsidis, Thanos Veremis, Helen Gardikas-Katsiadakis, Paschalis Kitromilides, Constantinos Fotiadis, Constantine Hatzidimitriou, Michalis Charalambidis, Elizabeth Kontogiorgi, Yannis Mourellos, Ioannis Hassiotis, George Andreadis, Stavros Stavridis, Nikolaos Hlamides, Sia Anagnostopoulou, Vangelis Kechriotis, Helle Skopetea, George Margaritis, Christos Chatziiosif, Yiannis Papadopoulou, Nikos Psyroukes, Dimitris Kamouzis, Constantinos Tsoukalas, Nicos Mouzelis, Adamantia Pollis, Alexandros Pallis, Maria Iliou, Stefanos Katsikas, Renos Papadopoulou, Th. Malkidis, J. Aktsohlou, H. Tsirkinidis, S. Solomonides, G. Karavangelis, K. Photiades ve L. Oeconomos gibi Yunanlı; Joseph Yacoub, John Joseph, Hirmis Aboona, Joseph Naayem, Gabriele Yonan, Joseph Alichoran, David Chibo, Suha Rassam, Aryo Makko ve Yonna Shahbaz gibi Asuri ve Taner Akçam, Fatma Müge Göçek, Fuat Dündar, Ayhan Aktar, Uğur Ümit Üngör, Tessa Hofmann, Wolfgang Gust, Dominik Schaller, Jürgen Zimmerer, Hans-Lukas Kieser, David Gaunt ve Matthias Bjornlund gibi Ermeni, Rum ve Asuri tezlerini savunan yazarların kitap ve makaleleri kaynak gösterilerek hazırlanmıştır. Bu kişiler de Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Müttefiklerce çıkarılan Mavi Kitap (İngiltere), Beyaz Kitap (Yunanistan) gibi propaganda yayımlarına, Ermeni, Rum ve Asurilerle bunların yanlılarının hatıralarına ve İngiltere, Avustralya, ABD, Ermenistan ve Yunanistan arşivlerinden sağlanan süzgeçten geçirilmiş ve çokça tahrif edilmiş belgelere dayanmaktadır.

Bölüm yazarları ayrıca, iddialarının aksini gösteren belgeleri ve alandaki ciddi araştırmaları göz ardı etmekte veya bunları önyargılarını destekleyecek şekilde çarpıtarak yorumlamakta ve sadece Ermeni, Rum ve Asuri tarafından kaynaklanan münferit anlatıların genelleştirilmesi gibi bilim dışı yollara başvurmaktadırlar. Osmanlı ve Türk arşivleri ve basını kullanma ihtiyacı duyulmamıştır. Halbuki Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşındaki yeri ve rolü, Türk Kurtuluş Savaşı safahatı ve azınlık topluluklarının bu çerçevedeki tutumları öncelikle Osmanlı ve Türk kaynaklarında aranmalıdır. Tarihte vuku bulan olaylar ancak tarih metodolojisi ve disiplini içinde ele alınıp tahlil edilince sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkün olur. Aksi halde yapılacak yorumlar ve varılacak yargılar belli ideolojik ve siyasi amaçlara yönelik bir propaganda malzemesi olmaktan öte bir anlam ifade etmez. Yabancı malzeme Osmanlı ve Türk kaynaklarıyla mukayese edilerek kullanılmalıdır.

Şurası hatırlanmalıdır ki 1913-1923 döneminde Anadolu'daki Hıristiyan unsurlardan bazıları düşman devletlerle işbirliği yapmaktan kaçınmamışlardır. Bunlar ajitasyon, propaganda, casusluk, sabotaj ve bazı hallerde vahşet ve isyan hareketlerine girişmişler ve büyük

güçlerin kurbanları veya mağaları haline gelmişlerdir. Türk ve diğer ülke arşivleri Anadolu'yu parçalamayı hedefleyen devletlerle birçok Hıristiyan Osmanlının işbirliği seviyesini gösteren belgelerle doludur.

Shenk'in bölümü dışında kitabın hemen her yerinde Ermeni, Rum ve Asuri soykırımından söz edilmesine rağmen, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında bu halklarla ilgili olayların soykırım tanımında uluslararası ceza hukukunun temel mevzuat kaynağını teşkil eden 9 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler (BM) Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesinin 2. maddesi ve keza bu maddenin teyidi niteliğindeki 17 Temmuz 1998 tarihli Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsünün 6. maddesi kapsamına girdikleri hiçbir bölüm yazarınca açık ve seçik şekilde kanıtlanamamaktadır. Bu maddeler bir fiilin soykırım suçu teşkil etmesi için millî, etnik, ırki veya dini bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırma maksadıyla işlenmiş olmasının gerektiğine hükmetmektedir. Hukuken özel kast olarak nitelendirilen bu durum, bir grubu, sırf o gruba mensup olduğu için yok etme iradesine işaret etmektedir. Kaldı ki soykırım fiili esasen hukuki bir kavram olup bir olayın soykırım diye nitelendirilmesi için yetkili mahkeme kararı gerekmektedir. Böyle bir kararın çıkartılabilmesi için anılan BM sözleşmesinin 9. maddesi uyarınca Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanına başvuru hakkı bulunmasına rağmen, Ermenistan şimdiye kadar bu yola tevessül etmemiştir.

Bununla birlikte, Ermeniler, Rumlar ve Asuriler asılsız soykırım iddialarının Türk ve dünya kamuoyunca kabul edilmesi amacıyla sistemli, örgütlü ve uzun soluklu bir planlama çerçevesinde propaganda faaliyetlerine devam etmektedir. Hükümetler ve sivil toplum kuruluşları eliyle yaptıkları lobicilikle farklı ülkelerde asılsız soykırımları tanımaya yönelik kararlar çıkartmakta, anıtlar dikmekte ve konferans ve sempozyumlar düzenleyerek ve yayınlarda bulunarak konuyu uluslararası planda canlı tutmaya gayret etmektedir. Yunanistan son dönemde asılsız Pontus soykırımının yüzüncü yılını anma programı çerçevesinde eşgüdüm çalışmalarına başlamıştır. Bu cümleden olarak 5-6 Ağustos 2017 tarihlerinde Selanik'te yapılan Yunanistan Eğitim, Araştırma ve Din İşleri Bakan Yardımcısının yanısıra farklı siyasi partilerden milletvekilleri ile iki eski Meclis Başkanının da katıldığı Sekizinci Dünya Pontus Helenizmi Kongresinde 2019 yılında düzenlenmesi düşünülen yüzüncü yıl etkinliklerinin hazırlıkları için bir komite kurulması kararlaştırılmıştır. Kongrenin kapanışında yayınlanan sonuç bildirisinde özetle uluslararası camianın tarihi gerçekleri kabul etmesi ve Pontus soykırımını kabul etmesi, Yunan hükümetinin soykırımın uluslararası platformda tanınması mücadelesine katkıda bulunması, Pontus Rum tarihinin eğitimin tüm kademelerine dahil edilmesi, Parlamentoda soykırımlar komisyonu kurulması ve Trabzon'daki Sümela Manastırının tekrar ibadete açılması talep edilmiştir.

Yunanistan Türkiye'ye karşı birlik cephesi kurmak amacıyla Pontus soykırım iddialarını Ermeni ve Süryani soykırım iddialarıyla ilişkilendirmekte ve "üç soykırım, tek

strateji” ifadesiyle sloganlaştırarak tanınması yolunda her türlü çabayı sarf etmektedir. Bu kapsamda 20 Ekim 2017’de Lefkoşa’da, daha sonra 14 Aralık 2017’de Erivan’da diasporalararası işbirliği konusunda toplantılar düzenleyen Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Ermenistan başta ABD ve Fransa olmak üzere Yunan, Rum ve Ermeni topluluklarının yaşadığı ülkelerde araştırma merkezleri, üniversiteler, kültür vakıfları ve basın-yayın organları aracılığıyla bulunulacak ortak faaliyetlerin değerlendirilmesi ve ortak çabalarda önceliğin genç kuşaklarda olması hususlarında mutabakata varmışlardır. Ayrıca, taraflar arasındaki işbirliğiyle Ermeni ve Pontus soykırımlarıyla Kıbrıs’ın işgali konularında sosyal farkındalığın artırılmasının hedeflendiği kaydedilmiştir. Aralık 2017’deki toplantıda 2018’de tarafların başkentleri ile diasporalarının yoğun bulunduğu ülkelerde gerçekleştirilecek etkinliklerin takvimi belirlenmiştir. Bir sonraki üçlü toplantının Mart 2018’de Yunanistan’da yapılması kararlaştırılmıştır.

Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians, and the Greeks 1913-1923 her haliyle tek yanlı, seçici ve peşin hükümlü olup ABD’deki Zoryan Enstitüsünün Anadolu ve Pontus Helen Araştırma ve Asuri Soykırım Araştırmaları Merkezlerinin desteğiyle teşkil ettiği Türk aleyhtarı propaganda zincirinin yeni bir halkasıdır.

Yücel GÜÇLÜ

İBRAHİM TELLİOĞLU, *Trabzon Rum Devleti*, Serander, Trabzon 2009. 183 pages. ISBN 978-9944-374-23-1

Introduction

İbrahim Telliöđlu, who is a professor at Ondokuz Mayıs University, Faculty of Letters, History Department, displays his knowledge and talent to address a highly debated issue: Trebizond Greek State¹ from a perspective unlike the common Western historiography in that he discusses it introducing several sources such as the Chronicle of Michael Paneretos the major source of the period of III. Aleksios (1349-1390), the most important source, regarding the relations of the Comnenos dynasty with the Turks and Venetians and Geneose in the neighbourhood, the Byzantine sources such as the the Chronicle of Georgios Acropolites, which enlightens the struggle of David Comneos with Theodore Laskaris, the Chronicle of Nikephoras Gregoras, Ioannes Kantakouzenus, and Laonikas Chalkokondyles and the Chronicles of Papadopoulos regarding Trebizond included at the end of the works of J. P. Falmerayer, G. Finlay, W. Miller, S. I. Karpov and F. I. Uspenski. Besides, he introduces the Venetian and Geneose sources related to the political situation of the Black Sea region and the Comnenos, especially from the last quarter of the 13th century onwards (p.xiii-xvi).

In addition, he uses the travelogues of Clavijo, sent as a Spanish envoy to Tamerlane. He asserts that the travelogues of Clavijo are highly important in that they give detailed information about the period of Manuel related the sovereignty of the Comnenos in the Black Sea region. The other source he uses is the “Anonymous Georgian Chronicle” published by Brosset titled as “Historie de la Georgia” in 1849 and the Chronicle of Cardinal Bessarion. They are crucial sources owing to the fact that they not only enable us to understand the Georgian influence lying behind the capture of the Black Sea by Aleksisos and David but alsoto understand how the Turkish tribes having fled from the Mongols settled in the south of the Comnenos, Furthermore, these sources mention how the

¹ As a result of the IV. Crusade in 1204, before İstanbul was occupied by the Latin, the grandsons of Byzantine emperor I. Andronikos Comnenos (1183-1185) called Aleksios and David escaped from the capital with the help of Tamara and founded the Trebizond Greek State in 1204 by establishing sovereignty in the Eastern Black Sea. This Empire had managed to maintain its existence for 257 years until the conquest of Fatih Sultan Mehmed in 1461 However, even though it had been following the policy of extendig its territories towards the west, it had to give it up due to the strenghtening position of the state that Theodoros Laskaris established in Nicea (İznik) and the union of Anatolia was realized during the reign of I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) see. İbrahim Telliöđlu, “Trabzon Rum Devleti’nin Kuruluşu Hakkındaki Tartışmalar”, *Erdem*, c.14, S. 41, Eylül 2004, p. 139-146; Murat Keçiř, “Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, S: 46, p. 143-162; İbrahim Telliöđlu, “Trabzon Rum Devleti’nin Hristiyan Dünüyasiyla İlişkileri (1214- 1458)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.5, p. 33-53. Telliöđlu addresses issue of how these two brothers David and Aleksios escaped from Georgia with the help of Tamara discussing different views see. İbrahim Telliöđlu, “Trabzon Rum Devleti Tarihi’nin Taksimi Meselesi Üzerine”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi (11- 13 Kasım 2014)*, İstanbul 2015, p. 245-257.

town was captured by the Ottomans and the condition of the Comnenos dynasty in the year of 1461 as well (p.xvi-xvii).

The author states that among the important sources about the existence of the Turks in the Black Sea are the sources of Seljuks such as “İbn Bibi Selçukname”, “Aksarayı”, “Müsaremetü'l Ahbar”, “Anonim Selçukname”, in which one can obtain information concerning the political situation of the Black Sea, especially the activities of Chepnis in the region, the Turkish groups and their relations with Trebizond and the advance of the Comnenos and the political situation in Anatolia (p.xvii-xviii). Moreover, he claims that another source written by Tihrani provides information concerning the relations of the Comnenos established with the Akkoyunlu and those relations can be followed from the other's point of view. Similarly, he points out that regarding the conquest of Trebizond by the Ottomans and their giving an end to the sovereignty of the Comnenos in the region what Tursun Bey and Mahmut Pasha had witnessed are highly important as well. He argues that the Chronicles of Tursun Bey and Mihailoviç are essential sources so as to understand the course of the campaign. Moreover, he asserts that the travelogues of William of Rubruck, an envoy sent to Mongols by Saint Louis, the French King, give considerable information as to the situation of the Comnenos in the year of 1253. More importantly, he emphasizes the fact that in these sources it comes to daylight that the Comnenos became subject to Mongols, contrary to some sources claiming that it was independent (xviii-xix).

After introducing the sources mentioned above, the author goes on to introduce the studies related to the history of Comnenos. First, he introduces the book of Fallmerayer published in 1827. He points out that the history of the Comnenos in the Black Sea region was not known until that book was published. However, he criticizes this study; for it became a model for the other studies made during that period. He argues that these studies generally tend to address the issue through this work. He thinks that the second outstanding researcher regarding the history of the Comnenos is G. Finlay, who published a book titled as “The History of Greece and of the Empire of Trebizond” in 1851. The author believes that he differs from Falmerayer in that he addresses the issue using the Byzantine sources. He also mentions the names of other researchers such as W. Miller, S. İ. Kaprov and Anthony Bryer, R. Shukurov, M. Bilgin, E. Gibbon, A. A. Vassiliev, A. Tournanof, and so on. (p.xix-xxviii). As is seen, unlike the other authors, he introduces the sources and the researches carried out in this field. Thus, he provides the reader with a wide range of primary and secondary sources. The book is made up of five chapters.

Foundation

In the first chapter, the author gives some background information about the Pontic Greek State. First, he refers to the Georgian factor behind the brothers, Aleksios and David. The author points stresses the fact that Tamara, the Georgian queen helped those two brothers- the relatives of her- to capture the territories between Heraclia (Karadeniz

Ereğlisi) and Trebizond on April 1204 rather than locating a large army in the region that might negatively affect the protection of her own country. Thus, she thought that it would be much easier for her to make people accept her sovereignty owing to the higher prestige of the Comnenos in the region (p.22). The author also provides information about the way to the foundation focusing on two different views in the Byzantine sources such as how Aleksios and David escaped from İstanbul. More importantly, he puts forward the idea that they had been supported by the Scholars, the Byzantine notables and the family friends of the Comnenos. To him, if it were contrary, the existence of the Georgian group in the palace would be much clearer. He also claims that if they had been incorporated into Georgian culture and spoken Georgian it would have existed in the Georgian sources. On the contrary, they had a powerful Byzantine consciousness and they were highly ambitious to capture İstanbul again and revive the Byzantine Empire (p.25). Finally, the author gives information about the period of Aleksios (1204-1222), who considered the Angelos dynasty as the one which seized the sovereignty from their hands and considered himself as the ex-emperor of the Byzantine (p.27-29).

The Period of being subject

In the second chapter, the author asserts that the sovereignty of the Comnenos in the Black Sea emerged under some extraordinary conditions when the Byzantine Empire passed in other hands. He also contends that if the crusaders had not occupied İstanbul it would not have been possible for Aleksios to declare his independence in Trebizond, the Chaldea state of Byzantine. Moreover, he points out that even though in the history most of the states developed after they were established, the Comnenos were able to maintain their existence through being subject to another political power. In this sense, he discusses how they became subject to Anatolian Seljuks, the siege of Trebizond by the Seljuks and the renewal of their being subject to Seljuks, their being subject to Mongols, the increase of the Turkish pressure over Trebizond and how the Comnenos gave up the idea of being the heir of the Byzantine, and so on. (p.41-64).

The Rise

In the third chapter, the author writes about how the Comnenos carried out some activities to gain their independence during the period of Manuel. However, he argues that this should be discussed on the basis of the changes both in Türkiye and the Islamic world. He details his ideas through some examples. For instance, he states that during the reign of Ioannes the territories of the Comnenos sovereignty narrowed and they retreated from Cotyora (Ordu) when the Turks started to establish their domination. He underlines the fact that all these indicate that only to some extent, the Comnenos get involved in the things that take place around themselves. However, during the reign of II. Aleksios both

the policy towards the Turkish groups and the relations with the Catholic world through the Geneose and Venetian formed a basis for the foreign policy of Trebizond Greek State in the following years. He strongly thinks that this was closely related to Seljuks being under the sovereignty of the Mongols and similarly due to the fact that Georgia was divided by the Mongols and two different governments emerged in the east and the west. Thus, he considers this political atmosphere as a great luck for the Comnenos; for there was no possible danger or threat headed towards them (p.67-68).

The author gives information about the development of the relations with the Orthodox Kipchaks as well. He mentions the existence of the Kipchaks in the region referring to the Georgian source (Anonymous Georgian Chronicle) in which the emigration of Kipchaks to Georgia at the beginning of the 12th century, their contribution to putting an end to Georgians' being subject to the Seljuks and the Georgian kingdom having become a highly important power in the region, and so on are given in detail. He puts a greater emphasis on the fact that since the Byzantine intellectuals and the Comnenos researchers were not aware of this source, they described the wife of Aleksios as Goergian. However, she was a Turk, the daughter of Beka. Furthermore, he puts forward some evidence related to the existence of the Kipchaks in the Trebizond Greek State and he states that their existence in Trebizond and its vicinity starts with the reign of Aleksios (p.74-75).

The author focuses on the organisation of the relations with the Geneose and the Venetian. He thinks that during the reign of Aleksios the relations with the Geneose and the Venetian take an important place in the history of the Comnenos. Thus, he explains how the Geneose had been an important commercial power from 12th century onwards and the Venetians gained commercial power when İstanbul was occupied by the Latins in 1204. In addition, he mentions that following the end of the Latin Empire, the Genoese made some attempts to gain some commercial privileges against the Venetians. Thus, the Nymphanion (Nif) was signed in 1261 (p.85-88).

Civil Wars and Decline

In the fourth chapter, the author mentions the civil wars focusing on the fact that after the death of II. Aleksios and after the Andronikos had ascended to the throne, Trebizond became a place in which internal disorder prevailed and some groups were not hesitant to confiscate the goods of the inhabitants. Moreover, he refers to the fact that the murder in the Comnenos palace had become a very common thing and as a result after the death of Andronikos in 1332, everything turned upside down and the power struggle among some groups increased in the palace (93-94).

In the following lines, the incursions of the Turkish tribes towards Trebizond have been discussed in detail. First, in 1332 the incursions of Bayram Bey, the leader of Hacı

Emiroğlu Beylic, the Turkish incursions (Timurtaş and his son, Şeyh Hasan) from the southern part towards the town, the reign of Irene, the wife of Basilios during which the Akkoyunlu entered the town in 1341 and caused the change of power and set the town to fire, and so on are mentioned in detail. Unlike some researchers, the author discusses how Anna Anakutlu Comnenos ascended to throne through the support of Mezokhaldias. He also focuses on how she was given a military support by the Khipcaks within a short time. In other words, on the contrary to Byzantine sources or the sources written in the 19th century, he relates the detrone of Irene and the ascent of Anna Comnena to the throne to the Khipcaks, but not to the support of Georgians or Laz (p.100-103).

The author gives information concerning the efforts to stop the decline during the reign of III. Aleksios (1349-1390). First, he mentions that after the domestic order had been established, Aleksios attempted to get in touch with the Akkoyunlu, which turned into a big threat in the south towards Trebizond from the year 1341 onwards. Thus, in order to develop relations between two parties he made some efforts to establish a kinship. Therefore, he married his sister to Kutlu Bey, the son of the leader of the Akkoyunlu, Turali bey. Likewise, in order to stop the incursions of the Turcoman Beylics, he married his sister, Theodora to the son of Hacı Emir. Another Turcoman Beylic he got into touch with through a political marriage is the Tacerddin Beylic. When the Comnenos had lost Ounea (Ünye) in 1379, he attempted to get in touch with them and Aleksios married his daughter, Eudokia to Taceddin. The author stresses the fact that even though Aleksios made some achievements through the political marriages with some Turcoman beylics towards Trebizond, the incursions of some of the Turcomans he had not got into contact with had been going on. (p.104-115). As is seen, the writer puts a greater emphasis on the fact that during the reign of III. Aleksios, due to the incursions of the Turcoman beylics headed towards Trebizond the Comnenos had been trying to maintain their sovereignty through the method of some political marriages for a while.

The Collapse

In the last chapter, the author presents the events experienced during the reign of Manuel (1390-1417) after the death of Aleksios. In this sense, he points out that when he ascended to throne, some important events had been taking place around the Comnenos. To him, one of the most important one is the spread of the Ottoman Empire to the Eastern Black Sea. For instance, during the reign of I. Beyazid (1380- 1402), when the Muslim Samsun was taken in 1394, the Ottomans and Trebizond Greeks became close neighbours on the border of Ounea. The writer underlines the fact that upon that development, even though the Comnenos managed to maintain their existence through some political marriages in order to cope with the Canik beylics such as Hacı Emiroğulları and Taceddinoğulları, they became neighbours with a more powerful state which can not

be compared with these beylics. Then he gives detailed information as to the period before the collapse of Trebizond, the capture of Kerasus (Giresun) by Hacı Emiroğulları and then the inner turmoil in Trebizond, the reach of the Ottoman sovereignty to the walls of the Comnenos, the attempts to develop relations with the Catholic world, the campaign of Şeyh Cüneyd to Trebizond, the advance of Fatih towards Trebizond, the last attempts to prevent the collapse (relations with the Vatikan and the Akkoyunlu), the siege of Trebizond and the end of the Comnenos sovereignty in the region, and so on. (p.119-142).

Conclusion

All in all, “Trebizond Greek State” written by İbrahim Telliöğlü is one of the first studies that focus on the issue of naming that state as an empire. Through making some criticisms about the works of some European researchers such as Miller and the others, who generally prefer to repeat the things in the work of J. P. Falmerayer which became a model for the other studies written under the influence of Hellenism in the 19th century, the author argues that contrary to the common belief in the western literature, it can not be called as an empire; for she managed to establish domination only in six towns, except for Samsun (Amisos) and Sinop

Second, as has been explained above, the study of Telliöğlü can be considered as the first one that addresses the issue of the history of Trebizond Greek State through some categorisations. Therefore, unlike some other studies carried out on Trebizond Greek State, it becomes easy to follow the history of the Comnenos sovereignty in Trebizond from 1204 to 1461 in a chronological order.

Third, the writer puts a greater emphasis on some problematic issues such as the issue of how David and Aleksios escaped from İstanbul and managed to establish a state at a place far away from the Byzantine Empire and the Georgian factor lying behind it, and the existence of the Kiphcaks in Trebizond and its vicinity not mentioned in the other sources, and so on. Thus, the writer tries to answer such sort of questions lying in the darkness and explain them from his own point of view by providing some scientific and objective evidence for the reader.

Fourth, unlike the other studies, the other thing that makes the study valuable and interesting is that the writer uses a wide range of sources ranging from the foreign sources to local ones and he scientifically discusses and addresses the issue from the eye of various sources. Therefore, it can be put forward that the book makes some valuable contributions both to the history and literature of the Comnenos.

Dr. Ayşegül KUŞ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Türkçe Özetler

HAKAN EROL: *Eski Asur Maden Ticareti; Yoğunluğu ve Etkileşimleri*

Bu makale, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından desteklenen bir yurt dışı doktora sonrası araştırma projesinin bazı sonuçlarını içermektedir. Bu araştırmanın temel amacı, çok sayıda Kültepe belgesinde kayıtlı metaller ve metal ticareti ile ilgili bazı konulara açıklık getirmektir. Kültepe metinlerinde kayıtlı gümüş, altın, kalay, bakır, demir, kurşun, antimon madenleri ve bronz alaşımı 12 binden fazla belgeden oluşan, bir çoğu henüz yayımlanmamış bir veri tabanında taranmıştır. Bu metallerle ilgili, onların ticari yoğunlukları, kaynakları, nihai ulaşım yerleri, türleri, kaliteleri ve çoğunlukla gümüş karşısındaki fiyatları gibi bütün bilgiler toplanarak değerlendirilmiştir. Örneğin Kültepe metinleri içinde yapılan taramalarda altın madeni ile ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır: Belgelerde kayıtlı toplam altın miktarı 480 kg'dır. Bu miktar içinden, Anadolu'dan Asur'a taşınan altının sadece 92 kg olduğu hesaplanmıştır. Asurlu tüccarlar altını özellikle Wahşuşana, Puruşhattum ve Şalatuwar şehirlerinden elde etmişlerdir. Altının gümüş karşısındaki fiyatı 3 1/3 şeşel ile 15 şeşel arasında değişmektedir. En değerli altın türü liqtum-altındır, en ucuz altın türü ise HU.SÁ, yani kırmızı altındır. Ancak en çok tercih edilen altın cinslerinin pašallum ve kupurşinnum altınları olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Asur, Eski Anadolu, Koloni Dönemi, Ticaret, Metaller.

İBRAHİM ÇEŞMELİ: *Yerkurgan Merkez Tapınağı Arkeolojik Kazı ve Konservasyon Çalışması (Özbekistan/Kaşkaderya)*

Bu makale, 2017 yılında Güney Sogdiana'da (Özbekistan/Kaşkaderya) Yerkurgan Şehir Harabesi Merkez Tapınağı'nda yapılan arkeolojik kazı hakkındadır. Zerdüştlükle bağlantılı ateş tapınağı fonksiyonu gören Merkez Tapınağı'nda, 2013 yılında başlanılan arkeolojik çalışmalar 2017 yılında devam etti. 2017 yılında yapılan arkeolojik kazı neticesinde, üst tabakada daha geç döneme ait bir taban ile onun üzerinde bir ateş altarı tespit edildi. Ateş altarı, dört ana yöne göre konumlanan kare planlı yapının

kuzey bölümünde ortaya çıkarıldı. Bu ateş altarı, güney duvarının ortasındaki kapı ile aynı eksendedir. Bu kazı çalışmasında, üst tabanın altında, daha erken döneme ait bir duvarın üst bölümü ortaya çıkarıldı. Bu duvar, kuzeydeki altardan başlayıp yapının merkezine uzanmaktadır. Bu mimari buluntular dışında günlük ve ritüel seramikler de gün yüzüne çıkarıldı. Bu ritüel seramikler içinde yılan figürlü seramik kayda değerdir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Sogdiana, Ateş Tapınağı, Arkeoloji, Konservasyon.

TÜLAY METİN: *Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)*

Emîr Necmeddin İlgâzi, Mardin Artuklu Beyliği'nin kurucusu ve ilk hükümdarıdır. İlgâzi'nin tarih sahnesine çıktığı zaman Güneydoğu Anadolu'da ve Doğu Akdeniz kıyısında Haçlı Devletleri'nin kurulduğu yıllara tesadüf eder. Haçlılar, bu bölgedeki beylikler ve devletlerle münasebet kurmuşlardır. Müslümanların ise Haçlılarla münasebeti genellikle bölgeye yerleşen Haçlı varlığına karşı mücadele şeklinde gelişmiştir. Haçlıların münasebette bulunduğu en önemli güçlerden biri Artuklulardır. Özellikle Urfa ve Antakya'da yaşayan Haçlılara karşı Artuklular bazen diğer Türk beyleriyle ittifak yaparak bazen de yalnız kendileri mücadele etmişlerdir. Artuklu-Haçlı münasebetlerinde çoğu zaman Artuklular Haçlıları mağlup etmeyi başarmışlardır. Haçlılara karşı yapılan bu mücadelelerde Artuklu Beyi İlgâzi önemli rol oynayan büyük bir mücahit ve liderdir. İlgâzi'nin Haçlılara karşı 1105 yılından itibaren başlayan mücadelesi, hayatını kaybettiği 1122 yılına kadar devam etmiştir. Mardin'e ve sonrasında Halep'e hâkim olduktan sonra onun Haçlılarla münasebetleri ivme kazanmıştır. İlgâzi'nin hayatındaki en önemli olay ve başarısı Batı literatüründe Kanlı Meydan Savaşı adıyla zikredilen, Antakya Haçlı Prinkepsi Roger'e karşı Afrin'de elde ettiği galibiyettir. Onun bu zaferi Müslüman âleminde büyük bir sevince vesile olmuş, diğer yandan Hristiyan dünyası için de büyük bir facia olmuştur. Haçlıların önüne adeta set gibi çekilen İlgâzi, onları Suriye kıyı şeridinde sıkıştırarak, Halep'e yaklaşmalarını engellemiştir. Bu çalışmada Artuklu Beyi İlgâzi'nin Haçlılara karşı verdiği mücadele Afrin Zaferi özelinde incelenerek, Türk-Haçlı münasebetlerinin önemli bir safhası ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Kaynaklar ışığında detaylı bir şekilde yapılan bu çalışma vesilesiyle XII. yüzyılın başlarında bölgenin ve dönemin güç dengeleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emîr Necmeddin İlgâzi, Artuklular, Haçlılar, Antakya Haçlı Prinkepsliği, Afrin Zaferi, Kanlı Meydan Savaşı, Halep.

ÖMER SUBAŞI: *Moğol Neküderilerin Kökeni ve Faaliyetleri*

Neküderiler, Afganistan coğrafyasında hayatlarını sürdüren ve tarih sahnesine çıktıkları günden itibaren faaliyet sahası olarak İlhanlı Devleti'nin doğu sınırını tercih eden göçebe bir topluluktur. XIII. yüzyılın ortalarında bir tümen askerle yaptıkları yağma olaylarıyla kendilerinden söz ettiren Neküderilerin isimleri Kirmân'dan Gazne'ye kadar neredeyse bütün şehirlerde kan ve gözyaşıyla özdeşleşmişti. Hayatlarını sürdürdükleri bölgelerde yerel halkın korkulu rüyası hâline gelen bu topluluk hakkında çalışmalar yapılmış olsa da onların menşei üzerine süren tartışmalar uzun zamandan beri devam etmektedir. Bu çalışmada Neküderilerin menşeinin, Çağatay şehzâdesi Neküder Oğul ve İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküder'in ordularının bakiyeleri olduğu yönündeki iddialar ve Neküder Noyan'ın Afganistan'a gelişinden sonraki faaliyetleri ele alınacaktır. Ardından Neküder Noyan'ın ismiyle anılmaya başlayan Neküderî topluluklarının İlhanlı tarihi boyunca giriştikleri siyasi hareketler irdelenecektir. Ayrıca Neküderilerin kısmen yerleşik hayata geçtikleri Herât çevresindeki yaşantıları özellikle Kert kuvvetleri arasında üstlendikleri görevler ve bu hanedanın tarihi üzerindeki etkileri, İlhanlı coğrafyasında kaleme alınan genel gerekirse şehir ve bölge tarihi üzerine yazılan kaynaklar ışığında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Neküderî, İlhanlı, Çağatay, Kert, Afganistan.

HAYRUNNİSA TURAN: *Kudüs'teki Memlûk Türk Devleti Armaları ('Renk'ler)*

Türk-İslam devletleri arasında Memlûklere özgü bir uygulama olarak dikkat çeken armacılık sistemi, yalnızca devletin teşkilat yapısını yansıtmakla kalmayıp aynı zamanda sanatsal gelişimine de ayna tutmaktadır. Memlûk devlet yapılanmasında emirlerin oldukça etkin konumda bulunmaları armacılık sisteminin yaygınlaşmasına ön ayak olmuştur. Memlûk sarayında sultanın özel hizmetinde bulunan emirlerin çeşitli vazifelerinin nişanesi olan armalar mimariden el sanatlarına kadar pek çok alanda kullanılmıştır. Memlûk sultanları da hükümdarlık öncesi hizmetlerinin karşılığında çeşitli armalar edinmişse de, emirlerin sayıca fazlalığı emirlere ait armaların yoğunluğunu da beraberinde getirmiştir. Memlûk hakimiyet coğrafyasında sıklıkla rastlanan söz konusu armaların Kudüs'te bulunan ve çoğunluğu emirlere ait olan örnekleri bu çalışma kapsamında incelenip değerlendirilmiştir. Armacılık sisteminin amacına uygun biçimde yapıların ya da diğer eserlerin en gösterişli yerlerinde ve ince işçiliklerle nakşedilen bu sembolik işaretlerin Kudüs'te de önemli bir iz bıraktığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Armacılık, Arma (renk), Alamet, Memlûk sanatı.

NURCAN YAZICI METİN: *XV. Yüzyıl Bânilerinden Çakır Ağa ve Mimari Eserleri*

Fatih Sultan Mehmed'in çakırcıbaşı olarak tanınan Çakır Ağa hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Üsküp doğumlu olan Çakır Ağa II. Murad Dönemi'nde Bursa subaşılığı görevinde bulunmuş; İstanbul'un fethine katılmış, daha sonra İstanbul subaşılığı görevinin yanı sıra sekbanbaşı, çakırcıbaşı olmuştur. Adı, 1480 tarihli vakfiyesinde *Çakır Ağa bin Abdullah* olarak geçmektedir.

Çakır Ağa yaptırdığı birçok mimari eserle II. Murad ve özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminde bâni olarak öne çıkmaktadır. Bursa, Edirne ve İstanbul'da eserler yaptırmış olan Ağa'nın Bursa'da bir cami ve hamamı, Edirne'de bir camisi, Silivri'de zaviye ve hanı ile İstanbul'da beş camisi bulunmaktadır. Bursa ve Edirne'deki eserleri değişikliklerle de olsa günümüze ulaşmış; Silivri'deki yapıları günümüze gelmemiştir. İstanbul'da sur içinin farklı noktalarında yer aldığı anlaşılan camilerinden Kapalıçarşı, Cibali ve bu çalışmada tespit edilen Edirnekapı'daki camisi değişikliklerle günümüze gelmiştir. Çakır Ağa bu yapılarıyla özellikle fetih sonrası İstanbul'un imarında etkili olmuş olmalıdır.

Çakır Ağa'nın baniliğinde inşa edilen yapıların büyük çoğunluğunu küçük ölçekli mescitler oluşturmaktadır. Büyük çoğunluğunu mescitler oluştursa da Çakır Ağa han, zaviye, hamam gibi dönemin diğer yapı tipolojilerini örnekleyen yapılar da yaptırmıştır.

Bu makalede Çakır Ağa'nın bânilik yönü ele alınarak basılı kaynaklar ve Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler ışığında, yeni tespit edilen verilerle eserleri toplu bir şekilde tanıtılmış, değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Bani, Çakır Ağa, Fatih Dönemi, Mimari, Cami.

HALİM GENÇOĞLU: *Güney Afrika Milli Arşivlerinin Osmanlı Tarih Yazıcılığı Açısından Önemi*

Güney Afrika Milli Arşivleri, Sahra-altı Afrikası ile Osmanlı Devleti münasebetleri ile ilgili kayda değer belgeler içermektedirler. Mezkur arşivlerde varlığından haberdar olduğumuz 1853 yılında başlayan Güney Afrika havalisiyle ilgili münasebetlere dair ilk resmi yazışmaların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda Mozambik, Zimbabve, Moritus ve Komor adalarına ait arşiv belgeleri mevcuttur. Ankara tiftik keçisi ve Türk tütününün Güney Afrika'da tanıtımıyla ilgili münasebetler 19. yüzyılın

ikinci yarısında bölge halkıyla Osmanlı Hilafetinin etkisinin hissedildiği dini ilişkilere yerini bırakmıştır. Müderris Ebubekir Efendi'nin 16 Ocak 1863 tarihinde Ümit Burnu'na varışıyla Cape Town'da açtığı Osmanlı Erkek ve Kız Mektepleri ile bu kayda değer münasebetler başka bir boyuta taşınmıştır. Akabinde Güney Afrika'da vazife yapan Osmanlı başkonsolosları Ohannes Majakyan ve Mehmet Remzi Bey'le iki ülke arasındaki ilişkilerin daha sağlam temellere oturtulduğu anlaşılıyor. Tüm bu söz konusu tarihi ilişkilerle ilgili yazışmalar Güney Afrika Milli Arşivlerinde ayrıntılarıyla mevcut olup günümüze kadar bu sahada çalışan tarihçilerimizin nazar-ı dikkatinden kaçmıştır. Bu çalışma Güney Afrika Milli Arşivindeki mezkur arşiv kayıtlarının Osmanlı tarih yazıcılığı açısından önemini ortaya koymayı gaye edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afrika Çalışmaları, Osmanlı İmparatorluğu, Güney Afrika, Güney Afrika Milli Arşivleri, Ümit Burnu, Osmanlı Tarih Yazıcılığı.

HAYDAR ÇORUH: *Rum Melkitlerin Katolik Propandasına Maruz Kalması (1724-1856)*

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa karşısında hemen her alanda gerilemeye başlamıştır. Bu gerilemenin bir sonucu olarak Osmanlı ülkelerinde yaşayan çeşitli dinden ve ırktan milletler de Avrupa'nın müdahale ve istismarına açık hale gelmişlerdir. Vatikan ve Fransa'nın öncülüğünde kurulan Katolik Cizvit, Kapuçin ve Fransiskan misyoner teşkilatları, yüzyılın başlarından itibaren Doğu Akdeniz'e gelerek öncelikle Hıristiyanlığın doğduğu ve geliştiği ilk şehirlerden olan Kudüs, Antakya ve İskenderiye'de yaşayan Müslümanlardan ve Yahudilerden cemaat devşirmek istemişlerdi. Ancak bunda başarılı olamayınca daha çok Ermenilerden, Rumlardan ve Araplardan oluşan Ortodoks cemaat içinde, Katolik misyonerlerden en çok etkilenen ilk topluluk Ermeniler olmuştur. Osmanlı Devleti, Ermeni Gregoryen ve Fener Rum Ortodoks Patriklerinin ısrarıyla bazı tedbirler almasına ve hatta gayrimüslimlerin mezhep değiştirmelerini yasaklayan bir de kanun çıkarmasına rağmen misyoner faaliyetler durmamıştır. Bu süreç 1724'ten 1916 yılına kadar devam ederek uluslararası aktörlerin de ağıdan taraf oldukları bir çeşit mezhepler arası savaşa dönüşmüştür. Osmanlı Devleti, Fransa'nın baskısıyla 1830'da Ermeni Katolik Patrikliği'ni tanımak zorunda kalmıştır. Ortodoksluktan Katolikliğe geçen ve M. 451 yılında Kadıköy Konsili ile aforoz edilerek resmi kilise anlayışına bağlı kaldıkları için Mısır ve Suriye'ye göçen kolonilerin oluşturduğu Rum Melkitler de kısa bir süre sonra yeni kurulan Ermeni Katolik Patrikliği'ne bağlanmışlardı. Ancak Rum Melkitler, bu patriklikten 1848'de bağımsızlıklarını almayı başardılar ve aynı yıl müstakil Rum Melkit Katolik Patrikliği'ni kurdular. Buna rağmen Avrupalıların bu

cemaatler üzerinden sürdürdükleri misyoner faaliyetleri ve politikalar hiçbir zaman son bulmamıştır. Fransa Rum Melkitleri, Rusya ise diğer Rum ve Arap Ortodoksları kullanarak yeni politik manevralar geliştirmişlerdir ve bu cemaatler vasıtasıyla Osmanlının iç işlerine müdahale ederek birtakım tavizler koparmaya çalışmışlardır.

Cemaatler arası bir mücadele olarak başlayan ve 1856'dan sonra uluslararası strateji savaşlarına dönüşen bu faaliyetlerin, 1724-1856 ve 1856-1916 yılları arasında olmak üzere iki ayrı bölümde incelenmesinin daha uygun olacağı düşünülmüştür. Çalışmanın 1724-1856 yılları arasını kapsayan bu ilk bölümünde, Vatikan ve Fransa ekseninde teşkilatlanan ve Osmanlı millet sisteminin parçalanmasına yönelik misyonerler faaliyetler üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın 1856-1916 yılları arasını kapsayan ikinci kısmı ise ayrı bir makale konusu olarak ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antakya, Osmanlı, Rum, Melkit, Ortodoks, Katolik, Patrik.

MURAT ÖZKAN: *Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafasında Sadık Töre (1860-1877)*

Çarlık Rusya'nın Kazak, Hive, Hokand hanlıkları ve Buhara Emirliği'ni işgal etmesi yaklaşık iki asır sürdü. Bu süreçte halkların bir kısmı iktisadî, siyasî çıkar ilişkilerini gözetererek Rusya tabiiyetine girmeyi gönüllü olarak kabul ederken, büyük bir kısmı da Rusların Türk memleketleri üzerine giriştiği istila hareketine karşı istiklal mücadelesi verdi. Orta Cüz Kazakları, Buhara Emirliği, Hokand ve Hive hanlıkları düzenlenen askerî harekâtlar sonunda Rus üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Kazak ordalarına ve Türkistan hanlıklarına düzenlenen bu harekâtlara karşı koyanlar arasında bireysel olarak dikkat çekenler oldu. Kazakların liderliğine soyunan Sultan Kenesarı Kasımoğlu bunların en önemlisiydi. Kazakların bir araya gelmesini ve teşkilatlanmasını sağlayan Kenesarı, günümüzde de anlatılagelen bir direniş örneği gösterdi. Kenesarı'nın bu azmi Kazakların tümüne tezahür etmediği için onun ölümüyle bu direniş sonuçsuz kaldı. Ancak oğullarından biri olan Sadık Töre, babasının Kazak topraklarındaki direnişini bu defa Türkistan hanlıklarının işgali sürecinde sergiledi. Bu çalışmada Sadık Töre'nin kardeşi Ahmet Kenesarı'nın bizzat ondan dinleyerek kaleme aldığı kayıtlardan yararlanılarak Türkistan'ın işgali sürecinde, soylu bir aileye mensup bir Kazak gencinin ayırım yapmaksızın Türkistan topraklarında işgale karşı gösterdiği mücadele anlatılacak ve farklı Türk hanlıklarının sürekli olarak Sadık

Töre ile iş birliğinde bulunmasının nedenleri üzerinde durulacaktır. Çalışma, Sadık Töre'nin Ruslara teslim olması ve ölümüyle nihayet bulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sadık Töre, Sultan Kenesarı, Kazaklar, Hokand Hanlığı, Hive Hanlığı, Buhara Emirliği, Çarlık Rusya, Türkistan.

MUHAMMED SARI: *I. Dünya Harbi Öncesi İngiltere'de Kurulan Türkofil Bir Dernek: The Anglo-Ottoman Society*

İngiltere'de Türkofil bir cemiyetin kuruluşunun ilk örneğini 1896 yılında Londra'da kurulan Anglo-Foreign Turkish Committee oluşturur. Fakat bu cemiyetin kuruluşundan sonra çok etkin olmadığından olsa gerek bu isme 1913 yılına kadar rastlanmaz. 1913 yılının Kasım ve Aralık aylarında yine Türkofil bir topluluk olarak Anglo-Ottoman Association'dan dönüşerek yeni kurulacak olan Anglo-Ottoman Society ismi zikredilmeye başlar. Bu topluluk 15 Aralık tarihinde toplantısını yapar ve bu tarihten itibaren üyelerini toplar. Bu sırada Üyeleri arasında Pan-Afrikan ve Pan-İslamist olarak tanınan Duse Muhammed Ali, sonradan Müslüman olan Marmaduke Pickthall, Arthur Field, Kont ailesinden olan Aubrey Herbert gibi etkili isimler yer alır. Üyeler arasında muhafazakâr siyasetçilerin yanısıra liberal, işçi ve İrlanda milliyetçi partilerinden milletvekilleri ve Lordlar Kamarası'ndan kişiler vardır. Bunlardan başka, dikkat çeken Rus göçmeni liberal haham Jaakoff Prelooker ile yine Siyonist olarak bilinen Moses Gaster ile Yahudi gazeteci Lucien Wolf da yürütme kurulunda yer alır.

Anglo-Ottoman Society, Türk dostu propaganda merkezi konumundadır. Bu cemiyet, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunacak ve bütün dünyada Müslümanların davasını duyuracaktır. Cemiyet, ırk, siyasi ve dini inançlar dikkate alınmaksızın tüm erkekler ve kadınlara açıktır. I. Dünya Savaşı başlamadan evvel Osmanlı ve İngiliz ittifakını savunmuş, ancak savaş başlayınca iki devlet karşı karşıya gelince bu kez söylemlerini yenilemek zorunda kalmışlardır. Savaş döneminde ise İngiliz hükümeti üzerinde baskı kurarak Osmanlı ile ayrı bir barış antlaşması imzalanmasını temin etmeye çalışmışlardır. Buna da muvaffak olamayınca bu kez de Savaş sonrasında Osmanlı'nın Trakya, Anadolu ve İstanbul topraklarının Türklere bırakılması için çaba sarfetmişlerdir. Lakin bu noktada da başarı sağlayamamışlardır.

Topluluk üyeleri faaliyetlerini çoğunlukla basın-yayın kuruluşları, konferanslar ve ikili görüşmelerle yaymaya çalışmışlardır. Bu yayın organları African Times and Orient Review, İslamic Review, The New Age'den oluşmaktadır. Yayın organlarıyla da İngiliz kamuoyu ve hükümetini etki altına almaya çalışmışlardır. Bu etki, Osmanlı'nın korunmasının İngiliz hükümeti açısından zaruri olduğu yönünde olmuştur.

Ayrıca Osmanlı aleyhindeki çeşitli yayınlara karşı da bu yayın organlarında kendi düşüncelerini yaymaya çalışmışlardır. Bu topluluğun başarısı tartışılır bir durumda olsa da en azından ilk kez Türkofil bir yapının yurt dışında faaliyet göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Anglo-Ottoman Society, Anglo-Ottoman Association, Marmaduke Pickthall, Duse Muhammed Ali, Arthur Field, Türkofil, İngiltere, Osmanlı Devleti, Dernek, I. Dünya Savaşı.

ANVARBEK MOKEEV - ZUHRA ALTIMIŞOVA: *Sovyet Döneminin İlk Yıllarında Kırgızistan'da Millî Özerk Cumhuriyet Kurma Konusundaki Fikrî Münakaşalar*

1920'li yıllarda Bolşevikler Türkistan'da Komünist ideoloji ışığında bölgedeki Türk halklarının siyasî, sosyal ve ekonomik yapısını kökten değiştirerek sosyalist bir model yerleştirme hareketini başlatmışlardır. Ancak Moskova yönetimi, bu modeli yerleştirme konusunda yerli Kırgız asıllı bürokratların farklı görüşleri olabileceğini ya dikkate almamış, ya düşünememiş veya tahmin edememiştir. Sonuçta Komünist Parti'nin Kırgızistan şubesi bünyesinde hizipleşme hareketi ortaya çıkmış ve Moskova, iki ayrı grubun farklı görüşleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır.

Kırgızistan'da birine Abdikerim Sıdıkov'un, diğerine ise Rahmankul Hudaykulov'un liderlik ettiği iki grup arasında ciddi bir mücadele sürmüştür. İki grup arasında mücadele, özellikle Dağlı Kırgız Vilayeti (1922) ve Kara Kırgız Özerk Vilayeti (1924) projesi çerçevesinde sert bir şekilde yaşanmıştır. Fakat Moskova'nın doğrudan temsilcisi olan Komünist Parti Kırgızistan Vilayet Komitesi Genel Başkanı Mihail Kamenskiy, R. Hudaykulov'un grubunu desteklemiş ve sonuçta A. Sıdıkov taraftarları yüksek devlet görevlerinden azledilmişlerdir. Bunun üzerine Moskova entrikalarının asıl amacını anlayamayan 30 kadar devlet adamından oluşan Sıdıkovcular, 1925'te durumu Kremlin'e şikayet etmek zorunda kalmışlardır. Bu hadise, Kırgızistan tarihinde "*Otuzcular Mektubu*" olarak bilinmektedir. Fakat "*Otuzcular Mektubu*", üst yönetim tarafından "milliyetçilik"le suçlanmış ve sözkonusu mektubu imzalayanlar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

Her iki grupta bulunan ilk Kırgız Sovyet bürokratlarının kökeni, 1917 Ekim İhtilaline kadar burjuva olarak adlandırılan varlıklı kesime dayanıyordu. Ve onlar "sağcı" (Sıdıkovcu) ile "solcu" (Hudaykulovcu) grupları oluşturmasına rağmen kendi çıkarını her zaman ilk plana koyan Kremlin her ikisini de sonuna kadar desteklemek niyetinde değildi. Bu sebeple temizlik sırası 1926'da R. Hudaykulov grubuna gelince,

kendilerine “Sovyet rejimine karşı “Ur-Tokmok” örgütünü kurma” suçuyla dava açılmış ve grup üyelerinin çoğu hapsedilmiştir. Şubat 1927’de Frunze (günümüzde Bişkek) şehrinde Moskova’dan gönderilen Özel Mahkeme tarafından “Ur-Tokmok davası” görüşüldü. Duruşma sonunda Kremlin’in kararıyla Komünist Parti’nin Kırgızistan şubesi, “sosyal yönden yabancı unsurlardan” ayıklanmış, yani bir çok Kırgız asıllı bürokrat parti üyeliğinden çıkartılmıştır. Daha sonra ise 1937-1938 *Repressiya* döneminde, hem “sağcılara” hem de “solculara” katılan Kırgız siyaset ve devlet adamlarının büyük kısmı hayatlarını kaybetmişlerdir. Makalemizde 1920’li yıllarda Kırgızistan’da yaşanan bu önemli siyasî olayların sebep ve sonuçları tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet dönemi, Kırgızistan, Devletçilik, A. Sıdkov, R. Hudaykulov.

CELİL BOZKURT: Türkiye Cumhuriyeti’nin Bir Propaganda ve Tanıtım Hamlesi: 1926 Seyyar Sergi ve Avrupa Seyahati

1926 yılında Karadeniz Vapuru’nda oluşturulan Seyyar Sergi, erken Cumhuriyet döneminde vuku bulan uluslararası bir propaganda ve tanıtım aracı olarak tarihe kaydolmuştur. Türk mamulâtı ve masnuatını ihtiva eden gemi, yaklaşık üç ay süren seyahati boyunca Avrupa’nın önemli limanlarını ziyaret etmiş ve Türk basınına göre batılı ülkelerden övgüler almıştır. Karadeniz Vapuru, sadece bir ticaret gemisi olarak değil, aynı zamanda yeni Türk imajını da temsil eden bir propaganda aracı olarak işlev görmüştür. Gemide verilen balolar, personelin şıklığı ve zarafeti, Batılılarca Cumhuriyet Türkiye’sinin bir aynası olarak görülmüştür. Seyyar Sergi, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türkiye Cumhuriyeti’nin çağdaşlaşma yolunda ortaya koyduğu güçlü iradenin ve kararlılığın adeta bir simgesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Seyyar Sergi, Karadeniz Vapuru, Mustafa Kemal Paşa, Ali Cenani Bey, Raufi Bey.

SELİM TEZCAN: Osmanlılar, Siyonistler ve Filistin Yahudileri Arasındaki İlişkilerin İsrail Tarih Ders Kitaplarındaki Yansımaları

1948’den itibaren basılan İsrail tarih ders kitapları, Osmanlı yönetiminin Siyonistlerle ilişkileri ve Filistin Yahudilerine karşı politikaları üzerinde detaylı olarak durmaktadır. Osmanlıların Filistin’deki Yahudi iskânına karşıtlıkları açıklanırken bölgede yeni bir gayri-Müslim çoğunluğunun ortaya çıkacağı ve daha önce Balkanlarda olduğu gibi özerklik veya bağımsızlık isteyebileceği yönündeki endişeleri teslim

edilmektedir. Ancak Cemal Paşa'nın I. Dünya Savaşı sırasında Filistin Yahudilerine karşı izlediği politikalar sert bir şekilde eleştirilmektedir. Kitaplar Filistin'deki Yahudi cemaatinin çoğunluğunun Osmanlı yönetimine sadık kaldığını kabul etseler de bunu yönetimin şiddetli bir misillemede bulunacağından duydukları korkuyla açıklamaktadır. Nili örgütü ile İbrani Bölüklerinin Britanya yanlısı faaliyetleri ise cemaatin geleceği için doğru yönde yapılmış bir yatırım olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Tarih ders kitapları, Osmanlı İmparatorluğu, Filistin, Siyonizm, Aliya.

Abstracts

HAKAN EROL: *Old Assyrian Metal Trade, its Volume and Interactions*

The subject of this study consists of some consequences of a research project which was supported by The Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK). In the scope of this project, all metals that attested in Kültepe texts have been evaluated. The main target of this research is to find answers to some questions related to the metals and metal trade, which are recorded in a wide range of Kültepe texts. The attestations of gold, silver, tin, iron, copper, lead, antimony and bronze alloy have been searched in a database which includes more than 12 thousand Kültepe texts most of which are unpublished. Each of the information related to these metals, such as their volumes, origins, final destinations, kinds, qualities, and prices against mostly silver has been gathered and evaluated. For example, the following results about the gold have been gained by the research in Kültepe text: The total weight of gold in all available texts is about 480 kg. Out of this sum, only about 92 kg of gold was shipped from Anatolia to Assur. Assyrian traders gained the gold mainly from the Anatolian cities of Wahšušana, Puruṣhattum and Šalatuwar respectively. The price of gold against silver ranges from 1:3 1/3 to 1:15. The most precious kind of gold attested in the texts is liqtum and the cheapest one is HU.SÁ (red) gold. On the other hand, the most demanded or common kinds of gold were pašallum and kupuršinum.

Keywords: Old Assyrian, Ancient Anatolia, Colony Period, Commerce, Metals

İBRAHİM ÇEŞMELİ: *The Archaeological Excavation and Conservation Work of Yerkurgan Central Temple (Uzbekistan/Kashkadarya)*

This article is about archaeological excavation in Central Temple of Yerkurgan City Ruin in South Sogdiana (Uzbekistan/Kashkadarya) in 2017. Archaeological works started in 2013 and continued in 2017 in Central Temple, which functions as a fire temple in connection with Zoroastrianism. As a result of the archaeological excavation conducted in 2017, a later period floor and a fire altar were identified on the upper layer. The fire altar was unearthed in the northern section of the square-plan structure, which was positioned in four main directions. This fire altar is on the same axis as the gate in the middle of the south wall. In this excavation, the upper part

of a wall belonging to the earlier period was unearthed under the upper floor. This wall starts from the altar in the north and extends to the center of the building. Besides these architectural finds, daily and ritual ceramics were unearthed. Among these ritual ceramics, a serpent figure ceramic is noteworthy.

Key Words: Central Asia, Sogdiana, Fire Temple, Archaeology, Conservation.

TÜLAY METİN: *Relations of Artuqids-Crusaders in the Era of Amir Najm ad-Din Ilghazi and Afrin Victory (28 June 1119)*

Amir Najm ad-Din Ilghazi is the founder and the first ruler of Mardin Artuqids. The time when Ilghazi came to the stage of history dates back to the years of establishment of crusade principalities in Southeast Anatolia and the Eastern Mediterranean coast. The Crusaders established relationships with the principalities and states in this region. By the time, the Crusaders' relationship with the Muslims was in a form of fight of Muslims against the crusader entity. The Artuqids were one of the most important forces that the Crusaders had relationship with and had to struggle against. Especially against the crusaders living in Urfa and Antioch, the Artuqids sometimes struggled themselves, sometimes allied with other Turkish amirs. In the Artuqid-Crusade battles, Artuqids often defeated the Crusaders. In terms of his success against the Crusaders, Artuqid Amir Ilghazi is an important mujahideen and leader. His struggle against the Crusaders began in 1105 and continued until his death in 1122. His struggle against the Crusaders gained momentum after he gained dominance of Mardin and Aleppo. The most important event and success in Ilghazi's life was his victory in Afrin against Antioch crusade leader Roger of Salerno, which is known as The Field of Blood in western literature. His victory created a great pleasure in the world of Islam while it was a great disaster for the Christian world. Ilgâzi, who stood like a great wall in front of the Crusaders, prevented them from going into Aleppo, by packing them in the Syrian border. In this research, the fight of Najm ad-Din Ilghazi against the Crusaders is examined by focusing on Afrin victory specifically, and in general scope, an important period of Turk-Crusader fights is studied in detail. In addition, it is aimed to make a clear explanation of the balance of powers in the region and in the era dating back the early XIIth century based on the sources.

Key Words: Amir Najm ad-Din Ilghazi, Artuqids, Crusaders, Antioch Crusader Principality, Afrin Victory, The Field of Blood, Aleppo.

ÖMER SUBAŞI: *Mongolian Nukederes' Origin and Their Activities*

Nukederes are a nomadic community that lives in the geography of Afghanistan and have preferred the eastern border of the Ilhanlı State as a field of activity since the day that they came to the stage of history. In the middle of the 13th century, the name of the Nukedere, made themselves known for their looting with a division soldier, were identified with blood and tears in almost all cities from Kirman to Ghazna. Although there have been studies about community that has become a horrifying dream of the local people in the areas where they have lived, the discussions about their origin have been going on for a long time. In this study we will discuss the claims that origin of Nukedere come from Chagatay Prince Nukedere Ogul's and Ilkhanid Sultan Ahmed Tekudar's remainders of armies and the activities of Nukeder Noyan after coming to Afghanistan. The political events of Nukedere communities, mentioned with the name of Nekuder Noyan, during Ilhanlı history will be examined. Furthermore, we will examine the Nukederes' experiences in the area around Herat, where they partially became sedentary, the tasks that they undertake among the Kert forces, the effects on the history of this dynasty. All of these issues will be examined in the light of the sources written on Ilkhanid geography, both general and urban, regional history.

Key Words: Nukedere, Ilkhanid, Chagatay, Kert, Afghanistan.

HAYRUNNİSA TURAN: *Blazons of Mamluk Turkish State in Jerusalem (Ranks)*

Heraldry draws attention as an application special to Mamluks among the Turkish-Islamic states, which not only reflects the organizational structure of the state but also mirrors the artistic development of it. Amirs are quite efficient in Mamluk state structure and initiate proliferation of the heraldry system in this way. Blazons, which are signs of various offices of amirs for special service of sultan in Mamluk court, were used in many fields from the architecture to the crafts. Though Mamluk sultans also attained a variety of ranks for services in the court before the reign, the outnumbering amirs accompany intensity of the blazons pertain to them. Blazons which prevail in Mamluk domination geography, the examples in Jerusalem with majority of them belong to the amirs are researched and evaluated in this study. It is understood that these symbolic badges which are designed in ostentatious places of the buildings or the other works of art with fine craftsmanship suitably for the purpose of heraldry system made also substantial marks on Jerusalem.

Key Words: Heraldry, Blazon (rank), Badge, Mamluk Art.

NURCAN YAZICI METİN: *XVth Century Builder Çakır Ağa and his Architectural Buildings*

There is limited information on Çakır Ağa, who is known as the *çakırcıbaşı* /head hawker of Sultan Mehmed the Conqueror. Çakır Ağa was born in Skopje, and worked as a *subaşı* / police superintendent in Bursa during the reign of Sultan Murad II, took part in the conquest of Istanbul, and in addition to his post as *subaşı* / the police superintendent, he was assigned as the *sekbanbaşı* (Chief Sekban) and *çakırcıbaşı* / head hawker. His endowment dated 1480 names him *Çakır Ağa bin Abdullah*.

Çakır Ağa stands out as the builder of various architectural works during the reign of Murad II and especially Mehmed the Conqueror. He had works erected in Bursa, Edirne and Istanbul, and has a mosque and bathhouse in Bursa, one mosque in Edirne, a zawiya and an inn in Silivri, and five mosques in Istanbul. His extant works in Bursa and Edirne have been altered and his Silivri works have not survived. Kapalıçarşı and Cibali mosques, which are understood to be located in different parts inside Istanbul's city walls, and the mosque in Edirnekapı, which has been identified in this study, have reached the present day with alterations. Çakır Ağa must have been influential in the development of Istanbul, especially after the conquest.

Small mosques constitute the majority of Çakır Ağa's buildings, although Çakır Ağa also had built examples of other typologies, such as inns, zawiya and bathhouses.

This paper introduces and discusses Çakır Ağa as a builder and examines his works based on recently obtained data under the light of printed sources and documents in the Ottoman Archives.

Key Words: Ottoman Empire, Builder, Çakır Ağa, Fatih Period, Architecture, Mosques.

HALİM GENÇOĞLU: *The Importance of the National Archives of South Africa for the Ottoman Historiography*

National Archives of South Africa (NASA) contain remarkable materials regarding the historical relationship between Turkey and Southern Africa, a fact sometimes overlooked by Turkish scholars. The archival documents particularly provide insightful information with regard to Ottoman traces in Sub-saharan Africa and the establishment of Ottoman relations with states such as Zimbabwe, Mauritius, Comoros, Mozambique and South Africa, the first of which dates back to 1853. Commercial relations began with the import of Angora goats and Turkish Tobacco to

South Africa, while the religious links between South African Muslim and Ottoman Caliphate gained more popularity in the region after the second half of the nineteenth century, with the arrival of the Ottoman theologian Abu Bakr Effendi to the Cape Colony on the 16th of January 1863, and the establishment of his Theological schools for Muslim males and females. As for diplomatic links, the Ottoman Consul-Generals Ohannes Bey and Mehmet Remzi Bey strengthened the relations between two countries. Detailed correspondences between Turkey and South Africa have been recorded and are available in the National Archives of South Africa. These important archival materials have yet to be woven into historical accounts about cross-national links by Turkish scholars. This paper attempts to highlight the importance of archival sources in South African National Archives for Ottoman historiography.

Keywords: African Studies, Ottoman Empire, South Africa, South African National Archives, Cape of Good Hope, Ottoman Historiography.

HAYDAR ÇORUH: *Exposure of Rum Melkites to The Catholic Propaganda (1724-1856)*

Ottoman Empire, by the beginning of the XVIII. century, began to decline in almost all areas against Europe. As a result of this decline, nations of various religions and races living in the Ottoman countries have also become vulnerable to European intervention and exploitation. Founded under the leadership of the Vatican and France, the Catholic Jesuit, Capuchin and Franciscan missionary organizations came to the Eastern Mediterranean from the beginning of the century and wanted to recruit Muslims and Jews living in Jerusalem, Antakya and Alexandria, the first cities where Christianity was born and developed. However, when it failed, Armenians were the first to be most influenced by Catholic missionaries among the Orthodox community of Armenians, Greeks and Arabs. Although the Ottoman Empire took some measures with the insistence of the Armenian Gregorian and Fener Greek Orthodox Patriarchs and even passed a law that prohibited non-Muslim sectarian changes, missionary activities did not stop. This process continued from 1724 to 1916 and turned into a kind of inter-sectarian war in which international actors were also openly parties. Under the pressure of France, the Ottoman Empire had to recognize the Armenian Catholic Patriarchate in 1830. The Greek Melkites formed from colonies who moved from Orthodoxy to Catholicism and who were excommunicated with the Kadıköy Council in 451 AD and were bound to the understanding of official churches, were soon attached to the newly established Armenian Catholic Patriarchate. However, in 1848, the Greek Melkites succeeded in gaining their independence

from this patriarchate and in the same year they established the independent Greek Melkit Catholic Patriarchate. Nevertheless, the missionary activities and policies of Europeans through these communities have never ended. France has developed new political maneuvers by using Greek Melkites; and Russia by using other Greek and Arab Orthodox and through these congregations, they have intervened in the internal affairs of the Ottomans and tried to make concessions.

It was thought that these activities, which started as an inter-communal struggle and turned into international strategy wars after 1856, would be more appropriate to be examined in two separate sections between 1724-1856 and 1856-1916. In this first part of the study, which covers the years 1724-1856, the missionary activities organized in the axis of the Vatican and France and aimed at the disintegration of the Ottoman millet system were emphasized.

The second part of the study, covering the period between 1856-1916, has been examined as a separate article subject.

Key word: Antioch, Ottoman, Greek, Melkite, Orthodox, Catholic, Patriarch.

MURAT ÖZKAN: *From Struggle to Surrender: Sadık Tore during the Defense of Turkestan (1860-1877)*

The invasion of the Kazak, Khive, Hokand khanates and Bukhara emirates by Tsarist Russia was completed almost in two centuries. In this period, while some of the people voluntarily accepted Russian citizenship by considering their economic and political interests, a large part of them gave a struggle for independence against the Russian invasions of the Turkish countries. Middle jüz Cossacks, emirate of Bukhara, Khokand and Khiva khanates were forced to accept Russian supremacy because of the military operations. Amongst those who opposed these operations on Kazakh provinces and Turkestan khanates, there were those who individually attracted attention. Sultan Kenesari Kasimoglu, who wanted to be the leader of the Kazakhs, is the most important of them. Kenesari, who brought together the Kazakhs and organized them, has shown a resistance example which is still narrated today. Since Kenesari's determination was not visible on all the Cossacks, this resistance became fruitless following his death. However, Sadik Tore, one of his sons, exhibited at this time his father's resistance on the Kazakh territory during the invasion of the Turkestan khanates. In this study, it will be explained firstly the struggle of a Kazakh young man from a noble family who showed resistance unexceptionally in every inch of the ground of Turkestan territories against invasion by using the records of Sadik

Tore, written out by his brother Ahmet Kenesari and it will also be emphasized the reasons why the different Turkish khanates consistently worked together with Sadik Tore. This study will end with the surrender of Sadik Tore to the Russians and his death.

Key Words: Sadik Tore, Sultan Kenesari, Kazakhs, Khanate of Khokand, Khanate of Khiva, Emirate of Bukhara, Tsarist Russia, Turkestan.

MUHAMMED SARI: A Turkophil Association which is Founded in England Before World War I : The Anglo-Ottoman Society

Anglo-Foreign Turkish Committee was established in London in 1896, the first example of the establishment of a Turkophile society in England. But since this society was not very effective after its establishment, this name was not seen until 1913. In November and December 1913, the Anglo-Ottoman Association was transformed from the Anglo-Ottoman Association, and the Anglo-Ottoman Society was founded. This community holds its meeting on 15 December and collects its members from that date on. Its members include influential names such as Duse Muhammad Ali, known as Pan-African and Pan-Islamist, Marmaduke Pickthall who later became a Muslim, Arthur Field and Aubrey Herbert of the Count family. Members include conservative politicians, as well as members of the liberal, workers and MPs of the Irish nationalist parties and members of the House of Lords. In addition, the prominent Russian immigrant, liberal Rabbi Jaakoff Prelooker, and Moses Gaster, also known as Zionist, and Lucien Wolf, a Jewish journalist, are also on the executive committee.

The Anglo-Ottoman Society is a Turkish-friendly propaganda centre. This society would defend the interests of the Ottoman Empire and announce the cause of Muslims all over the world. Society is open to all men and women regardless of race, political and religious beliefs. Before the start of World War I, it defended the Ottoman and British alliances, but when the war broke out, the society had to renew their rhetoric. In the war period, they tried to ensure a separate peace agreement with the Ottoman Empire by putting pressure on the British government. When this could not be successful, they made efforts to leave the Thrace, Anatolia and Istanbul lands of the Ottoman Empire to the Turks. However, they did not succeed at this point.

Community members have sought to disseminate their activities mostly through media, conferences and bilateral meetings. These publications consist of African Times and Orient Review, Islamic Review and The New Age. They tried to influence the British public and government with their broadcasting organs. This

effect was that the protection of the Ottoman Empire was indispensable for the British government. They have also sought to disseminate their own opinions opposed to the various publications against the Ottomans. Although the success of this community is controversial, for the first time a Turkophile structure is important in terms of getting into the act abroad, at least.

Key Words: Anglo-Ottoman Society, Anglo-Ottoman Association, Marmaduke Pickthall, Duse Muhammad Ali, Arthur Field, Turkophile, England, Ottoman Empire, Association, World War I.

ANVARBEK MOKEEV - ZUHRA ALTIMIŞOVA: *The Intellectual Disputes on the Establishment of a National Autonomous Republic in Kyrgyzstan in the Early Years of the Soviet Period*

In 1920s, in Turkestan, the Bolsheviks initiated the foundation of a socialist model by radically altering the political, social and economic structure of Turkic peoples in the light of communist ideology. However, in implementing this model, Moscow administration ignored or had not been able to assume that the Kyrgyz bureaucrats might have had different views in this context. As a result, a movement of disintegration had emerged within the Kyrgyzstan branch of the Communist Party, and Moscow had to deal with different opinions of two groups.

In Kyrgyzstan, there had been a struggle between two groups led by Abdykerim Sydykov and Rakhmankul Khudaikulov. The struggle between these two groups was very harsh, which was especially intense about the project of Mountain Kyrgyz District (1922) and Kara Kyrgyz Autonomous District (1924). However, the direct representative of Moscow and First Secretary of the Kyrgyz Regional Communist Party Committee Mikhail Kamensky supported Khudaikulov's group and as a result, the supporters of A.Sydykov were dismissed from the upper state apparatus. Therefore, in 1925, A.Sydykov's group, which was composed of about thirty statesmen, who could not understand the real intention of Moscow, had to complain about it to Kremlin. This event is known as "*The Letter of 30s*" in history. However, "*The Letter of 30s*" was evaluated as a nationalist attempt by the higher state apparatus and the signatories of the letter were punished in different ways.

The origins of the first Kyrgyz Soviet bureaucrats in both groups go back to the wealthy social group called as bourgeoisie, before 1917 October Revolution. Although they formed the "rightist" (Sydykov) and the "leftist" (Khudaikulov) groups, Kremlin, which always put its own interests on the first plan, did not intend to support both of

them till the end. For this reason, in 1926, when it was time for R.Hudaykulov's group to be liquidated, they had been charged "for founding anti-Soviet 'Ur-Tokmok' organization" and most of the group members were imprisoned. In February 1927, in the city of Frunze (now Bishkek) the "Ur-Tokmok case" was examined by a Special Court sent from Moscow. At the end of this case, Kyrgyz Regional Communist Party had been cleared of "foreign social elements" by Kremlin's decision, thus many bureaucrats of Kyrgyz origin were removed from party membership. Later, during the 1937-1938 Repression, most Kyrgyz politicians and statesmen, who participated in the "rightist" or the "leftist" groups lost their lives. In this article, the causes and consequences of these important political events in Kyrgyzstan, in the 1920s will be analyzed.

Key Words: Soviet period, Kyrgyzstan, Statehood, A.Sydykov, R.Khudaikulov.

CELİL BOZKURT: *A Propaganda and Publicity Event of the Republic of Turkey: Mobile Exhibition and Europe Travel of 1926*

The Mobile Exhibition, which was created in the Black Sea Ferry in 1926, was recorded as an international propaganda and promotion tool that took place during the early Republican period. The ship, which contains Turkish products and art works, visited the major ports of Europe during its three-month journey and received accolades from the western countries according to the Turkish press. The Black Sea Ferry functioned not only as a merchant ship, but also as a propaganda tool representing the new Turkish image. Onboard balls, elegance and refinement of staff, were seen as a mirror of the Republic of Turkey by Westerners. The mobile exhibition was a symbol of the strong will and determination that the Republic of Turkey, led by Mustafa Kemal Pasha, has put forward towards modernization.

Key Words: Mobile Exhibition, Black Sea Ferry, Mustafa Kemal Pasha, Ali Cenani Bey, Raufi Bey

SELİM TEZCAN: *The Relations Between the Ottomans, Zionists and Palestinian Jews as Reflected in Israeli History Textbooks*

Israeli history textbooks published since 1948 dwell at length on the Ottoman government's relations with the Zionists and its policies toward the Palestinian Jews. Explaining the Ottomans' opposition to Jewish settlement in Palestine, the textbooks acknowledge their concern that a non-Muslim majority could emerge there to demand autonomy or independence, as had happened earlier in the Balkans. However, they

sharply criticize the wartime policies of Jamal Pasha against the Jewish community in Palestine. Although the textbooks concede that the majority of the community remained loyal to the Ottoman government, they mainly attribute this to their fears of a harsh retaliation from the part of the government. In contrast, they consider the pro-British activities of Nili and the Hebrew Battalions as the right kind of investment for the future of the community.

Keywords: Israel, History Textbooks, Ottoman Empire, Palestine, Zionism, Aliyah.

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.ge.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.ge.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETTEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size.

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page. It should not be visible in the first page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e., a.g.m or a.g.t (ibid), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
EROL, HAKAN: Old Assyrian Metal Trade, its Volume and Interactions.....	779
ÇEŞMELİ, İBRAHİM: The Archaeological Excavation and Conservation Work of Yerkurgan Central Temple (Uzbekistan/Kashkadarya).....	807
METİN, TULAY: Relations of Artuquids-Crusaders in the Era of Amir Najm ad-Din Ighazi and Afrin Victory (28 June 1119).....	817
SUBAŞI, ÖMER: Mongolian Nukederes' Origin and Their Activities.....	853
TURAN, HAYRUNNİSA: Blazons of Mamluk Turkish State in Jerusalem (Ranks)	887
YAZICI METİN, NURCAN: XV th Century Builder Çakır Ağa and His Architectural Buildings	913
GENÇOĞLU, HALİM: The Importance of the National Archives of South Africa for the Ottoman Historiography.....	933
ÇORUH, HAYDAR: Exposure of Rum Melkites to The Catholic Propaganda (1724-1856).....	957
ÖZKAN, MURAT: From Struggle to Surrender: Sadık Tore during the Defense of Turkestan (1860-1877).....	1003
SARI, MUHAMMET: A Turkophil Association which is Founded in England Before World War I : The Anglo-Ottoman Society.....	1033
MOKEEV, ANVARBEK - ALTIMIŞOVA, ZUHRA: 'The Intellectual Disputes on the Establishment of a National Autonomous Republic in Kyrgyzstan in the Early Years of the Soviet Period	1081
BOZKURT, CELİL: A Propaganda and Publicity Event of the Republic of Turkey: Mobile Exhibition and Europe Travel of 1926.....	1097
TEZCAN, SELİM: The Relations Between the Ottomans, Zionists and Palestinian Jews as Reflected in Israeli History Textbooks.....	1131
Book Review:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: George Shirinian, ed., <i>Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians, and Greeks 1913-1923</i>	1167
KUŞ, AYŞEGÜL: İbrahim Telli oğlu, <i>Trabzon Rum Devleti</i>	1173
Turkish Abstracts	1179
Abstracts.....	1189
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	1199
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	1202

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: LXXXIII

No. 298

December 2019

ANKARA - 2019